

Frojmovics Kinga, Komoróczy Géza,
Pusztai Viktória és Strbik Andrea

A zsidó Budapest

A város arcai

Budapestnek

a zsidó arculatáról írunk; mondhatjuk úgy is: a zsidó Budapestről. Persze, a magyar fővárosnak ez csak az egyik arca, hiszen van római katolikus és görög katolikus Budapest, van evangélikus, református, van német (sváb), rác (vagy: szerb), cigány, néhányan tudják, hogy volt, s talán még mindig van, görög Budapest is. Otthona az ittlakónak, ide húzódnak — ha nem is mindig barátságos otthon. Mi a zsidó emlékekről írunk, a budai, óbudai, pesti zsidóság történetéről: letűnt és jelenvaló zsidó életről, mely szerves része, emlékbeli és valóságos része a mai város életének. S írunk magáról a zsidó életről, szertartásokról és hétköznapiokról, melyek Budapesten is ugyanolyanok, mint bárhol másutt a zsidó diaszpórában, vagy nagyon hasonlók. Nem útikalauzt akarunk adni, s nem vállalkozunk a történelmi folyamatok összefüggő ábrázolására sem. A városnak csak azokról a részeiről beszélünk, amelyekhez zsidó történet fűződik: magyarországi zsidó történelem. A történelemből pedig főként azt próbáljuk meg bemutatni, ami helyszínhez köthető, amit látni lehet, aminek emlékei megvannak ma is, vagy legalább tudjuk, hol történt; egyszóval, azt, ami zsidó történelem itt van, emlék vagy valóság, a mindannyiunkat körülvevő nagyvárosi térben, Budapesten.

A VÁROS ARCAI

Szerkeszti Török Gyöngyvér

Az MTA Judaisztikai Kutatócsoport kiadványai /
Center of Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences. Publications

HUNGARIA JUDAICA

Szerkeszti / Edited by Komoróczy Géza

7

Megjelent

a Bankartis Alapítvány (Kereskedelmi Bank Rt.),
a Budapest Fővárosi Közgyűlés Kisebbségi, emberi jogi és vallásügyi bizottságának
HUMANITAS CIVITATIS Alapítványa,
a Budapest VII. kerület (Erzsébetváros) Polgármesteri hivatal,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
az Inter-Európa Bank Rt.,
a Magyar Hitel Bank Rt.,
a Memorial Foundation for Jewish Civilization (New York),
az MTA Kutatásszervező Intézet Támogatott Kutatóhelyek Irodája,
az Országos Takarékpénztár és Kereskedelmi Bank Rt.
és a Soros Alapítvány (New York / Budapest)

támogatásával

Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza,

Pusztai Viktória és Strbik Andrea

88926

A zsidó Budapest

Emlékek, szertartások, történelem

Szerkesztette Komoróczy Géza

Városháza
MTA Judaisztikai Kutatócsoport
Budapest, 1995

MTAK

0 60659 91700 7

Bánóné Fischer Anni
Budapest Főváros Levéltára. Fotóműhely (Pechan Gáborné)
Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum (Márkus András)
Egyed Zoltán
Frankl Aliona & Lugosi Lugo László
Gedai Csaba
Hild-Ybl Alapítvány
Lábass Endre
Legújabbkori Történeti Múzeum. Fényképtár (Jaksity László & Farkas Árpád)
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Mikrofilmtár
és Fotolaboratórium (Kolthay Tiborné)
Nagy Z. László & Móricz István
Országos Műemlékvédelmi Hivatal Fényképtára
Országos Széchényi Könyvtár. Mikrofilmtár
Szépművészeti Múzeum XX. századi Alapítványa

Könyvterv és tipográfia

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Kiss István

ISSN 1218-3806 (A város arcai)
ISSN 0865-1345 (Hungaria Judaica)
ISBN 963 7450 96 3 (I-II. kötet)
ISBN 963 7450 98 X (II. kötet)

Készült az MTA Judaisztikai Kutatócsoportban

© Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea, 1994

Kiadja

Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal
és MTA Judaisztikai Kutatócsoport

Felelős kiadó: Budapest Főváros főpolgármestere

Felelős szerkesztő: Török Gyöngyvér

Sorozatterv: Kiss István

Kiadás szervezés: Sík Kiadó Kft.

Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

A szöveg- és képfeldolgozás

MSWord 5.5 kézirat alapján

készült a Fényszedő Központ Kft.

QuarkXPress számítógépes kiadványszerkesztő rendszerén

Ügyvezető igazgatók: Futanics György és Márton Tibor

Betű: Palatino

Nyomta 90 gr matt műnyomó papíron

az Egyetemi Nyomda

Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

94.3161. Budapest, 1994

Tartalom

Első kötet

A hakdome 8

I. Várhegy 11

- (1) A régi zsidónegyed a Várban 11
- (2) Krisztinavárosi zsidó temető 14
- (3) Új zsidónegyed 16
- (4) A budai zsidóherceg 20
- (5) A Mendel-házak 25
- (6) Nagy zsinagóga 27
- (7) Rabbik tudománya Budavárban 30
- (8) A Szent György utcában 33
- (9) Jahudiler mahalleszi 36
- (10) Lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa 44
- (11) Jövőre Jeruzsálemben 52
- (12) Kis zsinagóga: Középkori Zsidó Imaház 53
- (13) Sára úrnő sírköve (1656) 55
- (14) Freudel úrnő sírköve (1676) 56
- (15) Legyen mázlid 58
- (16) Buda visszavétele (1686) 58

II. Óbuda 62

- (1) A zsidó község intézményei 64
- (2) Óbudai zsinagóga 67
- (3) Felirat a homlokzaton 71
- (4) A Tóra felöltöztetése 73
- (5) Óbudai zsidó polgárok 75
- (6) Megnyitott, majd bezárt s újra megnyitott zsidó iskola 81
- (7) Pest-budai árvíz 1838-ban 84
- (8) Az óbudai új temető 86
- (9) Egy jeles óbudai rabbi: Wellesz Gyula 91
- (10) Rabbi Münz és felügyeleti joga a pesti zsidók fölött 92

III. Király utca

Pest régi-régi zsidónegyede 97

- (1) Vásárolók, traktérosok 97

- (2) Orczy-ház 102
- (3) Zsinagóga és templom az Orczy-házban 107
- (4) Imaházak a Király utcában és környékén 117
- (5) Az Orczy-kávéház 120
- (6) Kifelé a gettóból 124
Bloch Móric / Ballagi Mór 126
A Wodianerek 129
Rózsavölgyi Márk 133
Freund Mór 137
- (7) Pesti Reformegylet 137
- (8) Az Orczy-ház előtt, 1848-ban 141

IV. A pesti zsidó háromszög 148

- (1) Zsinagóga — vagy templom? 149
- (2) Dohány utcai zsinagóga 150
- (3) Dohány utcai rabbik kis arcképcsarnoka 158
Brill Sámuel Löw 158
Wolf Alois Meisel 159
Kohn Sámuel 160
Hevesi Simon 162
- (4) Tóra-olvasás 163
- (5) A Tóra öröme 166
- (6) Izraelita Egyetemes Gyűlés, 1868/69 167
- (7) Mi az, hogy zsidó? 176
- (8) Herzl Tivadar Pesten 176
- (9) A Rombach 182
- (10) Zsinagógában 192
- (11) Papi áldás 197
- (12) Tálesz, tfilin — Sema, Kaddis 198
- (13) Kazinczy utcai orthodox zsinagóga 202
- (14) Mikve 208
- (15) Esküvő 209

V. Erzsébetváros 218

- (1) Boltok és mulatók 218
- (2) Purim a Király utcában 230

TARTALOM

345

- (3) Holló utca 4 235
- (4) Antikváriumok,
antikváriusok 243
- (5) Héber nyomdák 246
- (6) Budapesti zsidó
rétegnyelv 252
- (7) Zsidó otthon: a mezúza 272
- (8) Oneg sabbát 273
- (9) Havdála 276
- (10) Hanukka 277
- (11) Széder 279
- (12) Zsidó nevek 287
- (13) Berit, pidjon bën, bar
micva 289
- (14) Kóser és tréfli 292
- (15) Kalapban, kipában 296
- (16) Vasvári Pál utcai zsinagóga 297
- (17) Szukkot 298

VI. Józsefváros 302

- (1) Országos Rabbiképző Intézet
302
Móse Arje Bloch / Bloch Mózes
311
Kaufmann Dávid 312
Bacher Vilmos 312
Löwinger Sámuel 316
Róth Ernő / Abraham Naftali
Zwi Roth 316
- (2) M. Nemzeti Múzeum: Római
kori sírkő Aquincumból 317

VII. Terézváros 319

- (1) Sugár út / Andrássy út 319
- (2) Wahrman-palota 320
- (3) Andrássy út 43 324
- (4) A Terézváros átalakulása 325
- (5) Baumgarten Alapítvány 325
- (6) Parisiana 327
- (7) Egyenlőség, Múlt és Jövő 330
- (8) Japán Kávéház
és Ernst Múzeum 332
- (9) Az Andrássy út hátsó
fertálya 334
- (10) Dessewffy utcai
zsinagóga 336
- (11) Kóser kifőzde: a Niszel 337

TARTALOM

346

Második kötet

VIII. A Pesti Izr. Hitközség 349

- (1) Síp utca 12 350
- (2) Díszterem 353
- (3) Rasekolok rendje 355
- (4) Lélekszám 360
- (5) Imaegyletek, szervezetek,
intézmények 364
- (6) Zsidó kórház 374
- (7) Iskolák 376
- (8) Zsidó gimnázium 386
- (9) Tervek és építkezések
kora 395
- (10) Hősök temploma 404
- (11) Magyar Zsidó Múzeum 410
- (12) Szombatos kódexek 414
- (13) Goldmark-terem 415
- (14) Időszámítás, naptár, lúah 419
- (15) Ünnepek rendje 421
- (16) Kívül a Nagykörúton:
Külső-Erzsébetváros 435

IX. Lipótváros, Új-Lipótváros 438

- (1) Terv, amelyből nem lett semmi:
A lipótvárosi zsinagóga 441
- (2) A M. Tud. Akadémia
Könyvtára 446
- (3) Stein Aurél 453
- (4) Kagál és Nyugat 455
- (5) Lipótvárosi Polgári
Casino 456
- (6) Pulitzer-ház 457
- (7) Új-Lipótváros 458
- (8) Hajós Alfréd Sportuszoda 462

X. A Külső-Józsefváros 466

- (1) Kis polgári zsidónegyed 468
- (2) A belzi rebe rejték helye
Pesten 472
- (3) Scheiber Sándor egykori
lakása 475
- (4) Szeferdi imaház 476
- (5) Teleki tér 477
- (6) Korcsmában gyülekező
antiszemita párt 480

**XI. A pesti hitközség
szomszédai 481**

- (1) Buda 481
Heller Bernát 488
- (2) Újpest 489
Venetianer Lajos 492

XII. Pest, 1944, gettó 494

- (1) Zsidótörvények 494
- (2) Száműzöttek színháza 500
Pap Károly 504
Beregi Oszkár 505
- (3) Munkaszolgálat 506
- (4) Vészkorszak, I 507
- (5) Csillagos házak 522
- (6) Vészkorszak, II 525
- (7) Halálmenet 534
- (8) Igaz emberek 540
Friedrich Born 540
Carl Lutz 542
Angelo Rotta 543
Slachta Margit 544
Sztehlo Gábor 544
Raoul Wallenberg 546
- (9) Védett házak, nemzetközi
gettó 549
- (10) Vörös Duna 556
- (11) Üvegház 558
- (12) Félelmetes felelősség 563
- (13) Gettóban 566
- (14) Sorstalanság 579
- (15) Bríha 579

XIII. Zsidó temetők 582

- (1) Halál 582
- (2) Chevra Kadisa 583
- (3) Mosdatás 585
- (4) Temető 586
- (5) Temetés 587

- (6) Gyász 589
- (7) Sírlátogatás 590
- (8) Sírkő, sírfelirat 591
- (9) Jelképek sírköveken 593
- (10) Csörsz utcai orthodox temető
596
- (11) Salgótarjáni utcai temető 600
- (12) Kozma utca 604
- (13) Rákoskeresztúri orthodox
temető 610

XIV. Zsidó élet ma Budapesten 611

- (1) Néhány esemény
a közelmúltból 611
- (2) Mi van ma? 618
- (3) Askenázi és szefárdi 620
- (4) Pesti jiddis 625
- (5) Zsidó vendéglátás 629
- (6) Sólet és gefilte fish 630

XV. Láthatatlan zsidó Budapest 634

- (1) Házak, városszerte 635
- (2) Jövevényiszavak a héberből vagy
jiddisből 645
- (3) A zsidó vicc 649
- (4) Corpus Juris Hungarici 653
- (5) Még látható, de már nem az, ami
volt 654

Irodalom 673

Képgyűjék 686

Mutatók 735

- (1) Személynevek 735
- (2) Utcanevek, neves épületek 755
- (3) Héber és jiddis szavak 772

VIII. A Pesti Izr. Hitközség

Az 1868/69. évi Országos Gyűlés után létrehozott szervezetben az egész buda-pesti zsidóság egy hitközséget alkotott. A szervezet hivatalos neve „Pesti Izr. Hitközség” volt; az *izraelita* szó helyett abban az időben többnyire csak az *izr.* rövidítést használták írásban. A szervezeti egység tekintetében a 19. század eleji állapotokhoz képest nem volt változás. Mégis lényeges a különbség: annak idején az egész „Pester Juden” község elfért az Orczy-házban, a századvégen pedig a neológ Pesti Izr. Hitközség működési területe úgyszólván az egész város volt. Talán azért, mert a pesti hitközség még a város egyesítése előtt alakult meg: Buda és Újpest megmaradt önálló hitközségnek, és az orthodox hitközség (héber nevén: *kehal / kehilla* *jeréim*, ’az istenfélők gyülekezete’) is külön szervezetet alkotott, egyébként azonban minden zsinagóga és imahely, legyenek akárhol, csupán a hitközség része volt. Még fontosabb különbség, hogy a pesti hitközség, az emancipációs törvénynek (1867: xvii. tc.) — és az erre épülő egyéb törvényeknek — köszönhetően, most már nem volt beszorulva a korábbi zsidónegyedbe és ennek közvetlen környékére: terveiben a város egészére nézhetett. A 19/20. század fordulója körüli évtizedekben a hitközség új intézményeinek egy része éppen a főváros újonnan kiépülő, elegáns negyedeibe került.

A magyar honfoglalás ezredéves évfordulójának évében (1896) kiadott térkép (Homolka József 1882. évi „sokszorosított tárlati nagy térkép”-ének egy újabb kiadása) Pesten mintegy 15 nagyobb középületet jelez a zsidó hitközség tulajdonában. Zsinagógák („Dohány”, „Rombach”), imaházak (Kazinczy utca), a Rabbiképző, Chevra Kadisa (Nagy korona utca, Damjanich utca), kórház (Aréna utca / út), árvaház (Holló utca), „árva leányház” (Damjanich utca), siketnémák intézete, temető szerepelnek rajta. A térképen egyetlen más vallásfelekezetnek sincs ennyi intézménye külön feltüntetve.

A 19. század közepső harmadában a pesti zsidónegyed növekedése — terjeszkedése — sugaras volt, középpontban a Király utca felső részével, a későbbi Erzsébetvárossal: mindig a szomszéd utcák felé. A századvégen ez a minta megváltozott. A hitközség léptéket váltott, fővárosi léptékben kezdett gondolkodni. Néhány jelentős, mondhatni, stratégiai épületet helyezett el az új negyedekben, nem törődve azzal, mert — az 1867: xvii. tc. után — nem kellett törődni vele, hogy érintkeznek-e ezek az épületek a zsidónegyeddal.

Az új helyzetben különösen élesen rajzolódott ki a két nagy zsinagóga, a „Dohány” és a „Rombach”, központi szerepe. Nem véletlen a „Dohány” kortársi elnevezése: „izraelita katedrális”. Mondhattak volna éppen zsidó Bazilikát is. Mint a r. kath. Bazilika a Lipótvárosban, a „Dohány” sem valamely kis gyülekezet, kis városrész imahelye volt: az egész városé. „A két központi főtemplom” — ez volt a hivatalos hitközségi szóhasználat a két világháború közötti években.

Ebből következik, hogy mindkettő — némi túlzással — leginkább ünnepi, s közelebbről, nagyünnepi imahely lehetett; elképzelhetetlen lett volna, hogy a város minden részéből naponta a „Dohány”-ba menjen *saharit*-ra, aki — s még a két világháború között is sokan voltak — templomba ment imádkozni. A pesti hitközség megosztottsága, a konzervatív és a modern irányzat együttes jelenléte tette, hogy a „Rombach”-nak hasonló szerep jutott. A két zsinagóga az ünnepi szertartás két különböző stílusát képviselte. A város távolibb pontjairól, akár a „Dohány”-ba ment, akár a „Rombach”-ba, sok hívőnek utaznia kellett az ünnepeken.

A hétköznapi igényeket a város szinte minden pontján meglévő kis imahelyek szolgálták. Szombati és nagy- vagy főünnepi imahelyekből nem volt elég. Tudni lehet, még újsághirdetésekből is, hogy a két világháború között a hitközség a város több pontján számos nagyobb helyiséget bérelt szertartási célra. Ilyen helyiségek voltak, csupán a századforduló táján kiépült előkelő Városliget közvetlen környékét tekintve: Aréna út 7; Aréna út 17 (Erzsébetvárosi Kaszinó); Hermina út 47 (Völgyesi Adolf vendéglője: „A zöld vadászhoz”); Hermina út 67 (vendéglő). A belső városnegyedek közül a Lipótváros számára ugyanezt a szerepet töltötte be a Vigadó (V., Vigadó tér), Budán pedig a Budai Vigadó (I., Corvin tér 8); utóbbit egyébként Kallina Mór és Árkay Aladár építették (1900). 1937-ben a zsinagógákon, a zsidó iskolák, árvaházak, kórházak stb. templomain kívül a következő helyeken tartottak nagyünnepi istentiszteleteket: Vigadó, Goldmark-terem, a Wesselényi utcai iskola (itt még a tornateremben is), az Eötvös utca 31 alatti elemi fiúiskola díszterme, Akácfa utca 32, Csáky utca 65, Damjanich utca 48, Reitter Ferenc utca 67, továbbá a Markó utcai fogházban és a Tolonházban (VIII., Mosonyi utca). Ugyanakkor a hitközségi jelentésekben állandó a panasz, hogy a — rabbiság megkerülésével — sokfelé tartanak „zug”-istentiszteleteket.

Zsidó országgyűlési képviselőt rendszerint nem a Teréz- vagy Erzsébetvárosban választottak, ahol a lakosság aránya folytán ez természetes lett volna, hanem a Lipótvárosban.

A zsidóság otthon volt egész Budapesten, de a sajátosan zsidó ügyek központja mégiscsak maradt a régi központ, az Erzsébetváros; most már ugyan nem a Király utca és az Orczy-ház, hanem ettől délnek a Síp utca — Dohány utca karéja.

(1) Síp utca 12

A telket, mely kelet felől csatlakozik a Dohány utcai zsinagóga telkéhez, a pesti zsidó község 1841-ben szerezte meg. 1854-ben egy földszintes épületben fiú- és leányiskolát létesítettek rajta, valamint óvodát is; ezek 1869-ig maradtak ott, a telk hátsó részén, körülbelül azon a helyen, ahol ma a földszintjén a Talmud-Tóra kis tantermét magába foglaló épületszárny áll.

1891: Wahrmann Mór elnöksége idején felépült a pesti hitközség központi hivatalának székháza (VII., Síp utca 12). Az adminisztráció székhelye kezdetben az Orczy-házban a „községi szoba (*Kohols-Zimmer*)” volt, a Dohány utcai zsinagóga elkészülte után a hivatal átköltözött ennek a Károly körút felé eső szárnyá-

ba. Most a külön épületben végre lehetővé vált a hivatalok megfelelő elhelyezése. A nagy, háromemeletes ház, mely kívülről a múlt század végének eklektikus stílusát mutatja, a neológ zsidóság hitközségi életének valódi központja több mint egy évszázada: a Budapesti Zsidó Hitközség és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségének székháza. A rabbinátus irodáit és a Chevra Kadisa helyiségeit az I. emeleten, a hitközségi elnökséget és a tanácsstermet pedig a III. emeleten találjuk. Itt lehet felkeresni a zsidó anyakönyveket (a pestieket a Szertartási osztály kezeli, az I. emeleten), itt működnek a segélyszervezetek, itt kapott helyet az *Új Élet* című, 1945 óta folyamatosan megjelenő kétheti zsidó lap szerkesztősége.

Az épület kezdettől fogva számos más zsidó szervezetnek, hivatalnak is ott-hont adott. Jelenleg itt van, többek között, a *Joint* képviselője és a Zsidó Világkongresszus közép- és kelet-európai irodája. Az elnökség előtti folyosón emléktáblát helyeztek el azok emlékére, akik a székházban 1944-ben, az ostrom során, egy találat következtében elpusztultak.

Pest, a 19. század utolsó harmadában a világ legnagyobb hitközsége, különösen nagy feladatokat rótt a hivatali szervezetre az intézmények, a *kasrut*, a temetők fenntartásával. A nagy létszámú, igen erős munkamegosztásban dolgozó intézmények a rabbinoknak egyre inkább csak a papi jellegű feladatokat hagyták meg, s nagy hatalmat, vagy legalább nagy befolyást adtak a hitközség vezetőinek. Több mint fél évszázadon át visszhangozza a zsidó közélet a „Síp utca” szidalmazását. Ugyanakkor a központi hivatal nélkül a hitközség nem lett volna életképes. A Síp utca, most már fogalomnak véve ezt a nevet, mindig bekapcsolódott a zsidóságot érintő politikai akciókba is. Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* szerkesztője, a Síp utca politikai harcáról rendre beszámol emlékirataiban, ahogyan a lap egyidejűleg is nemcsak foglalkozott minden fontos eseménnyel, de részt vett a küzdelmekben, vitákban, szereplőjük volt maga is. A hitközség, amióta a Síp utcai székház felépült, néhány sorsdöntő jelentőségű ügyben vezetett a közösség önfenntartó napi teendőinek köréből kilépő, határozottan politikai jellegű akciókat. A tisztaeszlári per (1882/83) után a Síp utca a magyar zsidóság képviselőjében az országos politika jelentős tényezője volt. Mondhatni, az ország zsidó társadalmának fővárosa.

A Síp utca részt vett a vitákban a recepciós törvény (1895: XLII. tc.) előkészítése idején. E törvény kimondta: „Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítottatik.” A recepció rendezte a zsidó vallás jogi státusát. A régi héber nyelvben arra a fogalomra, hogy *vallás*, értsd: hit, *religio*, egyáltalán nem volt szó. A későbbi nyelvben, s ma is, egy i. e. 6–5. századi perzsa jövevényszó jelöli a vallást; a *dát* eredeti jelentése: 'rendelkezés', 'törvény'. A hagyományos zsidóság nem vallás volt; több és más: vallásos életforma. A vallás befogadása a zsidó életnek csupán bizonyos mozzanatait ismerte el. A recepciós törvény a zsidó vallást és a vallási-igazgatási szervezetet egyenrangúvá tette a többi egyházzal, „bevette” az alkotmányosság falai mögé. (A magyar alkotmányosság régóta a *religio recepta*, 'bevett vallás' elnevezéssel illette azokat a vallásokat, amelyeknek gyakorlása megengedett volt az országban.) A törvény azonban a korábbi állapotokhoz képest rontott a helyzeten azzal, hogy csak Magyarországon szerzett képességgel engedélyezte a „lelkész (rabbi)” működést, azaz lehetetlenné tette, hogy a hitközségek külföldről válasszanak rabbit maguknak, elvágta az eddig létfon-

272. Síp utca 12

273. A Székház
bejárati kapuja, az
udvar felől

tosságú szálakat a külföldi zsidósággal. A zsidóságot, mondhatni, nemzeti egyházzá tette. S akaratlanul bár, de közvetett következménye volt, hogy gyanakvást ébresztett a zsidó élet minden olyan mozzanata iránt, ami nem fért be a vallás fogalmába. A recepció, amelyért a hitközség minden erejével küzdött, végeredményben a kereszténység vallás-fogalmát erőltette rá a zsidóságra.

Az első világháború után a hitközség szervezte, az *Egyenlőség* hatékony támogatásával, a *numerus clausus*-törvény (1920: xxv. tc.) elleni tiltakozást. Csak nemzetközi nyomásra sikerült elérni, hogy a törvényhozás, évek múltán, végül enyhítse a diszkriminatív törvény súlyosan hátrányos következményeit.

A második világháborút közvetlenül megelőző években és a zsidóüldözések idején lassan minden zsidó tevékenység a Síp utcába húzódott vagy szorult be. Helyet kaptak a központi épületben a cionista szervezetek is, a kivándorlás szervezése, a segélyezés, mentés.

Itt volt a székhelye, a pesti gettó központjában, a németek által a hitközségi vezetés helyére állított Zsidó Tanácsnak. Német katonák engedély nélkül nem léphettek be az épületbe. A második világháború után a Síp utca évtizedeken át mintegy zsidó felségterület volt, mint rajta kívül csak a Rabbiképző, a zsidó-létet elutasító állami politika világában.

A hitközség a vallása szerint zsidó (neológ), társadalmi helyzetében pedig asszimiláns zsidóság politikai szervezete volt. Mindig is gondoskodott a vallási intézmények fenntartásáról azok számára, akik igényelték ezeket, és hozzájárultak a fenntartásukhoz. A zsidóság mint társadalmi csoport ebben a helyzetben nemigen volt maradéktalanul befogható, belülről legalábbis. Csak az antiszemita tudták mindig, ki a zsidó. Hogy mi legyen a zsidókkal, kissé tágabb értelemben, mint az izraelita felekezet: ez a kérdés nem látszott értelmesnek. Aki nem tartozott a hitközséghez, egyénileg boldogult, s aki nem oda tartozott, annak a társadalmi helyzete nem volt, nem lehetett hitközségi ügy. A cionizmust a hit-

köztség fenntartásokkal, olykor ellenségesen nézte. Hogy zsidónak lenni mást is jelenthet, mint nagyünnepeken megjelenni a Dohány utcában, kalapban, csak akkor észlelte, amikor a zsidó szó már súlyos fenyegetettséget hordozott. És még akkor is, a legtöbb, amit tett, a kulturális zsidóságba menekülés volt; egyébként mint másutt is Európában. Az 1944. évben pedig a hitközség egyszerűen nem tudott megfelelően reagálni a helyzetre. Olyan erős volt a bizalom a törvényességben, a magyar alkotmányosságban, hogy ez hosszú ideig elnyomta még az elemi veszélyérzetet is. A magyar társadalmon belül viszonylag önálló, autonóm zsidó életről még programként is csak igen kevesen próbáltak, mertek beszélni: Tábor Béla (1907–1992), Komlós Aladár.

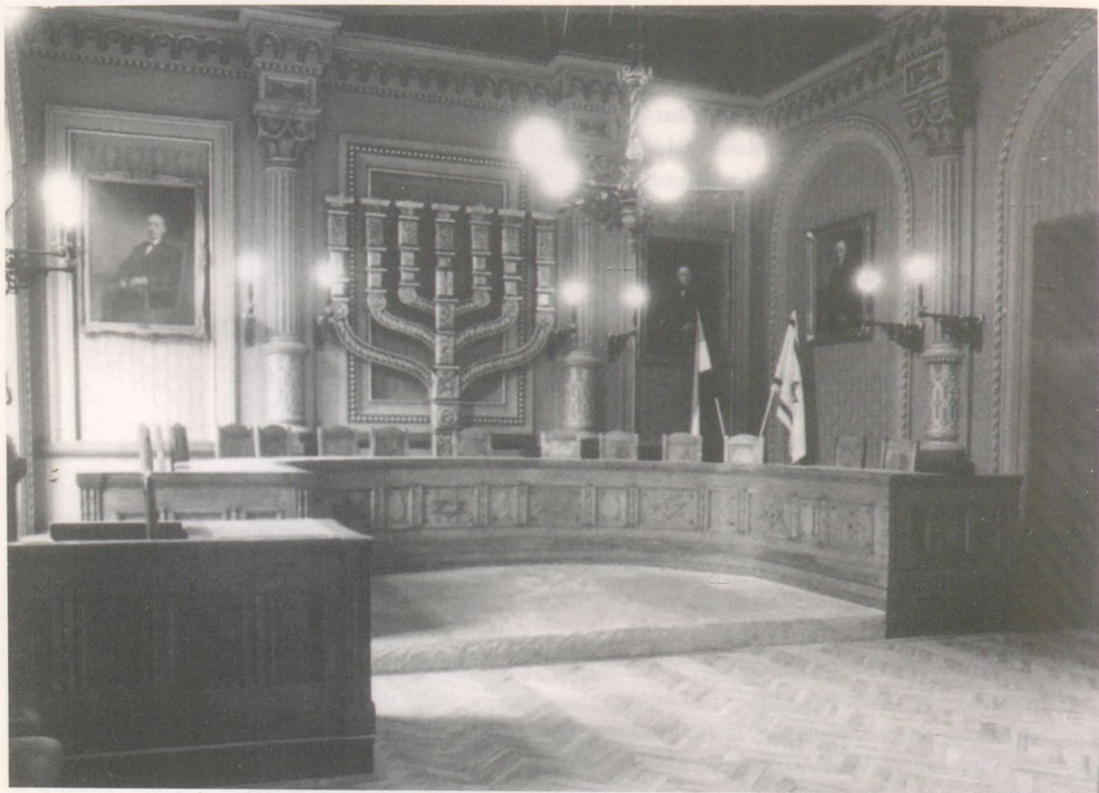
„A magyar zsidó asszimiláció épp attól fogva kezdett visszás tüneteket felmutatni, mikor a zsidó nevelés tudatosan elhanyagolta külön származásunk emléket, s azzal a hiedelemmel itatta át a maga tömegeit, hogy a magyar zsidóság csak a magyarság egyik teológiailag különböző változata, akár a katolicizmus vagy a reformátusság. Világos tehát, mi a gyógyulás útja: épp a magyarsághoz való viszonyunk zavartalansága érdekében szükséges, hogy a jövőben jobban tudatában legyünk zsidó voltunknak.”

(Komlós Aladár, *Ararát*, 1943)

A történelem iróniája, hogy még később, a második világháború utáni években, a kommunista kormányok idején, br. Eötvös József egykori liberális törvénye az eredeti szándékkal éppen ellentétes megoldáshoz nyújtott törvényes keretet. A budapesti hitközség és az országos szervezet egyaránt — minden belső fenntartások mellett is — függő helyzetbe került, az egyházakat irányító államigazgatási apparátus függésébe: hol a markában volt, hol a meghosszabbított karja. A hitélet fenntartásához és a gondozásra szorulóknak ellátásához szükséges feladatokat el tudta látni még így is, de zsidó politikát folytatni az államhatalom nem engedte, maga nem volt képes, nem mert — és többnyire nem is akart.

(2) Díszterem

A VII., Síp utca / Wesselényi utcai épület-együttes reprezentatív helyisége az I. emeleti Díszterem. Az észak–déli tájolású, nagyméretű tanácskozóterem falait sötét árnyalatú, tarka mintázatú, romantikus festés díszíti. A falsíkokat féloszlopok tagolják, és karos lámpatartók; magyaros kazettás a mennyezet. A terem felső végében, pódiumon félkör alakban méltóságteljes elnökségi asztal áll, oldalt elkülönített ülőhely a jegyző számára; mesteri asztalosmunka a századelőről. Itt szokott volt ülésezni a hitközség választmánya. A helyiség átalakítható imateremnek is, merőlegesen az ülésezési irányra. A Tóra-szekrény falrészre egybenyitható az ülésteremmel. A falon körben megsötétedett, hivatalos olajfestmények mindenütt: a hitközség elnökeinek arcképcsarnoka. Hitközségi elnök, *rasekol*, díszmagyarban is. Ahol olvasható, Zilzer Antal (1861–1921), Frank Frigyes (1890–1976) festők kézjegye áll a vásznanon.

274. Az elnökségi asztal a Díszteremben

Az 1868/69. évi kongresszus után a pesti neológ zsidóság egységes szervezetet alkotott, ez a szervezet a Pesti Izraelita Hitközség. Létszáma is, a területe is túl nagy volt ahhoz, hogy egységes lehessen. A két főtemplom, már az Orczyházban, s a „Dohány” és a „Rombach” még inkább, eleve két gyülekezetre osztották a hitközség tagjait. A 19. században emellett az új imaegyletek egy része is előbb-utóbb imatermet vagy zsinagógát rendezett be magának. Végül már körzetekre kellett felosztani a hitközséget (1920), igazodva a templomok vonzásköréhez, de azért nagyjából a főváros természetes tagolódása, illetve közigazgatási beosztása szerint.

A kongresszus utáni időkben a képviselő-testület vezette a hitközséget. Tagjait öt évre választották, nagy létszáma volt, eleinte 150, majd végül — már a két világháború között — 350 fő, ezért ülést csak ritkán tarthatott, de választott egy szűkebb, 45, majd már 100 tagú választmányt, s egy még szűkebb előljárást, 5, végül 15 főt. A hivatali szervezet élén az elnök és két alelnök állt. Mellettük rendszerint a titkár vagy főtitkár volt az ügyvezető. A hivatali ügyosztályokra tagolódott, s munkáját az elnök irányította. A két világháború közötti időkben tíz ügyosztályban mintegy ötszáz ember dolgozott a Síp utcában vagy egyéb hitközségi hivatalokban. Az ügyosztályok: elnöki, szertartási, hitoktatási, oktatási, jótékonyági, intézményügyi, kulturális, alapítványi, gazdasági és pénzügyi. A költségvetést mindig a képviselő-testületnek kellett jóváhagynia, az elnök és az előljárást évente jelentést terjesztett elő a bevételekről és a hitközség kiadásairól.

A hitközség a területi elv alapján szerveződött. Zsidóként élni — a szó jogi és rituális értelmében — csak hitközségben lehetett. A három fővárosi neológ hitközség, Pest, Buda és Óbuda a két világháború között már nem különült el megegyezően egymástól. A pesti hitközség tagjai közül sokan Budán laktak, a jobb városrészekben. Maguk a körzetek viszonylag önálló szervezetet alkottak; volt elnökük, elöljáróik, egyleteik stb., volt körzeti rabbijuk, akit — ha kinevezését a központi szervektől kapta is — ők szemeltek ki és hívtak meg ebbe a tisztségbe, de anyakönyvezés, temető, *kasrut* stb. tekintetében a pesti hitközség alá tartoztak. A körzeti rabbinál magasabb rang volt a hitközségi vagy központi rabbi, akit úgynevezett ósválasztással emeltek a rabbiszékbe: az egész hitközség, illetve ennek nevében a képviselő-testület választotta meg, s a központi zsinagógákban szolgált, de joga volt prédikálni a hitközség bármely templomában, a körzeti templomokban is. A körzeti rabbik kinevezése mindig csak a saját templomukra szólt. A vezető főrabbi címet először Hevesi Simon kapta meg, majd — hogy ne sértődjék meg — rajta kívül még Fischer Gyula is, így a két világháború között a Dohány utcai templomban két főrabbi és két rabbi volt egyidejűleg.

A hitközségnek rendszerint a családfő volt a tagja. Adót családonként kellett fizetni, régebben kivetés vagy felosztás (*repartitio*) alapján, 1861 óta a bevallott jövedelem szerint (*fassio*) vagy önkéntes megajánlással. A hitközségi adót hátralék esetén behajthatták közadók módjára. A bekebelezett tagoknak választójoga volt a hitközségben, de mindazoknak is, akik adót fizettek, továbbá az értelmiségnek (1861: „*honorator*”, 1932: „*intellektuel*”). Az ős- vagy egyenes választást a 19. század utolsó harmadában már lehetetlenné tette a hitközség létszáma, így ez után a vezetőket a képviselői elv alapján választották meg. A Díszterem a reprezentatív hatalomgyakorlás színhelye volt.

(3) Rasekolok rendje

A pesti zsidó község hivatali szervezete lépésről lépésre alakult ki, részben azért, mert magát a községet nem egyszeri alapító aktus hozta létre, hanem csak úgy létrejött, Óbuda függésében, a történetesen a városban tartózkodó zsidókból, s részben mert a létszám növekedése miatt a vezető tisztségek számát egyre növelni, az igazgatási apparátust pedig bővíteni kellett. Eleinte csupán képviselők voltak a pesti zsidóknak, később elöljáróik, akik a vezető testület első helyén hosszabb időn át háromhavonta váltották egymást. Az elnöki tisztség csak az 1830-as években szilárdult meg. A 19. században az elöljáróságot, az elnököket is, rendszerint három évre választották, mint a század közepén az országgyűlést; az újraválasztás, persze, nem volt kizárva.

Alább következik a pesti zsidó község / izraelita hitközség / zsidó hitközség elnökeinek (*rós ha-káhál* / *rasekol*) felsorolása.

Marcus Sachs (Sachs, Sachsl, Sax) (?–1819): Mint vendéglő-bérlő volt a pesti zsidók elöljárója hosszabb időn át, talán az 1780-as évek közepétől mintegy két évtizedig.

Kadisch Joachim (1785–1853): Nagykereskedő volt, és kora ifjúságától kezdve tagja minden elöljáróságnak a 19. század első harmadában.

- Breisach Izsák (1758–1835): Terménykereskedő volt, a 19. század első harmadában tagja az előljáróságnak.
- Mauthner Ádám (1766–1831): Szövetgyáros volt, 1811-től kezdődően két évtizeden át tagja minden előljáróságnak.
- Ullmann Mózes (1783–1847): Terménynagykereskedő volt, 1806 és 1823 között tagja az előljáróságnak, egy időben első előljáró. Élelmiszert szállított a hadseregnek, vezető szerepre tett szert a dohánykereskedelemben, de foglalkozott sóval és fával is. Dohányszállító konkurrensé, Deyák József, akit kiszorított a bécsi piacról, könyvet adott ki ellene, s ebben Ullmannra nézve „káros megállapítások kaptak helyet”, de a könyvet a Helytartóság lefoglaltatta. Ullmann és a község egy tekintélyes tagja, a tudós hebraista Rosenthal Salamon között feszültség támadt; Ullmann kikeresztelkedett (1825), a Mór (Móric) János keresztnevet választva magának. Ezután mint terézvárosi háztulajdonos elnyerte a pesti polgárjogot, és szitányi előnévvel nemességet kapott. Zsidónak maradt feleségétől elvált (1832), de tartásáról járadékkal gondoskodott, és családjával sem szakította meg a kapcsolatokat. Első feleségétől született lányai közül az egyik Ullmann Gábor felesége lett, egy másik pedig Wodianer Móré. Az országos üzleti életben szinte még jelentősebb szerepet vitt, mint azelőtt a zsidó község élén. A Lipótváros akkor külterki részén, a mai XIII., Pozsonyi út — Katona József utca térségében hatalmas raktárházat épített, dohányraktárnak („*Silos*”, ’silók’); a két utcányi épülettömböt csak 1933-ban bontották le, amikor a Katona József utcát ki akarták vezetni a Duna-partra, húszegynéhány ötemeletes bérház épült a helyén. Sejthető, hogy a gondosan tárolt és kezelt dohány mi jövedelmet hozott. A Kereskedelmi Testületben Ullmann Móric javasolta a jegyzőkönyvek magyar nyelvű vezetését. Ő kezdeményezte (1837), s részben szervezte és finanszírozta, a legelső magyarországi gőzüzemű vasút, a Pest–Vác vaspálya megépítését. A Magyar Középponti Vasúttársaság részvényeire is rányomtatták (1846): „Ullmann Móric által alapítva.” Ullmann pesti házát a Rak-piac / Kirakodó téren (a mai V., Vigyázó Ferenc utca és Zrínyi utca közötti telken), melyet Hild József épített (1835 k.), s melyben gr. Széchenyi István több mint tíz éven át (1836–1848) lakott, bemutatja Vasquez várostérképe is. (A második világháborúban megrongált épületet utóbb lebontották; helyén ma a csúnyazöld irodaház.)
- Bauer Móric (1786–1833): Nagykereskedő volt. Mint előljáró főként a község belső igazgatásával foglalkozott.
- Ullmann Gábor (1792–1837 k.): Elnök: 1833–1836. Nagykereskedő volt, Ullmann Mózes / Móric öccse és veje, egy időben a zsidó kereskedők testületének elnöke (1830 k.), s ugyanakkor a község előljárója is. Új alapszabályt vezetett be, megszüntetve a bérlők uralmát, s a községi igazgatást a képviseleti rendszerre építette fel (1833). Az „*Isr. Gemeinde*” nyomban megválasztotta őt első elnöknek (*Vorsitzer*) (1833). Bezáratta a magán imahelyeket. Megalapította a Cultus-templomot, és hamarosan megfelelő helyet teremtett neki az Orczyházban.
- Boskovitz József Löb (1789–1862): Elnök: 1836–1839. Pozsonnyal szemben megszilárdította a pesti község vezető szerepét az ország zsidó társadalmában.
- Österreicher (Ösztreicher) Dávid (1794–1867) és Lőwy Herman (1785–?): Elnökök: 1839–1845. Az ő idejükben alakult meg a Kézműves Egylet (1842). Öster-

reichernek is szerepe volt a Magyarító Egylet megalakulásában (1844). Löwy Herman ezüstárú volt, de járatos a Talmudban, s mint már 1836 óta előljáró jó barátságot tartott fenn a frissen kinevezett Schwab Löw rabbival.

Löwy Herman és Kunewalder Jónás: Elnökök: 1845–1848.

Kunewalder Jónás: A pesti község az ő elnöksége idején — és az 1846. március 4 és 14 között tartott országos gyűlés határozata alapján — fordult, az ország zsidó községei megbízásából, az uralkodóhoz a türelmi / kamarai adó vagy taksa (*taxa tolerantialis*) / *türelmdíj* eltörlése tárgyában. Ezt az adót Mária Terézia királynő (1740–1780) vezette be, először mint rendkívüli hadisegélyt (1743, 1746), majd mint rendszeres adót (1749), héberül így is nevezték: „a királynő pénze (*maot malka* / *jid. malkagelt*)”. A „zsidógaras” egyetemlegesen terhelte a zsidóságot, s beszédese a községi igazgatás feladata volt. Összege egyre emelkedett. 1828 óta már nem hajtották be, az 1832. évi országgyűlésen Kölcsey Ferenc és Deák Ferenc javasolta az eltörlését, az 1839/40. évi országgyűlés — Dubraviczky Simon (1791–1849) pesti követ előterjesztésében — elítélő határozatot fogadott el a tárgyában. Dubraviczky az 1838. évi árvíz idején közelebből is megismerte a pesti zsidóságot, segítőkészségüket és jóindulatukat, s minden erővel azon volt, hogy segítse a zsidók polgári beilleszkedését. V. Ferdinánd (1835–1848) a pesti zsidó község folyamodványára válaszul hajlandónak mutatkozott eltörölni a türelmi adót, ha a már felgyűlt hátralékos összeget (2 554 293 frt. 4 és fél kr.) pontosan megfizetik. Végül kompromisszumos egyezés született, 1 200 000 frt. összegben, mely tizenegy év alatt részletekben volt törlesztendő. A király ezt követően eltörölte a *taksá-t* (1846. június 24). A pesti község Kunewalder javaslatára öt év alatti törlesztést vállalt. 1846. augusztus 19-én hála-istentiszteletet tartottak a zsinagógákban. A következő másfél év folyamán még a megegyezés szerinti összeg sem folyt be. Gr. Batthyány Lajos felelős ministeriuma felfüggesztette a fizetést (1848), de az 1848/49. évi függetlenségi háború után Haynau hadisarcként kiróta és behajtotta a teljes összeget. Maga Kunewalder egyébként óbudai eredetű volt, testvérével együtt tekintélyes királyi szabadalmas nagykereskedő, pesti polgár, tagja, sőt, egyik vezetője a Pesti Nagykereskedők Testületének, választott tagja a Védegyeletnek. Lakása, a Kunewalder-ház, az Országúton (ez a része ma: Múzeum körút), a Nemzeti Múzeum közelében állt (helyén ma egyetemi épület); irodái a Belváros szomszédságában, a Wurm-udvar (Mária Valéria utca / V., Apáczai Csere János utca 15/A-B — Dorottya utca 6/A-B) előkelő bérházában. 1848. március 15 után politikai szereplése közismertté tette. A zsidók és a magyarság egybeforradásának eszméjét egy röpiratban fejtette ki: *Moses vallású magyarokhoz*, Pest, márc. 22, 1848. Az egyenlőség mámorában nem sokkal ezután, 1848. április 6-án „Kunewalder polgártárs” családostól hirtelen kitért a „Szent Rókus” plébánián. (Helyszín és dátum hírlapi közlésben is megjelent: *Reform*, 1848. április 9.) Alkalmilag a János névvel is illeték; talán ez lett a keresztnéve. Mint kereskedő utóbb még sokra vitte Ausztriában.

Weisz M. [= Móric?] Á. (1811–1876) és Stern József: Elöljárók: 1848–1851. Weisz kereskedő volt, az 1848/49. évi események idején vezette a községet. Tisztségétől az osztrák közigazgatás fosztotta meg (1851. május 31). Az előljáróságba később többször is beválasztották.

Boskovitz József Löb: Elnök (az osztrák hatóságok kinevezése alapján):

275. Hirschler Ignác
arcképe

1851–1858. Feladata volt a pesti zsidóság igazgatásának kiépítése. A városi tanács továbbra is fenntartotta korábbi határozatait, melyek a zsidó községnek csak a hitközségi jogállást adták meg; ez kizárta az autonómiát. Később a tanács még a rendőrségi jelenléte is megkövetelte minden hitközségi gyűlésen és összejöveteleken. A hitközség eljárásiak közvetett választására első ízben 1858. november 25-én került sor: az „ösválasztók (Urwähler)” megválasztották a „választók”-at (Wahlmänner), s utóbbiak az eljárásiak.

Baumgarten Fülöp: Elnök: 1858.

Fleischl Dávid (1800–1868): Elnök: 1859. február – október. Az ő rövid elnöksége idején avatták fel a Dohány utcai zsinagógát.

Schossberger Sája Wolf (1796–1874): Elnök (a Helytartóság kinevezése alapján): 1859. október – 1861. Mindjárt a következő választáson kibukott.

Hirschler Ignác: Elnök: 1861–1863. A kiváló személy elnöksége idején fogadták el az új alapszabályokat, melyek helyreállították a pesti község autonómiáját. Az eljárás az ő javaslatára foglalta határozatba, hogy a Dohány utcába magyar hitszónokot fogadnak (1862); a szándék valóra váltásáig még évek teltek el. A Helytartóság Hirschler megválasztását érvénytelenítette, a neves orvosban a magyar törekvések képviselőjét látták. Később a hitközség még egyszer megválasztotta elnöknek (1865), de akkor már ő nem fogadta el a tisztséget. Hirschler lakása a Lipótvárosban volt, V., Tüköry utca 2, élete utolsó évtizedében (1882 óta) pedig az Akadémia utca 6 sz. házban. Arcképe a Síp utcai színház Dísztermében.

276. Schossberger
Sája Wolf arcképe

tornyai Schossberger Simon Vilmos (korábban: Sája Wolf): Elnök (Ferenc József kinevezése alapján): 1863–1865. Megpróbált egységet tartani a magyarosító törekvések és a német uralom között. „Mint eljáró csak azt bizonyította, hogy az osztrák kormány és a budai helytartó híve, de nem foghatják rá legnagyobb ellenfelei sem, hogy ő az úgynevezett orthodoxokkal csak kacérkodott volna is. Minden alkalommal fényesen tanúsította, hogy határozottan a haladó párt embere.” (Tencer Pál, 1869.) Hatalmas vagyona a dohány-, részben szeszkereskedelemből származott, a vasútépítésekben való részvétellel megsokszorozta, s nagyrészt földbirtokba fektette. Ő volt az első nem kitért zsidó, aki magyar nemességet kapott, tornyai előnévvel (1863). Az 1865. évi választáson ismét kibukott. A zsidó község fellépése Schossberger ellen nem személyének szólt, hanem azt jelezte, hogy nem fogadják el a közigazgatás beavatkozását belső ügyeikbe. Schossbergert később éveken át beválasztották a hitközségi közgyűlésbe. Arcképe a Síp utcai színház Dísztermében. Fia, Schossberger Zsigmond, megkapta a báróságot is (1890). A család pesti bérházai a Lipótvárosban: Fő utca / V., Arany János utca 4; Nádor utca 20.

Lányi Jakab (1816–1879): Elnök: 1865–1873. Bankember volt. Megválasztásával a hitközség óvatosan lerázta magáról az osztrák hatóságok közvetlen ellenőrzését. Az ő elnöksége idején zajlott le az Izraelita Egyetemes Gyűlés, avatták fel a Rumbach utcai zsinagógát, nyílt meg a Leány és a Fiú árvaház.

Neuwelt Ármin (1815–1888): Elnök: 1874–1883. Nagykereskedő volt. Az ő elnöksége idején nyílt meg a Siketnéma Intézet és a Rabbiképző. Arcképe a Síp utcai székház Dísztermében (Weiss H. olajfestménye).

Wahrmann Mór: Elnök: 1883–1892.

Weinmann Fülöp (1839–1911): Ideiglenes elnök: 1892.

Kohner Zsigmond (1840–1908): Elnök: 1893–1906. Nagyiparos és bankár volt. Az ő elnöksége idején nyílt meg az Aggok háza, a Bródy gyermekkórház, alakult meg az IMIT, az Áhávász réim Egylet. Arcképe a Síp utcai székház Dísztermében.

Weinmann Fülöp: Elnök: 1906–1911. Ügyvéd volt, majd az ítélőtáblán bíró, s végül közjegyző. Az ő elnöksége idején nyílt meg a Vakok Intézete, a Weiss Alice Gyermekágyas Otthon, a Szeretetház. Sírja a Salgótarjáni utcai temetőben, a Rabbiképző- és előjárósági soron. Arcképe a Síp utcai székház Dísztermében. Halála után egy évig betöltetlen maradt az elnöki szék.

Adler Lajos (1837–1927): Elnök: 1912–1919. Bankár volt. Elnöksége idején a neológ hitközség kezdeményezése nyomán előkészületek folytak az „egységes magyar izraelita egyház” megalapítására. A naiv terveket az első világháború végképp elsodorta.

Székely Ferenc (1858–1936): Elnök: 1919–1921. Bankár, közgazdasági író volt; fiatal korában írt Ágai Adolf lapjába, a *Borsszem Jankó*-ba is. Arcképe a Síp utcai székház Dísztermében.

Lederer Sándor (1852–1927): Elnök: 1921–1927. A már előzőleg elfogadott (1920. február 15) határozat alapján az ő elnöksége idején szervezték meg a pesti hitközség templomkörzeteit. Sírja a Salgótarjáni utcai temetőben, a Rabbiképző- és előjárósági soron. Arcképe a Síp utcai székház Dísztermében.

Kaszab Aladár (1868–1929): Elnök: 1928–1929. Gyáriparos volt. Nevét már korábban beírta a hitközség történetébe rendelőintézeti alapítványával. Sírja a Salgótarjáni utcai temetőben, a Rabbiképző- és előjárósági soron. Arcképe a Síp utcai székház Dísztermében.

Glückstahl Samu (1864–1937) és Hajdú Marcell (1871–1936) alelnökök: Ideiglenes elnökök: 1929. Glückstahl Samu irányította a Dohány utca — Wesselényi utca építkezéseit. Arcképe a Síp utca III. emeleti tanácstermében.

Stern Samu (1874–1947): Elnök: 1929–1944; 1944. március és október között pedig a Zsidó Tanács elnöke. Megválasztották a VI. községkerület és az Országos Iroda elnöki tisztségébe is (1932). Elnöksége alatt fogadták el a hitközség új alapszabályait, az „alkotmány”-t (1932). A két háború közötti időszakban egyike volt a legnagyobb vállalkozóknak. Magyarország mezőgazdasági exportjának nagy része az ő kezében volt, „tej- és tojáskirály”-nak nevezték, támadólag: „tejes”. (Az Új-Lipótvárosban lakott: V., Nádor utca 28.) Igen jó kapcsolatai voltak a legmagasabb politikai körökkel. Abban bízott, hogy az ország vezetői védelmükbe veszik majd a zsidóságot, s ő így hasznos szolgálatokat tehet fenyegetett sorstársainak. Ebben a reménységben minden erejével azon

volt, hogy a németek kívánságának megfelelően fenntartsa a nyugalmat a zsidók köreiből.

Stöckler Lajos (1897–1960): Elnök (kinevezés alapján): 1944. októbertől kezdődően; már korábban, július 22-től kezdve, a Zsidó Tanács, pontosabban a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságának tagja volt, s októberben ennek elnökévé nevezték ki. Mint első világháborús — frontharcos — katonától a határozott fellépést várták tőle. A háború után a pesti hitközség első — rendkívüli — közgyűlésén (1945. március 26) megválasztották a pesti hitközség elnökévé; emellett elnöke lett a mindenkori országos zsidó szervezetnek is: MIKI (Magyar Izraeliták Központi Irodája), később MIOI (Magyar Izraeliták Országos Irodája), 1950 óta MIOK (Magyar Izraeliták Országos Képviselő / Központja). A pesti hitközség 1949 végén, a budaiak csatlakozásával, átalakult Budapesti Izraelita Hitközséggé; ezután is Stöckler maradt az elnök. 1953 januárjábancionista szervezkedés vádjával az Államvédelem letartóztatta. Stern Samu elnöksége óta, a német megszállás időszakán át, egészen a hitközségi szervezet 1989. évi átalakulásáig folyamatosan mindig egyazon személy töltötte be a pesti és az országos hitközségi szervezet elnöki tisztségét.

Heves Lajos (1900–1965): Elnök: 1953–1957. Ügyvéd volt, s elnökségének végén visszatért foglalkozásához.

Sós Endre (1905–1969): Elnök: 1957–1965. A második világháború előtt jótollú újságíró volt; mint a hitközség elnöke nem a zsidóságot képviselte.

Seifert Géza (1906–1976): Elnök: 1966 – 1976. május. Korábban ügyvéd volt.

Héber Imre: Elnök: 1977. március 15 – 1985. június 30.

Losonci András: 1985. december – 1989. A Zsidó kórház igazgató főorvosa, ezt a tisztséget elnökségének ideje alatt is betöltötte.

Kéri Lajos: 1989– .

(4) Lélekszám

A pesti zsidóság lélekszámát a 19. században hivatalos adatok rögzítették. Hivatalosak voltak a zsidóösszeírások, amelyeket a 18. században, a 19. század első felében különféle adók, többek között a türelmi adó kivetése céljából fektettek fel, vagy amelyek, a lakosság egészére kiterjedő összeírások rendjén, a városban lakó zsidókat is felölelték. De ugyanígy hivatalosnak tekinthető a hitközségi adófizetők évről évre vezetett jegyzéke. Az adófizetési összeírások rendszerint megadták a családtagok számát is, így lélekszám adataik viszonylag pontosak voltak. Rendelkezésünkre állnak ezenkívül a népszámlálási adatok, ezek az izraelita vallású személyek számát tüntették fel.

Kőrösi (később: szántói Kőrösy) József (1844–1906),*1870 óta a Fővárosi Statisztikai Hivatal igazgatója, aki a statisztika és „démológia” (démográfia) terén nagy nemzetközi elismerést szerzett magának, munkáiban minden lehető alkalomból külön is vizsgálta a budapesti izraelita vallású lakosság lélekszámára, foglalkozására, települési koncentrációjára vonatkozó adatokat.

„A zsidósághoz nagyon eredeti módon viszonyult Kőrösy József. Gyermekait születésükkor nem jegyeztette be zsidóként az anyakönyvbe, mert az volt az álláspontja, hogy ebben a kérdésben mindenkinek felnőtt korában kell állást foglalnia. Tízennyolc éves korukban azonban megmagyarázta nekik, hogy milyen lehetőségek között kell választaniuk — és valamennyien a zsidóságot választották. (...) Viszont nagyon gyakran adományozott jelentős összegeket zsidó célokra. Megmutatta, hogy Magyarországon is lehet zsidó vezetője egy jelentős intézménynek, anélkül, hogy kikeresztelkedne, és fenn tudja tartani saját és családja zsidóságát, anélkül, hogy a formális micvákat betartaná.”

277. Kőrösi (Kőrösy) József arcképe

(Kőrösy Ferenc, 1984)

Kőrösyt mint társadalomtudóst egész életében rendkívüli módon foglalkoztatta a magyarországi nemzetiségek magyarosodása. Különböző vizsgálati módszereket dolgozott ki a magyar identitás mérésére. Például, egyik tanulmányában (1882) népszámlálási adatok alapján összehasonlította az ország nagyobb vallási közösségeit a magyar nyelvtudás szempontjából. Korrelációs elemzései azt mutatták, hogy Budapesten a reformátusok között 93 %, az izraeliták között 79 %, az evangélikusok között 77 %, a r. katolikusok között pedig 67 % beszéli a magyart. Az anyanyelvi vagy megszerzett magyar tudást a kulturális–nemzeti identitás legfontosabb tényezőjének tekintette. Ezekon az adatokon mérte le az idegen származásúak beilleszkedését is. Az izraeliták közül csak az északkeleti megyék haszid zsidóit tartotta idegennek.

Kőrösi Józsefnek.

*Nekünk a szin csak magyarul.
Neked hiszideobb a szinid.
Mi beszédünk-ke nem. Mit beszédsz
Katalan mincesen a malánid.*

Kiss József

278. „Kőrösi Józsefnek”, Kiss József köszöntő verse

„A magyar zsidóság nemcsak hitvallása és közigazgatása tekintetében, de társadalmi, műveltségi és nemzetiségi tekintetben is két nagyon is különböző részre oszlik. (...) Míg az izraeliták haladó pártja nyelvben és érzelemben a nemzethez simul, annak művelődési, tudományos, művészeti és irodalmi életében élénken részt vesz, addig a haszid hitfelekezet vezetői (...) határozottan eltiltották, hogy templomaikban magyar vagy német nyelv használtassék.”

Kőrös tudományos munkái, statisztikai elemzései vizsgálták, s ösztönözni is próbálták, mind a zsidó vallási modernizációt, mind pedig a zsidó népesség kulturális és politikai beilleszkedését a magyar nemzetbe. Értékelő nézetei összhangban voltak a társadalmi közeg felfogásával. A fővárosi zsidóság a neológia és orthoxia különbségeit egyértelműen mint modernizációs és kulturális elentétet értelmezte.

A második világháború, a Holocaust után a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozatának statisztikai osztálya (Wekerle Sándor utca 7, ma: V., Nagy korona / Hercegprímás utca) készítette, Pach Zsigmond Pál vezetésével, adatfelvétel és gondos levéltári, történeti kutatások alapján, összefoglaló jelentést az üldöztetések után megmaradt zsidó népesség lélekszámáról és az 1947 k. ismét működő hitközségek helyzetéről (1947–1949).

Budapest zsidó lakosságának száma a rendelkezésünkre álló összeírások és népszámlálások szerint másfél évszázad folyamán a következőképpen változott (kerekítve).

1825:	8 000 fő	(8 %)	1910:	204 000 fő	(23 %)
1840:	10 000 fő	(9 %)	1920:	216 000 fő	(23 %)
1850:	17 000 fő	(11 %)	1930:	204 000 fő	(20 %)
1869:	45 000 fő	(16 %)	1941:	184 000 fő	(15 %)
1880:	71 000 fő	(19 %)	+	62 000 fő*	(5 %)
1890:	102 000 fő	(21 %)	1945:	86 000 fő	(7 %)
1900:	166 000 fő	(23 %)	1949:	101 000 fő	(6 %)

Pesten a zsidóság száma különösen az osztrák–magyar dualizmus idején növekedett aránylag gyors ütemben. Nagy szerepe volt ebben a természetes szaporulatnak, de volt beköltözés is, vidékről. A vidék jobbára az orthodox, s jelentős részben haszid Északkelet-Magyarországot jelentette, részben a Monarchia keleti területeit, a lengyel határvidéket, Máramarost, és Galiciát is; utóbbi 1772 óta tartozott a Monarchiához. Az igen ritka volt, hogy valaki egyenesen Pestre jöjjön. Egyenes galíciai bevándorlás Pestre a 19. században egyen volt. Ide inkább csak a második vagy harmadik nemzedék költözött, azok, akik már hosszabb-rövidebb ideje éltek Magyarországon. A fővárosban közvetlenül a második világháborúba belépés előtt (1941) összesen 400 jiddis anyanyelvű személyt regisztráltak. A hivatalos politika az osztrák–magyar dualizmus korában szívesen látta és segítette a peremterületeken élő zsidóság elmagyarosodását: ez is növelte a magyar nyelvű népesség arányát, mégpedig olyan térségekben, ahol a többséget egyébként a nemzetiségek jelentették volna.

A keleti (galíciai, az akkoriban használt kifejezéssel: „galiciánér”, „pólisi”, később: „kazár” / „kozár”) zsidók Pesten sok gyanakvással, ellenszenvvel, nyílt ellenségességgel találkoztak a már régebben itt élő, polgáris életvitelű zsidók részéről. A *Magyar-Zsidó Szemle* 1911-ben egy cikket közölt, tudós szerző tollából, mely cikk enyhén ironikus hangon ír a lengyel zsidókról:

* Nem izraelita vallású, de az 1938–1941. évi zsidótörvények értelmében annak minősülő személy stb.

„...Ha lengyel zsidó mutatkozik be valamelyik hitrokonának, (...) soha nem kezdí azon, hogy kicsoda, micsoda ő maga, hanem rendszerint valamelyik öregapjával, a nagy gáonnal [itt: vallási vezető] kezdí, megtoldja egyik-másik nagybátyjával, ezen vagy azon széfer [könyv] szerzőjével, folytatja valamelyik bálsém [*baál sém*, itt: csodatévő] családjából való sógorságával, és csak ezeknek, valamint hallgatója türelmének kifogytával nevezi meg (...) nevét, Heimat, Sippschaft [hazáját, családját]...”

A Rabbiképző Intézet könyvtárában, ahol a tudós folyóiratnak csupa tudós olvasója volt, az idézett szakasz mellé valaki odaírta, a lapszélre: „Ilyen a csaváros eszű kaftános.”

Szélesebb körben az antiszemita uszítás céltáblája többnyire a pólisiak voltak — látszólag legalább.

„Amikor a zsidógyűlölők galiciaiakról beszélnek vagy írnak, nem azt a pár száz ittrekedt galíciai menekültet értik, hanem tulajdonképpen a tegnapi galiciaiak gyermekeit és unokáit, vagyis az egész magyar zsidóságot, úgy, amint van, apástul, fiastul.”

(Patai József, 1918)

Már korábban is, de különösen az első világháború után, sokan a kitérést tekintették a társadalmi asszimiláció eszközánek. Bizonyos állásoknál — kimondva, kimondatlanul — előfeltétel volt, hogy a jelölt a keresztény egyházak valamelyikéhez tartozzék. A hitközség a kikeresztelkedést „hitbéli lázadás”-nak (*semad / smad*) minősítette. Az 1930-as években már egyre inkább az egyszerű félelem irányította más vallásokhoz a zsidókat. A zsidótörvények szerinti kiterjesztő értelmezés Pesten 1941-ben — hivatalos adatok és egyéb források alapján — összesen 62 000 főt érintett, közülük mintegy 18 000 fő izraelita szülőktől származott, azaz áttérésük aránylag újkeletű lehetett. Ez a szám összhangban van a hitközséghez tartozók számának csökkenésével 1920 és 1941 között. Aztán 1944-ben erősen megnövekedett a keresztény hitre tért zsidók száma; a kitéréshez fűzött remények azonban hamisnak bizonyultak.

Az 1944. év népességi adatait külön kell kezelni. Ebben az évben, áprilisban, a német megszálló hatóságok felszólítására, a hitközség hivatalos adatokat közölt; ezek szerint az adózók száma 54 000 fő volt, a lélekszám: 162 000 fő. A Pesten tartózkodó zsidók valóságos száma ennél nyilván sokkal magasabb volt: növelték vidékiek és külföldiek, menekültek és bújkálók. (A Magyarországra menekülő zsidók között a lengyelek száma volt a legnagyobb, s a lengyel menekülteknek számottevő része zsidó volt.) A pesti zsidók számát növelték azok is, akiknek — származásuk vagy szüleik, nagyszüleik származása miatt — a zsidótörvények rendelték zsidó identitást.

(5) Imaegyletek, szervezetek, intézmények

A 19. század utolsó harmadában a nagy új zsinagógák és nagyünnepi imahelyek egy időre megoldották a hatalmasra megnövekedett pesti hitközség templomba járó tagjainak elhelyezését az ünnepi szertartásokon. A hitközség fenntartotta a zsidó életvitelhez szükséges infrastruktúrát is. A nagy szervezet tevékenysége zökkenők nélkül, mondhatni, olajozottan folyt. Jóformán magától értetődő volt, hogy az üzletekben mindig van kóser hús és egyéb élelmiszer, hogy nem okoznak gondot az intézményi közreműködést igénylő szertartások (esketés, körülmetélés, *bar micva*, temetés). A hitközségi vezetőség ellátta a zsidó közösség politikai érdekképviseletét is, jóllehet nem mindenki értett mindig egyet a hivatalos hitközségi vezetés politizálásával. A nagyvárosi életben inkább más okozott gondot.

A pesti hitközség hatalmas létszáma lehetetlenné tette a községi társadalom hagyományos életvitelének fenntartását. Mindazok, akik szigorúan tartották magukat az imádkozás hagyományos előírásaihoz, az ünnepi főtemplom mellett igényt formáltak mindennapi imahelyekre is. A reggeli ima (*saharit*), amellyel a nap kezdődik, különösen fontossá teszi, hogy mindenkinek a lakása közelében, attól legfeljebb néhány perc távolságra, legyen egy otthonos imahely, ahol minden imaidőben együtt van a *minján*. A hagyományos élet lényeges elemeit nagyvárosi hitközség csak mint kis közösségek szervezete tarthatta fenn. A zsidó életvitelhez elemi szinten nem annyira a nagy zsinagógákra volt szükség, mint inkább kis körzeti imahelyekre. Elegendő volt, ha az egy környéken, egymás közelében lakók valamiféle alkalmi helyiséget kerestek maguknak, bérházak valamelyik nagyobb lakásának egy szobáját, üres raktárhelyiséget, valahogy úgy, mint annak idején a Király utcában. Persze, a külön imahelyek a 19. század elején is új zsinagógák előzményei voltak. Ha az alkalmi imahely bevált, és a gyülekezet is tartósnak bizonyult, a helyiséget átalakították igazi zsinagógává, megalakult az állandó „imaegylet” vagy „társulat”. Ezek voltak a vallásos élet kis csoportjai.

Az 1868/69. évi kongresszus határozatai megengedték imaházi egyesületek felállítását a hitközség keretein belül, akár külön imaház berendezése, külön sakter, hitszónok, *dajján* alkalmazása mellett. Az egyleteknek talán volt kegyességi jellegük is, mint a hasonló belül elkülönülő szervezeteknek más vallásokban. Újabb szakadásra már nem került sor a neológ hitközségben. A vallási élet változatait a különböző zsinagógák és imaegyletek hordozták.

A VI., Dessewffy utca 23 udvarán a Terézváros előkelő negyedében napközben szolgálatot teljesítő „veres sipkás” hordárok és a környékbeli fuvarosok számára nyílt meg egy zsinagóga (1870). Föltehető, hogy ezek az egyszerű emberek mindennap, nem egy közülük — valóban az előírásoknak megfelelően — naponta háromszor ment imádkozni, hétköznap is. Más magyarázata nemigen lehet annak, hogy éppen a *stand*-jaik közelében rendezték be egy zsinagógát, mégpedig olyan épületben, amelynek a társadalmi rangja láthatóan alacsonyabb volt, mint a közvetlen környék lakásainak jobb polgári többsége. A „Dessewffy” mutatja, hogy az imahelyeket valóságos igény hívta létre.

Az 1900 k. évtizedből számos neológ imahelyről és imaegyletről tudunk a pesti hitközség területén.

VIII:1. Ki a nagyobb úr: a király vagy a rasekol?
Herman Lipót rajza zsidó közmondásra

VIII:2. „Ullmann [Mózes / Móric / Mór] új háza a dunaparti kirakó révnél.”
Vasquez Károly, *Buda és Pest térképe*, 1838

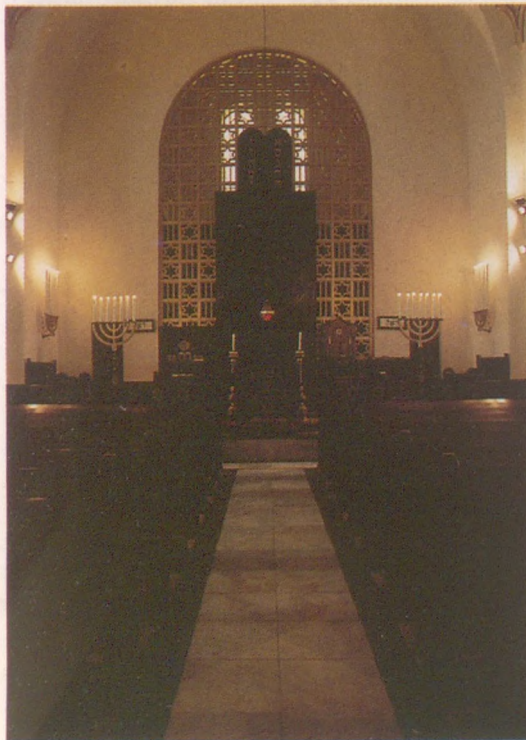
VIII:3. Hunyadi téri zsinagóga: Tóra-olvasó asztal, Tóra-szekrény

VIII:4. Cionista jelvények. A kör alakú jelvény felirata: „Néped, Izráel, egyetlen a földön.” — „Egy a Tóra, egy a törvény”

VIII:5. „Zion” likőrös üveg címkéje. „Dicsérjétek Őt és áldjátok a nevét. Mert az íze (taamo) jó”

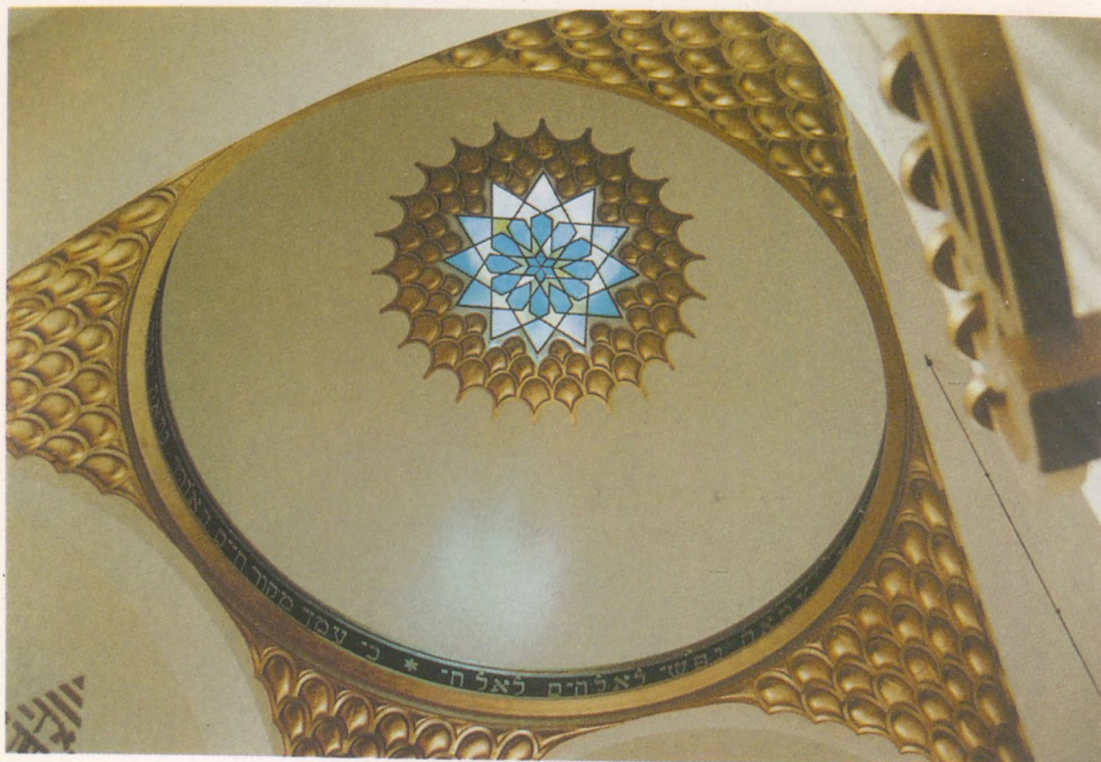

VIII:6. A Zsidó Múzeum
kiállítása: Tóra-függöny
(parokhet), 1826

VIII:8. Házassági szerződés
(ketuba) a Zsidó
Múzeum kiállításán.
Verona, 5441 (= 1680/81).
A keretben az állatöv jegyei

VIII:7. A Tóra-szekrény a
Hősök templomában

VIII:9. Hősök temploma:
Lanterna

VIII:10. Hősök temploma:
Emlékfelirat a bejárat fölött

Erzsébetváros: VII., Kertész utca 37 (Chinuch Neorim Egylet: *hinukh neurim*, 'ifjak nevelése'); Síp utca 12 (Áhávász réim Országos Felebaráti Szeretet Egylet); Wesselényi utca 44. Mindhárom cím iskolát takar. A zsidó iskolákban mindenütt volt zsinagóga, imaterem vagy imaszoba, s ha naponta háromszor nem, de legalább a *sabbát*-ra ide jöttek imádkozni a szülők, esetleg más környékbeliek is. Egyéb imahelyek: Akácfa utca 32; Dob utca 57; Erzsébet körút 26 (Zion Jótékonyági Egylet); Erzsébet körút 27; Holló utca 1 (Linász hacedek imaegylet: *linat ha-cedek*, 'az igaz virrasztása', orthodox imaház); Két szerezsen (ma: VI., Paulay Ede) utca 11 (Titen Emesz Egylet / Talmud-Tóra Egylet: *tittén emet*, 'igazságot adsz (Jákobnak)', lásd Míkha 7,20, orthodox imaház); VI., Király utca 6 (Chevre Misnajesz, orthodox imaház: *hevré misnajat*, 'a törvények barátai'); VII., Király utca 7 (Chevre Töhilim, orthodox imaház: *hevré tehillim*, 'zsolttáregylet'); Wesselényi utca 17.

Külső-Erzsébetváros: VII., Bethlen Gábor tér (röviden: Bethlen tér) 2 (Bethlen téri imaegylet a Siketnéma Intézet székházában); Huszár utca 7 (Szombat Megtartási Egylet).

Terézváros: VI., Andrássy út 67; Andrássy út — Epreskert utca sarka (Munkácsy Mihály utca 5–7, a Zsidó árvaház épülete); Hunyadi tér 3 (Hazkarah Egylet / Imaegyesület); Teréz körút 1/B.

S később, már az első világháború után:

Erzsébetváros: VII., Jósika utca 4 (Kattler Erzsébet templomegyesület, orthodox imaház, Kattler Bernát alapította, leánya, Erzsébet emlékére); Nefelejts utca 16 (Reim Ahuvim Egylet: *réim ahuvim*, 'szeretett barátok', orthodox imaház); Lipótváros: V., Alkotmány utca 23 (Budapest-Lipótvárosi Imaházegyesület); Arany János utca 33 vagy 34; Városliget: XIV., Hermina út 49 (MIKÉFE Imaegyesület) stb.

Még később, s részben még a második világháború után is, most már

mindenütt az egész városban: VII., Akácfa utca 22 (Or Chadas Templomegyesület: *ór hádás*, 'új fény', orthodox imaház); Rákóczi út 64 (Somre Sabosz: *somre sabbát*, 'a szombat őrzői', orthodox imaház); VIII., Koltói Anna utca 15 (Sevesz Achim: *sevet ahim*, 'testvérek együttléte', orthodox imaház; a névhez lásd Zsolt. k., 133,1) stb.

A Külső-Erzsébetváros (István út és környéke: Istvánmező) zsidó lakosságának növekedése szükségessé tette, hogy a Siketnéma Intézet épületének jobb szárnyán a már régóta meglévő eredeti imatermet erős átalakítással reprezentatív körzeti zsinagógává alakítsák át (1931). Ugyanekkor épült meg a körzeti téli imaterme és a kultúrterem is. A Bethlen téri zsinagóga nagyszabású építkezésének biztosan az Imaegylet (Templomegyesület) volt az előzménye, ez jellemezte ki a helyét. A Garay utca 48-ban, a Garay téri piac közelében, orthodox zsinagóga létesült (Bész Hakneszesz: *bét ha-keneszet*, 'a gyülekezet háza'), udvarból nyíló nagyméretű I. emeleti helyiség, azelőtt a Rieger orgonagyár (1873) lerakata és bemutatóterme.

Az imaegyletek legtöbbször határozott arculata volt. A Sasz Chevra tagjai Talmudot tanultak. A *Hevré tehillim*, Zsoltáregylet hetente megszabott rendben a zsoltárokat olvasta. Szövegeik: Zsolt. k., 24 (vasárnap); 48 (hétfő); 82 (kedd); 94 (szerda); 81 (csütörtök); 93 (péntek); 92 (szombat).

Imaegylet alakulhatott ott is, ahol a lélekszám nem lett volna elég egy zsinagóga fenntartásához. Jellegetes eset a XIV., Thököly út 83. A Bész Sömuel (*bét Semuél*, 'Sámuel háza') imaegylet megvásárolt egy villát (1930), s némely feltételül szükséges kisebb változtatással átalakították zsinagógává. Az épület villa jellege azonban továbbra is megmaradt. Hasonló kisebb imaegyletek, majdnem zsinagógák voltak még: Erzsébet királyné úti / Szatmár utcai Imaház Egyesület (XIV., Szatmár utca 32), Utász utcai Imaegyesület (XIV., Utász utca 8), Zugló és környéke Izraelita Templomegyesület (XIV., Bosnyák tér 12), Haladás Imaház (VIII., Luther utca 4), Ferencvárosi Izraelita Imaegyesület (IX., Sobieski János utca 15), Soroksári úti Imaház Egyesület (IX., Soroksári út 35) stb. A két világháború között a pesti hitközség több mint negyven imaegyletet tartott számon.

Aki mindennap ment imádkozni a zsinagógába, az alkalmasint a nagyünnepet is a megszokott imahelyen töltötte. A (csak) nagyünnepi templomjárók azonban inkább a központi, reprezentatív zsinagógákat keresték fel évente kétháromszor: *rós ha-sána*, *kol nidré*, *jóm kippur* alkalmából. A Dohány utca szomszédságában valódi belső igény is hozzájárult a Hősök templomának felépítéséhez: ez lett a Wesselényi utca környékének körzeti imahelye. A „Rombach”, melynek adófizető létszáma a Dohány utcai templomnak a felét sem érte el, mindig is sokkal inkább tudott *kile* lenni, mint a Dohány utca: egyszerű imahely, s egyébként volt is benne a mindennapi imára alkalmas helyiség; nyilván ezért szerette sokkal ragaszkodóbban a gyülekezet, mint a „Dohány”-t. S csak a sors kegyetlen ironiájának tudható be, hogy végül a Hősök temploma — vagy a Goldmark-terem épületében lévő imaszoba — egyesítette a napi imákhoz, legalább hely szerint, a „Dohány” és a „Rombach” gyülekezetét.

Az 1930-as évek elején mintha még a hajdani Reformegylet is feltámadt volna Pesten. Naményi Ernő, maga rabbi fia, Ézsajas Vallásos Társaság névvel egy kis csoportot szervezett, de lehet az is, hogy sokan voltak, biztosan több, mint egy *minján*, közöttük számos jó társadalmi pozícióban lévő és vagyonos zsidó, s magánlakásokon reform-istentiszteleteket, ők inkább így mondták: vallásos célú baráti összejöveteleket tartottak. Tudatosan elevenítették fel Einhorn / Horn Ede és a pesti Reformegylet hagyományait, Naményi előadásban (IMIT), cikkben (1941) is foglalkozott történetükkel. Beadványt intéztek a hitközséghez, hogy engedjék meg, péntekenként és ünnepeken az egyik zsinagógában a saját felfogásuk szerint tarthassanak istentiszteleteket. Nagyön őrizték titkaikat; felfogásukat csupán Naményi egy hírlapi nyilatkozatából ismerjük (*Egyenlőség*, 1934. május 19). Nincs benne semmi meglepően új: rövid istentisztelet, magyar nyelvű imák, sok Biblia-magyarázat, zsoltárok a középkori *pijjut*-ok helyett, nők és férfiak elkülönítésének megszüntetése, a kalap mellőzése, a szertartás Cionra utaló elemeinek elhagyása. „A vallásnak és Cionnak egymáshoz semmi köze” — mondta Naményi. Csupa olyasmi, ami a „*reform Judaism*” külföldi irányzataiban már megvalósult, Naményi hivatkozott is Angliára, ahol „nők is prédikálnak”. Miért éppen Jesája nevét választották maguknak? Bizonyára mert ez a próféta szólt a legtöbbet és leghatásosabban Izrael megmentéséről. A *vallásos* társaság

279. Hunyadi téri zsinagóga: A Haskora (hazkára) Egylet imaterme

gyülekezetté, ez tény, nem szerveződött, Pesten a neológ hitközség erősen ragaszkodott a hagyományokhoz, és nem túrt semmiféle neo-neológiát. A Társaságnak, és személyesen Naményinak, kezdeményező szerepe volt a Kner *Haggáda* kiadásában (1936). A részleteiben eléggé homályos történetük annyit mindenképpen jelez, hogy a két világháború közötti évtizedekben még az aszimiláns pesti zsidóság is próbált új változatokat kialakítani a zsidó identitás fenntartásának hagyományos formáira. Naményi: „Egy jöttányival sem vagyunk rosszabb zsidók, vagy akár vallástalanabbak is, mint azok, akik szorgalmas templomjárók.” Aztán más idők jöttek, a külön szervezkedésnek nem maradt esélye.

Buda önálló hitközség maradt a két világháború között is, kisebb, mint a pesti, és a főváros egységes szerkezetéből nem tudta egészen kivonni magát. A Dohány utcába sokan jártak át Budáról is alkalmilag. A rabbik státusában nem volt érdemleges különbség a két hitközség között.

Végeredményben, a pesti hitközség — a közvetlenül az első világháború után végrehajtott szervezeti reform eredményeképpen — 1940 k. összesen nyolc körzetre („templomkörzet”) tagolódott, a következők szerint: Belvárosi körzet, Csáky utcai körzet, Aréna úti körzet, Belső-Erzsébetvárosi körzet, Bethlen téri körzet, Nagy fuvaros utcai körzet, Páva utcai körzet, Bosnyák téri körzet. A körzeti templomok mellett többnyire volt kultúrterem is. A zsinagógák és a kultúrtermek körül sokfajta tevékenység szerveződött. Rendszerint minden körzetben működött egy-két egylet is, vallási vagy jótékonyági céllal. Jó példa lehet a Külső-Józsefváros sűrűbb része: a Nagy fuvaros utca. Mintha ez a zsinagóga egy másodrendű vagy kisebb központ szerepét töltötte volna be. A VIII., Nagy fuvaros utca 4 sz. alatt működött a Józsefvárosi Izraelita Imaház Egyesület, a Józsefvárosi Izraelita Szeretet Nőegylet, a Józsefvárosi Izraelita Nőegylet stb. Hasonló szerepe volt a többi körzeti templomnak.

Az újkorban a hagyományos zsidó szolidaritás is különféle önkéntes egyesületek, társulatok tevékenysége révén valósult meg. *Kol Jisráél arévim ze ba-ze*, „A zsidók mindannyian felelősek egymásért” — írja a Talmud (Szanhedrin, 16b). Ennek egy változata: *Kol Jisráél havérim*, „A zsidók mind társai egymásnak.” Jiddis közmondás: *Tsvishn yidn vert men nit farfeln*, „Zsidók között nem pusztul el az ember.” A szolidaritás legszűkebb, természetes köre mindig is a család volt. A zsidó hagyomány régóta bizonyos szabályokhoz igazodott a család és a község érdekeinek összhangba hozása érdekében. „Ne nézz el rokonod fölött” — áll a Bibliában (Jes. 58,7); ugyanakkor ősi elv a zsidó községekben, hogy rokonok nem lehetnek együtt tisztségviselők, tanúk, még esküvői tanúk sem. Rabbinak — a 17. század óta, láttuk Budán is, döntvényben (*peszak*) rögzítve — nem lehetett meghívni olyan személyt, akinek rokona van a községben. A községi tisztségviselés szempontjából testvér vagy sógor egynek számított. A család összetartása erős volt mindig, különösen, ha az önállóság megteremtéséhez kellett segítséget adni, de a szolidaritás hagyományos kerete főként a szűkebb és tágabb községi kapcsolatok voltak. Fenntartásukat a diaszpóra körülményei feltétlenül szükségessé tették. Összekötő kapocs a *micva*, a vendégszeretet és jótékonyság parancsolata.

A pesti zsidó lakosság lélekszáma és foglalkozási, részben lakóhelyi differenciálódása előbb-utóbb utat nyitott a nem vallási csoportok, szervezetek megalakulása előtt. Bizonyos intézményeket maga a hitközség hozott létre, mások mint polgári szervezetek alakultak meg. A zsidó társadalom szerveződése Pesten, illetve a dualizmus kori Budapesten valamivel tagoltabb volt, mint a társadalom többi csoportjáé. Közrejátszott ebben a szolidaritás hagyománya, de legalább ugyanennyire a polgári életvitel és a nyugati, kivált német közegben kialakult minták követése.

A szolidaritási szervezetek és intézmények Pesten az első időkben az Óbudáról már a 18/19. század fordulójáról ismert módon alakultak ki. Sorrendjük: Chevra Kadisa, Bikur Cholim, iskola. Eleinte minden szervezet, intézmény a Terézvárosban (a későbbi Erzsébetváros városrészében) működött, de aztán lassan kijebb húzódtak a Király utca környékéről. Mindenesetre, *Az osztrák–magyar Monarchia írásban és képből* „Budapest városrészei” fejezetének szerzője (Rákosi Jenő) az Erzsébetvárosnál elismeréssel regisztrálta (1893) a következőket:

„Itt vannak a Dohány- és Rombach-utcában a szép alkotású zsinagógák. Kiváló nevezetessége ennek a városrésznek, hogy ebben van a legtöbb emberbaráti intézet, minők a szegények háza, hajléktalanok menhelye, a protestáns és zsidó árvaházak, a gazdasszonyok országos nevelőintézete, a zsidó siket-némák intézete stb.”

Valóban feltűnő volt, hogy éppen zsidó szolidaritási intézmény milyen sok van Pesten.

Valamennyi szolidaritási szervezet közül a legrégebb a Chevra Kadisa. Halottak, akiket el kell temetni, minden községben vannak; vagy Chevra Kadisa, vagy más hasonló egylet minden község mellett működik. Csaknem ugyanilyen régi-ek a Bikur Cholim egyletek, a Chevra után rendszerint ez alakult meg másodikként mindenütt. Elnevezése szerint: „Betegtek látogatása” (*bikkur holim*, 'betegtek

vizsgálata / gondozása / látogatása') — ez ugyanis vallási parancs (*micva*) volt mindig. A Bikur Cholim betegeket gondozott, kórházakat tartott fenn, kóser étkezésről gondoskodott a kórházi ápoltak számára. A Pesti Chevra Kadisa Izraelita Szentegylet 1788-ban alakult meg, előbb, mint maga a község. Kezdetől fogva gondozta a pesti temetőket.

Egy pesti községi összeírás 1833-ban a következő egyleteket jelezte a városban (*Egyenlőség*, 1934. január 27); rendeltetésüket, szerepüket maguk a héber és német nevek megmondják:

Chevra Kadisa / Heilige Bruderschaft: *hevra kaddisa*, 'szent egylet', temetőegylet
Menachem Avélim / Tröster der Trauenden Verein: *menahém avélim*, 'gyászolók vigasztalója'

Bikkur Cholim / Kranken Besuch Verein

Cheszed Neurim / Verein der Ledigen: *heszed neurim*, 'ifjak jámborsága'

Sandekóausz / Verein zum Gevattersein: *szandekaut*, 'komaegylet', akik — ha más nincs — elvállalják a *szandok* tisztségét és kötelességeit az újszülöttek mellett. Óbudáról tudjuk, hogy a 20. század elején Goldberger Leó gyárának munkásai és az óbudai zsidók közül sokaknak volt a „komá”-ja, segítségképpen

Háchnószász Kálló / Braut-Ausstattungs-Verein: *hakhnászat kalla*, 'menyasszony (hozománnyal) ellátása', 'kiházásítás'

Ánsé Mókauim / Armen Hausirer Verein: *ansé makóm*, szó szerint: 'a hely emberei', egykorú elnevezéssel (Óbudán): Városbajárók s házalók egylete

Ánsé Córó / Invaliden Verein: *ansé cára*, 'a szükség(ben levőkről) gondoskodók'

Nauszóim / Nauszé másszó / Träger Verein: 'hordár egylet'

Háchnószász Aurchim / Fremde Begastung Verein: *hakhnászat orhim*, 'utazók / vándorok ellátása'

Éc Chájim / Baum des Lebens

Taumché Jeszaumim / Waisen Unterstützungs Verein / Orphanat Institut: *tómkhé jetómim*, 'árvák támogatói'

A pesti Izraelita Betegápoló és Temetkezési Egylet 1863. január 1-jén tiszteletbeli tagjává választotta Jókai Mórt. Az író nyilatkozata (*A Hon*, 1863. január 2):

„A zsidók társas életéből nekünk magyaroknak valóban sok eltanulnivalónk van. Hogyan kell egy rokontalan nemzetnek saját összetartása által magát megvédeni, sebeit összerezével gyógyítani, közrészvét által a magány inségét enyhíteni...”

A 19. század középső harmadában az egyletek némelyike — többnyire egy-egy nagylelkű magán-alapítvány révén — hivatásos intézménnyé alakult át. Közülük a legnagyobb és legfontosabb, a Chevra Kadisa, egyre szorosabban kapcsolódott a zsidó község / hitközség szervezetéhez. A második világháború előtti székháza (VII., Erzsébet körút 26), amelybe az Orczy-házból 1931-ben költözött át, jelenleg moziépület. Pesten az Aggok házát 1869-ben alapította, magán-alapítvány (Kann Ármin) jóvoltából. Az orthodox hitközség külön Chevra Kadisa szervezetet tartott fenn: VII., Dob utca 12. Az Óbudai Chevra Kadisa: III., Mókus utca 6. A pesti Bikur Cholim egyletek tevékenysége szorosan kötődött az

280. A bőkezű
 alapítvány-tevő: Weiss
 Manfréd és családja.
 Felesége, Weiss, szül.
 Wohl Alice, és
 gyermekeik, jobbról
 balra: Elza, Marianne,
 Jenő, Alfonz

orthodox hitközséghez. Sokáig az Orczy-ház volt a székhelyük. Az országos szervezet 1871-ben alakult meg: Országos Bikur Cholim Beteget Gyámoltó Egyesület, és az Orczy-ház lebontása miatt új helyet keresett magának (1934): VII., Erzsébet körút 34. A neológ hitközségben hasonló feladatokat látott el az Áhávász Réim Felebaráti Szeretet Egylet (*ahavat réim*, 'a társak szeretete', 'felebaráti szeretet'). Pesten ez 1901-ben alakult meg, azzal a céllal, hogy gondoskodjék a közkórházakban fekvő szegény zsidók kóser élelmezéséről, s támogassa a kórház-

ból távozó szegényeket és családjukat. Székhelye a Síp utca 12-ben volt. Már igen korán külön szolidaritási egylete volt a pesti zsidó pincéreknek, amolyan átmenet a Chevra Kadisa, a segély- és betegpénztár és a szakszervezet között: Első Pesti Izraelita Pincér-, Betegsegélyző és Halotti Egylet (1872), jelezve egyzersmind a foglalkozás jelentőségét a zsidó népességben.

A 19. század közepén kezdtek nagyobb számban megalakulni a különféle nőegyletek, a századvégen külön leányegyletek is, és a nagyobb városokban a művelődési, kulturális egyletek. A nőegyletek különösen sok feladatot vállaltak: kórház, gyermekotthon, árvaház, aggok háza gondozását. A legtöbb szociális intézményről (népkonyha, szeretetház, menház stb.) a nőegyletek gondoskodtak. A Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetségének (1922), mely a Síp utca 12-ben működött, összesen valami nyolcvan tag-egyesülete volt. A Pesti Izraelita Nőegylet 1866-ban alakult meg, székháza a két világháború között a Terézvárosban volt (VI., Dessewffy utca 41), ez tartotta fenn a Leány árvaházat (alapítási év: 1867), eleinte a Damjanich utca 26-ban, azután a Jókai út / XIV., Uzsoki utca 29 sz. alatti újabb épületben, amelynek építését br. Hirsch Mór özvegye, gereuthi Hirsch Klára alapítványa tette lehetővé, és amely 100 leánygyermek elhelyezését szolgálta, végül pedig a XIV., Hungária körút 149-ben, továbbá a csepeli Weiss Alice Gyermekegyes Otthon közkórházat (1910), a Leányotthon (1923), népkonyhát felekezeti megszorítás nélkül minden rászorulónak (Dessewffy utca 41), izr. női munkaközvetítőt (Dessewffy utca 41); a Belvárosi Izraelita Nőegylet (V., Havas utca 2) két tanoncotthont (IX., Lónyai utca 18/B és Károly körút 9); a Budapesti V. kerületi Izraelita Nőegylet (megalakult: 1909) (V., Sziget utca / XIII., Radnóti Miklós utca 38) szeretetotthont; a VII. kerületi Izraelita Nőegylet (VII., Bethlen tér 2) népkonyhát, gyermek játszóotthont, női szeretetotthont (István út 27–29); a VIII. és IX. kerületi Izraelita Nőegylet (IX., Páva utca 39) női szeretetotthont, férfi szeretetotthont, tanoncotthont, gyermek napköziotthont. Ezek mellett a két világháború között volt nőegylet a Józsefvárosban, Angyalföldön, az Erzsébet királyné úton, a Szatmár utcában, Kőbányán, Budán (II., Keleti Károly utca 22), Óbudán. Stb.

A Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete (1902) mellett ifjúsági vallási egyesületek tekinthető az orthodox Chinuch Neorim Egylet, amely a családon kívüli vallási

nevelésre vállalkozott (VII., Kertész utca 37). A zsidó cserkészcsapatok egyébként a két világháború közötti időben — a cserkészlet szervezeti rendjének megfelelően — többnyire valamelyik iskolához kapcsolódtak. Vallási tekintetben általában neológ befolyás alatt álltak. A zsidó cserkészek számára Vidor Pál budai rabbi írt kézikönyvet (1938). A cserkész-szervezet az orthodoxia számára túlságosan világias volt. A cionista mozgalom ifjúsági szervezetei határozottan zsidó öntudatra nevelték a fiatalokat (*ha-sómér ha-cáir*, 'ifjú őr', röviden: *sómér*), de rendszerint nem vallásos szellemben.

Különleges szerepet töltött be az 1930-as években a zsidó egyetemisták szervezete, a MIEFHOE (Magyar Izraelita Egyetemisták és Főiskolások Országos Egyesülete). Székházukban, az egyetemi negyed középpontjában (V., Királyi Pál utca 10) klubszerű politikai élet folyt: állandó nyüzsgés, nagy viták a zsidó élet lehetőségeiről, a magyar politika fejleményeiről. Az ide járó értelmiségi ifjúságot a szocialista mozgalmak szelleme is megérintette. Bár nem volt közöttük mindenki vallásos, nem a zsidóságtól akartak eltávolodni, ez egyébként — a politikai helyzet alakulása folytán — egyre kevésbé volt vagy lett volna lehetséges; támadták a hitközségi vezetést, a zsidó pénzarisztokrácia konzervatívizmusát, és keresték a lehetőségét annak, hogy az új társadalmi gondolatot, freudizmustól a szocializmusig, bekapcsolják a magyar szellemi élet áramába. A háború közeledtével, a zsidótörvények után és a második világháború idején ez a tettekész és felkészült társaság szétszóródott: ki a cionista mozgalomhoz csatlakozott, ki a szociáldemokrata párt-hoz, néhányuk részt vett a kommunista szervezkedésben, mint Ságvári Endre (1913–1944), akit 1944 júliusában, fegyverrel a kezében, a letartóztatására küldött csendőrök lőttek le, megint mások a Rabbiképző körül gyülekeztek. Azok, akik a munkaszolgálat és a zsidóüldözések után életben maradtak közülük, jobbra az értelmiségi elit tagjai lettek, Budapesten, Izraelben vagy az Egyesült Államokban.

A Patronage Egyesület (1910) az elhagyott vagy veszélyeztetett helyzetben lévő, esetleg rendőri felügyelet alá vagy letartóztatásba került gyermekek sorsát vette kézbe.

A gyermekek nyaraltatását az Izraelita Szünidei Gyermektelep Egyesület szervezte évről évre. 1909-ben alakult (Síp utca 12, a második világháború után: VII., Barcsay utca 11), Diósjenőn és a Balaton mellett voltak nyaralótelepei.

A pesti hitközség mindig is igen sok alapítványt kezelt. Volt idő, 1930 k., hogy számuk elérte a 750-et; külön ügyosztály foglalkozott velük a Síp utcában. A legnagyobb alapítványok, mint a Vakok Intézete, a kórházak, a Zsidó gimnázium stb., az évek folyamán, főként az első világháborús hadikölcsön vesztesége és a háború utáni pénzromlás miatt, kényszerűen költségvetési intézménnyé váltak. A kisebb alapítványok szétosztásáról évente kellett döntenet. Az 1944. évi országos hitközségi összeírás Pesten a következő rendeltetésű kisebb-nagyobb magán-alapítványokat tartotta számon, némelyik címen többet is: közjótékonyág, jótékonyág, özvegyek és árvák segélye, lakbérsegély, segélykölcsön, kiházasítás, felruházó segély, tanulók ösztöndíja, tanulmányi segély, tanulmányi ösztöndíj, gimnáziumi tanulmányok támogatása, tanítóképző intézeti tanulmányok támogatása, tankönyvsegély, gyermekvédelmi segély, kórházi ápolás költségeihez támogatás, gyógysegély, tüdőbeteg intézet fenntartása, tudószanatóriumi ápolás költségei, tüdőbeteg főiskolai hallgatók segélye, fertőző pavillon építése, *Kaddis* mondása elhunytakért stb.

A Fiú és Leány árvaház épületeit, illetve ingatlan tulajdonát (Vilma királynő út / VII., Városligeti fasor 25–27, Munkácsy Mihály utca 5–7, Holló utca 4) részben bérházként hasznosították, s az így befolyó jövedelemből fedezték magának az Árvaháznak a kiadásait. A második világháborút követően, amikor az árvaházi elhelyezés sok zsidó gyermek számára különösen fontos volt, a hitközség több épületben is árvaház-diákotthont tartott fenn; 1958-ban megkapta a VI., Dózsa György út 88 — Délibáb utca 35 telkén álló nagy épületet. Az itt elhelyezett gyermekek — egyre inkább internátusi elhelyezést igénylő vidékiek — lassan mind felnőttek, s az intézmény átköltözött a Rabbiképző épületének III. emeletére, de jelenleg csak papíron működik: nincsen rá szükség, nincsenek gondozatlan zsidó árvák.

Az Országos Rabbiképző Egyesület (VII., Wesselényi utca 7) a rabbik, az Izraelita Fellekezesi Alkalmazottak (/ Hitközségi Tisztviselők és Alkalmazottak) Országos Egyesülete (II., Fő utca 12) az egyéb hitközségi alkalmazottak érdekvédelmi és képviselői szervezeteként alakult (1911). A hitközség és a Chevra Kadisa alkalmazottainak nyugdíjintézete 1852-ben létesült, s bár vagyona időközben elveszett, a járadékokat a pesti hitközség az első világháború után is folyamatosan fizette.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) szorosan kapcsolódott a Rabbiképzőhöz, de a két világháború között már önállóan folytatta tevékenységét, előadásokat szervezett, továbbra is kiadta az *Évkönyv*-et, s legfőképpen: irányította a Zsidó Múzeum munkáját. Saját székháza volt: VII., Erzsébet körút 56.

Nem sokkal a Rabbiképző megalapítása után megalakult, az Intézet hallgatóinak támogatására, az Écz Chajim Segélyező Egyesület (1879). Ez gondoskodott a Rabbiképző menzájáról; a rászoruló hallgatóknak segélyeket és ösztöndíjakat is juttatott. Az egyéb intézményekben tanuló egyetemisták és főiskolások támogatása, zsidó identitásuk megőrzése céljából alakult meg a MIEFHÖE (Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete) (VII., Síp utca 22), számos szociális jellegű intézménnyel. Az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) kóser étkezést nyújtott a zsidó diákok számára (Mensa Academica: IX., Üllői út 11–13), s diákotthont, könyvtárat is fenntartott számukra.

Kezdetől fogva különös jelentőséggel bírt a pesti orthodoxia legnagyobb jótékonyági alapítványa (1913), az Orthodox Népasztal (VII., Wesselényi utca 13), amely a rászoruló szegényeket látta el, a *kasrut* szabályainak szigorú megtartásával, nagy mennyiségben főzött étellel. 1944/45 telén a pesti gettó élelmezését a Népasztal nélkül aligha sikerült volna megszervezni.

1848-ban, amikor az *Első magyar zsidó naptár és évkönyv* megjelent, az óbudai községben volt „Palaestina perzsely” is: „Célja: a palaestina szegényeket gyámolítani, s ezek között a kézműveket terjeszteni. Pénzforrás: lakodalom és metélkedés alkalmával, és még 12 ízben egy esztendő lefolyta alatt állíttatik fel a perzsely.”

A cionista eszme meg tudta találni az ősi zsidó hagyományban azt az alapot, amelyre a diaszporában építhetett: a templomi adó helyett a Talmud a szolidaritás kötelezettségét írta elő, a Palesztinában élő zsidók támogatását. Ezt a célt szolgálták a telepések életét segítő, földvásárlásokat szervező és a bevándorlás költségeit fedező alapítványok: a *Keren Kajemet Le-Jiszráél / Palestine Foundation*

Fund (keren kajjemet le-Jiszráél: 'alapítvány Izrael felállítására') (1901) és a mozgalom pénzügyi szervezete, a *Keren Ha-Jeszod / Jewish National Fund* (keren ha-jeszod: 'telek / földterület alapítvány') (1920). Pesti központjuk a zsidó negyed kellős közepén volt (VI., Király utca 36).

Maga a cionista mozgalom Budapesten csak lassan tudott gyökereket eresztetni. Voltak ugyan cionista szervezetek, de tagjaik leginkább vidéki városokból kerültek ki. Pesten működött az Egyesült Magyar Cionista (!) Szövetség (VIII., József körút 11, I/5). Az első világháború után a zsidó sportszervezetek mellett éppen a Patai József kezdeményezésére megalakult Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége tette a legtöbbet Palesztináért. A Pro Palesztina két fő tagozata a cionista mozgalom alapítványaival volt azonos; magyar nevük: Kolonizációs szakosztály (*Keren Kajemesz Leiszrael*) és Újjáépítési (Palesztina felépítési) szakosztály (*Keren Hajeszod*). Volt könyvtárunk, kulturális, egyetemi, kereskedelmi szakosztályuk is (VII., Király utca 93). Rendszeresen gyűjtöttek adományokat. Magyarországon is megjelentek az egy kézben tartható, kicsi kék–fehér fémperselyek, amelyekben a palesztinai településeknek (*jissuv / jisuv*, 'betelepítés') szánt adományokat gyűjtötték. A Zsidó Múzeumban ma is számos darab van belőlük, ütött-kopott mind, látszik, erős használatnak voltak kitéve. (Igaz, az érdekeltek mindig kevesellték a Magyarországon, s kivált Budapesten összegyűjtött *sekel*-ek mennyiségét.) Jeruzsálemben, az Óvárostól északnyugatra, a *Méa seárim* ('száz kapu', illetve 'százannyi', lásd Gen. 26,12) negyedben, a 20. század első éveitől állnak a „Magyar házak (*batté Ungarn*)”, amelyekben magyar *olé*-k vagy már ott született (*szabre*), de magyarul is beszélő gyermekeik, unokáik laktak; a Magyarországon összegyűjtött pénz részben őket támogatta, részben — és főként — más *háluc*-okat, nemcsak magyarországiakat, a többi őstelepülésen, illetve az *alijjá*-t általában. Később, már a háború alatt, majd 1944-ben, a cionista szervezetek tevékenysége rendjén a Pro Palesztina több vezetője is szerepet vállalt a mentés értékű kivándorlási akciók szervezésében. Ugyancsak az *alijja* céljait szolgálta a Magyar Izraeliták Szentföldi és Egyéb Településeit Támogató Egyesület (Síp utca 12).

A Pro Palesztina tartotta fenn a Javne Könyvkiadó Bizottságot. Könyvsorozata, a Javne-könyvek, a zsidó öntudat megerősítése és a kivándorlási kedv serkentése jegyében több értékes könyvet adott ki Palesztináról, a héber nyelvű

SZENTFÖLDI TÁRSAS- UTAZÁS

a „GERUSALEMME”
hajóval Triesztből április
hó 13-tól május hó 4-ig
Dr. PATAI JÓZSEF
vezetésével

tíznapos. palesztinai tartózkodással, kirándulási lehetőséggel Egyiptomban. Rituális ellátás! Kizárólag tengerenészó ablakok! Rendkívül mérsékelt részvételi díjak.

Felvilágosltas és prospektus kapható
Adriatica Tengerhajózási Rt.
Budapest, VII, Thököly-út 2. IV, Váci-u. 4. és a

„Mult és Jövő”
szerkesztőségében
V, Vadász-utca 11

M. N. B. eng. 676

Az izraeli nyelvű *alijja* céljait szolgálta a Magyar Izraeliták Szentföldi és Egyéb Településeit Támogató Egyesület (Síp utca 12).

A Pro Palesztina tartotta fenn a Javne Könyvkiadó Bizottságot. Könyvsorozata, a Javne-könyvek, a zsidó öntudat megerősítése és a kivándorlási kedv serkentése jegyében több értékes könyvet adott ki Palesztináról, a héber nyelvű

A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG
373

szóhasználatban: az „Ország”-ról (*erec*), de a zsidó történelem és hagyomány köréből is. Több mint fél évszázad távlatából nézve, legértékesebb könyvük Kardos László (1898–1987) műfordításkötete volt, a *Héber költők antológiája* (1943), Weisz Pál akkori debreceni főrabbi (később, Izraelben: Méir Weiss) segítségével révén az eredeti héber szövegekből, amely fordításokban először szólalt meg magyarul a középkori és modern héber költészet a kortárs magyar irodalomhoz, a *Nyugat* műfordítói hagyományaihoz méltó színvonalon.

A magyarországi orthodoxia vallási megfontolásokból határozottan ellemezte a cionista eszmét, s ellenezte a cionisták politikai és gazdasági szervező munkáját is. Az orthodox Központi Iroda egyik vezetőjének nyilatkozatából:

„Mi, hithű zsidók, hisszük és valljuk, hogy abban az időpontban, midőn a Mindenható úgy látja jónak, újra felépül a zsidó nép országa, felépül a mi hatalmas nagy Templomunk is, de ennek rekonstrukciójára emberi elhatározás, emberi akarat, emberi akció, nézetünk szerint, semmiféle befolyást nem gyakorolhat. (...) Remélhetőleg a cionizmus zászlaja alatt áldozó tömegek is belátják, hogy bármennyire ragaszkodnak is a régi szent földhöz, nem lehet ott zsidó tradíciókat más formában életben tartani, mint hogy jámbor zsidó emberek, akik életüket verejtékes munkában töltötték el a különböző országokban, ahol bölcsőjük ringott, életük alkonyán elzarándokolnak a régi tradíciók szent földjére, hogy ott vezeklésben, a szent könyvekben való búvárokodásban töltsék hátralevő napjaikat. A zsidó segélyakció nem terjedhet ki másra, mint ezeknek a Szentföldön tanuló öreg hittestvéreknek a támogatására.”

(Egyenlőség, 1930)

(6) Zsidó kórház

A község első kórháza az Orczy-házban létesült (1805): egy szoba, négy ágy, nyilván csak férfiaknak; néhány év múlva már egy külön épület (1809); innen is hamarosan új helyre költözött: a terézvárosi Kreutzgasse / Nagy kereszt utca / Kazinczy utca (1815), majd megint tovább (1827): Diófa (Nagy diófa) utca, néhány év múlva pedig: Dohány utca (1830). Ezen a helyen, bérházban (a régi házszámok szerint: 307 sz.), az I. emeleten már két nagy kórterem volt, és egy kis különszoba is. Az 1838. évi nagy pesti árvíz idején a betegeket a Könyök utcai zsidó iskolába kellett átvinni. A község ekkor már megkapta a városi tanácstól a kórházépítési engedélyt (1838), s ehhez csakhamar a telekvásárlás jogát is (1840).

Az első önálló kórházi épület a Gyár utca 19 volt (ma: Jókai utca — Aradi utca sarkán), Österreicher Dávid községi elnök telkén. A kórházépítést, mint majd a Dohány utcai zsinagóga felépítését is, a főrabbi, Schwab Löw szorgalmazta. Az alapkövetélnél megjelent József nádor (1841. szeptember 21); maga az egyemeletes épület, Hild József terve, négy hónap alatt elkészült. Jól felszerelt, tágas kórháznak lehetett mondani: az emeleti részen négy kórterem (két férfi, egy nő, s külön egy a bőrbajosok számára), hat kisebb betegszoba, mellettük or-

281. A Zsidó kórház épületei, 1896/97

282. A Zsidó kórház egyik pavilonja, 1896/97

283. Kórterem a Zsidó kórházban, 1896/97

vosi és személyzeti lakás, nagyobb imaterem, gyógyszerház, ambulancia, fürdőszoba, hullaház, kamra, raktárak, kocsiszín, kert.

„Sept. 21-kén a Therezia-külvárosban újonnan épült pesti izraelita kórháznak alapköve tétetek le. Főherceg nádor ő fensége vala kegyes e foglalkozást véghezvinni... Őfenségét künn egy izraelita választmány, az épületben pedig a község főabbija rövid üdvözléssel fogadá, mire a nép «éljen»-t harsogta. Az ünnepély táborig zene mellett és tarackok moraja közt fényesen tartaték meg.”

(Nemzeti Újság hazai s külföldi tuáósításokból,
36. év, 77. szám, Szent-Mihály hava 25)

„...Láttuk mi is e csinos épületet tágas udvarával; s megvalljuk, nem lehetne célszerűbb választás az épület helyére nézve, mint itt: a szabad, tiszta égnek, mely bizonyára nem utolsó orvosszere a kórtestnek, nincs híjával ez intézet. Szívüöl kívánunk erőt és akaratot a derék izraelita közönségnek több hasonló emberszerető intézetek létesítéséhez, s hálánkat fejezzük ki a szenvedő emberiség, s különösen szűkölködő hitsorsosaik nevében ezen díszes intézet létesítéséért; csak egyet kívánva, hogy ezután ne csak az éljenek jöjjenek magyar szív és szájüöl hason ünnepélykor, hanem az üdvözlő beszédeknek is — legalább egy része. Sohase feledjék, hogy magyarokká lenniök nyelvben is — szent kötelességeik egyike.”

(Világ, 1841, 306. old.)

A kórház orvosai mütéteknél gyakran éltek Balassa János (1814–1868) sebészprofesszor tanácsaival, vendégszereplésével, a nőbetegekhez Semmelweis Ignác (1818–1865) járt konzultálni. 1863-ban szemészeti osztályt állítottak fel. Egy jár-

vány idején, 1866-ban Erzsébet királyné meglátogatta a kórházat, dicsérte tisztaságát. A Nagykörút, közelebbről, a Teréz körút nyomvonalának kijelölésekor a Főváros a kórház kertjét kisajátította (1884), így máshová kellett elköltözniük. A hitközség megvásárolta az Aréna úti városi faiskola területének egy részét (1886), s itt épült fel végleges — akkor véglegesnek vélt — helyén a Zsidó kórház.

Az egykori Zsidó kórház épületcsoportja jelenleg az Országos Orvostovábbképző Egyetemé. Bár sok belső átalakításra került sor, és a kórházi felszerelés is megváltozott, az épületek eredeti architektúrája külsőleg jobbjára érintetlen maradt. Még a kórtermek némelyikének ajtaja fölött is sokáig látható volt az adományozók emléktáblája.

284. A Zsidó kórház egykori imaházának („Bét ha-keneset”) kapuja

285. A Zsidó kórház imaházának belső tere

Az orthodox hitközség — rituális megfontolásokból — külön kórházi szervezetet épített ki magának. Kórház- és szanatóriumuk 1920-ban nyílt meg a Városmajor mellett (XII., Városmajor utca 64–66). Hamarosan (1921) felavatták a külön Ambulatóriumot is (VII., Kertész utca 32).

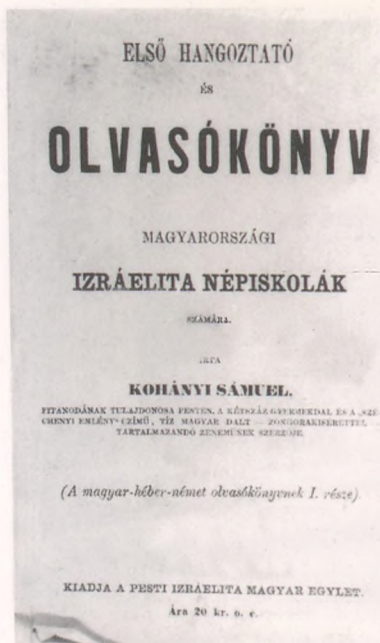
„A Városmajor közepén, előkelő és csendes villák közé ékelten emelkedik az orthodox zsidóság szanatóriuma. Maga az intézet is olyan, mint az őt környező paloták: előkelő és csendes. Süppedő szőnyegek fogják fel az ember lépteit, délszaki növények pompáznak, és a hangtalan folyosók képét csiszolt és metszett tükrök hosszabbítják meg végtelen távolságra.”

(*Múlt és Jövő*, 1926)

Ma a Zsidó kórház az Amerikai úton van, a Lajta Béla tervezte zsidó „kórház-negyed”-nek a hitközség kezén megmaradt kisebb épületeiben.

(7) Iskolák

Mint minden zsidó történet Pesten, a zsidó iskolák története is az Orczy-házban kezdődött. Az itt, később pedig a Könyök utcában működő községi tanoda a polgárosodó zsidó társadalom igényeit a 19. század második negyedében már semmiképpen sem tudta kielégíteni. Magasabb tanulmányokra csak a pesti kegyesrendi (piarista) vagy evangélikus iskolában (*gymnasium*) nyílt módja a zsidó ifjaknak. Az előbbiben a diákok legalább 10 %-a, utóbbiban pedig mintegy 30 %-a évről évre zsidó volt. A *taxa tolerantialis* eltörlése után az

286. A magyarországi
izr. népiskolák
tankönyve (1861)

iskola-alap iránti királyi ígéret igen megmozgatta a modern eszmék iránt fogékony és a zsidóság helyzetéért felelősséget érző rabbik tervezgető képzeletét.

Előkészítő javaslatok közzététele után 1851. szeptember 21-én Pesten egy országos tanácskozás jobbára rabbi résztvevői kidolgozták a zsidó község programját az iskolák ügyében. Részt vett a tanácskozáson R. Schwab Löw (Pest), R. Löw Lipót (Szeged), aki minden zsidó községben modern iskolát akart felállítani, R. Zipser Majer (Székesfehérvár), továbbá a Pest városi közgyűlés elnöke, a város főorvosa, a Pest városi iskolák felügyelője és más hivatalos személyek. Löw Lipót a *heder* és a *jesiva* modern változataira dolgozott ki javaslatokat. Szerinte a zsidó iskolai oktatás-

nak hármas feladata van: hogy emberi, zsidó vallási és magyar nemzeti nevelést nyújtson minden gyermeknek és ifjúnak. Hochmuth Ábrahám (1816–1889) (miskolci, később veszprémi rabbi) egy tanítóképző felállítását tartotta a legfontosabbnak.

Konzervatív körökben nagy ellenkezést váltott ki a világi tárgyak előtérbe állítása a tanácskozás javaslataiban. A magyar orthodoxia és neológia az oktatás terén vívta meg egymással nagy, történelmi küzdelmének első csatáját.

Az iskolák kiépítése végül mindenben követte az 1851-ben előterjesztett javaslatokat. Igaz, *jesiva* nem létesült, de szerepét nemsokára már be tudta tölteni — a legmagasabb szintű hagyományos oktatás német változata szerint — a Rabbiképző. Ezekben az években még sürgősebbé tette a zsidó iskolák felállítását az osztrák cultus-miniszter egy rendelete (1856), amely szerint a keresztény egyházi iskolák csak akkor vehetnek fel zsidó tanulókat, ha létszámuk lehetővé teszi a külön csoportok indítását, s így jelenlétiük nem akadályozza a többiek keresztény szellemű nevelését.

Az 1850-es években a zsidó község fiúiskolájában a négyosztályos elemi mellé kétosztályos „reál” tagozatot szerveztek. Ezzel a hitközség iskolája főtanoda lett. Új iskolát nyitottak a Síp utca 12-ben, később a Nagymező utcában is. A leánytanoda, melyet 1860-ban alapítottak, eleinte mindössze két elemi osztályból állt. Mindenesetre, a két iskolában együtt körülbelül hétszáz zsidó gyermek tanult. Ez a szám azonban alig volt több, mint a pesti zsidó iskolai tanulók teljes létszámának egy tizede. Néhány tucat gyerek tanult a hitfelekezeti magántanodákban is, ezekből több is volt, például, 1861-ben — az *Első magyar-izraelita nap-tár és évkönyv* szerint — a következő helyeken: Király utca 3, Király utca 5, Két szerecsen utca 7, Váci út 7, Váci út 8, Országút 44 stb.; nyilván lakásban valahány. A zsidó gyerekek többsége más felekezetek iskoláiba járt. Óbudán tovább-

ra is működött a régi zsidó iskola. Ezek az iskolák egyelőre mind a zsinagógák közelében voltak, s mind kóser étkezést is nyújtottak a tanulóknak.

A 19. század utolsó harmadában sok szó esett, többnyire polémikus élel, az úgynevezett „zug”-iskolákról; *zug*, mert tiltott, titkos. Sokan nem fogadták el, hogy az állami törvények szerint és az 1868/69. évi kongresszus szellemében a zsidó gyermekekre is vonatkozik a tankötelezettség, mégpedig az állami követelményeknek megfelelő iskolákban. Rabbik, tanítók, illetve szülők igénye tartotta fenn egy ideig a *heder* jellegű iskolákat. Ezek — rendszerint magánházakban — kivonták magukat az oktatásügyi hatóságok bármifajta ellenőrzése alól. Elzárkóztak a világias szellemű oktatástól. Sokáig, természetesen, nem működhettek, idővel megszűnt az igény, mely életre hívta őket. A vallási hagyomány oktatását a hitközség irányítása mellett működő Talmud-Tórák vették át.

VI., Dalszínház utca 10: A pesti község 1856. június 14-én itt, a Lázár utcában, a Hajós utca és a Hermina tér találkozásánál, a később felépülő Operaház közvetlen közelében megvásárolt egy házat, és 1857. október 8-án az egyemeletes épületben megnyitotta a Minta elemi főtanodát. Ez az intézmény állami támogatást élvezett, tanárai állami fizetést kaptak. Belőle nőtt majd ki az Orsz. Izraelita Tanítóképző Intézet, mely 1859. október 24-én kezdte meg a tanítást. A Tanítóképző első végzős évfolyamát, 25 főt, két év múlva, 1861-ben bocsátotta ki. Héberre még R. Meisel tanította őket. Az 1870/71. tanévben áttértek a hároméves, 1881-ben a négyéves képzésre.

A Magyar Zsidó Egylet a Városháza gyönyörű dísztermében megtartott tanácskozáson (1860. november 13) kidolgozta a zsidó iskolák nemzeti és zsidó szellemű fejlesztésének terveit. A tanítási nyelv a zsidó iskolákban most már a magyar volt, de a hébert, a bibliai és talmudi ismereteket is megfelelő óraszámokban kellett tanítani. El akarták érni, hogy a keresztény felekezeti iskolákban csökkenjen a zsidó diákok száma. A végső cél egy külön zsidó középiskola felállítása lett. Néhány évvel később a község — akkor már — öt iskolája mellett nyolc zsidó magániskola is működött a fővárosban. 1868-ban br. Eötvös vallás- és közoktatásügyi miniszter a zsidó iskolákat végleg kivette a r. kath. egyházi hatóságok felügyelete alól, és külön zsidó iskolai tanfelügyelőséget hozott létre. A pesti zsidó iskolák felügyelője maga R. Kohn Sámuel lett. Közéleti tevékenységét Kohn szinte teljesen az iskolaügy szolgálatába állította. Az Országos Izraelita Tanítóegyesület 1866-ban alakult meg, R. Meisel volt az első elnöke. Az egyesület székhelye a századvégtől kezdve az új zsidó iskolaépületben (Wesselényi utca 44) volt.

Az 1868/69. évi kongresszus határozatait követően kidolgozták a tanterveket, az osztrák-magyar iskolarendszerhez igazodva, a zsidó iskolák minden típusa számára, a középiskolákban külön *gymnasium* és külön reál-iskola változatban. A tényleges tananyag az idők folyamán sokat változott, de az iskolarendszer, mint a magyar oktatásügy egészében is, nagyjából ugyanaz még ma is. A klasszikus héber ismeretét minden tanulótlól megkövetelték, nagyjából a korabeli klasszikus gimnáziumok jó latinjának szintjén. A héber nyelvű órák száma a teljes óraszám egyhatodát tette. A 19. század utolsó harmadában, a magyar zsidóság kongresszus utáni átalakulásával párhuzamosan, a pesti hitközség korábbi iskolái a neológ hitközséghez kerültek. Az általában igen jó, és a zsidó népeség körében is népszerű nyilvános — más vallásfelekezetekhez tartozó vagy vá-

rosi — iskolákban megszervezték a „hittan” (vallástan) tanítását. A zsidó vallási iskolák (*Talmud-Tóra*, 'Tóra-tanulás') a nem zsidó iskolák kiegészítésére, de azoktól függetlenül működtek. Az itt szerzett Biblia-ismeret és héber nyelvi alapok nélkülözhetetlenek voltak ahhoz, hogy a nem zsidó iskolák zsidó vallású tanulói számára előírt komolyabb bibliai, talmudi és középkori héber szöveganyagot a diákok feldolgozzák. Az iskolákban folyó zsidó tanulmányok felügyelője Kármán Mór (1843–1915) lett, később egyetemi tanár, a magyar nevelésügy jelentős személyisége. Kidolgozták a tankönyveket a héber nyelv, a Biblia, a zsidó vallásismeret oktatására, szerkesztettek a diákoknak (1873) még imakönyvet is, magyar nyelvű címekekkel. Az egyik első iskolai használatra szánt elemi héber nyelvtant Handler Márk (1837–1911) tatai rabbi írta (1877), Hevesi Simon apja.

A nyilvános iskolákban, a keresztény felekezeti iskolákban is, szombatonként a többiekkel együtt a zsidó diákoknak is részt kellett venniük a tanórákon. A rabbiik gyermekei, és akik maguk rabbinak készültek, az írás és egyéb „munkavégzés” alól miniszteri felmentést kaptak (1885). A pesti hitközség vezetői, Wahrmann és Goldziher együttesen kérték Trefort Ágoston (1817–1888) vallás- és közoktatásügyi minisztert (1886), hogy a kedvezményt terjessze ki minden zsidó tanulóra. A miniszter nem válaszolt a beadványra. Megoldás majd csak az úgynevezett recepciós törvény előkészítése és vitái idején született. Az új miniszter, gr. Csáky Albin (1841–1912), általánossá tette a szombati felmentést (1893). Továbbá, felmentette a tanítás alól a zsidó diákokat a nagyünnepek, ősszel *rós hasána* két napja, *jóm kippur*, *szukkot* két első és két utolsó napja, tavasszal *peszah* két első és két utolsó napja, valamint *szukkot* két napja idejére. (Mellesleg, példás módon az askenázi szertartási naptár szerint, figyelembe véve az ünnepek második napját is.) Ez a toleráns megoldás egészen a második világháborút követő évekig általános gyakorlat maradt az egész országban. Sokak számára emlékezetes, hogy kisvárosi vagy falusi iskolákban, ahol — a történetek után — csak egy-két zsidó diák volt, ezek szombatonként ölbetett kézzel ülhettek a padban, társaik jó-

287. A Zsidó
leánygimnázium
ideiglenes épülete
(VI., Munkácsy Mihály
utca 5–7)

A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG

indulatú irigykedése közepette. Pesten, persze, nem volt ennyire idilli a helyzet, s az iskolák államosítása (1948) véget vetett minden külön „kedvezmény”-nek.

A zsidó iskolák Pesten már a kezdet kezdetén a német-osztrák felvilágosodás, Mendelssohn, II. József modelljéhez igazodtak. Nem volt vita tárgya, hogy az oktatásnak az európai rendszert kell követnie. Eötvös reformjai után ez egy-

288. Terv a Zsidó leánygimnázium átépítésére

289. Az Izraelita Siketnémák Országos Intézete (István tér / VII., Bethlen Gábor tér)

A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG
381

290. A Siketnéma
Intézet eredeti
zsinagógája

szersmind törvényes kötelesség volt. Nyitott maradt, hogy az európai modellhez hogyan lehet hozzáilleszteni a hagyományos zsidó tudást: a héber nyelvet, a Tóra és a Biblia, a Misna és a rá épülő halákhikus irodalom ismeretét.

„Ötéves korban az Írás, tízéves korban a Misna, tizenhárom évesen a parancsolatok (*micvot*), tizenöt évesen a Talmud, tizennyolc évesen a házasság (*huppa*)”

— így rajzolja elő a zsidó életút első szakaszát egy talmudi könyv (Pirké avot, 5,21). A tanulás nem előkészület az életre, hanem része az életnek, ezt az első szakaszát a *bar micva* és a *huppa* tagolja, a Talmud tanulása folytatódik az esküvő után is. A hagyomány oktatási formái: a *heder*, a *jesiva* és a különböző *Sasz hevra*-k.

Goldziher Ignác a *Napló* elején, gyermekkoráról szólva, lenyűgöző felsorolást ad korai héber tanulmányaiból. „Családunkban a vallásos élethez tartozott a zsidó vallásos irodalom tanulmányozása, s atyám is átadta magát ennek a kereskedői foglalkozásától ellopott óráiban.” — „Négyéves koromban ismertem a betűket. Ötévesen befejeztem Mózes első könyvét.” — „Áttanulmányoztam a Biblia eredeti szövegét, s nyolcéves koromban bevezettek a Talmud tanulmányozásába.” — „Mikor tizenkét éves lettem, (Jehuda ha-Lévi / Halévi) *Kuzári*-ját olvastam. Egy évvel később a *More nevukhim*-hoz (Maimonides) fogtam, kivonatokat készítettem belőle magamnak.” S így tovább, oldalakon át, az emlékezés. Tizenkét éves volt, amikor első értekezését kinyomatta: *Szihát Jichák*. Abhandlung über Ursprung, Eintheilung und Zeit der Gebete, „Izsák (értsd: Goldziher Ignác, héber nevén: Jichák) elmékedése. Értekezés az imák eredetéről, felosztásáról és időpontjáról” (Pest: Johann Herz, 1862). Igaz, Goldziher családjá — apja! — eleve tudósnek nevelte, tudósnek készült maga is. De a lényeg mégiscsak az, hogy a hagyományos élet keretei között mind a tudós, mind az egyszerű zsidó számára a tanulás szüntelen foglalatosság volt.

Ezt az életformát, és az oktatás hagyományos módjait, az európai iskola-rendszerben nem lehetett fenntartani; ki kellett alakítani a zsidó oktatás új formáit.

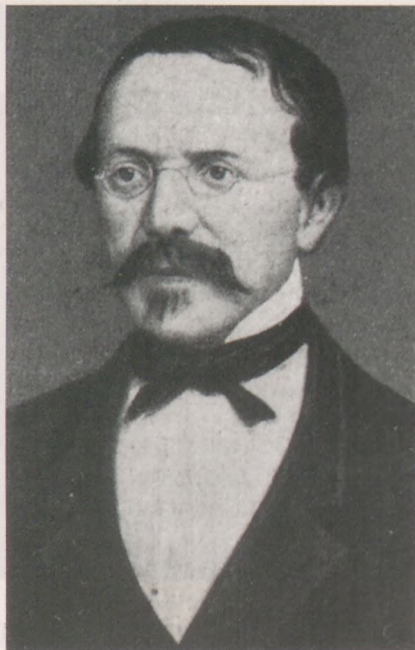
Az újkorban a kiegészítő zsidó iskola a Talmud-Tóra lett. Szervezetét és tananyagát egyaránt az új helyzet keretei jelölték ki. A tanítási időn kívül, az iskolától függetlenül tanították a hagyomány elemi ismeretét. Goldziher — mint a hitközség titkára — a már közel fél évszázada működő Talmud-Tórák teljes átszervezése mellett volt; úgy tartotta, hogy a rabbiképzőbe készülők diákok vagy a majdani hitközségi vezetők nyolcosztályos előkészítő tanfolyamává kell tenni őket, lényegesen kibővítve a tananyagukat. Talán a jesivák modern, polgári változata lebegett szeme előtt. A pesti hitközség — elvben elfogadva Goldziher javaslatát — Bacher Vilmost kérte fel egy új szellemű tanterv kidolgozására (1885).

Bacher kétéves, heti öt órás programot állított össze, középpontjában az imakönyv, a Biblia (Tóra és próféták), a Misna szemelvényeivel. Mások, Goldziher modernizációs javaslatai ellenében, azt hangoztatták, hogy zsidó vallási dolgokban egyformán alapos tudásra van szüksége mindenkinek, a határvonal nem rabbik és laikusok, hanem a *talmid hákhám* és az *am ha-árec* között húzódik. A zsidó közvélemény éppen a Talmud-Tóra megőrzésében látta a zálogát annak, hogy a zsidóságban a modernizáció során nem válik majd élesen ketté — mint a keresztény egyházak gyakorlatában — a papok és laikus hívők vallásbeli felkészültsége, szerepe. Az országossá szélesedő, élénk vita éveken át tartott. Goldziher jót akart, de elképzelése nagyon messzire ment el az asszimiláns — vagy akadémikus — modernizáció irányában; a hagyomány szellemét Bacher hívében képviselte, és terveiben is realistább volt. Goldziher ekkoriban kifejlődött végletes sértődöttsége, lassú, de végül minden érzelmi szálát elszakító elhidegülése egykori legjobb barátja iránt nem Bacher hűségén múltott.

Az Erzsébetváros szívében, a Wesselényi utca — Kertész utca sarkán (VII., Wesselényi utca 44) 1896. december 1-jén nyílt meg a hitközség hatosztályos polgári fiúiskolája. Polgári ügy lett, hogy az elemi iskola V. és VI. osztályát a polgári iskola I–II. osztályává szervezték át. Magát az épületet Freund Vilmos tervezte. Iskolának kiválóan alkalmas, a maga korában a legjobb pesti iskolákéval egyenértékű volt. A III. emeleten zsinagógát is berendeztek benne. Az iskolát 1948-ban államosították. 1990 ősze óta ismét zsidó iskola van benne, a *Maszoret Avot* Amerikai Alapítványi Iskola.

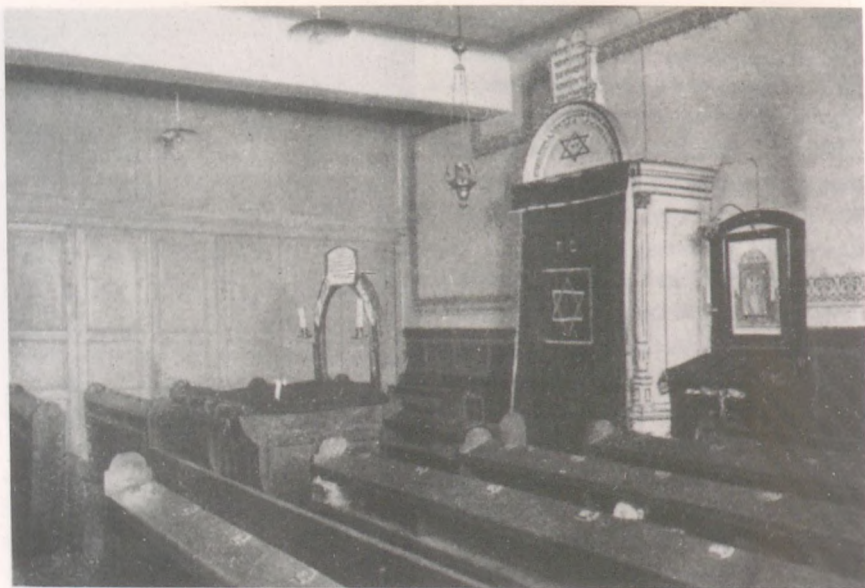
A hatosztályos önálló polgári leányiskola a Síp utcai leányiskolából vált ki (1875). A Rumbach Sebestyén utcában, a zsinagóga épületének utcai szárnyában kapott helyet. A Wesselényi utcai iskola megnyitása után átköltözött a fiúiskola korábbi helyére, a Síp utca 12-be. Saját épületet csak 1921-ben kapott, ismét a Rumbach utcában.

Az 1930-as évek elején végre a szükségleteknek megfelelően kiépült a pesti hitközség iskolai hálózata. A következő iskolái voltak: három gimnázium (a Rabbiképző alsó tagozata, a Fiú- és a Leánygimnázium), a Tanítóképző, hat elemi iskola, és külön elemi iskolák Buda, Óbuda, Kőbánya önálló hitközségeiben, a Tanítóképző gyakorló elemi iskolája, orthodox polgári fiú- és leányiskola, orthodox elemi fiú- és leányiskola (mindkettő az Erzsébetvárosban), továbbá a Vakok Intézete, a Siketnéma Intézete, az Árvaház, melyekben speciális iskolai oktatás is folyt a növendékek számára, végül a polgári előkészítő iskola, kertészeti szakiskola, női kereskedelmi iskola. Ha a Wesselényi utcába és a Bethlen té-

291. Fochs Antal,
a Siketnéma Intézet
alapítója

292. Az egykori izr.
tanoncotthon
(VII., Damjanich
utca 48) zsinagógája

ren külön-külön számoljuk a fiú- és lányiskolákat, az orthodox iskolákkal együtt ez összesen tizennégy elemi iskola.

A zsidó szakoktatás, a pesti zsidó község kezdeményezésére, a MIKÉFE (Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület, eredeti nevén: A nehéz kézműveket és a földművelést a magyarországi izraeliták közt terjesztő egylet) megalakulásával (1842. november 1) kezdődött. Az Egyesület megalakulása előtt a zsidó mesterembereknek, kézműveseknek a privilégiumaikat minden eszközzel védelmező, a zsidók felvételét elutasító céhek voltak az ellenfelei. Kossuth azonnal a MIKÉFE mellé állt, gr. Batthyány Lajos befogadta őket az országos iparegyesületbe (1843), József nádor intézkedett, hogy növendékeik lehessék a mestervizsgát. Először a kézműves mesteremberek képzését szervezték meg, de később (1862) kialakították a zsidó földművesek oktatásának intézményeit is.

Sir Moses Montefiore (1784–1885), amikor egyik útján — kocsin utazott — Palesztinába menet, nem sokkal feleségének halála után, néhány napot Pesten időzött, az Egylet támogatására megalapította a Montefiore Mózes és Judith Alapítványt (1863); a pesti Egylet ugyanazokat a célokat tűzte maga elé, mint ő, csak éppen egyikük Palesztinában akarta föllendíteni a zsidó kézművességet és földművelést, másikuk pedig Magyarországon. (Nagykanizsán — ugyanezen az utazáson — Montefiore *Kaddis*-t mondott felesége emlékére.)

A MIKÉFE (székháza: XIV., Hermina út 49) Magyarországon elsőként (1892) létesített tanoncotthont (VII., Damjanich utca 48); épületében még a második világháború után is sokáig állami ipari tanuló iskola volt. Kertészképző telepe, melyet 1908-ban alapítottak (X., Keresztúri út 130–134), jó kilencven holdon gazdálkodott: virág- és konyhakertészet, szőlészet, faiskola, üvegházak, szántóföldi mezőgazdaság, tehenészet, méhészet, baromfitenyésztés; területén jelenleg a Fővárosi Kertészeti Vállalat telepe található.

Az Országos Izraelita Patronázs Egyesület a veszélyeztetett, rendőri eljárás

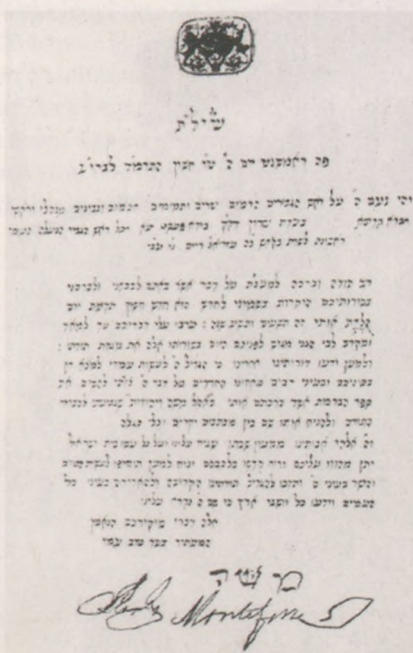
alá vont, gondozásra szoruló gyermekek elhelyezésével és nevelésével foglalkozott. Megalakulása (1910) után csakhamar a hadiárványokra is ki kellett terjesztenie a gondozást. Központja a VIII., Nagy fuvaros utca 4-ben volt. Pesten két helyen is tanoncotthont tartott fenn (Nagy fuvaros utca, Lajos utca), ezenkívül egy leányotthont (Hernád utca), gyermekotthont (Róna utca), napköziotthont, gyógyóvodát, még képességvizsgáló (pályaalkalmassági) állomást is (utóbbit a MIKÉFE tanoncotthonában).

A zsidótörvények idején a hitközség néhány újabb iskolát is felállított, hogy megpróbálja csökkenteni a kiszorításból következő egzisztenciális hátrányokat. Fiúk számára, két osztállyal, négyéves gépészeti középiskolát, illetve ipari leány-középiskolát nyitott 1939-ben. A fiúké a Zsidó gimnázium épületének alagsorában volt. (A műhely 1940/41-ben átköltözött a Mexikói útra, s itt nyitottak egy lakatos részleget is.) A lányok ipariskolájában kézimunkát, az oktatófilmek és a népművészet iskolai felhasználását tanították, részben a Zsidó gimnázium tanárai.

Nyomban az első zsidótörvény bevezetése után, 1938 őszén szakiskolát nyitott Budapesten az ORT is (VII., Erzsébet körút 32). Az ORT tevékenysége Oroszországban kezdődött (1880), neve is orosz rövidítés: *Obscseszto raszprosztranenija truda szredi jevreev*; a pogromok és állandó diszkrimináció közepette szakképzettséget adott a zsidó fiataloknak, és ezzel jobb lehetőségekhez segítette őket. Az ekkor már régóta Svájcba áthelyezett központ Budapesten is gyorsan megszerezte néhány szakma oktatását: kozmetikus, hímző, fehérnemű- és csecsemőkemence-vasztó, fűzőkészítő, kalapos, rituális szárnyas-metsző került ki az első tanfolyamokról. Bonyhádán az ORT mezőgazdasági iskolát állított fel. Ezek az iskolák — az 1944. évi megszakítással — egészen 1949-ig működhettek; összesen mintegy kétezeren szereztek bennük szakmunkás oklevelet. Magyarul az ORT rövidítés nyomán az Országos Továbbképző Bizottság nevet adták a szervezetnek.

293. Emléklap Moses Montefiore köszöntésére pesti látogatása alkalmából, 1863

294. Moses Montefiore levele a Pesti Chevra Kadisának

A második világháború után a Magyar Cionista Szövetség felállította Pesten is a saját iskoláját, általános iskolai és gimnáziumi tagozattal. A *Tarbut*, 'műveltség' iskolák — viszonylag alacsony tanulói létszám mellett — erőteljes héber nyelvi oktatást folytattak, sok tárgyat, mint a hasonló külföldi iskolák is, héberül tanítottak. Az államosítás őket is elsodorta.

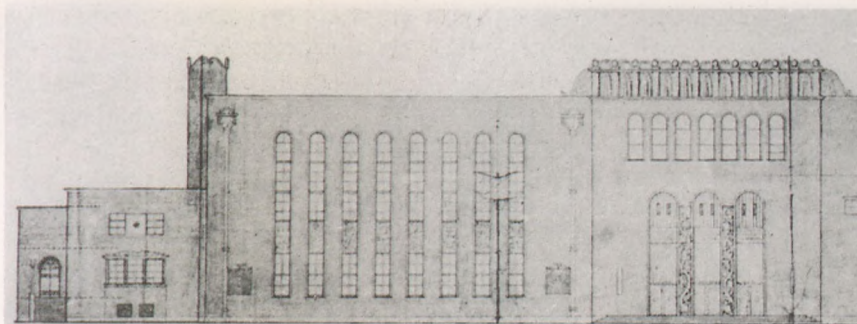
(8) Zsidó gimnázium

A Zsidó gimnázium létesítése a 19/20. század fordulóján évtizedeken át volt vita tárgya. Wahrmann Mór mint a hitközség elnöke ellenezte, véleménye szerint középiskolák létesítése és fenntartása — többek között a zsidó adófizetők pénzén — állami feladat. Mégis, 1887-ben külön társulat alakult a középiskola ügyének előmozdítására. A nehéz kezdet után lassú folytatás következett, a hitközség tagjainak többsége hallgatólagosan Wahrmann véleményét osztotta, s a felekezeti iskolát a magyar társadalomba való beilleszkedés akadályának vélték. Hasonló fenntartásai voltak a nem zsidó közvéleménynek is. Végül azonban egy alapítvány, lovag kövesgyűri Freystädtler Antal (1825–1892) földbirtokos alapítványi adománya megteremtette az anyagi alapokat (1892). Bár az adományozó eredetileg a kórháznak akarta adni a pénzt (1 000 000 ft., más adatok szerint 2 000 000 korona, tíz évi kamatait), Kohn Sámuel eltérítette szándékát az iskola felé. Rá egy évre Wahrmann Sándor, az éppen elhunyt hitközségi elnök testvére is adománnyal (600 000 ft.) csatlakozott az alaphoz, de kerültek más adományozók is. Bár a költségkeret csak a tíz év elteltével nyílt meg, a tervezgetés azonnal megindult. Goldziher a Rabbiképző alsó tagozatát akarta volna főgimnáziummá kiegészíteni, Kármán Mór külön egy klasszikus és egy reálgimnázium felállítására gondolt, Munkácsi (Munk) Bernát (1860–1937), a nagyszerű finnugor nyelvész, aki 1890 óta a hitközség tanulmányi felügyelője volt, a Wesselényi utcai épületben akart önálló gimnáziumot létesíteni. Kohn Sámuel és Weinmann, a hitközség elnöke 1909-ben megnyerték gr. Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi minisztert, aki a Freystädtler Alapítvány kurátora volt, az

295. A Zsidó gimnázium főbejárata
Lajta Béla eredeti tervrajzán, 1913/14

kos alapítványi adománya megteremtette az anyagi alapokat (1892). Bár az adományozó eredetileg a kórháznak akarta adni a pénzt (1 000 000 ft., más adatok szerint 2 000 000 korona, tíz évi kamatait), Kohn Sámuel eltérítette szándékát az iskola felé. Rá egy évre Wahrmann Sándor, az éppen elhunyt hitközségi elnök testvére is adománnyal (600 000 ft.) csatlakozott az alaphoz, de kerültek más adományozók is. Bár a költségkeret csak a tíz év elteltével nyílt meg, a tervezgetés azonnal megindult. Goldziher a Rabbiképző alsó tagozatát akarta volna főgimnáziummá kiegészíteni, Kármán Mór külön egy klasszikus és egy reálgimnázium felállítására gondolt, Munkácsi (Munk) Bernát (1860–1937), a nagyszerű finnugor nyelvész, aki 1890 óta a hitközség tanulmányi felügyelője volt, a Wesselényi utcai épületben akart önálló gimnáziumot létesíteni. Kohn Sámuel és Weinmann, a hitközség elnöke 1909-ben megnyerték gr. Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi minisztert, aki a Freystädtler Alapítvány kurátora volt, az

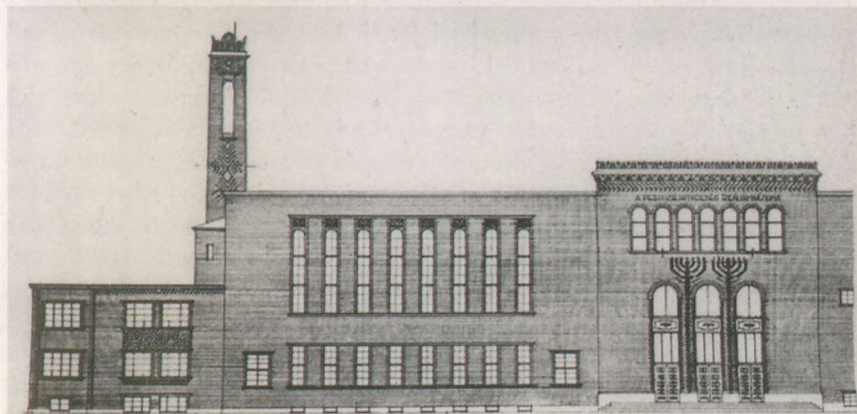

296. A Gimnázium
Szent Domonkos utcai
homlokzata. Lajta Béla
terve

új, önálló gimnázium — a Pesti Izraelita Hitközség Alapítványi Gimnáziuma — tervének.

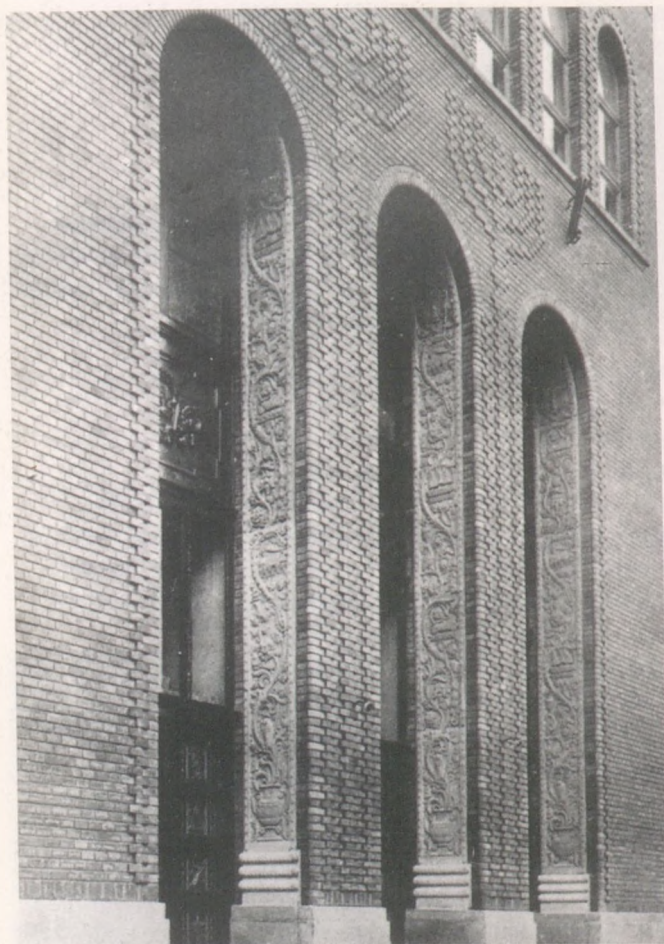
Az Alapítvány és a hitközség szerződésének megkötése (1909) és a szükséges engedélyek megszerzése után a hitközség azonnal megvásárolt egy telket az Abonyi és Bálint, később: Szent Domonkos (ma: XIV., Cházár András) utca sarkán (1910). A tervpályázati kiírást Lajta Béla állította össze, elkészítette a tervet is. Az építkezést gyorsan megkezdtek (1912). A háború kitörése előtt csak az alapozást és a főfalak felhúzását tudták elvégezni, 1904-ben abba kellett hagyni a munkálatokat, s az épület fölé védelemül ideiglenes tetőt húztak. A háború után Hegedűs Ármin (1869–1945) lett az új építész; a régi tervek módosításához kikérték Baumhorn Lipót véleményét is. Hegedűs Lajta terveit tiszteletben tartva, Lajta stílusát megőrizten építette fel a gimnáziumot. (A pénzügyi részleteiben már szinte áttekinthetetlen építkezés iratai, részben peres iratok, a Magyar Zsidó Levéltárba kerültek.)

Magát az iskolát, hogy kész helyzetet teremtsen, a hitközség 1919 szeptemberében megnyitotta, a Fiúgimnáziumot a Wesselényi utca 44-ben, a Leánygimnáziumot pedig a Síp utca 12-ben. Végre 1923-ban az új — még akkor sem egészen befejezett — épületben is megkezdődhetett a tanítás, a fiúk számára. Egy idős jogász mondja, aki a legelső években járt a Szent Domonkos utcába, hogy a diákok rögtön barátságot kötöttek a közeli Szent István gimnázium (István út / XIV., Ajtósi Dürer sor 15) diákjaival, olyannyira, hogy eleinte kölcsönösen látogatták egymás péntek esti istentiszteleteit, illetve vasárnap reggeli miséit.

297. Zsidó gimnázium:
Főbejárat

A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG
387

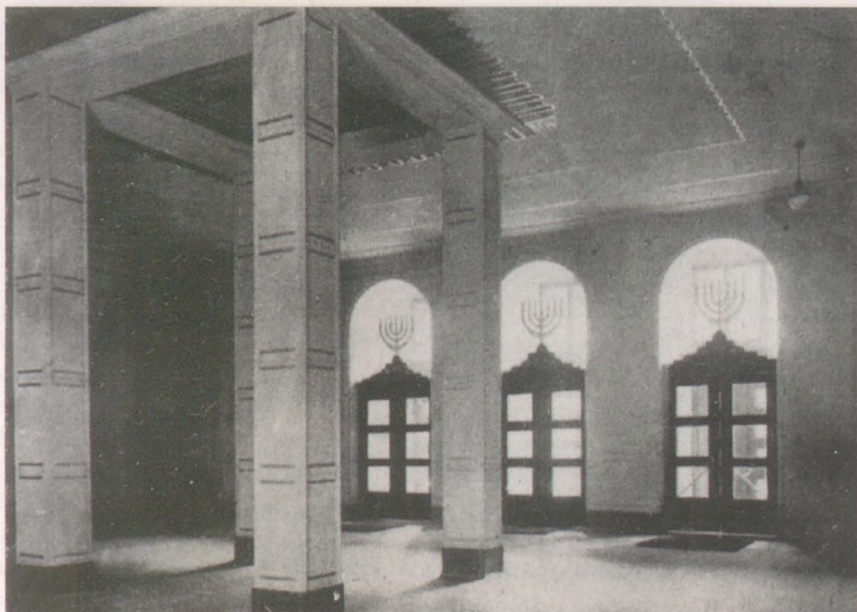

A külön Leánygimnázium felállítását elvben néhai Kaufmann Dávid anyósának hagyatéka tette lehetővé (1917); az 1 000 000 frt., amit Gomperz Róza erre a célra adományozott, a háború végi infláció során azonban elértéktelenedett, s inkább csak mint erkölcsi kötelezettség fejtett ki hatást. Az iskola új koncepciójáról az alapító felirat, jelenleg a X., Kozma utcai temető ravatalozójának kőtárában, a következőt mondja: „1927-ben a hitközség elhatározta, hogy miután a gimnázium létesítésére szolgáló alapítványok időközben elértéktelenedtek, az épületet a maga erejéből fejezi be, és abban a zsidó fiúgimnázium mellett a zsidó leánygimnáziumot is elhelyezi, mindkettőt pedig a maga erejéből tartja fenn.” Korábbi tervek a Munkácsy Mihály utcába szánták a Leánygimnáziumot, de ezután az új épületet már mint a Szent Domonkos utca — Abonyi utcai Fiúgimnázium külön szárnyépületét építették fel. Az építkezést végül a hitközség angolai kölcsönéből sikerült teljesen befejezni, a többi új építkezéssel (Síp utca — Wesselényi utca — Dohány utca) együtt. A Leánygimnázium, amely a Síp utca után 1921 óta a

298. A Szent Domonkos utcai homlokzat Hegedűs Ármin & Böhm Henrik kiviteli tervén, 1928

Munkácsy Mihály utcában, a Fiú árvaház tulajdonát képező épületben volt elhelyezve, most már átköltözhetett a Cházár utcába (1931).

A nagy, U alakú épület-együttes, a főváros akkor legmodernebb iskolaépülete, 1931-ben készült el teljesen. A kétemeletes Fiúgimnázium Szent Domonkos / Cházár András utcai bejáratát — Lajta tervei alapján — a kapuzat három nyílása között két *menóra* téglamintája díszíti, a három kapuív fölött egy-egy faragott fa domborműben héber szavak: Tóra, Munka (*avoda*), Kegyes cselekedetek (*gemilut haszadim*), és a megfelelő jelképek (Tóra-tekerics, függőző, serleg és kenyér), egykor *menóra* állt ezek fölött is. A faragott kő kapubéletek díszítése magyar népi minta, felül mindegyikben hatágú csillag. A lányok — teljes elkészülte után háromemeletes — épületén, a Cházár utcáról megközelíthető oldalsó udvar felől, bibliai nőalakok díszítik a kapuzatot: Ráhel, Mirjám, Eszter. A zsinagóga a Cházár utcai szárnyban volt, szertárok és előadók fölött, az I. emeleten, az aulából széles, méltóságteljes vörösmárvány lépcső vezet fel a helyiséghez, amely ma díszterem. Karzata megvan, az eredetileg a Tóra-szekrény helyéül szolgáló falrész, a félkör alapú fülkével, jelenleg színpad foglalja el. Csak az udvar felől látható, hogy mi a zsinagóga nyugati oldalán álló kis torony rendelte-

299. Zsidó gimnázium:
Az I. emeleti aula.
Ebből a téréből nyílt
a zsinagóga

tése: egyszerűen kémény, az volt eleve is. Az aula hatalmas teréből induló vörösmárvány lépcsőház, mint az egész épületben a folyosók, a tantermek bejárata is, mind Lajta kora-modern stílusában. Az eredetileg összesen kétszer tizenkét tantermet könyvtár, számos jól felszerelt — fizikai, földrajzi, művészettörténeti, zenei stb. — szertár, a László gimnáziumtól megvásárolt természettudományi gyűjtemény, különleges lepkegyűjtemény egészítette ki. A fiúk tornaterme az alagsorban volt; a lányoké a nyugati szárnyépületben, kapubejárata fölött az udvar felől téglalékból kirakott dombormű: „Júda oroszlánja” (Gen. 49,9). A

300. A Zsidó
gimnázium
zsinagógája, 1935 k.

301. A Zsidó
gimnázium
zsinagógája.
(Korábbi felvétel,
mint a 300. kép)

könyvtár nem egyszerűen a gimnáziumokban szokásos tanári és ifjúsági könyvtár volt: a második világháború után az egész hitközséget szolgálta, állománya meghaladta a tízezer kötetet. Az épület Cházár utcai oldalszárnyában két pedellus lakást is építettek, s igazgatói, tanári szobákat, irodákat. Nagy belső udvar tartozott az iskolához, s volt kertje is.

A Leánygimnázium önálló intézményként működött, szinte rituálisan szigorú elválasztással. A kívülről és építészetiileg egységes épületet belül gipsz válaszfal (*mehica*) osztotta két részre. Igaz, volt rajta ajtó, de mindig zárva tartották, csak a tanárok használhatták. A leányok számára külön szertárak, előadók stb. voltak. A

302. A Zsidó
gimnázium
zsinagógája.
(Közvetlenül az építési
munkák befejezése
után)

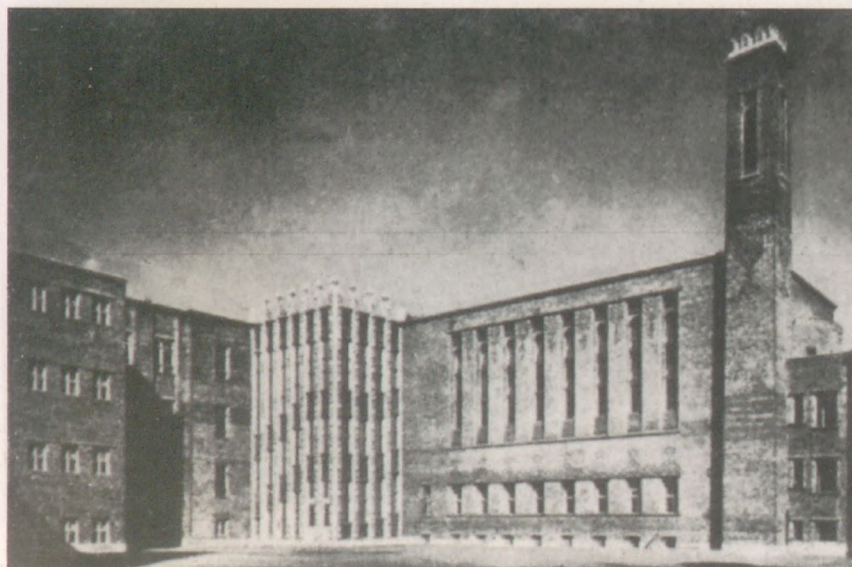
zsinagógába sem a fiúkkal együtt mentek: mindig külön istentiszteletet tartottak számukra, korábban, mint a fiúk.

A zsinagógát eredetileg 16 nagyméretű — hat méter magas, három-három részre tagolt — színes üveglak díszítette, koncepciózusan megtervezve, talán Löw Immánuel szegedi zsinagógájának tudományos alapossgal elgondolt virágdíszei nyomán. Widder Salamon elgondolása szerint az alsó sorba az udvari oldalon az ünnepek, az utca felé a jeles hétköznapok ábrázolása került, a középső sorba Izrael tizenkét törzsének jelképei, a felső sorba pedig palesztinai tájak. A grafikai terveket Szőke Andor építész készítette. A kivitelezéshez önzetlen adományokra volt szükség; a donátorok nevét megörökítették.

Az iskola tulajdonképpeni avatása, az épületek teljes elkészülte után, 1932. június 7-én volt. Zsidó intézményben hagyományosan jó dátum a tanulás kezdetéhez: 1932-bei *sávuot* június 10-re esett. Az iskolák hivatalos neve, azóta, hogy fenntartásuk költségeit az értéktelenné vált alapítványok helyett a hitközség vállalta magára, ez lett: Pesti Izraelita Hitközség Reálgimnáziuma, illetve Leánygimnáziuma. Hivatalos címük: XIV., Szent Domonkos utca 8–10, illetve Abonyi utca 7–9 volt. A Leánygimnázium később a Személynök utcában (ma: V., Balassi Bálint utca), az utcának a második világháborúban elpusztult dunai oldalán, megnyitott egy külön tagozatot is (1940). A létszám a háborús években — mind-

303. Jótékonyág
(cedáka / cedoko).
Festett üveglak
a zsinagógában

304. A Gimnázium
belső udvara

305. A lépcsőház,
az udvar felől nézve

két iskolát figyelembe véve — végül jelentősen meghaladta az ezer főt. A szombat munkaszünet lévén, hosszabb ideig vasárnap is volt tanítás, mígnem előzetes kísérletek után az iskola 1939-ben megkapta az engedélyt az ötnapos tanítási hét bevezetésére.

Az iskola zsinagógájában rendszeresen megtartották, kijelölt diákokkal, a reggeli imádságot (*saharit*), és minden héten, sok résztvevővel, a szombat délelőtti szertartást. A fiúk közül soknak itt volt a *bar micvá*-ja, és sokukat rendszeresen felhívták a Tóra-olvasáshoz is: tudták a hagyományos dalmákat. Az első érettségiző fiúosztály (1927) Tóra-tekercest vásárolt ajándé-

kul a templom számára, ugyanígy tettek a következő évben érettségiző lányok is. Közösen tartottak *hanukka* és *széder* esteket, *peszah* előtt mindig *szijjum*-ot is. *Lag ba-ómer* napján minden évben közösen mentek kirándulni, ki a szabadba. A diákok „*Oneg sabbát*”-ja szombat délutánonként, ha évente csak néhány alkalommal is, önképzőkör jellegű volt.

Az iskolában, természetes, tanították a hébert, eleinte a kitűnő felkészültségű, különben német szakos Widder Salamon (1880–1951), aki sokakban — a hitközségben — megrökönyödést váltott ki, mert élő nyelvként tanította a klasszikus hébert, a Biblia és a Misna nyelvét. (A beszélt hébert akkoriban csak *interlendish* iskolákban tanították: Miskolcon a tanítóképzőben, az ungvári és a munkácsi gimnáziumban.) Mindenesetre, a Zsidó gimnázium diákjai tőle is, az

306. A Leány-
gimnázium bejárata.
Az oszlopokon: Ráhel,
Mirjám és Eszter

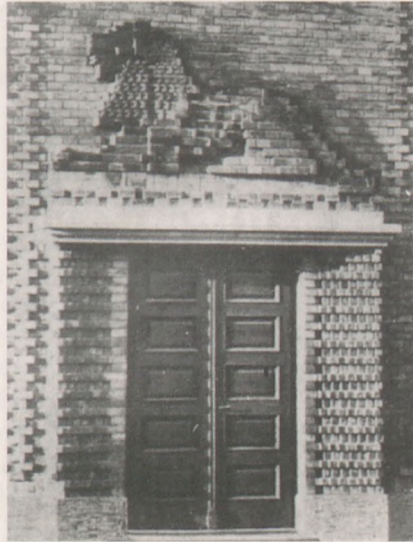
öt felváltó — többnyire cionista kötődésű — tanároktól is jól megtanulhattak *héberül*, tudtak beszélni, nekik később nem okozott gondot az *ivrit* sem.

Tanított a Zsidó gimnáziumban — eleinte — Fekete Mihály (1886–1957) v. egyetemi magántanár (1912–1919), aki azonban néhány év után elment Jeruzsálembe (1928), és ott a Héber Egyetem matematikus professzora, később rektora (1946–1948) lett; továbbá Beke Ödön (1883–1964) és (Fokos-)Fuchs Dávid Raphael (1884–1977) nyelvtudósok, Komlós Aladár irodalomtörténész, Turóczi-Trostler József (1888–1962) német filológus. Az igazgató a kezdet kezdetén rövid ideig, a Rabbiképzőbe kinevezése előtt, Heller Bernát volt. Őt a Fiúgimnáziumban 1922-ben Goldberger Salamon (1872–1945) követte, neki — Kármán Mór egykori tanítványának — köszönhető az iskola szervezeti és szellemi kiépítése.

Goldberger fordította le magyarra, Salamon Gábor néven, az 1920-as évek egyik régészeti–tudományos bestsellerét, az ókori Mezopotámia történelmének és a Biblia történeti háttérének kutatásában egyaránt szenzációt jelentő kis könyvet: Leonard Woolley, *Ur városa és a vízözön* (Officina, 1943). 1940-ben Fuchs D. Raphael lett a Fiúgimnázium igazgatója, majd 1948-ban Grünvald Fülöp, a Leánygimnáziumban már 1920-ban Wirth Kálmán (1876–1944), utána pedig 1939-ben a szigorú Zsoldos Jenő (1896–1972), aki 1957-től mindkét iskolát vezette, és később az egyesített Gimnáziumnak is igazgatója volt, egészen nyugdíjba vonulásáig (1965). Zsoldos — mindkét iskola igazgatójaként — roppant gondot fordított arra, hogy iskolában, iskolán kívül egyaránt külön tartsa, ahogy a konzervatív hagyomány megkívánja, a fiúkat és leányokat; e téren, mint sejthető, igazi sikereket nem tudott elérni. Tanári segédkönyve, a *Magyar irodalom és zsidóság* (1943), komoly szellemi érték az iskolán kívül is. Tanárok, igazgatók: tudományos életünk és a zsidó oktatás kiválóságai voltak mindannyian.

A budapesti r. kath. eucharisztikus kongresszus alkalmából (1938. május–június) az egész iskolát igénybe vették a külföldi vendégek elszállásolására. A Fiúgimnázium épületét a háború alatt, már 1941 decemberében, elvette a hadsereg; 1942-ben a leányokét is, utóbbi aztán volt hadikórház, a Nemzetközi Vöröskereszt védett háza, munkaszolgálatos gyűjtő, ruha gyűjtő kiegészítő munkaszolgálatos század körlete, orosz katonai kórház. A német megszállás napján, vasárnap, szénszünet ürügyén hazaküldték a diákokat, hétfőn Kossuth születésnapjára hivatkozással volt tanítási szünet, s bár kedden ismét tartottak órákat, az iskola április 4-én már év végi bizonyítványt osztott. (Másnap volt a sárga csillag első napja.) De azért a végzős évfolyam ebben az évben is leérettségizett, tanár, diák egyaránt sárga csillaggal a mellén.

Közvetlenül a háború után minden iskolai osztályt áttettek a „Wesselényi”-be,

307. A tornaterem bejárata a Leánygimnázium épületében, az udvarból

a volt Személynök utcai tagozat a XIII., Hollán Ernő utca 21/B alatti népiskolában kapott helyet. A két zsidó iskola nemsokára még visszatérhetett egy időre a régi épületbe (1946), az érettségiző osztály ebben a tanévben három zászló (piros–fehér–zöld, kék–fehér és vörös) alatt sorakozott fel, de 1952-ben már mindenkinek át kellett költöznie a Tanítóképző hűlt helyére, a Röck Szilárd utcába. A két iskola az 1959/60. tanévben egyesült, s 1965-ben felvette Anna Frank (1929–1945), a holland zsidó mártír leányka nevét. A Cházár — Abonyi utcai épületbe már a háborút követő évben más iskola költözött: a Nemzetiségi Tanítóképző; 1952 és 1956 között pedig — az egykori Angolkisasszonyok kir. kath. Tanítóképző és gyakorló általános iskola jogutódja mellett — az I. István (előtte, és ma ismét: Szent István) gimnázium használta. Az épületben működő iskolák

egy részéből szervezték meg 1961-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem „Radnóti Miklós” gyakorló iskoláját.

„A zsidgim” — mondták a diákok, s mondják azóta is, szerzte a nagyvilágban, ragaszkodással. Budapesten a zsidó öntudat ébrentartásának egyik legfőbb intézménye a Gimnázium volt. Egykori diákjai külön baráti egyesület alakítottak (1927) és tartottak fenn, csaknem két évtizeden át, egészen a háború utáni évekig, kiadtak külön naptárt is, és a legtöbben közülük készek volnának személyes áldozatokkal is támogatni az iskola fenntartását, fejlesztését.

Az épületen időközben végeztek bizonyos átalakításokat, a zsinagóga üvegablakai részben a Zsidó Múzeumba kerültek, de Lajta Béla kézjegyét nem lehet eltávolítani róla, és nem lehet a zsidó jelképeket sem. A volt zsinagóga udvari falán a téglá hatágú csillag mintázatát, a menóra-hoz hasonló szálka-motívumot. A tető pártázatos díszítését, mely a Hősök templomának pártázatára emlékeztet. A kapuk fém rácsozatában a rendszertelenül, láthatóan díszítő motívumként használt menóra-t, a törzsek jelképének apró változatait. Az aulában tárlókban dokumentumok emlékeztetnek az iskola Zsidó gimnáziumi múltjára. Újabbban a „Radnóti” és a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület nevében feliratos emléktáblát is elhelyeztek a falon, a bejáratnál jobbra: „a magyar zsidó kultúra otthona, a budapesti Zsidó gimnázium (1919–1949) emlékére”. A tábla héber feliratának szövege:

כִּי הֵיא חֲכָמְתְּכֶם וּבִינְתְּכֶם לְעֵנֵי הָעַמִּים

—„Mert ez a ti bölcsességtetek és tudásotok a népek szemében.”

(Deut. 4,6)

308. Tanév végi

jutalomkönyvekbe

ragasztott cédula, 1931

A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG

394

Nincs szavakba foglalva, de aki elolvassa a feliratot, tudja, hogy az itt idézett szavak előtt a Bibliában ez áll: „az Örökkévaló törvényei és rendelkezései”, ti. *Izráél számára.*

Kódolt üzenet ez. A hitközség, a volt diákok nem adják fel igényüket a maguk építette iskolára. A volt Zsidó gimnázium ma is az övék.

(9) Tervek és építkezések kora

Az emancipációs törvény (1867: XVII. tc.) a 19. század utolsó harmadára valósággal megnyitotta az izraelita hitközség előtt az egész Pestet, az új intézményeket már nem kellett beszorítani a zsidónegyedbe. A hitközségnek, jobbára magánszemélyek közcélú jótékony alapítványai révén, módjában állt jó helyeket keresni intézményei számára. A *látható* zsidó Pest — mert főként Pest fejlődött ez időben — a zsidó intézményeket jelentette. A város kelet felé kiépült egészen a Ligetig, s azon is túl. De még zöld volt a Damjanich utca, fasorral, mint később már csak a Vilma királynő út / Városligeti fasor, s park mellett. Itt kapott helyet az Árvaház, a lányoké is (Damjanich utca), fiúké is (Vilma királynő út), a tanoncotthon (Damjanich utca). Valamivel kijebb a Zsidó kórház (Szabolcs utca). Még kijebb, a Herminamező homoktól éppen csak elhódított, frissen kimért utcáiban az Aggok háza, a Leányotthon, a Vakok Intézete, a Szeretetház, a Menedékház. Bár a ceglédi vasútnak a Nyugati pályaudvarra befutó vágánya (1847) a Herminamező területét már régen és véglegesen kettévágta, s behozta a közepébe a vasutat, zajával, forgalmával: a környék még így is csöndes, nyugodt, némely része előkelő villanegyed volt.

Két nagy építkezési tervvel foglalkozott a pesti hitközség a 19/20. század fordulóján, a 20. század első harmadában. Az egyikből nem lett semmi, de a másik teljes egészében megvalósult. A tervezett lipótvárosi zsinagóga nem épült fel.

A másik terv ez volt: a pesti „zsidó háromszög” központjának kiépítése az 1930-as évek elején; ezt sikeresen véghezvitték.

„A zsidó építészet csak az újabb időben jut abba a helyzetbe, hogy zsidó jellegű intézményeken is érvényesíteni kezdheti művészetét. Templomaink, iskoláink, vallási középületeink már nem bújnak el udvarok mélyébe és szűk sikátorok homályába. Az építészet volt az, amely talán legkésőbb került ki a gettóból. (...) A Pesti Izr. Hitközség alkotó munkájának új korszakában mi is jelentékeny szerepet szánunk az építőművészetnek. Nagyarányú építési program megvalósítását vállaltuk, és az építkezések szellemének is az a vezérelve, amit egész gazdálkodásunk programjával hirdetünk. Ki a gettóból! (...) Az építkezéseket a szabadság, az önérzet szellemében tervezzük. Ki a gettóból! Hagyományhűség ősi hitünk vallásos gyakorlásában, de modern szellem, tárt ablakok gazdaságunk vitelében. (...) A cél az, hogy a Dohány utcai templom az építendő kultúrházzal (...) oly harmonikus egységet alkosson, amely a maga építészeti szépségében is díszül szolgál felekezetünknek, hitközségünknek és szeretett fővárosunknak.”

(Kaszab Aladár, in: *Zsidó évkönyv az 5689. bibliai évre, 1928/29*)

309. Keleties üzletsor
(bazár) a Dohány utca
— Wesselényi utca
saroktelken, ahová
a Zsidó Múzeum
épülete került

A Dohány utca — Wesselényi utca saroktelek beépítése során megrendelők és építésszek egyaránt szinte nyom nélkül lemondtak az elmúlt évtizedek zsidó építészetét jellemző historizáló stílusokról, s a hagyományokból, még Lajta magyaros stílusának örökségéből is, csupán annyit tartottak meg, amennyi elégségesnek látszott a folyamatosság és koherencia jelzésére. A pesti zsidó társadalom ezúttal klasszikus modern építészetet hozott létre. Az utóbb történetek felől nézve, ez volt az utolsó pillanat, amikor a fővárosi zsidó közösség még maga alakíthatta ki saját életének kereteit, és kezdeményezőleg vehetett részt Budapest városképének formálásában.

Ebben az időben már voltak Budapesten is építésszek, akik elkötelezték magukat a modern építészet mellett. Az első világháború utáni évtized uralkodó irányzata, a neo-konzervativizmus, és az örökölt történeti stílusok, még a Lechner Ödön iskolájából kinövő nemzeti irányzatok is, egyformán kiüresedtek. Új kezdeményezés sokfelől érkezett, és sokféle. A modern építészet nyugati irányzatai: a weimari Bauhaus, a CIAM (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*) és ennek és végrehajtó irodája, a CIRPAC (*Comité International pour la Réalisation des Problèmes d'Architecture Contemporaine*) vagy a r. kath. egyház művészetének megújítására készülő Egyházművészeti Hivatal (1929) és a római iskola felfogása mind több tehetséges építész tudott kiállítani. Ezek az építésszek mind azt vallották, hogy már magát az építészeti feladatot is az építésznek kell megfogalmaznia, s nem a megrendelőnek. A funkcionalizmus egyszerű formákkal dolgozott. Bérházakat építettek vállalkozók megbízásából a polgári középosztály számára, többek között az Új-Lipótvárosban. Hovatovább már a középületeknél (templom, kórház, hivatali vagy üzleti épület) is sikerült elfogadtatniuk a funkcionalizmust, és ezzel kiszorították a neo-történeti stílusokat.

Az új építészet első áttörését Kozma Lajos (1884–1948) egy — megvalósulatlan — terve jelentette: egy fővárosi orthodox zsinagóga terve. Kozma addig csak külföldön épített zsinagógát: Kassán (1925–1929); ehhez képest budai terve

(1928) a stílusfordulatot jelezte: szabálytalan négyszög alaprajz, aszimmetrikus homlokzatok, lapos tető.

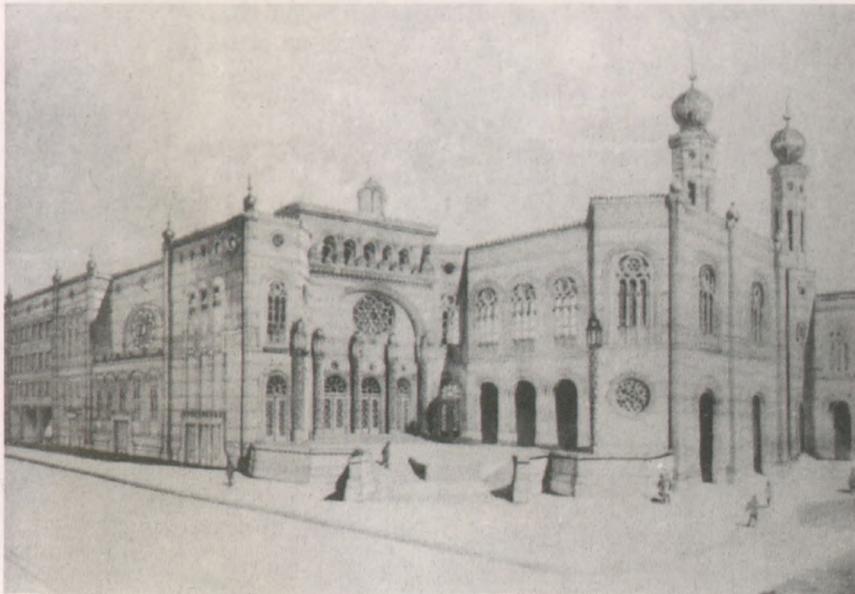
A nagy gazdasági válság éveit követően Budapest is építkezni kezdett. Szerencsés időben és helyzetben jött a hitközség nagy vállalkozása: a Wesselényi utca — Dohány utcai építkezés, és a többi. Voltak építészek Budapesten, akik most már, külföldön tanulták vagy látták, modern építészeti akartak, s amit a hitközség, a főváros polgári zsidó társadalma, mint építészeti feladatot kijelölt, korszerű módon tudták megcsinálni. A korszak uralkodó stílusával, a konzervatív neo-barokk építészettel szembe fordulás történeti közegét Kozma világos szavakkal határozta meg a kassai zsinagóga körüli vitában.

310. A hitközség régi igazgatási épülete

„(...) Többen azok közül a modern építészek közül, akik békében [értsd: az első világháború előtt] korszerű architektúrát csináltak, a kommün [1919] után következő nemzeti újjászületés néha nyomasztó levegőjében tradicionális íz[lés]ben építettek; (...) csak hosszú évek után kerülhettek abba a helyzetbe újra, hogy a nagy nyugati megújulásba ismét bekapcsolódjanak.”

(Tér és Forma, 1929)

311. A Dohány utca — Wesselényi utca sarok beépítése: Tauszig (Tauszig) Béla & Róth Miklós pályázati terve

312. Komor Marcell
& Komor János terve

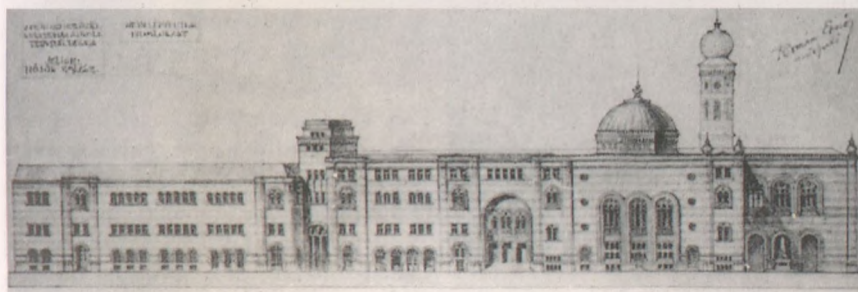
Zsidó (Fiú- és Leány-) gimnázium, de még a Bethlen téri épületben az új templom és a Zsidó kórház több épülete is. A nagy építkezések 1931/32-ben fejeződtek be. A kölcsön törlesztését a hitközség még a második világháború előtt megkezdte, az elnök, Stern Samu — mint üzletember — el sem tudta volna képzelni, hogy ne fizessenek, de a részletek átutalása a háború kitörésekor megakadt, s bár az esedékes összegeket — a törlesztőrészleteket és a kamatokat — a hitközség tartalékolta, ez a pénz elveszett, és a háború után már nincsenek adatok további fizetésekről.

313. Jakab Dezső
& Sós Aladár terve

314. Az új épületek a Wesselényi utcában: Komor Marcell & Komor János terve

315. Román Ernő terve

Föleszmélés volt 1930 k. az építkezési hullám, eszmélés a háború utáni gazdasági visszaesésből, s eszmélés az 1919 után állami szintre emelt antiszemitizmus hatása alól. Ném véletlen tehát, hogy az építkezések középpontjába éppen az első világháborúban elesett zsidó katonák emléke került: a Hősök temploma.

A Wesselényi utca — Dohány utca sarok kiépítése már régóta esedékes volt; a hitközség már 1910 k. fontolgatta, hogy megbízza Lajta Bélát a tervek elkészítésével, de akkor nem volt rá sem pénz, sem pedig — a háború miatt — idő. A saroktelket már abban az időben megszerezték, egyelőre örökös használatra, s idő-

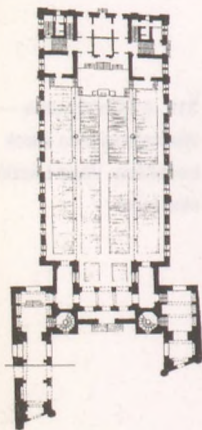

316. A Dohány utca — Wesselényi utca sarok beépítése: Vágó László első terve

317. Faragó Ferenc
& Polacsek György
terve

318. A Dohány utcai
zsinagóga új alaprajza
az átépítés után:
A lebontott épületrész

319. A bontásra
ítélt szárnyépület
belseje
A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG
400

érdektelen keleti — törökös — bazár, de a pesti zsidóság új ön-képében most már csúfság a zsinagóga számára.

A hitközség 1928-ban megalakította az Építő Bizottságot, szakértőket, köztük műegyetemi tanárokat is felkért a közreműködésre és bírálatra. A szervezést a Bizottság elnökeként mindvégig a hitközség egyik alelnöke irányította, Glückstahl Samu, polgári foglalkozására nézve ügyvéd, s egyébként a felsőház tagja. A Bizottság nyilvános pályázatot írt ki, ezen bárki részt vehetett: kivéve a kikeresztelkedett zsidókat. A felhívás élénk érdeklődésre talált, pályamunkát

közben elintéződtek a tulajdonjogi viták is. A Wesselényi utca felső szakaszának megnyitása a Károly körútig annak idején bontásokkal járt. Herzl szülőházának és egy-két régi épületnek az eltüntetése a városképnek nem ártott: megszüntette, mint ahogy a Károly körúton általában is megszűnt, az épületek 19. századi jellegét. Közben a Dohány utca átellenes oldalán felépült a Viktória Biztosító háza (Györgyi Géza, 1912). De a Wesselényi utca sarkán már évtizedek óta egy földszintes épület állt, bazárszerű, kopott üzletsor, mögötte pedig csupán egy-két omladozó, földszintes épület, mint Glückstahl Samu nyilatkozta: „apró bódék, éktelen raktárak és lerakodótelepek”; egyik része önmagában nem

adott be a zsidó építész-társadalom színe-java, de a végleges megoldást nem hozta meg, ezért még kétszer megismételték. Az összesen három pályázatra benyújtott tervek részben fennmaradtak a Magyar Zsidó Emléktemplomát négyzet alapú, barokk kupolás épülettömbnek képzelte el, s a Dohány utcai zsinagóga szárnyépületét meghagyta volna, zárt teret alakítva ki a saroktelken. Jakab Dezső tartotta magát a „Dohány” stílusához, és teljesen beépítette volna az egész tömböt. Faragó Ferenc babilóni stílusú, pártázattal lezárt nagy falfelületeket, magas, keskeny, íves záródású kapukat tervezett. A Hősök templomának babilónias kapuzata elé téglalap alakú,

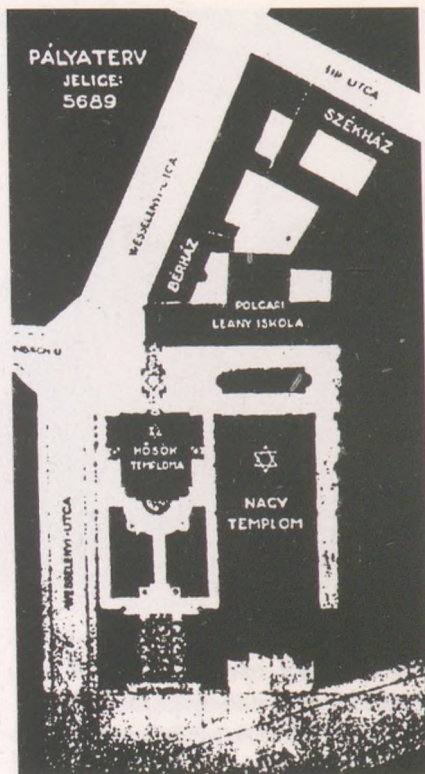
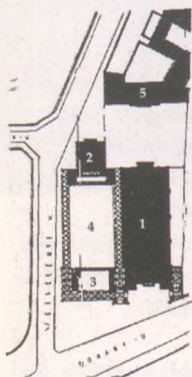

320. „A Dohány utcai zsinagóga hátsó udvara”, ahová a Hősök temploma került

kettős víztükröt akart elhelyezni. A templom kupoláját, mint a két hosszú víz-medencét is, az iszlám építészetéből vette. Vágó László a zsinagóga mellé tette a kultúrpalotát, s a kis teret a zsinagóga és az e mellé tervezett Hősök temploma mögött, a Rumbach utca folytatásaképpen, üresen hagyta volna. Román Ernő is kupolát, nagy kapuívекkel tagolt falfelületeket rajzolt. A végső döntést az Építési Bizottság 1929 decemberében hozta meg. Díjakat nem osztott, csak jutalmakat adott ki, összesen nyolc pályázatra. Egy második, szűkebb körű pályázatot követően az építési tervek kidolgozását most már Vágó Lászlóra és Faragó Ferenc-re (1902-?) bízták, együtt. Az ő eredeti terveik oly közel álltak egymáshoz, hogy mindketten érvényesíteni tudták saját pályamunkájuk gondolatait, egyik a Hősök temploma, másik az udvar és az árkádsor kialakításában. Egy véleményre jutottak a Dohány utcai épület stílusát illetően is: ezt Förster épülete már eleve meghatározta. Az építkezést 1930 augusztusában kezdték meg, és egy év alatt befejezték minden munkát. 1931. szeptember 12-én, *rós ha-sána* napján, a Dohány utcai templomban már zavartalanul meg tudták tartani az istentiszteletet.

Magában a „Dohány”-ban is megváltoztattak sok mindent. Belül a legnagyobb változás az új orgona: negyedik manuálja, a női karzat II. emeletén, csaknem hatvan méterre a főorgonától, korábban ismeretlen gazdag hangzást adott a nemes hangszernek. (Az eredeti orgona már 1902-ben javításra, átépítésre szorult.) Az új részeket a Rieger Ottó orgonagyár készítette. Ez volt akkor Magyarország legszebb és legmodernebb orgonája. Új világítást is felszereltek, többek között reflektorokat a Tóra-szekrény fölé. Felújították a belső falak festését. A templom külső részein lényeges változtatásnak számított a Wesselényi utca felől nyíló esküvői díszkapu, az ara- és vőlegényszoba megközelítésére. A templomot ezek a változtatások éppen nem vitték közelebb az orthodox eszményhez, másrészt, éppen ezért, reprezentációs értékük nagy volt, s jelezték a zsidó kultusz közeledését más egyházak szertartásaihoz. Kiépítették a női karzat két lép-

321. A Dohány utca—
Wesselényi utca sarok
beépítése: Vágó László
beépítési terve

csőházát, és az emeleti részen előké-
szítettek egy női gyülekező termet is.
A hátsó díszkapuhoz eredetileg kocsi-
felhajtást is terveztek; ebből, szeren-
csére, végül nem lett semmi.

A zsinagóga környéke egészen új
arculatot nyert. Az új épületeket Vágó
és Faragó végleges tervei szerint csak
úgy lehetett elhelyezni, hogy részle-
gesen elbontják a templom főbejárata
mellett álló hitközségi igazgatási épü-
let eredeti jobbszárnyát. A szárnyépü-
letet két ablaknyi — mintegy húsz
méter — mélységben lebontották, az
utcai frontnak addig a Dohány utcá-
val párhuzamos síkját kiegyenesítet-
ték, azaz párhuzamossá tették a zsiná-
góga főbejárati homlokzatával, egyéb-
ként pedig változatlan stílusban újra
felépítették; végeredményben mintha
az épületből kivágtak volna egy na-
gyobb szeletet, mintha a szárnyépület
homlokzatát megigazították és bel-
jebb tolták volna. Az átalakítás javára
vált a városképnek: kis térré tágította

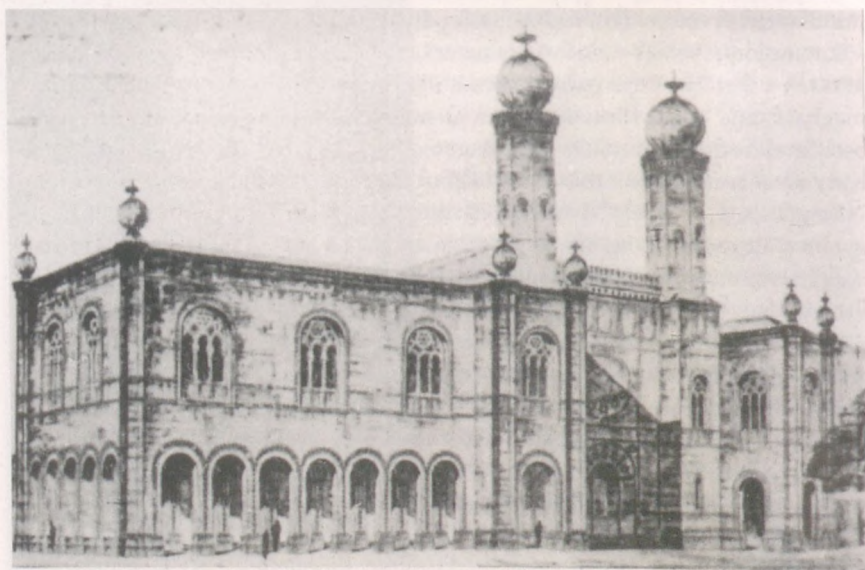
322. A Dohány utca—
Wesselényi utca sarok
beépítése: A tényleges
beépítés.

- 1: Dohány utcai
zsinagóga
- 2: Hősök
emléktemploma (ma:
Hősök temploma)
- 3: Kultúrház (ma:
Zsidó Múzeum)
- 4: Hősök udvara (ma:
Emlékkert)
- 5: Goldmark-terem
stb.)

323. A kultúrház
(ma: Zsidó Múzeum)

A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG
402

a Dohány utca tompaszögű torkolatát, jobb távlatot nyitott a zsinagóga irányá-
ban is. A Dohány utca elejének kiegyenesítése, térré alakítása önmagában is
megérte az építkezést. Az új járda-térnek — Vágó olaszos stílusa miatt, akkori

tréfás elnevezéssel: *piazzetta giudaica* — Patai József nyomban a Herzl tér nevet akarta adni. (A terv, végül, 1994-ben megvalósult.)

A zsinagóga jobb oldalára, a szárnyépülettel egy vonalban, a Wesselényi utca — Dohány utca sarkán, a Zsidó Múzeum került. A tervezés során ezt az épületet emlegették mint kultúrházat, kultúrpalotát. Végül mégis a Múzeum név maradt rajta. Az árkados földszint fölé az I. emeletre múzeumi kiállítótermeket szántak, a II. emeletre pedig a Zsidó könyvtárat, utóbbi azonban már nem készült el. Az épület szerves egységnek látszik a zsinagógával, mintha egyszerre, egy terv szerint épültek volna. Az utcaszint árkádjai, mint Glückstahl az avatás előtt mondta, „később különböző megőrkítésekre adnak helyet és alkalmat”; akkor nem gondolta volna senki, hogy az emlékezés köve kerül majd ide.

A legnehezebb feladat a Wesselényi utca beépítése volt. Ezt a telekrészt a Főváros adta a hitközségnek. A tervpályázat szerint egy kisebb zsinagógát kellett elhelyezni rajta. Ez lett a Hősök emléktemploma. Előtte, a Múzeum mögött, a Wesselényi utca mentén elhúzódóan, fehér műkő borítású, árkados kerítés-építménnyel körülvéve, kis udvart alakítottak ki. Eredetileg előtérnek szánták a Hősök templomához. A Vágó adta elnevezéssel: Hősök udvara. Tíz-egynéhány év múlva a pesti gettó lakói közül sokaknak a temetője lett. Más áldozatoknak az emléktábláját és mécsesét helyezték el az életben maradt hozzátartozók a háború után a zsinagóga mellett húzódó árkados oldalfalon. A Hősök udvara az 1944. év tragikus eseményeinek emlékkertje lett.

A Hősök temploma középtájrta került a Zsidó Múzeum és a kultúrház közé.

324. A kultúrház
(Zsidó Múzeum)

Bejárata a Múzeum mögötti árka-dos kert felől nyílik, de a templomlátogató közönség a Wesselényi utcából lép be a kertbe, külön kapuépítményen át. Hátsó fala csaknem egy vonalban van a Dohány-zsinagóga hátsó falával. Mögötte és a kultúrház között maradt egy kis szabad térség. Ide nyílik a nagy-zsinagóga hátsó díszkapuja, s megközelíthető innen a kert és a Hősök is.

A kis tér túlsó oldalán hármás, bélétes, félkörív záródású kapuzat, amelyen át ajtó vezet a kultúrházba. A terecskét, inkább utca-beszögellést, kerítéssel akarták lezárni a Wesselényi utca, magas takarófallal az átellenes lakóház felől. Díszudvarnak szánták, pihenőhelyül vagy tömegek befogadására: kivételes alkalmakkor, esküvő- vagy temetéskor. A kerítés csak jó fél évszázaddal később készült el, akkor, amikor már itt állt a pesti gettó emlékműve. A háttérben ma is, változatlanul, a telekszomszéd házak függőfolyosói látszanak.

A tényleges kultúrházat a Síp utca 12 leghátsó traktusából, a polgári leányiskola ekkortájt felszabadult régi épületéből alakították ki, erős átépítés, bővítés árán. Legfőbb helyisége, a II. emeleten, a Goldmark-terem nevet kapta. Ide került, a földszintre, a Talmud-Tóra, egy imaszoba, az I. emeletre hivatali helyiségek stb. Homlokzata csaknem pontosan szembenéz a Rumbach utcával.

(10) Hősök temploma

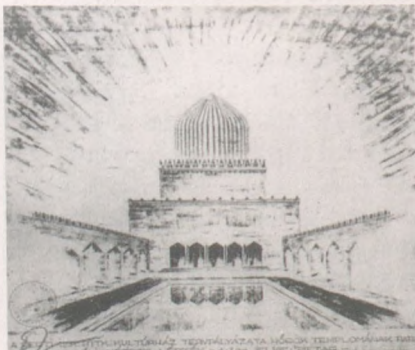
A pesti „zsidó háromszög” legutolsóként épült zsinagógája; templom már neve szerint is.

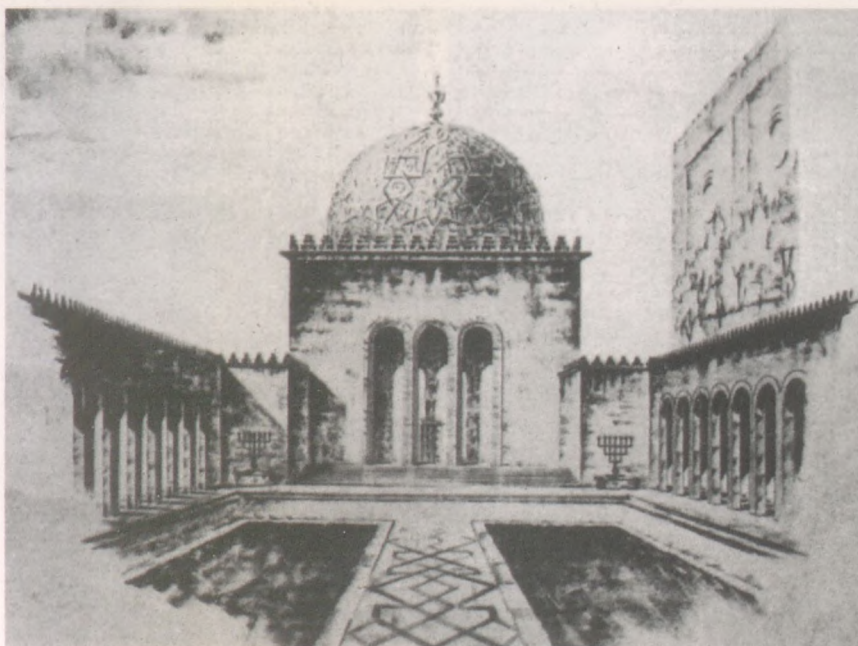
Nevében a *hősök* szó az első világháborúban a magyar hadseregben, a harc-téren dicsőséget szerzett zsidó katonákat jelenti, ahogyan akkoriban mondták, a tízezer hőst. Az *Egyenlőség* annak idején folyamatosan közölt jegyzékei és számításai szerint ennyien haltak hősi halált a magyar zsidó közösség tagjai közül. Az Emléktemplom nekik állított emléket. A hitközség ezzel tulajdonképpen annak a kormányzati óhajnak tett eleget, hogy minden község örökítse meg az első világháború hősi halottainak emlékét. A program nemcsak a halottak megbecsülését szolgálta: alkalmas volt arra is, hogy a közvéleményben megerősítse az ezer sebből vérző ország képzetét. A hitközség emlékmű helyett templomot épített. Mindenesetre, ily módon a hivatalos Magyarország ügye mellé tudta helyezni a magyar zsidók ügyét.

A háború áldozatainak hatalmas emléktáblája a kert — az 1944/45. év után: sírkert — Dohány utcai vasrácsos bejáratánál, a zsinagóga és a múzeum épületének oldalfalain, héber és magyar nyelvű felirattal.

Faragó Ferenc művét egészében véve a modern építészetbe oltott ó-keleti: babilonizáló stílus jellemzi. Ebben az értelemben a Hősök temploma nem Vágó korábbi munkáit folytatja, inkább a „Parisiana”-ból ismert Lajta

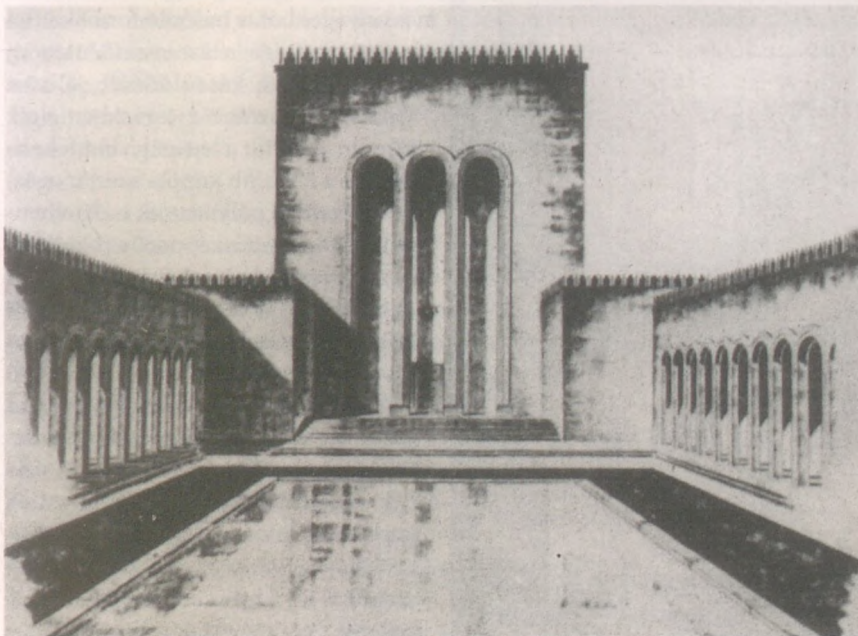
325. Hősök temploma:
Faragó Ferenc
& Polacsek György
pályázati terve

326. Hősök temploma:
Farágó Ferenc terve

Bélát vagy a Löffler-stílust a Kazinczy utcai zsinagóga homlokzatáról. A templom nagy, egyszerű tömbje, a három keskeny, magas, félköríves lezárású kapu, a hasonló megoldású kettős árkádsor a Wesselényi utca, illetve a vakárkád a nagy-zsinagóga oldalfala mentén, a pártázatos lezárás a templom tömbjén és az árkádos kerítésfalakon: mintha ásatások beszámolóiban közölt rajzok, fényképek

327. Hősök temploma:
Farágó Ferenc terve.
(Változat)

328. Hősök temploma:
Az árkádsor
a Wesselényi utcában

elevenedtek volna meg. Csakhogy ezt az oromzatot Mezopotámiában, a régiségben nem templomoknál alkalmazták: városfalon, kapun, bástyázaton. A stílus-elemek megválasztásában még mindig a sajátos zsidó építészeti stílus megte-remtésének — megtalálásának — romantikus vágya munkált. A historizálás igé-nyét most már visszaszorították a modern törekvések: a mértani testekre egysze-rűsített építészeti formák. De talán helyesebb azt mondani, hogy a modern tö-rekvések rátaláltak a babilóni építészet más anyagokból is hasonló formákat ki-alakító stílusára. A Hősök templomának egyszerűsége a szecesszió után új

329. Hősök temploma:
Homlokzat. Tervezte:
Vágó László & Faragó
Ferenc

klasszicizmus készülődését jelezte. Vízmedence, mint a tervekben volt, végül nem épült a templom előtti kert-
ben, de a félgömb kupola azért megőr-
zött valamit a pályatervek iszlám hang-
ulatából, ráadás képpen a babilóni-
hoz. A travertin mészkőlap falburkolat
és a pártázat elkülöníti a környezettől
és külön egységbe fogja össze a temp-
lotom és az előkertet.

A templom belső terének alaprajza széles téglalap, a zöld márvány borítá-
sú, hatalmas Tóra-szekrény és a vele
egy tömböt alkotó két törvénytábla
(*sené lúhot*) kissé szokatlanul, de a tájo-
lás által meghatározottan, a kapuzattal
szemben lévő hosszabb falra került. A
bejárati ajtó két oldalán két-két óriási

330. Hősök temploma:
Bejárati kapu, az udvari
árkádorsor felől nézve

331. Hősök temploma:
Bejárati kapu,
a Wesselényi utcai
árkádorsor alól nézve

menóra. A padok két sorban vannak elrendezve. A két oldalfalon három-három magas ablak, világoskék és fehér színű üvegtáblák, hatágú csillag minta. A kis „karzat”-ot, valójában felső szoba, szintén hatágú csillag mintával képzett rácsfal választja el a belső tértől, az aron mögött; itt van a harmónium. A Tóra-szekrény mögötti részben külön kis araszoba van. Az emeleti szinten téli imaszoba is épült. Női karzat nincs, a nők a bal oldali padsorban foglalnak helyet, a középső út egyszerűs mind jelképes elválasztó fal (mehica).

A bejárat fölötti falon, a Tóra-szekrényrel átellenben, az egész falat elfoglaló héber felirat olvasható, hatalmas betűk hatágú csillag alakban elrendezve, bibliai idézetek, a háborúban elesett hősök emlékének megörökítésére:

332. Hősök temploma:
Az árkádos kolonnád
a kert Wesselényi utcai
oldalán

אֵיךְ
נָפְלוּ גִבּוֹרִים בְּחוּךְ הַמְּלַחְמָה

„Jaj, hogy a hősök elhullottak a harcban!”

(II. Sám. k., 1,19)

A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG
407

לפני שמש ינון שמש

„Éljen tovább nevük a nap alatt.”

(Zsolt. k., 72,17)

וכותם וצדקתם עמדת לעד

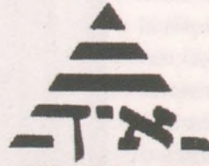
„Érdemük és igazságuk megmarad örökre.”

(Zsolt. k., 111,3)

יחיו מתיך נבלתי יקומו
הקיצו ורננו שכני עפר כי טל
אורת טליך וארץ רפאים
תפיל

„Keljenek életre halottaid, és támadjanak föl a holttestek.
Ébredjetek, ujjongjatok, ti, akik a porban laktok,
mert harmatod a fény harmata, és beszórja az árnyak földjét.”

(Jes. 26,9)

נפלו בבורם בתוך המלחמה
לפני שמש ינון שמש
זכותם וצדקתם עמדת לעד
יחיו מתיך נבלתי יקומו
הקיצו ורננו שכני עפר כי טל
אורת טליך וארץ רפאים
תפיל

333. Emlékfelirat
a Hősök templomában

A belső teret a kupola zárja le. Dobján körben ugyancsak héber felirat:

כִּי עִמָּךְ מְקוֹר חַיִּים כְּאוֹרֶךְ נִרְאָה אֹרֶךְ

„Mert nálad van az élet forrása,
a te fényed által látszik a fény.”

(Zsolt. k., 36,10)

שְׁלַח אֹרֶךְ וְאִמְתָּךְ חֶמֶד יִנְחוּנִי

„Küldd el fényedet és igazságodat,
ezek irányítsanak engem.”

(Zsolt. k., 43,3)

נִשָּׂא לִבְכֵנוּ אֶל כַּפַּיִם אֶל אֵל כְּשָׁמַיִם

„Emeljük fel szívünket és kezünket
az Istenhez az égben.”

(Siralmak k., 3,41)

צַמְחָה נַפְשִׁי לְאֱלֹהִים לְאֵל חַי

„Szomjúhozik lelkem Isten után,
az élő Isten után.”

(Zsolt. k., 42,3)

Ebben a feliratban külön figyelmet érdemel a híres *Sursum corda* szakasz; még a héber filológia szempontjából is. A héber szövegben betű szerint ez áll a mondat első részében: „Emeljük fel szívünket a kezek-hez (héberül: *el*)”, ami — elfogulatlanul nézve, s a tekintélyes régi fordítások egybehangzó tanúsága szerint — alighanem íráshiba, elírás, ahelyett, hogy „a kez(ünk)-ön (*al*)”, kez(ünk)-kel (*im*)” vagy egyszerűen, a két betű mellőzésével, utalásként az imára és az imádkozó kéztartására: „a kez(ünk)(et)”. Más módon, de még erélyesebben változtatott a szövegen Scheiber Sándor: „Emeljük fel szívünket, és ne kezünket...” A felirat szövegezői elhagyhatták volna a kérdéses két betűt, mint ahogyan minden modern kiadás is javítja a hagyományos szöveget. De nem; ők — a Dohány utcai neológ rabbik, az építető pesti hitközség — minden betűhöz ragaszkodtak. Szó szerint is: a *Tanakh* szövegének betűihez; ezzel jelezve, hogy ragaszkodnak a Szentírás szelleméhez.

A mészkö falburkolat fehérje mellett a templom belső színeit egyébként az arany (aranyozás) és a kék határozza meg, kék a kupola tizenkét ágú csillagot mutató lanternájában is. Nyilván a *tekhélet* kékje; Pesten, zsinagóga-épületen már az Aréna úton feltűnt, s a korban egyre gyakoribb volt. Cionista kéknek, éppen a Síp utca közelében, aligha volna mondható, de bizonyos, hogy zsidó- vagy Izráel-kék.

(11) Magyar Zsidó Múzeum / Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény

(VII., Dohány utca 2)

Nyitva: hétfő–péntek 10–14, vasárnap 10–13

A Magyar Zsidó Múzeum létrehozásának terve a Magyarország fennállásának ezredik évfordulóján, 1896-ban rendezett millenniumi ünnepségek egyházművészeti kiállításra alkalmából vetődött fel először. A múzeumi gyűjteményt kezdetől fogva kettős cél szolgálatába akarták állítani. Egyik célja volt a zsidó vallási emlékek együtt tartása és bemutatása, a másik pedig a magyar zsidóság történetére vonatkozó forrásanyag megőrzése és tudományos feldolgozása.

Az akkor már régóta igen eredményesen tevékenykedő Izraelita Magyar Irodalmi Társulat ülésén 1909. december 1-jén Alexander Bernát, Bacher Vilmos, Blau Lajos, Fényes Adolf (R. Israel Wahrmann unokája), Kohlbach Bertalan, Marczali Henrik, Szabolcsi Miksa, Telcs Ede, Venetianer Lajos és mások részvételével megalakult a múzeumi bizottság, amelynek a szervező és előkészítő munka koordinálása volt a feladata. „A Magyar Zsidó Múzeum olyan intézménynek készül, mely felekezeti vonatkozásain kívül általános tudományos értékével a nemzeti kultúra gyarapodását is jelenti” — hangoztatta a bizottság felhívása. A legértékesebb letét, melyet a kezdet kezdetén a Múzeumban elhelyeztek, a pesti Chevra Kadisa kegytárgyainak gyűjteménye volt.

A Múzeum első kiállítása hosszas gyűjtőmunka eredményeként 1916. január 23-án nyílt meg, ideiglenes helyen: egy háromszobás bérlakásban (V., Hold utca 23). Mai helyére csak 1931-ben költözött. Annak előtte, a Hold utcai bérlet felmondása után, a gyűjtemény nagyobb része egy ideig a Wesselényi utcai zsidó iskolában, ládába csomagolva várta az új kiállítási helyiségek elkészültét. Abban a házban, amely egykor a Múzeum helyén állt, született Theodor Herzl. A múzeumi épületet Vágó László és Faragó Ferenc tervezték, utóbbi a belső berendezést is. Az igen magas lépcsőház építészeti kényyszerűség volt: a múzeumi helyiségek magas félköríves árkádok fölött, s bár az I. emeleten, de II. emeletnyi magasságban vannak. Külső megjelenésére nézve az épület tökéletesen illeszkedik a Dohány utcai zsinagógához, a falak vöröstégla burkolata, s részben mintázata is, ugyanazok; az árkádok pedig megteremtették az összhangot a Hősök templomának stílusával. A kiállítási szint fölött egy üvegtető, második szint található, ezt eredetileg Zsidó könyvtárnak szánták, de ehelyett csakhamar kiállító helyiségként rendezték be egy részét (Történelmi Arcképcsarnok); utóbb, már a második világháború után, itt kaptak helyet, mellesleg, nem eléggé tág, és nem is alkalmas helyet, a gyűjtemény raktárai. Az új épületben a Múzeum gazdája már az e célból alakult Országos Magyar Zsidó Múzeum Tudományos és Művé-

szeti Egyesület lett. A Múzeum új kiállításának megnyitására 1932. december 26-án került sor. Ez után szombat délelőttönként is nyitva tartott; nyilván szombaton is voltak látogatói.

A múzeumi épület kiállítási szintjének ablakait üvegfestményekkel díszítették. Az egyik ablaksor, a nagyteremben, az építkezés donátorainak nevét örökítette meg, a másik pedig zsidó népi és vallási jelképeket ábrázol. A Múzeum tulajdonába került Perlmutter Izsák (1866–1932) festőművész teljes hagyatéka, nemcsak saját munkáinak egy része, de ingatlan tulajdonai is, köztük a VI., Andrássy út 60 sz. bérház, mely később a Nyilaskeresztes Párt, még később pedig az Államvédelmi Hatóság központja lett.

A második világháború előtt a Zsidó Múzeum számos kiállításnak, rendezvénysorozatnak adott otthont. Perlmutter hagyatéka, Emancipációs kiállítás (1938. március) (közvetett tiltakozás a készülődő első zsidótörvény ellen, fellebbezés a magyar történelemhez), Lőw Lipót emlékkiállítás (1942. szeptember), Kiss József emlékkiállítás (1943). A Művészakcióhoz kapcsolódva először 1939 decemberében, s ezt követően évente megrendezték az OMIKE Képzőművészeti csoportjának kiállítását. A művészettörténész Naményi Ernő tudván tudta, s az egyik tárlat bírálatában meg is írta, hogy „a művészetet a művészek felekezeti hovatartozása szerint osztályozni egyáltalán nem lehet”; mégis, azokban az években csak az OMIKE tárlatain láthatta a közönség Ámos Imre rajzait, köztük az „Ünnepnapok” sorozatot, Anna Margit (1913–1991), Bálint Endre (1914–1986), Goldmann György (1904–1945), Herman Lipót (1884–1972), Vajda Lajos (1908–1941) munkáit.

A M. Nemzeti Múzeum munkatársainak segítségével 1942-ben sikerült a gyűjtemények teljes anyagát elrejtetni a Nemzeti Múzeum pincéiben. A háború alatt csak az értékesebb írásbeli emlékekből vészett el egy s más; többek között, egy bank széfjében, sajnos, néhány zsidó vonatkozású Árpád-kori oklevél is. 1944-ben a Múzeum épülete egy munkaszolgálatos század körlete lett. A szomszédos zsinagógában deportálásra összegyűjtött emberek közül néhányan a munkaszolgálatosok által áttört falon keresztül tudtak elmenekülni, mivel a múzeumi épület a szabadba nyílt. A nyilaskeresztesek lezárták a zsinagóga Dohány utcai kapuját, s a Tóra-szekrény felőli oldalon nyíló bejáratot vették igénybe. A pesti gettó falán a Zsidó Múzeum volt az egyetlen, kicsi rés.

„Naményi Ernő, ez a kristálytisztá jellemű férfi és neves zsidó művészettörténész többször adta tanújelét bátorságának a németek idején. Jelen voltam, amikor a VII. kerületi elöljáróság nyílas érzelmű tisztviselője munkatársaival meg

334. Zsidó Múzeum:
Festett üvegablakok

335. Mandel Bernát
arcképe

tekintette a Múzeumot. Megkérdezte: Mi itt az érték? Naményi azt felelte: Piaci értéke tulajdonképpen semminek sincs. A tisztviselő találmokra rámutatott a római korból származó esztergomi kőre: Hát ez? Naményi: A Teleki téren pár pengőt adnának érte. Tisztviselő: Csak-hogy mi nem a Teleki téren fogjuk eladni, hanem a British Museum-nak. Naményi: Uraim, a British Museum nem vesz meg lopott tárgyat. Ha nem hallottam volna magam, nem hittem volna el.”

(Scheiber Sándor,
Magyar Könyvszemle, 1970)

A második világháborút követő helyreállítás 1947 nyarára fejeződött be, az új kiállítás 1948. június 4-én nyílt meg. A Múzeum eleinte időszaki kiállításokat mutatott be (Magyarországi zsinagóga-művészet, 1949; A széder művészete, 1949; Theresienstadti gyermekrajzok, 1966; Perlmutter Izsák, 1967), de az 1948 óta többször átrendezett állandó kiállításával és a zsinagóga egy kisebb, a Múzeum helyiségeivel egybenyitott szobájában berendezett „antifasiszta” — a magyar Holocaustot bemutató — kiállításával fogadta a látogatókat, jöllehet most már csak az I. emeleten. A II. emeleten, ahol pedig, mint az üvegmennyezet jelzi, jó helye volna akár könyvtárnak, akár kiállítási helyiségnek, egész a közelmúltig zsúfolt — s részben rendezetlen — raktárakat találtunk.

A Múzeum állandó kiállítása már hosszú ideje három nagyobb tematikus egységből áll: a szombat és a nagyünnepek rituális tárgyai, kegyzerei, a zsidó élet emlékei, a Vészkorszak (Soáh / Holocaust) dokumentumai. A Dohány utcai zsinagóga rekonstrukciójának eredményeképpen 1995-ben az épület utcai, homlokzati frontján a Múzeum is új helyiségekkel bővíthet. A közeljövőben feltehetően megnyílik egy történeti kiállítás is, amely kiállítás majd a római kortól napjainkig tekinti át a magyarországi zsidóság történetét, részben fényképek, dokumentumok alapján.

A múzeum gyűjteményében különleges darabok a herendi porcelán és pápai fajansz széder-tálok, a hanukka-mécses és gyertyatartó gyűjtemény, valamint számos szépen illusztrált külföldi *ketubba*.

A második világháború előtt a Múzeum értékes történeti és művészeti szakfolyóiratot is kiadott: a *Libanon*-t (1936–1943). A gyarapodási jegyzéket az IMIT. *Évkönyv* kötetei rendszeresen közölték. Gyűjteményeinek katalógusa 1987-ben jelent meg.

Nehéz pontosan azonosítani a Múzeum gyűjteményi vezetőit a második világháború végét megelőző időszakban. Gyakran a pesti hitközség vagy az Egylet, alkalmanként akár az IMIT vezetősége lépett fel a Múzeum nevében. A Múzeum őrei pedig rendszerint más állásuk mellett, szabad idejükben látták el a gyűjteménnyel kapcsolatos múzeológiai és tudományos feladatokat. (Az archai-

kus-latin „őr” szó, *custos*, a gyűjtemény tudományos vezetőjének címe volt.) Jelenleg az örök vagy igazgatók alábbi névsora ismeretes:

Fabó Bertalan (igazgató): 1915–1921
Kohlbach Bertalan, Mandl Bernát (munkatársak): 1915–1929
Kürschner Frigyes (igazgató): 1921
Weisz Miksa (igazgató): 1921–1932
Mandl Bernát (igazgató): 1932–1934
Fürst Aladár (őr): 1932–1939
Kolb Jenő (őr): 1932–1942
Grünwald (Grünvald) Fülöp (őr): 1932–1948
Munkácsi Ernő (ügyvezető igazgató): 1934–1942
Naményi Ernő (igazgató): 1947–1948
Grünwald (Grünvald) Fülöp (igazgató): 1948–1963
Róna Iván (őr): 1948–1963
Benoschofsky Ilona (igazgató): 1963–1994
Turán Róbert (igazgató): 1994–

1993. december 11/12-én éjjel a Múzeum állandó kiállítását — záruk, riasztóberendezés, állandó rendőr őrszem mellett — kirabolták, 178 páratlan értékű tárgy tűnt el a vitrinekből. A láthatóan profi betörők az épületbe a rekonstrukcióhoz felépített állványzat felől hatoltak be.

A Múzeum új kiállítása, a renovált helyiségekben, 1994. április 15-én nyílt meg, raktárból, hitközségi szekrényekből elővett anyaggal a vitrinekben. 1994 június végén elterjedt hírek szerint nyomozás a tárgyak legnagyobb részét, ha nem valamennyit, külföldön, orgazdánknál, megtalálta, és visszajuttatja eredeti helyükre. (Ez augusztus legvégén megtörtént.)

336. Grünwald Fülöp igazolványa a Zsidó Tanácstól, 1944

(12) Szombatos kódexek

A Zsidó Múzeum is a birtokában van néhány szombatos kódexnek: énekes és imádságos könyveknek, melyek az erdélyi „zsidózó” gyülekezet szertartásait szolgálták. A szombatosság a reformáció korának legkésőbb kifejlődött irányzata Magyarországon. A 16. század legvégén Erdélyben alakult ki. A Bibliához, az eredeti, írott kinyilatkoztatáshoz való visszatérés reformációs elvének következetes alkalmazása oda vezetett, hogy a keresztény „szekta” liturgiája, imádságai és énekei egyre több elemet vettek át a zsidó hagyományból és vallási gyakorlatból, hogy végül a közösség teljesen szakítson is a keresztény tanokkal, liturgiával, ünnepi naptárral. A szombatosság legnagyobb alakja, Péchi Simon (1570 k. — 1642/43 k.), Bethlen Gábor fejedelem idején erdélyi kancellár, a korban páratlan talmudi ismeretanyagot emelt be gyülekezetének liturgiájába, és a felekezet életmódját is a szefárdi zsidóságéhoz közelítette. Még az 1590-es években hatnyolc éves tanulmányi utazást tett a Földközi-tenger déli partjai mentén, eljutott a szefárdi zsidóság minden nagyobb központjába, kitűnő héber nyelvismeretét és alapos zsidó tudását a sztambuli és észak-afrikai zsidóság körében szerezte meg. Az ő gyönyörű nyelvéen szólalt meg először magyarul a zsidó szertartási irodalom. A szombatos felekezet Erdélyben, az udvarhelyszéki Bözödújfaluban a 19. századig fennmaradt.

„Egész a rajongásig ragaszkodnak hitökhöz, régi szokásaikhoz, körülmetélkednek, a szombatot megünneplik, csak maguk, vagy zsidó rabbi által levágott húst esznek, csak egymás közt (s kivételesen az izraelitákkal is) házasodnak, szombaton nem pipáznak, nem főznek, péntek estve, nap lemenetkor már senki a mezőn nincsen, házaikban titkos kamaráik vannak, ott gyűlnek össze, ott tartják könyveiket, ott imádkoznak, ott rejtegetik féltékenyen üldözött hitők tiltott szertartásait. (...) Pénteken, az estcsillag feltűnével, minden ablakban gyertya ég, és kezdődik a *saabat*; miként a zsidók, kendővel övedzetten, könyök-szjakkal [*tefillin*] megszorítva végzik zajos fohászkodásukat. (...) Különb, külsőleg nagyrészt unitáriusok, katolikusok és reformátusok is, s ezek ünnepeit is színből megtartják. Másként igen szorgalmas, jómódú, becsületes és erkölcsös emberek, s ez által érdemelték ki a nép között azt az elnézést és becsülést, melyben általánosan részesülnek. (...) Száműzetés, jószágaik elkobzása, kivándorlás, még a halál se tudta őket hitökben megingatni.”

(Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*, I, 1868)

Orbán Balázs könyve Pesten, s éppen Ráth Mórnál jelent meg, a pesti zsidó hitközség, mely az 1868/69. évi kongresszus körüli események izgalmasában nem integrálódásban, hanem épp ellenkezőleg, szétagolódásban volt, mégsem figyelt fel a szombatosokra, s csak évekkel később, mint maga Kohn Sámuel írta, bécsi újságok cikkei nyomán kezdett érdeklődni irántuk. Nagy történeti munkáját Kohn csak évekkel később írta meg (1890). A szélesebb közvélemény ekkor már jól ismerte a szombatosokat: br. Kemény Zsigmond regényéből (*A rajongók*, 1858).

is fölvtették a zsidó vallást (1868. május 2). Kézirataik, imádságos és énekes könyvek, amelyekre addig a mindennapi liturgiában volt szükségük, s amelyekből minden házban volt egy példány, ekkor szóródtak szét, különböző tudományos könyvtárakba kerültek Erdélyben (Kolozsvár, Marosvásárhely), Budapesten (Széchényi Könyvtár) és Kalocsán (Főegyházmegyei Könyvtár), még a British Museumba is jutott belőlük, de több énekeskönyv elkallódott vagy lappang. A Zsidó Múzeumban és a Rabbiképző könyvtárában a legkésőbbi énekeskönyvek közül van néhány; hasonlóképpen a Rabbiképző Intézet könyvtárában. Péchi imádságoskönyvét Guttman Mihály, abban az időben a Rabbiképző tanára tette közzé nyomtatásban (1914), zsoltárfordítását Szilády Áron (1913), a szombatos liturgiai énekeket, a szombatos énekeskönyvek teljes anyagát pedig Varjas Béla (1970). Képzetviláguk szefárdi zsidó elemeit Scheiber Sándor tárta fel.

A bőzdújfalui szombatos-zsidó község 1940-ig állt fenn. Akkor már csak harminckét családot tartottak számon, és ötöt, akik nem tértek be. A szombatos zsidók, mint a Magyarországhoz csatolt Észak-Erdély zsidóságának legnagyobb része, 1944 tavaszán (május második fele — június eleje) téglagyár-gettóba kerültek, de az auschwitzi vonat indulása előtt egy részüket kivették a *transzportból*. Többeket így is elvittek, közülük néhányan megmaradtak, s akik még élnek: természetesen, Izraelben. Utolsó évtizedeikről a szintén közülük való Kovács András írt könyvet: *Vallomás a szekely szombatosok perében* (1981). Bőzdújfalut, úgy, ahogy volt, az 1980-as években áttelepítették, víztározó építése miatt; a zsidó temető olykor ákombákom héber betűs sírkövei egyelőre még a helyükön állnak, megdőlvé, a Piritó oldalában, s megvan közülük néhány Erdélyi Lajos fénykép-könyveiben is (*Régi zsidó temetők művészete*, Bukarest: Kriterion, 1980; *Az élők háza*, Budapest: Héttorony Kiadó, 1993).

(13) Goldmark-terem

(VII., Wesselényi utca 7)

A pesti hitközség Wesselényi utcai új épület-együttesében a II. emeleti kultúrterem Goldmark Károly nevét vette fel. Ez az épület a Síp utcai telek hátsó részén álló polgári leányiskola épületének jóformán teljes átépítésével készült, a székház bővítésekképpen, s kialakításakor alkalmazkodni kellett a Wesselényi utca és Síp utca sarkán már régóta álló bérházhoz is (Wesselényi utca 9, épült: 1899, átépítették: 1935). A kultúrház terveit Tauszig Béla (1883–1973) és Róth Zsigmond (1885–1970) építészeti irodája készítette, alkalmasint figyelembe véve Vágó László és Faragó Ferenc elgondolásait, illetve a csatlakozó Wesselényi utcai telek beépítésére kidolgozott terveit. Magát az építkezést a Fejér & Dános cég végezte (1931). A kapu műkő berellete, illetve a műkő lábazati falborítás folytatódik az épület nyugati — a két zsinagóga hátsó falaira néző — falán is.

A Wesselényi utcai — északi — homlokzat ékessége a faragott műkő dombormű: Izrael tizenkét törzsének jelképei.

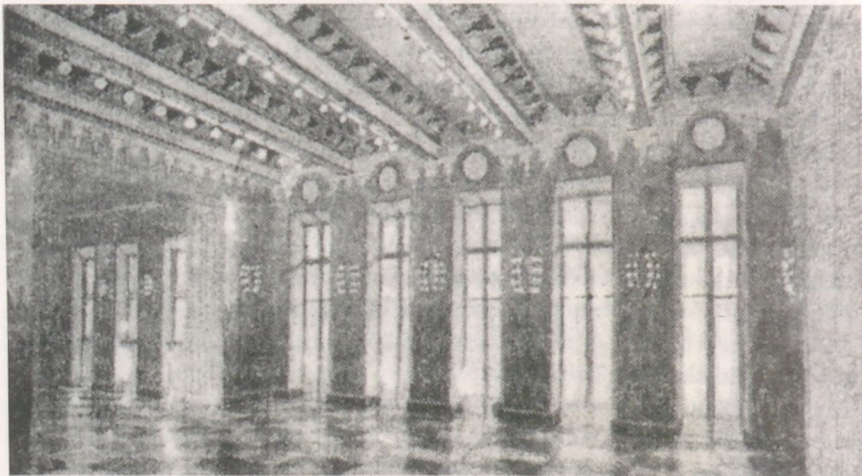
A tizenkét törzs heraldikus ábrázolása meglehetősen ritka a régi zsidó művészetben. Ennek az az oka, hogy a diaszpóra társadalma biztosan nem a törzsi rend szerint tagolódott. A szertartási tagolódás, amely a zsidó községekben

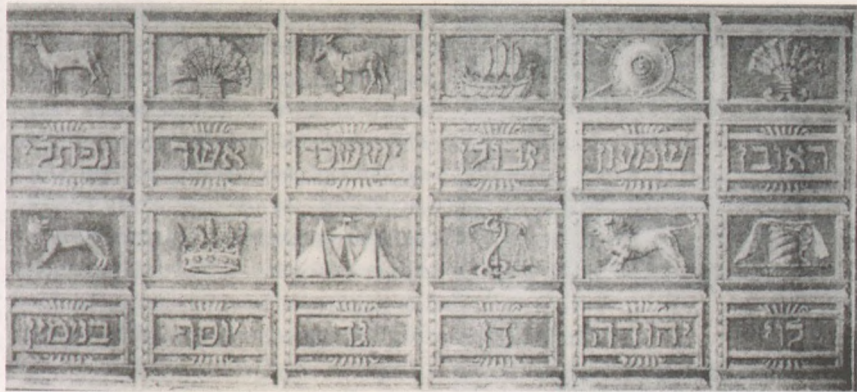
A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG
415

meghatározta a vallási szerepeket, többek között a Tóra-olvasás rendjét, nem tizenkét törzssre osztja fel a „nép”-et, hanem csak három rendre vagy csoportra; ezek: a kohének (*kohanim / kajhenek / kohaniták*), a lévíták (*leviim*) és a „közrendű zsidó”-k (*Jisráél*). Az első két csoportnak voltak ugyan jelképei, de ezek, természetesen, nem szolgálhattak az egész zsidóság jelképéül. Nem volt általánosan elfogadott jelkép az öt- vagy hatágú csillag sem. Továbbá, amilyen szilárd eleme volt a hagyománynak az, hogy Izráel tizenkét törzsből áll, olyan bizonytalan volt mindig is, melyek ezek a törzsek. Már a klasszikus szövegekben is többféle katalógus szerepel. A lévíták mint törzs időtlen idők óta nem léteztek; szerepük a kultuszban, bizonyos gyakorlati teendők ellátása, éppen azért volt lehetséges, mert kívül álltak a törzsi szervezeten. Józsefet Jákob fiának tekintették ugyan, de nem volt törzs, a régi jegyzékekben is két fia szerepelt helyette. Az „elveszett” — asszír fogságba hurcolt — törzsek külön nehézséget jelentettek. Nélkülük nincs ki a tizenkettő. A diaszporában a tizenkét törzs eleve nem lehetett más, mint tisztán irodalmi hagyomány; a törzsek ősei, legalább némelyikük, arc nélküli nevek. Ámde a sokféle csoportra tagolódó zsidó nép egységének eszméje mégiscsak ehhez a bizonytalan tizenkét névhez kötődött, Jákob (Izráel) fiához. A korántsem könnyű feladatra, hogy a tizenkét törzs ikonográfiáját megteremtse, az európai kulturális zsidóság vállalkozott. A Wesselényi utcai kultúrház építői eredeti megoldást dolgoztak ki. Ahol lehetséges volt, a közvetlen bibliai hagyományt vették alapul. Jákob áldása (Gen. 49) hat esetben (Júda, Zebulun, Jisszákhár, Gád, Naftáli és Binjámin) megfelelő megoldást kínált, e törzsek ábrázolásának szilárd ikonográfiai hagyománya volt a középkorban. Nehezen volna szétválasztható benne keresztény és zsidó művészek, megrendelők hozzájárulása. De a többi hat törzs esetében a bibliai szöveg nem adott segítséget. A megoldást többfelé keresték. Jákob áldásának midrásá (Reubén), a pátriarcha egy másik története a Bibliában (Simeon), a bibliai szövegekből elvont — ikonográfiailag minden előzmény nélküli és indokolatlan — absztrakció (József), a bibliai kifejezés átértelmezése (Ásér), a közép- és újkori zsidó szimbolika (Lévi) és a klasszikus európai ikonográfia (Dán) adott ötleteket.

A jelképek sorrendje Jákob áldásának szövegét követi, s eszerint a dombormű

337. Goldmark-terem:
Tauszig Béla terve,
1929 k.

338. Izráel tizenkét

törzse.

Terv a Goldmark-terem

Wesselényi utcai

homlokzatának

díszítéséhez

— bár a két-két képet magába foglaló keret a függőleges tagolást sugallná, tudni kell — mindenképpen vízszintesen olvasandó, kockánként jobbról balra: Reubén után Simeon, utána Lévi stb.

Reubén: sas (Gen. 49,3 midrás értelmezése szerint)

Simeon: nyílvevő és pajzs. Jákob áldásában nem szerepel, nyilván a Dína-történet nyomán szabadon (Gen. 34)

Lévi: kancsó (a léviták jelképe a középs- és újkori zsidó művészetben, például, a sírköveken) †

Júda: oroszlán (Gen. 49,1)

Zebulun: vitorlášhajó (Gen. 49,13)

Jisszákhár: szamár (Gen. 49,14)

Dán: mérleg. Jákob áldásában nem szerepel, a mérleg az európai ikonográfiában Justitia jelképe, a képzettársítás Dán nevének etimológiáján alapul: 'ítélkezni', 'ítélet')

Gád: (katonai) sátrak (asszociáció Gen. 49,19 szövegéhez)

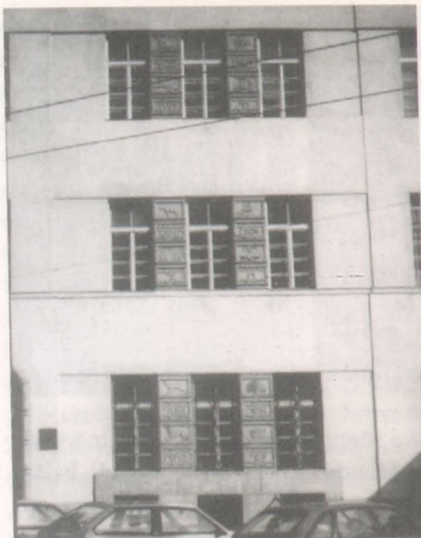
Ásér: búzagalász. Jákob áldása (Gen. 49,20) szerint Ásér „kenyere bőséges” vagy „kövér”, de szó szerint: 'olajos', 'dús'. Hagyományosan, és Mózes áldásának szövegétől (Deut. 33,24) is támogatva, a törzs jelképe rendszerint az olajfa volt. Ehelyett a Wesselényi utcában a kenyér szót vették alapul; ezzel Jákob áldását mintegy megmagyarosították

Naftáli: szarvas (Gen. 49,21)

Joszéf (József): korona. Jákob áldásában nem szerepel, de megfelel annak a képnek, amelyet a Biblia történetei, s különösen József álmai rajzolnak József helyzetéről testvérei között (Gen. 37,7 és 37,9)

Binjámin (Benjámin): farkas (Gen. 49,27)

Nem ismerjük azokat a gondolatokat, amelyek a kultúrterem tervezésekor a megrendelőket, az építészt és a dombormű tervező művészt foglalkoztatták. A klasszicizáló, nemzeti poszt-szecessziós stílusú dombormű motivumai azonban mutatják, hogy tudatosan jártak el: átfogalmazták és kiegészítették a bibliai szövegen alapuló zsidó művészeti hagyományt. Ikonográfiai programjuk a zsidó nép egységének eszméjét elevenítette meg. A Biblia szerint a nép a sivatagi tartózkodás idején jelvény (*nész*) vagy jel (*ót*) körül gyülekezett (Num. 2,2; 21,8). A

339. Goldmark-terem:
A Wesselényi utcai
homlokzat

jelvény — Jesája próféta szavaiban (5,26) — messziről, a világ széleiről is össze fogja gyűjteni a népet. Jeremiás szerint a jelvényt el kell vinni Cionba (Jer. 4,6). A tizenkét törzs jelképe együtt embléma hatást kelt. Izráel kulturális egység, egybeforrt az európai és magyar kultúra hagyományával, ehhez tartozik. Izráelt, hirdeti a Wesselényi utca, a közös hagyomány és a kultúra fogja össze. Ez az ikonográfiai program egyébként egyáltalán nem volt ellentmondásban a cionista eszmével, s a cionizmus nem is emblémát választott magának, hanem inkább színeket (kék-fehér). A hatágú csillagot ebben az időben csak igen szűk körben fogadták el mint ön-jelké-

pet. A Goldmark-terem utcai falának domborműve, mégis, az egységes Izráel hagyományának magyar változatát hirdette meg. Zsidó jelképeit azonban csak azok érthették meg egészen, akik otthon voltak a hagyományban. A Goldmark-terem utcai falának domborműve a rejtett zsidó identitást fogalmazta meg; külső szemlélőnek csak az asszimiláns zsidóságot mutatta.

A kultúrtermet magyar zsidó zeneszerzőről nevezték el. Goldmark Károly (1830–1915) a keszthelyi *hazzán* fia volt, és sógora a Dohány utcai zsinagóga első főkántorának, Friedmann Mórnak; a zsidósággal való kapcsolatát élete végig megőrizte. Foglalkoztatta a kérdés, vannak-e lehetőségei az ókori zsidó templomi zene rekonstrukciójának, sajátos zsidó zenei stílus megteremtésének. Számára is, mint a kortársi zsinagóga-építészetben, a keleties vagy orientalizáló stílus látszott járható útnak. A keleti romantikában fogant „Sakuntala” (1865) után zsidó tárgyhoz fordult, és a „Sába királynője” című nagysikerű, napjainkban is játszott operájában (1875) adott zenei formát elképzeléseinek.

340. Ásér, Naftáli,
Joszéf, Binjámin

Az új Goldmark-teremnek mindjárt a legelső időkből nagy rendezvénye volt,

igazi esemény, Baltazár Dezső (1871–1936) ref. püspök (Debrecen) előadása a Pro Palesztina Szövetség rendezésében (1933. március 1), este későn, fél 9-kor. Az előadás címe: „A zsidóság világhívatása országgal és ország nélkül.” Bevezető szavaiban Patai József Baltazárt, Jesája próféta szavaival (9,2), így nevezte: *goj caddik*, „szent idegen”, s őt is „a világ népeinek jámborai (*haszidé ummot ha-olám*)” közé sorolta. A tekintélyes egyházi személyiség nyílt kiállása a zsidóság, s részben a cionista eszme mellett tüntetésszámba ment.

„Már 6 órakerék feketélt az egész Wesselényi utca és Síp utca a teremnyitásra várakozó közönségtől. Valóságos ostrom folyt, melyet csak a kivezényelt rendőrség tudott némileg megfékezni. És félelmetes volt, mikor a mindenünnen özönlő tömeg kiemelte a kapukat, és betódult, és elfoglalt minden talpalatnyi helyet, és félretolták a székeket, és összesűrűsödtek állva, szorongva, hogy aggódni kellett, vajon elbírja-e a Goldmark-terem a nagy túlterhelést. Még a Pro Palesztina vezetősége is alig tudott a terembe bejutni. Minden szomszéd terem és folyosó nyitva és túlszűfolva, és künn az utcán ezrek és ezrek állanak, reménytelenül künnrekedve, de kitartanak így is, várakozva az előadás végéig. Benn pedig áhítattal hallgatják Baltazár püspök szavait. Halk nesz se hallatszik az összeszorított közönség köréből.”

(Patai József, *Harc a zsidó kultúráért*, 1937)

(14) Időszámítás, naptár, lúah

Ósi formájában a zsidó naptár az évszakok rendjét követte. Az ünnepek rendje évszakokhoz kötött ma is. De az időszámítás alapegysége a holdciklus lett; ez jelöli ki a hónapokat. A hónap első napja maga is ünnep (*rós hódes / raus chaudes*). A nap ciklusa (365 nap) és a tizenkét hónapból álló év (354 nap) között mutatkozó különbséget az időről időre a naptárba iktatott úgynevezett szökőhónapok egyenlítik ki. Ez a rendszer alkalmas arra, hogy az évszakokhoz kötött ünnepeket nagyjából megtartsa a maguk természetes időpontja közelében. A szökőhónapok rendje egy ókori (a perzsa Babilóniából átvett) rendszert követ: tizenkilenc éves ciklusonként (*mahzor hamma*, 'Nap-ciklus') mindig hét szökőév van (héb. *ibbur*, jid. *überjár* / ném. *Über-Jahr*), minden ciklus 3., 6., 8., 11., 14., 17. és 19. éve, rendre egy-egy szökőhónappal. A szökőévek tehát tizenhárom (hold-) hónapot foglalnak magukba. A szökőhónap mindig az utolsó hónap a naptári évben: adár, s neve egyszerűen 'második adár (*adár séni / ve-adár*): adár-II; a rendes adár neve ilyenkor: 'első (*adár rison*)'. Az ünnepek időpontja a hold-hónapok napjaihoz van kötve. Szökőévben *purim* átkerül a XIII. hónapba (adár-II). Fontos, éppen az ünnepek miatt, hogy niszán 1 és tisri 1 között mindig 177 nap van. Bizonyos ünnepek az előírt böjt vagy a munkavégzési tilalom miatt nem eshetnek péntekre, mert lehetetlenné válnék a sabbát előkészítése, ezért két hónap, marheshván és kiszlév, hol 29, hol 30 nappal áll.

A ma is használatos zsidó kronológiai rendszert egy történeti munka, a *Széder olám*, „A világ rendje” alakította ki az i. sz. 2. században. A rabbinikus kronológia ennek nyomán, de csak a középkor óta, a világteremtés bibliai adatok alapján kiszámított időpontjával kezdődik; ez az időpont: i. e. 3761. Eszerint i. sz. 1993/94 a zsidó naptárban: 5754. Keltezésnél a középkor óta többnyire elhagyják az ezres számot: 5754 helyett csak azt írják: 754. Ez a „kis időszámítás (vagy: éra)”. Héberül: *li-frát kátán*, rövidítve: פ"מ"ד LPQ vagy LP"Q, szó szerint: 'kis (vagy: rövid) megjelölés szerint'. Az így megadott dátumok átszámítása igen egyszerű: a „kis időszámítás” évszáma + 1240 = a julianusi / gregorián naptár szerinti évszám; például (a Tánicsics Mihály utcai „nagy” zsinagóga oszlopán

fennmaradt dátum): $301 + 1240 = 1541$. Pontosabban: 1540. szeptember – 1541. augusztus (az évkezdet időpontjától függően); röviden: 1540/41.

Dátumokat, a ma használatos gregorián naptár szerint, zsidó szerzők nemigen szoktak így írni: „Krisztus születése előtt / után”, rövidítve: Kr. (sz.) e. vagy Kr. (sz.) u.; ezek helyett, angol nyelvű szövegben jobbra a B. C. E. (*before the Common Era*), illetve C. E. (*Common Era*) rövidítés áll. Magyarul ennek kifogástalanul megfelel, ha azt írjuk, hogy i. e. (olvasd: időszámításunk kezdete előtt) és i. sz. (olvasd: időszámításunk szerint), ha azt mondjuk, hogy a polgári időszámítás.

A zsidó naptári rendszer lényegében babilóni eredetű, Babilónból származnak a hónapnevek, s velük együtt a tavaszi évkezdet is. A naptári táblázat elnevezése, a *lúah*, ugyancsak akkád (babilóni) jövevényszó a héber nyelvben: a *léhu* Mezopotámiában 'viaszos tábla', ezen rögzítették a csillagokkal kapcsolatos följegyzéseket. A Második Templom lerombolása után a zsidó naptár rendje fölött évszázadokon át a palesztinai pátriarcha gyakorolt felügyeletet: hagyományosan ő hirdette meg az újév időpontját, és a *galut*-ban (diaszpora) mindenütt ehhez igazodtak. Az után, hogy a római birodalomban a kereszténység lett az államvallás, Constantius császár (337–361), Constantinus vagy Nagy Konstantin fia megtiltotta az akkori pátriarchának (*nászi*), II. Hillélnek (320–365) az újév kihirdetését (358). Ekkor alakították ki az egyszer s mindenkorra érvényes naptári rendszert, amelyet bárhol a zsidó világban egységesen lehetett alkalmazni. S hogy mégse essék soha végzetes tévedés az ünnepek megtartása terén, a diaszporában minden nagyobb ünnepet kétnaposra (két egymást követő nap) tettek. A második nap (*jóm tov séni sel galujot*) elégséges biztonságot nyújtott ahhoz, hogy a naptár egysége fennmaradjon. S valóban, kétezer éve az egész világban mindenütt ugyanazon a napon van *rós ha-sána*. Minden naptári ciklus tizenkilenc évig tart. Öröknaptárt, a ciklus naptárát, az év *lúah*-ját minden zsidó község vagy zsinagóga tartott és tart. A nyomtatott *lúah* mindig tömören, de pontos részletezéssel közli a szombati és ünnepi szertartásrendet is, ennyiben valóban a zsinagógai év naptára. Budapesten 1944 nyarán nem lehetett kinyomtatni a következő évre szóló *lúah*-ot. A rabbiság, Groszmann Zsigmond főrabbi, elnök vezetésével, úgy rendelkezett, hogy az 5705. zsinagógai évre szóló *lúah*-ot kéziratban készítsék el, kellő példányban másolják le, és minden rabbi, templomi előjáró és tisztségviselő kapjon belőle egy-egy példányt. Legújabbán a naptárkészítés kötelezettsége szinte automatikusan ismét visszakerült Izraelbe. A magyar *lúah* az askenázi szertartásrendhez igazodik.

A napok a zsidó ünneprendben mindig este kezdődnek, napnyugtakor, mint a Bibliában a teremtés történetében („és lett este, és lett reggel, első nap”, Gen. 1,5 stb.). A hetedik nap, a szombat — a héber szóhasználathoz igazodva — „bejőn” és „kimegy”, ugyancsak este; az ünnepek szintén. A hét mindig a *havdála* után kezdődik, és szombat a hetedik nap. Külföldön sokfelé ma is vasárnap a hét első napja a naptárakban. A hét, helyesebben, a hetek rendszere független a naptártól, s még a holdfázisoktól is; önálló rendszer. A Biblia a teremtés történetéből vezeti le (Gen. 1,1–2,3). Bár valószínű, hogy a hold fázisváltozásaihoz kapcsolódó babilóniai és tágabb körben, elő-ázsiai ritusok nyomán alakult ki, pontosan nem ismerjük az eredetét. A klasszikus zsidó hagyomány szerinti rendszerre (jogi ügyletek tilalma szombaton stb.) a babilóni fogság korából (i. e. 6–5. század) vannak az első biztos adatok, ékírásos szövegekből.

Tudós férfiak a hónap és nap szerinti kelteztést régebben egyáltalán nem használták, helyette egyszerűen a hetiszakaszok nevét adták meg (*Parásat Berésit* stb.), feltüntetve a hét napjainak nevét — héberül: sorszámát — is.

A dátumokban a napot, kivált az ünnepekét, sok esetben a szám betűjével nevezik meg; például:

Tu bi-sevát: tu / ט"ב TV = 15, azaz sevát 15, a Fák Újéve

Lag ba-ómer / *Lagbojmer*: lag / ל"ג LG = 33, azaz az ómer-számlálás 33. napja

Zajin adár: ז' Z = 7, azaz adár 7, Mózes halálának évfordulója, a Chevra Kadisa ünnepnapja

Kivétel áv 9, amely nem *tét áv*, hanem a számnévvel: *tisa be-áv*. Hasonló magyarázata van a *gezérot tah-tat* kifejezésnek: tah / ת"ת TH (*tav, hét*) = 408, tat / ט"ח TT (*tav, hét*) = 409, azaz — a „kis időszámítás” szerint megadott évszámot átszámítva — 1648–1649, Chmielnicki kozákjainak zsidómészárlásai.

A hagyományos zsidó naptár a polgári életben is helyet kap világszerte. Az emlékező szertartást (*mazkír*) az elhunytak halálának évfordulóján (*Jahrzeit* az askenázi zsidóságban, *anos* a szefárdiaknál) mindig a zsidó naptár szerint tartják meg. Izraelben, hogy elkerüljék az ütközést a zsinagógai naptárral, rendszerint az utóbbi szerint jelölik ki az évfordulókat. A parlament (Kneszet) 1949-ben iktatta törvénybe Izrael függetlenségének napját (*Yom ha-Atzmaut: jóm ha-acmáut*), melyet minden évben íjjár 5-én kell megtartani. A *Yom ha-Shoah* (*jóm ha-soa*) pedig, a Holocaust emléknapja, mely 1951 óta gyászünnep, niszán 27-én van. Ezeket az ünnepeket a zsidó közösségek mindenütt a világon megtartják. Igaz viszont, hogy a „hatnapos háború” (1967. június 5–10) és a „jóm kippur háború” (1973. október 6–24) évfordulóit mindenki a polgári naptár szerint tartja számon, holott — legalább az utóbbi esetében — egyáltalán nem lett volna indokolatlan, hogy a zsidó naptárhoz kapcsolják ezeket az évfordulókat is.

(15) Ünnepek rendje

A hagyományos zsidó életmód szorosan kötődik a naptárhoz, az ünnepek rendjéhez, mind a zsinagógában, mind otthon, a mindennapokban. A naptár ismerete nélkül nehéz megérteni a zsidó szertartások és szokások nem egy mozzanatát. Alább felsoroljuk a hónapok nevét és megadjuk a főbb ünnepek dátumát. Néhányról, amelyek másutt nem kerülnek szóba, itt adunk rövid leírást. Szertartási naptárat közölni azonban nem akarunk, ehhez jobb a *lúah*-ot kézbe venni. A zsidó naptár jellegzetessége, hogy csak mozgó ünnepeket ismer. Ezt az örökséget a keresztény naptár, és nyomában a polgári is, római mintára gyökeresen átalakította, és csak a húsvétal kapcsolatos ünnepnapokat hagyta meg mozgó ünnepnek.

I: niszán (március/április): mindig „teljes (*mále*)” hónap, azaz 30 napos

Ebben a hónapban nem szokás gyászbeszédet (*heszpéd*) mondani a halottak fölöött. Böjtöt nem kell tartani, még *Jahrzeit*-eken sem.

A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG
421

15: Az elsőszülöttek böjtje. És rendesen: lakomája.

„Peszach készülő napján az elsőszülött zsidó hitűeknek (*bekhor*) tudvalevőleg böjtölniük kell. Ezt a böjtöt ugyan nem tartják be úgy, mint a hosszúnapot, de hát maga a tradíció is gondoskodott róla, hogy e böjtre nézve könnyen lehessen mentességet szerezni. Istenes lakomák hozzák a böjt megváltását. Lakodalom, Izráel fiúsarjainak szövetségbe vétele ilyen istenes lakomák számába mentek. (...) A másféle jogcímet valamely Istennek tetsző cselekedet: egy-egy talmudi traktátus, Misna-rend vagy szentírási mű tanulásának befejezése is szolgálthatja. Minden valamire való hitközségben gondoskodnak ilyen «magnum áldomás» [Anonymus, *Gesta Hungarorum*] jogcíméről, természetes tehát, hogy a pesti hitközség sem lehet annyira neológ, hogy a böjt parancsot *bekhor*-jaival megszegesse. (...) A pesti hitközség tehát annak rendje és módja szerint kenyérhagyó készülő napján a Síp utcai iskola nagytermében *szijjum*-ot rendez, amely reggel fél 7-kor kezdődik. A *bekhor*-oknak jó lesz ezt megjegyezni, mivel a *szijjum*-okon az istenes cselekedet befejeztével igen jó likőrökkel és foszlós, finom süteményekkel foglalkoznak — a jámborok.”

(Egyenlőség, 1899. március 19)

15–22: *Peszach*. A három zárandokünnep (*sálos regálim*) közül az első. Ezen az estén van az első *széder*.

16: A második nap estéjén kezdődik az *ómer*- ('kéve'-) számlálás (*szefirat ha-ómer*) (Lev. 23,15-16). Annak idején ez az ünnep jelezte az árpa aratás kezdetét (Deut. 16,9-10); az *ómer* számlálása eszerint maga az aratás, betakarítás, cséplés. A Misna (Menahot, 10,3) leírásából ítélve, fontosabbnak tartották idejében elkezdeni az aratást, mint megtartani a szombati vagy ünnepi nyugalmat; ez magyarázza, hogy a hagyomány a *szefira* kezdetét éppen *peszah* estéjére időzítette. A „számlálás” időszakában napnyugta és napkelte között nem szabad testi munkát végezni. Gyászhoz hasonló időszak; nem rendeznek esküvőt, nyilvános ünnepséget, nem zenélnek, nem vesznek fel új ruhát, nem vágják haját.

A hagyomány ezekre a hetekre teszi azon eseményeket, amelyekben tömegesen haltak meg zsidók: a Bar Kokhba (Koszeba) vezette felkelést Róma ellen (i. sz. 132–135), amelyben R. Akiba húszezer tanítványa pusztult el — nyilván a hadsereg katonái; a kereszteshadak zsidóöldökléseit Európában (1095/96) és a Szentföldön (1099); Bogdan Chmielnicki zaporozsjei kozákvezér véres ukrajnai pogromjainak első hullámát (1648. május – november). Nem véletlen, hogy Izrael ebben az időszakban jelölte ki a Holocaust emléknapját.

Az *ómer*-számlálás összesen 49 napjához különféle emlékeztető naptárakat szoktak készíteni. A zsinagógákban mindig van kiakasztva ilyen *szefira*-táblázat, s minden nap kihirdetik, hetek és napok szerint pontosan, hogy a periódusban éppen hol tartanak. A második este vagy az ünnep köztes napjain hagyományos olvasmány, tavaszt idéző sorai (2,10 skk.) miatt, az Énekek éneke; szövegét ezért gyakran lenyomtatják a Haggádákban is.

II: **ijjár** (április/május): mindig „hiányos (*hászér*)” hónap, azaz 29 napos

18: *Lag ba-ómer*, Az ómer-számlálás 33. napja. Fél-ünnep (*hol ha-moéd*): nincs tiltva a munkavégzés. R. Akiba tanítványa, Simeon bar Johai (i. sz. 2. század) halálának emléknapja. Az askenázi zsidóságban az iskolák tanítási szünetet tartanak, s a gyerekek kirándulni mennek, ügyességi versenyeket rendeznek. Izraelben a nap eseménye régés-régóta a zarándoklat Meronba (Galilea), Simeon bar Johai sírjához. Tábortüzet gyújtanak, táncolnak, a zarándokok olajba mártott selem és vászon szalagokat égetnek el (*hadláka*) az emlékűnnepen. Különösen a haszidok számára nagy ünnep ez a nap. A hagyomány Simeont tekinti a kabbalista Genesis-midrás, a *Fényesség könyve* (*Széfér Zohár*) (13. század) szerzőjének.

III: **sziván** (május/június): mindig „teljes” hónap, azaz 30 napos

6–7: *Sávuot* (*sovuausz*). A második zarándokűnnep. A Tízparancsolat és a Tóra átadásának ünnepnapja (*zemán mattán Tóraténu*); tulajdonképpen az aratás (befejezésének) (*hag ha-kacir*) (Ex. 23,16) és az első termésnek az ünnepe (*hag ha-bikkurim*). Az ómer-számlálás kezdetétől vége a hetedik hét vége, az ötvenedik nap (*pentékoszté*, ti. *hémera*), innen a neve is: „a hetek ünnepe (*sávuot*)”. A Második Templom korában az új termésből, minden fajtából, mindenki vitt áldozati adományt Jeruzsálemba, a Templomba. Színes, vidám ünnep lehetett, hatalmas lakomával az új termés sokféle ételéből, az állatok bőséges tejéből (Ex. 23,14-17; Lev. 23; Num. 28,26-31; Deut. 16). Az első termés ünnepének régi jeruzsálemi hagyományából alakult ki a papoknak járó adó. A zsidó közösségek életében nagy jelentősége volt a jövedelmi adónak. Vonzóvá tette a rabbi-állást. A Templom papjainak járó adót (*teruma*) a Biblia csak általánosságban írta elő (Deut. 18,4). A szokás, mely a községi rabbik javadalmazását rögzítette, az adót az európai papi tizednél sokkal alacsonyabban határozta meg, s általában a jövedelmek ötvened részét írta elő. Nagyvenedrészt bőkezűnek számított, hatvanad kissé szűkmarkúnak.

Hagyományos mondás. Melyik a legjobb ünnep? *Sávuot*; mert ezen a napon azt eszel, amit akarsz, ott, ahol akarsz, és akkor, amikor akarsz. Más ünnepeken? *Peszah*-kor nem ehetsz kovászos kenyeret; *szukkot*-kor nem ehetsz másutt, mint a sátorban; *rós ha-sána*-kor nem ehetsz, csak ha vége van a hosszú imáknak; s *jóm kippur*-kor nem ehetsz egyáltalán.

A megelőző három nap a „határnap (*hagbála*)”. Az ünnepi készülődés keretében mindenki haját vág, megveszi magának az új ruhát. Az ünnep éjszakáján sokan fennmaradnak, és egész éjszaka a Tórárt tanulják (*tikkun lél sávuot*). Általános szokás volt, hogy a gyerekek ezen a napon kezdték el a Tóra tanulását, a betűket. Betű alakú édes süteményeket készítettek nekik, főtt tojást, a héján néhány héber szóval, idézettel. Az askenázi zsidók virággal díszítik fel a zsinagógákat. Régebben tarkára színezett tojásokat függesztettek ki: kifújt tojások madártollakkal megtűzdelt héját, amolyan tojánhéj-madarakat, bibliai szöveg értelmezéseképpen (Ex. 19,4): sas szárnyakon hozta ki Egyiptomból az Isten Izráelt. Ezen a napon a szertartás során felolvassák a Tízparancsolatot is; a régiségben ez része volt a napi imának, de aztán elhagyták, nehogy az a látszat keletkezzék, hogy a többi parancsolat (*micva*) nem is olyan fontos. Az ünnep étrendjében kü-

lönösen elterjedt minden olyan étel, amiben tej, túró, sajt van, a túrók palacsinta, például. Okát nem tudni, de így volt a 16. században is: a misztikusok a Tóra tanulmányozásához szükséges szerény, önmegtartóztató élethez ajánlották a tejes ételeket, hivatkozva az Énekek énekére (4,11). A *hallá-t* (*barchesz*) egészen hosszú, keskeny formára készítik. A „*latkesz*”, amit ilyenkor többnyire *hremzli*-nek hívnak, most mindenképpen háromszög alakú. Hagyományosan ekkor szokták tartani — a *bar micvá*-tól eltérően — a *bat micva* szertartást, évente egy-egy, együtt mindenkinek.

IV: tammúz (június/július): mindig „hiányos” hónap, azaz 29 napos

17: Böjtnap. Emlékezés arra, hogy Nebúkadreccar / II. Nabú-kudurri-uszur babilóni király (i. e. 605–562), illetve Titus császár katonái, Jeruzsálemet ostromolva, ezen a napon törték át a városfalat (az első ostrom dátuma i. e. 586, a másodiké i. sz. 70). Erre és a többi böjtnapra, amelyek a babilóniai ostrom eseményeihez fűződnek, már Zekharja próféta utalt (8,19), s bár ő több böjtnapról is beszélt, a hagyomány mégis az ő szövege nyomán alakította ki a „négy böjtnap” vagy „négy bibliai böjtnap” fogalmát. Ez a négy történeti böjt: tammúz 17, áv 9, tisri 3, tévét 10. A Jeruzsálem babilóni elfoglalásának eseményeivel kapcsolatos emléknapok azt a következtetést sugallják, hogy a böjt mint gyász-szertartás (*taanit*) Júda önállóságának elvesztése után alakult ki. A megemlékezés biztosan az i. e. 6. században kezdődött, s így a történeti böjtnapokat a legrégebb zsidó szertartási ünnepek közé kell sorolnunk. Később más gyászos események dátumát is hozzáigazították, némi módosításokkal, a már hagyományos ünnepekhez. Erre a napra teszik még az aranyborjú történetét (Ex. 32) és az első törvénytáblák széttörését is (Ex. 34). Legendás történetek maradtak fenn (Taanit, 4,6) egy bizonyos Aposztomoszról, aki ezen a napon tűzre vetett egy Tóra-tekercest és bálványszobrot állított fel a szentélyben.

V: áv (július/augusztus): mindig „teljes” hónap, azaz 30 napos

9: *Tisa be-áv* (*tisó beóv / tisebov*), 'áv hó 9'. Böjtnap; eredetileg Jeruzsálem elpusztításának (*hurbán*) emléknapja, a Jeremiásnál (3,12) szereplő dátum alapján (i. e. 586). Már böjt előzi meg, a hónap elejétől, tejesböjt kilenc napon át (*nájn tég*), amely napokon nem szabad húsfélét enni. A böjtnap este kezdődik, és tart egy teljes napon át, akárcsak *jóm kippur*-kor. A gyász ugyanolyan, mint amikor halottat gyászolunk. Nem szabad bőrből készült cipőt fölvenni, ülni „a földön” kell stb.; még a rég nem látott barátunkat sem üdvözölhetjük kitörő örömmel. A zsinagógában a Tóra-szekrényről leveszik a függönyt, a Tóra-tekercsről a díszítményeket, s a tekercest nem a felolvasó asztalra teszik, hanem a földre. Mindenki más helyre ül a zsinagógában, mint ahová rendszeren szokott, nem kell *tallit* és *tefillin*, a *hazzán* tompa, monoton hangon mondja az imákat. A Tórát egyáltalán nem szabad olvasni, mert ez öröm, csupán a gyászhoz illő bibliai szövegeket, különösen ajánlott az *Ékha*: a Sirmak könyve.

A zsidó hagyományban *tisa be-áv* lett a *par excellence* gyászünnep. A Misna (Taanit, 4,6) szerint Izráel ezen a napon tudta meg, hogy az a nemzedék, amelyik Egyiptomból kijött, nem mehet be az ígért földjére (Num. 14,34); ezen a napon

Elul, אלול, Өszelö, September, Szent Mihály' hava.

Tisri' תשרי Mőledje: Szerdán, September 27-én, éjszaka 12 óra, 54 perczkor.

Naptár Izraeliták számára.	Hő és hét napjai.	Katholik. Naptár.	Protestant. Naptár.	
Softim, 1.P. פ"א שופטים	ג Péntek ד Szombat.	1 Egyed apát 2 Zénó vért.	Egyed Absolon	
Ki-Técze. 2.P. פ"ב כיתצא	ה Vasárn.	3 A. 12 Örangy. Alb.	Mansvét	
	ו Hétfő	4 Rosália	Mózes	
	ז Kedd	5 Donát, Victor	Hercul.	
	ח Szerda	6 Zakariás	Magnus	
	ט Csőtört.	7 Regina szüz	Regina	
	י Péntek	8 Kisasszony	Kisasszony	
	יא Szombat.	9 Gorgon	Bruno	
	Kithoba 3. 's 4. Perek. כי תבא פ"ג וד'	יב Vasárn.	10 A. 13. Mária neve	Jodok
		יג Hétfő	11 Enilia	Protus
יד Kedd		12 Guido	Syrus	
טו Szerda		13 Morily püsp.	Lóránd	
טז Csőtört.		14 Szent kereszt fel.	Salamon	
יז Péntek		15 Nikita	Nikodem	
יח Szombat.		16 Kornél és Cypr.	Eufemia	
Niczaw im és Wajelech 5. 's 6.P. פ"ה וילך	יט Vasárn.	17 A. 14. Lambert p.	Lambert	
	כ Hétfő	18 Tamas érs.	Titus	
	כא Kedd	19 Január	Fidonia	
	כב Szerda	20 Eustach.	Fausta	
	כג Csőtört.	21 Máté sz. követ	Máté	
	כד Péntek	22 Móricz	Móricz	
	כה Szombat.	23 Thekla, Polyxena	Thekla	
A' bánatimádkozások megkezdődnek משכימין לסליחות	כו Vasárn.	24 A. 15. Gellért püs.	Gellért	
	כז Hétfő	25 Kleofás	Kleofás	
	כח Kedd	26 Justina	Cyprián	
	Újév előestéje זכור ברית ע' ר"ה	כט Szerda	27 Kozma és Demj.	Kozma 's D.
	Újév 1-ső napja א' דר"ה ת' ר"ט	א Csőtört.	28 Venczel, Salamon	Salamon
	Újév 2. napja ב' דר"ה	ב Péntek	29 Mihály főangyal	Mihály
	Hásinú szobta שוכה	ג Szombat.	30 Jeromos, Zsófi	Zsófi

rombolta le Jeruzsálemet Nebúkadreccar és Titus; ezen a napon esett el Bethar, a Bar Kochba felkelés utolsó erődje (135); ezen a napon alapította meg Hadrianus császár (117–138) a római Jeruzsálemet (i. sz. 136), ahonnan kitiltotta a zsidókat, s megváltoztatta még a város nevét is: (*Urbs*) *Aelia Capitolina*. Később erre a napra tették a Talmud szertartásos elégetését Párisban (1242), a zsidók kiűzését Spanyolországból (1492). A Talmud (Taanit, 29a) szerint Tinneius Rufus, a római helytartó (*procurator*), ezen a napon hirdette ki a körülmetélés tilalmát, mely a Bar Kochba felkelés kirobbanásának az oka volt, és szántotta fel a Templom-hegyet a felkelés elfojtása után.

A közép- és kelet-európai orthodoxia különösen szigorú szokásokat vett fel azt követően, hogy kiábrándult Sabbetaj Cvi messianizmusából, mert az örömnépnepnek, amit Sabbetaj Cvi meghirdetett, igen sok híve támadt az egész askenázi világban, a budai zsidók között is, és a szigorú gyásszal elejét akarták venni annak, hogy az eszme népszerű maradjon. Akik gyászt tartottak, éjszakára a földre feküdtek, párna helyett kővel a fejük alatt. A gyász és a böjt előkészületeit már a hónap első napján el kell kezdeni. A böjtöt megelőző vacsora (*szeuda mafszeket*) nem lehet kétféle étel, nem lehet hús és bor az asztalon, egyszerű egytáléltelt szoktak készíteni, vagy csak főtt tojást esznek, s hozzá hamuval megszórt kenyeret. Ezen a napon az askenázi zsidóságban ismerőseinek, ha találkozik velük, „könnyű böjtöt” kíván az ember: „Cóm kal.” A munkavégzés nem tiltott, de új vállalkozásba fogni nem ígér szerencsét.

A Templom lerombolására emlékeztet hagyományosan a pohártörés minden esküvőn, és minden új házban a fal vakolatlanul hagyott kis darabja (*zékher hurbán*).

VI: elul (augusztus/szeptember): mindig „hiányos” hónap, azaz 29 napos

Az egész hónap előkészület a félelmetes napokra.

VII: tisri (szeptember/október): mindig „teljes” hónap, azaz 30 napos

1–2: *Rós ha-sána* (*ros hasono / rajs hasóno / rasesóne*), 'újév'. A zsidó szertartási év kezdete (Lev. 23,24). Ezen az estén kezdődnek az őszi nagyünnepek vagy félelmetes napok (*jámim noráim*), amelyeket majd a *semini aceret* ünnepe zár le. Félelmetes napok, mert most dől el kinek-kinek a sorsa a következő évre. Krausz Fülöp debreceni orthodox *Mahzor*-ja (1942) találó szóval így fordította le az elnevezést: „sorsdöntő napok”.

Boldog újévet — mondják egymásnak az emberek, azaz: *Le-sána tova tikkátév* (nőnek: *tikkátevi*; többes számban: *tikkatevu*, nőknek: *tikkátavna*) *ve-téhatém* (*téhatemu* stb.), „Legyél (legyetek) beírva és bepecsételve jó évre”, magyarul: Legyen számadra jó év beírva és pecséttel megerősítve (az Isten könyvében). Értsd: jó sors a következő évre. Ez a *liber scriptus* rögzíti mindenkinek a sorsát a következő esztendőben. Hogy pontosak legyünk: három könyv van, külön az igazak és külön a gonoszak számára, ezt a kettőt az Isten azonnal lepecsételi, már újév napján, de a harmadik, azok számára, akiknél még mérlegelni kell a döntést, nyitva marad a bűnbánat napjáig, *jóm kippur*-ig. A „Jó év” köszöntés a szertartások végén egész elulban használatos, de *rós ha-sána* után már nem, ekkor már

mást kell mondani: *Gemar hatíma tova*, „Teljesedjék be a jó döntés.” Vagy egyszerűen: *Gemar tov*, „Jó beteljesedést.” Nem szabad senki másról föltenni, hogy még nincs *kedvezően* eldöntve a sorsa; de a sajátját tekintse mindenki nyitottnak egészen *jóm kippur-ig*.

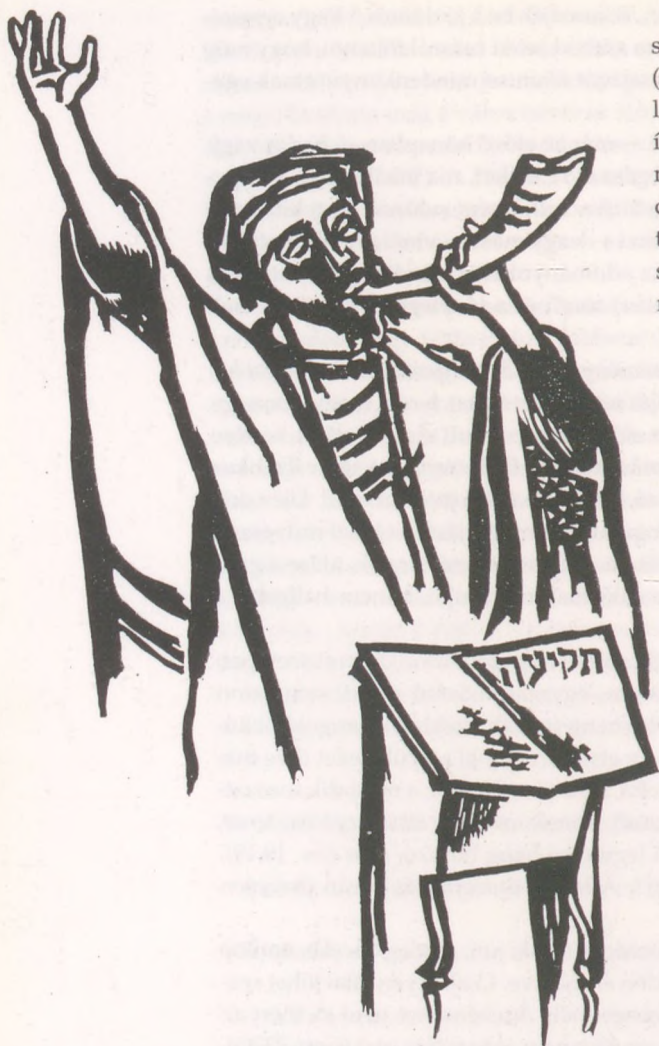
A zsinagógában mindenki már előre — már az előző hónapban — padot vagy ülőhelyet váltott magának; régebben egész évre kellett, ma inkább csak a nagyünnepek idejére szokás. A pad megváltása hitközségi adónak is tekinthető. Szombaton és ünnepen nem szabad pénzt — vagy mást — vinni, s a zsinagógákban nincs gyűjtés vagy perselyezés. Az adományokat is mindenki szóban teszi meg, „megfogadja” vagy „ígéretet (*neder*) tesz”, és a tényleges befizetésre csak hétköznap kerül sor.

Az újév napjának nagy szertartási eseménye a sófár megszólaltatása (*tekiat hasófár*) (Num. 29,1); *rós ha-sána* a sófárfújás napja (*jóm terua*), a régi magyarban így is nevezték: trombiták innepe. Már az előző hónap (elul) első napjától kezdve minden hétköznap reggel van a szertartásban sófárfújás (*terua*). A sófár ilyenkor szertartási tárgy, s amíg nem kerül sor rá, letakarva („elrejtve”) marad. Újév délelőtt a sófár teremti meg az ünnepi hangulatot. A megfújása, az igazi művészet. Erős tüdő és bizonyos gyakorlat kell hozzá. Megtiszteltetés annak, akire a gyülekezet rábízta (*baál tekia*). De a *micva* valójában nem fújni, hanem hallgatni a sófár hangját.

A *rós ha-sána* szertartásában háromfajta sófár-hang (fújásmód) kapott szerepet: a hosszú, elnyújtott hang (*tekia*), a három, egymást követő rövid, szaggatott (*sevárim*) és a kilenc gyors rezgő (tremolo) hang (*terua*). Ezekből a hangokból különböző sorozatokat szólaltatnak meg. Az első sorozatnál a gyülekezet ülve marad (*tekiot de-mejussav*), ennek az eleje: *tekia, sevárim, tekia* stb.; a második sorozatnál a gyülekezet feláll (*tekiot de-meummad*), ennek az eleje: *tekia, sevárim, terua, tekia* stb. Vannak más hangrendek is. A legutolsó hang hosszú, erős (Ex. 19,19), kitartott, ez a „nagy *tekia* (*tekia gedola*)”. A sófárt a szertartás során összesen mintegy százszor szólaltatják meg.

Maga a hangszer igen egyszerű: közönséges tülök; juh, esetleg kecske, antilop vagy gazella szarva, meghatározott módon elkészítve. Csak olyan állat jöhet számításba, amelyet a *kasrut* szabályai megengednek. A tehénszarv nem jó, mert az aranyborjúra emlékeztet. Legjobb a kos: ez Ábrahám áldozatára utal (Gen. 23,13). A 18–19. században a nyers szarvat némely mester gőzöléses vagy forró vizes préseléssel négyszögletesre alakította. Idegen anyagot hozzáilleszteni azonban nem szabad, a *sófár* szó azt jelenti, hogy 'üres', ezért a sófárt díszíteni is csak faragással szokták. Az ókorban, mint a *menóra* vagy a *luláv*, zsidó jelkép volt.

A Biblia elbeszélésében Ábrahám egy kost áldozott fel Izsák helyett (*akéda*, 'megkötözés') (Gen. 22,13); ennek a kosnak a két szarva közül a kisebbik lett a jeruzsálemi Templom sófárja; a „nagy sófár” (Jes. 27,12) pedig majd a messiás eljövetelekor fog megszólalni. A Második Templom korában a sófárt Jeruzsálemben a szabadban fújták meg; rengeteget túlköltek vele, a Templom kapuinak kinyitásakor, a szombat bejövetelekor stb., naponta legalább húsz, ünnepeken pedig közel ötven alkalommal. De a talmudi kor óta már jellegzetesen a zsinagóga épületében bent tartott szertartások hangszerének számít, hangja az őszi nagyünnepek templomi szertartásának jellegzetes eleme. „A szabadságot hirdeti az országban mindenki számára” (Lev. 25,10).

A rós ha-sána legismertebb szertartási imája a „Hirdessük erős hatalmát... (U-netanne tokef)”, a megrendült félelem és az isteni ítélkezés leírása. Az ítélet vagy ítélkezés napját (jóm ha-din) megidéző egyszerű szöveg (11. századi pijjut) dallama az askenázi szertartásban különösen gazdagon díszített, a szövegben, mint a pijjut-okban, néhol rímek is vannak.

„Hirdessük e mai nap súlyos szentségét, bizony fenséges és megrendítő nap ez. (...) Most magasztosul fel a Te királyságod, Urunk... Igazság, hogy Te egymagad vagy a bíró, a vádló, s a mindenható tanú... Te megnyitod az emlékezés könyvét, abból minden fönnhangon olvastatik... Megszólalnak hatalmas harsonnák, utána halk hang suttogása hallik, az égi seregek is megborzognak, reszketve, remegve szólnak: Íme, itt az ítélet napja... A világ minden vándora elvonul előtted, mint a seregszemle idején... Újesztendő napján ítélet íratik, engesztelőnapon megpecsételtetik... De megtérés, imádság, jóság széttepi a balvégzetet...”

(Benoschofsky Imre fordítása)

342. Sófár az újévi szertartásban.
Ámos Imre, „Sófár”

Közel áll ehhez az imához a „Dies irae”, a Celanoi Tamásnak (13. század) tulajdonított himnusz, illetve a tridentumi (Trento) zsinaton (1545–1563), illetve V. Pius pápa (1566–1572) által bevezetett r. kath. Missale halotti miséjének a lectio-t követő szekvenciája. A „harag napja” képzet forrása mindenképpen Cefanja próféta könyve (1,14-16), ahol már a sófár is említve van (Cef. 1,16), a „Dies irae” szavaival a tuba, mely mirum spargens sonum. (Magyarul, Babits Mihály fordításában: „Harsonának szörnyű hangja hull...”)

Újév napján feltétlenül „kövér” és „édes” ételeket szokás enni (Neh. 8,10); a „kövér” azt jelenti, hogy hús; sovány hús, persze, mert a kasrut előírásai csak ezt engedik meg. Az ünnepi vacsoránál a kenyér (halla / barchesz) ezen az estén kerek vagy karika alakú. A kiddus után nem sóba mártják, mint rendszeren, hanem mézbe, ez ígér édes, kellemes, azaz jó évet. Szoktak sütni létra formára hasonlító kenyeret is, mely jelképezi, hogy az újévben az ember állapota változhat, „fölkö-

A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG

felé" is, „lefelé" is. Ha lehet, az asztalra tesznek olyan ételeket is, amelyeken rajta van a fej, amelyeknek van valami köze a „fej"-hez (*rós*) (csirke, birka feje), s mindenki eszik ezekből is egy csipetnyit. Csemegéül mézzel ízesített alma szolgál, de akár almáspite, almakompót; vagy pedig répából készült ételek, ilyen például, a gyümölcscsel (körte) együtt pépesre főzött édes répa (*cimmesz*, ném. *Zu-Mus*), mézzel bőségesen megcsorgatva; mert a répa jiddisül *meren*, mint a *mehren*, 'növekedni', 'szaporodni' ige. A diót, mogyorót ellenben mellőzik. Napközben az alvást most kerülni kell: aki ébren van, azt nem lehet elhívni a végső ítéletre.

Újév második napjának délutánján van a *taslikh*, szó szerint: 'vesd el (a bűnököt)' (Míkha 7,18-19). Szabadban lévő vízfelület, élő víz kell hozzá, mely vízben halak is vannak. Élő víz mellett megtisztul az ember. Nagyvárosban — a pesti Duna-parton is — ilyenkor mindig lehet látni egy-egy családot, akik a rakparton álldogálnak, nézik a vizet, kifordítják kabátjuk egyik zsebét, kirázzák, s talán csöndesen elmondják még az ima-szövegeket is; szerény magán-pótlék a közönség korábban vidám és zajos szertartása helyett.

„A hídon bús, kaftános raj mozog,
Ünnepi estén itt imádkozók,
Monoton dallam zsong a víz felett,
Kopottan, fázón ünnepel Kelet!"

(Juhász Gyula, „A kis Tisza hídján", 1906)

Rós ha-sána és *jóm kippur* között: „a bűnbánat (*tesuva*) tíz napja" (*aszeret jemé tesuva*). A bűnbánat még befolyásolni tudja a végleges döntést *jóm kippur* napján. Vannak, akik már az újév előtti időből is ide számítanak négy napot, mert a közbeeső ünnepnapokon (*rós ha-sána*, egy szombat és a *jóm kippur* előtti nap) nem szabad böjtölni. A „tíz nap" nem böjtölést kíván, hanem visszahúzódo életet, a lehetőségekhez képest még a foglalkozásban is, elmélkedést (Jes. 55,6). A bűnbánatnak három mozzanata van: a bűn elismerése (*hakkárat ha-hét*), megvallása (*vidduj*) és következményeinek elfogadása (*kabbála le-ha-ba*), közelebb-ről, a bocsánatkérés és a jóvátétel. A szertartás során már most minden nap elhangzik az „Atyánk, Királyunk... (*Avinu malkhénu*)". A *jóm kippur* előtti szombat neve: a megtérés szombatja (*sabbát suva*). A hagyományos askenázi gyűlésekben ezen a napon délután tartja meg a rabbi az erkölcsi tárgyú beszédét.

3: Böjt nap. Gedalja böjtje. Jeruzsálem elfoglalása után egy ideig Gedalja volt Júda kinevezett kormányzója („király"); a Babilón-ellenes szélsőséges párt hívei megölték (i. e. 582 k.) (II. Kir. k., 25,22-25).

10, kora reggel (vagy előző éjszaka): *kappárot* / *kapporet*. Engesztelő-áldozat; a Második Templom lerombolása óta az egyetlen áldozati szertartás a zsidó vallási gyakorlatban, babilóniai eredetű ez is. Rabbiniikus vélemények hosszú időn át ellenezték, tiltották, de kiszorítani semmiféle módon nem lehetett. Az askenázi zsidóságban ismerik mindenütt, ha esetleg nem gyakorolják is már, legfeljebb

343. Engesztelőnapon,
kora reggel. Ámos
Imre, „Kapporo”

előző évre. Ezen az estén a szertartás során összesen háromszor mondják el a „Kol nidré”-t. Helyesebben, énekelik, mindig erősebb hangon, mint előzőleg. A megrázó „Kol nidré”-dallam a zsidó zenevilág egyik jellegzetes és a nagyközönség számára talán legismertebb darabja. Külön is feldolgozta Max Bruch (cselló-zongora, 1880), Arnold Schönberg (szövegmondó, kórus, zenekar, 1938). A zsinagóga kol nidré este csak gyengén van megvilágítva, csak a halottakra emlékeztető „lélek”-fényvel (*ór nesáma*), mely nagy gyertya vagy olajlámpa lehet, hogy huszonnégy órán át égjen.

A szertartás kezdetén a Tóra-szekrényből két Tóra-tekerécsot vesznek elő. Az elsőnek a neve: *Széfer kol nidré*. A hazzán és a gyülekezet két idősebb, tekintélyes tagja a többiekkel szemben ül le a zsinagógában. A fógadalom alól feloldozásra (*hattárat nedárim*) csak *bét din* jogosult, s a „fenti” bírói Széket (*jesiva sel maala*) most ők testesítik meg. Most a bűnösök és áttérők is együtt imádkozhatnak a gyülekezettel. A szertartás lényege a bocsánatkérés és megbocsátás. A szöveg pontos értelmét régóta vitatják a zsidó világban. A középkorban ez az ima volt a zsidók elleni vádaskodások egyik érve. Úgy értelmezték, hogy a teljesítetlen

némely orthodox közösségben. Férfiak (*gever*) kakast (*gever*) vettek, a nők csirkét (*tarnegol*, helyesebben: *tarnegolet*), olyan állatokat, amelyeket a Templomban sohasem használtak az áldozatokhoz, s ezekre ruházták át a bűneiket. A szárnyast lábánál fogva háromszor körbeforgatták fejük fölött, miközben ezt mondták: „Ez az én engesztelő (áldozatom), ez az én váltságdíjam (*kappára*), ez az én helyettesítem stb.” A végén levágták az állatot. A szárnyas- vagy baromfi-metsző (*ajfesz sajhet*) kis műhelyében kora reggel valósággal zsúfoltság volt ilyenkor. Az áldozat helyett — vagy mellett — esetleg pénzbeli adományt is adnak jótékonyági célra.

10, este: A *jóm kippur* előtti este (*erev jóm kippur*). *Jóm kippur* vagy *jóm ha-kippurim* (*jajm hakipurim / jonkipur*) a legnagyobb zsidó ünnep. Szertartásai mind a megtisztulással kapcsolatosak (Lev. 16,30). Magát az estét hívják úgy is, hogy *kol nidré*. Külön nevét a „Minden fogadalom... (*Kol nidré*)” kezdetű imáról kapta. Az imát még sötétedés előtt kell elkezdni, hogy a belefoglalt bűnbánó szavak érvényesek legyenek az éppen véget érő napra és az egész

fogadalmak alóli feloldozás felhatalmazást ad a szerződések és ígéretek megszegésére. Ezért sok mértékadó rabbinikus tekintély adott a *Kol nidré* rendeltetésének szűkítő értelmezést. Csak a vallási fogadalmakra vonatkozik. Csak a kényszer hatása alatt tett fogadalomra. Csak amit magára mért ki az ember, de teljesíteni nem tudott. Csak az Istennek elhamarkodottan tett fogadalomra. Stb. A Biblia szövege (Deut. 23,23) csupán az általános etikai elvet fogalmazta meg. Etikai értelmezés szerint a *Kol nidré* megértést kér azért, mert az ember évközben elszánta magát sok minden nemes tetre, de nem volt ereje vagy lehetősége megvalósítani a szándékát. A 19. századi reform-irányzatok a *Kol nidré*-t, úgy, ahogy van, ki akarták hagyni a liturgiából. A szöveg és a dallam páratlan ismertsége és népszerűsége miatt ez lehetetlen volt. Sok helyütt szokás, hogy a gyülekezet négy-négy férfiből álló csoportokra oszlik, hárman közülük az alkalmi *bét din*, a negyedik pedig elmondja előttük a bocsánatkérő imát. Aztán a szerep továbbgördül. A *jóm kippur* másik szertartási éneke: „Atyánk, Királyunk... (*Avinu malkhénu*)”, mely a talmudi hagyomány szerint R. Akiba rögtönözve mondott imádkozó szavait követi.

A szertartás magába foglalja az általános bűnvallást (*vidduj*). Két bűnvalló ima: „Vétkeztünk (*Ásamnu*)”, és „A bűnök miatt (*Al hét*)”, a nap folyamán összesen tíz, illetve kilenc alkalommal hangzik el. Mindkét szöveg szerkezete ábécéakrosztichon; ebben a szerkezetben vannak felsorolva a bűnök, az askenázi szertartásban ez összesen 44, minden betűnél kettő). A hosszabb szövegnek, az *Al hét*-nek más elnevezése: „nagy bűnvallás (*vidduj gádol*)”. A büntetés, amit ki-ki önmagára mér, korbácsolás, jelképesen. Az ismétlődő szavakra az imában résztvevők az összezárt jobbkezükkel megütik mellüket, a szívájék fölött. Összesen 39 ütést mérnek magukra. A szám magyarázatát az ókori büntetőtörvények adják. A Biblia, amikor büntetésül korbácsolást rendelt, előírta, hogy ez a büntetés „legfeljebb 40” ütés lehet (Deut. 25,1-3). A számot azután a talmudi hagyomány úgy rögzítette, hogy 39, és nem több, nehogy a Tórába foglalt parancsot akár véletlenül is megszegjék. Különösen jámbor hívők ilyenkor valóságosan is megkorbácsolatták magukat. Mindenki hanyattfeküdt a zsinagóga padlóján (Lev. 26,1), amelyet régen erre a napra (Jes. 11,6 nyomán) külön felszórtak szalmával, s egy zsoldárvers (Zsolt. k., 78,38) héber szövegének 13 szava szerint, a *sammas* vagy valaki más — de semmiképpen sem a saját fia — háromszor 13 ütést mért rá. Az ön-korbácsolás e szertartásával áll egyébként összefüggésben a r. kath. mise egyik részét képező általános bűnvallásnak (*Confiteor*) a szövege: „(...) Vétkeztem gondolatban, szóban és cselekedetben. (...) Megüti magát, a mellén, háromszor, s mondja: Én véttem, én véttem, én igen nagy véttem (*Mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa*).” Ez a szakasz a miserendbe valószínűleg csak a késő középkorban került bele; a tridentumi zsinat és V. Pius pápa *Missalé*-ja (1570) négy évszázadra kanonizálta a liturgiában.

A *jóm kippur* egyébként, minthogy egésznapos böjt követi, tulajdonképpen már a vacsorával megkezdődik, ez az este kezdődő böjt előtt az „utolsó (befejező) étkezés (*szeuda mafszeket*)”. Ilyenkor *micva jót* és bőségesen enni. A Talmudban az áll (Berákhót, 8b), hogy *jóm kippur* előtt enni és inni ugyanaz, mint böjttől-ni *jóm kippur*-kor. A vacsorához kerek *hallá-t* (*barchesz*) sütnék, „szárnyas”-at: ti. angyalszárnyakkal, az ártatlanság jeléül, vagy kalács-madárkával rajta. De az étkezést és az edények, eszközök rendbetételét, a rendrakást be kell fejezni még fé-

nyes nappal. Szokás, hogy *jóm kippur* előtt a temetőben fölkeresik a rokonok sírját. Egész nap tartózkodni kell azoktól a dolgoktól, amelyek örömet okoznak a „lélek”-nek; a talmudi előírások (Jóma, 73b) szerint öt ilyen van: evés, fürdőzés, illatos olajok használata, bőr cipő viselése, testi öröm. A nap alkalmat nyújt arra, hogy ki-ki bocsánatot kérjen családjától, ismerőseitől, ha megbántotta őket, s maga is megbocsásson annak, aki a bocsánatát kéri.

10. nappal: *Jóm kippur* vagy *jóm ha-kippurim*, ‘engesztelőnap’, ‘az engesztelés napja’. Egész napon át tartó böjt. A zsinagógában a szinte egymásba érő szertartások (*saharit*, *muszáf*, *minha*, *neila*) csaknem az egész napot betöltik. Ezért nevezik így is: „hosszúnap”. A sófár ismét megszólal. A férfiak *kittel*-ben vannak, az övükön díszes csat külön erre a napra, a nők is lehetőleg fehér ruhában. A délelőtti második ima (*muszáf*) során ezen a napon a *hazzán* felidézi a Templom eredeti szertartását (*avoda*, ‘szolgálat’) (Lev. 16), s különösen ünnepélyessé teszi a napot, hogy ez, mint egykor volt, csak évente egyszer visszatérő alkalom. A gyülekezet négy ízben is — jelkép értékű mozdulattal — térdet hajt és leborul a földre. (Az „áldott” szó, *bárukh*, amely az imában négyszer fordul elő, másik jelentése szerint „letérdel”. Egyébként összetett lábak, a „vigyázz-állás” a hagyomány előírta testtartás, de a felsőtestével mindenki aránylag heves mozdulatokat tesz. Térdet hajtani és felállni összezárt lábakkal kell. A *hazzán*-nak mindig segítenek, enélkül elvágódnia és felugrania kellene.) Ezt követően a *hazzán* a zsinagógában jelenlévő valamennyi kohén részvételével elmondja a papi áldást. A késő délutáni, befejező szertartáson (*neila*) még egyszer, utoljára elhangzik az „Atyánk, Királyunk... (*Avinu malkhénu*)”. A gyülekezet együtt, fennhangon elmondja a *Sema Jiszráél*-t is.

Szokás *jóm kippur*-kor illatos növények szagát beszippantani, egyfajta *beszámim* gyanánt: friss almát, szegfűszeggel megszurkált birsalmát. A gyülekezet tagjai most is, mint *széder* este, a „Jövőre Jeruzsálemben” köszöntéssel válnak el egymástól.

15–22: *Szukkot*. A harmadik zarándokünnep.

22: *Semini aceret*.

23: *Szimhat Tóra*.

VIII: **marhesván** (október/november): 29 vagy 30 napos

Ebben a hónapban nincs ünnep.

IX: **kiszlév** (november/december): 29 vagy 30 napos

25: *Hanukka* első napja. Fél-ünnep.

X: **tévét** (december/január): mindig „hiányos” hónap, azaz 29 napos

XI: sevát (január/február): mindig „teljes” hónap, azaz 30 napos

15: *Tu bi-sevát*, A fák újéve. Fél-ünnep. Szokás volt, hogy az ünnepen minél több, s lehetőleg tizenötféle fa gyümölcsét (*peri hamissa ászár*) tegyék az asztalra.

XII: adár (február/március): nem szökőévekben 29 napos, szökőévben 30 napos

7: Mózes születésének és halálának emléknapja. A Chevra Kadisa ünnepe.

13: *Taanit Eszter*, 'Eszter böjtje'. Emlékezésül a zsidók háromnapos böjtjére (Eszter k., 4,16).

14: *Purim* első napja. Fél-ünnep.

15: *Purim Susán / Susán-purim*. A talmudi rendelkezések szerint a fallal körülvett városok, Jeruzsálem is, az Eszter könyvében (9,18) leírtak nyomán egy nappal később ünneplik *purim*-ot. Ez állt a középkori Budára is.

Szökőévben, amikor *purim* a szökőhónapban (adár-II) van, adár-I 15 csak „kis *purim* (*purim kátán / kóton*)”: nincs ünnep, de elmaradnak az ekkor esedékes emlékbeszédek, böjt stb. is.

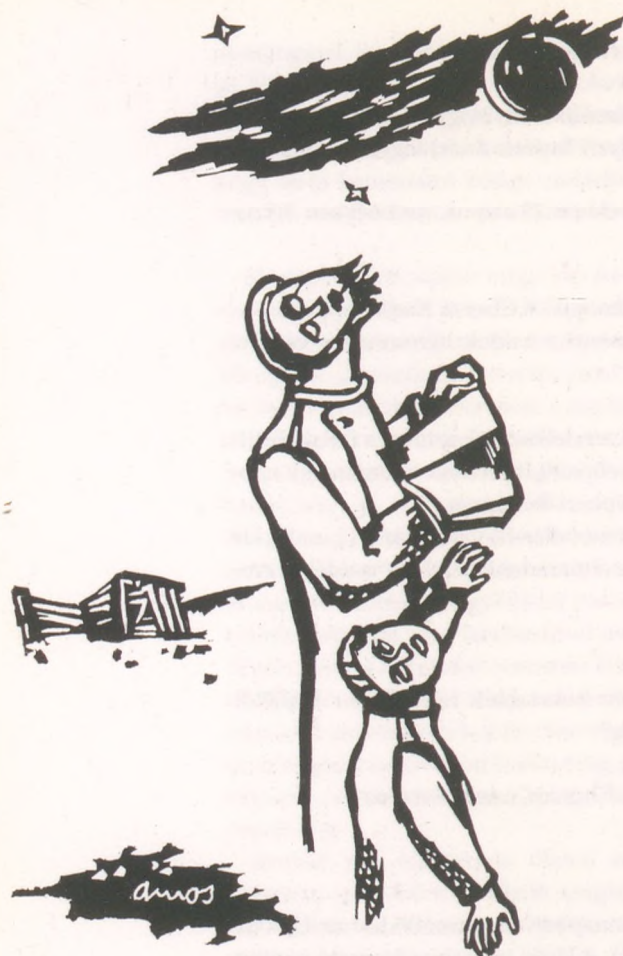
Szólás: Eszter böjtjétől *purimig* tartott.

Ugyanaz, találókérdésként. Melyik az év hosszabbik fele? Eszter böjtjétől *purimig*, vagy pedig *purimtól* Eszter böjtjéig?

XIII (szökőévben): adár-II: mindig „hiányos” hónap, azaz 29 napos

Végül, egy naptári ünnep, amely minden hónapban megismétlődik: az Újhold köszöntő szertartás (*birkat / kiddus ha-levána*). A Hold járásához igazodó naptár jellegzetes mozzanata. Valamikor a hónap első napjaiban, legfeljebb első felében kerül rá sor, amikor már szépen látszik az Újhold, az első szombat este, már a *havdala* után, gyertyával a kézben, kinn a szabadban; ez városban rendszerint a zsinagóga udvarát jelenti. Ha valaki ezen az estén a Holdba néz, és háromszor lábujjhegyére állva — vagy felugorva, vagy táncolva — elmondja: Ahogyan én, bár feléd nyúlok, nem érhetlek el, ugyanúgy ne érjen engem el az ellenségem sem: abban a hónapban élete nem forog veszélyben. A jelenlévők egymást is köszöntik: *Sálom alékhem — Alékhem sálom. Mázél tov*, nekünk és egész Izráelnek. Dávid él.

És még egy ünnep, amelyet ki-ki legfeljebb kétszer vagy háromszor él meg életében: a Nap (ebben az értelemben: *hamma*, 'a Forró') köszöntése (*birkat / kiddus ha-hamma*). Minden 28. évben kerül rá sor; régi hagyomány szerint a Nap ekkor ér ismét vissza ugyanarra az égi pontra, amelyen a teremtés pillanatában megkezdte keringését a Föld körül. A talmudi irodalom a világ teremtését a tavaszi napéjegyenlőség napjára tette, és számításaik szerint a Nap-ciklus, a „nagy kör (*mahzor gádol*)” a világ teremtésétől számítva minden 28. évben újra kezdődik. Egy „nagy kör” összesen hét „égi nap”-ból áll, azaz hétszer négy földi évből. Az ünnep az újabb „nagy kör”-t köszönti, s megerősíti az ígéretet, hogy

344. Újhold köszöntés.
Ámos Imre, „Újhold”

amelynek a hegymászás fáradtságos, az Orczy-ház udvarán húzza magát. Mindegyik imakönyvecskét tart a kezében, s abból mondja el a megjelölt zsoltárverseket [Zsolt k., 84,12; 72,5; 75,2 stb.]. A lengyelek más könyvecskéből végzik az ájtatosságot, s az ő előírt imádságuk jóval több is. Ha mármost össze akarnák olvasni a fővárosban élő lengyel zsidókat, az holnap reggel könnyűszerrel menne, mert egy csomóban találhnák őket... A jámbor zsidó ezt a hajnalhasadást különösen szent napnak hiszi, s ez magyarázza azt, hogy a szembajos hívők igen boldogoknak érzik magukat, ha az orvos rendelte sötét szobát e napnak a hajnalán hagyhatják el, s ha az első világosságot a kelő Nap révén láthatják meg. Holnap hajnalban tehát az érdeklődők tanúi lehetnek ennek a zsidó ceremóniának. Csak az Orczy-ház udvarába kell betérniük. Onnan ugyan sem napkeltét, sem Napot nem látnak, amint hogy az ünnepet ülők is hiába néznek szét, de nézhetik az ájtatosokat, akik mindenekelőtt e sorokat éneklik: «Dicsértessék örökkévaló istenünk, a világ királya, aki alkotja a világteremtés művét», s akik esetleg huszonnyolc évig várakoznak, hogy újra kezdhesék.”

majd hétszeres lesz az izzó Nap fénye, és az Örökkévaló bekötözi népe sebeit (Jes. 30,26). A szertartás mindig niszán első napjára esik, pontosabban: az utána következő szerdára, a hét negyedik napjára, amikor is az Isten — mint tudjuk a Bibliából (Gen. 1,14-19) — megteremtette és az égboltra helyezte a Napot. A 19. század kezdete óta Nap-köszöntés volt, illetve lesz a következő években: 1813, ez volt a 200. „nagy kör” kezdete, azután 1841, 1869, 1897, 1925, 1953 (április 8), 1981 (március 18). A 207. ciklus kezdete 2009-ben lesz (március 26), és így tovább.

A jól informált *Pesti Hírlap* 1897-ben, a „Napi hírek” rovatban (április 6): eképpen adott hírt a másnap hajnali Nap-köszöntésről:

„A zsidó hívők ezen a fontos napon — amelyről azonban az ifjabb nemzedéknek már fogalma sincs — kora hajnalban kelnek, s a Nap felkeltét valamely magas helyen vagy udvarban várják, mégpedig tömegesen. A budapesti orthodoxok egy része fölmegegy a Gellértra vagy a János-hegyre, az a része pedig,

(16) Kívül a Nagykörúton: Külső-Erzsébetváros

A Nagykörút kiépítése éppen úgy megváltoztatta Pest városszerkezetét, mint az Andrássy út. Amikor a Főváros elhatározta (1871), hogy a hajdani Duna-meder helyén egy hosszú, a várost a pesti oldalon Duna-parttól Duna-partig körülvevő körutat alakít ki, a Terézváros keleti határvonala már a Nagymező utca volt, s az új út, amely ezen a szakaszon egyébként is csak a 19. század végére épült ki, ezen nem változtatott, a két út megmaradt egymás közvetlen közelében. A legjelentősebb változás, amivel a Nagykörút nyomvonalának kijelölése járt, az volt, hogy a Gyár utcai (VI., Jókai utca) vasúti indóházat áthelyezték valamivel kijebbre és távolabbra: 1877-ben megnyílt a Nyugati pályaudvar. A Király utca környékén a leendő Nagykörút miatt aránylag sokat kellett bontani. A teréz- / erzsébetvárosi zsidónegyednek megszűnt a közvetlen kapcsolata a pályaudvarral, és kültelki részein is felszámolták az ócska lakóházakat. A Nagymező utca határvonal jellegét a Nagykörút tulajdonképpen megerősítette. A nagyszabású új épületek Budapest e részének nagyvárosias, polgári arculatot adtak.

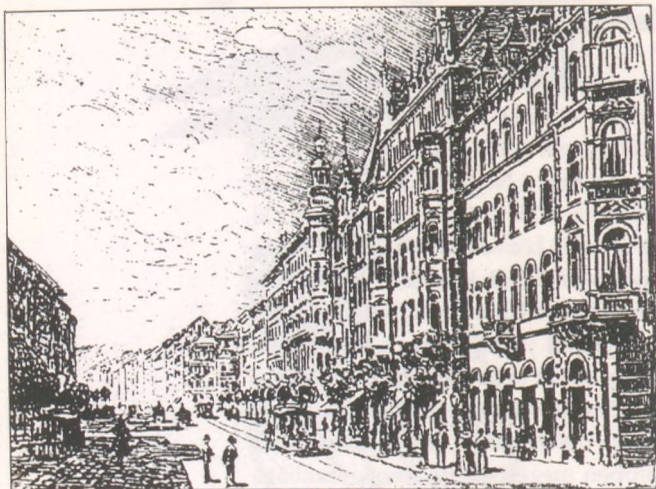
A zsidónegyed továbbra is központ maradt a főváros zsidó népessége számára, az Erzsébetváros, forráshelye a széttelepülésnek, nemcsak az Andrássy úton túlra, s nemcsak az Új-Lipótvárosba: a Nagykörút túlsó oldalán kiépülő városnegyedbe is. A Révay utca felé az alkalmazott-vállalkozó középréteg húzódott, a zsidó közösség polgárosodó része; az Új-Lipótvárosba a városi középosztály, az értelmiség; a Külső-Józsefvárosba inkább a vidékről Pestre jövő új lakosság; az Erzsébetváros külső részein pedig a szegényebbek kerestek lakást maguknak.

Jelkép értéke van az István tér nevének. István főherceg (1817–1867), nádor (1847–1848) nevét eredetileg a Teréz- / Belső-Erzsébetváros egyik tere kapta meg (1874). Ennek a térnek később (1907) más nevet adtak: Klauzál Gáborról (1804–1866) nevezték el; minden bizonnyal nem a környékbeli zsidó lakosság kedve ellenére, ők, az öregek, számon tarthatták, hogy 1848-ban Klauzál kiállt a zsidók mellett. Az István tér név kijebb került, a Liget felé, egyenes vonalban: a Dohány utca folytatása, az ugyancsak Istvánról elnevezett út külső részére; ma: Bethlen Gábor vagy — röviden — Bethlen tér. Ezen a környéken a 19. század végén már sok zsidó lakott. Mintha ők vitték volna magukkal a már megszokott István tér nevet.

Az erzsébetvárosi zsidónegyed terjeszkedése kelet felé folyamatos volt. A zsúfolt központból a szegényebbek költöztek el kifelé. A Hunyadi téri zsinagóga — vagy inkább: imaszoba, *sil*, a tejárusoké volt, s természetesen, orthodox. Az innen a Központi Tejcarnokig (Rottenbiller utca) terjedő negyedben: Dohány utca, Wesselényi utca, Külső-Dob utca, Jósika utca, a keresztutcák közül Rózsa utca, nagyjából szegénynegyed volt, mondták így is: proletár környék. Itt állt a Szegények háza vagy Szegényápolda, az Alsó erdősoron (VII., Alsó erdősor utca 7), hát-tal a Baromvásár / Szegényház térnek (ma: VII., Rózsák tere), az Árvaház, Árva leányház stb.; a 19. század utolsó harma-

345. Vasúti indóház a Gyár utcában (ma: VI., Jókai utca), a Nyugati pályaudvar elődje (1870 k.)

346. Teréz körút;
az előtérben
a Schossberger-palota

ság társadalmi helyzete a Garay tér felé egyre alacsonyabb volt. Sok volt az itt élők között a zsidó, de azért a városrész egyik körzete sem volt zsidónegyed. A Garay utcai zsinagógába a piac környéke járt, a Bethlen térre leginkább a tisztviselő, alkalmazott, munkás polgárság. A 20. század első felének társadalmában: kisegzisztenciák.

Mondják, hogy a Bethlen téren, amikor a Siketnéma Intézet egykori egyszerű zsinagógájából Baumhorn és veje, Somogyi György a fényes új zsinagógát már rég megépítették volt, péntek este meg-megkértek — még a második világháború után is — egy éppen arra elmenő leánykát, gyújtáná meg benn a villanyt. Nem zsidó leánykát, persze, vagy inkább: olyant, akit nem annak vélték. A templom közönsége igényelte a vilanyfényt, Baumhorn számolt ezzel a tervekben, de a hagyomány nem engedte, hogy akár a samesz is hozzányúljon a kapcsolóhoz. A leányka iskolás kori emléke, a háború után évekkel későbből, éppen nem arra vall, hogy az errefelé lakók — neológ zsinagóga — túlságosan léha vagy akár csak világias felfogást vallottak volna. Az üldözötetése emléke a megmaradtakban megerősítette a zsidóság tudatát. Kiben a vallást is, kiben — különösebb vallási, szertartási kötődés nélkül — a családi háttér, a származás, a hagyomány emlékét. A Külső-Erzsébetvárosban a zsidó élet kikerült a gettóból: a polgári világ alacsonyabb szintjeire, a vallási közösség egyszerű polgáris formáihoz, mint amilyeneket a Bethlen tér körül szerveződő egyletek kínáltak. Akik itt laktak, bőrükön érezték a zsidógyűlöletet is. Vak gyűlöletet, mert nem a személyt nézte, akit nem láttak vagy tudtak zsidónak, azt nem érte, inkább a fölszított gyűlölködés emléke volt, zsidók nélkül is akár, nem egyszer pusztán a rossz lelkiismeret öngazolás. Hasonló volt a helyzet a Körúton túl a Ferencvárosban is, a Páva utca körzetében.

Már nem az István út környéke, nem a Külső-Erzsébetváros része vagy folytatása, de a főváros területének ugyanabban a körkikében van a Herminamező is. A város központjától legtávolabba eső zsidó intézmények ide kerültek mind: az Aggok háza, Vakok Intézete, Szeretetotthon, Menhely. Az István út a Dohány utca folytatása volt, s az Aréna úton túli szakasza (1929 óta, ma is: Ajtósi Dürer sor), a Városliget délkeleti szélén, egészen a Hungária útig vezetett; mintha a Herminamezőt külső negyedként, bolygóvárosként kapcsolná az Erzsébetvárosához. Mégis, ez már nem erzsébetvárosi horizont volt, ez már a Pesti Izs. Hitközségnek az egész várost felölelő működési területe.

Az erzsébetvárosi zsidónegyed a szerves növekedés folyamataiban terjeszkedett

kelet felé; de volt egy küszöb, amelyen a jobb körülményeket vagy csak új helyet kereső szegényebbek átléptek: a Nagymező utcától a Nagykörútig terjedő keskeny sáv. Ezen túlfelől keresték

az új lakóhelyüket. A Nagymező utca igazi határvonal volt; mellesleg mondva, már réges-régen: az Óbudáról naponta érkező zsidó árusok egyik rövidítő útja volt, hogy a dunai hajóhíd felől eljussanak a Király utcába. A Nagymező eredetileg a zsidónegyed széle volt, a 19. század közepén még — épületei, lakossága szerint — külváros, igazi perem, de a 19. század végén éppen itt nőtt ki hirtelen a nagyváros nagyvilági szórakoztató- és sajtóipara, a fővárosi kulturális negyed. Könnyed kultúrával jobbára. Jeleként a néhány évtized alatt végbement metamorfózisnak: korcsmából, vendéglőből zenés mulató lett; mulatóból előkelő lokál, vagyonosabb polgári közönség számára: varieté, orfeum, drága étterem kabaréval; orfeumból pedig szórakoztató színház. Nem volt az egész fővárosban összesen annyi szórakozóhely, mint amennyi itt, a Nagymező utca környékén, egymás hegyén-hátán. De a Nagymező utca belső, nyugati oldalán (VI., Nagymező utca 8) épült fel az Ernst Múzeum is — jellegzetes módon ugyancsak a zsidónegyed és a modern, nagyvárosi szórakoztató és kulturális negyed határán.

A szórakozóhelyekéhez igen hasonló volt a sajtó átalakulása. A korábbi kis tipográfiák mellett, helyett gyorsan kifejlődtek a nagy hírlapnyomdák: a sajtóházak, rotációs lapok, reggeli és délutáni kiadások, a nagyvárosi sajtó. A Nagymező, a pesti *boulevard* vagy *Broadway*: a színház- és sajtónegyed élénk élete nem tört meg az első világháború idején sem, s folytatódott a két háború közötti években is. Később új helyszínei is kialakultak, de a központ itt maradt.

Pest nagyvárosi szórakoztatóipara nemcsak hogy a Király utcai zsidónegyed peremén nőtt ki: tulajdonképpen mindenestől a Király utcából. Szereplői nagyobbrészt zsidók voltak; értsd: zsidó származású művészek, újságírók, szórakoztató-iparosok. De legtöbbször egyáltalán nem zsidóként szerepelt ezekben a foglalkozásokban: művészek, komédiások voltak, külön csoport a nagyváros sokrétű társadalmában. Szakmai társas- és szórakozóhelyük, a Fészek-klub, amely 1901-ben alakult, nevében is ezt hirdette. A hangulatteremtő betűszó (FÉSZEK) jelentése: Festők, Építésszek, Szobrászok és Egyéb Komédiások. Még a helyszín is ez a környék: a Kertész utca — Dob utca kereszteződése (VII., Kertész utca 36). Az 1921-ben megvásárolt épületben a szakma számára otthonos környezetet alakítottak ki: stilizált orfeum-architektúrát.

Kifelé a gettóból: a zsidónegyed peremén jött létre a Pesten korábban ismeretlen nagyvárosi szórakoztatóipar. Zsidók teremtették meg a *bulvár* szellemi pezsgését. De ezeknek a „komédiás”-oknak szombat reggelenként vajmi kevés köze volt a Dohány utcához, a zsinagógák világához — s még a zsidó hagyományokhoz is alig. Ők maguk pestinek tekintették magukat: magyarnak, legfeljebb világpolgárnak. Zsidó csak 1938 után lett belőlük ismét, a zsidótörvények kényszeréből.

Orth. kóser házikoszt

házhöz szállítva **MANDEL, Garai-tér 17.**
Telefon: 145-077. (A már rég elismert
hévízi Mandel vendéglő.)

A Budapesti Aut. Orth. Izr. Hitközség felügyelete alatt termelt

husvétii orthodox kóser palacktej és tejtermékek

kaphatók és megrendelhetők összes fiókjainál és az orthodox Izr. fúszerkereskedőknél
Budapesti Központi Általános Telcsarnok Részvénytársaság
VII., Rottenbiller-utca 31

A PESTI IZR.
HITKÖZSÉG
437

IX. Lipótváros, Új-Lipótváros

A régi Lipótváros, a Belvárostól északra, a pesti Duna-part és az Országút között, a Duna-parti kikötőknek köszönhetően régóta a nagykereskedés fő színterére volt Pesten. Nevét a 18. század végén kapta, II. Lipótról (1790–1792), a király trónralépése alkalmából. Első telkeit is az előző évben bocsátották áruba. Sokáig csak az Új-város (Újváros) néven emlegették.

A 18. században a Belváros határától kissé északabbra, a mai Deák Ferenc utca magasságában a Duna két partja között a hajóhíd, illetve az úgynevezett repülőhíd jelentette az állandó összeköttetést. Emaz sajátos kettős komp volt, melyet a víz fölé kifeszített kötélzet mentén a Duna sodra hajtott át egyik parttól a másikra, amaz pedig dereglyékre fektetett állandó pallóhíd, szükség esetén a hajók számára szétnyitható; télre, a jégzajlás miatt, partra vontatták. Nepomuki Szent János volt a védőszentje. „A híd tömve vala” — írta Kazinczy Ferenc, aki 1828-ban járt Pesten, s kelt át Budára menet a hídon. Mindig nagy volt a forgalom. A híd helye az idők folyamán többször is változott; a pesti hídfő nagyjából a Nagyhíd utca (ma: Deák Ferenc utca) és a Kishíd utca (ma: Türr István utca) közé esett. A hajóhíd közelében, a hídfőtől kissé északabbra alakult ki a pesti parton a folyami rakpart, a Rak-piac vagy Kirakodó tér (később: Ferenc József tér; ma: Roosevelt tér), hajók, köztük teherszállító hajók kikötője és piac. (A hídfő és a Rak-piac eredeti helyet jelzi a Lánchíd pesti oldalán a két zászlótartó kőtorony, amelyeket a Lánchíd megnyitásakor építettek, 1857-ben.) A Rak-piac körül épült ki Pest nagykereskedelmi negyedeként a Lipótváros. Az új városnegyed másik központja az Új vásártér (V., Erzsébet tér) volt.

Az Újépület (*Neugebäude / Aedificium regium novum / Cazárma*) monstrumát II. József kezdte építtetni (1786), a munkálatokat Hild János (1766–1811) irányította, Hild József apja. Az egész északi külvárost egységes rendezési terv (1805) szerint parcellázták, építették, egyenes és egymásra merőleges utcákkal, hasonló méretű telkekkel, háztömbökkel. Kijelölték a vásárterek, piacok, rakpartok helyét is. A Lipótváros mint tervezett város alakult ki a Váci kaputól északra elnyúló homokon. Kelet felé Pest már erőteljesen terjeszkedett, a Teréz-, József- és Ferencváros belső részeit már beépítették; északnak a Lipótvárosban indult el.

A Pesti Kereskedelmi Testület — más összefüggésben már említett — felségfolyamodványa (1808) megállapította, hogy a zsidók nagy része egész nap a kávéházakat, az utcákat és az irodákat bújja, és szolgálati készségük által, hogy maguknak egy kis jutalékot szerezzenek, kikutatják, milyen cikket keresnek és milyen cikket kínálnak. Saját szakállukra is tesznek ajánlatokat. Az üzleti függetlenség és vállalkozás vitte a Király utcai zsidó kereskedőket a Rak-piacra, a Lipótvárosba. A Rak-piac és a Király utcai boltok között a Lipót út / Fő utca / Híd utca / Nagyhíd utca volt az egyenes út, a mai Deák Ferenc utca.

Családtörténet, szájhagyomány, de történelem is, a háttere bizonyosan, Ágai Adolf emlékezéseiben őseinek pesti megtelepedése. Dédapja Sztambulból szökött Pestre, jövendőbelijével; itt találtak legközelebb, négy hónap kalandos menekülés után, végre egy „kohl”-t, zsidó községet (*káhál*), melyben a *hüpe* alá állhatnak: Óbudán. A hajóhídon, írta Ágai, esküvőre menet éppen II. József jött szembe velük, s a csinos menyasszonyt — akinek fátylát fellebbentve, a szemébe nézett — megajándékozta hat körmöci arannyal.

„...Ezzel az aránylag nagy összeggel vetette meg tisztas jólétének alapját az én dédatyám. Boltot nyitott keleti cikkekkel. (...) Drótos födelű török pipát, csibuk-szárat, borostyánkő olvasót, papucsot, leveles és hosszúszerű vágott sárga dohányt s több efféle árult ott egy turbános, festői alakú szefárd spanyol zsidó: Benjamin bácsi, dédapámnak elsőszülött fia, aki apjától vette át az üzletet s meggyarapodott bele, míg dédapám — rátérve a magyar termények értékes voltára — gyapjúval és kenderrel kereskedett. Gyapjúval Szilézia, kenderrel a Balkán felé.”

(„Az én dédatyámról”, 1907)

Maguk a kereskedők, amint tehették, közelebb költöztek a Híd utcai, lipótvárosi üzlethez. Raktárat építettek a gyorsan fejlődő városrészben, lakást béreltek, irodát. Ide költöztek, itt volt az üzletük is. A zsidónegyed a Híd utca — képletesen mondva — nagyhídján át terjeszkedett ki a Lipótvárosra. Vagy: a Híd utca volt a csatorna, amely a Lipótvárost a Király utcával szerves kapcsolatban összekötötte. S az óbudai zsidók a hajóhídon jártak át Pestre, az országos vásárra, később már nap mint nap.

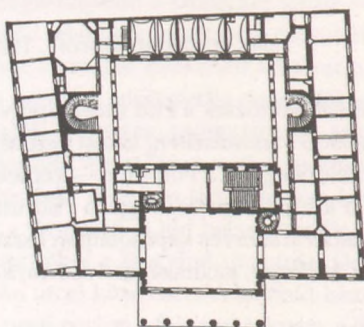
A pesti országos vásár Kelet és Nyugat találkozása volt. Nyugatot a híd kapcsolta a vásár helyszíneire. Egy Medárd-napi vásárra 12 000 szekér és kocsis jött Pestre (1790). S hajókon is jött az áru. A nagykereskedelem intézményei a 19. század elején már eleve a Lipótvárosban telepedtek meg, mind a tényleges áruforgalom, erre szolgált a Rak-piac, mind pedig a szállítást, adásvételt, fizetést lebonyolító intézmények. A Lipótvárosban alakult meg, Ullmann Móríc kezdeményezésére, a város legelső nagybankja, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (1842. április 30), melynek későbbi székháza (V., Roosevelt tér 3–4, építette Quittner Zsigmond, 1906/07), a hajdani Duna- vagy Diana-fürdő helyén, áll ma is, jelenleg a Belügyminisztérium foglalja el, de az épület sarokhomlokzatán még mindig elolvasható az eredeti tulajdonos bank neve, s egy felirat még a fürdő emléket is hirdeti.

Itt épült fel, a tér déli oldalán, a pesti kereskedők akkor már több mint egy évszázada, közelebről: 1699 óta fennálló szervezetének, a Pesti Polgári Kereskedelmi Testületnek a székháza, Hild József különlegesen szép épülete, eredeti nevén Kereskedők háza, később, a Pesti Lloyd Társulatról: Lloyd-palota (1827–1830). Ebben az épületben kapott helyet, a földszinten, a Gabonacsarnok, illetve a Pesti Kereskedői Pitvar (1831–1852) vagy Kereskedelmi Csarnok, ahol a termelők, kereskedők és vevők találkoztak, üzletet kötöttek, magyarul: a tőzsde, ami 1861-ben lett belőle; Dorottya utcai oldalán vendéglő és kávéház („Börse kávéház”) működött; kezdetben két helyiséget vett ki a Kereskedelmi Bank is, de csak fél évtizedig maradt itt, 1848-ban átköltözött a „Két török”-házba; az I.

347. A Kirakodó tér
vagy Rak-piac.
A háttérben a Pesti
Polgári Kereskedelmi
Testület székháza
(Lloyd-palota). Rudolf
Alt, „A Kereskedelmi
Kar épülete Pesten /
Cassino in Pesth”,
1853 k.

348. A Lloyd-palota:
Az I. emelet alaprajza

jék, és országunkat a többi kereskedés által virágzó országok sorába emeljék, városunknak pedig Európa jelesebb kereskedő városai között szerezzenek helyet.”

A Lipótváros, Pest legmodernebb és leggyorsabban fejlődő városnegyede, a nagykereskedelemnek köszönheti virágzását. A Pesti Polgári Kereskedelmi Testület elősegítette, az 1840: XXIX. tc. rendelkezéseivel is összhangban, a zsidó kereskedők társadalmi beilleszkedését. A nagykereskedők egy idő után kiváltak belőle (1846), és külön szervezetet alapítottak (Pesti Nagykereskedők Testülete), hogy majd ismét egyesüljenek (1899), Budapesti Kereskedelmi Testület névvel. A nagykereskedők testülete valláskülönbség nélkül bárkit fölvelt tagjai sorába, ha az alapszabályok követelményeinek egyébként megfelelt. Ezért a zsidó / izraelita kereskedők testülete, amely 1824-ben alakult, tulajdonképpen hamar fölöslegessé vált, s lassan el is halt, illetve hatóságilag feloszlatták (1851). A három kereskedelmi testület tagjainak száma az 1840-es évek második felében: 245 a polgári, 136 a zsidó, 36 a nagykereskedő testületé; zsidók, természetesen, a másik kettőben is voltak.

„Hogy Magyarország kereskedése azon meglehetősen állását, mellyel jelenleg bír, a zsidóságnak köszönheti, az tagadhatatlan; sőt, hogy egész Európában a kereskedelem felvirágzására legtöbbet tettek, a világtörténet csalhatatlan tanúságot tesz róla.”

(Benedek Ignác, *Ne higgy a zsidó-falónak*, Pest, 1848)

emeleti termeket eleinte a Nemzeti Casino bérelte (1830–1860), s maga Széchenyi is itt lakott néhány éven át (1832–1836); a nagyteremben bálakat, hangversenyeket rendeztek, számos nagy társasági esemény színhelye volt; 1861 után — a Parlament épületének elkészültéig (1904) — a felsőház ülésterme. (Az épületet 1948-ban az akkori tulajdonos, egy biztosító társaság, háborús sérülései miatt lebontatta. Helyén ma az Átrium hotel.)

A Kereskedelmi Csarnok alapító oklevelében (1828) ez áll:

A Lipótvárost a 19. század középső harmadában már nagyjából részben vagyonos és előkelő zsidóság lakta. A legnagyobb vagyonnal bíró családoknak, az Ullmann-, Wodianer-, Wahrmannoknak mind volt háza, irodája, lakása, üzlete a Lipótvárosban. Családi és üzleti kapcsolataik erősen kötötték őket Bécshez és a Monarchia iparosodó térségeihez, egymás közt nem a jiddist használták, hanem németül érintkeztek, németes műveltségben éltek. Ha elkülönültek a környezettől, abban nagyobb szerepe volt vagyoni és társadalmi helyzetüknek, mint zsidóságuknak.

A pesti nagypolgárság a 19/20. század fordulóján is jobbra a lipótvárosi zsidók közül került ki. Innen mindig is sokan jártak a Dohány utcai templomba, mert őseik ott voltak az alapítók között, családjuknak sok évtized óta templomszék bérlete volt, és odavitte őket a tradíció; de azért is, mert vallási dolgokban legfeljebb a Dohány utcai liberalizmus és társadalmi reprezentáció felelhetett meg igényeiknek. A legtöbbet bizonyára az nyomott a latban, hogy a Dohány az ország első zsidó temploma volt, s hogy ahol megjelenik mindenki, aki számít, ott számít a megjelenés.

(1) Terv, amelyből nem lett semmi: A lipótvárosi zsinagóga

A lipótvárosi zsinagóga, vagy inkább: templom, ahogyan kezdetől fogva emlegették, nem épült fel. Az építkezésről már 1895 k. kezdtek beszélni, tervezettek, esztétikai vitát is folytattak róla, pénzt gyűjtöttek, kiírták a pályázatot (1898), az eredeti határidőt még meg is hosszabbították. A telket, amelyre az előkelő zsidóság zsinagógáját szánták, a Főváros adta, közel az új — még épülő — parlamenti épülethez: a Szalay, Szemere, Markó és Koháry (ma: V., Nagy Ignác) utcák közrezárta térségben. (Utóbb a M. Központi Járásbíróság épülete került erre a helyre.)

Szabadon álló zsinagóga-épületet akartak a Lipótvárosban, legalább 1800 férfi és ugyanannyi női férőhellyel, külön karzati lépcsőkkel, s orgonát is, meg énekkari karzatot, hétköznapi imatermet, ara- és vőlegényszobát, próbatermet a kórusnak, mindenféle kiszolgáló helyiséget, kocsifeljáratot, szolgálati lakásokat. A hitközség elnöke, Kohner Zsigmond vezette zsűriben a kor vezető építészeit hívták meg, tekintet nélkül felekezeti hovatartozásukra. Közöttük volt Alpár Ignác, Hauszmann Alajos, Schulek Frigyes, Steindl Imre; nagy név valamennyi. Eredményhirdetéskor, a jeligés borítékok felbontása után, kiderült (1899), hogy a zsűri az első díjat keresztény építészeknek ítélte oda: Foerk Ernő (1868–1934) és Schömer Ferenc kapták, a második díjat Bálint Zoltán (1871–1939) és Jámbor (Frommer) Lajos (1869–1955), a harmadikat Leitersdorfer (Lajta) Béla nyerte el. A dicséretben részesült, illetve megvásárolt pályamunkák között volt Vágó László és Vágó József, Márkus Géza, Baumhorn Lipót, Freund Vilmos, Kármán Aladár és Ullmann Gyula terve. Meghirdettek egy újabb pályázatot is, most már szűkebb körben (1901), s ezen ismét Foerk és Schömer terve lett az első.

Szinte valamennyi terv hatalmas, kupolás templomot mutat; a recepció dialalézését, mely a nagyszabású épület megrendelőit áthatotta, az építészek is megjelenítették.

(A következő két oldalon:)

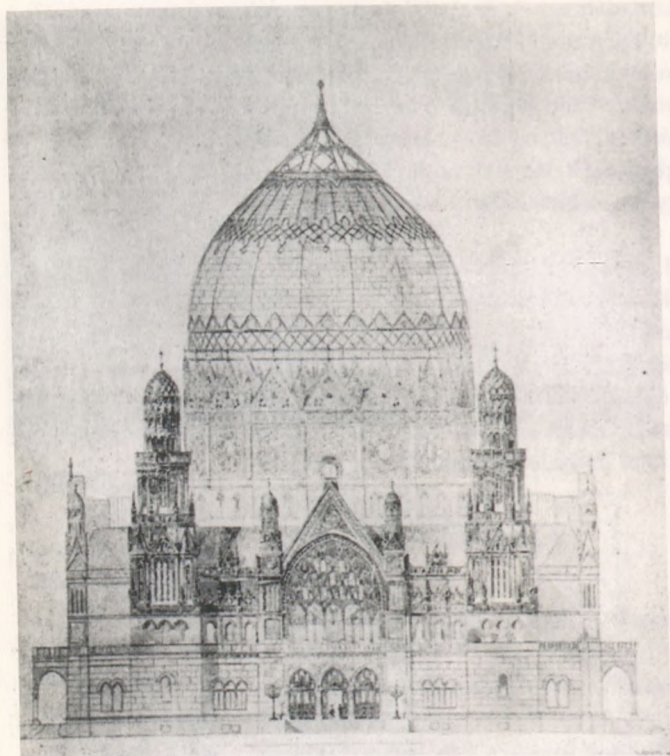
349. A tervezett lipótvárosi zsinagóga: Foerk Ernő & Schömer Ferenc pályázati terve

350. Foerk Ernő & Schömer Ferenc pályázati terve. Földszint

351. Bálint Zoltán & Jámbor Lajos pályázati terve

352. Foerk Ernő & Schömer Ferenc pályázati terve. I. emelet

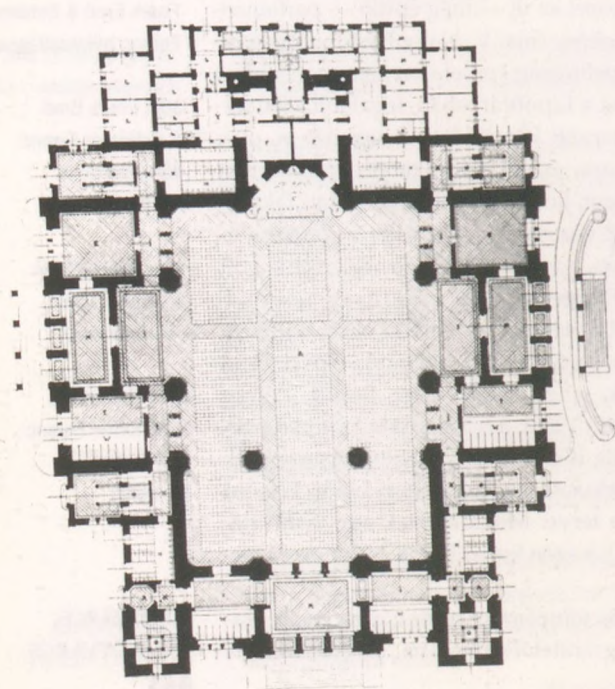
LIPÓTVÁROS,
ÚJ-LIPÓTVÁROS
441

Valamennyi jó terv, még a második pályázaton is, messze túllépte a rendelkezésre álló költségkeretet. Az első világháború után többé már nem került szóba a lipótvárosi zsinagóga. De nem áll, hogy a közbejött események akadályozták volna meg az építkezést. Mélyebb, benső okai lehetnek annak, hogy a nagy terv feledésbe merült. A lipótvárosi templom — kimondatlanul — a Szent István bazilika párjának készült, a szó várostervezési és építészeti értelmében. Fölösleges volt. Ez lehetett az egyik ok. A másik ok esztétikai volt. A vita a stílus és a modern építészet funkcionalizmusa körül forgott. Vajon van-e sajátosan zsidó építészeti forma, aminek korábban a mór stílust tartották? S mit kell a templomnak kényelemben, felszereltségben nyújtania ahhoz, hogy a jómódú polgárság a magáénak érezze?

A pályázatról rövid tanulmányban értekező kiváló műtörténész, Meller Simon (1875–1949) elismerését nem nyerték el sem a történeti stílusok (gótikus, renaissance, mór), sem a magyaros stílus, egyáltalán, az imitáció. Ő a funkcionalizmust, a modern építészetet tartotta egyedül alkalmasnak mai építészeti feladat megoldására.

„Mai zsidó templomaink nem praktikusak, szellőzésük gyarló, fűtésük gyenge; nem elég kényelmesek, nem elég világosak, nem elég modernek. És szépen el lehet képzelni egy óriási termet, melynek falait, karzatait sima fa fedi, itt-ott a jelentéstelen modern ornamentika gyönyörű, a vallásos fölfogást nem sértő formáival ékítve. Szellőzés, világítás, elrendezés a modern technika minden vívmányát fölhasználja. (...) A kettős üvegfedélen enyhén szűrődik át a tiszta napvilág; s a nyugodt fény bi-

zonyos derűs komolyságot ad az egyszerű, színeiben összehangzó teremnek. Modern nagyvárosi szükségleteknek ilyen templom felelne meg leginkább.”

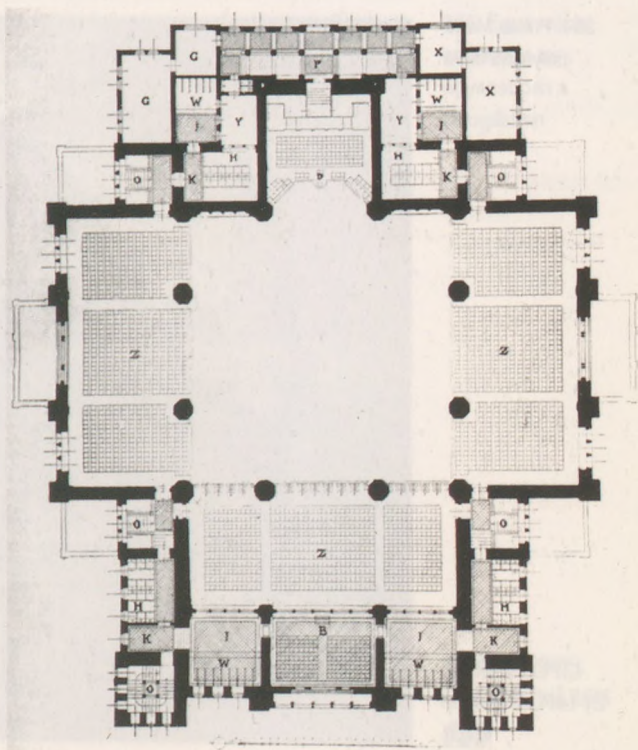
(IMIT. Évkönyv, 1900)

Meller szavai a bécsi építészet nagy modern megújítójának elveit idézték, Otto Wagnerét, aki első templomépítési tapasztalatát a Rumbach utcai zsinagógánál szerezte. Meller elutasította a stílus-utánzást, állította, hogy az építészetben csak egyetemes formák lehetségesek.

Egyedül Lajta Béla terve volt más.

„Huszonhárom vagy huszonöt esztendeje egy nagy zsidó templom pályázatán feltűnt egy terv, mely minden többitől különbözött. Egy hatszögletű alaprajzú templom, amelynek minden részletéből látni és hallani lehetett, nagyszerű lépcsők, melyek egyenletesen elosztva vezették le a hívőket, újszerű architektúra, a zsidó ősiség megtestesítője, egy távlati kép néhány ceruzavonallal, fehér, keleti kupolával, melyet soha el nem felejték. Minden, ami más terven keresés, tapogatózás: a nagy, súlyos probléma (...) egy gondolattal megoldva. Nem egy pályaterv, mely legjobb az összes közt, de egy jelenség, jelentőség. Reveláció minden szakembernek. Alkotója egy ismeretlen fiatalember, aki egyszerre, egységesen, mindent ígérően nyilatkozott meg. (...) Kifejezte azt, ami mindannyiunkban élt, melynek formát adni nem tudtunk, amit elképzelni képtelenek voltunk, amire vágytunk, amire áhítoztunk, amit kerestünk.”

(Málnai Béla, 1925)

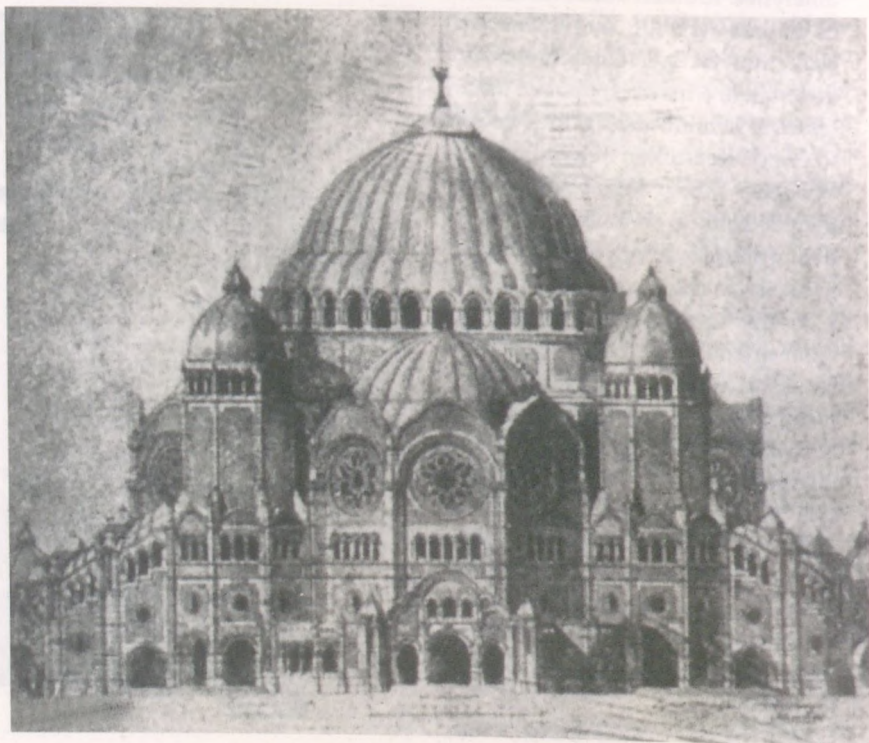

353. Leitersdorfer
(Lajta) Béla pályázati
terve

A fennmaradt pályázati tervekből ítélve, a lipótvárosi zsinagóga csupán egy második Bazilika lett volna. S ez talán még az érdekelteket sem vonzotta túlsá-

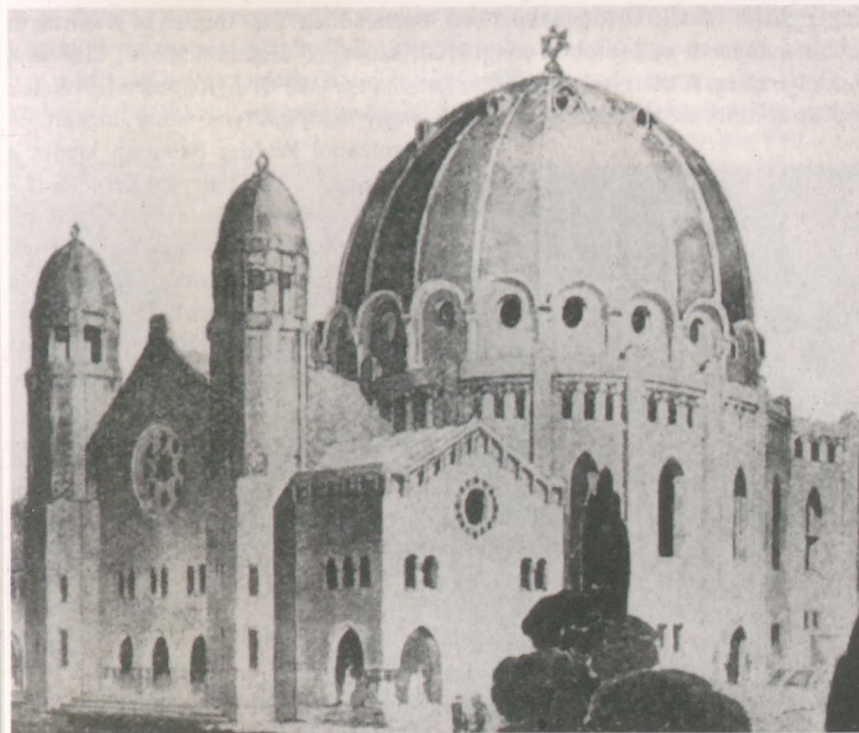
354. Pollák Manó
pályázati terve

355. Schickedanz
Albert & Herzog Fülöp
pályázati terve.
Főhomlokzat

gosan. Ejtették a tervet; de érvényes maradt, és hatott, Meller bíráló elemzésének lényege: a funkcionalista program.

356. Egy további
zsinagóga-terv,
ugyanabban a
felfogásban

(2) A M. Tud. Akadémia Könyvtára

(V., Roosevelt tér 9; bejárat: V., Arany János utca 1)

Hebraisták számára valóságos zarándokhely a Magyar Tudományos Akadémia Duna-parti palotájában a könyvtár Keleti gyűjteménye, s ebben is a Kaufmann-gyűjtemény: mindenütt számon tartják, szerte a világon, ahol héber kéziratokkal és régi héber könyvekkel: *hebraica* anyaggal foglalkoznak. Az olvasóterem berendezése — a magyar történettudomány és orientalisztika törökös hagyományai jegyében — stilizált iszlám ornamentikával díszített asztalosmunka.

A gyűjteményt Kaufmann halála után, pár évvel később ugyancsak elhunyt özvegyének (1854–1905) szándéka szerint, az anyós, Gomperz Zsigmondné (Rosa / Róza) ajándékozta az Akadémiának, leánya (Irma) és veje emlékére. A gyűjtemény mintegy 600 kéziratot és több mint ezer régi héber könyvet, nyomtatványt tartalmaz, emellett még közel ezer egyéb orientalisztikai tudományos munkát, illetve csaknem hétszáz héber kézirat-törédket a kairói genizából. A régi nyomtatványok többségét Kaufmann egy tételben vásárolta meg Mantuában (1895), Marco Montara könyvtárából, a kéziratokat a páduai Gabriele Trieste könyvtárából. Kéziratgyűjtő szenvedélyének ilyen nagyszabású kiélését feleségének hozománya tette lehetővé számára.

A Kaufmann-gyűjtemény a középkori zsidó irodalom minden műfaját képviseli. Számos jemeni héber kézirat is van benne. Kéziratainak és könyveinek tudományos feldolgozását a legilletékesebb, ő maga kezdte meg, de korai halála miatt keveset végezhetett. A katalógust Weisz Miksa (Max) készítette el (1906), ehhez a kéziratokkal foglalkozó tudósok idők folyamán számos érdemi kiegészítést fűztek. A Rabbiképzőben, Bacher ideje óta, többen is Kaufmann gyűjteményéből választottak maguknak szöveget disszertációhoz, kiadásra, feldolgozásra. A kéziratok mikrofilm katalógusa (1959), de maguk a felvételek is, külföldön is hozzáférhetők több nagy tudományos könyvtárban. A

genizából Widder Salamon kiadta a *pijjut*-okat (1947), egyébként a feldolgozás csak az előmunkálatokig és bizonyos töredékek kiadásáig jutott el. Katalógusukat a tudományos világ Scheiber Sándor kezéből várta, de a hagyatékában kéziratnak, vagy akár vázlatoknak, előmunkálatoknak nem volt nyoma.

Íme, néhány a Kaufmann-gyűjtemény nevezetes kéziratai közül.

Megilla: Észter könyve. Északolaszországi kézirat a 18. századból. A zsinagógában szertartási felolvasásra szánt — csak a *tag*-okkal díszített más-salhangzó szöveget tartalmazó, pontozatlan — kézirat szövegét hasábonként csavart barokk oszlopos építésze-

357. Kaufmann Dávid

ex libris-e

358. Kaufmann Dávid

a Rabbiképző
kathedráján

LIPÓTVÁROS,
ÚJ-LIPÓTVÁROS

446

ti keret foglalja be, gazdag virágmintás díszítéssel. Minden szöveghasáb alatt miniatura festmény van, a könyvben elmondott történetet illusztráló jelenetekkel. Eszter az egyik miniaturán — a szöveghegy (Eszter k., 8) kissé szabad értelmezésével — kebleit feltárva könyörög Ahasvérós királynak. A zsidók elpusztítását kitervelő Hámán és tíz fia az akasztófán lógnak, s a neveik (Eszter k., 9,7-9) is külön hasábban, nagyobb betűkkel vannak írva, ez az a rész, amelynél dobogni kell, amíg a *hazzán* felolvassa, az utolsó név kezdőbetűjének szára külön megnyújtva, hogy jelezze az akasztófa hosszát. Minden második hasáb fölött két-két szárnyas puttó, feliratos pajzs a kezükben. A feliratok, épületes bibliai idézetek maguk is, csak lazán kapcsolódnak a könyv tartalmához. A felolvasás előtti és utáni ima szövegét — kipontozva — külön lapra írták, ez a föltekert Megilla védőborítója is egyben. A közel négy méter hosszú tekercs megjelent nyomtatásban is, gyönyörű faksimile kiadásban (1989); a bársony tok, esztergált fanyél a faksimile nyomtatban a gyűjtemény egy másik Eszter-tekercsének nyele után.

359. Kaufmann Dávid anyósa, akinek a Kaufmann-gyűjtemény köszönhető: Gomperz Róza

A *Misna* teljes kézirata arasznyi vastag kötet, 286 pergamen lap. A kairói geniza kézirat-töredékein kívül a *Misna* 200 k. lezárt szövegének legrégebb ismert másolata, a 13. század első feléből, valószínűleg Észak-Itáliából. Pontozott szöveget ad, a palesztinai magánhangzó-jelekkel, a lapszéleken javításokkal. Faksimile kiadásban kétszer is kinyomtatták: Hágában (1929) és — kicsinyítve — Jeruzsálemben (1968). A talmudi hagyomány egyik legfőbb tekintélye korunkban, a filológia és történettudomány minden fogását mesterien ismerő *amora*: Ephraim E. Urbach (1912–1992), a breslauer *Seminar* egykori növendéke, az *Israel Academy of Sciences and Humanities* volt elnöke, az MTA Judaisztikai Kutatócsoport megnyitása alkalmából 1988 decemberében Budapesten járt. Legjobban a *Misna*-kézirat foglalkoztatta az idős tudóst. A könyvtárban eléje tették a kódexet, ő látható ünnepélyességgel, megilletődötten felnyitotta, kikeresett

360. Szárnyas puttók a Kaufmann-gyűjtemény egyik kéziratóban

יכולה להאקדמוני לעלות לאוכלו
 בירושלים ה' הנקב' ויתעם לשון
 כטס שחולקים בחולין כד חולקין
 בתרומה ר' יהודה א' ישד שקבל
 נכחן עליו ויתעם ויתעם לשון או
 למחצית שכר המישרות לכלים
 ו בית שני און לא יסבד ארס
 את ויתע' לא לחבר ביתה' און
 לתינשר ונביני כית הילקון נחנן
 כדברי בית שני ז' טעם שבינו
 את כדמיהן ליתן עת אחת אחד
 מינשר ואחד שאינו מינשר ארת
 סליו וחלקו בכליקום פוחא ז'
 ישנים שקבלו את השדה בארסות
 או שירשו או שני שותפי מלהא
 לומר לו טול ארס חזים שבמקום
 פ' ואני חזים שבמקום פלוגי אית
 יין שבמקום פ' ואני יין שבמקום
 פ' אבל לא יאמר לו טול ארס ארת
 חזים ואני שיעודים טול ארס יין
 ואני אטול את השמן י' וחלוק
 הארץ שירשו אביהם יק הארץ וכל
 הארץ לו טול ארס חזים שבמקום
 פ' ואני חזים שבמקום פ' ארס יין
 שבמקום פ' ואני יין שבמקום פלוגי
 אבל לא יאמר לו טול ארס חזים ואני

תרומת מי שאינו נקוב יל הנקוב
 ועדמה וחזור ויתעם כן הנקוב
 על שאינו נקוב תרומה לא תאכל
 יגד שיוצא עליה תרומה ומינשרת
 יא ועם כן הדמי על הדמי
 ז' על הודי תרומה וחזור ויתעם
 כן הודי י' על הדמי תרומה לא
 תאכל עד שיוצא עליה תרומה
 ומינשרת פ' ה' יא
 המקבל שדה מישרא בין הנכרי
 כן הכותו וזוילק לפניהם החובר
 שדה מית תועם ונותן לו אגר יהודה
 אמתו בותן שנתן לו נאונה השדה
 ונאונה המין אבל אם נתן לו נשדה
 אחרת און פסיון אחר מינשר ותועם
 לו ב החובר שדה כן הנכרי
 מינשר ונותן לו ר' יהודה און הנקבל
 שדה אבותיו כן הגני מינשר ותועם
 לו ג' כהן עליו שקבלו שדה
 מישרא כטס שחולקין בחולין
 כד חולקין בתרומה ר' אליעזר א'
 הכעשרות שיה' מנתכן באר ד'
 יסדאל שקבל מכהן ועליו המע
 המישרות לכלים ר' ישמיץ ארת
 הקדשנו שקבל שדה מירושלמי
 מינשר שיני לירושלמי חככ ארס

benne két helyet, két szót, azonnal megtalálta mindkettőt, néhány percig vizsgálta a kéziratot, nézte, amit nem mutat meg a fénykép vagy fakszimile, hogy a szöveg és a javítás más-más kéztől valók, majd csöndes örömmel mondta: Csak ezért a két szóért is érdemes volt eljönni Pestre. Mint aki megismerte az igazságot; a legrégebb kézirat igazságát.

Peszah Haggáda. A vékonyka pergamen kódex 60 lapból áll, a *széder* esti szertartás szövegén kívül összesen 26 fél- vagy egészoldalas miniaturát tartalmaz, az egyiptomi kivonulás és a *széder* este jeleneteivel, és szinte minden lapon is kisebb miniaturát, iniciálét, lapszéli rajzot, valamint néhány üres oldalt is, az ezekre szánt miniatúrák valami okból nem készültek el. A címfeliratokat aranyfüsttel vonta be a másoló. A szöveg pontozott, a lapszálen javításokat is tartalmaz, egy he-

361. Misna: A budapesti kézirat egy oldala, lapszéli korrigáló jegyzetekkel (*haggáhot*)

lyűtt még a — talán askenázi — korrektor megjegyzését is: „a (másoló) írnok tévedése”. A kézirat szefárdi (katalóniai) munka, a 14. századból. Szövegét zsidó írnok írta, képeit keresztény miniátor festette. A kódex kétszer is megjelent fakszimile kiadásban. Az elsőt Scheiber Sándor gondozta (1957), a másodikat Gabrielle Sed-Rajna (Paris) (1990). Időközben a zsidó könyvművészet legnagyobb tekintélye, Becalél Narkiss (Jeruzsálem) tisztázni tudta a — rosszul bekötött — kódex íveinek eredeti sorrendjét, a Könyvtár pedig gondosan megtisztította a kéziratot. A második kiadás most-már jelzi a kódex művészettörténeti elemzésének eredményeit. Ez a fakszimile mint középkori könyv is teljes élményt nyújt az olvasónak.

Misné Tóra. Maimonides, a zsidó hagyományban általánosan használt betűnévvel: Rambam (RaMBaM: R. Móse ben Maimon) főműve, *A Tan foglalata* (1180), mely valóban összefoglalása (*hibbur*, mint a latin *summa*) a halákhikus hagyománynak, a Kaufmann-gyűjteményben két régi kéziratot másolatban is megvan. Az egyik kódex, két kötetben, 1310-ben készült. A másikkak, négy fólíó kötet, összesen több mint hatszáz pergamen lap, az írnok 1296-ban fejezte be — tizenhat havi munka után — a másolását. Ez a kézirat a gótikus könyvművészetnek is remeke. A *Misné Tóra* teljes szövege mellett, később (1413) írt lapokon, tartalmazza a könyvre vonatkozó responsumokat (*tesuvot*) és lapszéli megjegyzéseket (*haggáhot*). Legszebb lapjaiból Scheiber Sándor és Sed-Rajna Gabriella fakszimile kiadást tett közzé, kísérő tanulmányokkal, magyarul (1980) és angolul (1984).

— a döntést meghozták, további próbálkozás esetén büntetéssel számolhattak. Már felhagytam a reménnyel; és akkor más helyről jött segítség és mentés. A szóban forgó ügy hivatali fölöttese, a firenzei Galleria [Laurentiana] vezetői felülbírálták a római hivatalnokok döntését, megadták az engedélyt és lehetővé tették a könyvek kivitelét. A nevezett Laurentianát felügyelő legfőbb tisztviselő személyesen jött Firenzébe, hogy megvizsgálja és ellenőrizze a könyveket. És pénteken, purimkor, 656 [= 1896], a házamba hozhattam őket. Éppen azon a napon, hónapra és napra pontosan egy évvel később, mint amelyiken megtudtam, hogy a könyveket megvásárolhatom. Február 28, 1895.”

(Scheiber Sándor részlet-fordítása nyomán)

A történetet Kaufmann nemcsak prózában: megörökítette versben is, egy másik kézirat (a teljes Misna) kötetábláján, a biblikus hangzású „Dávid zsoltára” címmel. Dávid — itt: ő maga, Kaufmann Dávid — tizenöt soros versének kétütemű, 4 + 5/6 szótagot számláló sorai mind ugyanarra a két szótagra (-eret) végződnek, mondhatni, csupa ragrím, mint az „*Akdamu!*” szövegében, mesterkéltségében mesteri, s mindvégig megtartják, kissé erőltetetten ugyan, a zsoldáros hangot. Egyszerű prózában:

„Az éneklőmesternek az örömről.
Dávid zsoltára.

Készüljön írás a könyvről, megőrzésül, az én írásom vas toll- és ólommal, s maradjon meg kezemtől emlékezetül, hogy megjött házamba, annak díszéül, a kívánatos és pompás tárgyak kincsesára, drágakincs, mely rácsok mögé volt elzárva, mely szolgált nekem romlásra és végzetül, mert két ízben is a hálóba került mindez a becses érték, gyöngy és márvány. Egyre fogyott bennem a türelem és reménység, lelkem betöltötte a gond és felindultság. Köszönöm a magasságos Égnek mindezen esőáldást, legyen a város téerein nagyon nagy ujjongás, örvendezzen fejem, legyen dicső, mint az úrnő, ünnep lesz a purim, ünnepi sokadalom.

Péntek, purim, 656, a kis időszámítás szerint.

Budapest, 1896. február 28.

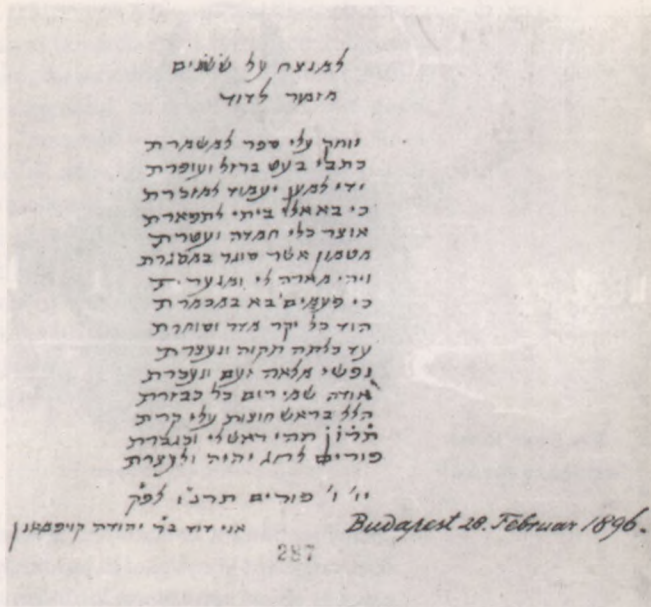
Én, Dávid Kaufmann, Jehuda úr fia.”

A boldog tudós és gyűjtő mindkét bejegyzésében követi a zsidó hagyományt, a szavakban és kifejezésekben, a bibliai idézetekkel, a *purim*-ra és az ünnep történetében szereplő „úrnő”-re, Eszterre utalással, a hagyományos stílusú keltezéssel. (A vers utolsó előtti sorának első szava, mint a betűk fölötti pontok jelzik, egyszersmind az évszám is.) A kéziratok nála méltó helyre kerültek.

Kaufmann hasonló bejegyzést tett még egy ünnepi imádkönyv (*Mahzor*) kéziratába is; hogy a valóban páratlan kéziratokat végül is sikerült áthoznia az olasz vámon, valóban páratlan szerencse volt.

(*Liber Razielis Angeli*), amelyet — maga a szöveg mondja így — Noah (Noé) kapott Ráziél angyaltól a vízözön idején, közvetlenül az előtt, hogy beszállt volna a bárkába, s használt egész élete során a vízözön után. A kézirat felsorolja az angyalok neveit a hét égbolt minden pontjáról, és imákat, varázsmondásokat közöl az ember segítségére vagy védelmére. Az ókori keleti ráolvasások hatását mutató szöveg legjobb kézírata.

Megillat Ofen. A Kaufmann-gyűjteményben van Schulhof Izsák *Budai króniká*-jának (1686) egyik példánya is, a prágai Eleázár Bendiner másolata, 24 ívnyegyedes papírlap, és külön a német fordítás is (1800). A kéziratot Kaufmann 1894-ben szerezte meg, s a következő évben már közzétette a szöveg tudományos kiadását.

363. Kaufmann Dávid zsoldára az örömről

Goldziher Ignác levelezése, időrendben elrendezve, több polcot tölt meg a Könyvtárban. Vannak Goldziher-levelek másutt is: például, a Széchényi Könyvtárban, de a hagyatékban fennmaradt levelek mind az Akadémiára kerültek. Goldziher idején a személyes érintkezésnek két fő formája volt a nemzetközi tudományos életben: a levelezés és az orientalista kongresszusok. Utóbbiakról, a külsőségekről, Goldziher *Napló*-ja megemlékezik, s tudományos jelentéseit is mindig közzétette az Akadémia folyóiratában. A levelezés a személyes kapcsolat mellett lehetőséget nyújtott számára ahhoz, hogy részletekbe menően megtárgyaljon valódi tudományos kérdéseket. Összesen 1650 személlyel állt kapcsolatban, hagyatéka mintegy 14 000 levelet foglal magába. Kutatásainak fő tárgya szerint leginkább az arab filológia körében. Goldziher legnagyobb levelező partnere idősebb kortársa, Theodor Nöldeke (1836–1930) volt, a sémi nyelvek kiváló tudósa, korának egyik vezető orientalistája; a Könyvtár — Stein Aurél figyelmeztető tanácsa nyomán — Nöldeke hagyatékából megszerezte Goldziher leveleinek másolatát is, így a nagyjából teljes gyűjtemény Goldzihernek 217, Nöldekének 287 levelét tartalmazza.

Nöldeke Goldziher iránt fenntartás nélküli megbecsülést érzett. Egy levelében, már barátjának halála után, a korszak legnagyobb arabistáit mérve össze, ezt írta:

„(...) Belőlem hiányzott az a zsenialitás, ami Goldziher és Wellhausent jellemezte, éppúgy, mint ahogyan hiányzott feledhetetlen de Goeje barátomból is. Mi is megcsináltunk azért egyet s mást, ezt nyugodtan elismerhetem, de éppen a zseni tüze nem látszik benne sehol.”

364. Engel József
arcképe és aláírása

Goldziher halála után könyvtárát a család eladta (1923) az éppen akkor megnyílt Héber Egyetem könyvtárának, az 1872-ben megalapított, de addig meglehetősen szegényes Nemzeti Könyvtárnak, s ma Jeruzsálemben van. A levelezést — anyjának végakaratára szerint — a fiú, Goldziher Károly (1881–1955) matematikus, műegyetemi tanár ajándékképpen az Akadémiának adta (1932).

Értékes újabb különgyűjtemény az Akadémián Scheiber Sándor tudományos könyvtára.

„Scheiber Sándor lankadatlan igyekezettel szerzett be és vitatott meg külföldön megjelent könyveket és tanulmányokat. E kiadványok legtöbbször titokzatos és elvont természete kitűnően szolgálta Scheiber professzor törekvéseit: nyugodtan beszélhetett és írhatott róluk, s ezzel az éles és ellenséges elválasztás ellenében sikerült ébren tartania a külvilággal való összetartozás tudatát.”

(Menahem Schmelzer, in: *A Scheiber-könyvtár katalógusa*, 1992)

A Rabbiképző Intézet egykori igazgatójának könyveit elhunytja után az özeveg eladta az Akadémiai Könyvtárnak. Mintegy ötezer cím, összesen csaknem kétszer ennyi kötet, harmadrészt héberül, a többi is szinte mind külföldről, a rabbinikus irodalom, zsidó folklór, könyvészet, történelem körében. Scheibernek különösen nagy gyűjteménye volt a különböző évfordulókra, neves tudósok tiszteletére kiadott tanulmánykötetektől (*Festschrift*).

Az Akadémiai Könyvtár régóta gyűjti az Izraelben kiadott könyveket, a tudományos munkákat, de még irodalmat is; régóta cserekapcsolatban áll több nagy izraeli könyvtárral. Sokáig ez volt az egyetlen hely Budapesten, a Rabbiképzőt nem számítva, ahová rendszeresen és akadálytalanul beérkezett a héber betű.

A M. Tud. Akadémia székháza előtt áll alapítójának, gr. Széchenyi Istvánnak (1791–1860) bronz szobra: Engel József (1811–1901) munkája (1880). Engel, aki sátoraljaújhelyi, *interlendish* rabbi családjából származott, s eleinte őt magát is rabbinak akarták nevelni, mint ügyes faragó — pipametsző — fiatal korában elkerült Bécsbe, majd Londonba, később Rómába, s már elismert klasszicizáló szobrásznak számított Angliában és Itáliában, amikor Pesten — Izsó Miklós és mások előtt — megnyerte a Széchenyi emlékművére kiírt szoborpályázat első díját és a megbízást (1866). A nagy siker hatása alatt azért jött haza, hogy tervét

megvalósítsa. Műterme (VIII., Futó utca 1) kicsi volt a monumentális szoborhoz, ezért a Nemzeti Múzeum mögött, az egykori Lovarda egyik termében dolgozott. Első agyagmodellje, számítási hiba folytán, összeomlott. A kész modellt (1870) a kortársak kigúnyolták, mert Széchenyi, úgymond, az Akadémiát alapító gesztust mintha „szomorkodva” tenné meg. Támadták a papír arány-próba után, s támadták minden részletét. Engel mindezek után is megnyerte az újabb pályázatot a talapzat tervezésére és a szobor mellékalakjaira: (Minerva: a tudomány, Neptunus: a hajózás, Vulcanus: a hazai ipar, Ceres: a földművelés allegóriája) (1872). A hazai társadalom ízlése sokáig nem fogadta el sem a klasszicizáló stílust, sem az antik jelképrendszert. Széchenyi, „a legnagyobb magyar” szobra után, bár töretlen kedvvel próbálkozott, Engel alulmaradt minden szobrászati pályázaton, legyen az reprezentatív építkezés (Posta és Távirda, Operaház) vagy nemzeti emlékmű (Deák mauzóleum, Eötvös József, Aradi vértanúk, Deák Ferenc stb.).

(3) Stein Aurél

(1862–1943)

V., Tükör / Tüköry utca 2: Itt állt a ház (a második világháborúban bombatalálat érte), ahol Stein Aurél született. A tágas emeleti lakásokat a Hirschler család lakta: a szülők, Hirschler Márk és felesége, a fiú, Hirschler Ignác, s itt lakott a nő is, Stein Náthán, és felesége, Hirschler Anna — már amikor egyáltalán Pesten tartózkodtak.

Goldziher és Bacher mellett Stein Aurél volt a magyar humántudományok jelesei közül a harmadik, akit ismer és számon tart az egész tudós világ. Az ő hírnévükhöz csak a Kőrösi Csoma Sándoré (1784–1842) mérhető.

Stein egyik neve, a Márk, anyai nagypjának neve, zsidó hagyomány szerint bizonyára a nagyapa halála miatt kapta meg; másik neve, az Aurél, *keresztnev* volt, hogy az apai szándék szerint az előkelő magyar társadalomhoz kösse a fiút. Marcus Aurelius római császár (161–180) a tolerancia jelképe volt. Stein Aurél, eltérően Goldziher- és Bachertől, csak származása szerint mondható zsidónak, mert apja, a művelt kereskedő és polgár, a társadalmi asszimiláció jeléül mindjárt születésekor megkereszteltette az ev. vallásban. De tanulmányait anyai nagybátyja, Hirschler Ignác irányította. Közvetlen gondviselője pedig a jóval idősebb báty volt, Stein Ernő, öccse tehetségének tisztelője, aki — az ajándékozó és vásároló hajlamú, s ezért üzletileg megbízhatatlan apa helyett — a családi vagyont is kezelte; felnőttként ő is kikeresztelkedett, református lett. Nem Pesten élt: Bécsben, majd Galiciában. A család jóformán csak a szünidők alkalmából találkozott, egyébként levelezésben érintkeztek egymással, szinte csak németül. Hirschler Ignác, maga mindvégig rendületlenül a zsidó hagyományban, vallási dolgokat nemigen hozott szóba a Stein Ernőhöz vagy Aurélhoz írt leveleiben, talán személyes érintkezésben sem; a klasszikus, latinus német műveltség eszményeit tartotta szem előtt, ha unokaöccsének neveléséről volt szó, s az asszimilációt tekintette a zsidóság számára egyedüli lehetőségnek a fennmaradáshoz — egészen az 1868/69. évi

365. Stein Aurél

gatóban járt. A második világháború idején rokonait rendre kimenekítette külföldre.

Tudományos érdeklődése Ázsiához vöszöta, a szanszkrit nyelvnek, India, Kasmir, Közép-Ázsia földrajzának és történetének lett a kutatója. Brit alattvaló, Sir Aurel Marc Stein, ki életének nagy részét felfedező útjain töltötte. A kistermetű, „a szobában kuporgó (*Zimmerhocker*)” könyvmoly — mint Hirschler nevezte — éveket töltött el ázsiai expedíciókon, lóháton, sátorban, állva minden fizikai megpróbáltatást. Sok más felfedezése mellett ő találta meg a késő ókor és középkor évszázadaiban a Közel-Kelet és Kína között rendszeres kereskedelmi kapcsolatot fenntartó kereskedők, részben zsidók, okmányait. Értékes könyvtárát végrendeletileg a M. Tud. Akadémiára hagyta. Több évtized külföldi tudományos irodalmát ez a hagyaték hozta be Magyarországra, azóta is minden orientalista tanul Stein Aurél könyveiből.

Emléktáblája az egykori lakóház helyén, az V., Arany János utca 6–8 sz. új irodaépületen (Madarassy István munkája, 1976). Sírja Kábulban (Afgánisztán).

kongresszus utáni neológia szellemében.

Stein Aurél az elemi iskolák után már — közvetlen családi környezet híján is — jobbra Németországban (Drezda) és Bécsben tanult, és csak a nyári szünidőket töltötte itthon. Az érettségi előtt azonban hazajött, és a gimnázium felső éveit az ev. gimnáziumban végezte el, az iskola Deák téri épületébe járt, itt érettségizett is (1879). Már régebben, a szünidőkben, szorgalmasan kutatott a M. Tud. Akadémia szomszédos könyvtárában, felső gimnazistaként — az akadémikus Hirschler ajánlásával — minden szabad idejében itt olvasott, tanult. További tanulmányainak már Bécs, Lipcse, Tübingen, London volt a színtere, a miniszter, Trefort Ágoston adta állami ösztöndíjak a pénzügyi alapja. Még egyszer Budapestre jött, katonaevét letölteni, katonai térképészetet tanult a Ludovika Akadémián (1885/86), tudását később, Ázsiában, jól tudta hasznosítani, de különben 1886 óta már folyamatosan külföldön élt, szívvel-lélekkel elkötelezve Magyarország, a magyar kultúra és az Akadémia iránt, itthon már csak látó-

(4) Kagál és Nyugat

V., Nádor utca 22 — Széchenyi utca 9 sarokház: „Frohner” Szálló. A századvég irodalmi asztaltársasága volt a Kagál, sok tagja volt zsidó, de nem mindegyik. Létrejöttét, a nevét legalábbis, az antiszemitizmusnak köszönhette. A tisztaeszlári vérvádat követő per (1882/83) után Istóczy Győző (1842–1915), az antiszemita párt vezére, országgyűlési képviselő emlegette a titkos összeesküvést vagy szervezetet, mely arra törekszik, hogy kiépítse a zsidók világalalmát. Maga a *kagal* a *káhal* / *kehilla*, 'község', 'hitközség', 'gyülekezet' szó oroszos formája, s az orosz titkosrendőrség szolgálatában álló Jakov Brafmann *A Kagal könyve* címmel kiadott és hivatalosan terjesztett röpirata (1869) nyomán kapta fel Nyugat-Európában a politikai antiszemitizmus. Önmagában is jelzi, honnan eredtek Istóczyék antiszemita eszméi. A pesti Kagál írók asztaltársasága volt; bizonyára gúnyos dachból választották ezt a nevet. Ki az az író, aki nem akarja meghódítani a világot?

„Kapóra jött nekünk ez a titokzatos elnevezés, melyről csak utóbb derült ki, hogy voltaképpen mit jelent, vagy hogy mit ért rajta Istóczy. Hát a héber *kohol* szolgáltatta neki a szót, meghízlalván vele gyanakodását, ádáz gyűlöletté fokozva elkeseredését... Mi már rejtelmes fonetikai tetszetősségénél fogva is elhódítottuk, és minden törvényes bejegyzés nélkül mint «cég» alakultunk meg. Ami annál is nevezetesebb, mert egy csöppet sem voltunk «zsidók», ti. fölperesek és uzsorások.”

(Porzó / Ágai Adolf, *Utazás*, 1912)

A Kagál Ágai Adolf és az általa szerkesztett szatirikus lap, az igen népszerű *Borsszem Jankó* köréből alakult ki; Ambrus Zoltán (1861–1932), Kozma Andor (1861–1933) és mások tartoztak az „eltökélten és hivatásszerűen humort űző egyesület”-hez (Hevesi András). „Nem kávézó kompánia volt, hanem vacsorázó” — írta Ágai. Zsidók, nem zsidók: egyszerűen, írók, helyesebben: írók és művészek vacsorázó társasága. „A hétfele esték néha valóságos symposionokká magasztosultak. (...) Volt idő, midőn a «Kagál» farsang idején amolyan hölgyestéket is rendezett. Volt színi előadás, világhírű művészeknek kiöltözött kagalisták hangversenye, műtárlat, sok egyéb hóbort, vacsora felett szép női szónokok felköszöntője, s végül tánc.”

Összegyűlni a „Frohner” Szállóban szoktak volt. Épült Zofahl Lőrinc ter-

366. Ágai Adolf, 1862

367. Ágai Adolf
arcképe, 1875 k.

vei szerint (1846); átépítette és két emelettel megmagasította Feszl Frigyes (1851). Átalakította Frohner János is, aki szállodát nyitott benne (1864), vendégei a jómódú középosztály tagjaiból kerültek ki. Az I. emeleti — a második világháború után barbárul kis szobákra szétszabdalt — szála vagy nagyterem freskói Lotz Károlytól. Réges-régen, utolsó pesti éveiben olykor ide tért be ebédelni br. Kemény Zsigmond (1814–1875). Az 1868/69. évi kongresszus vidéki küldötteinek nagy többsége a „Frohner” szálloda vendége volt. A szálloda tulajdonosa később Holzwart György lett (1883), de a nevet csak 1891-ben változtatta meg „Continental”-ra. Ez a név megmaradt a következő tulajdonos, Weisz Gyula idején is (1900–?). Az első világháború alatt bank lett az épületből (1917). Bár más a bank, de az van benne most is.

A „Continental”-ban kezdte szervezni 1907/08-ban Osvát Ernő és Fenyő Miksa a 20. század majd legjelentősebb magyar irodalmi folyóiratát, a *Nyugat*-ot, melynek támogatói köre voltak: Chorin Ferenc, id. és ifj., br. Kornfeld Móric, br. Hatvany Lajos. Utóbbi, író és kritikus maga is, a magyar írók, mindenekelőtt Ady Endre nagy támogatója, a dúsgazdag hatvani cukorgyáros Deutsch / Hatvany-Deutsch / Hatvany családnak volt a tagja.

(5) Lipótvárosi Polgári Casino

(V., Nádor utca 10)

A lipótvárosi zsidó polgári előkelőség külön szalonéletet élt, külön klubjaik voltak. Első helyen állt az exkluzív Lipótvárosi Polgári Casino (Kaszinó). 1883-ban alakult. Nevezték „klub”-nak is: előkelő-angolosan. Neo-barokk palotája (V., Nádor utca 10 — Zrínyi utca 5) Freund Vilmos terve alapján épült (1895–1897), később átalakították és bővítették Vágó László tervei szerint. A Casino rangban csak kevéssel maradt el a főváros legelső kaszinói mögött. Az első világháború utáni évtizedben egy ideig (1927–1931) Baracs Marcell (1865–1933) országgyűlési képviselő volt az elnöke; Löw Lipót unokája. Egy alkalommal, valamikor 1928 k., gr. Bethlen István (1874–1947) miniszterelnök és kormánya is eltöltött itt, cigányzene mellett, egy estét, nyilván jelképes gesztusnak szánva a látogatást. A Casino pártolta a művészeteket, hangversenyeket, kiállításokat rendezett. Kiírt pályázatokat is; Bartók Béla egy ilyen pályázatra nyújtotta be (1911) a „Kékszakállú herceg vára” című operáját (mi ta-

gadás: nem nyert). Az épület jelenleg a Belügyminisztérium művelődési háza, illetve klubja.

A Casino nyári helyisége: VI., Vilma királynő út / Városligeti fasor 46–48, építette Vágó József és Vágó László (1912); ma a Bányaiipari Dolgozók Szakszervezeti Szövetségének székháza van ezen a helyen.

Vicc a Lipótvárosi Casino tagságáról.

„Mi az a Nemzeti Kaszinó? Tele-gráf. Mi az Országos Kaszinó? Tele-fon. És mi a Lipótvárosi Kaszinó? Tele-kohn.”

(Kubán Endre, *Kósere snókesz*. Zsidó adomák, 1914)

A Casinónak 1941-ben 1800 tagja volt. Közülük a háború alatt és 1944-ben elpusztult 1125 lélek.

A Lipótváros Polgári Köre (az V., Arany János utca — Nagy korona utca sarkán álló palota) valamivel nyitottabb volt. A Lipótvárosi Társaskörbe, a Felső-Lipótvárosban, leginkább ügyvédek jártak. A Körben előadásokat is rendeztek.

(6) Pulitzer-ház

A Pulitzer család morvaországi eredetű. A 18. század első felében egyik águk, bizonyos Politzer Izsák kóser mészáros, Budán élt; a soros budai kiűzetéskor (1746) Óbudára mentek. Leszármazottjuk, Pulitzer Fülöp az 1840-es években Makón lakott. Szívósan dolgozó, nagy forgalmat lebonyolító terménykereskedő; 1855-ben családotól Pestre költözött. Itt először az Új vásártér közvetlen közelében lakott, a Váci körút (V., Bajcsy-Zsilinszky út) 6-ban (a ház helyén ma az autóbusz állomás parkolója). Pár év múlva (1858), hogy már megengedhette magának, átköltözött egy jobb környékre, a Bálvány utca (ma: V., Október 6. utca) 2 sz. házba (a ház helyén ma a pici Hild tér). A most már dúsgazdag Pulitzer Fülöp második gyermeke, József (1847–1911), ekkor tizenegy éves volt. Az apa a következő évben váratlanul meghalt. József, a legidősebb férfi a családban, a nagy kereskedőház vezetéséhez még túl fiatal volt. A cég hamar tönkrement. Ő maga kivándorolt Amerikába, s Bostonban beállt az északi *Union Army* soraiba (1864). Amint a polgárháborúnak vége lett, felcsapott tudósító- és hírlapírónak, német újságnál, s egy idő után már vett magának lapot. Először Saint Louis-ban volt laptulajdonos, majd megvette a New York-i *World* (1883) című újságot; délutáni párját, az *Evening World*-öt már maga alapította, s keze alatt mindkettő igen nagy anyagi sikert és hírnevet szerzett. Rövid ideig a gyakorlati politikába is belekóstolt, de végül mégis inkább a demokratákkal rokonszenvező laptulajdonos szerepét választotta magának. Újságjai, és a konkurencia, a Hearst-lapok teremtették meg a modern zsurnalizmust Amerikában. Szívós tényfeltárás és a korrupciós ügyletek leleményes kiszimatolása, lerázhatatlan szenzáció-hajhászás és jó üzleti érzék, könnyű, szórakoztató stílus és gyorsaság együttesen tették a sajtót hatalommá. Pulitzer, akinek apja–anyja zsidó volt, akinek a makói zsidó község *mohél*-könyve is megőrizte a nevét, s aki Pesten nyilván a feltörek-

368. Joseph Pulitzer
arcképe, 1887

vő polgári családoknál megszokott zsidó nevelésben részesült, zsidóságát soha sem tagadta, de Amerikában nem tartott kapcsolatot zsinagógával vagy zsidó szervezetekkel. Óriási vagyonát a Columbia Egyetemre hagyta, ebből alapították a Columbia újságíró iskoláját (1912), illetve a Pulitzer-díjakat (1917), melyek a különösen értékes irodalmi és újságíró teljesítményt jutalmazták. Az Alapítvány 1990 óta Magyarországon is évente oszt Pulitzer-díjakat.

(7) Új-Lipótváros

Az új-lipótvárosiak mások voltak, mint a Lipótváros zsidó arisztokráciája, nagypolgársága: patricius réteg, közép-polgárság, polgári középosztály. Még szintén igen jómódú családok, a Lipótváros külső, északi utcáiban, az Új-Lipótváros déli részén, az Alkotmány utcától a Szent István körút felé, Honvéd utca, Szemere utca, a körút túlsó részén a Visegrádi utca, Csáky utca (ma: XIII., Hegedűs Gyula utca), Pannónia utca, Pozsonyi út térségében. Régebben a Lipótváros és az Új-Lipótváros ugyanahhoz a fővárosi kerülethez tartozott, csak a két világháború között (1930) választották ketté, a volt Fegyvergyár utca / Lipót körút (ma: Szent István körút) mentén. Az Új-Lipótváros északi peremrészét, a Dráva utcától északra, ekkor hozzácsatolták Angyalföldhöz, s 1937-ben Magdolnavárosnak nevezték el. A maradék Új-Lipótváros a Szent István-város nevet kapta. (A kormányzó hitvesének nevét elmosta a második világháború, s visszaszerezte eredeti nevét, bár hivatalosan nem használják, az Új-Lipótváros is.) Ma a „rég” Lipótváros, a Belvárossal együtt, a főváros V. kerülete, az „új” pedig, Angyalfölddel együtt, a XIII. kerület.

Az Új-Lipótváros az eredeti Lipótvárostól északra alakult ki, a Lipót-külvárosban, eleinte így nevezték a Markó utcától északra, a Duna-part és a Nyugati pályaudvar új indóháza közötti terület legdélibb részeit is, a külváros külső raktár- és gyárnegyedét, ahol korábban építőfa- és deszkaraktárak álltak, majd nagyobb gyárak, gyártelepek (a Valero selyemgyár új gyárépülete, továbbá „padolat”, azaz parkettagyár, cukorgyár), nagy malmok (köztük az első, 1841-ben, részben Wodianer, illetve Széchenyi pénzén, a Pesti hengermalom, későbbi nevén: József hengermalom, a Valero közvetlen közelében; továbbá Budapesti gőzmalom; Haggemacher gőzmalom; távolabb az Unió gőzmalom; még kijebb, a Wahrman Mór / Victor Hugo utcánál, a Pannonia gőzmalom, Wahrman Mór tulajdona, mely 1863-ban kezdte meg a termelést stb.) és raktárak (az Ullmann Móric építette „Silos”; Sigel gabona- és árucsarnokok stb.). A Lipót-külváros első gyártelepei körül fejlődött ki később a pesti Duna-part északi részének gyáripára. Aztán módosult a szóhasználat, és a Lipótváros két része között a Margit-hídnél kezdődő Nagykörutat (Lipót körút) tekintették határnak. Hild János városrendezési terve (1805) csak a Markó utcáig terjedő városrész építését szabályozta. A 19. század végén a Lipótváros már túlnőtt a Markó utcán, de jellege nem sokat változott. Van azért különbség a régi Lipótváros és az északabbra eső utcák között. A felszámolt gyártelepek helyén az első világháborút megelőző évek-től kezdve modern bérházak épültek.

369. A Palatinus-házak egyike a Rudolf téren (ma: Jászai Mari tér — Újpesti rakpart)

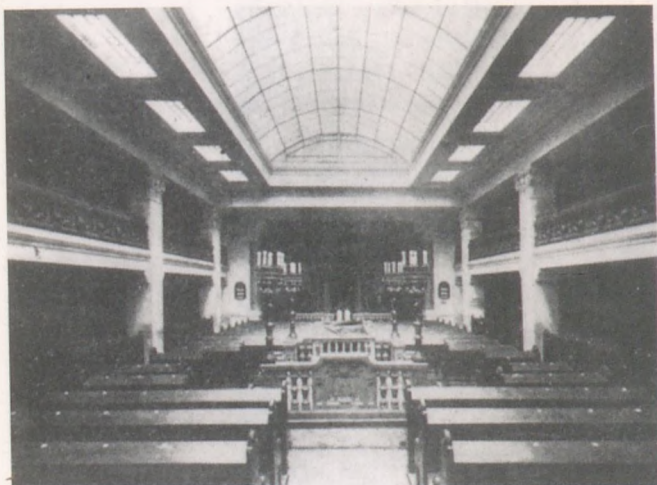
tészetéhez képest az első változást, új stílusukkal, a Palatinus-házak hozták. Ezeket nagyjából mindet Vidor Emil (1867–1952) tervezte. Az elnevezés végső soron József nádor egykori Margit-szigeti tulajdonára megy vissza. Közlelebbről: a Grünwald & Schiffer építési iroda által felállított Palatinus Építő Rt. házait jelenti. A telkeket József kir. hercegtől (Habsburg József) (1872–1962) vették meg (1908), a Margit-sziget állami kivásárlása keretében. Palatinus-házak voltak a Margit-híd pesti hídfőjétől délre a Falk Miksa utcában: 5 és 6–8 sz. (1910/11), a Nádor utcában: 46 és 48 sz. (1911), a Honvéd utcában: 12 és 14 sz. (1912), az Alkotmány utcában: 4 sz. (1912), de többségük, amelyeket szorosabb értelemben így nevezünk, a hídfőtől északra épült: a Rudolf tér / Jászai Mari téren: Pozsonyi út 2–18 sz. (1912/13) stb. Ezek a házak kötötték össze a Lipótváros két részét, a Nagykörút két oldalát, s tulajdonképpen ezek jelentették a modern építézet kezdeteit a városnegyedben.

Nagyobb építkezések a Palatinus-házaktól északra már csak az első világháború után kezdődtek. Ekkor már hatósági előírás volt a körülépített udvaros épület. Egységes városkép kialakítása volt a cél. A Lipótvárosi park (ma: Szent István park) környéki házak 1930 k. épültek fel; magát a parkot 1935-ben alakították ki, s mint a Nagykörút lipótvárosi szakasza is, a Szent István-év alkalmából kapta a mai nevét (1937).

Budapesten háromnegyed évszázad óta az Új-Lipótvárost mint új-új zsidónegyedet emlegetik. Valóban, újabb, mint a régi-új, az Erzsébetváros, ámde nem zsidónegyed. Az elnevezésből mindössze annyi talál, hogy az Új-Lipótvárost valóban jobbra zsidó — zsidó származású — mérnökök terveztek és építették, s az új házakba valóban jobbra zsidó — zsidó származású — polgárság költözött.

A Lipótváros északi részein, a Körúton túli utcákban lakó új-lipótvárosi zsidó polgárokból rekrutálódott a Csáky utca / Hegedűs Gyula utca 3 sz. alatti zsinagóga hívősege. Maga a zsinagóga láthatóan erős igény kielégítése volt. A Lipótvárosi Templomegyesület, amely a 20. század elején a Koháry / Nagy Ignác

LIPÓTVÁROS,
ÚJ-LIPÓTVÁROS
459

370. A Csáky utcai zsinagóga

liberalizmusa. A konzervatív liturgikus értelemben veendő. A Csáky utcában nem volt orgona, a Tóra-olvasó asztal a középen állt, az imarend is régiesebb volt. Egy orthodox imaház (Visegrádi utca 3) közvetlen közelében is igen sokan látogatták. A nagytudású Hoffer Ármin volt a rabbija. Egyébként a pesti körzeti templomok (Nagy fuvaros utca, Páva utca, Aréna út) nagyjából mind ilyenek voltak, mind sokkal hagyományosabb, mint a „Dohány”. Aki ritkábban járt zsinagógába, annak elég volt a Dohány utca, aki pedig mindennap, az csak konzervatív zsinagógába ment.

„Az őszi nagyünnepekkor gyalog mentünk a Dohány utcai templomba. A Szabadság téren átvágva akár a Bálvány [ma: Október 6. utca], akár a Sas, akár pedig a Nagy korona utcák egyikén mentünk végig, az üzletek és bolthelyiségek mind zárva voltak. Alig volt forgalom, vasárnapi hangulat uralkodott. Ezekben az utcákban főként zsidó textil nagykereskedők és gyárak irodái — lerakatai voltak, és ezek a zsidó nagyünnepekkor zárva tartottak. Ugyanez volt a helyzet a Károly körúton is, ahol főként készruha- és posztóüzletek voltak. (...) Apámnak örök-ülése volt a 89. padsor 4 sz. alatt, és érkezéskor csodálkozva láttam, hogy az ülés támaszkodó, elülső részén kis réztábla volt, apám bevészt nevével. (...) Ülésünk szomszédai mindig ugyanazok voltak, úgy hittem, mind barátai vagy ismerősei egymásnak, hogy így összeülnek, pedig ennek oka csak az volt, hogy mindnyájuknak örök-ülésük volt, és természetesen mindig oda ültek. Az előttünk lévő padsorban — magyarázta apám — csupa textiles ült.”

(Brámer Frigyes, 1978)

Figyelembe véve a Rumbach utcai zsinagógát is, meg lehet érteni, hogy a pesti hitközség a szertartás minden árnyalatát fenn akarta tartani.

A pesti zsidó polgár számára igen fontos intézmény volt a kávéház. Nemcsak beszélgetett itt: üzletet is csinált. Ha volt is börze és tőzsde, sok üzletet, akár nagyot is, könnyebb volt informális keretek között megkötni. A „Klub”

Templomülések kiadása

A Pesti IZR. Hitközség előljárósága közli, hogy az ezidei főünnepekre a hitközségi templomok és imahelyiségek üléseinek bérbeadása

EZ ÉV AUGUSZTUS 22-ÉN

veszi kezdetét.

A múlt évi bérlők augusztus 27-ike délután 2 órájáig gyakorolhatják elővételi jogukat, a szabad bérbeadás pedig augusztus 29-én kezdődik.

Központi jegykezelő irodánk (VII. Sip-utca 12. III. em. 53) a nagyközönségnek augusztus 15-től állandóan rendelkezésre áll és akár telefoni (141—919), akár pedig írásbeli felhívásra közli az ülések árát, magát a jegyet pedig a bérletdíj előzetes beküldése ellenében, postán vagy akár utánvétellel is elküldi, sőt új bérlők igényeit is már augusztus 22-től a lehetőséghez képest ki fogja elégíteni, amennyiben ez nem lenne lehetséges, előjegyzekeket fog elfogadni.

A bérbeadó pénztárak imaszék-bérletdíj fejében, tizszázalékos kezelési díj levonása mellett, gabellatérítési jegyeket készpénz gyanánt fogadnak el.

A hitközség előljárósága óva inti a hitefelket attól, hogy a magánvállalkozók által, akár kibérelt helyiségben, akár lakásokban létesített imaházakban üléseket béreljenek, minthogy imahelyiségek berendezése az előljáróság egyáltalán senkinek sem ad engedélyt, mivel a templomok és imahelyiségek férőhelyeinek gyarapítása a pótimaházakat teljesen feleslegessé teszi és az ilyenek működése hatóságilag tilos.

Figyelmeztetjük még t. hitefelneket arra is, hogy megfelelő számban, minden igénynek megfelelő ülések kaphatók és tekintettel arra, hogy az ülések bérletdíjja a mai viszonyoknak megfelelően igen mérsékelt, sőt a főtemplomokban egyes üléskategóriáknál újabb bérletdíjleszállítás is történt, senkinek semmi körülmények közötti kedvezmény nem adható.

Végül szíves tájékoztatni szolgáljon, hogy a templomokba és imaházakba nem lehet be senki jegy nélkül, még a Jom Kippuri mazkir istentisztelet tartamára sem.

Budapest, 1937 augusztus havában.

A PESTI IZR. HITKÖZSÉG ELŐLJÁRÓSÁGA.

kávéház a Lipót körút — Csáky utca sarkán, már az Új-Lipótváros határán belül, jellegzetesen zsidó kávéház volt. Kicsit még messzebb, a Berli (ma: Nyugati) tér felé, ahol a Lipót körút a Váci útba torkollott, a „Vígyszínház” kávéház is zsidó volt. Kóser nem volt, de zsidó tulajdon, és zsidók látogatták. Olcsóbb, harmadrangú kávéház is volt a közelben, a Tejcsarnok tulajdonában. Olcsó, azaz nem voltak benne fotelek, plüss kanapé, csak egyszerű székek, s lehetett uzsonnázni is, vacsorát is adtak, eléggé kevert közönség, szegényebb zsidók ide jártak, még étkezni is.

Vásárolni lehetett a piacon, de a kicsit is tehetősek ezzel nem fáradtak. A csemegés a Falk Miksa utcában, Szőke Elemér üzlete, mindent felküldött már kora reggel: tejet, zsemlyét, s amit csak megrendeltek. Hasonló üzletek voltak: a Beck, Grünwald Dávid, Pick, szemben a Vígyszínházzal.

Finom hordós heringet tartott, felvágottakat is. A boros szállította a bort. Libás küldte haza a libát, bontva, pucolva, ahogyan kívánta a megrendelő. Lehetett tudni, ki tartja meg a boltosok közül szigorúan a *kasrut*-ot. Tejet, vaját, cukrot bárhol megvehetett az ember, csak a *peszah*-ra való árut meg a húsféleséget kellett külön gonddal megválogatni. Az orthodox közönség igényei sokkal szigorúbbak voltak, nekik rendszerint csak a személyes részvétel adott teljes biztonságot.

A két világháború közötti évtizedekben az igazán gazdag, előkelő zsidó polgárság már nem a Lipótvárosban lakott: a Pasarétre, Rózsadombra, s részben Mátyásföld villanegyedébe költöztek. Az Új-Lipótváros modern bérházaiban sem a vagyoni elit vett ki lakást; az új és nem éppen olcsó negyedben — a középrétegekhez sorolható polgárság mellett — inkább a szabadfoglalkozások, az értelmiségi-művész elit koncentrált. Itt élt Radnóti Miklós, Bálint György, itt lakott és dolgozott az iparművész Kovács Margit (1902–1977), Tevan Margit (1901–1978), ide járt barátaihoz, mellesleg, a Hold utcából, Vas István (1910–1991), sokan laktak itt orvosok és mérnökök, tanárok és újságírók. Nyilván vonzotta őket a korszerű építészet számos előnye, a lakások kényelme, viszonylagos tágassága, az urbánus környezet, de Duna-part és a már kialakuló park is, azonban legtöbbjüket még erősebben vonzhatta ide, hogy tulajdonképpen itt volt a közönségük is, itt voltak megrendelőik, a közeg, amelyben éltek, s amely lehetővé tette, hogy művészként vagy más alkotó foglalkozásukban fenntartsák magukat.

A hatóságok 1944-ben az Új-Lipótváros néhány utcáját tették meg nemzetközi gettónak, s itt volt a külföldi állampolgárságú zsidók elhelyezésére szolgáló védett házak nagyobb része. A zsidó lakosság az Új-Lipótvárosban jobb módú volt, mint — mondjuk — a Garay utcában, a külföldi iratokkal bíró zsidók között azért voltak éppen ők többségben, mert a védelmet ígérő okmányokért fizetni kellett, legalább eleinte, ha mást nem, legalább a kiállítási illetéket, s a tehetősebbek a külföldi iratokat is könnyebben meg tudták venni maguknak.

Az Új-Lipótváros zsidó jellege nem ok volt, hanem okozat. A városnegyed egyáltalán nem „zsidó alapon” szerveződött. Az Új-Lipótváros beépítése jellegzetes példája volt a nagyobb területre kiterjedő nagyvárosi építkezéseknek. Vállalkozók vették meg a beépíthető telkeket, mérnöki irodák versengtek a megbízásért, külföldön tanult, csupa tehetséges fiatal építész legjobb tudása szerint tervezte, a hatósági előírások figyelembe vételével, a jellegükben, stílusukban rokon, mégis egyenként más és más épületeket.

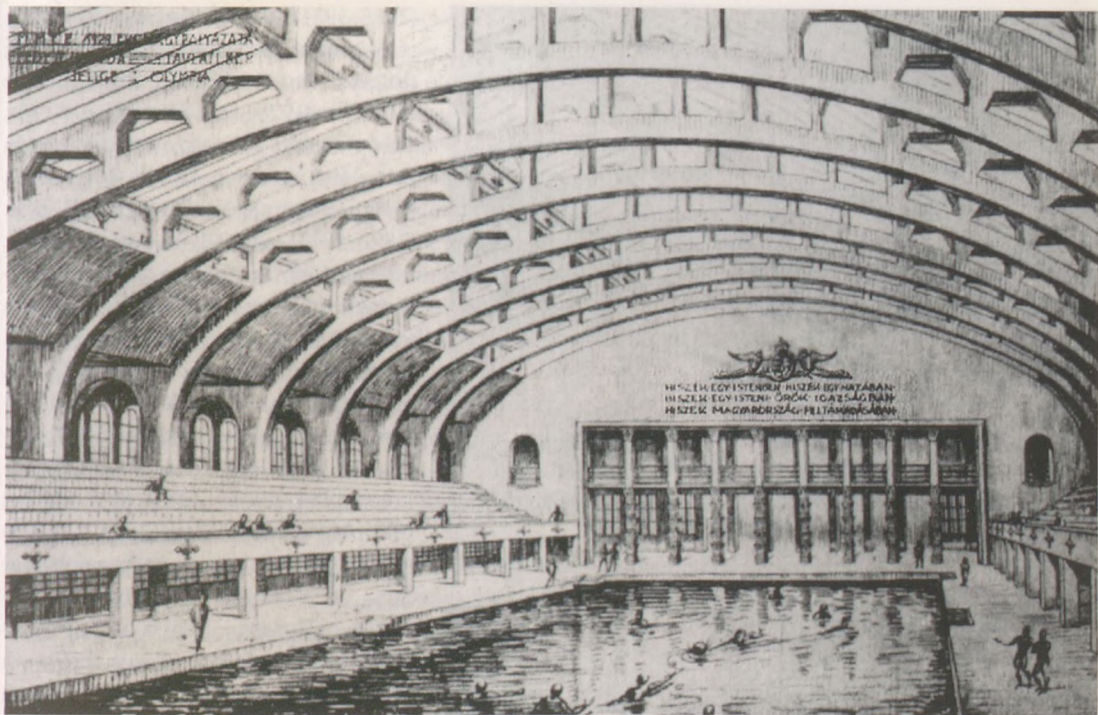
Nagyjából ugyanebben az időben épültek ki a Lágymányos Körteréhez közeli részei is, nagyjából hasonló volt a zsidók aránya az építészek között. Miért lett neo-barokk jellegű az egyik, a Lágymányos, és a korszerű európai építészet elveihez igazodó a másik, az Új-Lipótváros? Számított-e, hogy a Lágymányoson az úgynevezett keresztény úri közép- és felsőosztály lakott jobbra? Preisich Gábor mondta, Budapest építészetének „*great old man*”-je, aki tervezett maga is ebben a korszakban, s később a Főváros főépítésze volt: A Lágymányoson már állt néhány korábbi neo-barokk épület, ezek megkötötték a tervezők kezét, az Új-Lipótvárosban szabadon lehetett tervezni, s aki ismerte a modern törekvéseket, jó házat rajzolt.

(8) Hajós Alfréd Sportuszoda

(III., Margit-sziget)

A Sportuszoda — s közelebről, a fedett uszoda — Hajós Alfréd tervei szerint épült (1931). Dicsőségére szolgál a híres építésmérnöknek. Évtizedeken át, 1975-ig a Nemzeti Sportuszoda névvel, ez volt a magyar úszósport — úzás, műugrás, vízilabda — bázisa, edzéshez, versenyekhez, s mindig népszerű volt az amatőr úszók és a nagyközönség körében. Ha közigazgatásilag nem is, építészeti stílusát tekintve az Új-Lipótvároshoz tartozik; jóllehet most már ugyanaz a kerület mindkettő.

Hajós (Guttman) Alfréd (1875–1955) mint építész főként az első világháborút megelőző évtizedben tevékenykedett, jelesebb épületei, melyeket Villányi János-sal közösen tervezett, Budapesten a ref. Zsinati Iroda székháza (XIV., Abonyi utca 21, épült: 1909), vakok otthona (XIV., Hermina út 7, épült: 1912), Debrecenben az „Arany Bika” Szálló (1910) stb. Az igazi dicsőséget azonban, már korábban, sportbeli sikerei hozták meg számára. Az első újkori olimpián (Athén, 1896) gyorsúszásból két távon is (100 méter, 1000 méter) aranyérmert nyert a Pireusi öbölben tartott versenyen (március 30). Athénben annak idején így nevezték el: „a magyar delfin”. Aktiv sportolói pályafutása során szerepelt mint labdarúgó (balösszekötő, Budapest Torna Club, válogatott) és mint szövetségi kapitány is;

később egy (Lauber Dezsővel közös) építészeti terve a párizsi olimpián (1924) ezüstérmet kapott. Hajós nagy szervezőmunkát végzett az olimpiai mozgalom érdekében a két világháború között, és szerepet játszott az olimpiai bizottság új-jáélesztésében a második világháború után. Lakása, tervezőirodája az V., Báthory utca 4 II. emeletén volt, a ház Honvéd utcára néző oldalán: „Két összenyitott, tágas–világos udvari szoba. A fényűző II. emeleti csudalakás: nyaranta egybenyitott szobasor, hallok, télikertek öblös homálya...” — ahogyan az iroda egy időben alkalmazottja, Határ Győző visszaemlékezett (*Életút*, 1988/1993).

Lakóházának lépcsőházában és a Sportuszoda előcsarnokának falán emléktábla örökíti meg a nevét.

371. Nemzeti Sportuszoda. Hajós Alfréd pályázati terve, 1928 k. Jelige: „Olympia”

Nem Hajós volt az egyetlen magyar zsidó sportember, aki az úszásban vagy valamely más sportágban jelentős sikereket ért el. Andrew Handler az Egyesült Államokban könyvet írt a magyar zsidó sportolóról. Ebben elmondja, hogy talán a sportban a legnehezebb a magyar zsidóság szerepének meghatározása. A magyar nemzeti színekben versenyző zsidó sportolók közül sokan titkolták származásukat; de voltak azért, akik nyilvánosan is zsidónak vallották magukat. A legtöbb zsidó sportoló az asszimiláns életforma valamelyik szokásos változata szerint élt. Az itt következő néhány név a Handler által nyilvántartott körülbelül háromszáz sok-aranyérmes zsidó sportolót is jelzi: Fuchs Jenő (1882–1955) vívó, a londoni (1908) és stockholmi (1912) olimpiák aranyérmese; Mező Ferenc

LIPÓTVÁROS,
ÚJ-LIPÓTVÁROS
463

372. Nemzeti Sportuszoda, 1938

szerezte meg, ugyancsak német ellenféllel szemben, s a második világháború után még több mint egy évtizeden át versenyszámában a legelső volt, s még a londoni olimpián (1948) is aranyérmes lett; Bukovi Márton labdarúgó, az FTC (Ferencvárosi Torna Club) játékosa (középcsatár), a háború után pedig, a magyar futball legjobb korszakának elején, a válogatott edzője és szakíró; Adler Zsigmond, a nagyszerű ökölvívó edző; Székely Éva úszó, a „pillangókisasszony”, Helsinkiben (1952) olimpiai bajnok, aki később nyíltan beszélt zsidóságáról és bestsellerré vált önéletrajzi könyvében (*Sírni csak a győztesnek szabad*, 1982) elmondta az 1944-ben vele történeteket is (a legnehezebb hónapokat egy svájci védett házban vészelte át).

Az egyesületek közül az MTK-t (Magyar Testgyakorlók Köre) a Városligetben, a Freudiger család villájában (XIV., Hermina út és Stefánia út között) alapították (1888. november 9), s jöllehet sok zsidó sportolója volt, sohasem volt zsidó együttes, még ha a közvélemény kezdettől fogva, s többnyire erős antiszemita hangoltsággal, annak tekintette is.

Kimondottan zsidó sportegyüttest csak a cionista mozgalom elkötelezett hívei tartottak fenn Budapesten. A VAC (Vívó és Atlétikai Club, 1906) alapítója Dömény Lajos (1880–1914) volt, aki a *Keren Kajemet* [*keren kajemet*] magyarorszá-

(1885–1961) sporttörténész, aki az ókori olympiai versenyek történetét feldolgozó munkájáért az amszterdami olimpián (1928) aranyérmes kapott (az olimpia előtt a magyar sportvezetés nem látta értelmét annak, hogy őt is kivigyék a csapattal); Komjádi Béla (1892–1933), az 1920-as évek második felében több Európa-bajnoki és egyéb aranyérmes szerző magyar vízilabda válogatott edzője (az ő nevét viseli most a budai Duna-part új, 1975-ben épült sportuszodája (II., Árpád fejedelem útja 8), valahol arrafelé, ahol a törökországi Buda egyik zsidó temetője lehetett); Petschauer Attila vívó, aki két olimpián (Amszterdam, 1928; Los Angeles, 1932) a bajnok magyar csapat tagja volt; Kárpáti Károly birkózó, aki sikeres pályája csúcán a berlini olimpián (1936), a Deutschlandhallében, a Führer szeme láttára legyőzte német vetélytársát; Kabos Endre vívó, a berlini olimpián csapatban és egyéniben egyaránt aranyérmes (1944. november 4-én halt meg, amikor az aláaknázott Margit-híd felrobbant); Elek (Schacherer) Ilona vívó („Csibi”), aki első olimpiai bajnokságát ugyancsak Berlinben

gi fiókját és a *Kadima* zsidó cserkészcsapatot — a Bécsben akkor már három évtizede (1882 óta) működő ifjúsági szervezet mintájára — megalapította (1913). Központja: VII., Erzsébet körút 26. Az első világháború után a cserkész szövetség elutasította a *Kadima* felvételét, s a legrégebb magyar zsidó cserkészcsapat 1924-ben elsorvadt, megszűnt. A *Makkabi* / Makkabea, magyar cionista diákok szövetsége, 1903-ban alakult meg, és sportegyesületnek számított ez is; első elnöke a tudós talmudista Krausz Sámuel volt. Megalakulásuk 10. évfordulóján (1913) mintegy ezer ifjú cionista vonult fel a Keleti pályaudvarhoz, cilinderral, fehér kesztyűben, kék–fehér zászlók alatt, hogy köszöntsék a cionista világszervezet akkori elnökét, David Wolfsohnt. Az első világháború után, a nyílt antiszemiták támadásai és a zsidóverések idején, a Makkabea zsidó önvédelmi csoportokat szervezett a randalírozók ellen.

Brüll Alfréd (1876–1944) a magyar sport egyik nagy mecénása volt, egyesületeink és sportolóink nemzetközi szereplésének szervezője, sokuknak egyénileg is barátja, támogatója. Brüll-ház: IX., Üllői út 115/B (építette Kiss Géza, 1908/09). A Brüll család kriptája a X., Kozma utcai temetőben (Stróbl Alajos); ő maga Auschwitzban halt meg.

Jelkép is lehet, jelképe annak, hogy a 19/20. század fordulóján a magyar nemzeti öntudat megfogalmazásában szinte elválaszthatatlan egymástól az „ethnikai magyar” és az „ethnikai zsidó” szerepe: a korszak reprezentatív szobrása, Stróbl Alajos (1856–1926) Arany János-emlékművén, a Nemzeti Múzeum előtt, a mellékalak Toldi Miklós-szobor (1893) modellje állítólag Müller Dávid volt, az 1890 k. évtized híres tornásza (igaz, van, aki másképpen véli tudni); Weisz Richárd pedig, a nehézsúlyú birkózó és olimpiai bajnok, Botond modellje volt; az MTK sportolói mindketten.

X. A Külső-Józsefváros

A József körüttől kifelé, keleti irányban, a Józsefváros akkori külső részein, amelyeket ma szakszerűen inkább Közép-Józsefvároshoz nevezhetünk, a 19. század végén, a két világháború között, de még a második világháború után is, körülbelül az 1950-es évek közepéig-végéig folyamatosan a városképet és a helyi társadalom szerveződését komolyan befolyásoló, ha nem meghatározó zsidó népesség élt. A Népszínház utcában, Nagy fuvaros utcában módosabb középrétegek laktak, a Teleki tér környékén szegényebbek.

VIII., Népszínház utca 22: A Polgári Serfőzde bérháza vagy Sörös palota (építette Vidor Emil, 1906 k.). Élete vége felé itt lakott, a III. emeleten, Kiss József (1843–1921). Korábbi lakása: VIII., Röck Szilárd utca 17, II. emelet; a szerkesztő úr nyilván nyugalmasabb helyet keresett magának idős korára.

„A munkatárs, ha délelőtt jött, rendszerint ágyban találta. Azaz hogy egy széles kereveten, amelyet imazsámolyokra, mecsetekre, tevehátra, karavánrakományra készült szőnyegek burkoltak be és vettek körül. A költő gnómszerű testével ott kuporodott alattuk, közöttük, a bőrével és szemével egyaránt élvezve őket. Körül a falakon Rippl-Rónai, Mednyánszky, Katona Nándor, Fényes Adolf, Vaszary, Réti festményei, vagy harmincöt-negyven darab, amelyeket a költő különös gyönyörűséggel mutogatott, s szinte napról napra új finomságokat fedezett fel rajtuk. (...) Népszínház utcai dolgozószobáját a századfordulón egész kis képzőművészeti múzeummá tudta berendezni. Mintha nem is költő lakott volna itt, hanem egy műgyűjtő nagypolgár vagy egy jól kereső festőművész. De nem is vallott aszkéta elveket. Hitte, hogy van annyi joga fotelre, selymes vánkosokra, puha szőnyegekre, szép festményekre és szobrokra, mint egy bankigazgatónak.”

(Kömlös Aladár, „Kiss József”,
in: Hatvany Lajos, szerk., *Beszélő házak*, 1957)

Kiss József szőnyegeiről minden látogatója beszélt, már Kosztolányi Dezső is: „A selyemperzsáktól derengő szobában, párnáktól körülátaszta trónolt a rengeteg ágyon...” (*Nyugat*, 1922).

„Ami a recepció volt politikailag a magyar zsidóság történetében, az volt számunkra irodalmilag Kiss József élete és működése. Az ő zsidó versei, zsidó balladái nyitották meg előttünk a magyar irodalmat: ő irodalmilag egyenjogúsított bennünket.” (Szabolcsi Lajos, in: *Kiss József és kerekasztala*, Budapest, 1934, p. 192.) Kiss József, a költő, modern, urbánus újságíró és szerkesztő volt, lapja, az 1890-ben megindított *A Hét* (a szerkesztőség címe: VII., Erzsébet körút 6), meg-

változtatta a magyar irodalom hangnemét, már csak azzal is, hogy az irodalmi közlés fontos orgánumává tette a rotációs napilapot, és ezzel kitágította a költészet olvasóközönségének körét. „Zsidó volt, de régi zsidó, akinek már a dédapja is itt lakott Magyarországon” (Krucy Gyula). Fiatal korában, amikor Pestre érkezett, mélyen megmerítkezett a Király utca környékének zsidó világában. Az Orczy-kávéházból akár elszegődhetett volna *melámed*-nek. Első verseiben és egyéb irodalmi munkáiban erős világi zsidó öntudat mutatkozik; nem félt beszélni a nagy országos vagy külföldi zsidó ügyekbe sem: *Az ár ellen* (1882) Tiszaeszlárral foglalkozik, az *Új Ahasvér* (1875) és az *Odessza* (1905) pedig az Oroszország zsidók lakta területein végigsöprő antiszemita pogromokkal. „A 80-as évek végétől kezdve látszólag csak ritkán szólal meg verseiben a zsidó közösség, többnyire egyéni érzéseit fejezi ki. Alighanem úgy véli, a zsidóságról nem kell beszélni többé, a zsidókérdés enyhülőben van. A magyar zsidóság ekkoriban nem érezte már magát külön közösségnek, nem akarta annak érezni magát, s így nem fogadott volna el egy költőt, aki mint ilyet képviselte volna” (Komlós Aladár, *Múlt és Jövő*, 1943).

Minden világi irodalmisága mellett Kiss József fontosnak tartotta, hogy — Wahrmann Mór idején, s a hitközség felkérésére — magyarra fordítsa az ünnepi imakönyv (*Mahzor*) szertartási énekeit. Élete végéig fájdalma volt, hogy költői értékű fordításait (*Ünnepnapok*, 1888) sohasem vették át a Dohány utcai zsinagóga liturgiájába, ahova szánta őket. „Ez a könyv vagy tíz esztendeje elfogyott. Újra nem nyomattam, nem is fogom. Kinek? A régi zsidók lassan elfogynak, az újak inkább Mária-dalokat fogyasztanak” — írta 70. születésnapja táján, rezignált hangulatban (1914); élete végén mégis megjelent a könyv egy új kiadásban (1921). Kiss József irodalmi munkásságának maradandó értéke a vidéki zsidó élet — gyermekkora, családi közege — bensőséges ismerete, munkái a kelet-magyarországi (Mezőcsát), a litván–lengyel haszidizmus átította zsidó folklór kincsesbányája. Néprajzi adatait Scheiber Sándor gyűjtötte össze, de figyelmen kívül hagyta Szentesi Rudolf álneven kiadott Király utcai regényét.

Sírja a X., Kozma utcai temetőben; a pesti hitközség állíttatott neki sírkövet (1930).

„Keleti szőnyeg volt neki e föld,
Hol annyi vágya, kelyhe összetört,
De szép az élet, ezt hirdette váltig,
Szürke gondoktól fekete halálig.

Én vallom, fájó és fáradt utód,
Hogy ő nagy álmok padisahja volt...”

(Juhász Gyula, „Nefelejcs Kiss József sírjára”, 1925)

Népszínház utca 28/B: Itt működött a „Wertheimer mulató” (1886–1912). Nevét tulajdonosáról, Wertheimer Lajosról vette. Az orfeumok külvárosiasabb változata volt. Műsorát Bass Lajos szervezte: lengyel zsidó népies dalok, kelet-európai, szlávós hatást mutató zsidó ének, jiddis szövegekkel: a *shtetl*-ek világias zenéje.

(1) Kis polgári zsidónegyed

A Nagy fuvaros utca 4 sz. házban a berendezése szerint orthodox jellegű, de szertartási irányzatában neológ zsinagóga jelenleg is használatban van. Az épület eredetileg a Józsefvárosi Kaszinóé volt, a zsinagógát az udvar beépítésével Freund Dezső (1884–1960) tervei alapján 1922-ben alakították ki, a női karzat fölötti üvegtető jelzi az udvari beépítést. Az épületben téli imaszoba is található, a korábbi kaszinó nagy helyiségében kultúrterem van, és melegítő konyha is, utóbbi lehetővé teszi, például, *széder* esték rendezését nagyobb vendégsereg számára. A földszinten és az I. emeleti helyiségekben az ajtóablákon a hatágú csillag, falemez rátét; a zsidó jelkép a templom építésekor lett a belső díszítés meghatározó eleme.

373. VIII., Nagy fuvaros utca 4: Az imaterem mennyezete

tekercs rúdja). A tágas udvaron a kapu közelében még a háború után is minden évben felállították a *szukkot*-sátrat. A zsinagóga az 1950-es években megszűnt. Ma ismét két lakás van a helyén.

Anekdotikus kitérő („vicc”) a zsidó Robinsonról.

„Hajótörés után partra vergődött Robinson Reubén, az egyetlen, aki megmenekült a katasztrófából. A sziget lakatlan volt. Tíz évet töltött el magányosan, mígnem egy arra járó hajó észrevette a füstjeleit. Büszkén mutatja a mentőcsónakból a partra lépő kapitánynak, mi mindent épített magának a hosszú idő alatt. Ez a zsinagóga, ahol — ha egyedül is — naponta imádkozom. Szemben, ez a másik, az ellenfelemé. S a harmadik? Robinsonlében, zsinagóga ez is? — kérdezi a kapitány. Robinson, bosszúsan: Igen; de ennek még feléje se nézek.”

Csípős történet: öngúny van benne. Tény, hogy Pesten is sok helyütt feltűnően közel esett egymáshoz a zsinagóga és a templom, értsd: a neológok temploma. Közelségük jelzi, jelképezi: az irányzatok az 1868/69. évi kongresszus után a hagyományon belül különállásukat megfogalmazták *dafke* is: a másik irányzattal szemben.

A környéken megvolt minden, ami a hagyományos zsidó élethez kell. Az utca elején (4) zöldséges, odébb (27) pékség, ahová péntek délután a sóletet vit-

374. Nagy fuvaros
utca 3: Az épületben
egykor orthodox
zsinagóga

ték az asszonyok, hogy megsüljön a kemencében, mire a szombat második étkezéseként asztalra kerül. (Csak a neológok vitték, mondja valaki, haza ugyanis hozni kellett, utcán, azaz közterületen, ami szombaton tiltva van. Egy *rendes házban*, igen, volt sóletkályha.) Nem messze, a Dankó utca 28-ban, a Magdolna utca sarkán *kóseráj* volt; az Auróra és Bérkocsi(s) utca sarkán vegyesbolt. Mondják, ez utóbbi ajtaja mellett a falon a PÁSZKA MACÓ felirat díszelgett; talán hogy az alig vallásos vevő és az orthodox egyaránt megértse. A boltos széles vevőkört akart becsalogatni magához. Nem volt szigorúan kóser, de utóbb — hogy legalább a minimális követelménynek megfelelően — elkülönítette a te-

375. Az egykori
orthodox zsinagóga
bejárata
a függőfolyosóról

376. PÁSZKA MACÓ.
Egykor vegyesbolt
az Auróra utca —
Bérmocsis utca sarkán

jes és zsíros élelmiszert. Vevői elfogytak, tönkrement. A Dankó utcai *kóseráj* vagy *vágoda* saroktelken állt, a kerítés mögött nagy udvar, hátul alacsony, fézszer-szerű épület, sok kicsiny helyiséggel, éppen ilyen ma is, de az újabb keletű bódékban, és a *vágoda* megmaradt helyiségeiben is, most autójavító műhely működik.

A zsidó vágásnak két fajtája van. A nagyobb városokban a *metsző* vagy *vágó* (*sóhét / sajhet*) vagy szárnyasokat *vág* (*ajfesz sajhet*), vagy nagyobb állatokat, szarvasmarhát (*gessze sajhet*). Birka vagy szarvasmarha beszerzése is, *vágása* is körülményesebb, a *vágóhíd* nem a nagyváros közepén szokott lenni, de a

377. Ahol a szombati
sólet sült:
Egykor pékség
a Nagy fuvaros utca
27-ben

378. Autójavító
a kóseráj helyén
(Dankó utca 28)

baromfivágás helye nem lehet messze sem a közönségtől, sem a rabbittól. Ha nem az asszony viszi, cselédet, gyereket szalajt a sajhethez a piacon vett pár csirkével, péntek reggel. Bármilyen gyanús talá a húsból, hibás belsőséget, vért, tömött libánál külön megnézendő a bögye, a *vészet*: kétség esetén a rabbi dönt, bölcs mérlegeléssel, elfogyaszthatják-e a húst vagy el kell dobni az egészet, netán csak a hibás részt.

Jiddis mondás, szegényebb városkából (*shtetl*). *Mer shokhtim vi hiner*, „Több a vágó, mint a tyúk.”

A pékség is mindig a közelben van, és csak akkor tud meggyökeresedni, ha tiszta. A nagy kemencében, a meleg maradékan fő, vagyis inkább sül, a szombati étel is. Sábescor nem szabad munkát végezni, s még az ünnepi étel, kivált a második étkezés, is elkészül a szombat bejövetele előtt. A sólet, füstölt hússal (liba) vagy tojással, majd egy teljes napig sül, érlelődik a meleget sokáig tartó kemencében.

A polgári élethez szükség van vendéglőre, s kell kávéház is. Volt ilyesmi is a környéken, például, Pless Henrik kávéháza a Déri Miksa utcában (10). Szolid, tágas, előkelő polgári helyiség. Még ma is, hogy már nem kávéház vagy szerkesztőség van benne, csak bútorüzlet, látványosan nyilvános közösségi tér. A család a háború után rossz hírbe keveredett. Állítólag — biztosan nem tud senki — az ostrom alatt lóhúst ettek volna. Ez már valósággal kannibalizmus, mondogatták, akik a környéken vészelték át a rettenet telét. A ló, tudni kell, *tréfe*, mert nem „hasított körmű állat”, s az ilyenek fogyasztását a Tóra nem engedi meg (Lev. 11,2; Deut. 11,6).

Korcsma sok helyütt volt, kivált a Teleki tér felé, a piac közelében. Igazi jó zsidó helynek tartották, kissé távolabb, a Duna baloldali rakpartján, a Ferenc József- / Szabadság-hídtól délre, a Vámháznál, a „Matróz csárdá”-t. Hogy kóser volt-e: erősen kétséges.

(2) A belzi rebe rejtekhelye Pesten

(VIII., Köztársaság tér 12)

Budapesten a haszidoknak (*hászid*) emlékhelye nemigen van. Talán csak egy; ez azonban nem emlékhely egyelőre. A Tisza Kálmán / Köztársaság tér 12 sz. házban rejtőzött a második világháború alatt egy ideig (1942–1944) a belzi haszid *rebe*, R. Aharon (Áron) Rokéah (Singer) (1880–1957). Hogy miért éppen itt? A kortársak bizonyára tudták a magyarázatot. Egy régi címtárból látni ma is: egykor a Tisza Kálmán tér 3 volt a székhelye „A Budapesten lakó zsidó galicziaiak önszegélyező egyesületé”-nek. Nyilván régóta a haszidok pesti „kikötő”-je volt ez a környék, a *rebe* az övéi között talált menedéket. S bizonyára csak véletlen, de még a tér neve is jelkép értékű. Tisza Kálmán (1830–1902) egykori miniszterelnök és belügyminiszter, akinek nevét a tér ekkor viselte, a tiszzaeszlári per idején (1882/83) bátran és határozottan utasította el a parlamentben az antiszemita uszítást, s ezzel — közvetve — kiállt a keleti, galíciai zsidóság politikai jogai mellett is.

Belz (Ukrajna, Lvov/Lemberg közelében) a galíciai haszidizmus egyik nagy központja volt a 18. század vége óta. Az első belzi *caddik* R. Sálom (Sólem) (1779–1855) volt, a „gyógyító (*rokéah*)”. A zsidó hagyományokhoz képest szokatlanul, a személyes gyónásban látta a lehetőséget a lélek bajának gyógyítására. A nőket — természetesen: a feleségeket — mindenben egyenlőnek tekintette a férfakkal: számára minden zsidó pár Ádám és Éva volt, a bűnbeesés előtt.

„A belzi R. Sálom történeteiből: Holnap

Egyszer peszah előtt, amikor mindenki buzgón merte magának a vizet, amint a parancsolat megkívánja, hogy majd maccát süssön, s mind ezt mondták egymásnak köszöntésül: Jövőre Jeruzsálemben!, R. Sálom így szólt: Miért csak jövőre? Talán már holnap, ha jön a messiás, hogy megszabadítson minket, Jeruzsálemben leszünk, s amint közeledik az ünnep, ezzel a vízzel, amit most merítünk, ezzel fogjuk megsütni a maccát, és azt esszük az ünnepen.”

(Martin Buber, *Das verborgene Licht*, 1924)

R. Sálom utódai, a Rokéah dinasztia tagjai, Aharon is, szigorú, aszketikus életmódjukról váltak híressé. Meg arról, hogy szembeszegültek minden intézményes zsidó vallási újítással, nemcsak a felvilágosodással (*haszkála*) és a neológiával, de még az orthodoxia szervezeti reformjával, az orthodox községek közös szervezetbe foglalásával és a cionizmus törekvéseivel is. Aharon apja, Jisszákhár Dov Rokéah (1854–1927) az első világháború idején Újfehértón, közvetlenül a háború után pedig néhány évig Munkácson tartózkodott. Réges-régen, még az első háború előtt jó évtizeddel, Patai József is meglátogatta őt Belzben; emlékeit halála alkalmából írta meg a *Múlt és Jövő*-ben (1927). Patai cikkéből kitetszően, a *rebe* szolgálata valóságos kereső foglalkozás volt az öt-hatezer főnyi belzi zsidóságban: a *rebe* látogatóiból éltek valamennyien; az áldásáért adott adományok (*pidjon*) jótékony célokat szolgáltak. Sok *ingerisher* — Magyarországról való — látogatója is volt. A munkácsi rabbi a vetélytársának és ellenfelének számított.

379. Vásártéri
zsidópiac, 1920 k.

Jisszákhár fia, Aharon, már otthon, Belzben (az időben: Lengyelország), apja helyére lépve, az orthodoxiában is szokatlanul hosszú imarendet vezetett be közösségében. Hívei révén komoly politikai befolyása is volt; a belzi haszidok rendszerint a lengyel kormánypartokkal tartottak. A galíciai zsidók „fő-rebé”-je — Lengyelországban annak tekintette mindenki, bár nem volt ilyen cím vagy rang. Szinte lengyel zsidó fejedelem. Száz éves zsinagógája majd csak akkor fog elkészülni teljesen, ha eljön a messiás — mert Belzet a messiás, természetesen, útba fogja ejteni.

A második világháború kitörésekor Aharon a családjával együtt menekülni kényszerült Belzből. Przemyslben az övéi közül csaknem mindenkit megöltek, mind a hét gyermekét is, ő maga, megjárva több lengyelországi gettót, végül Ungvárra (Kassára?) került, majd innen Budapestre (1943. május), egyike a nagyszámú lengyel menekültnek, akik azokban az években átmeneti biztonságot találtak Magyarországon, vagy szabad folyosót, amelyen át eljuthattak Nyugatra. Mondják, „katonaruhában” érkezett meg Budapestre, s a — lengyel? — egyenruhát mindvégig viselte, ha csak hosszú fekete kabátja alatt is. Vagy inkább egyenruha — egyenruhás személy — védelme alatt volt? Vagy lengyel haszid öltözékét viselte mindvégig? A kortársak emlegetik egy magyar katonatiszt segítségét. Gettókból szabadulván, talán haszidok adták kézről kézre, és bizonyára segítették magyar katonák is; Kárpátaljáról vagy a Felvidékről 1943-ban igazán nem volt nehéz eljutni a fővárosba. A *rebe* Budapesten szigorú rejtőzésben élt, mígnem sikerült kikerülnie Palesztinába, alkalmasint Románia felé, alkalmasint valamelyik cionista „kirándulás (*tijjul*)” résztvevőjeként. Vagy szabályos útlevelel, *certifikát*-tal? Mondják, hogy a szakálla nélkül, s hogy egyébként

KÜLSŐ-
JÓZSEFVÁROS
473

is megtört lélekkel. Mondják, hogy a költségekhez, menekülés, pesti tartózkodás, elutazás, hozzájárult, sejtethetően temérdek pénzzel, Niszel, a vendéglős is. De a belzi rabbi rejtőzése talán nem is volt mélységes titok, sem a haszid hívők, sem a hatóságok előtt. A hatóságoktól bizonyára ő is megkapta mindazt, amit a többi lengyel menekült (élelmiszerjegyek stb.); ehhez szerepelnie kellett a nyilvántartásokban is. S mondják, a végén már maga a belügyminiszter üzent, Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948), hogy tovább már nem tudják fedezni.

Mondják azt is, hogy búcsúztatására, valamikor 1944 télutóján, de biztosan még a német megszállás (március 19) előtt, vannak, akik pontosan is tudják a dátumot: január 16, a *rebe* elutazása előtti napon a hívek — a lengyel *hószed*-ek — tömege gyűlt össze az udvarban és a járdán, úttesten, a téren a ház előtt, feketében, ahogyan békében szoktak volt járni. Ezek voltak ott, mondják. „*Sa! Sa!*” — kiáltozták szünetlen: „Csendet!” Várva, mint jobb időkben péntek esténként, a *rebe* szavát. R. Aharon kis időre megmutatkozott a hívei előtt, a II. emeletről, ahol lakása volt, s ezt mondta nekik, jiddisül: „Maradjatok nyugodtan. *Blaybt in shtilerkayt.*” Ezen a napon csak lovasrendőrök tarthatták fenn a rendet az utcán; kardlappal, ahogyan szokták.

Mondják azt is, hogy a *rebe* elbúcsúzott a pesti orthodox közösségtől is, szűkebb körben, de az orthodox székház Dísztermében is, ahol egy szombat esti *salsüdesz* adott keretet a találkozáshoz.

Utóbb sokan felrótták a *rebé*-nek, hogy magát mentette, de sorsukra hagyta híveit, a galíciai lengyel *hószed*-ek sok százezres tömegét. Testvéröccse, R. Mordekhaj, Pesten, még januárban, beszédet mondott az itt élő menekültek előtt — vagy ugyanazon a napon, amelyen a *rebe* búcsúzott, s ugyanott, ugyanazoknak? Bár elment ő maga is, mint Aharon, a többieket bizakodásra bízta. A „Maradjatok” értelme, talán még kimondva is, ez volt, lehetett ez: maradhattok; s a „nyugodtan” is azt jelentette: „Nem jön ide a rossz.” Maradjatok nyugodtan; maradhattok, mert a rossz ide nem ér el. Aki a *rebe* szavát, mint a haszidok szokták, útmutatásnak, szinte kinyilatkoztatásnak vette, s maradt, pár hónap múlva szinte biztosan fennakadt a sűrű razziák valamelyikén, s mert állampolgársága, persze, „rendezetlen” volt, a rendőrség nyilván bevágta a legközelebbi *gyűjtő*-be vagy *transzport*-ba.

A R. Aharon elutazásával kapcsolatos beszédek annak idején megjelentek nyomtatásban is: egy folyóiratnak tervezett, de folytatás nélkül maradt kiadványban (*Ha-derekh*, Budapest: Náhum Uri Eisler, 704. sevát 13 [= 1944. január 28]), illetve *Masmía jesua*, „A megszabadulás hirdetője” címmel, ugyancsak Budapesten, a Katzburg (Mesullám Zalman Katzburg) Nyomdában. Visszhangjuk, akkor, már nem támadt, túl gyorsan jöttek az események.

Keresztes-Fischert, ha csak közvetve, de a történethez tartozik ez is, a németek nyomban a megszállást követő napokban lefoglalták, és koncentrációs táborba szállították.

Aharon Rokéah ezután Tel-Avivban és Jeruzsálemben élt, és több jesivát is alapított az országban. A belziek legnagyobb jesivája ma Jeruzsálemben működik, a Mahané Jehuda negyedben, de a jelenlegi *rebé*-nek, aki Aharon unokaöccse, vannak követői Nyugat-Európában, Amerikában is. Még újságot is kiadnak. Általában „szigorú”-aknak (*harédi*), másképp: szélsőségeseknek tartják őket.

Aharon Rokéah mondásaiból:

„Jót mindenből tanulhat az ember. Az izraeli társastaxi, a *sérut*, például, szerénységre tanít. A *sérut*ba csak akkor tudsz beülni, ha mélyen meghajolsz.”

A *rebe* körüli szájhagyomány, mellesleg, számon tart más pesti helyszíneket is. Emlegetik, például, az úgynevezett Kupolás házat (VII., Dohány utca 56), ahol annak idején kóser vágoda is volt; a lakók azt beszélnek, hogy itt rejtették el a lengyelországi csodarabbit, aki szerencsésen túl is élte a háborút. Mások a VIII., Lujza utcában tudják pesti lakását. A belzi rabbi, a legendák is mutatják, valóban személyiség volt, pesti rejtőzése valóban esemény.

A haszidizmus egészen a közelmúltig nem talált, talán nem is keresett utakat Budapestre, nem volt zsidó közösség, mely a belzi rabbi emlékezetét a magáénak érezte volna. *Ohel*, 'sátor', a sírt magába foglaló kis építmény a haszid rebéknek a sírja fölött szokott állni; a közönséges józsefvárosi bérházban csak menedékhelyet becsülhet meg az emlékezet.

(3) Scheiber Sándor egykori lakása

(VIII., Kun utca 12, III. emelet 27)

Nem emlékhely Scheiber Sándor egykori otthona. Kétszobás, egyszerű lakás, bérházban, a Teleki tér sarkán. A ház valaha jobb napokat látott. Régen mozi is volt benne: a Népszínház-mozgó. (Zsidók 1944 nyarán is látogathatták: minden szerdán és pénteken az első mozielőadást. Jelenleg kárpitos üzem.) Még ma is a környék jobb házai közé tartozik. A Scheiber család lakott itt, Scheiber Lajos (1867–1944), a Nagy fuvaros utcai templomkörzet rabbija. A háború után, amikor már egyre nehezebb volt lakáshoz jutni, Scheiber Sándor, a hagyomány tiszteletéből is, meg mert a Rabbiképző innen gyalogos távolságban van, itt maradt haláláig.

Könyv, könyv volt a lakásban mindenütt: a szép asztalosmunka könyvállvány roskadozó polcain, de a tetején is, az íróasztalon, minden bútoron, melynek teje van, s a padlón is, tornyokban. Scheibernek egészen személyes viszonya volt könyvekhez, kéziratokhoz. Éltek a könyvlapok az emlékezetében, élt a kairói geniza sok-sok héber kézírása.

A középkori héber kéziratok legnagyobb gyűjteménye a 19. század végén került elő (1896), befalazva, a kairói óváros (Fosztát) zsidónegyedének régi zsinagógájában (Ben Ezra zsinagóga, 882), ahol egykor Maimonides is imádkozott, s anyagát — valami százötvenezer kézirat és töredék — tudósok, gyűjtők nyomban szétvitték, ládászámra, a világ nagy múzeumaiba. A *geniza* régen kincstárát jelentett, az óperzsa királyi udvarban a koronakincsek rejtékhelyét; a középkorban a zsinagóga egyik helyiségét, ahová a már nem használható szent szövegeket és egyéb héber kéziratokat félretették, elrejtették. A *pászul* szent könyvek lapjai, a *seimesz* anyag Kairóban évszázadok során gyűlt össze, s vegyesen van benne mindenféle héber írás: bibliai és talmudi szövegek, liturgikus könyvek, okmányok, levelek. De minden töredékesen, laponként, fecniken. A geniza tudományos kutatása az irat azonosításával kezdődik: mi van a bőr- vagy papírdarabkára írva, s hová került annak idején a többi kis töredéke. Scheiber még a háború előtt, a legnagyobb gyűjteményben, Cambridge-ben kezdte a geniza kuta-

tását, tudván tudva, hogy Pesten Kaufmann Dávid könyvtárának geniza-anya-
ga feldolgozásra vár. Szerencsés volt az élete: fölkereshette a világ minden na-
gyobb geniza-gyűjteményét, New Yorktól Leningrádig, s talált is mindenütt ko-
rábban ismeretlen — mások által észrevétlen — anyagot. Felismerte a kézírások-
kat, emlékezett a lapok képére, agya egymás mellé helyezte a geniza földrészek
és óceán elválasztotta darabjait. Tudományos munkásságának legfontosabb ré-
sze volt a geniza-kutatás, ezzel szerzett magának nemzetközi hírnevet. Áradtak
hozzá a könyvek, különnyomatok tudós társaktól a világ minden részéből.

Scheiber könyvtára nemcsak a tudomány szerteágazó nemzetközisége okán
gyarapodott. Szerteágazó volt az érdeklődése is. A modern geniza ugyanúgy a
szenvedélye volt, mint a régi. A magyar zsidó történelem, minden részletében, a
héber feliratok és középkori kódexek kötéstábláiba tömítésül belehelyezett kéz-
irat-töredékek, a zsidó néprajz tárgyi emlékei, ezeket, persze, ha könyvtárakban,
gyakran a kidobás előtt, a szeme elé kerültek, sietett kiadni; a folklór, a zsidó vándor-
motívumok irodalomban, néphitben. Kéziratok, akár fecnik is, levelek, Kiss
József vagy József Attila kezéből. A kéziratokhoz bizonyára eredetiségük és egy-
szeriségük vonzotta, már-már mágikus erővel. Gyűjtötte őket, mint a könyveket.

Mi minden fért el egy szerény lakásban, a belváros peremén is kívül!

(4) Szezárdi imaház

(VIII., Teleki tér 22)

A Teleki téri zsinagóga, az úgynevezett szezárdi imaház régebben közkeletű ne-
ve: *Csertkovo / Csorkovo sil / sil*; már ez az elnevezés is mutatja, hogy a szezárdi-
nak mondott imaház egyáltalán nem spanyol eredetű zsidók zsinagógája, ha-
nem galíciai haszidoké: *shul*, 'tanház'. Csorkov, Csertkóv vagy Czorkóv város
Podóliában, Ukrajna, a Monarchia (Galícia), Lengyelország, ma ismét Ukrajna

380. Jámbor öreg
férfiak, kabátban,
kapote-ban

X:1. VIII., Népszínház utca 22.
Sörös palota, a Polgári
Serfőzde bérháza

X:2. Kiss József egykori
lakásánál

X:3. A Nagy fuvaros utcai
zsinagóga belső tere:
A bima

X:4. Nagy fuvaros utcai
zsinagóga: Imatábla

X.5. Nagy fuvaros utcai zsinagóga: Tóra-szekrény az imateremben

X.6. Nagy fuvaros utcai zsinagóga: *Parokhet*.
(Részlet.) A Tóra koronája
(*keter* Tóra)

X:7. VIII., Fecske utca 14:
Kék-fehér üvegablak a
lépcsőházban

X:8. VIII., Dobozi utca 7-9:
Az épület udvari szárnyában
egykor orthodox
imaszoba volt

381. „Csertkovo sül”
(Teleki tér 22)

területén. Innen származtak el Majna-Frankfurtba a Rotschildok. (No, azért nem minden csortkovi volt egy Rotschild.) 1860 óta, amikor David Moses Friedmann letelepült a városkában, Csortkov befolyásos haszid központ volt. A városkában a legtöbb zsinagóga vagy *shul* hagyományosan a piactér mellett volt; a jámbor (*hászid*) árusok „tanulás”-sal töltötték minden szabad percüket. A Teleki téri községnek is a jiddis volt a nyelve; imarendje, szokásai csak annyira különböztek a német (askenázi) *minhág*-tól, amennyire a haszidizmus általában is fölvetett némely hatásokat a törökországi szefárdiaktól.

A közönséges lakóház földszintjén berendezett egyszerű zsinagóga az udvarról nyílik, jobboldalt.

(5) Teleki tér

A Külső-Józsefvároshoz tartozik a VIII., Teleki (Teleki László) tér — Kun utca környéke is. Csak az 1860 utáni évek táján épült ki igazában. A közelben van, az Orczy úton (ma: az egykori Orczy út Fiumei útnak nevezett szakaszán) a Hatvan–losonci, későbbi nevén: Józsefvárosi pályaudvar, ekkor még a főváros személyforgalmának egyik nagy kikötője, óriási forgalommal; később teherpályaudvar.

TELEFON: Használt férfi, női ruhát, fehérműt,
340—967 cipőt, szőnyeget, hagyatékot, egész ház-
tartást, zálogtárgyat és mindent veszek.

Nutovits, VIII., Népszínház-u. 26

VIDÉKRE IS MEGYEK

382. A Józsefvárosi pályaudvar. „A pest-losonci vaspálya pályaudvara s indóháza Pesten”, Zombory Gusztáv rajza után, 1865

A környék középpontja mindenképpen a piac. Eredetileg Baromvásár tér vagy Széna tér volt, vásározó hely. Ami a 18. század végén a Belváros szomszédságában az Új vásártér lehetett, az volt a szerényebb polgári egzisztenciába kapaszkodó majdnem-külvárosi lakosság számára a Teleki tér. Nem egyszerűen ócska-piac, hanem állandó kirakodóvásár, bódékkal. Maga a használtcikk-piac, ahol a zsidóbarátok kínálták portékájukat, 1897 óta működött itt, a tér nyugati szélén. (1950-ben átköltöztették az Ecséri útra, s azóta már onnan is továbbköltözött: a Nagykőrösi útra. De a Teleki tér piac maradt ezután is.)

383. Teleki téri piac, 1946

A környék zsidósága a 20. század elején jobbára a piacból élt. Árusok voltak többnyire, egyszerű emberek, még éppen csak fél lábbal a fővárosban. Szervezetük is volt, székhelye az úgynevezett Zsibárus házban. Jobban tudtak jiddisül, mint magyarul. Hasonképpen az ügyfeleik is. A 20. század elején, aki „feljött” Budapestre, erre a környékre érkezett meg, ez volt a pesti kikötő a szegényebb és legszegényebb vidéki zsidóság, a „lengyelek”, galíciai haszidok számára.

A „Teleki téri”, akár árura mondták, akár modorra, nem számított éppen dicsérő jelzőnek. De ez csak a piaci modorra állt, mert a jámborságban amúgy nemigen volt hiba. A téren körös-körül számos kis zsinagóga, imaház, imaszoba volt. Például, mindjárt a sarkon a lengyeleké: Lujza utca 8 (Szachre Pajlen: *szohré Pólin*, 'lengyel árusok'). És a többi: Teleki tér 1, 5, Dobozi utca 3, 7–9, Erdélyi utca 19, Lujza utca 21; és még hány más.

A Teleki tér közelében a Zsibárus ház U alakú tömb: Lujza utca 16 — Magdolna utca 40 sarokház, Magdolna utca 42–44, Magdolna utca 46 — Dobozi utca 21 sarokház és a szomszédos épület: Dobozi utca 19. Árusok laktak itt, ez volt a központja a zsibárus szervezetnek. 1944. október 15/16-án a nyilasokat egyedül itt fogadta ellenállás, fegyver.

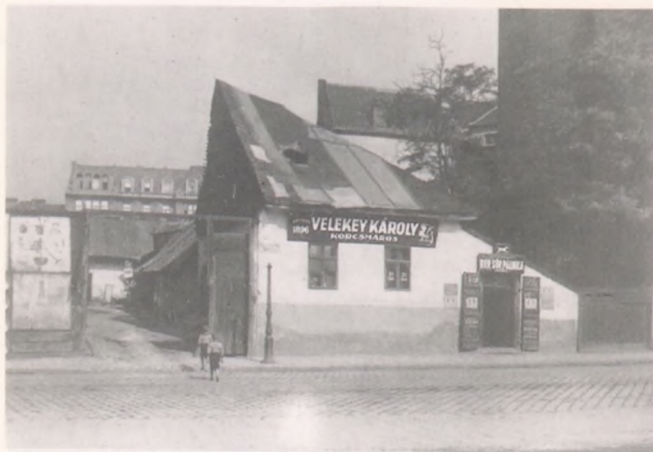
384. Boltok, műhelyek, ócskások
(Teleki tér 15–19)

385. Tömeg a Teleki téri bódék előtt, 1946

(6) Korcsmában gyülekező antiszemita párt

Itt volt, a Teleki téren, Kaiser Mihály korcsmájában (VIII., Teleki tér 8) a tisaeszlári per utáni időkben az Antiszemita Párt egyik gyülekezőhelye. A párt, Istóczy Győző, Verhovay Gyula (1849–1906), az 1884. évi választáson számottevő parlamenti képviselőhez is jutott (17 mandátum). A szervezkedést a budapesti rendőrség szemmel tartotta. Fennmaradtak a Fővárosi Levéltárban a megfigyelők jelentései.

Másik találkozóhelyük a Lerch korcsma volt, s egy harmadik, a környéktől kisé távolabb, a Sverteczky-féle vendéglő, akkoriban „Fehér szegfű” (VIII., Práter utca 26).

386. Bor, sör, pálinka,
1896

elvezítette politikai befolyását, maradt a korcsma. Élete derekán maga Istóczy visszavonult, politikai pályafutásának emlékezéseit rendezte sajtó alá, és Josephus Flavius fordításával (*A zsidó háborúról*, 1900) morzsolgatta napjait.

Véletlen-e, nem véletlen: az egykori Kaiser-korcsma szomszédságában (VIII., Teleki tér 10) nyilasház volt 1944 őszén: gyűjtőház. Utcán elfogott, lakásokból kirángatott zsidókat hoztak be ide vagy a tér más házaiba (Teleki tér 4–10). Egy csoportjukért, ötven-valahány ember, akiket december első napjaiban elhurcoltak a nemzetközi gettóból (Tátra utca 15), Wallenberg emelt szót. Nap mint nap ki tudott menteni innen néhány embert, mindenkit azonban ő sem.

Ágai Adolf szatirikus lapja írta, a *Borsszem Jankó*, közelebbről, Székely Ferenc rovata, a „Seiffensteiner Salamon tűnődései” (1884. szeptember 28):

„Én nem kívánok, hodj antiszemiotokat csokjanak be, én sopánsak aztat szeretnék megélni, hodj az üvék szájakokat csokjanak be.”

Az Antiszemita Párt országgyűlési képviselete már a következő parlamenti ciklusban megfogyatkozott (6 mandátum). Istóczyt képviselőtársai amolyan bohócfigurának tekintették. A párt

XI. A pesti hitközség szomszédai

Bár a pesti hitközség a világ legnagyobb zsidó közössége volt, olyan nagy mégsem volt, mint lehetett volna, ha a főváros minden zsidó hitközsége hozzá tartozik. A székesfőváros területén egy nagyobb gyülekezet: Buda az 1868/69. évi kongresszus után önálló maradt, és az egyesített Budapest létrejötté (1873) után is megtartotta önállóságát. A Budapestet körülvevő és vele egyre szorosabban összekapcsolódó, de még évtizedekig önálló közigazgatású városokban, többek között Újpesten, és a kisebb községekben mindenütt, a zsidó hitközség is önállóan működött.

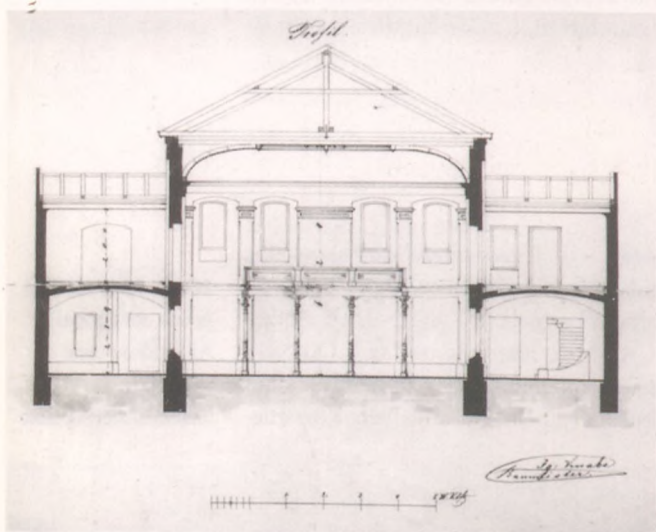
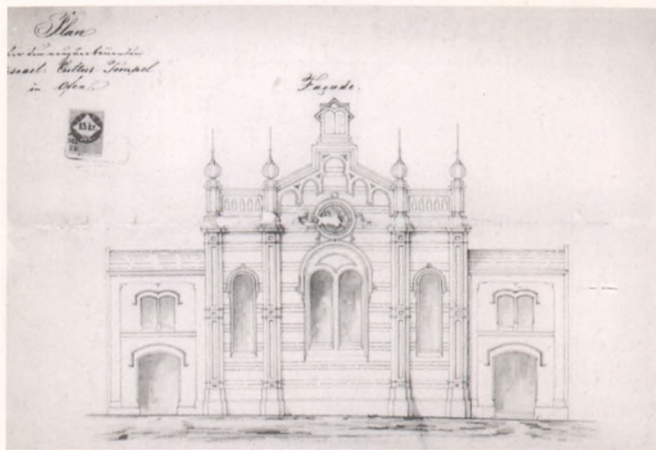
(1) Buda

A budai zsidó község, mely a 18. század végén — II. József rendelkezéseinek hatására — ismét megalakulhatott, fennmaradt egészen a közelmúltig.

Önállóságának utolsó évtizedében, közvetlenül a második világháború előtt, a budai hitközségnek három zsinagógája volt. A község főtemplomát, az I. Öntőház utca 5 alatti zsinagógát, Knabe Ignác építette egykor „mór” stílusban (1865), talán egy — közelebről nem ismert — korábbi imaház vagy imaszoba telkén. Közvetle-

387. A királyi vár alatt épül a zsinagóga: Az Öntőház utcai zsinagóga felállványozott épülete

388. Öntözőház utcai zsinagóga: Homlokzat. Knabe Ignác beadványi terve, 1865

389. Az Öntözőház utcai zsinagóga: Metszet
Metszet

A PESTI HITKÖZSÉG SZOMSZÉDAI
482

nül a Vár alatt állt, a Duna felőli oldalon, a túlpartról is jól láthatóan; mondhatni, reprezentatív helyen. Azelőtt alighanem csak imaszoba volt Budán, s az, hogy zsinagóga építésébe fogtak, a hitközség megszilárdulását jelezte. A költségekre csak nehezen teremtették elő a pénzt, de az épület azért aránylag gyorsan elkészült. Az avatáson (1866. január 23) Meisel Dohány utcai rabbi mondott beszédet, németül; az óbudai rabbi kerek percc elutasította a közreműködést a „kultusztemplom” avatási szertartásában, ott volt ellenben R. Dessauer Újpestről. Ahazzán és a kórus mellett szólisták is énekeltek. Az ünnepséget a magyar himnusz zárta. A szeuda („Festessen”) költségeit minden résztvevő maga fizette. Az épület a második világháborúban súlyosan megrongálódott, és a háború után a hatóságok minden aggály nélkül lebontották. (Az utca páratlan oldalán a Várhegy falához tapadó házak őrzik a negyed 19. századi hangulatát.)

Az újlaki zsinagóga (II., Zsigmond utca 49) neo-gótikus épület, Fellner Sándor építette (1888), később körülépítették a hitközség bérházával. Jelenleg ez a budapesti hitközség budai körzetének zsinagógája.

Kevéssel az első világháború előtt a

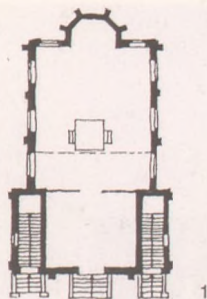
budai hitközség meghirdette a pályázatot egy nagy, reprezentatív zsinagóga terveire (1912), 800 földszinti, 600 karzati férőhellyel, 60 reggeli imahellyel számoltak, pályamunkát nyújtott be Lajta Béla (I. díj), Gombos Imre (II. díj), a Löffler testvérek (III. díj), és Jakab Dezső is, de a szándékot nyomtalanul elmosta a háború.

A lágymányos/kelenföldi — akkori nevén: Szent Imre-városi — zsinagóga modern épülete (Lenke út / XI., Bocskai út 37) 1936-ban készült el; ma, felismerhetetlenül átépítve, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat tulajdona, eredeti rendeltetését csak a kerítés vasrácsán jelzi, ha félrehajtjuk előle a sűrűn ültetett bokrokat, a zsidó vallási jelkép: a *menóra*.

A budai hívők mindig is tartottak lakásokban is szertartásokat, alkalmilag vagy rendszeresen. Nagyünnepeken még a Budai Vigadó I. emeleti hangversenytermét is kibérelték. A hitközségi előljáróság székhelye II., Fő utca 12 volt. Külön lapot is kiadtak: a *Zsidó Élet*-et. A budai hitközségi iskola, melyet Baracs Károlyról (1868–1929), egy időben (1921–1926) a hitközség elnökéről neveztek el, a Körtérnél, a XI., Váli út elején (1) volt (1929). Járt ide Devecseri Gábor is. Pár házzal odébb

(Váli út 6) a hitközség gyermek napközi otthona volt. A Chevra Kadisa székháza Buda központjában volt (hosszú időn át: I., Lánchíd utca 4, azután: I., Vérmező út 16), a zöld negyedben Aggok házát tartottak fenn (II., Labanc út 16/B). A II., Keleti Károly utca 22 a hitközség bérháza volt, s itt működött a műegyetemi hallgatók külön kóser menzája is.

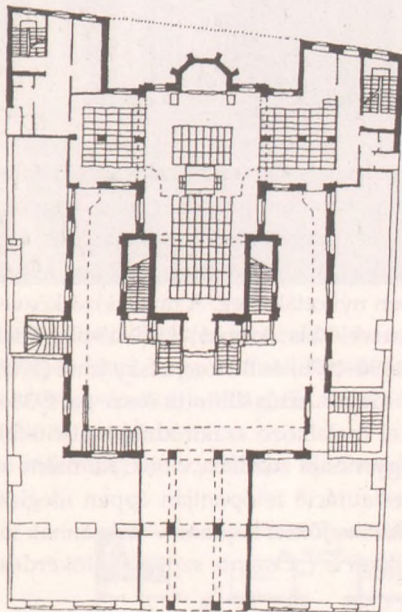
Az 1930-as évek derekán, pesti kezdeményezésre, de támogatást élvezve belülről is, mozgalom indult a budai hitközség egyesítésére Pesttel („unifikáció”). A főváros egysége sok szállal kötötte össze a két hitközséget, a nagyünnepi szertartásokhoz Budáról is sokan átmentek Pestre. Sokan akarták az egységet. Egy közgyűlésen, a Budai Vigadóban, a résztvevők az egyesítés mellett foglaltak állást (1934. november 18). Ellenben Heller Bernátnak az volt a véleménye, hogy egy több évszázados község nem számolhatja fel önmagát. Az egyesítést végül is a budai hitközség közgyűlési határozata (1949. december 4) valósította meg, már a második világháború után, állami nyomásra. A budai hitközség ingatlantulajdonát az állam kapta meg, székházát pedig az akkori kormánykoalíció egyik pártja, mely csakhamar

1

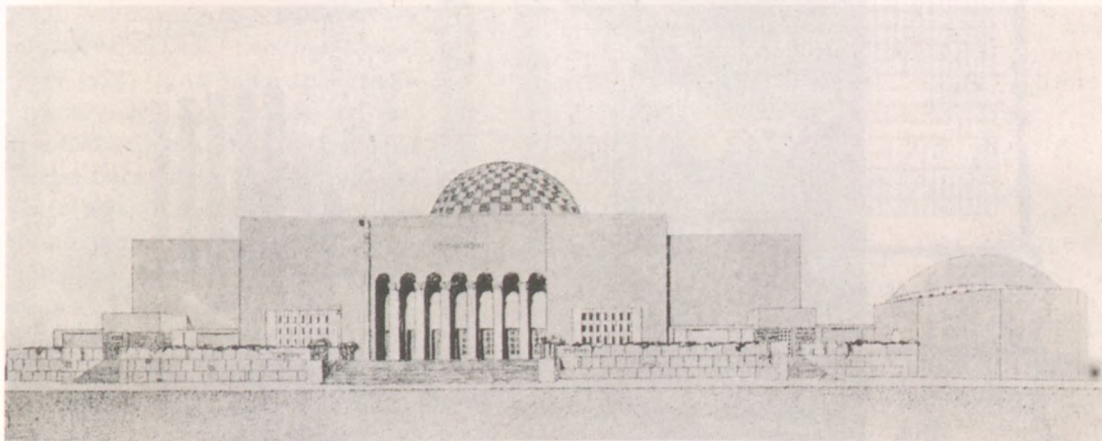
390. Az újlaki zsinagóga (II., Zsigmond utca 49) alaprajza.

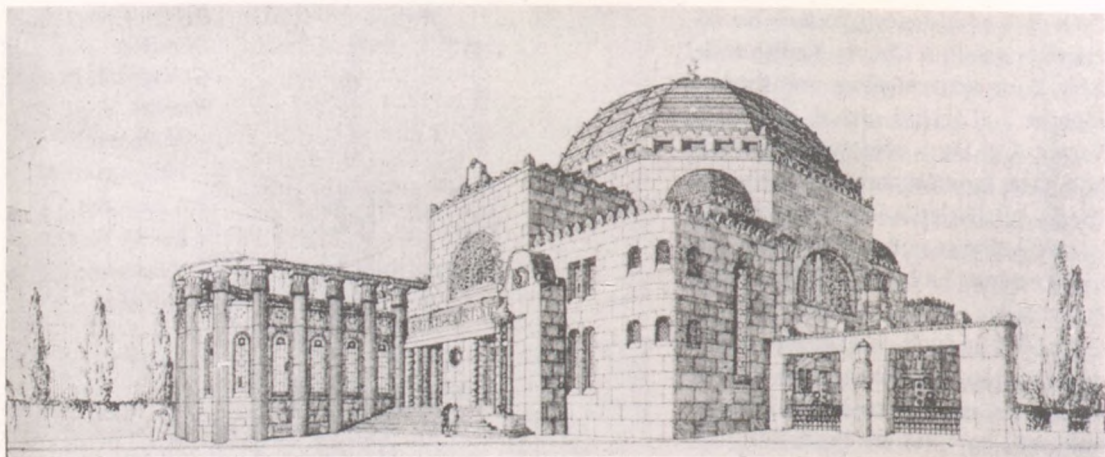
1: Az eredeti zsinagóga-épület
2: A zsinagóga a köréje épült hitközségi és lakóházzal

2

391. A tervezett új budai zsinagóga épülettömbje. Lajta Béla pályázati terve, 1912

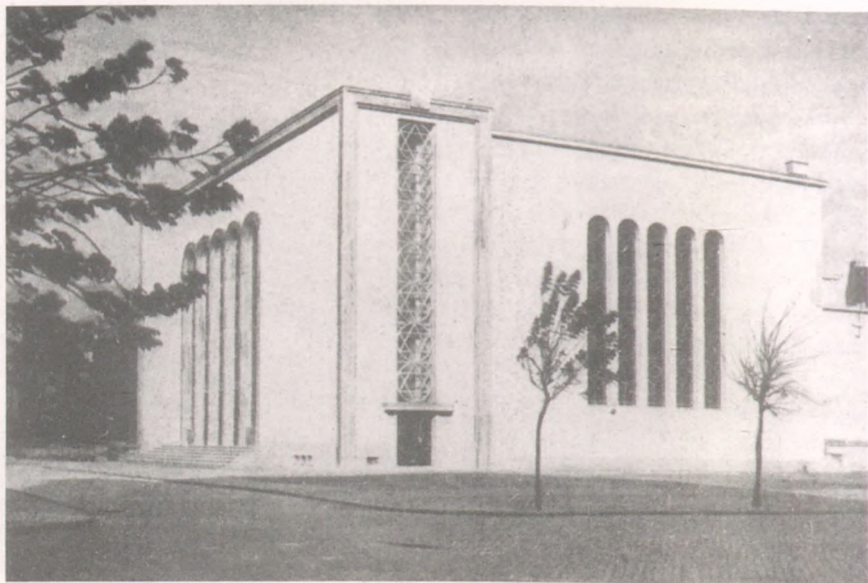
392. Löffler Sándor &
Löffler Béla pályázati
terve, 1912

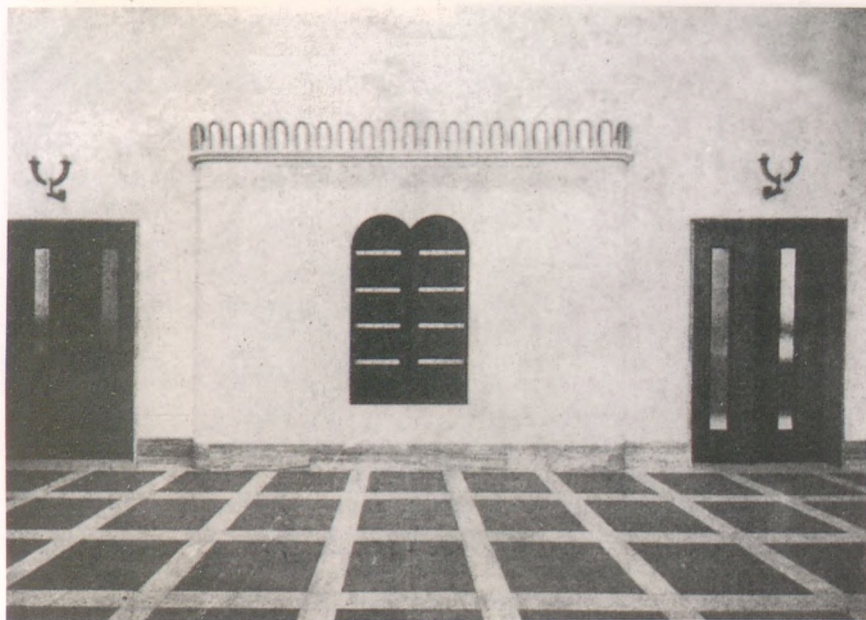
beolvadt az egyetlen valóságos hatalommal bíró pártba, s ezzel az államé lett a megszüntetett hitközség teljes vagyona.

A Farkasréti temető melletti Zsidó temető a volt budai hitközségé. Korábbi temetőjüket, a Vízivárosban, 1937-ben felszámolták. Az új temetőt a Farkasréten 1895-ben nyitották meg. A ravatalozó közvetlen közelében, a rabbik sorában van eltemetve Kiss Arnold (1869–1940), Edelstein Bertalan (1876–1934), Geyer Artúr (1894–1976) és Benoschofsky Imre (1903–1970).

Geyer Artúr állította össze az 1938–1944. évi magyarországi zsidóüldözésekkel foglalkozó szakirodalom első bibliográfiáját (1958). Könyvét a nyomdából egyenesen zúzdába vitték: föl merte venni a hivatalos politikában 1956 után, a restauráció tetőpontján éppen megint fontos szerepet játszó egykori népi író, Darvas József hajdani — már annak idején zsidóellenes támadásnak tekintett — cikkét is („Őszinte szót a zsidókérdésben”, *Szabad Nép*, 1945. március 25), per-

393. Kelenföldi
zsinagóga
(XI., Bocskai út 37)

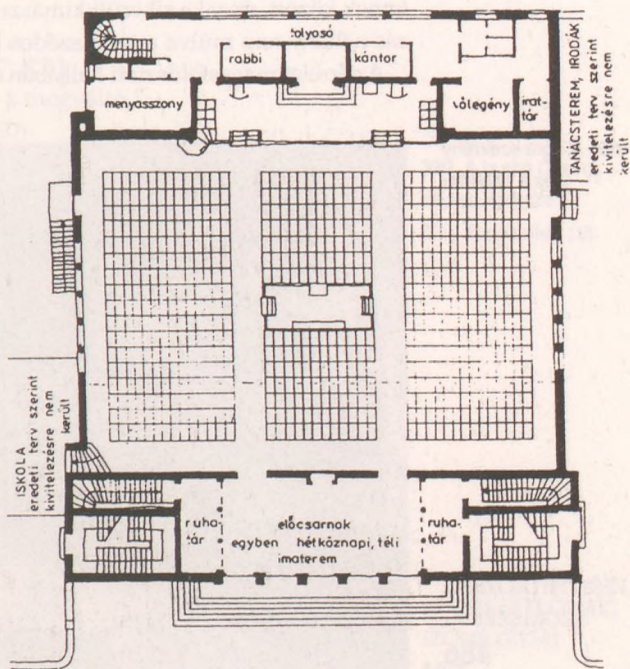
394. Kelenföldi zsinagóga: Előtér az I. emeleten, a zsinagóga bejárata előtt

sze, csak a címet. (A cikkben Darvas ezt írta a koncentrációs táborokból hazatérő zsidókról: „...Úgy tanulták meg a világot látni, hogy vannak keretlegények és vannak munkaszolgálatosok. Most, hogy fordult a világ, ők szeretnének keretlegények lenni.” Darvas nem átalotta ezt leírni.)

Benoschofsky Imre volt az önálló budai hitközség utolsó rabbija; ide Pestről érkezett, hajdani lakása a Teleki tér 5 sz. házában volt, Budán a II., Margit körút 7. Utóbb — a budai hitközség beolvadása után — a Dohány utcában működött mint a hitközség helyettes vezető főrabbija.

A Farkasrétre temették a pszichoanalitikus Ferenczi Sándort (1873–1933), Freud tanainak és módszerének magyar apostolát. Lánosz Kornél (1893–1974) atomfizikust, Einstein egykori tudós munkatársát, aki magyar földben akart nyugodni, Scheiber Sándor búcsúztatta. Vágó László sírkövén néhány jeles épületének domborműves rajza látható, köztük van a Hősök temploma is. Egy fegyvergyáros és felsőházi tag sírja: Frommer Rudolffé (1868–1936), nemesi előnévvel: fegyverneki Frommer, aki a nevét viselő, egykor híres automata pisztolyokat tervezte és gyártotta.

395. Kelenföldi zsinagóga: Alaprajz (I. emelet)

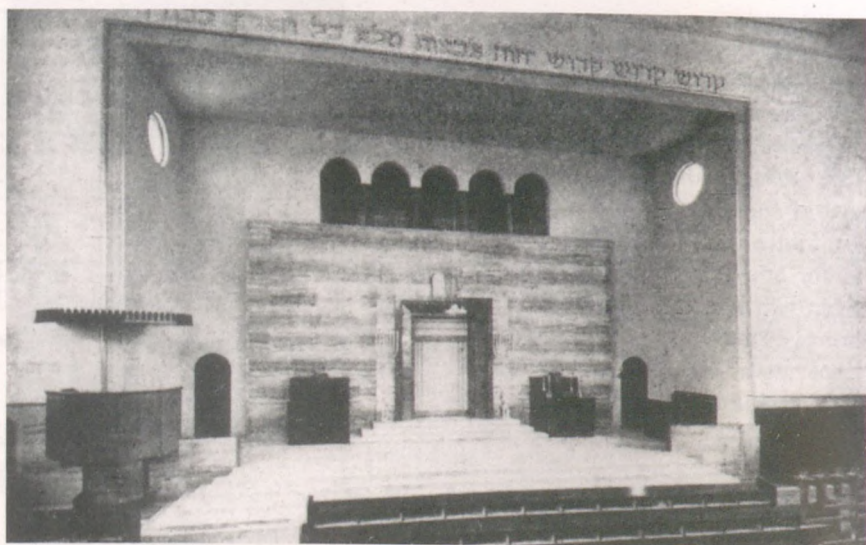

396. A kelenföldi zsinagóga belső tere

XII., Maros utca 16: Itt volt a budai Chevra Kadisa kórháza. Jól felszerelt intézet, 1931-ben épült, megnyitásakor 43 ágya volt. Zeg-zugos folyosói, rafináltan tagolt belső tere, nappal szobái, déli fekvésű, hatalmas terasza jelzik a hajdani szanatórium meghitt biztonságát. A háború utolsó hónapjaiban sokan találtak itt menedéket hosszabb-rövidebb időre. Buda ostroma alatt (1945. január 12) nyilaskeresztes fegyveresek törtek be a kórházba, és az épület udvarán lemészárolták az ott talált orvosokat és betegeket; 92 személy (orvosok, ápolók, alkalmazottak) esett áldozatul. A tömegmészárlásokból ismert módszerrel jártak el: a betegekkel gödröt ásattak a kertben, s ide lőtték bele az áldozataikat. A sortüzet „Kun páter”, a hírhedt Kun András vezényelte a terrorlegényeknek: „Krisztus szent nevében! Tűz!” Csak egy ápolónő maradt életben, benn a gödörben, a tetemek között, éjszaka sikerült kimásznia, ő adott hírt a történeletről. Egy bombázás néhány nap múlva a szomszédos házat ráomlasztotta a tömegsírra.

Az épület magasföldszinti halljában emléktábla.

397. A Tóra-szekrény és a szószék

398. A parokhet
a Tóra-szekrény előtt

„E kórház betegei,
hívásukat önfeláldozásig teljesítő orvosai,
ápoló és segítő személyzete
1945. január 12-én
zsidóságunk vértanúi lettek.
Irgalom Istene,
vigasztald meg fájó szívünket,
gyógyítsd meg az emberiség beteg lelkét.”

S ez alatt héberül:

וְכָא לְצִיּוֹן נוֹאֵל
„De eljön Cionhoz a megváltó.”
(Jes. 59,20)

399. A budai Chevra
Kadisa kórháza
(XII., Maros utca 16)

Az épületben jelenleg ambuláns rendelőintézet van. Tágas, gyönyörű kertjét magas tűzfalak, s távolabbról egy lakóépület erkélyei veszik körül. A növényzet: virágok, fák, szőlő, néhány gyümölcsfa, de a termést szinte sohasem szedik le. Csak az lép be a kertbe, aki tudja, mi történt itt, s emlékezik. A mártírok sírja az óbudai temetőben.

Heller Bernát

(1871–1943)

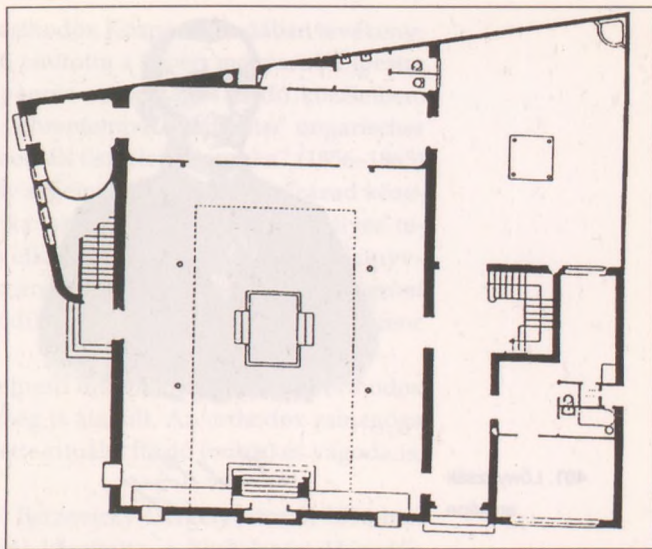
Budán lakott, egy időben a II., Fő utca 77-ben, aztán a Rózsadomb alján: II., Bimbó út 5. Tudománya, nyilván egyik mesterének, Goldzihernek a hatása alatt, a zsidó és arab folklór volt. Tudományos főműve, *Az arab Antar-regény* (1918, németül: 1931) egy középkori arab népkönyvet tárgyalt. Kis összefoglaló könyve, *A héber mese* (1925 k.), és az e mögött álló számos, jobbára csak idegen nyelven kiadott tudós tanulmány, ma is értékes bevezetések ebbe a varázslatos tárgykörbe. Amikor Thomas Mann *József és testvérei* regényfolyama még folyt, Heller egy cikkében, az IMIT. *Évkönyv*-ben (1940), „Thomas Mann, az aggádista” címmel, bizonyította a nagy író mély szellemi elkötelezettségét a talmudi irodalom elbeszélő módszere és a Biblia történeteit kiegészítő vagy továbbszövő elbeszélés-részletei, az *aggáda* iránt. De Heller már korábban is írt hasonló tanulmányokat: „Arany János viszonya a legendához és az agadához” (IMIT. *Évkönyv*, 1929) stb. A Rabbiképző Intézet tanáraként híressé vált a hallgatóitól megkövetelt mindennapi penzumról: nyolc vers Biblia kívülről. Szombaton, ünnepen, szünet idején is; mert Tórát tanulni mindig szabad. Péntek esténként nyílt ház volt nála, sütemény, tea, s a vendégek csak tudományos dolgokról beszélgettek. Másik mesteréről, Kármán Mórról mondta, talál órá magára is: „Mint a tanárok tanára, nem kötötte tanítását sem órához, sem föltételhez: ideje, könyvtára, elméje, lelke mindenkor mindenki számára hozzáférhető volt.”

Heller sírköavatása, mint szokás, az első *Jahrzeit* alkalmából, történetesen március 19 vasárnapjára volt kitűzve. Hogy végzetes nap lesz, nem tudta senki előre, legfeljebb a németek. A mester tanítványai sokfelől összegyűltek a sír körül, vidéki hitközségekből is. Aznap este a pályaudvarokon, vonatokon már szedték össze a zsidókat. Hazafelé menet igazoltatták a debreceni főrabbit is. De a rendőr még irgalmas volt tudós Weisz Pálhoz: „Büdös zsidó, most még mehatsz, de bújj be a vécébe minden állomáson.” Scheiber Sándornak már nem is sikerült visszajutnia gyülekezetéhez, Dunaföldvárra.

Van egy kis rejtély a budai orthodoxok körül. Aligha hihető, hogy az „istenfélők (*jeréim*)”, ha történetesen Budán laktak, mindig átmentek volna Pestre, a Kazinczy utcai zsinagógába. Nyilván volt Budán is egy-két helyen imaszobájuk. Egyről, a Mecset utcában, valóban tudunk. S egy időben, a két világháború között, talán önálló hitközség felállítását is fontolgatták. A Freudigereket nem egyszer mint a *budai* hitközség vezetőit emlegetik újságok, emlékezők.

S történetek bizonyos előkészületek a budai autonóm orthodox hitközség zsi-

nagógájának felépítésére. A tervet Kozma Lajos készítette (1928), akkor már a kassai zsinagógával — és a bírálatok tanulságaival — a háta mögött. Kozma ebben az időben tervezett néhány síremléket is, sírkövei a törvénytáblák alakját követik, tipográfus: mint Lajtának, neki is gyönyörű héber betűi voltak. A budai zsinagóga-terv leírásában Naményi Ernő éppen az orthodoxia számára fontos udvart tartotta szükségesnek külön is említeni: „(Kozma) különösen súlyt helyezett a nagyszabású templomudvar művészi keretére.” Kassai zsinagógájának azt róttta fel a bírálát, hogy nem volt modern: hogy történeti, klasszicizáló stílusban épült. Kozma, aki — mint Kner

Imre is, a gyomai nyomdász, pályatársa a tipográfiában, és egy időben megrendelője — a szecessziótól eljutott egy új klasszicizmusig, Bierbauer Virgil bírálata azzal felelt, hogy Kassán a megrendelők határozott kívánságai szerint járt el. Nyilván Budapest is a megrendelők építészeti programja volt a meghatározó: az udvart az orthodoxok akarták. A templom egyébként nem épült meg.

400. A tervezett budai orthodox zsinagóga: Kozma Lajos terve. Alaprajz

(2) Újpest

sokáig önálló város volt, 1950 óta Budapest IV. kerülete; a maga egészében zsidó alapítás. A Duna balpartján, Pesttől északra, gr. Károlyi István megyeri birtokán 1830 k. nagyobb területet hasítottak ki és adtak bérbe szőlőtelepítés céljára, létrehozták a hegyközséget (István-hegy). Zsidók is megtelepedtek, jobbra iparosok, elsőként Löwy Izsák (1793–1847), akit Újpest alapítójának szoktak nevezni, mert a kezdeti Újmegyer helyett ezt a nevet (*Neupest* / Új-Pest) ő kezdte használni mint ipartelepét és lakása címét (1835). „Pest, és csakis Pest az eszményem — írta levélben testvéreinek. — Ahol a művelt ember könnyen talál magához hasonlót, és a felvirágzó főváros tág teret nyit a tisztességes vállalkozó szellem előtt.” Először Pestre akarta vinni apjától örökölt talpbőr gyárát, de a tartózkodási engedély megszerzésének nehézségei és a tímár céh gánccsokodása visszariasztották, és Pesten kívül helyet is könnyebben talált vállalkozása számára.

„Ez a hely, szorosan a Duna mellett, és a Vác felé vivő országútnál, alig félórányira a fővárostól, kiválóan alkalmas arra, amit mi tervezünk. Sivár, ez igaz, nagyon sivár; de hamarosan sokan vonzódnak majd ide, az emberek nálunk munkát találnak, és mi a jó bánásmóddal bizonyára magunkhoz kötjük őket. Eltűnik a sivárság, és barátok között fogunk élni.”

401. Lówy Izsák
arcképe

Izsák Lówy

Lówy- és társaiban fölmerült az a gondolat, hogy Újpesten „zsidó gyarmat”-ot alapítanak, de ehhez az uradalom vezetősége legalább százötven telepezt kívánt volna, s annyian nem voltak. Az 1840: XXIX. tc. tette lehetővé, hogy a három Lówy fivér (Bernát, Izsák és Joachim) megvásárolja a területet, amelyet gyártelepük számára addig csupán béreltek. A Lówyek vállalkozása gyorsan fejlődött, és jelentős bőrfeldolgozó üzem lett belőle. Újpest lakossága, nagyobbrészt zsidók, valódi polgári községet hozott létre, az itt házasság bíró lakosok teljes — vallási, polgárjogi — egyenlősége alapján. Az új város polgárai tudatosan tűzték célul maguk

elő a francia felvilágosodás politikai programját: „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség.”

Az új város első imaszobáját Lówy Izsák házában rendezték be, de a zsidó község hamarosan, a földesúrtól kapott telken, a későbbi Bocskay (ma: Bocskai) utcában (7–11), a Part utca sarkán, zsinagógát is épített (1839), iskolát nyitott (1840), s megalapította a Chevra Kadisát (1844). Az első *hazzán* Neuschloss Izsák volt. Az esetést benn a zsinagógában végezték, s ezért sokan Pestről is ide jöttek ki, hogy a *hüpe* alá álljanak.

„A hevenyészett kis zsinagóga új volt ugyan, de itt Izsák tímár vezetésével az évezredes szokás szerint hangos gajdolással imádkoztak a hívők.”

(Kaczér Illés, *Kossuth Lajos zsidója*, 1957)

Lówy Izsákot mindjárt a város kialakulása után megválasztották Újpest első törvénybírójául is. Halála után két évtizeddel, 1866-ban, róla nevezték el Újpest egyik akkori főbb utcáját (ma: IV., Aradi utca — Kemény Gusztáv utca); újabban, legalább a régi zsinagóga mellett, ismét viseli egy utcácska a nevét, az egykori Part utca. Az első rabbi csak 1854-ben jött Újpestre, bizonyos Stern Márkus (?–1870), távoli Goldziher-rokon.

Újpest más nagy ipartelepeit később is többnyire az ide költöző vagy itt élő zsidók alapították. Lówy Izsák fia, Lówy Dániel faáru gyárat (Parkett- és Furnirgyár) alapított. Nagyobb cégek voltak a 19. században: Neuschloss Izsák fakereskedése (1836), Wolfner Gyula és Tsa. börgyára (1841), Mauthner Testvérek és Tsai. börgyára (1887), Schreiber ecetgyár stb. Pamutfonó, kartonfestő, cserépedény- és tetőcserépgyár, parkett- és zsindegyár, a bőrfeldolgozás minden ága: talpbőr, bútorbőr, tarsolybőr, egyéb ruhaipari kellékek: gomb, paszomány gyártása, továbbá szeszfőzde, tintagyár. A Megyer-Újpestre költöző zsidók alapították valamennyit.

Az újpesti zsidóság szellemi életének fénye Reich Ignác (1821–1887) hitköz-

ségi elnök volt, aki korábban Pesten az orthodox Központi Irodában tevékenykedett, és hittanár volt, az elsők között ő tanította a hébert magyarul; Újpestre azért költözött, hogy ne kelljen részt vennie az országos zsidó közéletben. Nagy műve, a három kötetes *Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten*, „Bét-Él. Érdemes magyar izraeliták tiszteleti csarnoka” (1856–1865) az újkori magyar zsidóság neves személyiségeinek életrajza a 19. század közepéig terjedő időből. Ritka értékes munka: szinte mindenkiről személyes tapasztalásból ír, bőségesen használ azóta elkallódott forrásokat. A jelen könyvben is merítettünk belőle. Reich nevéhez irodalmi téren nemcsak a *Honszerelmi dalok* (Buda, 1848) összesen öt verse fűződik: héberre fordította Kölcsey Ferenc „Hymnus”-át.

Az 1868/69. évi kongresszus után az újpesti hitközség az autonom orthodox státus mellett döntött, de neológ hitközség is alakult. Az orthodox zsinagóga kicsit kijebb, a Virág utcában volt, mellette rituális fürdő (*mikve*) és vágoda is; lebontották.

Az új (neológ) zsinagóga (Beniczky / Berzeviczy Gergely utca 8) 1896-ban épült. Terveit Böhm Henrik (1867–1936) készítette, a kivitelezést Hegedűs Árminra bízta. Ez is udvarról nyíló épület. Romantikus stílus, sárga és barna téglá borítású külső fal. Az utcai homlokzaton héber és magyar felirat:

בֵּיתִי בֵּית תַּפְלָה יִקְרָא לְכֹל הָעַמִּים

„Az én házam minden nemzet imaháza, így szól az Úr.”

(Jes. 56,7)

Egy szigorúbb fordítás (IMIT Biblia) szerint: „Mert házam imaháznak fog neveztetni mind a népek számára.” Az alaprajz belül bazilika jellegű; a női karzat a két oldalfalon. A kecskeméti zsinagóga irodaépületté átalakítása után az ottani értékes orgonát itt helyezték el, a bejárati csarnok fölött. Az orgona megváltoztatta a templom eredeti konzervatív jellegét, s elhelyezése eltér a magyarországi neológ zsinagógák hagyományától, mely szerint az orgona helye — mint a Dohány utcában — a Tóra-szekrény fölött van, tudatosan másképpen, mint a keresztény templomokban. Böhm és Hegedűs, a zsinagóga építészei tervezték és építették — a zsinagóga közelében — az újpesti városházát is (1899).

Az újpesti hitközség a zsidó élethez szükséges intézményeket mind kiépítette, volt saját fürdője, vágodája, új elemi iskolája (1921), temetője, létesített nőegyletet (1872), leány árvaházat (IV., József utca / József Attila utca 18) (1895), közművelődési egyletet, könyvtárat, népkönyvhát (1927), Aggok házát is (IV., Deák Ferenc utca 19–21) (1924). Külön egylet (Solós Szeudósz: *sálos szeudot*, itt: 'harmadik étkezés') szervezte a szombat délutáni összejöveteleket. A hitközség az első világháború utáni *numerus clausus*-törvények idején támogatást nyújtott a külföldön tanuló diákoknak.

A volt zsidó iskola épületét (a Venetianer Lajos utcában) már lebontották. A temetőt, mely közvetlenül az Angyalföld vasútállomás közelében feküdt, tőle északra, a köztemető (IV., Dugonics utca 8) délkeleti szélén, felszámolták, a síro-

kat áthelyezték a X., Kozma utcai temetőbe (U parcella). A helye egyelőre — részben — beépítetlen.

Újpest 1944-ben közigazgatásilag vidék volt, és több mint tízezer főnyi zsidóságot május közepén csillagos házakba kényszerítették (június 16), majd a budakalászi téglagyárba vitték.

„(1944. június 30): Tegnap deportálták Rákospalota, Pestújhely, Erzsébetfalva zsidóságát. Ma Újpest van soron. Hogy holnap mi következik, nem jó gondolni rá. Gyilkosság, gyilkosság, gyilkosság. (...) S a magyar kormány hűségesen végzi a pribék munkáját. Újpesten két-két csendőr áll minden csillagos ház előtt, nehogy egy is elmeneküljön Hitler áldozatai közül. (...) Hol a segítség?”

(Fenyő Miksa, *Az elsodort ország*, 1946)

Az újpestiek deportálása a legutolsó napokban kezdődött meg, július 3-án, s részben már az után fejeződött be, hogy a kormányzó elrendelte a deportálások felfüggesztését. Békásmegyeren zsúfolták be őket a tehervagonokba, Auschwitz felé. Csak azok menekültek meg, akik már korábban be tudtak húzódni Pestre. A zsinagóga kerítésfalán — a Berzeviczy Gergely utca és József Attila utca sarkán — négy nagyméretű kő domborműből álló emlékmű (Körössy Marianna & Blaschberger János, 1947): az újpesti zsidóság sorsa 1944-ben. Négy jelenete: deportálás (darutollas csendőrök irányítják a zsidók bevagonírozását), munkaszolgálat (katonák felügyelnek, nyilaskeresztes karszalaggal, a munkaszolgálatosakra), auschwitzi menet (horogkeresztes katona tereli a gázkamrába a lekopaszított nőket, gyermekeket), a gettó felszabadulása (a szovjet hadsereg katonái).

A zsinagóga épületéhez ma kis téli imaterem, kultúrterem, hitközségi iroda tartoznak. Az épület-együttes a budapesti hitközség jól felszerelt szeretet-otthonát is magába foglalja.

Újpestnek neves rabbija volt egykor

402. Venetianer Lajos
arcképe

Venetianer Lajos
(1867–1922)

aki kortársaihoz hasonlóan a Rabbiképző fennállása óta a tudós rabbi klasszikusnak tekinthető útját járta be: elvégezte a Szemináriumot, és a szokásos egy évet Breslauban is. Bölcsészdoktorátust szerzett Budapesten. Kezdetben vidéki hitközségekben volt rabbi. 1897-ben megváltotta az újpesti hitközség, s most már élete végéig itt maradt. A Rabbiképző alsó és felső tanfolyamán egyaránt

XI:1. Heller Bernát

100
SZÁM 0093

ישיר לי מקדש ושכנת בתוכו

BUDAI IZR. HITKÖZSÉG BUDAPESTEN

Részjegy

KORONA — 100 — KORONA

EGYSZÁZ AZAZ KORONARÓL

EZEN 100 KORONA HÖLGSÖNSZEG RÉSZÉT KÉPEZI AZON 100.000 KORONA HÖLGSÖNNEK MELYET
A BUDAI IZR. HITKÖZSÉG TEMPLOMÉPÍTÉS CÉLJÁBÓL

A Nagyméltóságú m. kir. Pénzügyi Miniszter az 81301/1907. számú engedéllyel a Budapesti Izraelita Hitközség 1907. évi június hó 16-án tartott közgyűlésének határozata alapján felvett a közzétett feltételek mellett:

1. A közzétett 1908. évi november hó 1-től fogva előtérben sorozottak, hogy évenként legfeljebb is 20 (azaz húsz) részjegy soroztatni és a kiadott számú jegyeket a budai izraelita hitközség a bemutatással teljes adóértékben bevétele.

A kiadott számok mindenkör mindig ugyan sokaság.

2. A részjegynek az azo kamatáról azo az arányokat minden év november havában részjeze a hitközség postára.

3. A kiadottak és bevételekbe nem tartozik részjegy után, a sorozás napján fogva kamat nem jár, mindegyike az illető részvényesnek.

4. Minden részjegytulokos azaz határozmányokat tudomásul veszi az arányok egyeztet. Budapestben, 1907. éjszaka 16.

A BUDAI IZRAELITA HITKÖZSÉG NEVEBEN:

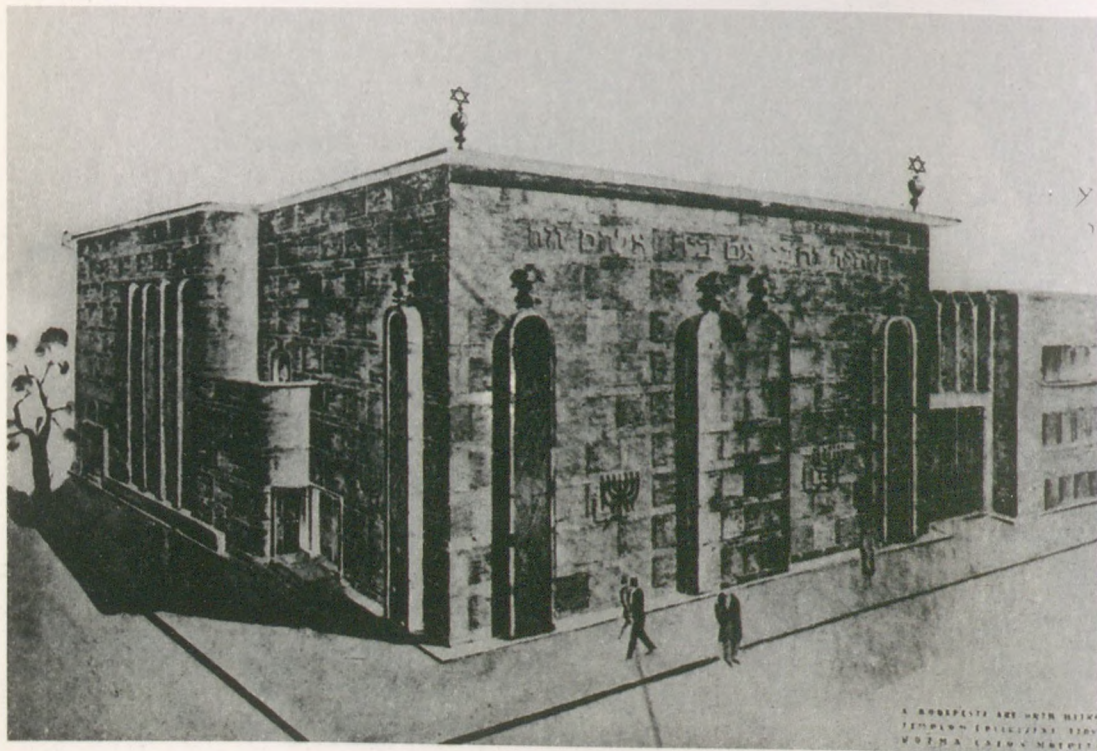
Frankel
FENYVŐS ELŐKÉP

Horowitz
ELŐKÉP

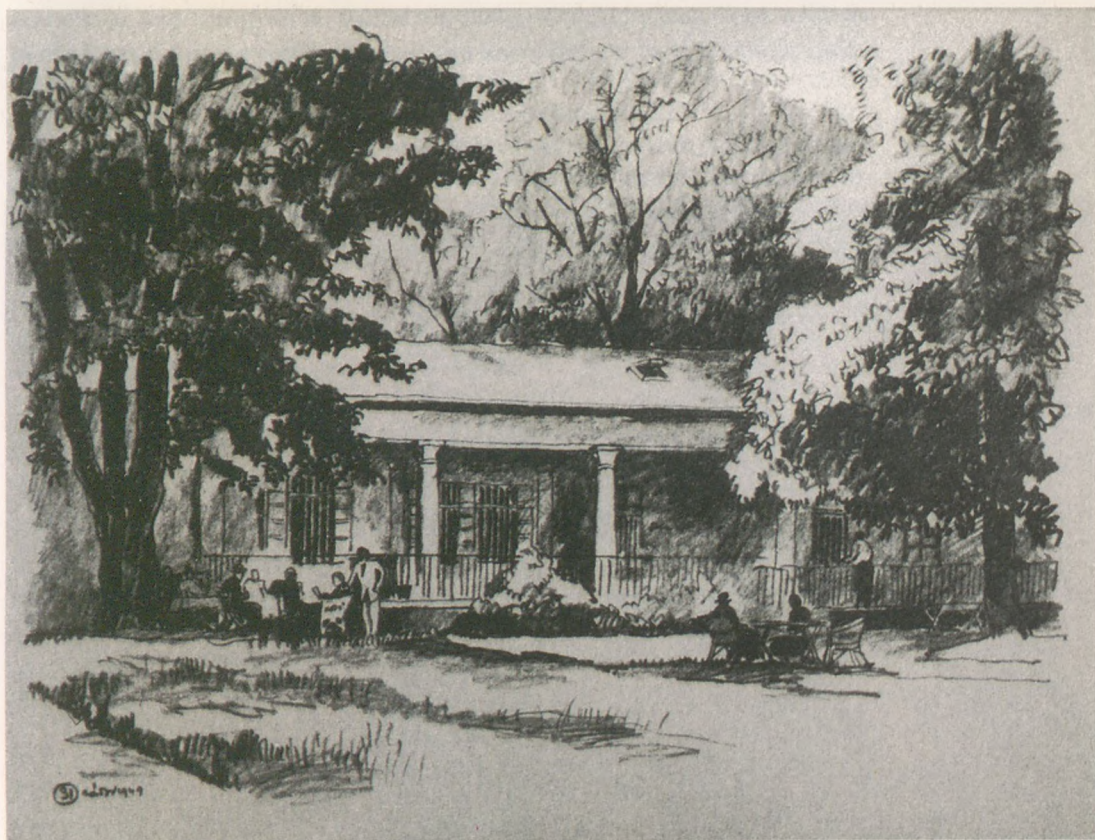
Horowitz
ELŐKÉP

100

Az M. Kir. Kir. A. I. OTTÓRÓK AZ A. BUDAPESTEN.

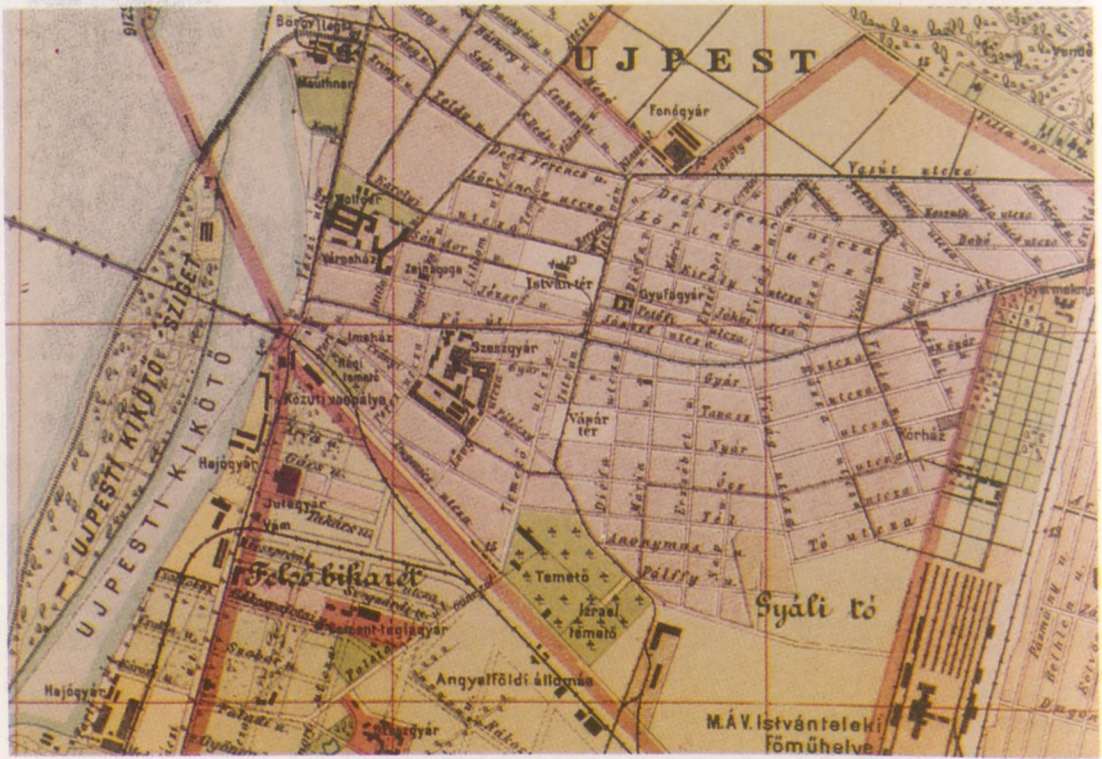
A BUDAPESTI IZR. HITKÖZSÉG
TEMPLOMÉPÍTÉS CÉLJÁBÓL
VONTA ÉS AZO MINTA

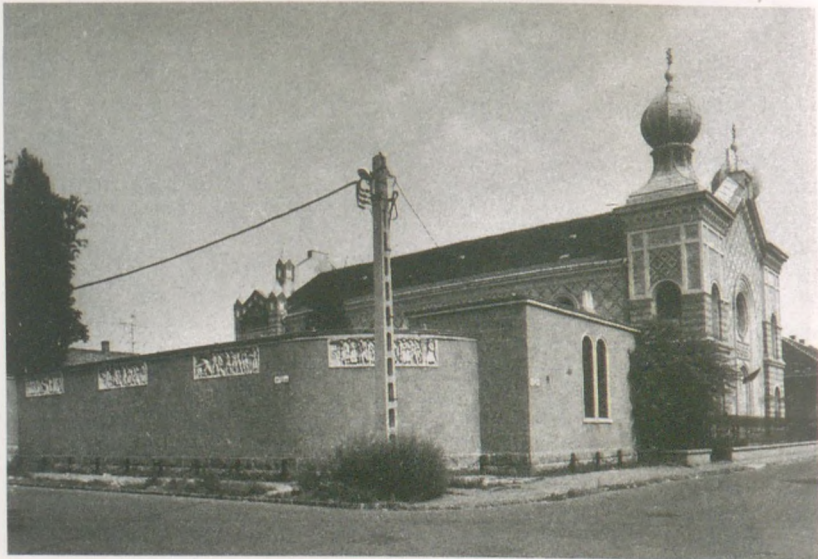
XI:4. „Labanc úti
Szeretetotthon” (II., Labanc
út 16/B), Zádor István rajza,
1946

XI:2. Részjegy (kőtvény),
melyet a budai izr. hitközség
templomépítés céljából
bocsátott ki (1907)

XI:3. A budai orthodox
zsinagóga, Kozma Lajos
terve, 1928

XI:5. Újpest a 20. század elején

XI:6. Az újpesti zsinagóga és a deportálás emlékműve

tanított: az alsó tanfolyamon vallástant, Bibliát és zsidó történelmet, a felsőn pedig a zsidó hitfelekezet magyarországi jogviszonyait és a hitoktatás módszertanát.

Ma Újpesten az egykori Liliom utca Venetianer nevét viseli.

Ismertebb munkái: *A zsidóság szervezete az európai államokban* (1901), és *A magyar zsidóság története* (1922). Utóbbit néhány éve ismét kiadták, reprintben, de elhagyva az eredeti kiadás előszavát, melynek őszinte bizalmát Horthy Miklós kormányzósága iránt, mint tudni lehet, nem igazolta az idő.

XII. Pest, 1944, gettó

(1) Zsidótörvények

A budapesti zsidóság gettóba kényszerítése nem 1944 őszén kezdődött. Amikor a gettó kapuit lezárták, már közel negyedszázados története volt a különböző zsidóellenes diszkriminatív rendelkezéseknek (ahogy a középkorban mondták volna: *gezérot*). A kiszorítás az úgynevezett *numerus clausus*-törvénnyel kezdődött (1920: xxv. tc.). 1920. szeptember 26-án hirdették ki. A *numerus clausus* azt jelenti, hogy 'zárt (tulajdonképpen: korlátozott) szám'. A törvény úgy rendelkezett, hogy tudományegyetemekre és főiskolákra, már az 1920/21. tanév kezdetétől is „csak olyan egyének iratkozhatnak be, kik nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók, és csak oly számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható.” Magukban a szavakban nem volt zsidóellenesség, a zsidó szó nem is szerepel a szövegben, mégis, ez a törvény, mely mögött gr. Teleki Pál (1879–1941) állt, éppen a zsidó fiatalok előtt zárta be a pesti egyetemek kapuit. Képesség helyett a „nemzethűség” — valójában: a származás — döntötte el, ki mehet egyetemre. Ezen az őszön több egyetemen előre megszervezett zsidóvéresek is voltak — igaz, nem először, de most szervezettebben, mint korábban. Az úgynevezett „fajvédő” szövetségek: a Turul, az Ébredő Magyarok szervezték az atrocitásokat.

Az érintettek a hátrányos megkülönböztetések elől tömegesen mentek külföldre tanulni (Bécs, Prága, Brünn / Brno stb.), az idősebbek pedig kutatómunkát végezni, vagy ha már kinn voltak, nem jöttek haza a professzori korban sem. Közöttük volt Hauser Arnold (1892–1978), Hevesi György (1885–1966), (von) Kármán Tódor (1881–1963), Mannheim Károly (1893–1947), (von) Neumann János (1903–1957), Szilárd Leó (1898–1964), Teller Ede (1908–), Wigner Jenő (1902–) és sokan mások. Egyikük, Kármán Tódor, éppen Kármán Mórnak volt a fia; apja a dualizmus korában a magyar tanítóképzés és a gyakorlóiskolák modernizálása terén nagy érdemeket szerzett, kortársai a *Praeceptor Hungariae* jelzővel fejezték ki elismerésüket iránta. A magyar Nobel-díjas nemzedék legtöbb tagja a *numerus clausus*-törvénynek köszönheti, hogy termékeny éveit külföldön töltötte el.

A fiatal zsidó mérnökök és műegyetemi hallgatók körében, cionista eszmék hatására, bizonyos népszerűséget szerzett — éppen ebben az időben — az *alijja* eszméje; 1920 júniusában, Bécsen át, elindult az első magyar mérnökcsoport Palesztina felé, a Makkabea köréből, s utánuk több más illegális bevándorló is ment, a második mérnökcsoport 1921 áprilisában. Ők voltak Palesztinában az első európai mérnök *háluc*-ok, Budapestről meghívott mérnök tervezte meg és szerelte fel Haifában az első korszerű cementgyárat (1925), mellesleg, egy ugyanakkor kivándorolt pesti mérnök gyárépületeiben. Palesztina, a későbbi Izrael, építészeti és technikai modernizálásában az 1920-as években éppen a magyarországi antiszemitizmus elől menekülő mérnökök játszották a főszerepet.

Budapesten megalakult a Palesztina Hivatal (1920), amely főként a kivándorlást: az *alijjá*-t szervezte.

A nyílt politikai antiszemitizmus néhány évvel később valamelyest csillapodott, egy idő után a kormány már nem tűrte el az utcai atrocitásokat, és gr. Bethlen István miniszterelnök tízéves kormányzásának (1921–1931) utolsó időszakában az országgyűlés lényegesen enyhített a *numerus clausus*-törvény megszorításain is (1928: XIV. tc.).

Azután hamarosan ismét hivatalos politikává lett a *korlátozás* — a németországi példa nyomán is. Először csak a nyilvános zsidózás kezdődött újra, majd jöttek a zsidóverések, majd alig egy-két év múlva jöttek a zsidótörvények.

Grünvald Fülöp terjedelmes évi áttekintései az IMIT. *Évkönyv* kötetekben (1934–1942), amely áttekintések — folytatva Edelstein Bertalan hasonló szemléjét — rendszeresen beszámoltak a külföldi zsidóság helyzetéről, évről évre egyre sötétebbnek mutatták Európát, kivált Németországot, s ha Palesztina zsidó településeinek fejlődését biztatónak látták is, a magyar zsidóság számára, kimondva, kimondatlanul, egyre kevesebb jót ígértek.

Az úgynevezett első zsidótörvény (1938: XV. tc.), melyet 1938. május 28-án hirdettek ki, „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlya” érdekében kamarai tagsághoz kötötte bizonyos értelmiségi foglalkozások (újságíró, színész, ügyvéd, orvos, mérnök) gyakorlását. Zsidók a kamaráknak csak meghatározott arányban (20 %) lehettek tagjai. A kortársak „egyensúly-törvény”-nek is nevezték.

Az egykori igazságügyminiszter, Vázsonyi Vilmos (1868–1926) fia, Vázsonyi János (1900 – meghalt: Dachau, 1945) írta az *Egyenlőség* hasábjain (1938. április 14):

„Nyolcvan — húsz. Ez nem szavazatarány, és nem sporteredmény. Nem gólt jelez, csak rúgást. Ezt viszont sokan érzik, és nem egy labda. A tribün közönségének egy kis része tapsol, egy másik része ijedten a fejéhez kap. Egyeseknek kevés az eredmény, ezek tombolva ordítóznak: tovább, tovább, tovább, miként a pogányok egykor az arénában, mikor ráeresztették a vadállatokat a védtelen istenhívőkre. Nyolcvan — húsz. Két szám, mely új értelmet kapott az elmúlt napokban. Két szám, mely beszél, melyből majd sok beszéd fakad, panasza. Éhezők panasza, akik az utcára kerülnek. Keserűség és könny. Ez lesz a megoldás? Megkönnyebbül ettől a magyar? Kevesebb lesz a gond? Ki az, aki erre igennel mer felelni? Nyolcvan — húsz. Az új törvény alapja. A törvényé, melyet a képviselőház utolsó ülésén nyújtott be a kormány. Az új törvényé, melyet hétköznapi nyelven zsidó törvénynek keresztelt el a nép.”

1938. május 5: Az „egyensúly-törvény” ellen még idejében — még az országgyűlési tárgyalás idején — nyilvánosan tiltakozott, egy közös nyilatkozat — vitéz Makay Miklós ref. lelkész, hírlapíró szervezte — aláírásával, és közzétételével a *Pesti Napló*-ban (1938. május 5), több neves nem zsidó író és más értelmiségi: Bartók Béla, Bárczy István [v. budapesti főpolgármester], Berda József, Bernáth Aurél, Csécsy Imre, Csók István, Féja Géza, Ferenczy Noémi, Földessy Gyula, Kárpáti Aurél, Kernstok Károly, Kmetty János, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár, Somlay Artúr, Szabó Zoltán, Tersánszky J. Jenő, Vikár Béla, Vilt Tibor, Zilahy Lajos és mások:

„Gondolja meg minden kortárs, mekkora felelősség terheli, ha a lelkiismereti tiltakozás ellenére is megszületik egy törvény, melyre valamikor minden magyarnak szégyenkezve kell gondolnia!”

A nyilatkozat alatt összesen 59 aláírás szerepelt. *Nem* tiltakoztak a törvények ellen, sőt, a felsőházi vitában állást foglaltak mellette, és megszavazták, a magyarországi keresztény egyházak főpapjai. *Nem* írták alá a tiltakozást a népi irodalom vezető személyiségei, a kortársak is szóvá tették: maga Illyés Gyula (1902–1983) sem, és kívülre is igen sokan, akik pedig megtehették volna.

A törvényhez, kihirdetésekor, az előírásoknak megfelelően, mint mindig, most is hozzáfűzték a következő záradékot: „E (...) törvénycikket mint a nemzet akaratát mind magam megtartom, mind másokkal is megtartatom. Horthy Miklós s. k., Magyarország kormányzója, vitéz Imrédy Béla s. k., m. kir. miniszterelnök.”

1938. szeptember 23: A Gresham-palotában (V., Mérleg utca 2) Nagy Endre kabaréjának egyik utóda, a Pódium Írók Kabaréja, melyet Békeffi László (1891–1962) csinált, bemutatta új műsorát: „Elő az okmányokkal!” 1939 februárjában már a 200. előadása ment. Az egykorú kritika szerint a kabaré: „fanyar széljegyzet az országos politikához”. Kis idő múlva (1940. április) a társulat átköltözni kényszerült a VI., Révay utca 18-ba (akkor: Pesti Színház), magát Békeffit a Színművészeti Kamara felfüggesztette hivatásának gyakorlásától (1941. november 19), 1943-ban mint politikai foglyot Sopronkőhidára vitték, onnan Dachauba került, de életben maradt.

„Egyre többször olvassa az ember, kritika helyett, hogy ki zsidó, kinek a felelősége az, és így tovább, mintha egy művésznek nem a művészete lenne a válasza és a hite, mellyel az emberiséget tiszteli és szolgálja. Súlyos, megpróbáltatató idők ezek.”

(Ámos Imre, 1938. november 9)

Időközben a m. kir. földművelésügyi miniszter kiadott egy rendeletet (1938. április 7), mely előírta, hogy a közbiztonság érdekében „a nagyállatot elvéreztetése előtt alkalmas módon való elkábítása nélkül levágni nem szabad.” Az előzetes kábítást a hatóságok már korábban (1928) előírták, de a rituális vágást eddig kivették a hatálya alól. Az új rendelkezés közvetlenül *peszah* előtt lehetetlenné tette a kóser vágást (*sehita*).

Az 1939: II. tc., melyet március 11-én hirdettek ki, kötelezővé tette (87. §), hogy 14 és 70 éves kor között mindenki ellássa a honvédelemből reá háruló feladatokat. Akik katonai szolgálatra nem alkalmasak, 21 és 24 éves koruk között három hónapos időtartamra munkatáborban közérdekű munkaszolgálatot kötelesek teljesíteni (230. §). Az első behívottak már 1939. július 15-én megkezdték a munkaszolgálatot. Külön zsidóellenes tartalmat a munkaszolgálat csak később kapott: egy újabb rendelkezés (1940. december 2) értelmében a zsidó munkaszolgálatosokat („muszosok”) már különleges (zsidó) munkásszázadokba kell besorozni. Ehhez a hátrányosan megkülönböztető rendelkezéshez is csak utólag teremtett jogi alapot egy végrehajtási utasítás (1941. április 17), majd pedig az 1942: XIV. tc., az új honvédelmi törvény (az úgynevezett „honvédelmi novella”)

(1942. július 31). Utóbbi a zsidókat kizárta mindenfajta — honvédségi, csendőrségi, levente — fegyveres szolgálatból, kimondta, hogy „a honvédelmi kötelezettség a közérdekű munkaszolgálat kötelezettségét is magában foglalja”, és a zsidókat „a honvédség kötelékében kiegészítő szolgálat teljesítésé”-re kötelezte.

Az első zsidó munkaszolgálatos századokat 1941 őszén állították fel. A következő évben (1942) a keleti fronton, Ukrajnában tíz munkaszolgálatos század szolgált, létszámuk, elvben, egyenként 250 fő volt. A zsidószázadok a 100/n, a politikailag megbízhatatlanok századai a 400/n jelzést kapták. A felügyelő személyzetet („keret”) a honvédség adta, tagjairól, a „keretlegény”-ekről az emlékezet a különleges kegyetlenséget őrizte meg leginkább. Bajcsy-Zsilinszky Endre véleménye szerint: „néhány száz vagy ezer szadista gazember”. A legnagyobb létszámot a munkaszolgálatos egységek 1942 őszén érték el, ebben az időben 152 század volt hadműveleti területen, ebből 130 zsidó, 16 „politikai” (részben ugyancsak zsidó) és 6 útkarbantartó (a zsidótörvények hatálya alá eső keresztény) alakulat, és ugyanennyi a hátszágban, köztük 61 zsidó munkásszázad.

Az úgynevezett második zsidótörvény (1939: IV. tc.), melyet 1939. május 5-én hirdettek ki, „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozása” érdekében kizárta a zsidókat a közéletből (országgyűlés, képviselő-testületek), megtiltotta, hogy köztisztviselők alkalmazottai, kamarák tisztségviselői, lapszerkesztők stb. legyenek, korlátozta részvételüket a gazdasági életben, tulajdonszerzési jogukat, az 1938: XV. tc.-hez képest is erősen megszorította arányukat a legtöbb értelmiségi foglalkozásban (6 %).

Az első és második zsidótörvény korlátozásai miatt mindenkinek igazolnia kellett származását. Anyakönyvi kivonatok százezeire került rá a pecsét: „Az 1939: IV. t. c. végrehajtása céljára illetékmentes (7.720/1939 M. E. sz. rend. 68. §).”

Gr. Teleki Pál m. kir. miniszterelnök a második zsidótörvény tárgyalásakor a felsőházban (1939. április 15): „Ezt a javaslatot (...) meggyőződésből is képviselem, legalábbis egészében és főbb vonatkozásaiban, hangsúlyozva azt is, hogy ha részleteiben mást, egy saját magam által szerkesztett törvényjavaslatot hoztam volna, az ennél a törvényjavaslatnál szigorúbb lett volna. (...) Ez a törvény a magyar törvényalkotásba és gondolkodásba a faj és a vér idegen ideológiáját hozza be. (...) Én magam ezt az álláspontot tudományosan és társadalmilag már több mint 20 éve vallom, hirdetem és írom...”

Jiddis mondás (mintha gr. Teleki Pálnak szólna): *A patsh farheylt zikh, a vort gedentk zikh*, „A pofon elmúlik, de a szóra emlékezni fogunk.”

A törvénytervezet parlamenti beterjesztése után nem sokkal a zsidóság három nagy hitközségi szervezete (neológ, orthodox, status quo) közös nyilatkozatban (1939. január 12) mutatott rá arra, hogy a tervezett törvény sérti a magyar alkotmányt, ellentétes az emberi igazságossággal, az isteni törvény előírásaival, és károsítja a magyar nemzet elemi érdekeit.

„Ha ebből a javaslatból törvény lenne, annak következményeként magunk és gyermekeink százezrei lennének kénytelenek lakóhelyüket cserélni. Lakóhelyet, de nem hazát. Mert a magyar hazától semmilyen emberi törvény nem foszthat meg, éppoly kevéssé, mint az egy Isten imádatától. Ahogy az évezre-

dek sorscsapásaiban nem tántoríthatott el bennünket sem tűz, sem víz, sem vérpad, sem máglya, sem gályapad, sem bilincs, ugyanazzal a kitartással fogunk ragaszkodni magyar hazánkhoz, amelynek nyelve a mi nyelvünk, története a mi életünk. Ahogy hitfeleink évszázados száműzetés után is megőrizték a régi spanyol nyelvet, régi hazájuk kultúráját, úgy fogunk mi is virrasztani a mi igazolásunkért és a magyar feltámadásért.”

1939. február 3-án a Dohány utcai zsinagóga előtt a hungarista mozgalomhoz tartozó személyek megtámadták a szombati imáról távozókat. Kézigránátot dobtak a tömegbe, 22 személyt, köztük idős embereket is, megsebesítettek, többen belehaltak sérüléseikbe. Az eseményt követő felháborodás is közrejátszott abban, hogy február 24-én a szervezetet feloszlatták. Két héttel később gr. Teleki miniszterelnök engedélyezte, hogy a megszűnt szervezet tagjaiból megalakuljon Szálasi Ferenc (1897–1946) Nyilaskeresztes Pártja. A mozgalomnak egyébként 1935 óta folyamatosan volt — más-más elnevezéssel — szervezete. Maga Szálasi ebben az időben éppen börtönben ült (Szeged, Csillag-börtön).

Az úgynevezett harmadik zsidótörvény (1941: xv. tc.), melyet 1941. augusztus 8-án hirdettek ki, „fajvédelmi” rendelkezéseket vezetett be: fogház és egyéb büntetés terhe mellett tiltotta zsidók és nem zsidók házasságkötését vagy nemi kapcsolatát. A „zsidó” fogalmát a törvény egyértelműen faji alapon határozta meg, mint a nürnbergi törvények a náci Németországban (1935). Ami a meghatározást illeti, „alighanem ez volt a legátfogóbb zsidótörvény Európában” (Raul Hilberg).

A jogászok nem tétlenkedtek, nyomban megjelent a rendelethez a magyarázó kézikönyv, 142 oldalon: *A fajvédelmi törvény és végrehajtási rendeletei*. Összeállította és magyarázatokkal ellátta dr. vitéz (XY) igazságügyminiszteri titkár (Budapest: Grill, 1941).

A törvény vitája közben, és elfogadása után is, a keresztény egyházak vezetői kifejezték erős aggodalmukat; azért aggódtak, mert híveiket — a kikeresztelkedett zsidókat — a törvény „vissza-zsidósítja”.

„Zsidóságot nem tagadtam meg, «zsidó felekezetű» vagyok ma is, de nem érzem zsidónak magam, a vallásra nem neveltek, nem szükségletem, nem gyakorlom, a fajt, a vérrögöt, a talajgyökért, az idegekben remegő ősi bánatot baromságnak tartom... A zsidóságot «életproblémám», mert azzá tették a körülmények, a törvények, a világ. Kényszerből probléma. Különben magyar költő vagyok, (...) s nem érdekel, hogy mi a véleménye erről a mindenkori miniszterelnöknek... Kitagadhatnak, befogadhatnak, az én «nemzetem» nem kiabál le a könyvespolcra, hogy mars büdös zsidó, hazám tájai kinyílnak előttem... Így érzem ezt ma is, 1942-ben, háromhónapi munkaszolgálat és tizen-négy napi büntetőtábor után is, (...) kiszorítva az irodalomból... S ha megölnék? Ezen az sem változtat.”

(Radnóti Miklós levele Komlós Aladárnak, 1942)

kezéseit (*A tiszzaeszlári bűnper*. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai). Az elfogult könyv harmadik kiadása 1942-ben, negyedik és ötödik kiadása 1944-ben jelent meg, utóbbiak már a vidéki zsidóság auschwitzi deportálása után, illetve a nyilaskeresztesek vérengzései idején. A nyomdai munkákat a „Magyar Élet” (volt) zsidó tulajdonú nyomdánál (Sylvester, illetve Forrás Nyomda) végeztette. A nyíltan elfogult emlékirat kiadása, hatvan év múltán, feleselve a hajdani jogerős felmentő bírósági ítélettel, s Eötvös Károly klasszikus riportkönyvével (*A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége*, 1904; új kiadása: 1968), akkor már a tömeges zsidógyilkosság fojtogató légkörében, egy dokumentum közzététele ürügyén fölmelegítette a zsidók elleni vérvádat, és az akkori körülmények között valóságos antiszemita uszítás volt.

Az úgynevezett negyedik zsidótörvény (1942: xv. tc.), melyet 1942. szeptember 6-án hirdettek ki, úgyszólván teljes körű tilalmat mondott ki a zsidók mezőgazdasági ingatlanszerzésére és birtoklására. Ezzel megfosztotta a zsidó vallású vagy származású magyar állampolgárokat az 1840: xxix. tc. alapján az utóbbi száz év során szerzett tulajdonuktól.

Még egy jiddis mondás: *A yidish ashires iz vi a bintl shtroy*, „A zsidók gazdagsága mint egy köteg szalma.”

A harmadik és negyedik zsidótörvény életbe lépését követően a hatálya alá eső vállalkozások, üzletek vezetőit nem zsidó / árja / keresztény személyek váltották fel. A zsidó tulajdon átadását nem zsidó kezekbe akkoriban, német mintára, nálunk is úgy nevezték, hogy „árjásítás”.

„Párbeszéd a villamoson ma délben egy idős és egy fiatal hölgy között.

— Hát elvettétek a zsidótól, kedvesem?

— El, Magda néni.

— Kértétek vagy kaptátok?

— Kértük, kaptuk.”

(Kemény Simon, *Napló*, 1942. március 21)

A köznyelvben ebben az időben jelentek meg az *aladár* és *ejtőernyős* szavak, 'hozzá nem értő hivatalnok', illetve 'hozzá nem értő, felülről odahelyezett vezető' jelentésben. A *díszgoj* vagy *stróman* elnevezés pedig azokat illette, akik pénzbeli juttatás ellenében, néha pedig csupán jó szándékkal vagy barátságból, zsidó vállalatok irányításában vagy tulajdonosaként névleges szerepet vállaltak.

1942. november 27: Az országgyűlés költségvetési vitájában felszólalva, Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) képviselő, aki — maga mondta így: „mint régi [1919/20] szegedi fajvédő” — elutasította már az első és a második zsidótörvényt is, a zsidótörvények következményének mondta „bizonyos rablóösztönök akaratlan felébresztését) azzal, hogy az emberek csak úgy könnyűszerrel beleülhetnek más ember vagyonaiba.”

VII., Bethlen tér 2: Az Izraelita Siketnémák Országos Intézetének épületében működött 1939 óta a nem sokkal korábban (1938. február) megalakult a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI), eleinte a pesti hitközség és Chevra Kadisa, de már azon év novemberétől mindhárom magyarországi hitközségi szervezet közös segélyező szerve; képviseltette benne magát még a cionista mozgalom is.

PEST,
1944, GETTÓ
499

Azzal a céllal hozták létre, hogy segítsen ellensúlyozni a zsidótörvények okozta anyagi hátrányokat. Némi támogatást kapott a *Joint*-től (az *American Joint Distribution Committee* segélyszervezet), egyébként pedig az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) szedte össze a működéséhez szükséges pénzt. Neve utóbb (1944): Magyar (a német megszállás után: Magyarországi) Zsidók Szövetsége Szociális Osztálya.

Az OMZSA volt ezekben az években a leghatékonyabb szolidaritási szervezet. Munkáját Ribáry Géza (1889–1942) ügyvéd vezette. Bár maga nem volt orthodox, erős orthodox kapcsolatai révén sikerült közös segítő akciókba összefognia az orthodox és a neológ hitközséget. Ő írta Az „OMZSA-ének” zenéjét is, Szép Ernő (1884–1953) versére: „Halljad Izrael: Testvéredet ne hagyd el.”

„Halljad, halljad, Izrael: sujt a sors, áldozni kell!
Vérzik a szív, sebek fájnak, és kenyér kell ezer szájnak.
Kitagadott, rongyos árva segítségünk sírva várja:
Testvéredet ne hagyd el, halljad, halljad, Izrael.”

(OMZSA-Évkönyv 5703)

Egy értékes könyv: az OMZSA *Haggáda* (1942, reprint kiadása: 1987), melyet Löbl Dávid műhelye nyomtatott, jelzi, hogy a segítő szervezetek a zsidó szellemi élet fenntartását is feladatuknak tartották.

A kormányzat egyre gyorsabb ütemben adta ki egymás után a különféle törvényeket, rendeleteket, utasításokat, melyek — egyelőre még a fizikai elkülönítés nélkül — gettószerű létre szorították a zsidóságot, Budapesten mintegy 200–250 000 embert. Az egyre súlyosabb diszkrimináció hovatovább az egész társadalom életét megbénította. Hovatovább gettó lett az egész főváros.

(2) Száműzöttek színháza

A zsidótörvények következtében a zsidó származású művészek mind elvesztették állásukat, fellépési, kiállítási lehetőségeiket. Nem sokkal az első zsidótörvény hatályba lépése után Ribáry Géza kezdeményezése nyomán a pesti hitközség megkérte, és 1938. szeptember 12-én megkapta Keresztes-Fischer belügyminiszter engedélyét arra, hogy az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) akkor már közel három évtizedes tevékenységének kiterjesztéséppen megszervezze az úgynevezett Művész-akciót, s ezzel fellépési lehetőséget teremtsen a korlátozó rendelkezések által érintett művészek számára. A hitközség részéről Ribáry mint alelnök irányította a Művész-akció szervezését.

Az első zsidótörvény után a zsidó szellemi élet már kényszerűen húzódott össze: bekényszerült a hitközségbe, a Goldmark-terembe, a felekezeti sajtóba, egyre kevésbé maradt számára más lehetőség. Most már nem lehetett elmenni sem, külföldre, kivéve — egy ideig — Palesztinát, ide azonban csak az ment, akiben, mint Patai Józsefben, erős cionista meggyőződés élt. A művészek élete, a szó közvetlen értelmében, egyelőre nem forgott veszélyben, a politika egészen

1944 tavaszáig csak a zsidók teljes elszigetelését akarta intézményesíteni. De az egyetemes magyar kultúrából lassan kizárták a zsidó művészeket a törvények, s kitaszította őket a magyar társadalom is. A gettó a szellemi életben előbb épült fel, mint fizikai valóságában a fővárosban.

Esemény volt, valóságos gesztus, hogy az új *Nyugat*, Illyés Gyula *Magyar Csillag*-ja (1941–1944) magától értetődő természetességgel közölte zsidó írók műveit is, például, Zek Zoltánt (1906–1981) vagy Darvas Szilárdot (1909–1961), munkaszolgálatos verseiket, egyenesen a keleti frontról.

A Művész-akció ötletét Ribáry alighanem a matinék (vasárnap délelőtti előadás), verses műsorok, kultúrestek régi hagyományából merítette, a Szabadegyetem előadás-sorozatából. A hely adott volt: a pár éve elkészült kultúrház és a Zsidó Múzeum. A Goldmark-terem a pesti hitközség központi kultúrterme volt, s mint a körzeti kultúrtermekben is, például, a Bethlen téren, felavatása óta rendszeresen tartottak benne mindenféle előadásokat; 1938 elején már játszottak színdarabot is (Leonid Andrejev „Átok” című biblikus drámáját), a Rabbiképző itt tartotta *purim* ünnepségét (1938. március 17). Az első zsidótörvény után ezt a hagyományt már csak át kellett alakítani intézményé.

A Művész-akció vegyes műsorokkal kezdődött. „Művész esték” — ez volt a program összefoglaló címe. Irodalmi est a Goldmark-teremben (1938. november 11), Szép Ernő bevezető szavaival; *hanukka* hangverseny (1938. december 19) stb. Verdi, „Nabucco” a Hollán utcában (1939. január), hangversenyszerű előadásban, zongorakísérettel. Egy-másfél éven át a program hasonló maradt. Kiss József emlékest (1940. január 23). Goldmark estek, több változatban is (1940). Irodalmi estek. „Eleven újság” címmel színpadi sajtóműsor (1940). Stb. Az opera tagozat hosszabb ideig csak hangversenyszerű előadásokat tartott, igaz, a zongora helyett több zenekari kísérettel; az 1939/40. évadban Leoncavallo, „Bajazók” és Bizet, „Carmen” ment, a következő évadban többek között Beethoven, „Fidelio” (1940. november 9), Ney Dáviddal a főszerepben, de később, amikor a Goldmark-terem már alkalmassá vált igazi operai előadásokra is, rövid idő alatt igen gazdag repertoárt állítottak színpadra. A színház drámai tagozata 1941. március 15-én Anski (Slojme Anszki) (1863–1920) „Dybuk” című darabjával mutatkozott be. A programban — a színház és az opera műsorában egyaránt — nem egy bibliai vagy zsidó tárgyú mű szerepelt (például, Hebbel, „Judit”, 1940, Racine, „Eszter”, 1942 *purim*, illetve Halévy, „Zsidónő”, 1940, Cézár Frank, „Rebecca”, 1940), és szerepeltek magyar zsidó szerzők munkái is, többek között Szabolcsi Lajos darabjai („Az áruló”, 1940; „A király gyűrűje”, 1941), mégis, a „Művész esték” egészében véve alig-alig különböztek a Budapesten megszokott színpadi és zenei repertoártól. Zsidó dalok, héber imák, szertartási énekek soha előadásban nem szerepeltek.

A Goldmark-teremben, hogy megfeleljen a technikailag is igényes színház követelményeinek, szükség volt némi technikai átalakításra. Nem sokkal az első előadások után megkezdték a színpad átépítését, reflektorokat, színpadtechnikai berendezést, színházi függönyt szereltek fel, a nézőteret kissé megemelték, s ezáltal ki tudták alakítani a zenekari árkot. Az új színház nézőterén 372 ember számára volt hely. 1943-ban hűtő- vagy klíma-berendezést is felszereltek a „Goldmark”-ban, azon a nyáron mindvégig tartottak előadásokat. A színház fenntartási költségeit, természetesen, nagyobb részben a hitközség fedezte, részben

pedig „a tehetős hittestvérek anyagi támogatása” (*Egyenlőség*), a Baráti Egyesülés elnökéül, persze, Stern Samut választották meg. De a szervezők kialakítottak egy ügyes bérleti — előfizetéses — rendszert is: minden évad elején gondoskodtak maguknak mind a közönségről, mind a jegyárakból származó bevételről.

A Művész-akció rendszeresen három helyen tartott előadásokat: a Goldmark-teremben, valamint a hitközségi körzetek két kultúrtermében: XIII., Hollán Ernő utca 21/B, ennek most OMIKE Kamaraszínház volt a neve, és VII., Bethlen tér 2, amabban főként zene, emebben pedig vegyes műsorok. A „Goldmark” színpadán általában heti négy előadás volt: kedden és szombaton esténként, vasárnap pedig délután is, este is. De nemigen volt valamirevaló nagyobb helyiség a hitközség, a körzetek vagy zsidó szervezetek kezelésében, ahol ne rendeztek volna alkalmilag egy-egy előadást (Magyar Zsidók Egyesülete: VI., Király utca 82; Ügyvédi kör: VI., Andrassy út 2; Kisiparosok köre: VII., Erzsébet körút 19; a körzeti zsinagógák kultúrtermei: VIII., Nagy fuvaros utca 4; IX., Páva utca 39). Telt ház volt mindig, mindenütt. A színelőadásokkal párhuzamosan, a képzőművészeti kiállításoknak a Zsidó Múzeum adott helyet.

Az intézményt és az együtteseket más színházakból elbocsátott kiváló szakemberek: Bálint Lajos (1886–1974), korábban a Nemzeti Színház dramaturgja, Bánóczy László (1884–1945), Sándor Zoltán és mások szervezték meg. A többfelől összekerült színészekből Beregi Oszkár alakította ki a prózai társulatot, az operai program művészeti vezetője Kálmán Oszkár volt, a zenei Komor Vilmos és Fischer Sándor (1900–). (Fischer mester, pátriarchai korban, ma is itt van közöttünk, és két fia, Ádám és Iván, jelentős szerepet játszik a nemzetközi zenei életben.) Ami a művészeket illeti: a színház rangját a zsidótörvények eleve meghatározták.

„Az egyetlen színház, amelyet a zsidótörvény meghagyott zsidó igazgatásnak, írónak, előadóművésznek” — írta a Goldmark-teremről Pap Károly a *Batséba* nyomtatott kiadásának (Tábor Könyvkiadó, 1940) előzéklapján. Hihetetlen szellemi erő, soha korábban nem tapasztalt koncentráció. Menekülés a magyar kultúrába, a magyar állampolgárság által védeni remélt hazai zsidó létbe. Menekülés a kultúrába, a kultúra mint a (zsidó) élet lehetősége — hovatovább egyetlen lehetősége. Hit abban, hogy az állampolgárság, a polgári és értelmiségi hozzájárulás a magyar kultúrához menlevél lesz, legalább *salvus conductus* a végső szükségben.

„A Goldmark-teremben egy különös kulturális gettó-központ létesült. A színházakból kiebrudalt zsidó színészek drámát játszottak, az Operaházból kiparancsolt énekesek teljes operákat adtak elő, a muzsikuskok pedig olyan zenekart szerveztek, hogy a hallgatóság első sorában, mondjuk így: a dísz-üléseken, Sergio Failoni, Tóth Aladár — és Kodály Zoltán foglalt helyet, a feledhetetlen, zsörtölődő, igazmondó és zseniális Kodály Zoltánnéval, Emma néniével egyetemben. Persze, a műélvezeten kívül volt ebben politikai tüntetés is. Ezek az emberek — hovatovább hősöknek nevezhettük őket — megmutatták, hogy őket semmiféle elfogultság nem tartóztathatja.”

A „Száműzöttek színházá”-ban gyakran fellépett a karmester Komor Vilmos (1895–1971) és Sándor Frigyes (1905–1979); az operaénekes Ernster Dezső (1898–1981) és Ney Dávid (1905–1945), mindketten nagyszerű szólisták, tenor, illetve basszus, Ernster később a New York-i Metropolitan Opera szólistája lett, a Kasztner-vonat mentette ki Budapestről, Ney deportálásban halt meg; de énekelt Kálmán Oszkár (1887–1971) is; játszott a színész Gózon Gyula (1885–1972), Mezei / Mezey Mária (1909–1983), Pártos Erzs, Ráday Imre (1905–1983) és Timár (Gerstner) József (1902–1960). Szerepelt többek között Ascher Oszkár (1897–1965), Salamon Béla (1885–1965), Alfonzó (Markos / Markstein József) (1912–1987), Rodolfó (Gács Rezső) (1911–1987) és a híres Zoli bohóc (Hirsch Zoltán) (1885 – meghalt: Auschwitz, 1944/45). Játszották Pap Károly, Szomory Dezső (Weisz Mór) (1869–1944), Rejtő Jenő (Reich Lajos / P. Howard) (1905 – meghalt: munkaszolgálatban, 1943) színpadi munkáit. Az előadóművészek nem szerződéses alapon szerepeltek, fellépti díjat az állami rendelkezések értelmében csak támogatás címén kaphattak.

A Művész-akció keretében László Zsigmond (1893–1981), a zenetörténet és a verstan jeles tudósa, zeneiskolát is szervezett: Goldmark Zeneiskola.

„Úristen, micsoda iskola volt ez! Ahová Szabolcsi Bence csak úgy belátogatott csöndes, szerény vendégként; de hát minden tartózkodása ellenére ott volt körülötte a szellemnek az a láthatatlan dicsfénye, amely — örökmécseshez hasonlatosan — elolthatatlan. Csak megállt a koncertteremnek kinevezett nagyszoba egyik sarkában, és máris pezsegni kezdett körülötte a levegő: a szellem volt jelen, a tudás, az a fajta kíváncsiság, ami az embert valóban emberré teszi. (...) Nagyon halkán, szinte visszafojtottan beszélt, ami lélegzet-visszatartó csöndességre intette a hallgatót. A Goldmark-iskoláról beszélt, és a magyar zenéről. Ebben a rögtönzött kis előadásban nyoma sem volt célozgatásnak, szemrehányásnak vagy éppen vádaskodásnak a jelen brutális törvényeivel és rendelkezéseivel kapcsolatosan, mintha ez a zord, ellenséges világ nem is létezne. Egyetlen szóval sem mondta ki, de érthető volt így is: azokkal az évezredekkel szemben, amelyek a magyar dallamot mint valami ezerszer megtépett, de végül is diadalmas zászlót végigröpítették a szibériai sivatagoktól a Duna–Tisza mentéig, e néhány évezzerrel szemben szemhunyasnyi időnek, a pillanat tört részének számít ez a nyomorult kis közjáték, sárga karszalaggal, zsidótörvénnyel, munkaszolgálatlaltal...

Másodszor már vendéget is hozott Szabolcsi: Basilides Máriával együtt jelent meg nálunk, s koncertet rögtönöztek. (...) Nemcsak a dalokat idézték föl, hanem a tájat is, ahol születtek, az embereket, akik e dalokat teremtették, a rónákat és hegyeket, melyek tovább ringatták a dallamot, s egy egész népet, melyet a sors oly sokszor megostorozott és kalodába kényszerített, s mely legmélyebb nyomorúságában is tudott álmodni és énekelni.”

(Gál György Sándor, *Atlantisz harangjai*, 1982)

A Művész-akció több mint négyszáz, állását veszített művésznek adta meg a fellépések — s ezzel a megélhetés és alkotó élet — lehetőségét; értékes programja az egyre nehezebb körülmények között élő pesti zsidó közösség számára fenntartott valamit megszokott gazdag és változatos világi kulturális életéből.

PEST,
1944, GETTÓ
503

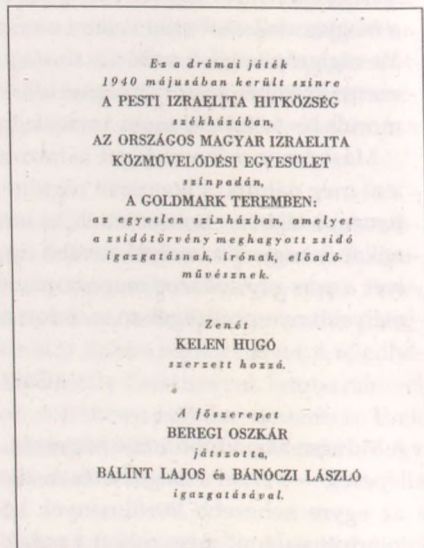
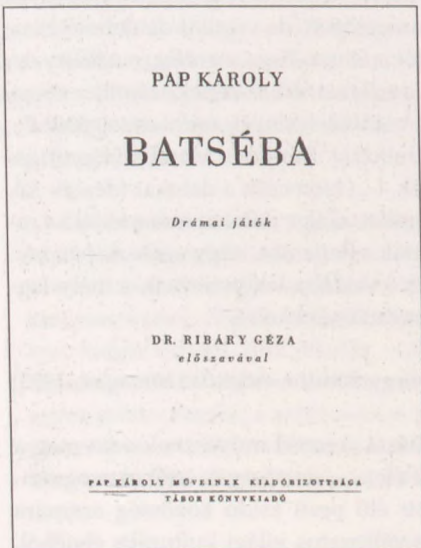
A Goldmark-teremben az utolsó előadást 1944. március 18-án tartották, később már nem lehetett. Az ostrom során az épületet találat érte, a színházterem is megrongálódott. A háborús sérüléseket csak 1974-ben tudták kijavítani, azóta a terem használati értéke kifogástalan, de a színpad, a belső kiképzés színházi vagy műemléki helyreállítására nem került sor.

Pap Károly
(1897–1945)

Rabbi fia volt; apja, Pollák Miksa (1868 – meghalt: Auschwitz, 1944) soproni főrabbi szerkesztette az évtizedek óta és még jelenleg is használt magyar neológ imakönyvet (*Avodat Jiszráél*, 1924). Pap Károly fiatal korában a forradalmi eszmékért lelkesedett. Mint író a *Nyugat* köréhez tartozott. *Megszabadítottál a haláltól* című regénye (1932) Jézust mint lázongó és a ritualizmus helyett erősen érzelmi vallásosságot kereső zsidó forradalmárt mutatja. Másik regénye, az *Azarel* (1937), saját gyermekkoráról szól, ebben a nagypapa orthodoxiája és az apa templomias vallásossága együtt a századelő magyar vidéki zsidóságát örököltette meg nagy erővel. *Zsidó sebek és bűnök* című esszékönyve (1935) a zsidó asszimiláció válságát diagnosztizálta.

Az *Azarel* megjelenését követően a Magyar Cionista Szövetség, ahogyan mondták, „irodalmi törvényszéki” tárgyaláson vitatta meg a regényt. Az ügyész, Friedmann Dénes (1903–1944) újpesti rabbi, egyébként kiváló tudós, a Rabbiképző tanára, a tudósítás (*Múlt és Jövő*, 1938) szerint kifogásai középpontjába az ötödik parancsolat („Tiszteld apádat...”, Ex. 20,12) megsértését állította, mert a regény kritikus képet ad a rabbi apa alakjáról. A könyvvel azonban inkább az volt a baj, hogy — mint a tárgyaláson Sós Endre szakértő minőségében hangoztatta — anyagot adott a zsidóság ellenségeinek kezébe. A védő

403. Pap Károly,
Batséba

PEST,
1944, GETTÓ
504

Benoschofsky Imrének a regénnyel foglalkozó előadását idézte: „Emberábrázolása és zsidóábrázolása művészi. (...) Érzem: *numen adest*. (...) Törvényszéket ülnek a könyv fölött, de nem azt kérdezik: jó-e a könyv, szép-e, igaz-e a belső elhíhetőség törvényei szerint, azaz: igaz-e művésziileg, hanem azt kérdezik: igaz-e szó szerint, így van-e a reális életben? (...) Pap Károly víziója a zsidóságról hatalmas, megdöbbentő és szép, tehát igaz.” Maga az író is szenvedélyes nyilatkozatot tett a tárgyalás során.

„(...) Ez a könyv kegyetlen, de éppen ezzel a kegyetlenséggel tudtam elérni azt, amit akartam, hogy könyvem lehasson a zsidó léleknek abba a mélységébe, amely túl van minden gazdasági szorongáson, és túl minden társadalmi szorongáson: oda, ahol a közös-örök emberi lakik. Hogy ez a réteg a zsidóban olyan mélyre van temetve, hogy a gettók és asszimilációk romjai annyira eltemették, hogy gyöngéd kézzel hozzáférni lehetetlenség (...) — ez nekem fáj a legjobban. (...) Kinek fájhatna jobban, mint nekem, (...) aki ennek a népnek az írója vagyok, és lehetnék-e másként az, ha önmagamat is nem éppoly kegyetlen késsel riasztottam volna fel a hazugságok, kétlakiságok és öncsalások romjai alól, mint ahogy ez a könyv felriasztja minden zsidó olvasóját.”

A Goldmark-teremben Pap Károlynak két színművét is játszották: „Batséba” (1940) és „Mózes” (1944). Az írókat deportálták Bergen-Belsenbe, s ott nyoma veszett.

Beregi Oszkár (1876–1966)

Nagy Shakespeare-színész volt, 1899 óta a Nemzeti Színház tagja. Hatalmas orgánus, méltóságjelző külső. Zsidósága miatt 1919/20-ban az Ébredő Magyarok Egyesülete tüntetéseket szervezett ellene; ekkor külföldre ment (Erdély, Bécs, Berlin, Amerika), és csak 1930-ban jött haza, akkor, amikor — pillanatnyilag enyhébb politikai légkörben — megint jöhetett; ha a Nemzetibe nem is: magánszínházakba (Magyar Színház, Belvárosi Színház). A Goldmark-teremben többek között Dávid királyt játszotta Pap Károly „Batséba” című darabjában. Számos előadást rendezett, tanította a fiatal színészeket. A második világháború után visszatért korábbi amerikai sikereinek színterére.

404. Beregi Oszkár

PEST,
1944, GETTÓ
505

(3) Munkaszolgálat

Magyarországon kevéssel a háborúba való belépés (1941. június 27) után ténylegesen is bevezették, az 1939: II. tc. alapján, a kiegészítő katonai szolgálat, röviden: munkaszolgálat kötelezettségét, mely kötelezettség főként a fegyveres szolgálatból kizárt zsidókra vonatkozott. A felső korhatár kezdetben 25 év volt, ezt 1943 áprilisában 37, 1944 áprilisában 48, 1944. október 21-én pedig 60 évre emelték fel. A munkaszolgálatosok többnyire a keleti fronton, de a katonákénál sokkal rosszabb ellátás és felszerelés mellett végeztek nehéz fizikai munkát (erődítés, szállítás stb.). Korábban szerzett katonai rangjuktól megfosztották őket, sárga karzalagot kellett viselniük. A rossz körülmények és a fegyveres „keretlegények” kegyetlensége folytán igen sokan elpusztultak közülük.

„...A 30 kilósok egy külön társadalom. Ezek azok a zsidó munkaszolgálatosok, akik Oroszországból hazatérőben 1000 kilométert gyalogoltak, s akiket egy vasúti állomáson marhaszállító vagonokba zsúfoltak, a kocsikat leplombálták, és Magyarországra hozták őket. Ideérkezve több napig álltak ezek a vagonok a síneken. Amikor végre kinyitották az ajtókat, csontvázak támolyogtak ki a fertelmes piszokból, bűzből, s az úton kimúlt bajtársak hullái közül. A túlélők azok a bizonyos 30 kilós emberek, akik elképzelhetetlen körülmények között dolgoztak másfél évig Oroszországban... Ezek jöttek haza étlen-szomjan a leölmozott marhavagonokban, betegek és halottak között, ezeket engedték ki megérkezésük után négy nappal ebből az ördögi fogságból. Ők, a túlélők, a 30 kilós emberek. Sokat fognak még róluk írni és beszélni az egész világon, mert vértanúságukhoz alig akad hasonló a mártírok gazdag történetében.”

(Kemény Simon, *Napló*, 1943. június 14)

A keleti fronton, munkaszolgálatban, a pusztulás várt, többek között, Bálint György publicista íróra (1906–1943). Petschauer Attila (1904–1943) vívó olimpiai bajnok megkínzását a hírhedt davidovkai orosz télben (1943. január) éppen egy volt amszterdami olimpiai csapattársa rendelte el.

A magyar zsidó munkaerő-tartalékra felfigyelt a német *Organisation Todt* is, a Fritz Todt által megszervezett munkahadsereg, és külön kérésre (1943. február) igénybe is vehetett egy háromezer főből álló osztagot, amelyet Szerbiában, a bori rézbányák művelésénél vetett be. Az egyezséget nagybacsoni Nagy Vilmos (1884–1976) hadügyminiszter tiltakozása ellenére — nagybacsoni Nagy lemondása után — mégis megkötötték (július 2). Az első magyar egység főként vidéki zsidókból állt, de 1944. május legvégén és június első napjaiban Budapestről is elvittek, Vác és Jászberény gyűjtőtáborokból, több csoportban, sárga csillagos zsidó és fehér szalagot viselő keresztény zsidó munkaszolgálatosokat, csaknem ugyanannyit, mint az első bori egység létszáma. Egészen 1944 kora őszéig, a német csapatok kényszerű visszavonulásáig dolgoztatták őket, kegyetlen körülmények között, „a hegyekben” (Radnóti Miklós).

A boriakat a német hadsereg balkáni visszavonulásakor szeptember közepén indították el, több csoportban (az első csoportot szeptember 17-én), német munkatáborok felé, Belgrádon, Magyarországon, a Dunántúlon át. Az első csoportba

a fiatalabb korosztályokat sorolták, mert őket Németországban még munkára akarták fogni. (Velük volt Radnóti Miklós is.) A második csoportot nem sokkal az elindulás után jugoszláv partizánok ejtették foglyul, ők megmenekültek, sokan közülük Temesvárra, s onnan Romániába mentek (ebből a csoportból jutott el végül Palesztinába Kardos G. György), mások pedig, köztük Szalai Sándor szociológus (1912–1983), Levendel László (1919–1994) orvos, lassan — a szovjet hadsereg nyomán — visszatérhettek, Makón, Szegeden át, Budapestre.

„...Eljutottunk a Heidenau nevű faluba, éjszaka értünk ide. Itt még hatszáz zsidó csatlakozott hozzánk más táborokból, így most már háromezer-hatszáz ember volt a létszámunk. *Rós ha-sána* estéje volt, és a vallásos zsidók (*yidish menshen*) már elkezdték az imát, ahogyan szokták. A szabad ég alatt aludtunk. Nagyon hideg volt, és senkinek sem volt többje, mint egy pokróc, reszkettünk mindannyian. Végül eljött a reggel. A zsidó nép már régóta imádkozott, megfűjták a sófárt is. Egy sófár ugyanis volt nálunk. Aztán elindultunk, és áthaladtunk Zagubicán...”

(Zalman Teichman, „Elbeszélés a szomorú utazásról Borbóli Cservenka–Temesvárra”, jiddis nyelvű visszaemlékezés, 1945/1949)

Az első csoport egy nagyobb *transzport*-jából, akikre magyar területen honvéd egység felügyelt, már a Bácskában, Cservenka mellett, SS katonák közel ezer embert belőlttek a téglagyár agyaggödrébe.* A cservenkai vérengzésről pár nappal később Budapesten fölvevett jegyzőkönyvet Raoul Wallenberg továbbította külföldre. Azokat, akik gyalog elértek Mohácsra, itt néhány nap múlva bevagonírozták, és vonaton szállították tovább Szentkirályszabadjára (Veszprém megye), a repülőtéren munkatáborba, embertelen körülmények között, ott megvárták, amíg beérkezik mindenki, akkor megint tovább, marhavagonban vagy gyalog, át a Dunántúlon, a Bakonyon, Győr, s onnan Hegyeshalom felé, a határ menti védővonal építkezéséhez vagy németországi táborokba (Flossenbürg, Sachsenhausen/Oranienburg, Bergen-Belsen).

Az egyik menetszázad november 7-én a Szent Benedek-rend Pannonhalmi Góztéglagyárában egy nap pihenőt kapott. November 9-én már Győrtől nyugatra voltak, az országhúton, Abda közelében; Radnóti is közöttük.

(4) Vészkorszak, I

Horthy Miklós kormányzó levele gr. Teleki Pálhoz (1940. október 14):

„...Én egész életemben antiszemita voltam. Tűrhetetlennek tartottam, hogy itt Magyarországon minden-minden gyár, bank, vagyon, üzlet, színház, újság, kereskedelem stb. zsidókézen legyen. Azonban, minthogy a kormányzat

* Magyar Imre (1910–1984) orvos, egyetemi tanár regénye, az «*Oly korban éltem én...*» (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 291–296. old., szintén leírta a Cservenkán történeteket.

egyik legfontosabb feladatának az életstandard emelését tartom, tehát gazdagodnunk kell, lehetetlen a zsidókat (...) egy-két év alatt kikapcsolni, és hozzá nem értő, leginkább értéktelen és nagyszájú elemekkel helyettesíteni, mert tönkremegyünk... Nem nézhetek nyugodtan embertelenségeket, szadista, oktan megaláztatásokat, amikor még szükségünk van rájuk.”

A budapesti német követ és teljhatalmú birodalmi megbízott távirata Berlinbe (1944. június 1):

„A magyar belügyminisztériumnak az a terve, hogy Gödöllő térségét, az előzetes tervektől eltérően, korábban mentesítik a zsidóktól. Ezt a kormányzó környezetéből javasolták, mivel Gödöllőn van a kormányzó nyári lakhelye. A kormányzónak ott ne kerüljön több zsidó a szeme elé, s legyen egyszer módja személyesen megismerkedni a zsidórendeletek hatásával.”

Komoly Ottó naplójegyzete kihallgatásáról ifj. Horthy Miklósnál (1944. szeptember 15):

„(ifj. Horthy): Kérem, én születésemtől kezdve, már neveltetésemnél fogva is, antiszemita vagyok. Ez nálunk nem lehetett másként, már ahogyan nálunk a szülői házban beszéltek a zsidókról. Például, elképzelhetetlen volt számomra, hogy zsidó nőt vegyek feleségül, hogy a gyermekeimben zsidó vér legyen...”

A magyar hatóságok magatartása a Magyarországon élő — nagyobb részt magyar — zsidósággal szemben igazodott a náci Németországnak a háború folyamán egyre határozottabb formát öltő terveihez az úgynevezett zsidókérdés végleges megoldására („*Endlösung*”). A politikai életben meghatározó szerepet játszó személyiségek, kezdve magán vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzón, kevés kivétellel határozottan antiszemita felfogást vallottak, de legalábbis közömbösek maradtak a zsidók helyzete iránt. Az ide menekülő külföldi zsidóktól pedig minden vezető állású hivatalos személy szeretett volna megszabadulni.

Mégis, Magyarországon — a fővárosban legalább — a zsidóság sorsa másképpen alakult, mint Németország többi csatlósánál. Jelkép értéke nincs, de azért tény, hogy 1943-ban az őszi nagyünnepeken, *rós ha-sána* (szeptember 30) és *jóm kippur* (október 9) napján, a Dohány utcában, a nagyzsinaagóga környékén, fehér kesztyűs rendőrök irányították a forgalmat, és tartották fenn a rendet.

Nincs még egy ország a nemzeti-szocialista Németország befolyása alatt álló hatalmas térségben, ahol a „zsidókérdés” végleges megoldására felállított hatékony német szervezet számára olyan sokáig elérhetetlenek maradtak volna a zsidók, magyar állampolgárok, de menekültek is, mint Magyarországon, ahol — a *Jewish Agency* egyik vezetőjének szavai szerint — „viszonylagos biztonságban” élhettek, ha csupán a jogfosztó zsidótörvények által kijelölt, egyre szűkebb keretek között is; mert Magyarországon egészen 1944 tavaszáig a közvetlen

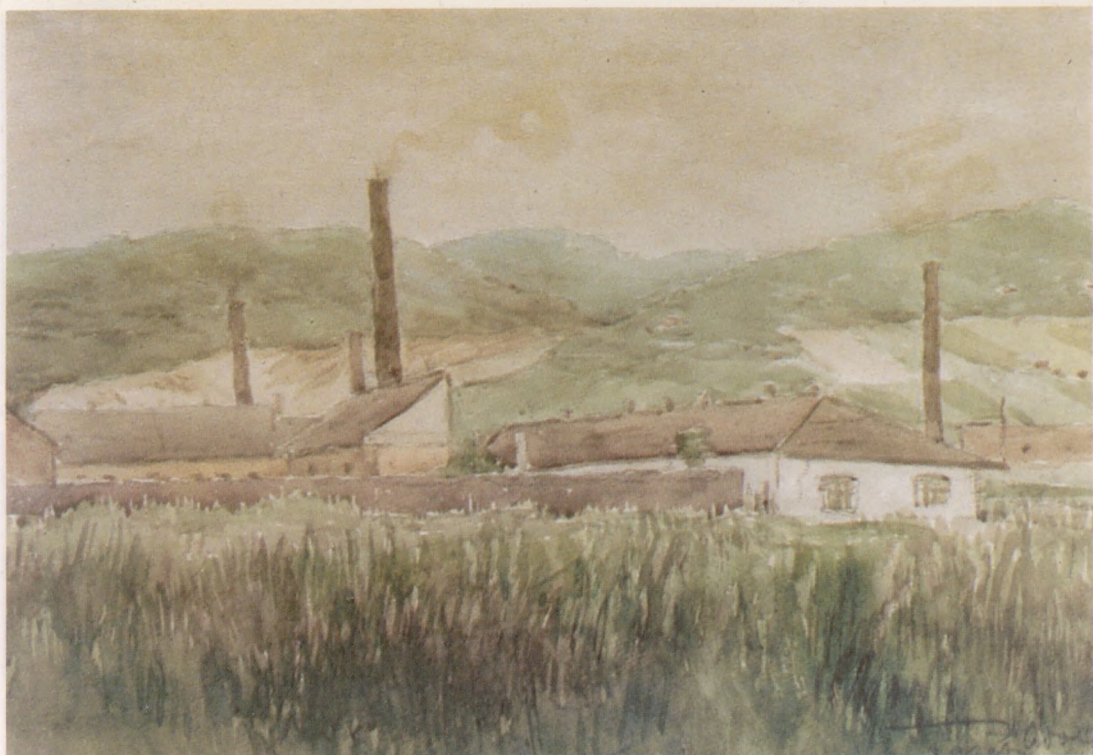
XII:1. „Nehéz zsidónak lenni.” Herman Lipót rajza zsidó szólásra

XII:2. Az OMZSA plakátja, 1940 k.

XII:3. Löw Immánuel a
halottas ágyon.
Perlrott Csaba Vilmos rajza,
1944: június 20

XII:4. A Nagybátony-Újlaki
Téglagyár. Tikáts Adolf
akvarellje, 1910 k.

XII:5. A náci és nyilas rémtetteket kivizsgáló vöröskeresztes bizottság a Dohány utcai zsinagóga kertjében, 1945. február

XII:6. A Hősök templomának sírkertje

életveszély valóban kisebb volt, mint bárhol másutt. És nincs még egy ország, ahol az állam olyan jelentős önálló szerepet vállalt volna, láthatóan minden külső kényszer nélkül, a deportálásokban, polgárainak, százezreknek a legyilkolásában, mint itt, 1944 késő tavaszán és nyarán. Persze, az, hogy az állam szavatolja polgárai biztonságát, és szükség esetén meg is védje jogaikat, életüket, az nem külön érdem, hanem elsőrendű kötelesség; Magyarország az úgynevezett zsidótörvényekben éppen e kötelesség elmulasztásával törte meg alkotmányos rendjét, európai hagyományait.

Magyarország 1944-ben, még a német megszállás alatt is, meg tudta őrizni az önállóság és a független politikai döntések bizonyos látszatát. Ami a Vészkorszak* eseményeinek lényegét illeti, ez az önállóság már nagyjából csupán abban állt, hogy Magyarország ugyanazt tette, mint amit a németek, de más módon, csakazértis. A legmagasabb vezető köröknek és a magyar társadalom egészének felelősségét körülbelül, a pontos számot sohasem fogjuk tudni, 500 000, vagy talán még ennél is több: csaknem 600 000 magyar zsidó — vagy zsidó magyar — pusztulásáért nem csökkentheti semmi.

Mégis, tény, hogy a zsidóság egy része Magyarországon, ha rettenetes szenvedések közepette is, de életben maradt; legalább a budapesti zsidók egy része.

Adolf Eichmann SS alezredes (*Obersturmbannführer*) nyomban a német megszállás (1944. március 19) után Budapestre jött. Az Eichmann parancsnoksága alatt álló, különleges feladatokra felállított és most Mauthausenből ide vezényelt Gestapo-osztag (*Reichsicherheitshauptamt Sondereinsatzkommando IV/B/4*, másnépp: *Judenkommando*) székhelye a Sváb-hegyen (a második világháború után, évtizedekig: Szabadság-hegy) volt. Az előkelő hegyvidék félreeső részén, br. Eötvös József egykori villája, a Karthauzi-lak (XII., Karthauzi utca 14) fölött több nagy épületet vettek igénybe maguk és magyar segítők számára. A „Hotel Majestic” (XII., Karthauzi utca 2) és a közelében álló kisebb, de a város felől védettebb épület, a „Kis Majestic” (XII., Evetke utca 1) lehetett a központ. (A „Kis Majestic” oldalhomlokzatán még ma is kivehető az épület eredeti nevének néhány óriási fekete betűje. A kertben ott állnak az egykori fáskamrák, amelyek az ide kirendelt munkaszolgálatosok visszaemlékezéseiben szerepelnek.) A „Majestic” nem sokkal azelőtt felépült, modernnek számító bauxitbeton épülete Eichmann kommandójának magyarországi főhadiszállása volt, egy ideig Hain Péter kirendeltségével megosztva; Eichmann innen irányította, szinte megszállott

* A második világháború éveit, a zsidók megtervezett, tömeges meggyilkolásának korát, Magyarországon a zsidó közösség mindjárt a háború végén *Vészkorszak*-nak nevezte el. Izraelben a *soa* (ejtsd: *soá*), névelővel: *ha-soa* (angolos helyesírással: *ha-Shoah*), '(teljes) pusztulás', 'katasztrófa' szó terjedt el, ezt fogadták el hivatalosan is; maga a héber szó a Bibliából jön (Jes. 10,3). Az angol *Holocaust* elnevezés ugyancsak a Bibliából van véve, a görög fordításokból (*holokauszton / holokausztóma*), szakkifejezés, az áldozatok egyik fajtáját jelenti: 'egészen elégetett áldozat (*ola / ola ve-ká'ilil*)' (Gen. 8,20 stb.; Zsolt. k., 51,21), átvitt értelemben pedig: 'ami tűzben pusztul el'. Az angol elnevezés egy amerikai televíziós film (1979) címe nyomán terjedt el világszerte. Arra, ami valójában történt, nem lehet jó szót találni.

405. Stern Samu
arcképe

eréllyel, de addigi tapasztalatai alapján gyakorlottabban, mint korábbi állomáshelyein, az úgynevezett zsidókérdés tervezett végleges megoldásának utolsó nagy akcióját: a magyarországi zsidóság elszállítását a megsemmisítő táborokba. A közvetlen környék néhány más luxus üdülőszállója, társasüdülője: „Lomnic”, „Melinda”, „Mirabel” (XII., Karthauzi utca 6, Melinda út 16, 24–26, 30–32), talán az „Éden” is, feljebb a Rege úti üdülőszálló, s kissé lentebb, a fogaskerekű állomásánál, a Karthauzi utca 4/A került még Eichmann és Hain szervezeteinek birtokába. A Sváb-hegy idilli *otium*-ában

nyugodtnak érezhették magukat, de azért alkalmasint építettek maguknak egy keskeny menekülő utat is, biztonság kedvéért, hogy szükség esetén megkerülhessék az Istenhegyi út forgalmát. (Ez a környékbeliek sejtése, az utcácskának, mely a Melinda útról a Mártonhegyi út felé vezet, még ma sincs neve, és csak mostanában kezd szervesen összekapcsolódni a várossal.) A *Judenkommando* emberei már november–december folyamán a Melinda úti házakból több alkalommal is kivezették foglyaik egy-egy csoportját a pár száz méterre lévő Széchenyi-kilátóhoz, agyonlőni. A pesti városközpontban Eichmannék igénybe vették még az Egyetem Múzeum körüli kertjében álló Gólyavárat. Magának Eichmann-nak a budapesti lakása fenn volt a Rózsadombon, II., Apostol utca 13. A villa tulajdonosát, Aschner Lipót (1872–1952) bankár-nagyiparost, az UTE (Újpesti Torna Egylet) elnökét Mauthausenbe deportálták. A villában rendszeresen zsidó munkaszolgálatosokat dolgoztattak. Eichmann különítményének egyik tisztje, Dieter von Wisliceny, és több katonája a Szent István park 16 sz. ház VI–VII. emeletén kvártélyozta be magát.

Eichmann alezredes csak közvetlenül a Budapest körüli ostromgyűrű bezárulása előtt (december 22/23 éjjel) utazott el a fővárosból véglegesen; repülőgéppel. Az előtte való napon este 9 tájt — minden látható ok nélkül — még tett egy utolsó látogatást, fegyveresek kíséretében, a Síp utca 12-ben; talán fenyegetésképpen, jelzésül annak, hogy *megvan*.

A megszálló hatóságok egyik legelső intézkedése Budapesten — mint korábban másutt is — a Zsidó Tanács (*Judenrat*) megalakítása volt. A részben a hitközség addigi vezetőiből kiválasztott Zsidó Tanács székhelye a hitközség irodáiban (Síp utca 12) volt. Elnöke, mint a pesti (neológ) hitközségnek, Stern Samu lett, őt októberben — amikor már fenyegetések jelezték, hogy közvetlen életveszélyben van — Stöckler Lajos váltotta fel. A németek által kijelölt keretek között szervezte a zsidóság egyre szűkebb térre visszaszoruló mindennapi életét. Az újságnak, melyben közleményeiket közzétették, német utasításra meg kellett változtatniuk a címét: *A Magyar Zsidók Lapja* helyett: *Magyarországi Zsidók Lapja*. Alig másfél hónap múlva a Zsidó Tanácsot átszervezték: megalakult a Magyarországi Zsidók Szövetsége, s ennek Ideiglenes Intéző Bizottsága töltötte be szerepét (május 13), úgy is nevezték: II. Zsidó Tanács. A III. Zsidó Tanács, amelynek már Stöckler volt a tényleges elnöke, október 22-én alakult meg.

Március 31-én jelent meg és április 5-én lépett életbe a rendelet, mely — né-

metországi mintára — minden zsidót arra kötelezett, hogy felsőruházatán, a bal oldalon, 10 x 10 cm átmérőjű, élénk (kanári-) sárga színű hatágú csillagot viseljen. A középkori zsidójel kelt életre ismét; most a halál jele volt.

„Április. Furcsa tréfa járja:
Szívem fölött kanárisárga
Csillagot illik hordanom.
Így rendelik azok a szittyák,
Akik a gótokat behívták (...)

(Vas István, „Április”,
in: *Márciustól márciusig, 1944–1945*)

Április 2: Az amerikai légiőr most először bombázta Budapestet: a pályaudvarokat, a csepeli Weiss Manfréd fegyvergyárat, a Soroksári út térségét, a tököli repülőgéppalkatrész-gyárat stb. A következő két napon az angolok intéztek bombatámadásokat hasonló célpontok ellen. Gyújtóbombákat is ledobtak, s a Belvárosra is esett néhány bomba. A bombázások időzítése aligha volt véletlen: a sárga csillag kötelező viselése előtti napokban a szövetségesek nyilvánvalóan figyelmeztetésnek szánták. A magyar hivatalos propaganda a felelősséget a „judeo-terroristák”-ra hárította; az utcákon röplapok jelentek meg, követelve, hogy minden keresztény halottért végezzenek ki száz zsidót. (Alig három évvel az után, hogy Magyarország minden kényszerítő ok nélkül, önként belépett a háborúba!)

Április 5: Az „Actio Catholica” igazgatója jelentést tett a hercegprímásnak: „Zárdáink erős kísértéseket állottak ki, zsidó személyek akartak ott elrejtőzni. A hozzánk fordulóknak meghagytuk, hogy nem kockáztathatják a katholicizmust.”

Április 5: A m. kir. miniszterelnök rendeletben rögzítette azoknak a zsidó származású személyeknek a körét, akik a sárga csillag viselése alól mentességet kaphattak. A keresztény zsidók mentesítését a Szent Kereszt Egyesület sürgette, de beadványukat támogatta az esztergomi érsek (Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás) és Ravasz László ref. püspök (Dunamelléki Ref. Egyházkerület) is. A hercegprímás szerint a sárga csillag a zsidó vallás jele, és „a keresztényeknél ellentmondást és hittagadást jelent” (Körlevél a püspöki karhoz, május 17). Más alkalommal Serédi így fogalmazott: „valóságos hittagadást”. Már korábban is ugyanezt írta Serédi a miniszterelnöknek (május 10): „A zsidó származású keresztényeknek a zsidó vallásúaktól való különválasztását újra és újra nyomtatékosan hangsúlyoznom kell. (...)

406. Pesti utca, 1944

PEST,
1944, GETTÓ
511

Legalább ennyivel tartozunk keresztény hittestvéreinknek." S még korábban (március végén): „(...) A sárga csillag viselése (...) hittagadás számba menne, és ezért egyrészt nem tűrhető, másrészt nem kívánható, hogy más vallásnak a jelvényét hordozzák". Nem csoda, hogy az SS (*Schutzstaffel*) magyarországi főparancsnokának jelentése is megállapította: „(...) az egyház lényegéből ered, hogy csak a kikeresztelkedett zsidókra irányul a (hercegprímás) figyelme." Végül csupán a keresztény hitre tért zsidók meghatározott köre kapott mentességet: azok, akiknek nem zsidó házastársa volt. (Mint abban az időben mondták: „árja párja"). A miniszterelnöknek nem volt kifogása az ellen, hogy a kikeresztelkedett zsidók a sárga csillagnál lejjebb kitűzzenek a mellükre egy fehér keresztet is (május 3).

„Reggel még, irodába jövet,
Szívem fölött égetett,
De megjelent egy új rendelet,
S eloltotta ezt a sárga tüzet.”

„De nem bírom megszokni, sem
Hogy én nem viselem,
Sem pedig,
Hogy mások viselik.”

(Vas István, „Kivétel” — „Ugyanaz”,
in: *Márciustól márciusig, 1944–1945*)

Április 7: Titkos belügyminiszteri rendelet leírta, hogy „a m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként” rendelte el. Megtiltotta, illetve engedélyhez: a fővárosban a rendőrség, vidéken pedig a csendőrség engedélyéhez kötötte a zsidók bármiféle utazását. Már korábban is, de a rendelet megjelenése után teljes eréllyel, a csendőrség le tartóztatásokat foganatosított pályaudvarokon, utcákon. Csendőrség, rendőrség most gyakorolta be a deportálás eljárásait, igazolványok nélküli személyeken mindazt, amit egy hónap múlva bárkivel megtesz majd, akkor már teljes körű felhatalmazás birtokában. Az elfogott zsidókat internálták, Kistarcsa zsúfolásig megtelt. A kormány megtiltotta, hogy zsidók autón közlekedjenek, korlátozta utazásukat villamoson és autóbussen. Nemsokára elkobozta a zsidó lakásokban fölszerelt telefonkészülékeket, a zsidók tulajdonában lévő kerékpárokat és gépkocsikat, zárta a zsidók valamennyi bankszámláját és betétjét. Este 8 órától kezdve kijárási tilalmat rendelt el számukra. Határozott a zsidók összegyűjtéséről („koncentráció”) különböző helységekből felállított gettókból.

Április 12: A kormány a néhány nappal korábbi erős bombázások áldozatainak elhelyezésére 24 órán belül ötszáz lakás kiürítését és átadását követelte a Zsidó Tanácstól. Eichmann a követelést önkényesen ezeröttszáz lakásra emelte fel. Utóbb a hatóságok rendeleti úton megtiltották, hogy a zsidók bombatámadás esetén óvóhelyet vegyenek igénybe. Wallenberg írta Stockholmba küldött hivatalos jelentései egyikében (július 18): „Bizonyos körök (...) úgy vélik, hogy a zsidók jelenléte a bombázásokkal szemben némi védelmet nyújt.”

Április 30: Kormányrendelet jelent meg „a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában”. A rendelet közölte „a közforgalomból kivonásra”, elkobzásra ítélt zsidó írók névsorát. Később (június 24) még egy pótlást is kiadtak. A könyvtárak, még a M. Tud. Akadémia könyvtára

is, selejtezési jegyzékeket készítettek. „(...) A különféle egyesületi, iskola- és más könyvtárak mázsaszámra szállították Budapestre a kiselejtezett, bezúzásra kerülő zsidó könyveket, amelyeket (...) azonnal a papírgyárakba vittek. Vagonszámra gyűlt itt össze a sok halálraítélt szennyes szellemi termék, amely az elmúlt évtizedek alatt akadálytalanul metélvezhette, ronghatha (...) a magyar társadalmat. (...) Ennek most vége: a zsidó könyv megszűnt hatalom lenni. Anyag lett belőle, tehetetlen cellulóze tömeg. (...) A félmillió zsidó könyvből ismét szép fehér írópapír lesz. (...) Az összegyűjtött zsidó könyvek megsemmisítését csütörtökön délben kezdik meg az Első Magyar Kartonlemezgyár budafoki telepén. Ünnepélyes pillanat lesz (...)” — írta egy szélsőséges hangú napilap (június 14). Az érintett írók könyveit valóban bezúzták (június 15). Nem éppen rossz nevek voltak: Déry Tibor, Füst Milán, Karinthy Frigyes, Lesznai Anna, Molnár Ferenc, Radnóti Miklós, Somlyó Zoltán, Szép Ernő, Szomory Dezső. És mások; sokan. Elsőként Kiss József könyveit dobták a zúzdába, s összesen valami 450 000 kötetet semmisítettek meg. Az eseményeket vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály (1896–1946) államtitkár, a sajtó- és hírszolgálati ügyek kormánybiztosa irányította. Kolosváry-Borcsa egy évvel korábban bibliográfiai kézikönyvet adott ki *A zsidókérdés magyarországi irodalma* címmel (é. n. [1943, megjelent: 1944]), most saját jegyzékét is felhasználhatta a zsidó tárgyú könyvek összegyűjtéséhez.

Május 15: Az V., Vörösmarty tér 4 I. emeletén ünnepélyesen megnyílt a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet, amelyet a kormányzat — németországi mintára

407–408. „Harmincöt mázsás kőkeretek...”, 1944. június 15

PEST,
1944, GETTÓ
513

409. A Va'ada pesti munkatársai (balról jobbra): Révész Perek, Brand Hansi, Kasztner Rezső, Komoly Ottó, Goldbart Cvi

— egy hónappal korábban (április 15) rendeleti úton alapított „a magyarországi zsidókérdés rendszeres, tudományos vizsgálata” és „a magyar közvéleménynek (...) a zsidókérdéssel való megismertetése” céljából. „A kormányzat elhatározta, mondta a megnyitó beszédben a rendeletet is aláíró államtitkár, hogy a zsidókérdést a körülményekhez képest a legrövidebb időn belül a végső megoldáshoz juttatja.” Az Intézet hatalmas könyvanyagot szedett össze különböző zsidó intézmények könyvtárából és egyéb gyűjteményekből. Többek között elkobozták az alig két éve elhunyt Guttmann Mihálynak a pestszentlőrinci zsinagógában elhelyezett könyvtárát, és még Kárpátaljáról, a feldült zsinagógákból is hozattak könyveket, Tóra-tekerceket. Hozzájuk került a pesti hitközség könyvtárának egy része is. A felhalmozott könyvanyagot részben a Vörösmarty téri helyiségükben, részben a Rózsadombon (II., Bogár utca 26) és a Naphegyen (I., Naphegy utca 31) tárolták. Egy részét Scheiber Sándor később meg tudta menteni a pusztulástól.

„A felszabadulás után értesültem, hogy a (rózsadombi) villát lebombázták. Ahogy lehetőség nyílt rá, teherkocsival felmentünk a színhelyre, s hallgatóimmal ásni kezdtünk a romok között. Emlékeztem a ház beosztására, tudtam, hol kell keresnünk a Guttmann-könyvtárat. Meg is találtunk belőle sokat, legtöbbjét használható állapotban. Egy részét fia, Guttmann-Henrik, Intézetünk egykori tanára vitte magával Amerikába, másik részét a Rabbiképző könyvtára hiányainak pótlására használtuk fel. Sajnos, életművének, a *Clavis Talmudis*-nak, amelyből mindössze négy kötet jelent meg (1910–1930), hatalmas cédulagyűjteménye megsemmisült.”

(Magyar Könyvszemle, 1970)

PEST,
1944, GETTÓ

514

1944 nyarán Hain Péter (1895–1946), 1937 óta a kormányzó személyes biztonságáért felelős detektívfelügyelő, a német megszállás óta a budapesti rendőrfőkapitányság politikai osztályának, közelebbről, az állambiztonsági rendészet-

nek a vezetője valahol a Sváb-hegyen kiállítást rendezett a budapesti zsidóktól elkobzott és akkor már a budafoki pincékben őrzött műkincsekből (br. Hatvány-, br. Herzog-, Káldi-, br. Kornfeld-, br. Mauthner-, br. Weiss Manfréd-gyűjtemény stb.). Az elkobzott műalkotásokról (El Greco, Gauguin, Goya, Rembrandt, Rubens, Tiepolo, Van Dyck képei stb.) aránylag pontos leírások, s részben még jegyzékek is fennmaradtak. A Mauthner-villa, amelyet kiürítettek, VI., Lendvay utca 13, a Kornfeld-villa Lendvay utca 27, a Weiss- és Chorin-villa VI., Andrássy út 114–116 alatt állt; akkor már az SS gazdasági hivatalai voltak bennük. A kezükre jutott zsidó lakásokból a németek külföldre vitték az értékeesebb műkincseket. Részben ennek megakadályozására, formailag a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és megőrzésére, ténylegesen a nagy értéket képviselő művészi vagyontárgyaknak (műkincs, perzsaszőnyeg, ékszer, drágakő stb.) az országban tartására május 25-én kormánybiztost neveztek ki: Csánky Dénes festőművészt, a Szépművészeti Múzeum főigazgatóját, aki többektől — zsidó műgyűjtőktől — külön is kérte a tulajdonukban lévő festmények felajánlását a Múzeum gyűjteménye részére. A Hain rendelkezése alá került képek egy részét a főigazgató átvette. A németek és Hain sok mindent külföldre vittek. Az „aranyvonat” a Vörös Hadsereg közeledtével 1944 decemberében elhagyta a fővárost, s Óbánya (Zirc mellett) és Brennbergbánya érintésével 1945. március 30-án megérkezett Ausztria területére.

410. Komoly Ottó
fiatalkori képe

Május és június folyamán a csendőrség a németektől kapott tervek szerint a már táborokba összegyűjtött („koncentrálás”) teljes vidéki zsidóságot, összesen több mint 437 000 embert, jól szervezett akció keretében elszállította („deportálás”). (Az első nagyobb *transzport* május 15-én indult el. A vasúti „gördülőállomány” előkészítésével a Magyar Államvasutak április közepe óta foglalkozott.) A gyűjtőpont a legtöbb helyen egy-egy téglagyár nagy rakodócsarnoka volt. A tehervonatokból álló vasúti szerelvények nagy többsége Auschwitzba ment. Ellenállást nem lehetett tapasztalni.

„A Kormányzó úr (...) elmondta, hogy [a német hatóságok] Magyarországtól nagyszámú munkaszolgálatost követeltek, és csak nagynehezen lehetett elérni, hogy ne «magyar» embereket, hanem «zsidókat» adjanak erre a célra. Ha pedig zsidókat adnak, helyesnek találja a kormánynak azt a felfogását, hogy hozzátartozóikat is küldjék ki, mert nem igazságos, hogy a dolgozó és kereső

PEST,
1944, GETTÓ
515

fél más országban termelő munkát végezzen, családját pedig otthon tartsa el a közösség. Így kikerül egy pár százezer zsidó az ország határán kívül, de hajuk szála sem fog meggörbülni...”

(Ravasz László, „Pro memoria”, feljegyzése kihallgatásáról a kormányzónál, 1944. április 28)

Az egész deportálási akciót a magyar állam intézményei — közigazgatás, rendőrség, csendőrség — szervezték meg és hajtották végre. A nem zsidó lakosság többnyire közönyösen figyelte a fejleményeket.

Éppen megkezdődött a vidéki zsidóság összegyűjtése, amikor Auschwitzról az első biztos hírek eljutottak Budapestre. Talán már április 25/28 körül, de legkésőbb május folyamán, június legelején néhány hitközségi és cionista vezető biztos tudomást szerzett arról, hogy mi történik azokkal, akiket Szlovákiából deportáltak. Budapesten, május / június táján, bizonyos célzásokból már lehetett sejteni valamit. Egy képes üdvözlőlapon a ...witz szó, amelyet Freudiger Fülöp, a budai orthodox hitközség elnöke, mindig kéznél levő textil nagytíjával, a *Waldsee* helynév alatt ki tudott betűzni, mert a hegyes ceruza lenyomatát az utólagos javítás nem tüntette el egészen. Aztán egy üdvözlőlapon két aláírással: Joseph R'evim és Samuel Blimalbisch, ti. *re'evim*, 'éhezők' és *beli malbís*, 'ruha nélkül'. S végül két Auschwitzból április legelején megszökött zsolnai fogoly (Walter Rosenberg / Rudolf Vrba és Alfred Wetzler / Josef Lanik) beszámolója.

„(...) Az első transzport vége óta világos volt számomra, hogy [Auschwitzban] az ellenállási szervezkedés célja nem a felkelés volt, hanem a túlélés. Az ellenállási mozgalom tagjainak életben maradása. Arra gondoltam, hogy ha az igazság nyilvánosságra kerül Európában, és főképpen Magyarországon, ahonnan májustól kezdve, és erről pontos tudomásom volt, egy millió zsidót akartak Auschwitzba szállítani, ez ott kinn létrehozza az ellenállási mozgalmat, s ezáltal külső segítséget hozhat Auschwitznak is. Kidolgoztuk a szökési terveinket. Nekem [1944.] április 7-én sikerült megszöknöm.

Ez volt a legfőbb oka a szökésének?

Igen, ezért akartam azonnal cselekedni. Másképpen mondva, tudtam, hogy nem szabad elvesztegetnem egyetlen pillanatot sem, s hogy meg kell szöknöm, amilyen hamar csak tudok, hogy tájékoztassam a világot.”

(Rudolf Vrba, in: Claude Lanzmann, *Shoah*, 1985)

A megszökött foglyok elbeszélése nyomán Zsolnán a Zsidó Tanács irodájában német nyelvű jegyzőkönyvet vettek fel (1944. április 26), ez később mint Auschwitz-jegyzőkönyv vált ismertté, s rövid időn belül Pozsonyból eljutott Budapestre is, Kasztnerhez, és másokhoz is, többek között a Zsidó Tanács vezetőihez. Freudiger a Michael Beer-Dow Weissmandel pozsonyi rabbi küldte jiddis fordítást kapta kézhez. Egy hónappal később két további auschwitzzi fogoly (Arnost Rosin és Czeslaw Mordowicz) beszámolójáról is

jegyzőkönyv készült (Liptószentmiklós, június eleje). Talán ez külön is eljuttott Pestre.

A rettenetes auschwitzi híreket hosszabb időn át mind a Zsidó Tanács, mind az orthodox előjárók, mind pedig a cionista mozgalom vezetői teljes titokban tartották a magyarországi zsidó közvélemény előtt. Szinte rettegték attól, hogy mások is megsejtik, amiben ők már bizonyosak voltak. Jól jellemzi a hitközségi és cionista vezetők köreinek tehetetlen félelmét, hogy fél évszázad múltán is szinte lehetetlen tisztázni, pontosan legalábbis, ki és mikor kapta meg az Auschwitz-jegyzőkönyvet. A pozsonyiak szerint Kasztner április végén magával hozta Pozsonyból; maga Kasztner csak arra emlékezett, hogy hetekkel később vette kézbe, Pestén. Tény, hogy amikor Kasztner Pozsonyban járt, a jegyzőkönyv német szövegét már olvashatta. A hitközség vezetőinek talán ő adta a kezébe a hozzá esetleg csak később eljuttatott másolatot, talán Freudiger, talán R. Weissmandel szövegét, Freudiger azonban ennekelőtte jó ideig senkinek sem szólt a dolgról.

Eljutott Pestre a magyar függetlenségi mozgalom kapcsolatainak csatornáján is az Auschwitz-jegyzőkönyv egy példánya. Ezt a „Jó Pásztor” Bizottság tényleges vezetője, Éliás József kapta meg, talán május elején. Budapesten csak a „Jó Pásztor” cselekedett a jegyzőkönyv szövegének megismerését követően: az Auschwitz-jegyzőkönyvet magyarra fordították, mégpedig Székely Mária (később: Küllői-Rhorer Lászlóné), egy baráti lakás rejtékhelynek számító manzárd szobájában (II., Érmelléki utca 7). A „Jó Pásztor” megpróbálta felhasználni a jelentést arra, hogy a politikai döntésekre befolyással bíró személyeket — a keresztény egyházak legmagasabb rangú vezetőit, a kormányzó közvetlen környezetében pedig a menyét — tájékoztassák a deportálások valódi célja felől. Május közepén a három nagy keresztény egyház vezetőjének már kezében volt a szöveg. Komoly Ottó is a „Jó Pásztor”-tól kapta meg az Auschwitz-jegyzőkönyvet.

A zsidó vezetők nemigen reménykedhettek abban, hogy a magyar politikusok meghallgatják őket. Mégis, készítettek ők is fordítást a jegyzőkönyvből, s eljuttatták a kormányzó kisebbik fiához. Nem hihető, hogy Éliásék ne tudták volna: Horthy tud németül, s tudnak a püspökök is; a magyar fordítással bizonyára a közvéleményt akarták majd felrázni. A zsidó vezetők talán R. Weissmandel jid-dis szövegét fordították le magyarra; ezt rajtuk kívül tényleg nem értette volna meg senki. A jegyzőkönyvnek a közvetlenül érintettek elé tárását nyilván azért halogatta mindenki, mert a keresztény egyházi emberek is, a zsidó vezetők is abban reménykedtek, hogy a legmagasabb szinten azonnal megteszi hatását. Reménykedtek a kormányzó gyors közbeavatkozásában. Horthy eszerint az Auschwitz-jegyzőkönyvet ismerhette két forrásból is: menyé, illetve kisebbik fia révén.

Június 18/19-én Krausz Miklós (Móse), a Palesztina Hivatal (Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége) vezetője, 1934 óta a *Jewish Agency for Palestine* pesti meghatalmazottja egy Pesten átutazó román diplomata révén eljuttatta külföldre az Auschwitz-jegyzőkönyvet. A jelentés tartalma Pozsonyból talán már két héttel korábban tudomására jutott a Vatikán képviselőinek, de a híreknek érdemi visszhangja csak most támadt. A Vatikán képviselője Pozsony közelében egy kolostorban személyesen meghallgatta az Auschwitzból megszökött foglyokat

(június 20), s ígéretet tett arra, hogy mindent megtesz az auschwitzi tömegmészárlás megakadályozására.

Komolyabb fegyveres ellenálláshoz a magyar zsidóságnak külső katonai segítségre lett volna szüksége. Érdemleges lépéseket e téren a szövetségesek nem tettek, az egyetlen próbálkozás nem járt eredménnyel. Angol támogatással a *Jewish Agency for Palestine* március folyamán egy kis csapat (32 fő) ejtőernyőst dobott le Horvátországban, közöttük két nőt is. Egyikük Szenes Anna (Hana) (1921–1944) volt, Szenes Béla (1894–1927), az ismert író és újságíró leánya; Anikó, ahogyan a család hívta, korán kinyílt költői tehetség, a *Múlt és Jövő* annak idején közölte tizenkét éves korában írt verseit (1933), lelkes cionista, aki alijázott, megtanult héberül, részt akart venni a budapesti zsidók felszabadításában. Az ejtőernyősöket, amint átlépték a magyar határt (június 7/13), elfogták. Anikó is fogságba esett, hogy majd hónapokkal később, már a nyilaskeresztes kormány alatt, őriztben a gr. Hadik-laktanyában (Horthy Miklós út / XI., Bartók Béla út 24–26), kihallgassák, elítélik, és végül a Margit körüti fogházban kivégezzék (november 7). (Az egykori helyőrségi törvényszék épületében sokáig ipari tanuló intézet volt, 1970 k. lebontották, helyén ma, Margit körút 85, az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium székháza és kis park.) Szenes Anna holttestét, hírek szerint, a Chevra Kadisa kikérte, de nem tudni, végül is ki temette el. Sírját, a X., Kozma utcai temetőben, egy nem zsidó temetőkertész emlékezte alapján találták meg; ma — emlékművel megjelölve — csak *kenotáfium* (V/C parcella, 3/23): Hana földi maradványait 1950 márciusában exhumálták, és Izrael hőse Jeruzsálemben kapott végleges sírhelyet, hat másik ejtőernyős társával együtt, a Herzl-hegyen, a Hősök temetőjében.

Budapestről cionista szervezetek kérést juttattak el Svájcba, hogy a szövetségesek bombázzák a kassai vasúti csomópontot, mert ez feltartóztatná az Auschwitzba menő szerelvényeket; de válasz nem érkezett, a kérésnek nem volt foganatja, mint ahogy a szövetségesek korábban sem teljesítették az Auschwitz bombázására irányuló kéréseket.

Úgy látszott, legfeljebb a tárgyalásoknak van esélye. Ezeknek azonban előfeltétele volt a titoktartás. A németek, rosszabb katonai helyzetben, sokkal nagyobb létszámú zsidóság mellett, mindenképpen el akartak kerülni egy újabb varsói gettólázadást.

A magyar zsidóság ebben az időben már régóta el volt vágva minden nemzetközi zsidó szervezettől: a *Joint* hivatalos képviselője már 1941 decemberében elhagyta az országot. Csak az illegális szervezetek — a cionista mozgalom különböző csoportjai — próbáltak tenni valamit. Némelyikük továbbra is próbálkozott kivándorlási akciók szervezésével. Az egyik ilyen szervezet, a *Betar* (*brit / berit Trumpeldor*, 'Trumpeldor szövetség'), már 1938 óta rendszeresen indított kivándorló csoportokat Románián át. Fegyves harcra készültek a függetlenségért, kellett az ember. Hat év alatt összesen körülbelül 4500 magyar *ole* jutott el a segítségükkel Palesztinába; volt, hogy egy ócska hajón indultak el, lefelé a Dunán.

(Az „Atid”, magyarul: „Jövő” nevű, Hamburgban bejegyzett gőzhajó már 1934-ben is vitt kivándorlókat Palesztinába, s tehetősebb utasok jegyet válthattak *liner*-ekre, menetrendszerű járatokra is, de a legális kivándorlás lehetősége egyre szűkült, a cionista szervezetek a vakmerőségükre voltak utalva.) A *Betar* és a különböző *háluc* földalatti mozgalmak: a *D'ror* (*dror / deror*, 'szabadság'), *Ha-Bonim* (*ha-bonim*, 'építők'), *Ha-Noar Ha-Cioni* (*ha-noár ha-cijjoni*, 'Cion ifjúsága'), *Makkabi Ha-Cair* (*makkábi ha-cáir*, 'Makkábi fiatalság' stb.) mind szerepet játszottak abban, hogy 1942/43-ban, a keleti front megnyitása, a lengyelországi gettók felszámolása és a felkelések leverése, a szlovákiai deportálások kezdete óta számos külföldi (lengyel, ukrainai, szlovák és osztrák) zsidó jutott el menekültként külföldre — Magyarországon át. A gyermekmentő szervezetek, amelyek már 1942 óta bírták az angol kormány engedélyét, hogy a *Jewish Agency* közreműködésével megszervezzék gyermekek rendszeres kivándorlását Palesztinába, még 1944 nyarán is havonta mintegy ötven főből álló csoportot tudtak elindítani; ezekben a csoportokban néha akadtak nem éppen zsenge korú személyek is. De az *alijjá*-hoz most már nemcsak angol bevándorlási engedély kellett, a sokat emlegetett *certifikát* (azaz *certificate of immigration*), hanem mindenféle magyar kiutazási engedély stb. is. Keresztes-Fischer belügyminiszter — br. Wesselényi Miklós (1911–1980), akkor a *Magyar Nemzet* munkatársa közvetítésével — 1943 nyarán megígérte Kasztner Rezsőnek, hogy egészen kivételes esetekben fordulhatnak egyenesen őhozzá; és volt néhány ilyen eset. 1944 májusában mindössze hat-hétszáz üres *certifikát* állt rendelkezésre a *Va'ada* budapesti irodájában.

A palesztinai bevándorlást ellenőrző angol hatóságok annak idején (1939. május) összesen 75 000 engedély kiadását tervezték az 1939 és 1944 közötti időszakra, mindössze ennyi lehetett a legális *certificate*-ok száma, az angolok mindössze ennyi embert voltak hajlandók beengedni Palesztinába. A keretből 1944 nyár végén már csupán 14 000 hely volt szabad. Már régóta nem volt más megoldás, mint az illegális bevándorlás. A bevándorlási engedélyre tulajdonképpen a kiutazáshoz volt szükség. Illetve mint igazolványra, amely tanúsítja, hogy az illetőt a palesztinai brit mandátum hatóságai nyilvántartják, s ezzel egyszersmind a védelmük alá veszik. A magyar és német hatóságok elvben elfogadták ezeket az okmányokat, és ezért érdemes volt akár hamisítani is őket. Budapesten a cionista szervezetek által kiosztott *certifikát*-ok száma 1944 őszén gyorsan 18 500-ra emelkedett; de elmenni akkor már nem lehetett ezekkel a papírokkal. Legfeljebb igazolványnak voltak jók.

Március 19 után már nem volt mód megkerülni a német megszálló hatóságokat. Csak ritka esetekben sikerült elérni, hogy kisebb-nagyobb csoportok valóban elinduljanak. Rejtekkutak, titkos ösvények (vö. Bírak k., 5,6) azonban maradtak, egészen 1944 augusztusáig.

Már korábban (1943) megalakult és folyamatosan — a XIV., Semsey Andor utca 15-, majd Síp utca 12-ben — működött a *Va'adat Ezra ve-Haccála*, röviden: *Va'ada / Zsidó Mentési Bizottság / Relief and Rescue Committee*, Komoly Ottó (Kahn Nátán) (1892–1945) építész tervező és vállalkozó, tartalékos honvédszázados, Kasztner Rezső (/ Rudolf) Izrael (1906–1957) és Brand Jenő Joél (1906–1964) vezetésével. A magyarországi és erdélyi cionista mozgalmából kinőtt szervezet nevében Brand és Kasztner már áprilisban tárgyalni kezdtek a Gestapóval arról, hogy a németek engedélyeznék magyarországi zsidók kivándorlását, s ellen-

szolgáltatásképpen a hadsereg számára szükséges felszerelést kapnának külföldről. (Ez volt az úgynevezett „Blut für Ware”-terv. „Áruért «vért», azaz életet.” Teherautót vagy életet.) A cionista mozgalomban „nagy út”-nak nevezték.

A „kis út” a titkos ösvények útvonala volt. A menekültek külföldre juttatását úgy nevezték, hogy „kirándulások” (*tijjul*, többes számban: *tijjulim*). Szervezésük különböző cionista csoportok kezében volt, Budapesten laza összhangban Kasztner és Brand tevékenységével is. A menekülőket Békéscsaba környéki embercsempészek vezették át, hamis „árja” papírokkal, jó pénzért, éjszaka és a szántóföldeken keresztül, Észak-Erdélybe. Az errefelé nagy számban található jehovista és nazarénus lakosság önzetlenül segített. Nagyváradon, illetve Kolozsvárt ugyancsak a cionista szervezetek megbízottai tették át őket a román határon. (Tordán újabb megbízottak vártak rájuk.) A „kis út”-on magyar zsidó nem sok indult el, a szlovák zsidók nagy része csak haza akart jutni (erre azt mondták: *re-tijjul*, 'vissza/haza-kirándulás'); mindent egybevéve, a budapesti cionisták segítségét jobbra csak a lengyelországi zsidók vették igénybe, a menekültek utolsó csoportjai.

A hitközség tisztviselői nyár elején a Wesselényi utcában, a Hősök templomának udvarán úrlapokat kezdtek osztogatni, hogy németországi munkára gyűjtsenek jelentkezéseket. Reménység és ígélet, hogy rövidebb munka után majd mint szervezett csoport mehetnek tovább, Barcelonán át, hajóval Palesztinába. Valóban elindult, igaz, bécsi munkára, egy nagyobb — vidéki — csoport, hat szerelvény, mintegy 15 000 ember (június 14). Az egyik szerelvényt tévedésből Auschwitzba irányították, s helyette egy valóban Auschwitzba szánt vonat futott be Strasshofba (Bécs közelében). De Bécsből, ahol a Gestapo felügyelete mellett dolgoztak, tovább már csak Bergen-Belsenbe vagy Auschwitzba vitték őket. Auschwitz-Birkenauban egyébként már május legelején elvittek Pestről több mint hatszáz férfit és számos nőt az utcákon, pályaudvarokon összefogott, toloncházakból kiemelt, jobbra vidéki zsidók közül, ugyancsak munkára. Waldsee, ahonnan üdvözlő lapjaik németek diktálta derűs szövegét keltezték, rejtélyes név, mintha osztrák városka volna, de csupán fikció. Az egész levelezőlapküldés tudatos megtévesztés volt. Mire a lapok megérkeztek Pestre, őket magukat talán már elégették a krematóriumokban.

1944. június 28/29-én Budapest-Rákosrendező pályaudvaron vonatra szállt néhány hűján 1700 ember, pontosan: 1685, akiknek kiutazását Kasztner szervezte meg, magyarországiak és erdélyiek. Az érintettek a Nemzetközi Vöröskereszt gyűjtőhelyein gyülekeztek: néhányan a XI., Ménesi úton; a többség a XIII., Aréna út — Szabolcs utca sarkán, a Zsidó kórház épületcsoportja közelében és a XIV., Columbus / Kolumbusz utca 46 üres telkén felépített barakk-táborokban; azok, akik vidékről vagy Erdélyből, nagyjából Kolozsvárról jöttek, eleve itt várták az elindulást. A Kasztner-vonat június 30-án, pénteken indult el Pestről, és július 7-én Hegyeshalomnál hagyta el az országot. Az ígélet — a németekkel kötött alku — úgy szólt, hogy Svájcba fognak menni. De nem oda vitték őket, hanem Bergen-Belsenbe. (Ezt a koncentrációs tábort a németek tulajdonképpen azért létesítették, hogy itt gyűjtsék össze a külföldre kiengedett zsidókat, innen indítsák különböző csereakcióikat.) S még az utazás során is micsoda lelki tortúrákat gondoltak ki számukra. Megállt a vonat egy állomáson, hallották a nevet: *Auspitz*; azt hitték, egy hét vonatkozás, vesztéglés után, hogy a szerelvényt téve-

désből Auschwitzba irányították. Linzben kihirdették nekik, hogy meleg zuhanyfürdőbe fognak menni; gázkamrát sejtettek. A németek tudták, hogy már tudhatnak az Auschwitz-jegyzőkönyvről. De a halálból megmenekültek. Bergen-Belsenben elkülönített helyre kerültek a lágerben, ellátásuk elviselhető volt. Mindjárt Svájcba csak kevesen jutottak el közülük, pontosan 318-an (a különös számhoz vö. Gen. 14,14), augusztus vége felé (a vonatjuk augusztus 21-én indult el Bergen-Belsenből); a többséget majd csak december 6/7-én engedték elutazni, amikor a németek éppen abban reménykedtek, hogy közelesen békét köthetnek a szövetségesekkel. A vonat szerencsés utasainak egy része, amint megérkeztek Svájcba, azonnal továbbment — Olaszországon át — Palesztinába, Haifába. Az őszi nagyünnepeken, ez nagy élmény volt számukra, már ott voltak. A németek a Kasztner-csoport utasait nagy értékű váltságdíj fejében engedték ki Magyarországról, komoly pénzüsszeget kaptak értük: fejenként ezer dollárt. Voltak „ingyen” utasok is a vonaton. A Kasztner akciója során összegyűjtött vagyon egy részét Hain Péter szerezte meg. A még ennél is nagyobb csereügylet, amelyben Kasztner reménykedett, és amelyet talán még Eichmann sem ejtett el egészen, s amelynek megszervezésére Joél Brand még májusban Istanbulba ment: a magyar zsidóság nagyobb részének kicserélése nem jött létre. A külföldi segítség-szervezetek bizalmatlanná váltak, s féltek attól is, hogy ha a németek komolyabb segítséghez jutnak, az esetleg kitolja a háború végét.

A Kasztner-vonattal jutott külföldre Joél („Jajlis”) Teitelbaum (1886–1979) szatmári *rebe* is, a magyarországi haszidizmus nagy befolyású vezetője. Élete végéig ellenezte, s irányzata, a szatmáriak, ma is ellenzi, a cionizmust és Izrael Állam létét, mert nem szabad siettetni a megváltást, s a Holocaust is büntetés volt azért, mert Izrael maga akarta megvalósítani, amit csak a messiás fog majd. A *rebe* egyik *hószed*-je, amikor megkérdezték, mi a véleménye arról, hogy őt is a cionisták mentették meg: „Lehet, hogy ez volt a cionista mozgalom egyetlen érdeme.”

A Kasztner-vonat egyik nagynevű utasa, Szondi Lipót (1893–1986), a már akkor világhírű pszichológus (VI., Anker köz 1), Svájcban maradt, és a háború után itt folytatta tudományos munkásságát. A *gyilkos* embertípusról írt könyve (*Kain. Gestalten des Bösen*, 1969; vö. *Moses. Antwort auf Kain*, 1973) aligha független az 1944. év élményeitől.

Sikerült még elmennie a csepeli gyáróriás és egyéb ipari nagyüzemek tulajdonosainak (a br. Weiss – Chorin – br. Kornfeld – br. Mauthner család összesen 45 tagjának), valamint Freudiger Fülöp (Pinhász), a budai orthodox hitközség elnöke családjából mintegy harminc főnek és más orthodox személyiségeknek. Amazok júniusban utazhattak el, Ausztrián át, Stuttgartig vonaton, onnan pedig a Lufthansa repülőgépével, Portugáliába; Lisszabonban a korábbi magyar követ, Wodianer Antal segített elhelyezkedésükben. Szabadulásuk ára az volt, hogy a németek szemében — lévén Csepel hadiüzem — felettébb kívánatos vagyonuk meghatározó részét 25 éves bérleti szerződés keretében átengedték a Gestapo Waffen-SS csoportjának. Forma szerint az történt, hogy a család „zsidó” tagjai a vagyon őket illető részét átadták a család „árja” tagjainak, s a VI., Révay utca 10 székhelyű volt Révay udvar Bérház Rt., amely most a Házértékesítő és Kezelő Rt. nevet vette fel, a család teljes ipari vagyonát átvette bizalmi kezelésre; az Rt. igazgatója ekkor már az SS magasrangú tisztje volt. A legnagyobb magyar iparvállalat német kézre kerülése még hosszú ideig foglalkoztatta a minisztertaná-

csot; hiába. Hogy a család külföldre kerüljön, a németeknek is érdekében állt: így visszavonhatatlanná tudták tenni az ügyletet, azt, hogy a magyar törvények kijátszásával, és még a zsidótörvényeket is megkerülve, megszerezték maguknak a magyar fegyvergyártás nagyobb részét.

Chorin Ferenc levele a kormányzóhoz (1944. május 17):

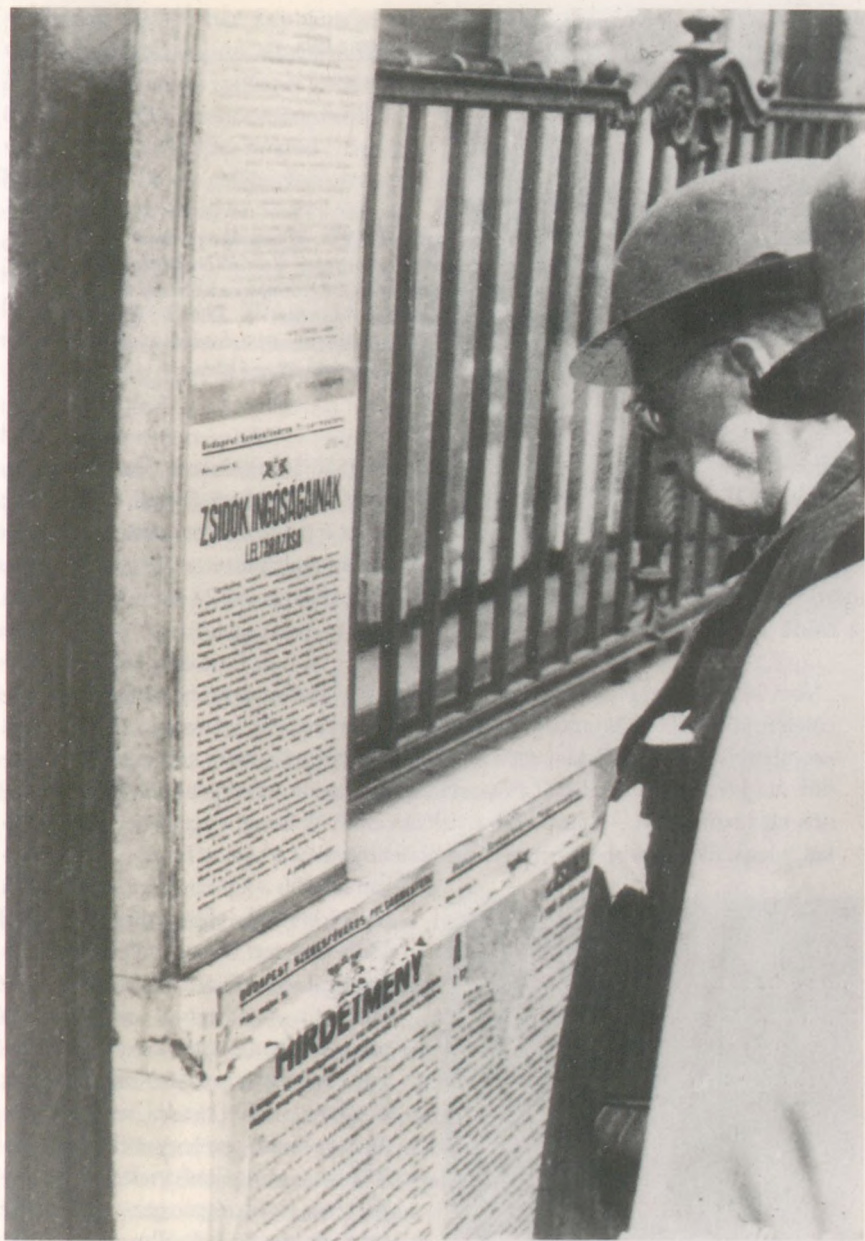
„Bizonyára méltóztatik értesülni arról, hogy néhány héten át különböző helyeken és körülmények között letartóztatásban voltam. (...) Ezen idő alatt sajnos bizonyára a helyzet kényszere alapján Főméltóságod égisze alatt a zsidókérdést szabályozó, törvényes alappal nem bíró rendeletek egész sora jelent meg. Ezek a rendeletek egyfelől zárolták, de tényleg eltulajdonították a zsidó vagyont, (...) másfelől azonban, és ezt e percben majdnem súlyosabbnak tartom, a zsidók s az ilyenek tekintendők minden gazdasági tevékenységét erkölcsileg is, tényleg is lehetetlenné tették. (...) Letartóztatásom utolsó két hetében úgynevezett «Ehrenschaft»-ba kerültem, (...) és összekerültem a Reichsführer Himmler vezetése alatt álló gazdasági csoporttal. (...) Vállalták azt, hogy az egész Weiss Manfréd vagyonkomplexumot «treuhänderisch» kezelésbe vegyék át. (...) A németek érdekét a megállapodás azzal szolgálta, s ez vezette őket, hogy ezzel a legnagyobb magyar gyári potenciált teljes mértékben a háború szolgálatába tudják állítani. (...) Hangsúlyozni kívánom, hogy nem a kormány intézkedései által okozott elkeseredés szülte elhatározásukat, hanem a helyzet mérlegelése. Nem árultuk el az ország érdekeit... Igaz, hogy (...) családunk *egy része* visszanyerte szabadságát — de a múlt évtizedek alatt végzett munkájával ennyit talán kiérdemelt.

Búcsúzom Főméltóságú Uramtól, (...) különösen köszönöm azt a jóindulatot, mellyel 20 éven át az általam képviselt magyar ipar törekvéseit kísérte, s azt, amelyet velem szemben volt kegyes mindenkor tanúsítani, amelyért mindig őszintén hálás voltam és leszek.”

Freudigerék augusztus 9/10-én indultak el, Románia felé, vonaton, jelentős összegű váltságdíj fejében. Útlevelet Romániából kaptak, egyébként azonban a Wislicenyvel való kapcsolat, közvetlenül pedig briliánsokkal díszített csokoládé bonbon ajándékok tették lehetővé az elutazásukat. (Maga Freudiger azonban kénytelen volt az utazáshoz levágtatni a szakállát.)

(5) Csillagos házak

Már 1944 áprilisában, a vidéki zsidóság „koncentrálás”-ával párhuzamosan, felmerült Budapesten is a zsidó lakosság gettóba gyűjtésének terve, de a magyar hatóságok akkor úgy ítélték meg, hogy a zsidók egy helyre telepítésével (gettó) a város többi részeit kiszolgáltatnák a szövetségesek bombázásainak, s inkább azt tartották célszerűnek, hogy gettó helyett a főváros különböző pontjain, főként a fontos középületek, pályaudvarok, katonai objektumok közelében jelöljenek ki házakat, amelyekben — a Németországban 1939-ban kialakított *Judenhaus*-ok mintájára — kizárólag zsidókat helyeznek el. A zsidó lakosság ily

411. Plakátok
és plakát-olvasók,
1944. június

módon a tús szerepét töltheti be, védelemként a bombázásokkal szemben. (Mint később bizonyosodott, a bombák nem válogattak, hulltak zsidó házakra, még a gettóra is.) Eichmann és a magyar hatóságok huzakodásai végül meg egyezéshez vezettek. A főváros teljes zsidó lakossága egy hét alatt — a kezdetben kijelölt több mint 2600 ház helyett — végül mindössze 1840 lakóházba volt kénytelen összeköltözni. A körülbelül 19 000 kiürített volt zsidó lakást másoknak utalták ki. A zsidók számára szükségkórháznak kijelölték a Wesselényi utca

PEST,
1944. GETTÓ

Szállítókocsik és kézikocsik tulajdonosai

azonnal jelentkezzenek VII., Wesselényi-utca 7. sz. alatt a földszinten a Magyarországi Zsidók Szövetsége Lakás-hivatalánál kocsijaiknak a költözéshez néhány napra szóló bérbevétele végett. Tekintettel a közeli átköltözések nagyfotosságu ügyére, feltétlenül számítunk minden ilyen kocsitulajdonos azonnali jelentkezésére.

44 iskolaépületet (240 ágy), a Pártfogó Iroda (MIPI) székházát (Bethlen tér 2, Siketnéma Intézet) (100–120 ágy) és a Fiú árvaház épületének (Vilma királynő út / VII., Városligeti fasor 25–27) néhány helyiségét (60 ágy). A rendeletet a fővárosi polgármester június 16-án írta alá, és végrehajtására június 21-ig adott időt, három napot, a határidőt utóbb meghosszabbították június 24-ig. A költöztetést a Zsidó Tanács szervezte meg.

„Nem hiszem, hogy példa volna a világtörténelemben arra, hogy egy város területén közel 250 000 ember nyolc nap alatt lakást változtasson. (...) Június 24 szombati napra esett. Budapest olyan látvány színhelye volt, amilyenre évszázadok óta példa nem lehetett. Lovasszekereken, kézikocsikon, taligákon és — akinek más nem jutott — hátukon batyukban cipelték Izrael gyermekei cókmókjukat, a legszükségesebb bútort és használati tárgyakat a kijelölt házakba. Egy nap-

pal később a kijárási tilalom folytán a templomokban megszűnt a rendes időben tartott istentisztelet, ami a zsinagógák fennállása óta nem fordult elő. (...) A szombat szentségének megtörésével voltak kénytelenek ezren és ezren az utolsó napon terhet hordani, málhát cipelni, hogy amikor az este leszáll, ne legyenek fedél nélkül és ne szolgáltatassanak ürügyet arra, hogy az utcákon razziázó SS legények és detektívek elhurcolják őket. Hosszú nyári este volt. A leszálló nap még megvilágított egy-egy költözőkődő csoportot, akik az utolsó percekben kapkodva, szinte lopódkodva menekültek új otthonaikba.”

412. Költözés
a csillagos házakba,
1944. június

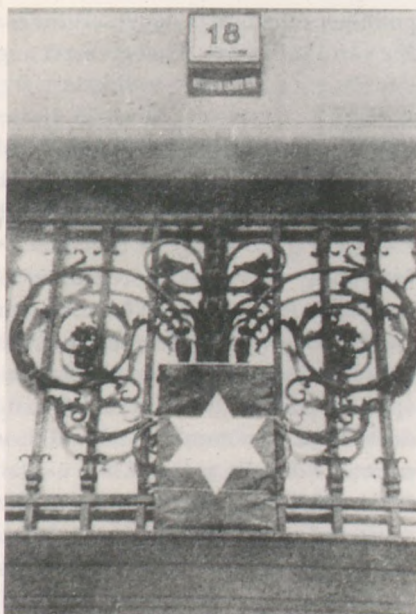

PEST,
1944, GETTÓ
524

(Munkácsi Ernő, *Új Élet*,
1946. augusztus 8)

Minden kijelölt ház kapujára szabványos, fekete alapon elhelyezett, 30 cm átmérőjű sárga csillagot kellett kitűzni. Ezekről a zsidócsillagokról nevezték őket csillagos háznak, ritkábban zsidóháznak. „Neheztelnem kell — írta éves jelentésében Raffay Sándor ev. püspök (1944. november 22) —, hogy a Hajó utcában levő bérházunkat [V., Fehér hajó utca 8–10] zsidóháznak nyilvánították, holott van a székesfővárosban elég ház, amely erre alkalmas lett volna, s nem kellett volna bennünket ezzel megszegényíteni.” A csillagos házakat a lakók csak napi két órára — a későbbiekben valamivel hosszabb időre — hagyhatták el, kizárólag élelmiszer stb. vásárlás céljából. A kényszerlakhelyen tartózkodó személyek nem távozhattak el Budapestről. Mindenki sejtette, hogy a „koncentráls”, mint a vidéki zsidóság esetében, csak előkészület a deportáláshoz.

Csillagos ház volt, például, az I., Úri utca 45; V., Kígyó utca 4–6; V., Galamb utca 5 (ezt szeptember 15-én igénybe vette a német katonai parancsnokság); V., Kossuth Lajos tér 18; V., Váci utca 11/B. És még 1835 másik.

413. Egy csillagos ház:
V., Kossuth Lajos tér 18

(6) Vészkorszak, II

Már május végén készen állt a német terv a budapesti zsidóság „koncentráls”-ára. Eichmann egyetlen nap alatt akarta keresztülvinni, július második felében. Egy német követségi tanácsos jelentésében (1944. május 26) és visszaemlékezésekben többször felbukkannak a terv részletei. Elterjedt, hogy az SS már kidolgozta egy „nagyakció” tervét. Egy adott napon az egész városban leállna az autóbusz- és villamosforgalom, hogy minden jármű a zsidók elszállítására szolgálhasson; vidékről felrendelt erős csendőralakulatok, különleges egységek, a rendőrskola, egyszóval, az egyenruhások: a rendőrség, csendőrség, és a levélhordók, kéményseprők is, összegyűjtenék az összes fővárosi zsidót egy Budapest közeli nagyobb Duna-szigetre. Vajon a Csepel-szigetre gondoltak? Az Óbudai- (hajógyári) szigetre? A Nép-szigetre (Újpesti sziget / Szűnyog-sziget)? (Ez esett legközelebb az Új-Lipótvároshoz.) Vagy a Szentendrei-szigetre? (Az örült terv alapeszméjét Eichmann alighanem Eszter könyvéből merítette, Hámánnak a zsidók legyilkolására kieszelt tervéből.) A német követ (Edmund Veesenmayer) azonban június 30-án úgy döntött, hogy a művelettel egyelőre várni kell. Távirati jelentése Berlinbe (június 30): „Kisebb különleges akciókat kezdtek Budapest külvárosaiban az akció bevezetéseként. Kisebb zsidószállítmányok úton vannak

PEST,
1944, GETTÓ
525

politikus, értelmiségi, nagycsaládos és szakmunkás zsidókkal." Egyébként *egyelőre várni kell*; a terv lényegi részét augusztusban ismét elővették.

Június 19: A Wesselényi utca 44 iskolaépületbe telepített sükségkórházban meghalt Löw Immánuel szegedi főrabbi, a felsőház tagja. Szegeden élt, pesti lakása (V., Vigadó tér 2) csak rövidebb fővárosi tartózkodásai idejére szolgált. A kilencvenéves tudóst a szegedi zsidókat Auschwitzba vivő deportáló vonatról emelték le és vitték gyűjtőtáborba, onnan kórházba. Utolsó napjaiban Scheiber Sándor látogatta. Ideiglenesen Farkasréten helyezték nyugalomra, Benoschofsky Imre és Scheiber Sándor temették (június 21). Hamvait utóbb exhumálták (1947. április 23), és Szegeden kapott végső nyughelyet. Löw Lipótnak volt a fia és utóda, tudományos munkái a talmudi irodalom növény- és állattani, ásványtani ismeretei köréből, s leginkább a *Die Flora der Juden* négy hatalmas kötete (1924–1934) a legnagyobb orientalista tudósok mellett jelölték ki helyét egyszer s mindenkorra. Ő maga Löw Lipót munkáit gyűjtötte kötetekbe, az ő kiadatlan hagyatékát Scheiber rendezte sajtó alá (*Fauna und Mineralien der Juden*, 1969; *Studien zur jüdischen Folklore*, 1975).

R. Löw halálával és temetésével a pesti rabbiság ülése külön foglalkozott. A már Pesten történeteket Scheiber Löw fölött mondott különböző *heszpéd*-jeiből olvashatjuk ki.

Löw sírjánál, 1944:

„A halhatatlanság útja, és az örökkévalóságé, szenvedéseken és fájdalmon viz keresztül. Löw Immánuel kilencven évével, elhomályosult szemmel a halhatatlanság kapujában megfizette a belépés árát. Pestre érkeztek az volt első szava: *Ein tragisches Ende für Löw.*”

Löw exhumálásakor, 1947:

„Mebélyegzetten, vakon, vánszorogva indult el kék köpenyében, egyetlen poggyászával, pokróccal a karján Szeged legnagyobb fia, a hozzá haláláig hí Löw Immánuel, s most visszatér fehérben, szemében az örök világossággal, a tudományos világ kegyeletes hódolatától kísérve. (...) Ábrahám látta a poklot is. Nem lett volna teljes az ábrahámi sors, ha Löw Immánuel kilencven évével nem látta volna meg itt a földön az emberi gonoszság előidézte poklot: a gettót, az éhezést, a téglagyárat, a vagon, az Aréna úti gyűjtőtábor. Ott láttam viszont évek után, amidőn beemelték az ideiglenes zsidó kórház mentőautójába. (...) Az élet alkonyán összetört roncsot láttam, akire időnként a feledés jótékony szunnyadása borult. Irodáját látta maga előtt, és könyvtárát. Látta templomát, és az *U-netanné tokef* imáját mormolta. Látta lelki szemeivel a zsidó tragédia rettenetes áldozatainak hosszú sorát, köztük a halál felé menetelő mártir híveit. Jaj, hogy köztük kellett lennie Isten oroslánjának, Löw Immánuelnek is...”

„(...) Amikor az Aréna úti zsinagóga gyűjtőtáborához értem, épp mentőautóba emelték a deportáló vagonból kimentett, összetört, vak tudóst. Egy üveg meleg levest nyújtottam be neki. A kiéhezett aggastyán reszkető kanalizatás közben megszólalt: Jobb a levesed, mint az írásod. Mindig haragudott apró betűimért.”

Június 22: A jeruzsálemi főmufti Berlinből levelet intézett a magyar külügyminisztériumhoz, kérve, hogy a magyar kormány minden eszközzel akadályozza meg a magyarországi zsidók nyílt vagy titkos kivándorlását Palesztinába.

Június 26: XII. Pius pápa (1939–1958) — az Auschwitz-jegyzőkönyv adatait és következtetéseit ismerő Angelo Rotta budapesti nuncius és az amerikai képviselőház egymástól független megkeresésére — nyílt táviratban kérte fel a kormányzót, hogy kímélje meg a sok szenvedést látott magyarországi zsidók életét.

Június 26: Az Egyesült Államok elnöke, Franklin D. Rooseveltt a svájci követség útján eljuttatott üzenetében figyelmeztette a kormányzót, hogy a zsidók elleni atrocitásokért Magyarország felelősséggel fog tartozni.

Június 27/28: Jelentős csendőr egységek érkeztek váratlanul a fővárosba. A jelek arra mutattak, s többen úgy vélték, hogy puccs van készülöben. A két felelős belügyi államtitkárt, akik a németekkel való szoros együttműködés hívei voltak, a kormányzó gyakorlatilag fölmentette beosztásából. Föltehető, hogy ez az eset is befolyásolta őt, amikor pár nappal később úgy határozott, hogy további deportálásokat nem engedélyez.

Június 28: Az Egyesült Államok képviselőházának külügyi bizottsága határozatot tett közzé, amelyben felhívja a náccal szövetséges államokat, s különösen Magyarországot, hogy fékezze meg a kegyetlenkedéseket a zsidók védetlen tömegeivel szemben.

Június 30: V. Gusztáv svéd király felhívta a kormányzót, hogy Magyarország tanúsítson lovagias hagyományainak megfelelő bánásmódot a zsidókkal szemben.

Július 2: A szövetségesek légierije az addigi legnagyobb bombatámadást intézte Budapest ellen, s ezúttal nemcsak az ipari negyedeket bombázták, hanem magát a várost is. A bombázást bizonyára erélyes figyelmeztetésnek is szánták, de inkább a háború általános céljai érdekében, mintsem azért, hogy a budapesti zsidóságnak segítséget adjanak.

Július 5, este: A m. kir. miniszterelnök (vitéz Sztójay Döme) — nem titkolt riadalommal — tájékoztatta a német követet arról, hogy Bernben a magyar elhárítás megszerezte a brit és amerikai követség jelentéseit, melyek részletekbe menően ismertetik Budapest bombázásának és magyar vezető személyiségek közömbösítésének tervét arra az esetre, ha a fővárosban a zsidók elleni akciókra sor kerülne. (A szóban forgó jelentések a *Va'ada* üzenetein alapultak.)

Július 7: A miniszterelnök levélben bejelentette az esztergomi érseknek, hogy több deportálásra nem fog sor kerülni. Másnap a miniszterelnök felkereste az érseket, és személyesen is megerősítette, hogy leállították a budapesti zsidók de-

portálását, s közölte, hogy ha a jövőben netán folytatódnának a deportálások, a zsidó származású keresztények — a kikeresztelkedett zsidók — Magyarországon maradhatnak. Továbbá, a keresztény egyházak zsidó származású papjai felmentést kapnak a sárga csillag viselése alól.

Július 8 (szombat): Éjszaka a békásmegyeri HÉV állomásról még elindult egy deportáló vonat, amelyen a budakalászi téglagyárban „koncentrált” pestkörnyéki (Kispest, Pestszenterzsébet, Újpest) zsidóságot vitték el Auschwitzba. Ugyanígy elszállították a pünkösdfürdői HÉV állomáson, illetve a monori téglagyárban összegyűjtött budapesti és vidéki zsidókat, valamint a Csepelen összegyűjtött fővárosi ügyvédeket és újságírókat is. Ezzel befejeződött a vidéki zsidóság teljes deportálása. Hivatalos német kimutatások szerint összesen több mint 437 000 személyt indítottak el marhavagonokban, összesen 147 szerelvényen, Auschwitzba. A főváros közvetlen környékéről, a szomszédos — már tulajdonképpen a fővároshoz tartozó, csupán közigazgatásilag független — kisvárosokból (Pestszentlőrinc, Rákospalota stb.) ugyancsak minden zsidót elvittek.

Július elején néhány fiatal cionista, bírva több Síp utcai zsidó vezetőnek is az egyetértését, sőt, alighanem az ő közreműködésükkel, néhány rölapot készített. Az egyikben a keresztény társadalomhoz fordultak, egy másikban a magyarsághoz, egy harmadikban pedig a budapesti zsidókhöz. A rölapok elmondták az igazságot a vidéki zsidóság deportálásáról, kimondták, vagy legalább utaltak arra, hogy ez az elpusztításukat jelenti, kérték, hogy a magyarság támogassa a zsidók kivándorlását. A fővárosi zsidókat pedig felszólították, hogy akár életük árán is álljanak ellen a deportálásnak.

„Magunkra maradtunk. (...) Ne legyünk olyanok, mint a nyáj, melyet mészárszékre visznek. Ne engedjük magunkat a messze idegenbe hurcolni a legborzalmasabb körülmények között, ahol különben is gázkamrákba és krematóriumokba kerülünk. (...) Ki az utcára! Jelszavunk legyen: Nem megyünk a halálvonatra! (...) Adonaj, hejé ozer Ionu. Az Úr legyen segítségünk.”

A röpiratokat névre megcímezett borítékokban akarták terjeszteni. A jelek szerint csak igen kevés példány került ki belőlük a Síp utca 12-ből. Szövegezésükben, sokszorosításukban és terjesztésükben részt vett Grünwald (történeti munkáinak címlapján többször is: Grünvald) Fülöp (1887–1964) is, abban az időben a Zsidó Fiúgimnázium tanára, történetíró, a Zsidó Múzeum vezető munkatársa. (A röpiratok ismert példányai is az ő hagyatékából valók.) Hatásuk is mindössze annyi volt, hogy augusztus közepén a rendőrség a szerzőiket lefogta, és a Síp utcában is többeket kihallgatott. A letartóztatottak szeptember 17-én, a zsidó újév előtti napon szabadultak.

Július 11: A budapesti polgármester felhívást bocsátott ki az 1941. augusztus 1. előtt keresztény hitre tért zsidók összeírására, és kilátásba helyezett számukra bizonyos kedvezményeket. Kormányrendeletbe foglalt engedély (1944. július 12) alapján megalakult a Magyarországi Keresztény Zsidók (az eredeti terv szerint: Zsidószármazású Keresztények) Szövetsége, melynek alelnöke és gyakorlati vezetője Török Sándor (1904–1985) író volt. Lakása (II., Bimbó út 5) egyike volt a keresztény szervezés központjainak. A szövetség jelszava volt: *Venite ad Me*

omnes, „Jöjjetek Énhozzám mindannyian.” A kitért zsidókat a szervezet azonnal kivonta a zsidó hatóságok fennhatósága alól.

Július 15: Kijátszva a kormányzó és a miniszterelnök rendelkezését, hogy további deportálásokra nem fog sor kerülni, Budapesten a Keleti pályaudvaron Eichmann még bevagonyoztatta a kistarcsai internálótábor 1050 és a Rökk Szilárd utcai kiségitő toloncház (a Rabbiképző) 500 zsidó foglyát. A csoportot július 19-én, második próbálkozásra, elszállítania is sikerült.

A nyári hónapokban Budapesten valóságos kikeresztelkedési láz tört ki. „A mai nehéz időkben ezren és ezren fejvesztetten rohannak a keresztségbe” — olvasható a megjegyzés a pesti rabbiság jegyzőkönyvében (1944. július 26). A kormány elé terjesztett jelentésében a belügyi államtitkár megállapította (1944. június 21): „A zsidóság mentésében, sajnos, ezt őszintén meg kell mondani, első helyen állnak a keresztény hitfelekezet minden rendű és rangú lelkészei. (...) A lelkészek a keresztény és felebaráti szeretetre hivatkozva végzik a zsidóság mentési akcióját.” A panasz, értelemszerűen, a fiktív keresztelési okmányok kiadására, illetve a mentési céllal végzett megkeresztelésekre vonatkozott. Hogy a kitéréseket korlátok közé szorítsák, a belügyi hatóságok várakozási időt, s emellett külön elbocsátási nyilatkozatot írtak elő, az egyházak hosszabb tanítási időt kívántak meg — például, a r. kath. egyház három hónapot, az ev. egyház „egy teljes félév”-et.

Raffay Sándor ev. püspök jelentése (1944. november 22):

„A zsidók százával, sőt, ezrével özönlöttek el a lelkészi hivatalokat, s ezek zavartalan munkáját és belső békességét sokszor veszélyeztették. A felvétel lehető korlátozása érdekében elrendeltem, hogy csak olyan zsidót lehet felvenni, akinek családjában már van evangélikus, és így a család vallásbeli egysége teszi megokolttá a felvételt; továbbá, aki súlyos betegség vagy más körülmény miatt életveszélyben van; s végül, akit működő és megbízható egyháztagok személyes felelősség mellett ajánlanak. E korlátozásokkal a felvételek száma nagyon lecsökkent. Ezekhez a korlátozásokhoz járult még az oktatás idejének tetemes meghosszabbítása és megnehezítése is.”

A pesti rabbiság erőlesen tiltakozott az ellen, hogy a kikeresztelkedést szervező iroda éppen a Síp utca 12-ben működjék. Néhány r. kath. plébánia fiktív keresztleveleket is kiállított, és készültek hamisítványok is. A Keresztény Zsidók tevékenységének mérlegét Stöckler Lajos utóbb (1947), meglehetősen érthető elfogultsággal, így vonta meg:

„A tömeg előnyt remélt, és ezrével tódult a felhívásra, hogy a (Keresztény Zsidók) Szövetségének tagja lehessen. Valójában nem történt más, mint a csillagosok két táborra osztása. Nagy szervezőmunka indult meg az új szövetségben. Az egyházakkal természetesen szoros kapcsolatban álltak. Ez a kapcsolat az egyházak támogatását kizárólag a konvertiták számára jelentette, és ha közös eljárások is voltak, a külön érdekek mindig kidomborodtak. A vélt előny

PEST,
1944, GETTÓ
529

sokakat kitérésre indított. Később láttuk, hogy a szervezésen kívül a Szövet-ség semmit sem produkált. Rövid működését október 15 után már nem foly-tatta. A felzaklatott tömeget átengedte a Zsidó Tanács gondozásának.”

Pesten már egy évszázada (1841 óta) tevékenykedett a Skót misszió, protes-táns egyházi társulat, amelynek célja a zsidók közötti térítés (*missio*, 'küldetés') volt. Épülete (VI., Vörösmarty utca 49–51) most is nyitva állt mindenki előtt. Ve-zetőjét (Jane Marianne Haining) a Gestapo letartóztatta, és Ravasz püspök köz-benjárása ellenére Auschwitzba deportálták. Keresztlevelet adott, s később fő-ként menedéket. Zuglóban működött (XIV., Gyarmat utca 14), a 20. század eleje (1902) óta, és ebben az időben is, a norvég ev. egyház zsidómissziója. Főként a „Krisztus-hívő” — Jézust a messiásnak elfogadó — zsidók jártak ide, ők többsé-gükben nem tértek ki, nem adták fel a zsidóságot. Persze, a misszió térített is.

Július 18: A magyar kormány különböző csatornákon tudatta a budapesti diplo-máciai képviselőkkel, hogy nem fog akadályokat állítani az elé, hogy a Nem-zetközi Vöröskereszt a gettókban és táborokban segítséget nyújtson a magyar zsidóknak, valamint hogy szervezze zsidó gyermekek kivándorlását.

Július 30: A *tisa be-áv* napi istentiszteletet rendben megtartották a Dohány ut-cai zsinagógában; prédikációt is tartottak.

Augusztus 2: Békásmegyeren a téglagyárat előkészítették arra, hogy ideigle-nes gyűjtőhelyül szolgáljon a Budapestről deportálandó zsidók számára.

Augusztus 19: A német követség zsidó ügyekben illetékes tanácsosa (Theodor Horst Grell) táviratban jelentette, a magyar belügyminiszterre hivatkozva, hogy a kormány, a kormányzó beleegyezésével, f. hó 25-én megkezdí Budapest terü-letéről a zsidók evakuálását. „A kormányzó csak korlátozott számú zsidó eltá-volításába egyezett bele. A kormány azonban elhatározta, hogy a már elkülöní-tett, 1941. január 1 előtt kikeresztelkedett zsidókon, továbbá kivételezettekén, valamint a kormányzó által személyesen kijelölt [értsd: a kormányzói mentesí-tést elnyert], körülbelül 3000 főnyi csoporton kívül valamennyi zsidót elszállít-tatja Budapestről. (...) A tömörítést kizárólag az e célból összevont magyar csendőrség végzi el.” Eichmann ragaszkodott ahhoz, hogy az időpontot öt nap-pal korábbra tegyék; augusztus 20 Szent István-nap, a hivatalos keresztény Ma-gyarország legnagyobb ünnepe.

Augusztus 21: A semleges országok budapesti követei Angelo Rotta elnökle-tével megbeszélést tartottak, és tiltakozást juttattak el a kormányhoz:

„A semleges hatalmak Budapesten akkreditált képviselői a fájdalmas megle-petés érzelmével értesültek arról, hogy hamarosan meg akarják kezdeni a ma-gyarországi összes zsidó deportálását. Arról is tudomásunk van, mégpedig abszolút biztos forrásból, hogy a deportálás legtöbb esetben mit jelent, még ha külföldön végzendő munkaszolgálat néven álcázzák is. Eltekintve attól a saj-nálatos tényről, hogy az új deportálások az Önök hazájában mintegy halálos csapás volnának Magyarország jó hírnevére, mely máris komolyan érintve van az eddig végrehajtott deportálásokkal, a semleges hatalmak képviselői az

emberi szolidaritás és a keresztényi szeretet érzelmeitől vezetettve kötelességüknek érzik, hogy erélyes tiltakozást jelentsenek be ez ellen az indítékaiban is már igazságtalan és kivitelében embertelen eljárás ellen... És kérik a m. kir. kormányt, hogy végérvényesen vessen véget ennek az eljárásnak, amelynek az emberiség becsületére sohasem lett volna szabad elkezdődnie.”

Augusztus 24: Romániának a háborúból való kiugrását (augusztus 23) követően az új kormány feje, vitéz csíkszentsimonyi Lakatos Géza (1890–1967) kérésére bezárták Eichmann kirendeltségét, s maga Eichmann is távozott Budapestről. (Néhány napra Velembe ment, a júniusban leváltott belügyi államtitkár nyaralóbirtokára.) Eichmann egyik beosztottja azonban Budapesten maradt, s ez annyira bizonytalanná tette a Zsidó Tanácsot, hogy ijedelmükben kéréssel fordultak a csendőrség parancsnokához: a pesti zsidókat rendelje ki munkaszolgálatra. Úgy ítélték meg, hogy ez elháríthatja felőlük a deportálás veszélyét. A csendőrpárancsnok továbbra sem mondott le a deportálás tervéről. Vidéken próbált helyet keresni a gyűjtőtábor számára. Ő maga Tura községet (Pest megye) javasolta, de az új belügyminiszter — Stern Samu és a Zsidó Tanács közbenjárására — a helység kiválasztását a Nemzetközi Vöröskeresztre bízta, s az utóbbi által kiküldött bizottság hosszabb idő alatt sem tudott megfelelő helyet találni. Eichmann távozása után Hain Péter Németországba szökött. Vizsgálatot folytattak ellene, s megállapították, hogy hűtlenül kezelte a kezén lévő vagyont. Hain a nyilaskeresztes uralom hónapjaiban visszatért Budapestre, a „Majestic”-be, és egyik irányítója volt a nyilasok zsidóellenes akcióinak.

Szeptember 7: Kormányközlemény jelentette be, hogy Budapesten a város védelme érdekében minden 14 év fölötti zsidó férfit munkaszolgálatra osztanak be.

A külföldi képviselők megkezdték védőokmányok (útlevelek, igazolások) szétosztását a főváros zsidó lakossága körében. Már másutt is próbálkoztak hasonlóval, hogy mentesítést szerezzenek a deportálás alól a zsidó lakosság legalább egy részének. A németek is felismerték, miről van szó. Eichmann egy beosztottja július 14-én megemlítette a Zsidó Tanács vezetőinek, hogy minden görög zsidó spanyol útlevelet húzott elő a zsebéből. Mindenesetre, korábban sehol sem került forgalomba annyi külföldi okmány, mint amennyi Budapesten.

Szthelo Gábor a szeptember–októberi hetekben a Nemzetközi Vöröskereszt központjának forgatagáról:

„A Fillér utcai villa fogadótermei színes, forgatagos perzsavásár képét öltötték. (...) A delegáció hallja a régi úri Magyarország fantasztikus metszetét mutatta. Itt nyüzsgött az arisztokrácia mindkét nembeli aranyifjúsága. Szinte sikk volt a delegációban mutatkozni. Ezekhez csatlakoztak a pénzarisztokrácia és a gazdag zsidó családok még ittmaradt tagjai. A hallban gomolygó tömeg fele a delegáció munkatársa volt, a fiatal hölgyek mint titkárnők szerepeltek, a fiatalurak mint futárok, beszerzők, sofőrök. Utóbbiból igen sok volt, mert mindenki az autóját akarta ilyen módon mentesíteni a katonai rekvirálás elől, kapott is egy pelesnit, amit büszkén viselt a szélvédő üvegén, s egy igazolványt, mely szerint a vezető a Nemzetközi Vöröskereszt futára.

414. Nők menete, feltartott kezekkel, a Wesselényi utca 58–60 előtt, 1944. október–november

Voltak, akik a jelvényt a kocsi oldalára, hátuljára, tetejére is ráfeszítették, s aztán órákig parkoltak vele a Belvárosban, kávéházak előtt, vagy éppen elrobogtak vidéki birtokukra. De amikor a mi munkánkhoz kellett kocsi, akkor egyik sem volt kéznél. Ha mentési akcióról volt szó, mindig Born hatalmas Buickját kellett elkérnem. A delegátus néha már tajtékozott a dühtől a sok léhűtő láttán, de annyira el volt foglalva, hogy még szétkergetésükre sem tudott időt szakítani, az aranyifjak pedig mindig levették a lábukról a titkárnőket.

Talán túl keményen ítélem meg e forgószínpad figuráit, de hát jól ismertem hangadóikat: hűgaim táncosai voltak, véleményük, gondolkodásuk nyitott könyv volt előttem.

(...)

A delegáció központja a nyilasok uralomra jutása után egészen másként festett, mint a korábbi hónapokban. Ellankadt a fővárosi aranyifjúság pletykázó kedve, tünedezett — ki tudja, hová — maga az aranyifjúság is. (...) Estéknként már csak a segélykérők csapata gyűlt össze a hallban. Voltak, akik még tervezgettek, és voltak, akik csak ültek, reményvesztetten."

(Isten kezében, 1984)

Az augusztus végétől október közepéig terjedő hetekben némi megkönnyebülés volt érezhető Budapesten. Nem egy üzlet újra kinyitott, és jobb lett a hangulat is. Az őszi nagyünnep kezdetén, *rós ha-sána* (szeptember 18), megengedték, hogy a zsidó szervezetek élelmet vigyenek be az internálótáborok foglyainak, és *jóm kippur* napján (szeptember 28) több táborból is elengedték a zsidó internáltakat. Az ünnepek időpontjában (újév előestéje és két napja, *jóm kippur* elő-

estéje és napja, *szukkot* első két és utolsó két napja) alkalmából a belügyminiszter a zsidókra érvényes kijárási tilalmat oly módon szabályozta, hogy az istentiszteleteken mindenki részt vehessen (du. 5–7, illetve reggel 9 és este 7 között). Most már úgy látszott, hogy a fővárosi zsidóság számára az adja a legjobb esélyt, s a legjobb, amit tehetnek, ha nem tesznek semmit.

Szeptember 4: A hitközség iskoláiban megkezdődött a beiratkozás. A r. kath. tanügyi főigazgatóság körlevélben közölte, hogy iskoláiba ezentúl nem járhat sárga csillag viselésére kötelezett tanuló.

Október 15: A kormányzó délben rádión bejelentette, hogy fegyverszünetet kért az orosz csapatoktól. Már aznap este fél 10 tájt elhangzott a rádióban Szálasi kiáltványa. Az éjszaka folyamán a nyilasok átvették a hatalmat. Lakatos, és Horthy is, lemondott. Szálasi Ferenc alakított új kormányt mint nemzetvezető. A nyilaskeresztes pártszolgálatosok már 15-én este jelt adtak megukról: egy csoportjuk megjelent a Wesselényi utca 44 kapujánál, és belélt az épületbe, pusztán megfélemlítési szándékkal: az előcsarnok mennyezete irányában. Ugyanaznap este negyed 10-kor a mentők a VI., Csengery utca — Aradi utca sarkán egy lelőtt zsidót vittek kórházba. Másnap 40, október 17-én közel száz, s a következő napokban is naponta 25-30 utcán, Duna-parton, a Duna-hidakon lelőtt zsidó esete került bejegyzésre a mentőszolgálat naplójában. A nyilasok megkezdték a zsidók összegyűjtését a „*Tattersall*”-ba (Ügető) (VIII., Kerepesi út 7). A csillagos házakat mind lezárták, zsidók napokon át nem léphettek az utcára. Akit mégis utcán fogtak el, vagy a házából hajtottak ki, mint a Teleki tér környékén, ahol — a Zsibárus házban — bizonyos ellenállásra is találtak: azt vitték a „*Tattersall*”-ba. Onnan haza már nem vezetett út. Az új belügyminiszter fenyegetőleg bejelentette: „Nem ismerek római katolikus, evangélikus vagy izraelita hitfelekezethez tartozó zsidót, hanem csak zsidó fajúakat. Nem ismerek el semmiféle menleve-

415. Razzia
a Teleki téren,
1944. október 16

PEST,
1944, GETTÓ
533

416. Sárga csillaggal,
télikabátban, 1944.
október–november

let vagy idegen útlevelet, melyet magyar állampolgárságú zsidó bárhonnán vagy bárkitől kapott.” Szálasi egyébként a hivatali esküt Serédi Jusztinián kezébe tette le.

Október 17: Nyilasok házakból, utcákon összeszedett, az Ügetőn őrizetben tartott zsidókat hoztak a Dohány utcai és Rumbach utcai zsinagógák épületébe. A két főtemplomban „koncentrációs” lágert rendeztek be. Volt idő, hogy hatezer embert tartottak bennük fogva. A Kazinczy utcai orthodox zsinagógát a németek bezárták. A zsinagógákban az istentiszteletek majd csak a gettó felállítását után, december közepén kezdődhettek meg, először a „Rombach”-ban (december 15), azután a Dohány utcában is.

(7) Halálmenet

Október 17: Eichmann visszaérkezett Budapestre. Már másnap ismét szervezni kezdte a deportálásokat, konok elhatározással, hogy az ő terve fog megvalósulni, s nem a hierarchiában fölötte álló Himmler hirtelen békülékenysége jut majd érvényre. Valamikor októberben Heinrich Himmler egyértelmű rendelkezést adott ki arról, hogy hagyjanak fel a zsidók elleni megsemmisítő akciókkal. Azt remélte, hogy a szövetségesek hajlandók lesznek békét vagy fegyverszünetet kötni, ha a továbbiakban kíméletet tanúsítanak a zsidók iránt. Ebből a megfontolásból leállította a deportációkat. Eichmann láthatóan nem vett tudomást a politikai változásról, továbbra is az eredeti terv végrehajtásán dolgozott, megátalkodott szenvedéllyel. Eichmann és a m. kir. honvédelmi miniszter meggyeztek, hogy a deportálás első lépéseként a budapesti zsidókat a főváros közelében négy lágérbe telepítik, s a maradék számára gettót állítanak fel.

Október 21: A honvédelmi miniszter „honvédelmi munkaszolgálat”-ra rendelt ki, a főváros határába, minden munkaköteles zsidót: férfiakat 16 és 60, nőket 18 és 40 éves kor között. A jelentkezés időpontja 1944. október 23, reggel 8 óra, férfiaknak a Kerepesi úti ügetőpálya, nőknek az Erzsébet királyné úti sportpálya.

„Jelentkezni kötelesek a mentesített, kivételezett vegyesházasságban élő és a keresztény hitfelekezethez tartozó zsidók is. (...) Külföldi állampolgárnak csak az a zsidó tekintendő, akinek érvényes külföldi útlevele van.

Minden jelentkezésre kötelezett zsidó férfi és nő meleg ruhát, erős cipőt, pokrócot, csajkát, evőeszközöket, közös főzésre alkalmas főzőedényeket, tisztogatószerket, hátizsákot és 3 napra elegendő ételmet hozzon magával.

A házparancsnokok és a házfelügyelők tartoznak a házban levő zsidókat jelentkezésre utasítani.”

Október 26: A m. kir. honvédelmi miniszter hozzájárult ahhoz, hogy bizonyos személyek, összesen hetven munkaszolgálatos század, munkakötelezettségüknek Németországban tgyenek eleget („Leihjude”). Engedélyt adott arra is, hogy akiket Németországba visznek, azokat családi egységekben szállítsák el. A rendőrség egy hét alatt körülbelül 25 000 férfit és 10 000 nőt gyűjtött össze. Ebben az időben Auschwitz már felszámolás alatt volt: közeledett a front, a szovjet csapatok. Ezért Eichmann és a magyar kormány más sorsot szánt a foglyoknak. Többségüket gyalogos menetoszlopokban („Fussmarsch”) útnak indították Hegyeshalom irányában. Sánccsás várt rájuk, az a feladat, hogy kiépítsék a védőgyűrűt Bécs előtt: a nyugati határtérségben a Hegyeshalom-Sopron-Kőszeg között húzódó Keleti falat („Ostwall”). Mások, kissé távolabb, a Délkeleti falat (Südostwall). Előbb azonban Budapest határában kellett védősánccokat ásni, a Dunától keletre (Kispest), de rövidesen már a nyugati oldalon (Budafok, Albertfalva), illetve a Sió vonalán. A honvédségi kiegészítő munkaszolgálatosaktól megkülönböztetésül, őket sánccsász zsidóknak nevezték.

M. kir. Honvédelmi Miniszter

171 005. sz. éni
kín. 45. 1944

HIRDETMÉNY

Felhívom a sárga csillag viselésére kötelezett 16–50 éves zsidó nőket, akik fehérnemű- vagy ruhavarrásban jártasak, hogy honvédelmi munka címén Budapesten való alkalmazásuk céljából f. évi november hó 5-én vasárnap reggel 8 órakor az új ügető-versenypályán (X., Kerepesi-út 9.) jelentkezzenek.

Személyi okmányaikat és amennyiben iparigazolvánnyal rendelkeznek, azt is hozzák magukkal.

Távollevők, betegek helyett az említett okmányokkal a hozzátartozók is jelentkezhetnek.

Budapest, 1944 november 2-án.

A miniszter rendeletéből:

Dr. nemes Fábrián Lajos
vezérőrnagy

Október 28: Nyilaskeresztes fegyveresek a lakásáról (XII., Márvány utca) elvitették és — vallatás, kínzások után — másnap hajnalban a budakeszi szanatóriumnál az út menti árokba lőtték Kálló Ferenc r. kath. áldozópapot. Kálló esperes a Helyőrségi kórház (XII., Alkotás útja) lelkipásztora volt, és hatásköre valamennyi budai katonai létesítményre kiterjedt. Kórházi kapcsolatai révén számos üldözöttnek, nemcsak zsidóknak, időleges menedéket tudott nyújtani, sokakat életmentő okmányokkal látott el. — Budán, a Sashegy aljában a XII., Kálló esperes utca őrzi nevét.

Október 29: A Nemzetközi Vöröskereszt budapesti jelentése megállapította, hogy 50 000 zsidót vittek el munkára Németországba, ugyanannyi van munkaszolgálatra kirendelve Magyarországon, harmadannyi Ausztriában, s a Nyugatra vezető utakon mindenütt gyalogos menetek haladnak az osztrák határ felé.

Az ugyancsak a németek rendelkezése alá szánt boriak gyalogmenetének dunántúli csomópontján (Szentkirályszabadja) ugyanebben az időben Radnóti Miklós még egy úti „képeslap”-ot (*razglednica*) írt be kis noteszába; ez az utolsó verse.

„Mellézuhanam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólövés. — Így végzed hát te is, —
súgtam magamnak, — csak fekdj nyugodtan.”

(„Razglednicák, IV”,
Szentkirályszabadja, 1944. október 31)

Radnótit és huszonegy társát néhány nap múlva Abda közelében, a Rába ártéri gátjánál egy hadapród őrmester és négy keretlegény agyonlőtte. Radnóti viharokabátja zsebéből került elő, az exhumáláskor (1946. június 23), a *Bori notesz*: az utolsó hónapokban írt nagy versek, verstöredékek.

November 5: Elindultak, túlbuzgóságból a tervezett időpontnál napokkal korábban, a Németországnak kölcsönadott sáncos zsidók gyalogos *transzport*-jai Hegyeshalom felé. A gyűjtőhelyek az óbudai téglagyárak voltak.

A Bécsi út mentén, a kiscelli agyagvonulatra rátelepülve téglagyárak valóságos füzére sorakozott az 1860-as évek óta: az egykori Holzspach Téglagyár: III., Szépvölgyi út 15, nagyjából a mai Mérőműszerek Gyára helyén; Kunwald Jakab Téglagyár (III., Bécsi út 86); az előbbit is magába olvasztó egykori Nagybátony-Újlaki Egyesült Iparművek / Újlaki Tégl- és Mészégető téglagyára: III., Bécsi út 134–136, az út jobb oldalán, a mai óbudai lakótelep délnyugati szélén, nevével ma is emlékeztet rá a Vályog utca, amelytől északra volt; az egykori Bohn Téglagyár: a Kiscell és Remetehegy közötti keleti lankán, a Bécsi út bal oldalán, a mai Téglá utcánál; az egykori Schossberger téglagyár; az Óbudai Mészégető és Gőztéglagyár, a Bécsi út jobb oldalán, a Pomázi úttól délre; a Demjan téglagyár; az Aranyhegyi úti téglagyár stb. Ezeknek a gyáraknak a termékeiből épült fel a századforduló Budapestje.

PEST,
1944, GETTÓ

536

A legnagyobb és legjelentősebb valamennyi téglagyár közül az említett Nagybátony-Újlaki Téglagyár óbudai telepe volt: Bécsi út 134–136; ebben az időben hadiüzemnek nyilvánították. Még alig pár évvel korábban is, 1940-ben, a Goldzieher / Goldziher család egyik tagja, Lukács Emil volt a gyár helyettes ve-

417. Batyukkal,
csomagokkal
a Kerepesi úton,
a temető mellett,
1944. november

zérigazgatója, már évtizedek óta egyébként, kitűnő szervező; kikeresztelkedett, előkelő villában lakott Budán, a II., Garas utcában. (Hetvenéves korában, 1940-ben ment nyugdíjba; 1944 őszén éhenhalt.)

A Nagybátony–Újlaki Téglagyár volt 1944 őszén a legnagyobb gyűjtőhely, tartós igénybevétellel. Ezeket hozták ide, ezeket hajtottak el innen a Bécsi úton Nyugat felé. Még távolabb pedig: a csillaghegyi, békásmegyeri, pilisborosjenői, solymári téglagyárak. Tranzit központok voltak még, másfelé, Budafokon, Albertfalván, Pünkösdfürdőn (sporttelep) stb. A második világháború után az óbudai téglagyárakat rendre megszüntették, az újlakit 1972-ben, területüket beépítették, helyükön semmi sem utal 1944 őszének tragikus eseményeire.

A fővárosban a házparancsnokok, tömbbizalmik, házfelügyelők számon tartottak minden zsidót, figyelmeztették őket a hatósági felszólításokra — és nem egyszer felhívták a fegyveresek figyelmét is a házbeli zsidókra. Napokon át rendőrök hajtották a város főútvonalain a kisebb-nagyobb csoportokat Óbudára. A Margit-hídnak már csak az egyik fele volt ép: az aláaknázott híd pesti részén a gázvezeték robbanása november 4-én, szombaton déltájban, a legnagyobb forgalom idején, a Dunába omlasztotta a híd első nyílását; de gyorsan pontonhidat építettek helyette. A Pesten a csillagos vagy éppen védett házakból kikergetett vagy az utcákon összeszedett embereket a fegyveresek a Margit- vagy az Árpád-hídon át kísérték — hajszolták — az óbudai téglagyárak felé, a gyűjtőtáborba.

„Egy napra jöttem el rejtekhelyemről:

Csak épp egyszer akartam látni még

A Hold utcát, a Szabadság teret,

A kávéházakat, a Lánchidat. De

Erre sem jutott már idő. Anyámat

Láttam. Alig bírt lépést tartani:

Sokakkal együtt hajtották.

(...) Egy nő a járdán

Így szólt fiához: Nini, a zsidókat

PEST,
1944, GETTÓ
537

Hajtják ott! A gyerek bámult. A hajtók
Között kevés volt sváb. Sokan ízes
Vasi, alföldi vagy nógrádi nyelven
És győztes kedvvel nógatták a zsákmányt.

— —
A sötétben, a zuhogó esőben
Anyám kicsi alakja fekete
Ruhában és kifúlva tipegett
Újlak felé.”

(Vas István, „November”,
in: *Márciustól márciusig, 1944–1945*)

November folyamán zsidók már csak délelőtt 10 és 12 között tartózkodhattak az utcán. Volt, akit az utcán szedtek össze, akár a kijárási idején is. November 16-án a Teleki téri zsidóvásártéren rendeztek razziaát a nyilasok. Zsidó árusok már nemigen voltak a bódék pultjai mögött, de még mindig sokan laktak, rejtőztek a környék házaiban. Sokakat a lakásukból vagy menedékhelyükről hurcoltak el. Legfeljebb kis kézcisomagot tudtak magukkal vinni. A téglagyárakból néhány embert barátok vagy ismerősök — a Nemzetközi Vöröskereszt, a svéd követség vagy magyar katonatisztek segítségével — még kimenekíthettek, kimentették Kosztolányi Dezső özvegyét és fiát is, akiket november 21-én a lakásukról hoztak be, másoknak ruhát vagy élelmet sikerült bejuttatni.

Szenes Béláné:

„Amint sötétedni kezdett, elindult az eső. Egy ideig még mentünk a sárban és víztócsákon át, végül eljutottunk az óbudai téglagyárhoz. Betereltek minket az égetőkemence körüli folyosóra, itt olyan zsúfoltság volt, hogy állni is alig lehetett. A kemence falai némi meleget adtak, s így az éjszaka folyamán legalább a hidegtől nem szenvedtünk. Aludni nem lehetett, és reggel, amint világosodni kezdett, mindenkit kihajtottak a kemence előtti szabad térre. Beosztottak minket százas csoportokba, soronként négyesével. A menetoszlop rátért a főútra, mely Ausztriába visz, emberi lények hosszú-hosszú sora. A menetet civil őrk kísérték. Az őrség nem titkolta, hogy nincs kedvére ez a napi tizenöt vagy tizennyolc kilométeres gyaloglás. Ügyeltek arra, hogy a sorokból senki ne szökjön meg, de erőszakot nem alkalmaztak, és időről időre megengedték még azt is, hogy az út mentén öt percnyit pihenjünk.”

Eichmann egyre inkább, s most már önkényesen is ragaszkodott ahhoz, hogy a zsidókat — az eredeti terv szerint — maradéktalanul („restlos”) el kell pusztítani. A magyar hatóságok átadni ígérték a németeknek minden zsidót, akit sikerült mozgósítaniuk, felhívásokkal, erőszakkal, a birodalmi munkaszolgálatra. A *Fussmarsch* halálmenet („*Todesmarsch*”) lett; így nevezték a kortársak a birodalomnak kölcsönadott zsidók gyalogos deportálását Hegyeshalom felé. A németek Hegyeshalomban már némi élelmet is adtak azoknak, akik megérkeztek, akiket átvettek. De az út odáig! A halálmenetekről már leginkább csak emlékiratok-

ban és visszaemlékezésekben maradtak fenn szórványos közelebbi adatok. Az egyik menetoszlop, amelyet november 8-án indítottak el Pestről, hét nap alatt érkezett meg Strasshofba (Bécs közelében), s eszerint naponta huszonöt-harminc kilométernyi utat kellett megtenniük. Szenes Hanna édesanyjának visszaemlékezésében a következő útvonal szerepel (időpont: a november 15 utáni napok): Piliscsaba, Dorog, Szőny, Komárom, ahol is sikerült megszöknie. A csoportok egyébként Óbuda térségéből a „régii” bécsi országúton vagy valamelyik alternatív útvonalon mentek tovább (Dorog, Süttő, Szőny, Gönyü, Dunaszeg, Mosonmagyaróvár). Süttőn a marhavásártéren, a szabadban, lovak között volt a foglyok éjszakai szállása, Gönyünél uszályokon, Mosonmagyaróvárott egy ablaktalan gyárépületben. Gönyünél két dunai uszály — úgy mondták: „halálhajók” — vérhasban szenvedő betegekkel volt tele. Hegyeshalomnál minden reggel egy német (Gestapo) bizottság vette át az előző nap beérkezett *transzport*-okat. Voltak más átadó állomások is, például, Thurndorf. Azok közül, akik ez idő tájt jöttek Bécs felől Budapestre, többen is beszámoltak arról, hogy az országút teljes hosszának kétharmadán batyuval vánszorgó, elgyötört emberek messzire nyúló menetoszlopai töltik meg, s az utak mentén, az útszélen, az árokban mindenütt szabadon heverő tetemeteket, lelőtt vagy elpusztult emberek holttestét látták.

„(...) A zsidó vallású magyar állampolgárokkal együtt a keresztény vallású, de zsidó származású híveinket is, akár öregek, akár betegek, akár gyenge asszonyok, akár apró gyermekek, télvíz idején, többszáz kilométeres úton gyalogosan hajtják ki az országból a bizonytalanságba. Útjukat, amelyet csak a szabadban töltött éjszakák szakítanak meg, kimerültségtől és a sok szenvedéstől összeesett, és minden irgalom nélkül az út mentén hagyott emberek, inkább emberroncok, sőt, hullák is jelzik.”

(Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás levele
Szálasi Ferenc nemzetvezetőnek, 1944. november 25)

Az alkalmi benyomásokat a semleges hatalmak követségei és a Nemzetközi Vöröskereszt hegyeshalmi szemleútja (november 23–27) mindenben megerősítette. „(Gönyünél) már sötét volt, és saját szemünkkel láttuk, hogy a csendőrök a csúszós, keskeny palánkon [értsd: pallón] hajtották az uszályra a zsidókat, és sokan közülük a jeges vízbe estek” — írta a Vöröskereszt jelentése. Batizfalvy Nándor rendőrkapitány (KEOKH), aki Wallenberg segítő- és mentőakcióinak esetenként még szerényebb támogatást is tudott nyújtani, bizalmasan úgy tájékoztatta a svéd diplomatát (november 22), hogy az országutakon tízezer zsidó tűnt el.

November 19 táján a kormány már megpróbálta leállítani a további deportálásokat, november 20-án már maga Szálasi is megtiltotta a nők gyalogos deportálását, de a fővárosban egyre nagyobb anarchia uralkodott, és bizonytalanná vált, engedelmeskedik-e bárki is a parancsoknak. Már folytak az *alvilági játékok*, amint Déry Tibor novella-füzérének (1946) címe jellemzi a történeteket. Budapestről november 21-ig folyamatosan, ez után még november 29-én hajnalban a Józsefvárosi pályaudvarról, most már nem gyalog, hanem vonaton, marhavagonokban, és december elején, sőt, közepe táján ismét, további *transzport*-okat in-

PEST,
1944, GETTÓ
539

dítottak Ravensbrückbe, Mauthausenbe. A legutolsó csoportot december 22-én indították el Pestről, a Tolonházban őrzött 1200 foglyot, őket megint gyalogmenetben.

A németországi táborokban, Mauthausenben, ahová a foglyok útja húsz-huszonöt napig tartott, már nem is barakkokban: sátorban helyezték el az újonnan érkező magyar zsidókat. Nagycenk, Fertőrákos, Sopronbánfalva, Kőszeg, Reichenberg környékén még 1945 márciusában is nagy számban voltak budapesti deportáltak.

Szerb Antal utolsó levele feleségéhez (1944. december 16):

„Általában az a hely, ahol most vagyunk, Balf, átkozott egy hely, és minden tekintetben nagyon rosszul megy nekünk. És most már nincs más reménységem, mint az, hogy a háborúnak nemsokára vége lesz; ez tartja még bennem a lelket...”

Munkatáborban (Balf, sáncásás) pusztult el Halász Gábor (1901 – meghalt: Balf, 1945. március), Sárközi György (1901 – meghalt: Balf, 1945. január 8), Szerb Antal (1901 – meghalt: Balf, 1945. január 17). Halálmenetben Honti János (1910 – meghalt: Kópháza, 1945. március vége/április legeleje).

Mauthausenben, ahol egyébként sokan életben maradtak a foglyok közül, csak 1945. január és május között még több mint háromezer magyar, legnagyobbbrészt budapesti zsidó, pusztult el; a lágert így nevezték: *Mordhausen*. Május 1-jén, amikor már közeledtek az amerikai csapatok, az Auschwitzból ideszállított és még életben lévő foglyok közül a németek sokakat, mintegy négyezer magyar zsidót is, gyalog elindítottak Günskirchen felé; öt nappal később, amikor az amerikaiak ezt a lágert is elérték, már csak pár százán voltak életben közülük. A legutolsó órákban halt meg Havas Géza (1905–1945) budapesti újságíró és költő is, akit a kőszegi táborból vittek Mauthausenbe, illetve Günskirchenbe. Németország más részein is hasonló módon hajszolták a deportáltakat még az utolsó hetekben, napokban, órákban is lágerből lágerbe, minden ésszerű ok nélkül, sokak halálát és a megmaradottaknak is mérhetetlen szenvedéseket okozva.

(8) Igaz emberek

Haszidé ummot ha-olám.

Így nevezik héberül azokat a nem zsidókat, akik a zsidóüldözések idején életet mentettek. *Hszide umesz ho-ojlem.* „Righteous gentiles.” Igaz emberek a világ népei körében.

Friedrich Born

(1903–1963)

PEST, 1944, GETTÓ 1944. május 9-én érkezett meg Budapestre mint a Nemzetközi Vöröskereszt (Bern) ideiglenes delegátusa, a budapesti iroda vezetője. A Vöröskereszt emberbaráti segítségét nyújtott hadifogoly-, gyűjtő- és internálótáborokban, ellátta a

menekültek, áttelepítettek, túsok, kétes állampolgárságú személyek védelmét. Az első perctől fogva tudta mindenki, hogy az üldözöttek Budapesten egytől egyig zsidók. A Vöröskeresztnek különös gondja volt az árvákra és az ideiglenesen szülők nélkül maradt gyermekekre.

Born hivatala Budán volt (Ernyey-villa, II., Fillér utca 51), a svájci kereskedelmi kirendeltség épületében; hivatalos státusának megfelelően: a Szövetségi Külkereskedelem-fejlesztési Hivatal igazgatójának irodája.

„Mindig becsültem a svájciak szervezőképességét és rendszeretét, de amit e pár hónapban tapasztaltam, az valóban csodálatra készített. Bár tevékenységük eleinte nehézkesen és körülményesen indult, később annál nagyvonalúbban, átfogó rendszerességgel végezték feladatukat. Éppen a kezdeti aprólékoság, a mindenre ügyelő műgond tette később lehetővé, hogy oly sokoldalú körültekintéssel segítsenek. (...) Fegyelmezettek, gyakorlottak, tapasztaltak, ismerik az embereket, összehangoltan, nyugodtan dolgoznak a legnagyobb veszélyben is. Humanitárius érzéseiket nem lobogtatják, hanem beszorítják a szervezettség határai közé, és bármennyire kicsinyesnek látszanak is sokak szemében, óriási eredményeket érnek el ezzel a módszerrel.”

(Sztehlo Gábor, *Isten kezében*, 1984)

A Magyar Vöröskereszt Born került az együttműködést. Az iroda vezetői már az ő Pestre érkezése előtt is úgy ítélték meg, hogy a Magyar Vöröskereszt „passzív és megfélemlített. Nem törődik a letartóztatottakkal, csak a hatóságok utasítására vár...” (1944. április 15). A német megszállás után a Magyar Vöröskereszt is elbocsátotta minden zsidó alkalmazottját és önkéntes munkatársát.

V., Mérleg utca 4: Ebben a házban volt 1944 szeptemberétől kezdve a Nemzetközi Vöröskereszt egyik irodája, az úgynevezett „A” szekció, mely Komoly Ottó vezetésével a Vöröskereszt védelme alatt álló zsidók ügyeit intézte. (Az „A” szekció tulajdonképpen a Joint fedőszerve volt.) Az irodában jó háromszáz alkalmazott dolgozott, persze, zsidók valamennyien; már a létszámuk mutatja, milyen nagy volt a szervezet ügyforgalma. Külön szállító csoportot szerveztek (35 fő), ez osztotta szét a vöröskeresztes adományokat (élelem, gyógyszer) a rászorulóknak között, ők gondoskodtak a kórházak ellátásáról. Legfőbb feladatuk a gyermekekről való gondoskodás volt, a budapesti gyermekek számára otthonokat állítottak fel vidéki kastélyokban, mint Csákvár, Ikervár, de tevékenységük során a mentés minden lehetőségét kihasználták. Amikor az előre elkészített mentesítő igazolványok elfogytak, és nem akadt pecsét sem elegendő, nagy számban gyártották az új pecsétet, nyomtatták az új igazolványokat. Az „A” szekció feladata volt az is, hogy ellássa gyógyszerrel, élelmiszerrel a gettó intézményeit, már amennyire ez egyáltalán lehetséges volt. A szomszédos ház (Mérleg utca 6) volt a központja a Vöröskereszt gazdasági jellegű tevékenységének, itt szervezték az intézmények ellátását.

A Nemzetközi Vöröskereszt főirodája a VIII., Baross utca 52-ben volt, egy másik a VI., Munkácsy Mihály utca 19-ben, menekülttábor tartott fenn a Columbus (ma: XIV., Kolumbusz) utca 46-ban. Az iratokat a Baross utcában állították ki; hamis okmányokat is. A Columbus utcában, a Vakok Intézete / Siketnéma Intézet

PEST,
1944, GETTÓ
541

nagy épülete mögötti telken barakk-tábor volt a kivándorlásra várók számára, másfél ezer vagy még több embernek. Feladva korábbi lakását, Bérkocsi(s) utca 3, 1944 nyarán és kora ősszel itt lakott egy ideig Komoly Ottó is. A tábort egészen szeptember 23-ig az SS fegyveresei őrizték. Az SS őrizet az ide internáltak csereértékének szólt; nem akarták, hogy a magyar hatóságok megakadályozzák „Áruért életet” akcióikat. A Vörös kereszt már csak akkor vette át a tábort, amikor semmivé váltak az esélyek a cserére. A zsidó Árvaház nem volt vörös kereszt intézmény, de Born — Komoly közvetítésével — engedélyt adott arra, hogy az épületen feltüntessék a szervezet nevét és jelképét; ez is hozzájárult ahhoz, hogy a Vilma királynő úti épület 1944 őszén aránylag biztonságos helynek számított. Mint fogolytábor az óbudai téglagyárak területe is a Vörös kereszt védelme alatt állt. Kelemen Krizosztom (1884–1950) pannonhalmi főpát kérésére a Nemzetközi Vörös kereszt védelem alá vette a bencés apátság egész területét. A bécsi halálmenetek egy része a Szent Márton-hegy alatt haladt el. A „tömegben hajtott zsidó csoportok” (Kelemen főpát kifejezése) élelmet kaptak. Az apátságban nem egy felnőtt és mintegy ezer zsidó gyermek talált menedéket az őszi hónapokban. Budapesten még a város felszabadulása után is hónapokig szinte csak Born és szervezete juttatott élelmiszer- és gyógyszersegélyeket az ínségeseknek.

Bornnak a rászorultak ügyeiben mutatott pártatlansága némelyek szemében a közöny látszatát keltette. Önálló döntései Genfben váltottak ki bizonyos elégedetlenséget. A genfi iroda egy munkatársa, aki december elején érkezett Pestre, felrótta neki, hogy önhatalmúlag több ezer „magánépületet” helyezett vörös kereszt védelem alá. Alaptalanul: legfeljebb néhány tucat épületről lehetett szó, s akkor ezeket is mind a mentéshez használták. Elfogulatlan mérlegelés szerint 1944 őszén éppen Born volt a budapesti zsidóság igazi mentőangyala.

Friedrich Born-t az új magyar kormány 1945 tavaszán *persona non grata*-nak nyilvánította, s távoznia kellett az országból.

418. Charles Lutz,
1945

Carl Lutz
(1895–1975)

A mentőakciókban igen jelentős szerepet játszott Carl (Charles) Lutz svájci konzul. Jó kapcsolata volt a németekkel: a háború elején, 1939/40-ben ő látta el a védelmét a Palesztinában rekedt német telepeseknek, akiket az angolok ellenségként kezeltek. A háború kezdete óta Svájc képviselte Magyarországon a brit érdekeket, s így a követség illetékessége alá tartoztak a palesztinai brit mandátum ügyei is. Ezért vonhatta a hatáskörébe (1944. június) a zsidók palesztinai kivándorlá-

sát szervező irodákat. San (El) Salvadort ugyancsak Svájc képviselte, de csak félhivatalosan. Gyakran a Nemzetközi Vöröskereszt is a svájci követségen keresztül intézte ügyeit.

Lutz hivatalának legfontosabb irodája az V., Szabadság tér 12-ben volt, a volt amerikai követség épületében (akkori hivatalos nevén: Svájci Követség Idegen Érdekek Védelme Amerikai Osztálya). Itt adott helyet Krausz Miklósnak, aki a Palesztinába kivándorlók ügyeit intézte. (Utóbb Krausz áttette az irodáját a közelben lévő Üvegházba.)

1944 december elején, amikor — a kormány felszólítására — a legtöbb követség elhagyta Budapestet, Lutz maradt. A németek szigorú utasítást adtak a nyilasoknak, hogy amíg Lutz Pesten van, régi személyes érdemeire tekintettel ne bántsák a gettót. A svájci konzulátus oltalma alatt álló 76 védett házban összesen mintegy 25 000 személy kapott menedéket.

Lutz emlékére a Főváros a VII., Dob utca 12 sz. ház tűzfala melletti, szabad térré alakított üres telken (Dob utca 10) szobrot (Szabó Tamás) állított (1991).

Angelo Rotta

(1872–1965)

Az idős bíboros, apostoli nuncius, 1930 óta a Vatikán Államot képviselte Budapesten, de maga mögött tudhatta a r. kath. egyház és a pápa egész tekintélyét. Rotta nem habozott nyomban a vidéki zsidók deportálásának első napján (május 15) a külügyminisztériumhoz intézett jegyzékben tiltakozni. Kérte a magyar kormányt, hogy ne folytassa a zsidók elleni jelen hadjáratot, mely már átlépi a természeti törvényt és az isteni parancsolatok határait, s ne tegyen olyan lépéseket, amelyek ellen a Szentszék és az egész keresztény világ lelkiismerete tiltakozni kényszerülhet.

„Én mindennap imádkozom ezért az országért, hogy folyton nagyobb, boldogabb és megbecsültebb legyen. De jövőjét illetően nagy félelem gyötör e pillanatban; félek, hogy az igazságtalanságok, amelyeknek elkövetésére készülnek — Isten háírtsa el! —, a megfontoltság nélkül kiontott ártatlan vér nem hozhatják az országra Isten áldását.”

Rotta fellépése példás volt abban az értelemben is, hogy míg a r. kath. egyház némely magyarországi vezetői vo-

419. Angelo Rotta, 1937 (a budapesti r. kath. eucharisztikus kongresszus idején)

PEST,
1944, GETTÓ
543

nakodtak határozott tiltakozást kiadni, vagy csak a katolikus hitre tért zsidókat tartották szem előtt, ő — bár külön kérte a kormányt, hogy „a keresztény zsidókat vegyék ki az antiszemita rendelkezések alól” (1944. június 5) — minden üldözöttet a védelmébe vett, s eljárt annak érdekében is, hogy a Vatikán határozottabb fellépésre próbálja rábírní a magyar kormányt. A nunciatura az ősz folyamán sok ezer védlevelet adott ki.

Az épület (I., Dísz tér 4–5) falán Angelo Rotta tiszteletére a kormány és a r. kath. püspöki kar emléktáblája (1992). Szövegéből: „Híven szolgálta egyházát, a nehéz háborús években tevékenyen segítette a hazánkba menekült külföldieket és az üldözötteket.” Hogy az üldözött zsidókat segítette: arról egy szó sincs.

Slachta Margit

(1884–1974)

XIV., Thököly út 69: A Szociális Testvérek Társasága anyaháza. Itt és más helyeken a r. kath. szellemű, életmódjában az oktató apácarendekhez hasonlító Társaság leányotthonokat tartott fenn. Slachta Margit, a Szent Kereszt Egyesület társelnöke alapította, az ő vezetése alatt az üldözött zsidók ezreinek adott menedéket a város különböző pontjain álló házaiban.

A Szent Kereszt Egyesületet, a r. kath. vallásra áttért zsidók (konvertiták) szervezetét br. Kornfeld Móric (1882–1967) alapította (1939); ez időben br. altorjai Apor Vilmos győri püspök (1892–1945) volt az elnöke, gyakorlati tevékenységét pedig Cavallier József (1891–1970) újságíró irányította. Irodájuk, közel a gettóhoz, a segítség szempontjából igen jó helyen volt (V., Múzeum körút 10). Itt tartották, 1944 májusától kezdődően, zsidók részére a kikeresztelkedést előkészítő nyolchetes tanfolyamokat, csoportonként mintegy negyven fővel. Itt lőtt rá egy nyilaskeresztes járőr (november 17) Cavallierre, aki súlyos fejsébet kapott, de életben maradt. Apor, aki 1944 nyarán megpróbálta felrúzni egyháza vezetőinek lelkiismeretét, később orosz golyó áldozata lett.

IX., Közraktár utca, a Ferenc József-híd (ma: Szabadság-híd) és a „Matróz csárda” közelében, a Duna-parton: 1944. december 27-én nyilasok agyonlőtték a Szociális Testvérek / Katolikus Dolgozó Leányok Szövetsége közeli leányotthonában (IX., Bokréta utca 3) elbújtatott zsidó nők egy csoportját, s velük együtt az otthon vezetőjét, Salkaházi (Schalkházi) Sárát (1899–1944) és egyik hitoktató tanárnőjét, Bernovits Vilmát.

A falon emléktábla (1989); a felirat szövege, sajnos, éppen a nővérek szerepét meghagyja az általánosság homályában.

Sztehlo Gábor

(1909–1974)

PEST,
1944, GETTÓ

544

ev. lelkész (Nagytarcsa, majd Budapest, Bánya kerületi ev. egyházkerületi, 1944. márciustól október végéig budapesti kórházi lelkész) üldözött gyermekek mentését szervezte meg sajátos módokon. Raffay Sándor püspök (Bánya

kerületi ev. Egyházkerület) 1944 májusában nevezte ki az ev. egyház képviselőjévé a „Jó Pásztor” Bizottsághoz. Ettől kezdve, és különösen október 15 után, amikor Éliás Józsefnek már magának is bujkálnia kellett, ő irányította a gyermekmentő szervezet munkáját; ez a szervezet is a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti hálózatának része volt.

Sztehlo 1944 őszén ideiglenes gyermekotthonokat szervezett a város különböző pontjain, főként Budán, lakásokban, aránylag kis létszámú csoportok számára. Kérésére tehető családok engedték át neki a lakásukat, és családjukban nem érintett áldozatos nők is, sokan vállalkoztak arra, hogy a gyermekek mellett gondozónők, nevelők legyenek. Stehlo gyermekotthonai nem mindig villákat jelentettek, sok esetben csak egy-egy lakást, nagyobb bér- vagy társasházban. Maga Stehlo, családjával együtt, Born kérésére a nyilaskeresztes hatalomátvétel után, október közepén szintén átköltözött a Nemzetközi Vöröskereszt irodájának közvetlen közelébe, a *Pester Lloyd* tulajdonosa és főszerkesztője, Légrády Ottó villájába (a II., Lorántffy Zsuzsanna út felső, északnyugati végén), irodáját pedig a Filler utca 44-be helyezte át. A „Jó Pásztor” első lakás-otthonába, fenn a Gellért-hegyen (Sztehlo felesége közeli rokonának, Hagenmacher Ottó sörgyár-tulajdonosnak a házában, I., Bérc utca 16), szeptember közepén költöztek be a Stehlo összegyűjtötte gyermekek, s október 5-én Muraközy Gyula ref. lelkész istentisztelet keretében hivatalosan is megnyitotta az otthont.

A gettó idején a „Jó Pásztor” mint a Nemzetközi Vöröskereszt „B” szekciója tevékenykedett, de a vöröskeresztes jelvényt nem használták, hogy ne hívják fel magukra a figyelmet. Stehlo tevékenységének magukban a gyermekotthonokban körülbelül ezerhétszáz gyermek, s mellettük mintegy négyszáz felnőtt közsönheti életben maradását. „Mind áttért zsidófajú egyén volt — írta maga Stehlo (1945) —, de voltak olyanok, akik még nem keresztelkedtek meg.” Más megfogalmazásban (Koren Emil): „(Sztehlo) megbízatása arról szólt, hogy a «konvertiták»-nak, vagyis megkeresztelt zsidóknak próbáljon segíteni. De a szükség egyre bővült. Már nem nézte, hogy megkeresztelt-e, vagy sem. Úgy érezte, mindenütt segítenie kell, ahol üldözöttek, veszélyben lévők vannak, s hozzá fordulnak.”

„...Több otthonban a társadalom szélső pólusai találkoztak: arisztokraták és proletárok, nagykereskedők és kispolgárok, illegális kommunisták és jobboldali mentalitásúak gyermekei verődtek össze. Nálunk egyedül az volt a kérdés: rászorul-e a segítségre az a gyermek? Üldözött-e, elhagyott-e? Ha igen, be kell fogadni.”

420. Stehlo Gábor, karján gyermekekkel, 1945

A „Jó Pásztor” gyermekotthonaiban a gyermekek mellett több mint négyszáz gondozó is volt, részben maguk is az üldözöttek közül. A megmentett gyermekek jó része él még ma is, javakorabeli.

A „Jó Pásztor” mintegy harminc menedék-lakása, igen kevés kivétellel, a kevésbé veszélyesnek látszó Budán volt, közülük az egyik: XII., Városmajor utca 52, modern Bauhaus-épület, történetesen Preisich Gábor tervezte, 1944/45-ben otthonvezető maga is, a ház II. emeletén egy nagyméretű lakásban közel negyven zsidó kisgyermek vészelte át a nyilaskeresztes dühöngés hónapjait. Más címek: I., Lovas út 33, ahol — nem sokkal korábban még szökött francia hadifoglyok bújóhelyén — közel hetvenen rejtőztek el; XII., Tamás utca 37, Homonnay Tivadar (1888–1964) — a német megszállás után lemondott v. fővárosi főpolgármester — háza, ahol huszonnégy kislány talált menedéket stb. December végén, január legelején Sztehlo a belövés érte házából védenceit más helyekre vitte át, harminc-egynéhány gyermeket akkori lakásának (a Lorántffy úti Légrády-villának) pincéjébe, s ott bújtatta őket, miközben az utcán, s fenn a házban is, a németek az ostromló szovjet csapatokat lőtték.

Sztehlo emléktáblája (Vígh Tamás, 1984) a Várban, a Budavári / Bécsi-kapu téri ev. templom (I., Táncsics Mihály utca 28), Kallina Mór épülete (1895) külső falán, a Táncsics Mihály utca felőli oldalon, Koren Emil, a „Jó Pásztor” munkájában Sztehlo igen aktív munkatársa lelkeszi hivatalának bejárata mellett. A tábla felirata:

„Íme az olajfa,
Sztehlo Gábor fája,
elültetve 1984. XII. 2 Jeruzsálemben,
az igaz emberek kertjében.”

Raoul Wallenberg

(1912–1947)

1944. július 9-én érkezett meg Budapestre Raoul (Raul) Gustav Wallenberg, a svéd királyi követség harmadik titkára, „humanitárius attasé”, különleges megbízással: hogy minden elképzelhető módon próbálja megmenteni azoknak az életét, akiket a nemzetiszocialista rendszer üldöz és elpusztítással fenyeget. Mindössze hatszáz üres svéd útlevélet hozott magával: hogy a Svédországgal kapcsolatban álló üzletemberek segíthessen. Ezenkívül egy vonatnyi árvagyerek Svédországba menekítését tervezte. Az eleinte vakmerő kalandnak gondolt budapesti kiküldetéséről hamar megbizonyosodott, hogy igazi küldetés. Wallenberg gyorsan felnőtt a feladathoz, amely Pesten várt rá.

Wallenberg Pestre küldését minden jel szerint a nemzetközi zsidó segélyszervezetek kezdeményezték. Alighanem ezek a szervezetek állták a kiadásait is. Megbízata formailag V. Gusztáv király és Horthy táviratváltásához kapcsolódott. Jelkép értékű volt, hogy elindulása előtt Marcus Ehrenpreis rabbi elmondta a svéd arisztokrata családból származó protestáns (evangélikus) fiatalember fölött a papi (kohanita) áldást.

Nem messze a gettó szélétől, két nagyobb utca távolság, alig pár száz méter:

az Üllői út józsefvárosi oldalán, mindjárt a Kálvin térnél működött a svéd követség humanitárius osztálya (VIII., Üllői út 2–4). Itt intézték a védőútlevelek („Schutzpass”) ügyeit. Itt volt a „Schützling Protokoll” is, az eltűnteket regisztráló és felkutatni próbáló ügyosztály. Kezdetben a Naphegyen, az I., Tigris utca 2-ben volt az iroda, s már ott is, mint később minden követségi épületben, menekültek, menekítettek százaai zsúfolódtak össze, de 1944 októberében átköltöztek Pestre. A humanitárius osztály használta Budán az I., Mihály utca 3; I., Dezső utca 3; XII.,

421. Raoul Wallenberg
budapesti
gépjárművezetői
igazolványa

Ráth György utca 30; Pesten az V., Vámház körút 15 és VI., Jókai utca 1 sz. alatti épületeket is. Maga a svéd kir. követség a II., Gyopár utca 10-ben volt, de hamarosan igénybe vették a szomszédos Minerva utca 1/A alatti villát is. (Eleinte itt állították ki a Schutzpass-okat.) Az V., Arany János utca 16-ban működött a szociális gondozási osztály, a VIII., Szentkirályi utca 8 élelmiszer-raktár volt. Wallenberg azt akarta, hogy minél többen kerüljenek ki a csillagos házakból, és legyenek közvetlen követségi védelem alatt, ezért novemberben már igénybe vettek más házakat is: VI., Révay utca 16, ahol jobbra a követség tisztviselői laktak; V., Személynök utca (ma: Balassi Bálint utca) 21–23; stb. Ez a sok cím mind Raoul Wallenberg hivatala volt. Az „agytröszt”, emberei, akik a munka nagyját a sokszor szükségképpen rögtönzött utasításai nyomán elvégezték, az Üllői úton, s december közepétől inkább az V., Harmincad utca 6-ban dolgoztak. Itt, a Hazai Bank épületében, még a páncélszobában is Wallenberg védenecsei voltak elhelyezve. Maga Wallenberg sűrűn változtatta a lakását, s több lakcíme is volt egy időben. Pesti gépjárművezetői igazolványán (jogosítvány) 1944. november 8 dátummal lakcímeként II. (ma: I.), Ostrom utca 9–11 van feltüntetve; de tényleges lakóhelyei inkább voltak: XI., Elek utca 9/B; I., Dezső utca 3; VII., Madách Imre út 5, VI. emelet (karácsonykor); V., Harmincad utca; VIII., Múzeum utca 17 – Reviczky utca 6, két utcára nyíló átjáróház (Károlyi-palota; ma: Országos Műszaki Könyvtár) (szilveszterkor); majd ismét a Harmincad utca; s legutoljára valószínűleg a VI., Benczúr utca 16, a Nemzetközi Vöröskereszt egyik irodája, a „T” (Transport) szekció stb. A végén már egyáltalán nem akart kétszer egymás után aludni ugyanazon a helyen.

Wallenberg határtalan személyes bátorsággal mozgott a városban; kis autóján (Studebaker, rendszáma: AY 152), melyet a hozzá hasonlóan bátor sofőr (a zsidó Langfelder Vilmos gépészmérnök) vezetett, mindig ott volt, széles karimájú Eden-kalapjában, esőköpenyben, majd kék télikabátban, ahol éppen segíteni kellett, mindig a kellő pillanatban jött, s fegyvertelenül is mindig tudott segíteni. Gyorsan kiismerte magát a magyar viszonyok között, megtanult bánni a magyar rendőrséggel, jóindulatú vagy korrump tisztviselőkkel. Élelem, gyógyszer, igazolvány, és pénz is, gyakran éppen megvesztegetésre: ez volt a segítség, amit ő hozott; de legfőképpen a villámgyors cselekvés, határozott, erélyes fellépés.

PEST,
1944, GETTÓ
547

422. Raoul Wallenberg
az irodájában,
1944. november 26

November végén teherautószámra vitt — egyébként: nemcsak ő — élelmiszert, gyógyszert, meleg holmit, mozgókonyhát is a halál-menetoszlopok után, a szállítmányokat esetenként az országúton, zuhogó esőben, sötét éjszaka, csak zseblámpák gyér fénye mellett osztotta ki, sokaknak könnyítve a szenvedésein. November legvégén, decemberben szinte minden nap ki kellett mennie a Józsefvárosi pályaudvarra, hogy az ott összeállított deportáló szerelvényekből kimentse legalább azokat, akik svéd iratokkal rendelkeznek, vagy akiknek ott helyben tudott iratokat adni. November 23-án, december 10-én — de más útjai alkalmából is — még Hegyeshalomból, a halálmenetekből is sokakat vissza tudott hozni. Karácsony este a nyilasok a Déli pályaudvaron várakozó marhavagonokba terelték több svéd védett ház lakóit, ez volt a deportálások utolsó szerelvénye, s Wallenberg a már elindított vonatról útközben is leszedte védenceit. Volt, hogy a csendőrpáncsnok géppisztollyal fenyegetőzve távolította el a vagonoktól, máskor autószerencsétlenséget ígértek neki a németek. Személyes bátorsága nem ismerte a lehetetlent. Budapesten utoljára az Aréna út és Benczúr utca sarkán látták őt, 1945. január 17-én, késő délelőtt. Már úton volt, autón, Debrecenbe, az orosz csapatok főhadiszállására. Alakja a budapesti zsidóság megmenekülésének és megmentésének jelképévé nőtt.

A XIII. kerületben, a volt nemzetközi gettó területén 1945 óta folyamatosan egy utca (a volt Phönix utca) őrzi Wallenberg nevét, 1989 óta szép emléktábla domborművel megjelölve (Bottos Gerő műve). Szobra — nem tudni, milyen megfontolásból — a Pasaréten van. Az eredetileg az ő tiszteletére Pesten, a Szent István parkba szánt emlékmű, Pátzay Pál szimbolikus szobra, „A kígyóölő” (1949), a felavatás előtt rejtélyes módon eltűnt, majd hosszú lappangás után Debrecenben bukkant fel, a gyógyszergyár udvarán — ott, persze, a jelkép más értelmet kapott.

„Bárki, ha egyetlen emberi életet (szó szerint: lelket) elpusztít Izráelből,
az Írás szerint ugyanazt teszi, mintha elpusztítaná az egész világot.
És bárki, ha egyetlen emberi életet megment Izráelből,
az Írás szerint ugyanazt teszi, mintha megmentené az egész világot.”

„Bárki, ha egyetlen emberi életet elpusztít az emberi nemből,
az Írás szerint ugyanazt teszi, mintha elpusztítaná az egész világot.
És bárki, ha egyetlen emberi életet megment az emberi nemből,
az Írás szerint ugyanazt teszi, mintha megmentené az egész világot.”

(Misna, Szanhedrin, 4,5; két szövegváltozat)

A *Yad Vashem* (Jeruzsálem) — a *Holocaust* emlékezetének fenntartására és történetének tudományos kutatására alapított intézet (*jád va-sém*, szó szerint: 'kéz és név', Jes. 56,5; értsd: emlékhely és név-oszlop) — Carl Lutzot, Salkaházi Sárát, Slachta Margitot, Sztehlo Gábort és Raoul Wallenberget a *haszidé ummot ha-olám* soraiban tartja számon. Ugyanezt a megbecsülést kapta a *Yad Vashem*-ben budapesti tevékenységéért az olasz (trieszti) Giorgio (Jorge) Perlasca (1910–1992), aki minden felhatalmazás nélkül, hogy segíthessen, a spanyol ügyvivő távozása után (1944. november 30) egyszerűen kiadta magát spanyol ügyvivőnek, és úgy lépett fel, mintha valódi akkreditációja volna; Budapestről pedig Ferenczy Béni (1890–1967) szobrász és felesége, Ferenczy Erzsébet; Karig Sára, később neves műfordító; Koren Emil ev. lelkész és felesége, Koren Magda; Máthé Elek (1895–1968) ref. lelkész, a Református gimnázium görög–latin szakos tanára és felesége, Máthé Klára, akkor a Nemzetközi Vöröskereszt életvédelmi osztályának munkatársai; Michnay László, az adventista egyház elnöke, aki az egyház XIV., Dorozsmai úti házában mintegy ötven üldözöttnek nyújtott menedéket; nagybaczoni Nagy Vilmos; Ottlik Géza (1912–1990) író; Ruzicskay György (1896–1993) festő; Szőnyi István (1894–1960) festő és felesége, Szőnyi Rózsa; és mások is, Magyarországról több mint kétszázan. Igaz emberek.

(9) Védett házak, nemzetközi gettó

November 15: A kormány végül mégis megkezdte Budapesten a gettó kialakítását. Tekintettel kellett lennie a külföldi követségek által kiadott védőiratokra. Ezért elrendelte, hogy az ilyenekkel rendelkező személyek külön a számukra kijelölt házakba költözzenek. Ezek a házak, a semleges hatalmak követségeivel való megállapodás nyomán, rendre az illető ország védelmét élvezték; innen a védett ház, védett házak elnevezés. Öt ház fölött a Nemzetközi Vöröskereszt gyakorolt védelmet. A nyilaskeresztes kormány szerette volna elérni, hogy gesztusáért ellenszolgáltatásul diplomáciai elismerést kapjon a semleges hatalmaktól, erre azonban nem került sor. Viszont a Zsidó Világkongresszus még 1944 novemberében külön nyilatkozatban mondott köszönetet a Vatikánnak, Svédországnak és Svájcnak az európai zsidóság mentésében nyújtott különleges segítségükért.

PEST,
1944, GETTÓ
549

423. „Svéd” védettek
a Szent István körúton,
1944. december

A védett házak nagy többsége, a „kis gettó” az Új-Lipótváros déli részén volt, a Pozsonyi út — Szent István park környékén. Azoknak, akik idegen államok menlevelének birtokában külföldi kiutazásukra vártak, november 20-ig kellett átköltözniük ebbe a negyedbe, a Palatinus-házakba. Az átköltözést némi könnyörtelenség és az érintett zsidó lakosság elégedetlensége, sőt, felháborodása kísérte, ugyanis a menlevéllel nem rendelkező zsidóknak ki kellett költözniük a negyedből, csillagos házakba, az Erzsébetvárosban. Egyszerűen kilakoltatták őket. Sokan, akiket érintett a munkaszolgálatos kötelezettség, egyenesen a téglagyárban találták magukat. Persze, a legtöbben megpróbálták kijátszani a szigorú előírásokat, a razziázó nyilasok éberségét és menleveles társaik szorongó önösségét: hamis menlevelet szereztek maguknak, bujkáltak. Akik be akartak költözni a védett házakba, gyakran már nem találtak helyet maguknak. Újabb és újabb védett házakat kellett — vagy kellett volna — nyitni. De inkább csak a zsúfoltság növekedett. Igazán nagy különbség nem volt a védett házak és a két hét múlva megnyitott „nagy gettó” között, s ahogyan telt az idő, egyre inkább az utóbbiban mutatkozott nagyobb esély a pusztá életben maradásra.

Néhány védett ház címe a „kis gettó” területén (a csendőrség 1944. november 14-én kelt kimutatása és későbbi adatok alapján):

PEST,
1944, GETTÓ
550

Tátra utca 6: A svéd követség kirendeltségének épülete. Itt közvetlenül intézték a védettek ügyeit: megszervezték a védett házak igazgatását, orvosi ellátását, gondoskodtak élelmiszerről és gyógyszerről, tartották a kapcsolatot a hatóságokkal, főként azért, hogy megpróbálják kiszabadítani az eltűnt — a nyilasok

által az utcán elfogott vagy a lakásokból kihajtott — személyeket. (Följegyzéseik szerint több mint hétszáz bejelentés nyomán mindössze ötvenkét embert sikerült megtalálniuk, a többiekkel minden bizonnyal a Duna-parton végeztek a nyilaskeresztes „testvér”-ek.) A kirendeltség egészen a városnegyed felzabálásának pillanatáig (január 16) működött

Tátra utca 14–16: A svéd követség kórháza. December 2-án nyílt meg, rendes időkben azt mondták volna, hogy ötven ágygal, s részben tehermentesítette a VII., Akácfa utca 13 alatti svéd szükségkórházat. Járóbeteg rendelése is volt, mindenkit befogadott, aki rászorult. Sokakat hoztak ide a halálmenetekben kidőlték közül is

Wahrmann Mór utca (ma: XIII., Victor Hugo utca) 29: Svéd fertőző kórház

Hollán Ernő utca 7/A-B: Svéd védett házak

Kárpát utca 3: Svéd védett ház

Katona József utca 10/A, 14, 21, 23/A, 24, 31: Svéd védett házak

Katona József utca 26, 28, 39, 41: Svájci védett házak

Légrády Károly utca (ma: XIII., Balzac utca) 39: Svéd védett ház; 43: Svéd védett ház a svédek képviselte holland védettek számára; 48/B: Svéd védett ház a svédek képviselte argentin védettek számára

Pannónia utca 8, 15, 17/A-B, 36: Svéd védett házak

Phönix utca (ma: XIII., Raoul Wallenberg utca) 7: Svéd védett háznak kijelölve, de nyilasok foglalták el

Pozsonyi út 1, 3, 4, 5, 7, 10, 12, 14, 15–17, 22: Svéd védett házak

Pozsonyi út 16, 23: Nemzetközi Vöröskereszt védett házak

Pozsonyi út 20, 24, 30: Vatikáni védett házak

Pozsonyi út 28: Kormányzói (!) kivételezett ház

Pozsonyi út 32, 33/A, 35, 36, 39, 40, 42, 49, 54: Svájci védett házak

Szent István park 35: Spanyol védett ház

Sziget utca (ma: XIII., Radnóti Miklós utca) 40, 43, 45: Svájci védett házak

Sziget utca 41: Kormányzói (!) kivételezett ház

Tátra utca 4: Nemzetközi Vöröskereszt védett ház

Tátra utca 5/A: Svájci védett ház

Tátra utca 6, 12/A, 14 (I. emelet), 15/A-B: Svéd védett házak

Újpesti rakpart 5: Portugál védett ház

Újpesti rakpart 7: Svájci védett ház

Wahrmann Mór utca / Victor Hugo utca 32: Svájci / Vatikáni védett ház

Stb.

Kormányzói mentességet azok kaptak, külön kérelem alapján, akik a zsidótörvények hatálya alá estek, de különös közéleti, tudományos, művészeti vagy gazdasági érdemeik indokoltá tették számukra a kivételezettséget. 1944. március és június között a belügyminiszter, ezután maga a miniszterelnök bírálta el a kérelmeket, augusztus 22-én megjelent az eljárást szabályozó miniszterelnöki rendelet is. Az I., Tárnok utca 5-ben működő iroda összesen több mint 3000 mentességet adott ki. Október 15 után a Szálasi-kormány ezeknek csak mintegy tizedrészt hagyta érvényben, s a kormányzói kivételezett házakba a megmaradt okmányok birtokosai és családtagjaik költözhetek. Kormányzói vagy belügymi-

PEST,
1944, GETTÓ
551

niszteri mentesítés nyújtott védelmet sokaknak, összesen mintegy 8000 személynek, akár ők maguk minősültek zsidónak a hatályos rendelkezések értelmében, akár pedig a házas társuk. Közöttük volt a főváros tudományos életének nem egy kiválósága: Alföldi András, Pannónia római kori régészetének és az ókori Róma történetének tudósa; Baktay Ervin India-kutató; Beke Ödön; Benedek Marcell és gyermekei; Fehér Géza régész, a magyar őstörténet kutatója; (Fokos-)Fuchs Dávid Raphael; Fejér Lipót matematikus; Germán Tibor orvos; Goldziher Károly; Marót Károly klasszika-filológus és vallástörténész; Moravcsik Gyula bizantinológus, a magyar történet bizánci forrásainak tudósa; Riesz Frigyes matematikus; Szabolcsi Bence; Visky Károly, a magyarság néprajzának kutatója; az írók, művészek közül pedig Csorba Géza, Fényes Adolf, Füst Milán, Gózon Gyula, Ligeti Miklós, aki a Városligetben álló Anonymus-szobrot készítette (1903), Székely Mihály, Telcs Ede, Tersánszky J. Jenő, Weiner Leó és mások. Nem mindenki menekült meg közülük. A nyilaskeresztes kormány november 15-én elrendelte a kormányzói mentesítések felülvizsgálatát, a nemzetvezető összesen 70 embernek, belügyminisztere ezen felül 501 embernek adta meg ismét a mentesítést.

Heltai Jenő helyett fia és Bajor Gizi színésznő adtak be kérelmet. Amikor Heltai erről tudomást szerzett, a következő levelet írta az illetékes államtitkárnak:

„Érdemekre hivatkozni nem tudok, előnyt vagy kedvezést a magam számára sohasem kértem. Mindig álltam azt, amit a sors rámmért. Sok jót kaptam attól az országtól, ahol születtem és amelynek a nyelvén írok, el kell tőle fogadnom a rosszat is. Egész múltamat meghazudtolnám, ha most, egy hosszú élet alkonyán, a helyzetemen való kívánatos könnyítés kedvéért, egy sok százezer embertársamat egyformán sújtó ítélet elkerülése végett kérelmezéssel élnék és magamnak kivételezést, jobb sorsot iparkodnék biztosítani. Akkor sem teszem meg, ha azok, akik szeretnek és féltenek, esetleg szenvednek emiatt. A kérvényt nem adom be.”

Tersánszky J. Jenő végrendeletéből (1944. december 4):

„Nincs kizárva, hogy a mai törvénytelen magyar kormány (...) pribékjei megölnék. Ürügyük van rá. Feleségem, akivel huszonnégy évet töltöttem közös és egymást támogató munkában, a szegényteljes és törvényellenes magyar kormányrendelet értelmében rosszul, vagyis 1944. márc. 22-ike után keresztelkedett ki róm. kath. vallásúvá zsidóból. Eddig a Horthy-kormány mentesítése védte őt annyira, hogy keserves verítékkal és becsülettel szerzett lakásunkon velem lakhatott. Ez a védelem nov. 15-ével lejárt az újabb rendelet értelmében is; nejemnek tőlem, csillaggal a mellén, a gettóba kell költöznie holnapután estig. (...) Elhatároztam tiszta ésszel és csorbítatlan akarattal, hogy a tőlem feleségemet elhurcolni akaró közegnek ellenállok. Ha közülük csak egyet is lelővök, akkor azt a példát adom magyar sorsosaimnak, mit most már egyedül erkölcsösnek tartok. (...) Mint az egész [első] világháborút végigküzdött katona kötelességemnek érzem, hogy az igazi magyarellenesség ellen legalábbis végső soron példaadó gesztussal éljek.”

A védett házakat, a védett személyek kényszerlakhelyéül kijelölt negyedet nem vették körül kerítéssel, rendőrök sem őrizték. Nem volt külön szervezete. Gettó volt mégis; az itt élők üldözöttek voltak, ha nemzetközi védelem alatt is. A védett házak státusa egyébként ugyanolyan volt, mint a csillagos házaké.

„A valaha jómódú polgári lakásokra valló falak között, akár odakint a vagonokban, az «életter» nélkül maradt testek egymásba érő kipárolgásának feloldhatatlan rekeszeiben tíz-tizenöten szorongtak mindegyik szobában, a «fontos biológiai anyag» kivált nőnemű megtestesülésében. Ez utóbbi kifejezéssel — mint sokkal később olvashatta — a Deportálás Nagymestere illetve a Végleges Megoldás tárgyát képező, magasan szervezett, emberformájú fehérjetömeget. Ugyanaz, aki a Végső Megoldás első, elengedhetetlen fázisát is egyetlen tömör jelszóba foglalta: Zsúfoljátok össze őket, mint a heringeket. A vagonokkal való azonosítás azért az első pillanat elkeseredésének szubjektive érthető, objektive azonban elhamarkodott kifejezése volt. A földön heverőknek itt mindegyiknek jutott egy-testnyi hely, szorosán ugyan, ám teljesen kinyújtózva, általában a nagykabátjukon fekve, fejük alatt hátizsákjukkal vagy más cókmozukkal. Fejük a falnál, lábuk, ha többnyire összeért is a szoba közepén, végig kinyújtva. Nemhogy a vagonok, jószerint még a hering-konzervek zsúfoltságát sem érve el. S az ajtó nyitva volt. (...) Szóval, itt vagyok. Pozsonyi út 39.”

(Somlyó György, *Rámpa*, 1984)

A zsidók számára elrendelt kijárási tilalom a nemzetközi gettóban is érvényben volt. Az itt lakók, mint a rendelet mondja, „naponta reggel 8–9 óra között a környéken sétálhatnak”. Ha valaki merete vállalni a kockázatot, kimehetett akár a körútra is. De az utcákon fegyveres nyilasok járőröztek.

Volt néhány védett ház a nemzetközi gettó területén kívül is, például: VIII., Esterházy utca 21 (ma: Dienes László / Esterházy utca 3) (Károlyi-palota) és szemben vele: 42 (ma: Dienes László / Esterházy utca 2) (Andrássy–Almásypalota), svéd ház mindkettő.

1944 őszén már igen sokféle nemzetközi okmány volt forgalomban Pesten, legtöbbje, érthetően, magyar és német nyelvű szöveggel egyaránt, s mindegyikük valamelyes biztonságot ígért. A legjobb a szabályos — keménykötésű — külföldi útlevél volt, az igazi külföldi útlevél. Ezek mellett a követségek kiadtak alkalmi — egyszeri utazásra szóló — útleveleket; s végül, Krausz Miklós ragyogó ötlete nyomán, készültek, főként az Üvegházban, svájci oltalomlevelek (védlevél, „Schutzbrief”) is: igazolás arról, hogy az illető svájci állampolgár, és így a követség védelme alatt áll. A svéd oltalomlevél (*skydds brev*) hasonló volt. Ezen a háromféle papíron, természetesen, volt fénykép és pecsét is. Az útlevélhez hasonlóan értékes okmány volt a magyar hatóságok kivándorlási engedélye, illetve a bevándorlási engedély Palesztinába (*certifikát*), melyet június óta a svájci követség adott ki. Sajátságos okmány volt a közös útlevél, mindegyikben 200–200, később már 1000–1000 név, s hozzá mindenkinek külön egy igazolás („Bescheinigung”) arról, hogy neve közös útlevélben szerepel. Rendszerint az oltalomlevél nevei mögött is egész családok álltak. A német követ megütközve jelentette (július 29) Berlinbe, hogy a svájci követség — elírásra hivatkozva — a

PEST,
1944, GETTÓ
553

korábbi közlésében feltüntetett 7000 személy helyett 7000 család, azaz 40 000 fő részére igényel kilépési engedélyt. Végül, 1945 januárjában Wallenberg irodája már „előzetes útlevel (Vorpäss)” vagy közönségesen „fehér igazolvány” elnevezéssel is adott ki sorszámozott, aláírt igazolást arról, hogy az útlevel kiállítása az illető részére „folyamatban van”. Korábban hasonló előzetes igazolás volt a tanúsítvány, mely igazolta, hogy a megfelelő okmány hamarosan kiállításra kerül.

Az 1944. év keresztény-zsidó vice. Mit jelent a keresztfán a felirat? INRI. Rövidítés: Indulok Názáretbe, Rendezni az Iratokat.

A külföldi állampolgároknak rendszeresen kellett jelentkezniük a KEOKH-nál (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság), amelyet még 1930-ban állítottak fel a Magyarországon tartózkodó idegenek: a menekültek, külföldi állampolgárok stb. ellenőrzésére. Itt kapták meg a tartózkodási engedélyt, mindig csak 30 napra. Igazolást is kiállítottak számukra arról, hogy mint külföldi állampolgárok nem kötelesek viselni a sárga csillagot. A hivatalt már eleve az idegenellenes politika eszközének szánták, s a zsidótörvények után már különösen a zsidókkal szemben lépett fel eréllyel: a „hontalan”-ok és „menekült”-ek, akik fölött teljes hatósági ellenőrzést gyakorolt, nagyobb rész zsidók voltak, Kárpátaljáról, Lengyelországból. Az út a KEOKH irodájába, a Vámház épületébe (IX., Fővám tér 8, ma: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem), ahol az engedélyek meghosszabbítását intézték, 1944 őszén maga volt a megpróbáltatás: a zsidók nem szállhattak villamosra, s így gyalog kellett elmenniük a Pozsonyi útról a Ferenc József-hídhöz (Szabadság-híd), kiteve a nyilaskeresztes fegyvereseik önkényének.

Útleveleket és különféle igazolásokat állított ki a zsidó üldözöttek számára Svájc, illetve a Nemzetközi Vöröskereszt, továbbá Svédország és a Vatikán, valamint — kisebb mennyiségben — a spanyol követség (VI., Eötvös utca 11/B), illetve a portugál követség (V., Váci utca 37) és konzulátus (Duna utca, majd Zrínyi utca 9, végül a Duna-palota, a „Ritz” Szálló). San Salvador nem útleveleket, hanem igazi állampolgársági okiratokat adott. Nicaragua ugyancsak állított ki védleveleket. Az okmányok kiállításáért általában fizetni kellett; később sokan mondták, hogy egyszerűen nem volt pénzük *Schutzpass*-t vásárolni.

Nincsenek megbízható adatok arról, hogy tulajdonképpen hány külföldi papír volt forgalomban. A legtöbb okmányt talán a svájci követség adta ki (7800 személyre szóló és 4 közös útlevel), de ők jártak el a brit és amerikai állampolgárok ügyeiben, sőt, San Salvador helyett is. Idővel a követség rendelkezésére álló 30 000 nyomtatványt Lutz konzul tudtával és beleegyezésével egytől egyig kiosztották. A svéd követség az útleveleken (4500) kívül kiállított igazolásokat is, a legfontosabb volt a *Schutzpass*, amely okmányyszerűen, fénykép mellett, igazolta, hogy az illető csoportos útlevelben szerepel (8000), s készítettek igazoló jegyzékeket a védelem alatt álló személyekről, fénykép nélkül, csak nevekkal. (Nem akarták, hogy az eredeti útlevel tekintélyét hamisítványok veszélyeztessék, ezért találták ki a különféle pót-okmányokat.) Kivándorlási engedély vagy *certifikát* valami 18 500 volt forgalomban. A Vatikán hivatalos adatok szerint 2500 (ténylegesen mintegy 15 000), Portugália 700 (ténylegesen mintegy 800), Spanyolország 100 hiteles útlevelet adott ki. Néhány menlevelet még Törökország — a török Vörös Félhold — is kiállított. A hiteles eredeti okmányokon kívül egy-

re több mindenféle hamisítvány került az utcára. A Nemzetközi Vöröskereszt papírjai tulajdonképpen már eleve utánnyomások voltak. Egy jól ismert, egyszerűen legális és illegális nyomda: VI., Paulay Ede utca 65. A svéd *Schutzpass*-okat az Antiqua Nyomda készítette, nagy gonddal, s Wallenberg általában is ügyelt arra, hogy a svéd okmányok hitelét kétes értékű papírok ne rontsák. Azt azonban nem akadályozta meg, hogy a hiteles nyomtatványból több példányt nyomjanak. Az Officina Nyomda, Löbl Dávid bibliofil cége, most Román Imre művezető irányításával, minden nyomtatványt rövid idő alatt produkálni tudott. Az okmányok gyártásában a Nemzetközi Vöröskereszt cionista munkatársai mindenki másnál hatékonyabbak voltak. A szervezet mintegy 1300 arcképes igazolványt adott ki munkatársai részére, ez egyszersmind védőokmány is volt. Ezek a munkatársak az Üvegházban, kis nyomdáknak, műhelyeknek, még sufnikban is, mindenféle okmányt előállítottak. (Néha kellő körültekintés nélkül jártak el. Egy „svájci” pecsétre, amelyet az egyik fiatal cionista csoport gyártott, *Suisse* helyett azt írták, hogy *Susse*. A hamisítványt könnyű volt felismerni, és sokan kerültek bajba miatta.) Mások házilag gyártották a különböző iratokat. Valóságos iratgyártó — hamisító — műhelyek működtek városszerte.

Nagy keletje volt a *valódi* magyar okmányoknak is.

„Akkoriban nagyon sok úgynevezett rossz papír — tulajdonképpen rosszul hamisított okmány, igazolvány — volt forgalomban, és rajtavesztettek az emberek, ha ezeket megvizsgálták. Karig Sára pontosan kitanulta a jó iratkészítés minden csínját-bínját. (...) Eredeti okmányokat kaptunk, ezeket Karig Sára szerezte. Főleg egyházi és állami születési anyakönyvi kivonatok voltak, vagyis «árja» származást bizonyító okmányok. Egy bizonyos vegyszerrel kimostuk belőlük az eredeti bejegyzéseket, és kitöltöttük új adatokkal. Persze, tudni kellett, hogy az okmány kiállítási helyén és idején hogyan, mit jegyeztek be az anyakönyvi kivonatokba. Az én kis szobámban az ablak, a tükör, a fal, az üveglapok gyakran tele voltak nedves, száradó okmányokkal. A vegyszerek beszerzése sem volt veszélytelen azokban az időkben. A gyógyszerárakban nagyon jól tudták, miért kér az ember ilyen-olyan szereket.”

(Székely Mária, *apud*: Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt*, 1986)

Mindenki megpróbált többféle okmányt tartani magánál. A számokból ítélve, a legtöbben csak hamis papírokat tudtak szerezni. A hamisítványok száma talán elérte a 100 000-et is. Csak svájci okmányból közel 60 000 darab hamisítvány készülhetett. Az útlevélnék, persze, csak a védett házakban, a nemzetközi gettóban volt értelme. Minden igazolvány valódi értéke az utcán dőlt el, s ahogy telt az idő, egyre inkább szerencse dolga volt, mit fogadtak el a nyilaskeresztesek hitelesnek.

Carl Lutz és Raoul Wallenberg október 31-én a külügyminisztériumban megismerhették a minisztertanács pár nappal korábbi határozatát, amely szerint a kormány november 15 után „legnagyobb sajnálatára kénytelen lesz a még Magyarországon található zsidó személyeket egységes bánásmódban részesíteni.” A fenyegető szavak néhány héten belül végzetes valósággá váltak.

November 23: A hatóságok elrendelték, hogy a zsidó gyermekeket a gyermek-

PEST,
1944, GETTÓ
555

otthonokból is telepítsék át a gettóba. A Nemzetközi Vöröskereszt ragaszkodott ahhoz, hogy az általuk fenntartott gyermekotthonokból csak megfelelő és gondosan fertőtlenített épületekbe vigyék a gondozottakat. Ezzel a jogos, de az adott körülmények között keresztülvihetetlen követeléssel sikerült elérniük, hogy azokat a gyermekeket is, akiket már átköltöztettek, visszavihessék a gettó területén kívüli otthonokba.

A vöröskeresztes tárgyalások alkalmából Sztelhó Gábor rövid időre bemehegett tárgyalni a gettó területére.

„Odabenn nagyon elszomorító kép fogadott. Annyi nyomort és gyötrelmet láttam már, hogy azt hittem, hozzá is szoktam. (...) De amit itt láttam, az több is volt, meg más is. Ezek az emberek 3–4 hónap alatt kerültek ebbe a helyzetbe. Gyerekek, akik négy hónappal ezelőtt még szabadon futkostak, most falhoz lapulva, félig leszegett fejjel lesték az idegen, fekete kocsi. Asszonyok, valamikor jobb napokat látott ruhákban, jobbra-balra tekintettek, vagy inkább a fal felé fordultak, hogy az őr ne vegye észre érdeklődésüket. A nyomor, a piszok és a rezignáltság mellett félelem, rémület is honolt ezen a helyen. Ez volt a legnehezebb. Az ablakokon kevés üveg; deszka és papír pótolta. Férfiembert nem is láttam a szinte néptelen utcákon. (...) A szobában, ahová érkeztünk, kékruhás fővárosi rendőrök voltak, nyilas karszalagot és katonát nem láttam, úgy látszik, ezek csak a fa-kapuknál őrködtek. A szoba hideg volt, rideg és barátságtalan. A rendőr úgyszintén, aki kiadta a parancsot, hogy vezessék be a gettó véneit. Sohasem felejttem el azt a jelenetet. Hat-hét megtört öregember jött, viseltes ruhában, fáradtan, szomorúan...”

(Isten kezében, 1984)

November 29: A m. kir. belügyminiszter megegyezett a német hatóságokkal, hogy Budapestről újabb munkaszolgálatos egységeket bocsátanak a németek rendelkezésére. A *Todesmarsch* szállítmányok összeállításához felhajtották a nemzetközi gettó házait is, a svájci menlevéllel rendelkezőket elvitték, a „svéd”-eket Wallenberg mentesíteni tudta. Az egyik gyűjtőtelep Kőbányán volt, egy faáru-gyár telepén (X., Kőbányai út 10). Innen december 1-jén indult el a *transzport*, Ravensbrückbe.

(10) Vörös Duna

Szent István körút 2: Nyilasház. A környéken nyilaskeresztesek fészkeltek be magukat a Pozsonyi út 33/B és Phönix utca 7 sz. házba is, nyilasház volt a Városház utca 12–14-ben, innen jöttek elő a Jókai utca gyilkosai, a Teréz körút 19, Erzsébet körút 49 (a párt vagyongyűjtő osztálya) stb.; Budán a Kapás utca 48, Városmajor utca 37, Németvölgyi út 5 stb. A legfőbb pártház az Andrássy út 60 volt, a „Hűség háza”, már akkor hírhedt épület. Már a Magyar Nemzeti Szocialista Párt megalakulásakor (1937) ezt (közelebbről: az I. emeletet) adta meg Szálasi a párt hivatalos címeiként.

A nyilaskeresztesek utcai terrorja mindjárt október 16-án megkezdődött. A

Csengery utca 14 lakóit, utcán elfogott embereket lelőtték. A Népszínház utca 31, Teleki tér 4 sz. házakban a zsidók megkísérelték az ellenállást, de még géppuskát is bevetettek ellenük, a Tisza Kálmán tér, Teleki tér tetemekkel, az ellenállók holttesteivel volt tele.

November 23: A budapesti mentők esetenaplójában ezen a napon van először bejegyzés arról, hogy az éjszaka folyamán valakit a Duna-parton, a Margit rakpart 6 (ma: I., Bem rakpart) előtt a vízbe dobtak. Ettől a naptól kezdve a pesti rakparton, a Lánchíd és az Árpád-híd között, de Újpesten is (a Meder utcánál) rendszeresek voltak az éjszakai kivégzések. A német hatóságok figyelmeztették a belügyminisztert, hogy az éjszakai lövöldözés nyugtalanságot kelt a lakosságban, s kérték, hogy ezeket szüntessék be. A válasz az volt, hogy a kormánynak nincs befolyása az eseményekre.

Magyar szókészlet, 1944. A mentők körében ezekben az időkben megjelent egy új szó: „dunás”, ti. akiket a nyilasok a Dunába lőttek, de szerencsés módon ki tudtak úszni. A nyilasok szavajárása: „Horthy-tutaj”, „vándorgettó”: a Dunába lőtt zsidók. „Zsidót úsztatni.” „Gettózsidó.” Nyilaskeresztes rang, 1944. december, Városmajor utcai nyilasház: „megtorlásvezető-helyettes”.

A kormány teljhatalmú megbízottja december 27-én repülőgépen visszajött Pestre, hogy a város „védelmének hatályosabbá tétele” érdekében mozgósítsa a nyilaskeresztes csoportokat is. De a nyilasok inkább fosztogatni akartak. „Ki kell irtani minden zsidót, azzal az ügy el is van intézve” — adta ki vezetőjük az utasítást. Az egymással is versengő csoportok ennek megfelelően jártak el. A felfegyverzett, de minden ellenőrzés nélküli bandák a nyilasházakból indultak el a Pozsonyi út környékén razzíára, portyára. Akit az utcán elkaptak, azt a nyilasházakba hurcolták be. Ha igazoltatásra került sor, a fegyveresek nem egy esetben egyszerűen eltépték a felmutatott iratokat. Akiket a Duna-part felé tereltek, azoknak röhögve mondták, hogy az irataikra úgysem lesz már szükségük.

A Törvényszéki Orvostani Intézet vezetője mondta, a háború után:

„A nyilasok a legbestiálisabb módon intézték el áldozataikat. Lehető legkevesebb van olyan, akit csak úgy lelőttek, a legtöbbet szörnyűséges módon meggyötörtek. A legtöbb hosszan szenvedett, és az arcok rémes torzulásából arra lehetett következtetni, hogy szenvedésük irtózatossá volt. A szétlőtt agyvelő és a szívlövés igen kevés, ellenben annál több a szenvedést nyújtó kegyetlen nyom. (...) Verések nyoma a lemeztelenített testeken, csúnya roncsolások a fejeken és az arcokon. A legkülönbözőbb korú férfiak, nők, aztán gyermekek, sőt, csecsemők. Ezeket a holttesteket még a karácsony előtti napokon hordták az Intézetbe. Akkor még (...) a rendőrség legalább idehordatta az utcákon, tereken talált halottakat.”

Egy túlélő (Eva Bentley) mondta, negyven évvel később (1985), Londonban:

„Akkor a Duna nem a kék Duna volt, nem barna: vörös Duna volt, a zsidók véréből.”

PEST,
1944, GETTÓ

December 24 után, az utolsó hetekben, a pesti nyilaskeresztesek terrorja már nem hőkölt vissza a nemzetközi gettóban álló házak diplomáciai védettségétől

sem. December végén kihajtották az utcára és a Dunába lőtték a Pozsonyi út 30 lakóit. Január 8-án hajnalban és a következő napokban összeszedték a Jókai utca 1-ben (azóta a neve: „halálház”) menedéket kereső üldözötteket, 266 embert, a Városház utcai nyilasházba vitték őket, egy részüket azután átkísérték a gettóba, a többieket, összesen mintegy 180 férfit és nőt a következő napok folyamán, mindenféle fenyegetés, kínzás és megalázás után, és értéktárgyaikat, de még jobb ruhadarabjaikat is elvéve, egyenként vagy kisebb csoportokban, anyaszült meztelenre vagy alsóruhára vetkőztetve az utcára vittek és ott, vagy a Petőfi Sándor utca 10 sz. ház udvarán, vagy a Duna-parton agyonlőtték. Sokakat elpusztítottak a más házakban bujkálók közül is. A Jókai utca 1-ben egyébként a svéd követség élelmezési irodája működött, korábban a földszinten egy vendéglő volt, és az utolsó hetekben sokan kerestek itt menedéket.

„(...) A férjet (...) elvitte a Duna 1944 telén. (...) Legféltettebb tulajdonát, hat pár tündökletes cipőt, unikumot a maga nemében, zokniba csomagolva tárolta, hogy a por kárt ne tehessen bennük; néha elővette őket, és beszélt hozzájuk körülgetés közben. Gondolható, a cipőjét sajnálta a legjobban ebek harmincadjára hagyni, amikor ott kellett hagynia, a jeges rakparton, mert ez a cipő mindig fényes volt... Évekkel később hasonló cipőt vett észre Liza nagyanyám egy férfin a villamoson, és vadul dobogni kezdett a szíve, esküdni mert volna, hogy az ő lábbelijét látja a szemközt ülő férfi hanyagul keresztbe vetett lábán; leszállt, utánament, és mielőtt az idegen eltűnt volna egy kapualjban, kérdőre vonta. A férfi mosolygott, fölényesen, mintha valami titkos védettséggel bírna; sőt, még készségesnek is mutatkozott, mert mielőtt bezárta az ajtót Liza előtt, megajándékozta annyival, hogy emlékszik valakire 1944-ből, fura alak, már tökmeztelen volt, de még akkor is a cipőjét szorongatta, és azt kiabálta, hogy itt tévedés történt, hogy ez az egész csak tévedés lehet, hiszen ő egy ki-tüntetett magyar tartalékos főhadnagy.”

(Hankiss Ágnes, *Halottaskönyv*, 1993)

A Duna pesti partján, a Margit-híd északi oldalán emlékmű áll, a gyilkosságok áldozatainak emlékműve. Északabbra, már Angyalföldön, a Vízafogónál, ugyancsak emlékmű. A kettő között, a Bessenyei utca nyugati végén, a vízparton, 1994 áprilisában egy kis parkban a cionista mozgalom harcosai és mártirjai emlékjelűl gúla alakú kőrakást épített a Magyar Cionista Szövetség és több száz szimpatizáns.

(11) Üvegház

(V., Vadász utca 29)

Volt a nemzetközi gettón kívül is néhány ház, amelyben kizárólag zsidók kaptak menedéket, valamelyik külföldi követség vagy a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt. Ezek közé tartozott az „Üvegház”, amely a svájci követség kirendeltségének számított. Ez volt, július 24 óta hivatalos nevén: a Svájci Követség Idegen Érdekek Képviselő Kivándorlási Osztály.

A pompás épületet, a már korábban Palesztinába áttelepült többi tulajdonos hozzájárulását bírva, a cég üzletvezetője, Weiss Arthur 1944 nyarán felajánlotta a svájci konzulátusnak a palesztinai kivándorlási iroda céljaira, így lett aztán sokak menedékhelye. Az Üvegházat mint intézményt a *Va'ada* vezetői szervezték meg, még június folyamán: Komoly Ottó és helyettesei. Magának az irodának a vezetője Krausz Miklós (Móse) volt, magyar orthodox és cionista, s mellette Salamon Mihály (1897–?), aki a vallásos cionista mozgalmak mentőakciói élén állt. (A *mizráhi* szó önmagában: 'keleti', a mozgalom nevében azonban a *merkáz ruhani*, 'szellemi központ' kifejezés rövidítése; a vallásos cionisták mozgalma és szervezete 1904-ben alakult meg, Pozsonyban.) Körülbelül ötvenen dolgoztak az adminisztrációban. Elvben csak azok költözhettek be ide, akiknek már volt bevándorlási engedélye, s készültek elindulni Palesztinába, illetve akik az engedélyre vártak. De hát ki nem várt engedélyre akkoriban? A *certifikát* nem egy esetben csupán ürügy volt: indok arra, hogy az üldözöttek biztonságos helyre kerüljenek. A biztonságot nem egyszer védeni kellett az akciókra szívesen vállalkozó lengyel és szlovák menekültek, illetve a Ha-Sómér ha-Cáir szervezet tagjainak vakmerőségétől is. (Szeptember elején Weiss és Krausz már rendőröket akartak hívni, hogy kitegyék őket, olyan veszélyesnek érezték a kockázat esetleges következményeit nem mérlegelő felelőtlenségüket a többiekre nézve.) Összesen mintegy 3000 ember talált itt menedéket a sötét és még sötétebb hónapokban. Volt idő, november táján, hogy a ház előtt rendőrökordon állt; se *ki*, se *be* nem engedtek senkit.

„Az Üvegház békésen csillogtatja óriási üvegtábláit az utca nyugodt, napsütéses csendjében. Az utolsó hetek (...) után szinte megnyugtatóan hat ez a nagy kőfalak közé beékelte kis csillogó ékszer, teljesen néptelen bejáratával. Az ajtón túl (...) egész váratlanul megnyíló belső méretezés. Az előtértől balra hatalmas méretű helyiség, hátul az udvarra nyíló, kapuszerű, óriási ajtóval. Ez egy üzletház. Valószínűleg ez volt a kiszolgáló helyiség. A helyiség elülső sarkában, a bejáratától balra egy kis fülke. Talán portásfülke vagy iroda. A helyiség háttérében, jobbra, szorosan a lépcsőfeljárathoz, szintén egy fülke, egyszerű négylábú asztallal. A fülke fölött, ideiglenesen, rajzolt tábla: «Svájci követség idegen érdekeket képviselő osztálya.» (...) Az egész helyiségben mindenütt üveg. Az ajtók, ablakok, falak, minden makulátlanul tiszta, áttetsző üveg. Választékos tisztaság és gondosság mindenfelé. A kanyargós, keskeny, világító üveglépcső, a földszinti nagy helyiség után, egy egészen valószínűtlenül kicsi előtérbe torkollik. A feljárt falai különböző színű márványlapokkal vannak kirakva. A kicsiny előtér fe-

Táblaüveg,
 ornament tükörkeret, lécz, gyémánt és üvegragaszt legjutányosabban kapható
Ifj. WEISS GYULA
 táblaüvegnagykereskedőnél
 Budapest V. Vadász-u 29
 Sürgőnycim: WEISS 4419
 Telefon: 44-19

Ifj. WEISS GYULA
 TÜKÖR- ÉS TÁBLAÜVEG-
 NAGYKERESKEDŐ
 TELEFON:
 Teréz 44-19 és Lipót 982-57.
 BUDAPEST, V., VADÁSZ-UTCA 29.

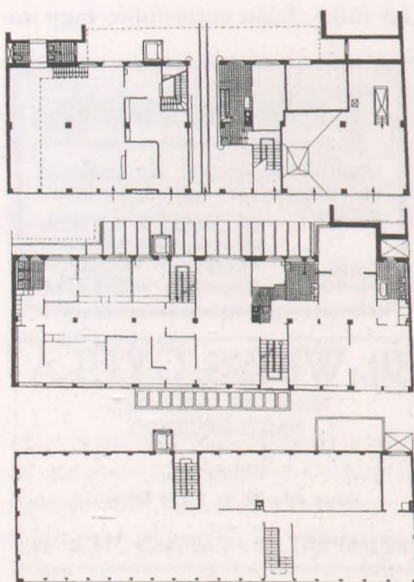
PEST,
 1944, GETTÓ
 559

424. Az Üvegház
homlokzata. Tervezte:
Kozma Lajos, 1935

kete gyémántként csillogó üvegfala hirdeti arany domborbetűkkel a céget: «Ifj. Weiss Gyula», és az esztendőt, amikor életrekelt. Ez az előtér, amelyből továbbkanyarodik a padlástérre vezető lépcső, olyan kicsi, hogy mint a «Szézáam, nyíl meg» a mesében, úgy hat a belőle jobbra és balra nyíló két óriási, tekintélyes, a meglepő előkelőség benyomását keltő helyiség. Balra egy feltűnően hosszú és szélességében is arányos terem, a tanácsterem. Utca és udvar felől üvegfalak. A két oldalfal hófehéren folyik egybe a mennyezet-
tel és a falba épített fehér szekrényekkel és ajtókkal. Az előkelő benyomást növeli a kevés bútorzat. Az udvarra nyíló üvegfal előtt egy nagy íróasztal, a tanácsterem hosszában tanácskozásiasztal székekkel, oldalt néhány állvány. A

425. Üvegház:
Alaprajz. Felülről lefelé:
Földszint; I. emelet;
II. emelet

PEST,
1944, GETTŐ
560

belül hófehér, de az előtér felől csillogó fekete üvegajtó csak belülről nyitható. Igazi tanácsterem. A jobbra nyíló nagy irodahelyiség teljesen üvegből van, a nagy, befelé nyíló, fényes nikkeles üvegajtótól kezdve az utolsó zugig. Körös-körül minden üveg. A terem közepén, néhány méternyi távolságra egymástól, mintha tartópillérek volnának, két négy-
szögletes tüköroszlop, melyek annyi példányban mutatják be a járókelőket a ragyogó sugarakat szóró fémkeretek között, hogy alig vehető észre rendeltetésük. Ruhafogasoknak vannak kiképezve. A terem három sarkában három egyenlő üvegfülke, a negyedik: színes ablakokkal elválasztott kis helyiség. Az egész te-

rem, a két tüköroszloppal és az üvegfülkékkel, úgy hat, mintha kinyújtott karú kandaláberek himbálnának üvegkelyheket. A színes üvegfalal leválasztott helyiség, berendezése után ítélve, irattár lehetett. Előtte egy kis előtér, amely a sokféle színű sima fajanszburkolattal ellátott mosdófülkébe vezet. Mintaház ez. Minden megtalálható itt reális használatban, amit az üvegipar termel. Tagadhatatlanul előkelően, de gyakorlati gondossággal tervezve. Minden ragyogó tiszta és ápol. A világos, tükörsima parkett, a hófehér márványként ható mennyezet, a homálytalan, zajtalanul forgó ablaktáblák, a gyémántosan csillogó tükrök és a ragyogó fémveretek. Ugyanígy a szelíden fénylő tejüveg és mélyfekete színben tündöklő üvegpultok.

A légkör kellemes. Itt jó lesz dolgozni. Reményteleneket elindítani a reménység országa felé.”

(Gács Teri, *A mélységből kiáltunk hozzád*, 1946)

A résztvevő és szemtanú terjedelmes leírásában, az emlékirat egész második részében, az épület csillogása kontrasztos háttér a szorongáshoz és szenvedéshez.

Itt csak az épület leírását idéztük. Az Üvegház egész szélességében pince húzódott, ennek egy része volt 1944 őszén az „orthodox pincé”, ahol a házban menedéket találó orthodoxok laktak, mintegy háromszáz fő. Köztük is külön csoportban a Herzl-kör, s megint külön az irányzatok. Volt a közelben egy kis emelvény is, amelyen imáidőkben mindig elvégezték az imádságot. A sok gyermek tette, hogy itt folyt a legélénkebb élet az egész Üvegházban.

Maga az Üvegház kétszeresen is a fővárosi zsidó történelem része. Mint védett ház, mely menedék volta ellenére is szenvedést, vért, halált látott; s mint zsidó tulajdon: a Lipótváros két háború közötti modern építészetének emléke.

A cég 1896-ban alakult mint ifj.

426. Üvegház:
Folyosórészlet az
I. emeleten

427. Üvegház:
A lépcsőház I. emeleti
fordulója

PEST,
1944, GETTÓ

561

428. Sorbaállás
az Üvegház előtt,
1944 nyarán

Weiss Gyula tábla- és tüköruveg nagykereskedése. A 19. századi ház az 1930-as években leégett, s az alapító tulajdonos fia, az akkori cégvezető, Weiss Arthur, új üzletházat építtetett a helyére. Az új épületet a magyar szecessziós építészet és iparművészet egyik egyéni hangú mestere, Kozma Lajos tervezte (1935) és a „Dénes és Erős” cég kivitelezte. Az ország legnagyobb táblaüveg üzlete volt.

A nyilaskeresztes uralom hónapjaiban Weiss Arthur is az Üvegházban tartózkodott, és — visszaemlékezések szerint — számos mentőakciót irányított innen. Az Üvegház elleni utolsó támadást is sikerült elhárítania. 1944. december 31-én negyvenötven nyilaskeresztes pártszolgálatos kézigránáttal kirobbantotta a le-

429. Sorbaállás
az Üvegház előtt

zárt kaput, élelmiszert akartak zsákmányolni; amikor felismerték tévedésüket, géppisztolyokkal kényszerítve az utcára tereltek mintegy hatszáz embert a bent tartózkodók közül, hármukat meg is ölték, köztük Scheiber Sándor édesanyját. A Weiss kérésére közbeavatkozó magyar katonák akadályozták meg, hogy a nyilasok a Duna-partra tereljék foglyaikat, akiket már felsorakoztattak az épület fala mellett. Őt magát másnap valaki magyar katonatiszti egyenruhában kicsalta az épületből, a Városház utcai Nyilasházban megkínózták, és még aznap (1945. január 1) a Dunába lőtték. Ugyanezen a napon vitték el, de a szállodájából („Ritz”), ahová csak pár nappal azelőtt, a szálloda vezetőinek kérésére költözött át, és ölték meg, nyilván hasonló módon, Komoly Ottót is.

Az Üvegház mai alakjában nem lehet ráismerni az eredetire. Aki az egykori épület hangulatából szeretne elkapni legalább egy villanásnyit, menjen be inkább Budán az Átrium mozi (II., Margit körút 55) előcsarnokába; ezt is Kozma tervezte (1936), és csillogó tükör- és üvegtobzódás ez is.

(12) Félelmetes felelősség

November 26-án Ravasz László ref. püspök levélben fordult Serédi Jusztinián r. kath. bíboros hercegprímáshoz és Raffay Sándor ev. püspökhöz, kérve őket, hogy közösen lépjenek fel tiltakozással Szálasi nemzetvezetőnél.

Ravasz László:

„A magyarországi zsidók — köztük sok keresztyén testvérünk — szenvedése ismét az égre kiált. Úgy érzem, nem lehet tovább halasztani azt az utolsó lépést, hogy a magyar keresztyén egyházak együtt emeljék fel szavukat e szörnyű bánásmód ellen. Az együttes fellépés, amelyről mindenki tudja, hogy elmentésben áll elvi felfogással, eddigi gyakorlattal, éppen azért, mert azt bizonyítaná, hogy a zsidóüldözés megszüntetésének egyetemes emberi és általános nemzeti parancsa még a külön menetelő egyházakat is közös fellépésre kényszeríti: még jobban kiemelné tiltakozásunk egészen rendkívüli és semmiféle előzményhez nem hasonlítható sürgősségét és fontosságát.”

Az együttes fellépés — mint korábban is — elmaradt, a felkért püspökök külön-külön írtak levelet a nemzetvezetőnek.

Serédi Jusztinián (november 25):

„Az úgynevezett zsidókérdés megoldásában engem a nagyméltóságú püspöki karral együtt mindig az igazságosság és a magyar nemzet igazi java irányított. Az igazságosság okán mindig szembehelyezkedtem minden jogfosztással, akár olyan nem zsidó, akár zsidó származású magyar állampolgárokról, akár katolikus hittestvéreimről vagy híveimről volt szó, akikre jogerős bírói ítélettel nem lehetett rájuk bizonyítani, hogy az őket ért jogfosztás súlyosságával arányban álló (...) egyéni büntetést követtek volna el. Mikor eze-

PEST,
1944, GETTÓ
563

ket a magyar állampolgárokat minden egyéni büntett rábizonyítása nélkül mégis megfosztják velük született vagy törvényes úton szerzett jogaiktól, ésszerűen nem lehet arra hivatkozni, hogy ezeket a zsidó származású magyar állampolgárokat azokért a súlyos büntettekért kell megbüntetni, amelyeket a magyar nemzet ellen más zsidó származású állampolgárok követtek el, mert ez olyan represszália volna, amelyet mint az egyéni felelősség elvének súlyos megsértését az Isten ide vonatkozó íratlan törvényét kifejező római jog [lábjegyzetben: hivatkozások], írott törvényét tartalmazó Szentírás [lábjegyzetben: Ez. 18,3 stb., Máté ev., 16,27 stb.] és mindkettőt összefoglaló egyházi törvényeink [lábjegyzetben: hivatkozások] mindig elítéltek. A józan ész is azt mondja, hogy minden ember, tehát a zsidó származású is, csupán a saját, erkölcsileg beszámítható cselekedeteiért felelős, mások cselekedeteiért nem tethető felelőssé, tehát nem is büntethető, ha azokban semmi része nem volt, még kevésbé büntethető akkor, ha a büntettek elkövetőinek, például, a zsidóságnak, még a közösségből is kivált a kereszttség szentségének felvételével. (...) A magyar nemzet igazi java is az igazságosság érvényesülését és az igazságtalanság kerülését, illetve megszüntetését követeli, mert ilyen igazságtalan rendelkezésekkel a kormány a magyar nemzet ellen fordítja az Istent és az egész keresztény világot; abban az esetben pedig, ha majd ellenségeink egyéni büntett rábizonyítása nélkül, tehát éppen olyan igazságtalanul, mint ahogy a magyar kormány a zsidó származású magyar polgárokkal tette, nemcsak azokon a magyarokon fogják ezeket a jogfosztásokat megtorolni, akik a sérelmes rendelkezéseket kiadták és végrehajtották, hanem represszáliák formájában azokon is, akiknek a szóban forgó igazságtalan cselekedetekben semmi részük nem volt, sőt, talán helytelenítették is őket, és tiltakoztak ellenük: akkor a magyar kormány egy szóval sem tiltakozhatik, az ártatlanul szenvedő magyar polgároknak pedig semmi védelmet nem nyújthat, és nemcsak a nemzet és a történelem, hanem Isten előtt is viselnie kell a félelmetes felelősséget, hogy nemzetünk sorsa a kifogásolt kormányintézkedések miatt még rosszabbra fordul. (...) Bár az eddig kihirdetett úgynevezett zsidótörvényekkel és több zsidórendelettel kapcsolatban a kormányoknál, kivált katolikus híveim részére, sikerült bizonyos enyhítéseket elérni: a mostani kormány mindezeket eltörölte. Nincs már tekintettel sem a zsidó származású keresztényekre, sem a különféle jogcímenek kivételezettek. Az igazságtalan rendelkezések ellen az Isten íratlan és írott törvényei, az igazságosság és a nemzet igazi érdekei alapján a magam és püspöktársaim nevében az utolsó pillanatban is óvást emelek."

Raffay Sándor (november 25):

„Istentől nyert püspöki tiszteimből kifolyólag, a Krisztus evangéliumának szellemében és kötelezése alatt tisztelettel azt a kérést terjesztem elő, méltóztassék intézkedni, hogy a zsidókra vonatkozó törvények és rendeletek végrehajtásával kapcsolatos, sokszor indokolatlan és érthetetlen szigorú eljárások megszűnjenek vagy enyhíthessenek. Ezt a kérésemet az evangélium Urának ama parancsolata alapján terjesztem elő, mely szerint még ellenségeinket is szeretnünk kell. (...) Kénytelen vagyok az igazság érdekében hangsúlyozni,

hogy a faj bűneiért minden egyes egyén kivétel nélkül és a méltányosság mel-
lőzésével megtorlásban nem részesülhet. Különösen áll ez azokra, akik a zsi-
dósággal már szakítottak és a keresztyén anyaszentegyháznak tagjaiként él-
nek. (...) A külföldi egyházak és társadalmak ítélete erősen sújtja édes magyar
hazánkat. Nemcsak az igazság, nemcsak a méltányosság és nemcsak a keresz-
tyén szeretet, hanem a nemzet jó hírének féltése is indít arra, hogy az állam-
kormány belátását kérjem a zsidókkal, de különösképpen a megkeresztelt zsi-
dókkal való elbánás enyhítésére.”

A tiltakozás most erélyesebb és egyetemesebb volt, mint korábban bármi-
kor. A leveleket talán már megelőzte személyes találkozás is, Serédi részéről
biztosan, hivatkozik is rá: „Esztergomban már október 24-én előszóval rész-
letesen kifejtettem”, megelőzték más levelek. A hang komoly és megrendült;
részvét és felelősségérzet van benne. A püspökök elítélték a kollektív megtor-
lást a zsidósággal szemben; de nem tették fel a kérdést, van-e kollektív bűn
egyáltalán, s tulajdonképpen mi az, amire mint „a (zsidó) faj bűné”-re hivat-
koznak. Eszükbe sem jutott, pedig járatosak voltak a teológiában, hogy
Ezékiel szavai szerint, amelyekkel Serédi érvel, nemcsak a büntetés szemé-
lyes: maga a bűn is csak személyes lehet. A zsidóüldözés eszmevilágán belül
maradva kísérelték meg a zsidók védelmét. Számukra is megrendítő szenvedé-
sekről szólva, továbbra is különbséget tettek zsidók és zsidó származású
keresztények között. Továbbra is sérelmezték, hogy a hatóságok most már
semmibe veszik a zsidó származású keresztények korábbi külön kedvezmé-
nyeit. Továbbra is különbséget tettek a magyar állampolgár zsidók és a ma-
gyar nemzet között. Kérdés, hogy a nemzetvezető mit tudott kezdeni a her-
cegprímásnak a pápai enciklikákat utánzó lábjegyzeteivel, a Justinianus ró-
mai császár kiadta *Digesta* (6. század) szöveghelyeivel vagy a kánonjogi és
bibliai hivatkozásokkal.

A püspöki beadványokra a nemzetvezető polgári irodájának főnöke válaszolt,
„Törzsszállás [akkor történetesen: Sopron], 1944. évi december hó 19. napján”
keltezéssel: „A folyamodványt a Nemzetvezető megbízásából a magyar királyi
belügyminiszterhez juttattam el.” Három hét múlva válaszolt; ezt; ennyit.

Pozsonyi út 58: A nemzetközi gettó képzeletbeli határán, a védett házak északi
szomszédságában áll a csak pár évvel azelőtt (1940) felszentelt ref. templom;
homlokzatán a felirat: *Soli Deo Gloria*. A templom lelkésze ebben az időben (pon-
tosabban: 1940 és 1953 között) Bereczky Albert (1893–1966) volt. Ő is részt vett a
magyarországi ref. egyház egyetemes konventje által felállított (1942. október
20) „Jó Pásztor” konventi missziói albizottság megszervezésében. Ugyancsak
református munkatársai: (id.) Muraközy Gyula (1892–1961), akkor a Kálvin téri
templom lelkésze, a „Jó Pásztor” Bizottság elnöke; Pákozdy László Márton
(1910–1993) segédlelkész, később a Biblia nagyszerű hebraista professzora Deb-
recenben, majd Budapesten, a ref. teológiai akadémián; Éliás József, a Bizottság
egyházi titkára, később a debreceni Nagyerdei templom lelkésze, és mások.
Együttműködött velük a Szent Kereszt Egyesület és a Keresztény Zsidók Szövet-

PEST,
1944, GETTÓ
565

sége is. (Székhelyük: VI., Vörösmarty utca 49–51, a Skót Misszió épülete.) Éliás szerény irodája és lakása, ahol a szervezést és a pénzügyeket intézte, a Terézvárosban volt (VI., Lázár utca 5, I. emelet 11). „Nyomorult, elhanyagolt bérház eldugott lakása összehordott bútordarabokkal, de lelkesen nyüzsgő emberekkel” — írta róla utóbb Koren Emil.

A „Jó Pásztor” Bizottság megalakulásakor a missziós — értsd: térítő — tevékenységet tekintette feladatának, de vállalkozott a zsidó származású keresztény gyermekek megsegítésére, és 1944-ben már törekedett segíteni minden zsidó gyermekben, minden üldözött zsidón, a munkaszolgálatosokon, minden üldözötton. Szoros kapcsolatban álltak a Nemzetközi Vöröskereszttel, innen jelentősebb anyagi támogatást is kaptak, és együttműködtek a Szent Kereszt Egyesülettel is. Az ő szervezetük, közelebbről, Éliás akkori titkárnője, Székely Mária készítette el az Auschwitz-jegyzőkönyv magyar fordítását, és ők, közelebbről, Bereczky, illetve Cavallier, Török Sándor és mások juttatták el — még május második hetében — a példányokat a kormányzó menyének, illetve a három nagy magyarországi keresztény egyház vezetőjének (Raffay Sándor, Ravasz László, Serédi Jusztinián); nem rajtuk múltott, hogy a legmagasabb egyházi méltóságok sem a magyarországi deportálások kezdetekor, sem később nem vállalkoztak az együttes nyilvános fellépésre az embertelenség ellen, nem vállalkoztak a hangsúlyos tiltakozásra az egész ország nyilvánossága előtt.

(13) Gettóban

(1944. december 5 – 1945. január 18)

1944. december elejére a csillagos házak legtöbbször kiürült, lakóiknak — már akik még életben voltak közülük — be kellett költözniük a „nagy gettó”-ba. Aki nem tett eleget a gettó-rendeletnek, már csak bujkálni tudott, kitéve a razziáknak. A gettót december 10-én lezárták. Négy kapuját, mely a négy égtáj felé nyílt, kívülről őrizték, állig felfegyverzett nyilasok és SS-katonák, nem zsidók még dolgozni sem léphettek be. Kapuk voltak a Wesselényi utca — Károly körút, a Wesselényi utca — Nagyatádi Szabó utca (Kertész utca), a Kis diófa utca — Király utca és a Nagy diófa utca — Dohány utca kereszteződésében, mindenütt pár méterrel beljebb, mint az utcasarok. A kapuk tájolására az illetékesek nem adtak magyarázatot, de a négy égtáj nyomatékos említése jelzi, hogy jelképnek szánták: zárt *világot* akartak létrehozni a gettóban. A gettó falait már november utolsó napjaiban gyorsan megépítették: körös-körül az utcák teljes szélességében, az átjáróházak udvarán magas palánkkerítést. A munkát az August József építkezési vállalat végezte. A gettó területére különleges belépőjegyet, egészen kivételes esetekben, a rendőrség adott (V., Egyetem utca 3, de amikor itt találat érte az épületet, a Városháza óvóhelyén).

December 6: A m. kir. belügyminiszter rendeletet adott ki utak, utcák és terek nevének megváltoztatásáról: a várostérképről el kellett tüntetni „zsidó személyek családi nevét” és azokat a neveket, „amelyeknek bármely zsidó vonatkozásuk van”. A nagyobb gond is kisebb volt annál, mint hogy kiknek nevet viselik a pesti utcák.

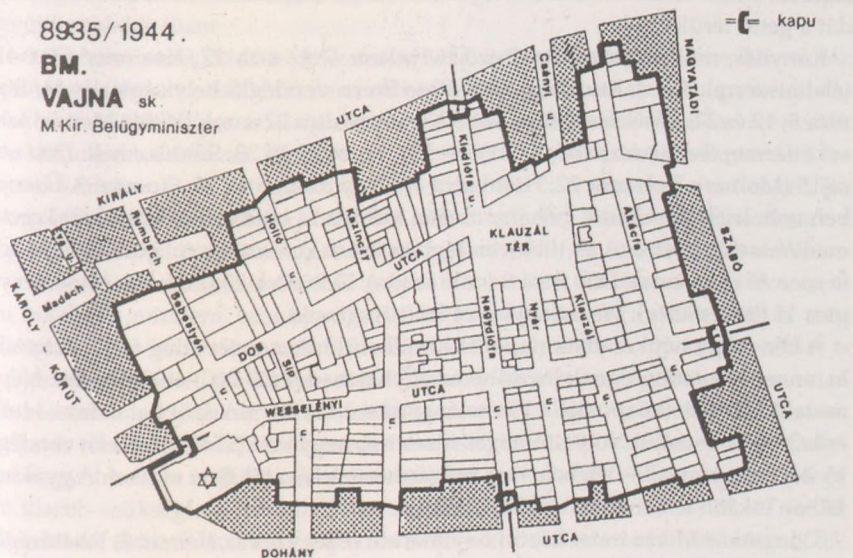
December 10: Gránát találta el a Síp utca 12 III. emeletét, amely csak másfél év-

8935/1944.

BM.

VAJNA sk.

M.Kir. Belügyminiszter

430. A pesti gettó hivatalos térképe. A hatágú csillag: Dohány utcai zsinagóga

tizede, 1928-ban épült, az elnöki ügyosztály helyiségeit. Halottak, sebesültek is voltak, s elpusztult az irattár. A Zsidó Tanács szervezete leköltözött az épület I. emeletére.

December 12-én megkezdték a gyermekek áttelepítését a városból, még a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló házakból is; az átköltöztetés befejezésére csak nagy nehezen sikerült — járványveszélyre hivatkozva — haladékat kapniuk, december 20-ig. Sok otthonba azonban pár nappal később ismét vissza tudták vinni a gyermekeket.

A gettó lezárása után a Nemzetközi Vöröskereszt „A” szekciója már nem folytathatta tevékenységét; bekényszerítették a gettóba még a Vöröskereszt alkalmazottait is. Összesen 162 lakóépület állt a gettó területén. A zsúfoltságra jellemző adat, hogy a gettónak 1945 januárjában 70 000 lakója volt, ez lakásonként átlagosan 14 főt jelentett. Fekvőhely sem jutott mindenkinek. A gettóba zárt lakosság nagy többségét nők, gyerekek és idős férfiak tették ki, a munkaképes korú férfiakat már korábban elvitték munkaszolgálatra. A zsidók számára elrendelt kijárási tilalom a gettó területén is érvényben volt: minden nap délután 4 órától kezdődően. Kifelé a gettóból nem volt út, egyetlenegy kis ösvény vezetett ki: a Dohány utcai zsinagógában az emeleten egy kis ajtón át a Múzeum épületébe lehetett jutni, s ez már a kapun túlra nyílt.

A pesti gettó történetének összesen hét hete alatt az igazgatási feladatokat a Zsidó Tanács szervezte meg. Székháza változatlanul a Síp utca 12 volt. Az adminisztrációt Domonkos Miksa tartalékos százados vezette. Egyenruhában, határozott fellépéssel még rendőrökkel, nyilasokkal szemben is érvényt tudott szerezni akarátának. Bátor ember volt, jó szervező. Tíz körzetre osztották fel a gettó területét. A lakók nyilvántartása, az élelmiszer elosztásának megszervezése, a közművek üzemeltetése és a gyermekek gondozása a Zsidó Tanács által kinevezett körzeti előljárók feladata volt. A belső rend fenntartásáért a lakók soraiból szervezett gettórendészet felelt, összesen csaknem 900 személy. Napi külön egy

PEST,
1944, GETTÓ
567

tál leves volt a rendőrök fizetése. A Nemzetközi Vöröskereszt fenntartott egy irodát a gettó területén is.

Konyhák működtek a következő helyeken: Dob utca 27; Kazinczy utca 41 (élelmiszerraktár is); Rumbach utca 10 (a Stern vendéglő helyiségei) és 14; Síp utca 5, 12 és 22; Wesselényi utca 18 és Kazinczy utca 22 sarok (Weisz Mendel kóser étterme; élelmiszerraktár is); Wesselényi utca 13 és 33. Sütőüzemek: Dob utca 15 (Molnár); Dob utca 22; Holló utca 1; Nagy diófa utca 25; Síp utca 9. Üzemben volt, legalább eleinte, néhány magán kifőzés is, például, a Szőlőskert korcsma (Wesselényi utca 6), és több vendéglátó üzem keresztény tulajdonban: Akácfa utca 45 (korcsma); Dob utca 9 (cukrászda); Dob utca 20 (kifőzés); Wesselényi utca 11 (kávé mérés); Wesselényi utca 26 (tejcsarnok).

A köz- vagy népkonyhák naponta körülbelül hatvanezer adag ételt osztottak ki, ennek a mennyiségnek legalább az egyharmadát (23 000) az Orthodox Népasztal készítette (központja a Wesselényi utca 13 volt), nekik öt hatalmas — hétszáz literes — üstjük volt a tömeges főzéshez, negyedét (15 000) a Stern vendéglő. Nyersanyaggal — elvben — a polgármesteri hivatal látta el őket. A gyakorlatban inkább a Nemzetközi Vöröskereszt.

Domonkos Miksa iratai között fennmaradt feljegyzés az élelmezés lehetőségeiről és a valóságban kiadott adagokról:

„Ghettó élelmezés (1944. december)

Hétfő:	bableves tésztával,	4 dc. [dl]
Kedd:	káposztafőzelék,	3 dc.
Szerda:	burgonyaleves,	4 dc.
Csütörtök:	sárgaborsó-főzelék,	3 dc.
Péntek:	köményleves, tészta,	4 dc.
Szombat:	sólet,	3 dc.
Vasárnap:	zöldségleves, tészta,	4 dc.

Anyagfelhasználás, sólet (1000 személyre):

Zsír:	5.- [kg]
Liszt:	20.-
Bab:	110.-
Só:	5.-
Hagyma:	5.-
Paprika:	-50
Bors:	-20
Fokhagyma:	2.-

Kalória tartalom:

Gyermek élelmezés:	931
Népelelmezés:	781
Betegélelmezés:	1355

Megjegyzés: 70 kg súlyú felnőttnek, ki nem dolgozik; minimális kalória szükséglete: 2200–2500.”

csapokból lehetett venni, gáz nem volt, legfeljebb összetördelt bútorok fáján gyűjthettek kis tüzet.

A Szabolcs utcai Zsidó kórház már 1944 májusában teljesen birtokba vették a németek. A gettó területén nem volt egyetlen igazi kórház sem, így kénytelenek voltak több helyen is ideiglenes kórházakat felállítani. Két helyen rendeztek be komolyabb kórházat: Wesselényi utca 44 (az iskola épületét tekintették központi kórháznak) és — egy ideig — Bethlen tér 2. A németek nem engedték, hogy a Szabolcs utcai Zsidó kórházból bármi műszert, felszerelést elhozzanak, s így a Wesselényi utca berendezése igen lassan ment, de azért sikerült darabonként — s részben a Szeretetkórház orvosi felszerelését ide áthozva — összeszedni majdnem mindent, ami egy igazi kórházhoz kell, még műtétekhez is, még röntgen-gépet is. Amikor már áram sem volt az épületben, gyertyák mellett is végeztek műtéteket, s a műszereket a Dohány utcai zsinagógából, innen-onnan összeszedett faanyag vagy könyvek lángján sterilizálták. Az iskolaépületben végül már több mint ötszáz ember talált menedéket. Az ápoló és kisegítő személyzet nagyobb része bujkáló munkaszolgálatos volt. Ezenkívül összesen mintegy 20 kisebb szükségkórház működött, például, Akácfa utca 16, 18, 20, 27 és 30; Klauzál tér 9, 12; Klauzál utca 23 (ide kerültek a tüdőszanatórium betegei), 35; Rumbach utca 11–13; Wesselényi utca 30, 33, 35, 37, 40. A Wesselényi utcai kórházhoz kapcsolódott a Rákóczi út 14-ben november folyamán spontánul kialakuló szükségkórház is: a ház három emeletén az itt lakó vagy ide behúzódozó többszáz ember maga szervezte meg a kórház jellegű elhelyezést. A már a gettó területén kívülre eső kórházak megközelítése, még a Wesselényi utcai iskoláé is, idővel egyre nehezebbé vált. A betegeket csak ellenőrzés mellett vihették ki a gettó palánk kapuján. A szükséges gyógyszerek egy részét a Nemzetközi Vöröskereszt igazolványával ellátott beszerzők gyűjtötték össze a környék gyógyszer-táraiban. Aggok háza is volt a gettóban: Akácfa utca 22; Klauzál utca 32. Gyermekek- és csecsemőotthonok: Akácfa utca 32, 38; Klauzál tér 11; Klauzál utca 10.

A gyermekek oktatására és a vallási élet fenntartására még a rendkívüli körülmények között is gondot fordítottak. Az előző hónapokban internálótábornak igénybe vett Dohány utcai és Rumbach utcai zsinagógákban péntek délután és szombat délelőtt mindvégig megtartották a szertartásokat. A hitközség főabbija, Groszmann Zsigmond (1880–1945), aki fiatal kora óta eredeti levéltári kutatások alapján alapos tanulmányokban tisztázta a pesti zsidóság szervezetének, a zsidó község igazgatásának történetét, ezekben a hónapokban is megpróbált körültekintő hivatalvezető maradni; december 20-án hivatalos levélben kért a Zsidó Tanácstól „egy naplószerű könyvet”, hogy a „rabbisági eseményeket” rögzíthesse. Mellette a gettóban még Kálmán Ödön (1886–1951), korábban

431. Groszmann
Zsigmond arcképe

PEST,
1944, GETTÓ
569

az önálló kőbányai hitközség rabbija, és Berend (Presser) Béla (1911–1987), korábban szigetvári főrabbi láttak el rabbisági teendőket, leginkább temetési szertartásokat. A Dohány és Rumbach utcai zsinagógákon kívül még legalább két imahely volt használatban: Dob utca 31 és Holló utca 1. Az egyik az orthodox zsinagóga, a másik a Rumbach utcai zsinagóga közelében, eleinte talán ezek helyett vagy mellett; nyilván fenntartva, amennyire a körülmények engedték, az irányzatok szerinti külön szertartási gyakorlatot.

Az utolsó hetekben már a halottak eltakarítása is elháríthatatlan akadályokba ütközött. December végéig még használni lehetett a Salgótarjáni utcai és Kozma utcai temetőket, utóbbiban egy rabbi állandóan kinn tartózkodott, kinn is aludt, hogy elvégezhesse a temetési szertartást. A temető kertésze, Nyiri János, nagy gonddal irányította a temetkezéseket, s lehetőleg megjegyezte, ki hova került. December végén már csak tárolni tudták a tetemeiket a Salgótarjáni utcában. Január elejétől a bombázások miatt már a halottszállítóknak sem engedélyezték a kijárást a gettóból, s ettől kezdve már csak a kerítésen belül lehetett elhelyezni a holttesteket. Halottasház: Kazinczy utca 40, békeidőben orthodox *mikve*. (A nemzetközi gettó területén a halottasház: Pozsonyi út 32.) A Wesselényi utcai kórházban elhunytak tetemeit egy idő után már csak a közeli Bucsinzky kávéházban (Erzsébet körút — Wesselényi utca sarok) tudták tárolni. Két temetkezési helyet jelöltek ki a gettó területén, az egyik a Klauzál tér közepe volt, a másik a Dohány utcai zsinagóga melletti kis szabad terület, a Hősök templomának udvara. Utóbbi helyen azóta is több mint kétezer áldozat nyugszik; az udvar neve ma a mellette álló templomról Hősök temetője. A legvégén a holttesteket már csak temetetlenül tudták tárolni: a Síp utca 12 udvarán, a Klauzál téri vásárcsarnokban.

December 3: Fegyveres nyilaskeresztes csoport támadta meg a XIV., Columbus utca 46 barakktábor, amely szeptember vége óta a Nemzetközi Vöröskeleszt védnöksége alatt állt. A tábor lakói a cionisták által szervezett kivándorló csoportok tagjai voltak. Többüknek fegyvere is volt, ellenálltak a nyilasoknak, de a túlerő felülkerekedett; vezetőiket a helyszínen agyonlőtték.

December 5-én három irányból megindultak a Vörös Hadsereg hadműveletei Budapest elfoglalására; 10-én a kormány megkezdte az átköltözést a nyugati határszélre; 11-én német csapaterősítés érkezett a fővárosba; 16-án a szovjet csapatok újabb támadása elérte a főváros közvetlen területét; 24-én az oroszok teljesen körülférték a várost. Megkezdődött Budapest ostroma.

December 6: Budán, a spanyol követség védelme alatt álló gyermekotthonba (II., Orsó utca 27–29), ahol közel százhusz gyermek, és — mint ápolónő, cseléd vagy szakácsnő — sok felnőtt is tartózkodott, erőszakkal behatolt három fegyveres férfi, nyilaskeresztes karszalaggal, s az ott tartózkodókat meztelenre vetkőztették, értékeiket elvették, a menleveleket eltépték. A Nemzetközi Vöröskeleszt megbízottja maga is hangosan intézkedett, kiabált, a nyilasok azt hitték, közülük való, egy óvatlan pillanatban kilépett a kapun, a legközelebbi őrszobáról rendőroket hívott, s azok elküldték a garázdálkodó pártszolgálatosakat.

December 7: A semleges hatalmak (Vatikán, Svájc, Svédország, Spanyolország, Portugália) budapesti képviselői egy irodát állítottak fel (*Département de coopération*), amely embermentő tevékenységük összehangolásával foglalkozott (II., Tövis utca 3/B).

December 12-én a Waldemar Langlet főmegbízott és felesége, Nina Langlet vezetése alatt álló, igen tevékeny Svéd Vöröskereszt Gyermek- és Anyaotthonából (V., Szent István körút 29), ahol hetven gyermek, harminc anya és rajtuk kívül tízegynéhány „apa” is tartózkodott, a nyilasok elhurcolták a lakókat. Egy részüket bevitték a gettóba. Ugyanezen a napon a Nemzetközi Vöröskereszt „A” szekciójának védelme alatt álló Weiss Alice Kórházban fegyveresek több órán át igazoltatták a betegeket és az ápolószemélyzetet — igaz, ebben az esetben udvariasan.

December 15: A kormány elmenekült, a főváros a nyilaskeresztes csoportok szabad prédája lett. Megtiltották a Vöröskereszt tevékenységét. A különböző nyilasházakban tanyázó

fegyveres bandákat senki sem ellenőrizte többé. Városszerte elkezdtek a zsidók módszeres gyilkolását. Betörték a védett házakba, a követségi épületekbe is. Másnap a bankoknak minden széfet ki kellett nyitniuk, s az ott őrzött aranyat, ékszert, drágaköveket, értékpapírokat elkobozták a Nemzeti Bank javára.

Rémületet váltott ki a gettó lakóiban, hogy december 15-én a Nagymező utcából a Király utcába kanyarodó villamos vágányzatból egy leágazó sínpárt fektettek le a Csányi utcában, egészen a gettó faláig. Mindenki biztosnak vette, hogy a vágányfektetés a deportálást készíti elő.

December 15: Este 6 órakor az V., Kossuth Lajos utca 4 sz. alatti könyvesboltba (a helyiség könyvesbolt ma is) kihívták a mentőket. A boltban előző nap robbanás volt. A mentők nyolc férfi holttestét találták meg, tarkólövessel kivégzett munkaszolgálatos zsidókat, romeltakarításra vitték oda őket a robbanás után, rajtuk a felirat: „Ez a bosszú a nyilas könyvkereskedés felrobbantásáért.”

A második világháború után a Népbíróságok Országos Tanácsa a Berend Béla rabbi perében tartott fellebbezési tárgyaláson, amelyen egyébként Berendet felmentették a háborús bűntettek vádja alól, tanúk, köztük Katona József (1909–1959) rabbi, később a Dohány utca főrabbija, megerősítették, hogy Berend „ezekben az időkben a héber *nökama* [*nekáma*] (bosszú) köszöntési módot használta állandóan, nyilván a nyilasok iránti megvetésének és mérhetetlen gyűlöletének kifejezésére.”

December 20: Éjszaka több bombatalálat érte a gettó területét. Súlyosan megrongálódott házak: Kisdiófa utca 7 (200 lakó), Kisdiófa utca 9 (106 lakó), Dob utca 32 (159 lakó), Kazinczy utca 43 (120 lakó) stb. A kibombázottakat a Goldmark-teremben helyezték el.

December 22: A Skót misszió épületében (VI., Vörösmarty utca 49–51) tartózkodó keresztény zsidókat a nyilasok bekényszerítették a gettóba. Razziát tartottak a Pannónia utca védett házaiban.

432. Waldemar Langlet arcképe

433. A Radetzky-laktanya (I., Bem József tér 3): 1944 őszén nyilaskeresztes központ, a Halálfejes légió székhelye

Egyébként ezekben a hetekben a különböző keresztény egyházi intézmények: rendházak, iskolák szinte mindegyike mentett, rejtegetett üldözötteket, bújkáló zsidókat. A Lazarista atyák rendházában (XI., Nagyboldogasszony útja / Ménesi út 26) férfiak; a Szent Vincéről elnevezett Irgalmas nővérek anyaházában (Nagyboldogasszony útja 27) főként árva és elhagyott gyermekek, óbudai irgalomházukban (III., San Marco utca 30) kiskorú gyermekek, iskolájukban, a Ranolder Intézetben (IX., Thaly Kálmán utca 23) fiatalabb leányok; a „Notre Dame de Sion” zárdában (XII., Miasszonyunk útja / Meredek utca 1) nők és gyermekek; az „Isteni Szeretet Leányai” apácák anyaházában (XII., Farkasvölgyi út 12–14) gyermekek, rendházukban (Szent Margit Leánynevelő Intézet, IX., Knézich utca) pedig munkaszolgálatosak és felnőttek; a szalézi szerzetesek „Szent Alajos” rendházában (III., Kiscelli út 79), ahol Kiss Mihály igazgatót csak mint „főrabbi”-t emlegették, férfiak és fiúgyermekek; a „Szent Erzsébet” apáca-rend női kórházában (II., Fő utca 41–43) nők; a „Szűz Mária Társaság” apácáinak pesti házában, a „Collegium Josephinum”-ban (VI., Vörösmarty utca 34/A) gyermekek; a „Collegium Marianum”-ban (VIII., József utca 11) leányok; a Jézus Társaság (jezsuiták) rendházában (VIII., Mária utca 25) férfiak; a „Szent Szív (Sacré Coeur) Társaság” zárdájában (XIV., Ajtósi Dürer sor 21) nők és gyermekek; az ugyancsak a „Szent Szív Társaság”-hoz tartozó „Sophianum Intézet”-ben (VIII., Mikszáth Kálmán tér 1) és a Társaság rendházában (XII., Budakeszi út 87) nők és gyermekek; az „Isteni Megváltó Leányai” rend két kollégiumában (Szent Anna Kollégium: VIII., Horánszky utca 17; Collegium Marianum: VIII., József utca 11) kisleányok; a „Jó Pásztor Egyházközség” nővéreinél leányok találtak menedékre, hol csak időlegesen, mert a nyilasok elhurcolták a rejtőzködőket, hol egészen a város ostromának végéig. A „Jézus Szíve Népleányok Társasága” nővérei (VIII., Horánszky utca 14) védő iratokat állítottak ki. A Miasszonyunk úti zárdá nővérei, a „fehér apácák” az ősz folyamán heteken át gépelték a vatikáni védőleveleket. Késő ősszel, a hegyeshalmi halálmenetek idején, a pesti gettó lezárása után személyesen is nagy kockázatokat vállalva vett

részt az embermentésben Köhler Ferenc lazarista, Tomek Vince piarista, Deák Bárdos Lénárd és Izay Géza jezsuita, Havasi Lucius bencés szerzetes.

A református egyház más mentőakciói mellett, a Magyar Keresztyén Leányegyesületek Nemzeti Szövetsége (XI., Bocskay út 35), a lágymányosi zsinagóga közvetlen szomszédságában, az ott elhelyezett munkaszolgálatosokat segítette, és több menekültet a székház női otthonába is befogadott.

December 23: A semleges hatalmak még Budapesten lévő képviselői találkoztak a Várban, a nunciatura palotájában. Legutolsó közös jegyzékük a kir. magyar kormányhoz tiltakozott a gyermekek gettóba hurcolása ellen. Aláírták: Angelo Rotta, Carl Ivan Danielsson svéd követ, Harald Feller svájci, gr. Pongrácz Ferenc portugál ügyvivő és Jorge Perlasca (mint spanyol ügyvivő).

December 23: Fenyő Miksa, naplójában, bújkálásban, a Józsefvárosban:

„Ha arról kellene beszámolnom, hogy ki az a külföldi író, akinek legtöbbet köszönhetek, esztendőket érő órákat, életem gazdagodását, bizonyonlag Goethét említeném. Vajon ott találok-e könyvtáramban, ha majd nyomorúságos odysseámból hazatérek, a Cotta-féle jó Goethe-kiadást? Nagy-nagy tisztelet dukál Goethének, és én igen fájjalom, hogy ennek a kolosszusnak jelentőségéről nem beszélhettem Petőfivel; hiszem, hogy meggyőztem volna őt Goethe mindenekfölött való értékéről.”

(Az elsodort ország, 1946)

December 24: Karácsonykor, a keresztény egyházi naptár szerint éppen Szentestén, mely vasárnapra esett, a nyilasok különösen sok támadást indítottak zsidó menedékhelyek ellen a gettó területén kívül. (Középkori hagyományt eleve-nítették fel, tudtukon kívül.) Különösen a gyermekotthonok iránt élt bennük valami rendkívüli düh.

Az egyik nyilas támadás célpontja a Zsidó árvaház volt. A Fiú és Leány árvaház a német megszállás óta egyetlen épületbe húzódott össze (Vilma királynő út / VII., Városligeti fasor 25–27), körülbelül 130 fiú és 60 leány állandó gondozottja volt, s rajtuk kívül sok elhagyott gyermek is. Nyár végén vissza tudták szerezni a VI., Munkácsy Mihály utca 5–7 épületet is. A kapuk fölött a Nemzetközi Vöröskereszt táblája volt kitéve. A Vilma királynő úti épület zsinagógáját éppen a *rós ha-sána* (szeptember 18) előtti napon találta el egy láncosbomba. Összeomlott a jobb szárny egy része, beszakadt a templomterem, elpusztultak a földszinti irodák, az étterem, hálóterem, konyha és raktárhelyiségek. Az épületekbe behúzódtak felnőttek is, befogadtak egy munkaszolgálatos osztagot. December 24-én délelőtt a Munkácsy Mihály utcában fegyveres nyilasok jelentek meg, a gyermekeket az udvarra parancsolták, igazoltatás ürügyén elszedték minden értéküket, agyonlövésssel fenyegetőztek. Többeket, gyermekeket is, lelőttek, a többieket a felnőttekkel együtt útnak indították a Duna-part, illetve — mint elterjedt — a Ferenc József-hídon át a Radetzky-laktanya felé, ahol az egyik nagy budai nyilaskeresztes központ volt, a Halálfejes légió székhelye (a korábbi Pálffy tér, az időben már I., Bem József tér 3; ma: a Magyar Demokrata Fórum székháza). A Vilma királynő úti épületből — amelyet a nyilaskeresztesek hamarosan ugyancsak megszálltak — az Árvaház vezetője megpróbálta elérni Wallenberget. Rohant végig a városon Wallenberg irodája felé, vállán egy karácsonyfával, melyet rög-

PEST,
1944, GETTÓ
573

tönzött ötlettel ott, az utcán vásárolt, hogy elterelje a gyanút. Wallenbergnek csak a titkárnőjét (Falk Lászlóné) sikerült elérnie; a követségi titkár talán éppen ekkor vette úzőbe autón a Déli pályaudvarról elindított deportáló szerelvényt. Bizonyos idő múlva egy motoros járó: oldalkocsis motorkerékpáron három férfi, egy fegyveres és két civil — erélyes fellépéssel — megállította az árvaházi gyermekek menetét. A nyilasok parancsot kaptak tőlük, hogy a gyermekeket vigyék be a gettóba. Ők Síp utca helyett azt értették, hogy Szív utca, így kerültek a gyermekek a Szív utca 33 és 46 sz. házakba. Másnap, 25-én az árvaházi gyermekek egy csoportját a Szív utcában az Andrassy út 60-ból megjelenő nyilaskezesek a Duna-part felé terelték. Közben légiriadó volt, a nyilasok a repülőgépekre lövöldöztek; aki ezalatt nem tudott óvatosan lemaradni, azt az új-lipótvárosi vagy újpesti rakpartról a vízbe lőtték. Már spórolniuk kellett a golyóval, ezért több gyermeket is egymás mögé állítottak, hármat is; volt, akit nem találtak el, s így megmenekült. Két fiú a lövések elől önként a vízbe ugrott, s a jeges Dunában úszva partot ért a Parlamentnél; életben maradtak ők is. Az Árvaházban a nyilaskeresztes uralom idején mintegy 1200 zsidó gyermek vészelt át a Vészkorszakot.

A Munkácsy Mihály utcai épületen 1989-ben emléktáblát helyeztek el: „Az e helyütt korábban működő, a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló, a nyilasok által 1944. dec. 24-én megtámadott zsidó fiú-árvaház lakóinak megmentői, Gidófalvy Lajos őrnagy (1901–1945) és a XIII/1. kiegészítő honvéd karhatalmi zászlóalj katonái emlékére.” S egy másik tábla is, mely arról tudósít, hogy a honvédelmi miniszter Gidófalvy őrnagyot posztumusz ezredessé léptette elő (1991. május 10).

December 24, 25 és 26: A református egyház plakátokon értesítette híveit, hogy az ünnep mindhárom napján délelőtt fél 10-kor ünnepi istentiszteletet tart a Dob utca és Akácfa utca sarkán, a Polgár kávéház / Kazsimér-féle üzlet helyiségében, s ezekre meghívja az evangélikus és baptista testvéreket is.

December 27-28-án Wallenberg kezdeményezésére és egy régi cserkész-barát közvetítő közbenjárására Szalai Pál, a nyilaskeresztes párt teljhatalmú megbízottja két rendőrtisztet és száz rendőrt rendelt ki a gettó védelmére. Rendőrök foglalták el a nemzetközi gettó egyik svéd házát is (XIII., Tátra utca 6). Szalai és rendőrei olykor el tudták háritani mind az önkényeskedő bandák, mind a magyar katonai parancsnok és a német biztonsági szolgálat akcióit, amelyek most már nemcsak általában a zsidókat fenyegették, de bizonyos személyeknek külön is nyomába eredtek. Az általános hajtóvadászat azt célozta, hogy mindenkit beteljenek a zárt gettóba, s ott „majd egy bizonyos napon géppisztolyokkal” kiirtsanak.

December 28: Nyilas pártszolgálatosok és SS egyenruhába öltözött más személyek fegyveresen megrohanták a Bethlen tér 2 kórházépületet. A férfiakat az udvarra terelték le, a nőket az alagsorba. Az ott lévő betegektől értékeiket elszedték, az élelmiszerraktárat kifosztották. Másnap mindenkit a zsinagóga női karzatára vittek, és itt egy teljes napig fogva tartottak. December 30-án több fiatal férfit elvittek az épületből, és a Wesselényi utcai Kereskedelmi leányiskola pincéjében tarkón lőttek.

December 30-án délelőtt a Katona József utca 21 svéd védett házból nyolc géppisztolyos férfi mindenkit, összesen 170 embert, átvitt az Andrassy út 60-ba, ott

foglyaikat órákig az udvaron tartották, majd az épületben minden értéket elszedtek tőlük, iratokat is, éjszaka pedig mindenkit alsóruhára vetkőztetve, cipő nélkül menetoszlopban végighajtottak az Andrásy út — Vilmos császár út — Alkotmány utca — Kossuth Lajos tér — Nádor utca — Zrínyi utca útvonalon. Kevesen voltak ahhoz, hogy egyszerre végezzenek mindenkivel. A Zrínyi utcában ötven férfit elkülönítettek, köztük volt Richter Gedeon (1872–1944) mérnök, vegyészeti gyáros is (akinek lakása is a közelben volt: Ferenc József rakpart / V., Belgrád rakpart 26), és a Zoltán utca torkolatánál a Dunába lőtték őket. Néhányan, mint utóbb kiderült, életben maradtak, és a Lánchídnál partra vergődtek. Egy fegyveres csoport megriasztotta a nyilasokat, többi foglyukat visszavitték a „Hűség háza”-ba, ott összesen fél kiló kenyeret és kis kondérban híg bablevest adtak nekik, s újév napján többségüket átvitték a gettóba.

1945. január elején elterjedt a hír, hogy a nyilaskeresztes hatóságok mindenkit át fognak vinni a „nagy gettó”-ba. Most már egyébként a külföldi képviselőkkel együttműködő rendőrök is úgy ítélték meg, hogy a legnagyobb — bár így is csak igen viszonylagos — biztonságot a zárt gettó nyújthatja. Wallenberg azonban még január 3-án is tiltakozott a rendkívüli pártmegbízottnál és a budapesti német parancsnokló tábornoknál (az „Astoria” Szállóban) a terv ellen, s az élelmezés nehézségeire hivatkozva, a tervet „emberi szempontból örültnek és bestiálisnak” nevezte. A nyilasok január 4-én és a következő egy-két nap folyamán ennek ellenére felszámolták a nemzetközi gettó nagyobb részét. Foglyaikat két napon át hosszan elnyúló, vánszorgó menetsorokban hajtották keresztül a Lipótvároson. A svéd misszió szétosztotta az élelmiszer- és gyógyszerkészleteket. Mindamellet, a „koncentrálás” tervét csak részlegesen sikerült keresztülvinni. A nyilasok kiűrtették a Pozsonyi út Duna felőli (páros) oldalát (január 4), de a páratlan oldalon álló házak lakóit, bár felsorakoztatták őket (január 5), végül otthagyták. Ha most már bujkálva is, más korábbi védett házakban szintén sokan bennmaradtak. Wallenberg bizonyos élelmiszerkészleteket még a Budapestet védő csapatok részére is felajánlott annak érdekében, hogy a nyilasok tartsák tiszteletben a követségi házak és „a zsidó származású személyzet” által igénybe vett épületek területenkívüliségét. (A felajánlott élelmiszer mennyiségek tényleges átadására nem került sor.)

A „Jó Pásztor” a gyermekotthonait mindvégig meg tudta tartani a saját irányítása alatt; az ostromlott városban gyakran kellett helyet változtatniuk, de a védelmük alatt álló gyermekeket nem kellett bevinniük a gettóba.

1945. január 3: Egykorú gyermeki naplóbejegyzés (Kilényi Tamás) az egyik költözésről (a II., Bogár utca 29 otthonból):

„...Éjjel 3 óra, azonnal fölkelés, indulunk. Mindenki kap kockacukrot. Bejön két magyar katona. Ezek kísérek. Indulunk. Kimegyünk. Holdfényben átbújunk a kerítésen, kiérünk a Bogár utcába. Mindenütt rombadőlt házak. Végig a Bimbó úton összedőlt házak. A földön üvegcserepek. Látjuk, hogy a városban sok helyen tüzek égnek. Leérünk a Margit körútra. Itt sincs ép ház. A Széna téren át fölérünk a Fillér utcába [Fillér utca 44, a „Jó Pásztor” irodája]. Mindenütt ágyúk, páncélosok. Botorkálunk a leszakadt drótok között, és így fölérünk a Lorántffy útra. (...) Lehasalunk egy fal mellett. Füttyülnek a géppuskagolyók. (...) Bemegyünk Sztehlo nagytiszteletű úrhoz [Légrády-villa]. Hosszú zörgetés után végre kinyitják az ajtót és beeresztenek. Bevezetnek egy szép

szobába, ahol nemsokára lefekszünk. De nem alszunk, hanem kockacukrot eszünk. Reggeli rántott leves kenyérrel. Reggeli után nagyon lóttek, és ezért lementünk a pincébe.”

Híre terjedt, hogy a gettót a nyilasok fel akarják robbantani, és bizonyos épületek alatt már el is helyezték az ekrazitot. Robbantásra nem került sor, és utóbb nem találtak aknákat sem. Mégsem lehetetlen, hogy a nyilaskeresztesek a végső pusztulás előtt még egy tömegmészárlást akartak rendezni, s az utolsó „koncentrálás” is ennek az előkészülete volt.

Január 4: A gettórendészet parancsnoksága felszólította az illetékes őrszemélyzetet, hogy akadályozzák meg a Kazinczy utcai zsinagóga berendezésének fosztogatását.

Január 7: Lutz, Perlasca és Wallenberg fölkeresték a kormány teljhatalmú fővárosi megbízottját, és követelték, hogy a nyilaskeresztesek állítsák le a védett házak kiürítését. Stöckler Lajos és Domonkos Miksa Szalai Pálhoz fordultak védelemért. A meghatalmazott két rendőrtisztet és száz főből álló alakulatot rendelt ki a gettó védelmére.

Január 8: Stöckler Lajost, aki az Üllői út 4 alatti svéd irodában rejtőzködött, és a ház többi lakóját, 166 embert, a nyilasok elhurcoltak. A Ferenc körút 41-ben, amit „vetkőztető helyiség”-nek neveztek, elvették összes értékeiket, hogy őket magukat majd a Duna-partra vigyék. Wallenberg és a rendőrség erélyes fellépésére kénytelen-kelletlen kiengedtek mindenkit.

Január 11: R. Berend Béla jelentése: „Csütörtökön este 22.45 óra tájban a Wesselényi utca 27 sz. házba mintegy hat-nyolc főből álló, részben karszalagos pártszolgálatos, részben honvéd egyenruhát, részben német egyenruhát viselő fegyveres egyének hatoltak be, egyenesen az óvóhelyre tartottak, az ott lent talált zsidókat szidalmazták, bántalmazták, majd fegyverkutatás címén motozást rendeztek, apróbb használati tárgyakat, mint töltőtoll, óra, gyufa stb. elvettek, géppisztollyal először a levegőbe riasztólövéseket adtak le, majd pedig sorban lelőtték az ott találtak nagy részét, úgyhogy a 27 sz. házban 26 nőt, 15 férfit és egy kisgyermeket lóttek agyon. Túlnyomó részük fejlődést kapott. A Wesselényi utca 29 sz. házban nagyjában hasonló körülmények között történt a fosztogatás és gyilkosság. Az itteni garázdálkodásnak egy áldozata van. A továbbiakban, úgy látszik, megzavarták őket.” A sokféle egyenruha azt mutatja, hogy a gettó, s az egész város, közönséges bűnözők és elvetemült hullarablók hatalmába került.

Január 12: Híre terjedt, hogy a „Royal” Szállóban (VII., Erzsébet körút 47–49) nyilaskeresztes és SS fegyveresek gyülekeznek, arra készülve, hogy megrohanják a gettót, s mindenkit megöljenek. Wallbergnek, Szalai Pál közreműködésével, sikerült elérnie, hogy a német városparancsnok megakadályozza a tömeggyilkosságot.

Január 14: Az államrendőrség gettó kirendeltségének parancsnoka és a nyilaskeresztes párt összekötője felszólította a Magyarországi Zsidók Szövetsége Intéző Bizottságának temetkezési osztályát, hogy „a halottak eltemetése ügyében gyorsítsák a tempót”. „Napokon át fekszenek hullák az utcákon és olyan üzlethelyiségekben, amelyek az utcára nyílnak.” A tetemeteket szállítsák a Kazinczy utca 44-be vagy hantolják el a Klauzál téren. A német hatóságok parancsára távolítják el a hullákat a Klauzál téri csarnokból. Domonkos Miksa utasítása: „A temet-

kezés az előírt mozgási időnél [értsd: kijárás] korábban (ha kell, egészen korán), szükség esetén akár a sötétség beállta után is teljes erővel bonyolítottassék le.”

Egy bizarr epizód a legutolsó napokból. 1945. január 16/17-én egyenruhás magyar rendőr jelentkezett a gettó egyik (zsidó) kapuórségénél (Wesselényi utca 4), azzal, hogy a szemközti épület (a volt Viktória Biztosító bérháza) alagsorában, alkalmasint a Broadway mozi termében (később: Filmmúzeum, ma ismét: Broadway), egy zászlóalj rendőr van elszállásolva, és meg akarják adni magukat a kapuórségnek.

Január 16-án az orosz katonaság elérte az Új-Lipótvárost és felszabadította a védett házakat, a nemzetközi gettót. Január 18-án reggel 9 óra tájt felszabadult a „nagy gettó” is. Az első orosz katonák — egy kisebb német egységgel folytatott tűzharc után — a Wesselényi utcai kapu felől, egy óvóhelyen át hatoltak be a gettó területére. Az utcák üresek voltak. Röviddel ez után megnyílt a Dohány utcai kapu is. Még aznap, másnap ezrek és ezrek estek neki a palánknak, amely a gettót körülvette, hogy ledöntsék.

Pesten a gettóban körülbelül 70 000 lélek menekült meg a haláltól.

A gettó felszabadulását egyszerű emléktábla örökíti meg a Hősök templomának kertjénél, a Wesselényi utcai árkádos falon. A táblát 1993 elején róse kezek megrongálták, de fénykép alapján sikerült rögtön helyreállítani.

Január 20: A Wesselényi utca 44 épületét, a gettó kórházát, gránát találta el, többen meghaltak, orvos, műtősnő, betegek.

1945. február 17: A VII. kerületi rendőrkapitányság jelentette, hogy aznap befejezték a volt gettó területén lévő holttestek eltemetését „a Dohány utcai zsidó-templom” kertjében. A jelentésből:

„Az említett helyen 24 közös sírban összesen 2281 holttest temettetett el: 45 hősi halott lövési sérüléssel (24 nő és 21 férfi), továbbá 1225 nő és 1011 férfi. A halottak nagy része több hetes hullá volt, igen sok teljesen ruhátlanul, s így csak részben voltak agnoszkálhatók. (...) A halottak nagy része az idősebb korosztályból való. (...) A temetési munkálatokat megnehezítette a járművek hiánya, a talaj fagyos volta és az emberek irtózása és húzódozása a temetési munkálatoktól.”

A Hősök temetőjének Dohány utca felé eső oldalán, a Zsidó Múzeum épületének árkádjainál áll — nagyjából éppen Herzl egykori szülőháza helyén — az emlékezés emlékműve (*Zákhor*) (1985). Az elnevezés (Deut. 25,17-19) az askenázi szertartásra utal: *jóm kippur*-kor és bizonyos nagyünnepek utolsó napján a szertartás része a megemlékezés a község halottairól és mártirjairól (*Jizkor*). A Wesselényi utcában, a Dohány utcai zsinagóga és a Hősök temploma közötti kis téren a budapesti gettó emlékműve (1990).

A Budapesti Nemzeti Bizottság, a főváros felszabadulását követő időkben a legfőbb hatalmi szerv mindjárt megalakulása után, 1945. január 21-én, az ideiglenes kormány pedig 1945. március 17-én, még Debrecenben, a 200/1945 M. E. rendelettel hatályon kívül helyezte az összes zsidótörvényeket. A fegyverszüneti egyezményben, amelyet az 1945: v. tc. becikkelyezett, Magyarország kimondta, hogy megszüntetett minden zsidóellenes törvényt és ezekből fakadó korlátozást. Az országgyűlés az 1946: xxv. tc.-ben, melyet november 25-én hirdettek ki, megbélyegezte az elmúlt időszak zsidótörvényeit, és létrehozta a vallásuk vagy

434. „Népkonyha
a Páva utcában”,
Zádor István rajza,
1946

zsidó származásuk miatt üldözöttek támogatására szolgáló Alapot. Az Alap nem folytatott semmi érdemi tevékenységet, s a későbbiekben még az annak idején rendeleti úton, leltárak felvétele mellett a zsidóktól letétbe átvett vagyon is valahogyan elkeveredett az állami pénzkézelés zsákjában.

Még az 1946: xxv. tc. parlamenti elfogadását megelőzően, az Országos Református Szabad Tanács, amelyet Bereczky Albert, a háború után államtitkár (1945–1946), később ref. püspök (Dunamelléki Ref. Egyházkerület, Budapest) (1948–1958), a korszak politikai életének egyik jelentős — és sokat vitatott szerepet játszó — egyházi személyisége másokkal együtt kezdeményezett, amelynek azonban, bár igen sokan részt vettek rajta, hivatalos státusa nem volt: a Szabad Tanács gyűlése Nyíregyházán (1946. augusztus 14–17) egy nyilatkozatot adott ki.

„A reánk nehezedő felelősség súlya alatt és a zsidósággal szemben elkövetett mulasztások és bűnök miatt is népünkkel együtt bűnhődve — átérezve azt a szörnyű fájdalmat, amit az életben maradt zsidóság szereteteinek embertelen elhurcolása és borzalmas kiirtása miatt hordoz — megkésve bár, de most Isten színe előtt bocsánatot kérünk a magyar zsidóságtól.”

A Szabad Tanács élesen támadta a ref. egyház hivatalos vezetését. Ravasz László a bocsánatkérés elutasításával válaszolt: „A magyar református egyház (...) nem kért a zsidóktól bocsánatot, egyszerűen azért, mert (...) nem helyes a mások bűnéért kérni bocsánatot...” (1946. szeptember 25). Püspökének — és apósának — erre a megjegyzésére is célzott később (1948), „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” című tanulmányában, Bibó István, amikor megjegyezte: „Mikor pedig egyházi férfiaknak egy nem hivatalos gyülekezete a magyar nép s a maguk egyháza nevében egyenesen bocsánatot kért a zsidóságtól, e túlzottnak ítélt megálázkodást az ingerültségnek egy igen érezhető morajlása utasította vissza.”

Ravasz, utóbb (1960), a zsidótörvények felsőházi vitájában kifejtett nézeteiről, s talán a zsidóüldözések idején tanúsított magatartásáról is: „Egy tévedésemet beismerem. Nem szabad zsidó hibákról beszélni akkor, mikor a vak és vad antiszemitizmus a zsidók torkára tette a kést. Akkor a kést kell kicsavarni a gyilkos kezéből. Ebben én is vétkeztem. *Mea culpa!*”

Más egyházak magas vezetői, akiknél Ravasz bizonyosan határozottabb volt legalább a titkos közbenjárásban a kormányzatnál, még azt sem mondták, amit ő: *Mea culpa*.

(14) Sorstalanság

Nem utcákhoz, terekhez köthető: egész Budapesthez az 1945 tavaszán, nyarán koncentrációs táborokból, gettókból visszatérők története. Egy regényrészletnek talán jelkép értéke is van.

„Pár lépés után a házunkra ismertem. Megvolt, épségben, teljes rendben. A kapualjban is a régi szag, a rácsos aknájában nyugvó rozoga lift meg a sárgára koptatott öreg lépcsők fogadtak, s följebb, a lépcsőház egy bizonyos meghitt kanyarulatát is ott üdvözölhettem. Az emeletre érve, csöngettem ajtómon. Hamarosan ki is nyílt, de épp csak annyira, amennyire a belső zár, amolyan kampós retesz, rigli lánc megengedte, s meg is lepődtem kissé, mivel efféle szerkezetre régebről nem emlékeztem. Az ajtórésből is idegen arc: körülbelül középkorú nőnek a sárga és csontos arca nézett ki rám. Kérdezte, kit keresek, s mondtam neki: itt lakom. — Nem — felelte ő —, itt mi lakunk —, s már csukta is volna az ajtót, de nem tudta, mivel a lábammal visszatartottam. Próbáltam néki elmagyarázni: tévedés, hisz innen mentem el, s egészen bizonyos, hogy itt lakunk, ő meg viszont nekem bizonygatta: én tévedek, minthogy itt kétségkívül ők laknak, szíves, udvarias, de sajnálkozó fejrázással, miközben ő az ajtót becsukni, én meg ebben visszatartani iparkodtam egyre. Egy pillanatban aztán, mikor fölnéztem a számra: nem véhettem-e el tán mégis az ajtót, s ezalatt engedhetett, úgy látszik, a lábam, az ő törekvése bizonyult sikeresnek, s hallottam, amint a becsapódó zárra kétszer is ráforgatta a kulcsot.”

(Kertész Imre, *Sorstalanság*, 1961, megjelent: 1975)

(15) Bríha:

Fejezet a magyar zsidóság háború utáni
— egyelőre megíratlan — történetéből

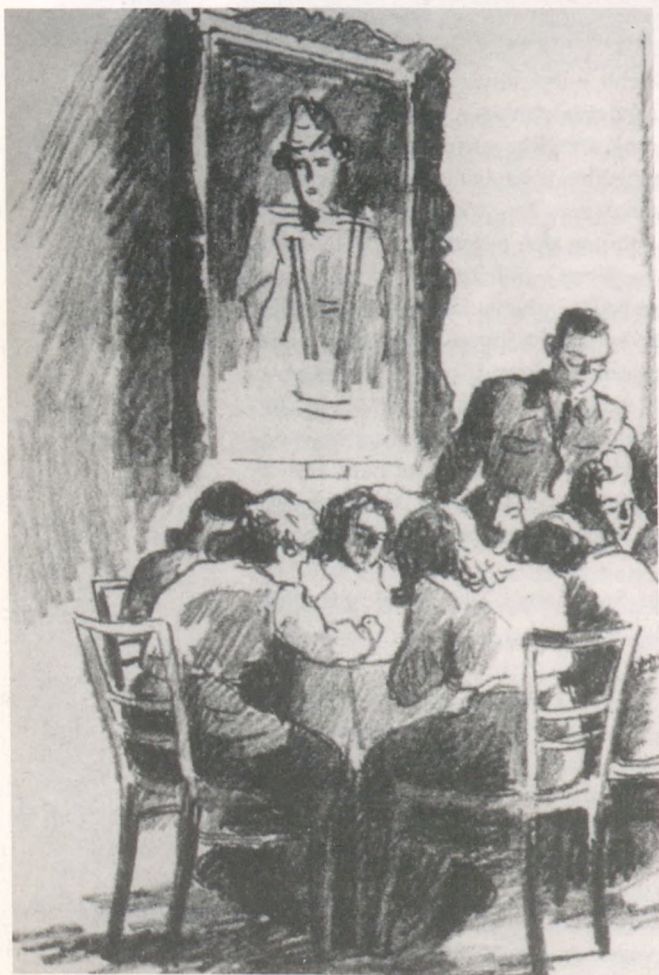
Bríha: „menekülés (*beríha*)”; a gettókban, koncentrációs táborokban életben maradtak, a túlélők (*seérit ha-peléta*, 'a megmenekült maradék') illegális kivándorlása Palesztinába a második világháború végén és a háborút követő években

PEST,
1944, GETTÓ
579

(1944–1948). Az üldöztetések során életben maradt közép- és kelet-európai zsidók tömeges menekülésének 1945 nyarától kezdődően Budapest volt az egyik csomópontja.

Az Abba Kovner (1918–1988) által még a vilnai gettó fennállása idején életre hívott és vezetett szervezet, mely így is nevezte magát („Brichah”), meghatalmazottakat (*saliah*) küldött Budapestre (Moshe Ben-David, Gaynor Jacobson és mások). Pozsony és Bécs mellett főként Budapestről indították tovább, nagyobb csoportokban, Salzburgba, Tarvisióba, onnan pedig különböző Földközi-tengeri kikötőkön át Palesztinába a Lengyelországból, a Szovjetunióból (még Közép-Ázsiából is), Észak-Európából tömegesen érkező zsidókat, akiknek a számát, minden illegális *alijá*-t számolva, összesen körülbelül 250 000 főre tehetjük. (A ciprusi menekülttáborokat is ezek a csoportok töltötték meg: azok, akiket az angol hatóságok nem engedtek partra lépni közülük.) Magyarországi *ole* is több mint 15 000 volt közöttük. A pesti hitközségi vezetés (Stöckler Lajos elnök) készségesen együttműködött a szervezettel, segítette őket, a magyar kormány pedig szívesen szemet hunyt, mert a költségek fedezetét a *Joint* és más szervezetek a

435. „Szenes Anikó”
leányothon”, Zádor
István rajza, 1946

Nemzeti Bankhoz utalták át külföldről. A különvonatok utasait a határőrség útlevél vagy egyéb okmányok nélkül is átengedte. 1946 márciusában a belügyminiszter, illetve a határőrség parancsnoka (mindkettejük a Kommunista Párt vezető személyisége) váratlanul felfüggesztette a szervezett akciókat, arra hivatkozva, hogy a csoportokban menekülni próbáló fasiszták is vannak. (A vád egyetlen lehetséges értelmezése: a koncentrációs táborok, halálmenetek, gettók életben maradt volt foglyai segítkeztek nyújtanak volt fegyveres őreiknek, hogy elszökjenek a törvényes úton való felelősségrevonás elől.) Ezután már csak bizonyos korlátok között nyílt lehetőség további kivándorló csoportok elindítására. Végül aztán 1949 tavaszán (március 13) egy kirendelt felszámoló bizottság kimondta a magyar cionista szervezetek feloszlását. Május folyamán a rendőrség, illegális kivándorlás szervezésének vádjával, tíz magyar cionista vezetőt őrizetbe vett. Ez a lépés nemcsak véget vetett a nyilvános cionista tevékenységnek: komoly fenyegetést jelentett minden más zsidó szervezet, mindenféle zsidó közösségi élet számára, és megakadályozta a to-

vábbi *alijjá*-t Magyarországról vagy Magyarországon át. Az 1949 őszen lefolytatott politikai perekben éppen azokat a kommunista politikusokat vádolták meg a cionistákkal való együttműködéssel, akik korábban — államhatalmi pozíciójukban — akadályokat gördítettek a cionista szervezetek munkája elé, vagy az állam javára sápot vetettek ki a nemzetközi szervezetek által a korábbi üldözötteknek küldött segélyekre.

Az államhatalom, mint alig néhány évvel azelőtt, ismét a zsidók szabadságát korlátozta legelőször; és a zsidó szabadság korlátozása, mint néhány évvel azelőtt, ismét csupán a kezdete volt az egész magyar társadalmat maga alá hajtó diktatúrának.

XIII. Zsidó temetők

(1) Halál

A halottat (*mét*) sokan gyászolják, de gyászolónak (*ónén*), szertartási értelemben, csak a közvetlen családhoz tartozó rokonokat szokás nevezni: a halott szüleit, férjét vagy feleségét, gyermekeit és testvéreit (Lev. 21,1-3). Rájuk a halál bizonyos kötelességeket is ró. A haldoklót (*gószész*) nem szabad magára hagyni, s kegyes cselekedet (*micva*), ha valaki jelen van a haldokló utolsó óráin, és abban a percben is, amikor a lélek elhagyja a testét (*jeciat nesáma*). Holtában is megilleti a tisztelet (*kevod ha-mét*), ugyanúgy, mint ahogyan az élőknek tisztelet jár. Szokás, hogy nyomban a halál beálltakor minden edényből, ami a házban van, kiöntik a vizet. Az elhunyt (*niftár*, nőnemben: *nifteret*) fekvőhelyéhez legközelebb eső pohárból, kancsóból mindenképpen. Szimbolikus aktus; jelzi, hogy ami történt, visszafordíthatatlan. A Közel-Keleten a víz a legnagyobb érték volt. (Egy sumer eposzban Dumuzi isten halálát az adja tudtul, hogy a közeli tömlőből kiömlik a víz.) A víz kiöntése jelzi a veszteség nagyságát. A halott mellett méceszt, gyertyát kell gyújtani, lángja őrökdi a nyugovó fölött (Prov. 6,22). Ahol halott van, a tükröket mindenütt a lakásban eltakarják vagy fal felé fordítják. A tetemet fekete szövettel (*mikhsze / mechó / michszó*) takarják le. A halál hírére a belenyugvás szavával kell válaszolni: „Legyen áldott az igaz Bíró (*Bárúkh dajján ha-emet*).”

A legfontosabb régi előírás, hogy ha meghalt valaki, a lehető leggyorsabban el kell temetni. Még aznap (Deut. 21,23); de szombat előtt mindenképpen. A temetés halogatása sérti a halott iránti kötelező kegyeletet (*halánat ha-mét*). Régen, kis zsidó községekben, az aznapi temetésnek nem volt akadálya. De az újkori Európában a hatóságok egyre erélyesebben tiltották, eleinte nyilván a keresztény gyakorlat alapján, de aztán már, polgári körülmények között, inkább racionális okokból. Végül — az ország törvényeihez való igazodás elve alapján — nagyjából a 18. század közepére kialakult az a felfogás, mely elfogadta, hogy a temetés a zsidó szertartás szerint is a halál utáni harmadik napra essék. Magyarországon a kormányzat rendelkezett a gyors temetés ellen (1827). Minthogy a halákhikus előírásokhoz képest radikális változtatásról volt szó, sokáig folytak a viták körülötte. A *Hatam Szófér* nagyon ellenezte. Az új előírás elfogadtatásában nagy szerepe volt Mendelssohn támogató véleményének. Később David Einhorn dolgozta ki, már Amerikában, a halottasház (*Leichenhaus*) melletti érveket (1862).

Egy zsidó vicc, amelyből megérthetjük, hogy a hatóságok miért nem engedték azonnal eltemetni a halottat.

„Megkérdeztek egy falusi zsidó halottkémét, hogyan és miből állapítja meg, hogy valaki meghalt. Az öreg nyugodtan felelt:

— Hát abból, hogy rí a házanépe.”

„Hívjátok a siratóasszonyokat, tanítsanak engem gyászdalokra” — olvassuk egy zsidó sírfeliraton (Nagyszombat, 14. század). Nagyvárosban nemigen vannak siratóasszonyok. A halott, ha nem kórházban halt meg, akkor sem marad sokáig a lakásban. Nem ül mellette a család és rokonság. A virrasztás (*haskáva*, *jid. überzitzen*) nem szokás többé. De a *haskáva* szertartássá vált, a reggeli ima után a zsinagógában, eloltva a gyertyákat, a *hazzán* a leghátsó padba ül be. A nyelvhasználatban eleven még a siratás emléke. A halottsirató szó, a héberben: *hoj, hoj* vagy *oj, oj* (Jer. 22,18 stb.), *hò, hò* (Ámosz 5,16) stb., hétköznapi helyzetekben is használatos. De a halott nem maradhat egyedül, a temetésig mindig van mellette valaki, olvassa a zsoltárokat. A halott őrzése (*semira*) vallási parancsolat, az őrző (*sómér*) kegyes cselekedetet végez.

(2) Chevra Kadisa

A temetést régebben a község tagjaiból szerveződő Chevra Kadisa vagy Szent Egylet (*hevra kaddisa*) végezte. A temetés napjainkban Budapesten is egyszerűen a hitközségi szervezet egyik szolgáltatása. Rituális rendje változatlanul sokkal szilárdabb, mint nagyvárosokban az egyéb egyházi temetkezéseknél általában. A zsidó temetkezés rendjét szigorú vallási hagyományok határozzák meg, már a halál pillanatától kezdve, minden mozzanatát. A hitközség temetkezési osztálya a Chevra Kadisa feladatait látja el.

A *hevra* szó jelentése: 'társulat', 'egyesület'; *hevrat kevárim*: 'temetőtársulat', a halottak eltemetésére szerveződő egylet. Az újkorban, a 16. században német (askenázi) közegben alakultak meg az első zsidó temetkezési egyletek (*fraternitas*); nevük *Havura* vagy *Hevra kaddisa de-kevárim*, németül: *Totenbruderschaft*, *Beerdigungsbruderschaft* vagy hasonló volt. A prágai egylet alapszabályát maga Löw rabbi írta (1564), s minden későbbi Chevra alapszabályának ez szolgált mintául. A 18. században, egy morvatországi rabbi döntvénye nyomán, mely kimondta, hogy illő és rendjénvaló, hogy minden községben legyen Szent Egylet, a temetkezési társulatok valóban megalakultak mindenütt, s biztosak lehetünk abban, hogy ott is volt Chevra, ahol forrásaink netán nem említik külön. A New York-i helyből ítélve, Óbudán (vagy Budán?) már 1626-ban volt Chevra, Óbudán

436. A Pesti Chevra Kadisa adománygyűjtő perselye. Alakja szerint szabályos (rabbi-)sír

437. A pesti Chevra kadisa tagfelvételi dísztermének egyik asztala, 1913 k.

1770 óta ismét tudunk róla. 1788-ban már Pesten is biztosan működött, pedig akkor még alig néhány éve engedélyezték, hogy zsidók egyáltalán lakjanak a városban.

A Chevra eredetileg mindenütt kizárólag a temetés kegyes cselekedeteit (*gemilut haszádím*) végezte, végül azonban a polgári önszegélyező egyesületek egyik mintája és a zsidó közösségekben ezeknek a szervezeti kerete lett. Tevékenységükről jegyzőkönyvet vezettek, ez a törzskönyv vagy aranykönyv, az úgynevezett *Pinkasz* (a görög *pinax*, 'tábla' szóból), s tartalmazta az alapszabályokat, valamint a tagok törzslapjait, melyekre érdemeket, mulasztásokat egyaránt följegyeztek. Számos zsidó község történetének ezek a régi *pinkasz*-ok a legfontosabb forrásai. A *Yad Vashem* így nevezi az egyes országok zsidóságának történetét és a Vész-korszak veszteségeit adatszerűen összegező köteteit is.

Az egyesület működéséhez a Chevra tagjai tevékenységükkel járultak hozzá. Költségeiket adományokból, gyűjtéssel teremtették elő. A temetésekben minden tag köteles volt részt venni. Ők szervezték meg a rituális temetést, mindig ők vitték a sírhoz a koporsót. Följegyezték az elhalálozottak névsorát, betűrendben, számon tartották a halálozási évfordulókat (*Jahrzeit-Buch*), megszervezték a megemlékezést (*hazkára / hazkoro*). Nyilvántartást vezettek a temetkezésekről, a temetés sorrendjében, az elhalálozási nap megjelölésével. (A *Jahrzeit* héber rövidítése: ז"ל J"l.) Egy jeles *Jahrzeit* az ő napjuk volt: adár 7, Mózes halálának napja. Ilyenkor böjt- és ünnepnapot tartottak, fölkeresték a temetőt, ellenőrizték pénztárkönyveiket, és este közös lakomát rendeztek, persze, csak mértékkel költenek. Ezen a napon szokás megemlékezni azokról az elhunytakról, akiknek halála napját nem ismerik, ez a nap tekinthető halottak napjának a zsidó hagyományban.

jedt mintát követ. A Múzeum kiállításán láthatók kis sorsvető fél-golyócskák is, lapos oldalukon németes zsidó nevek vannak felírva; a község tagjai ezekkel a golyókkal sorsolták ki, hogy kik *üljenek* az elhunyt mellett, kik végezzék el a holttest előkészítését.

A 19/20. század fordulóján, a korabeli külföldi források szerint, Budapesten volt a világ legnagyobb Chevra Kadisája. A hitközség legtöbb szociális és szolidaritási intézményét a Chevra tartotta fenn: kórházak, aggok háza, menház stb. tartoztak hozzá.

(3) Mosdatás

A nagyvárosi gyakorlatban a temetés minden előkészülete a halottasházban folyik. Amíg ide nem kerül, a holttestet le kell takarni és lehetőleg a földre fektetni.

Szertartási értelemben a holttest „nem tiszta (*táme*)”. A temetésre a tisztítás (*táhara / tohora / tare*) vagy mosdatás (*rehica*) szertartásában készítik elő. A temetőben a szertartási épület mellett szokott állni a *táhara-* (*tohora-*) ház, rendszerint két külön helyiség, amelyekben a holttest temetésre előkészítését végzik, a mosdatást és öltöztetést, külön a férfi halottakat, külön a nőket. A halottasházak szokásos hármasságát megfigyelve az épület funkcióinak: a két szárnyépületben van a két *táhara*, a középső főépület a ravatalozó. Az előkészítő helyiség (*heder*) legfontosabb berendezési tárgya a „*tohora*”-asztal. Lábbal az ajtó felé kell ráfektetni a tetemet. Langyos vízben mosdatják, a vizet a helyszínen üstben melegítik. Mosdatás során a testet nem szabad arccal lefelé fordítani. Nagy tekintélyű rabbik, tudósok — régebben — „nagy mosdatás”-t (*rehica gedola*) kaptak, ez esetleg azt is jelentette, hogy holttestüket megmerítették a *mikve* vizében. Az eljárás közben bibliai verseket mondanak (Ez. 36,25; Zekh. 3,4; Én. én., 5,11) vagy olvasásuk az Énekek éneke 7. fejezetét stb. A mosdatás során elmondandó imákat rendszerint nagy pléh- vagy fatáblákra írják, ezeket felállítják az asztal közelében, hogy külön mozdulat nélkül is el lehessen olvasni őket. A szertartás végét a rituális kijelentés jelzi: „Tiszta, tiszta, tiszta (*táhor, táhor, táhor*).”

A mosdatást követi a halott öltöztetése (*levisa*). A fésüléshez külön temetkezési fésűt szoktak használni, esetleg ezüstből valót, a körömtisztító is hasonló, mindkettőn héber feliratok. A Zsidó Múzeum is őriz belőlük néhány szép darabot. Nők haját kibontva hagyják.

A halotti öltözék (*takhríhim*) egyszerű fehér lenvászon lepel, régiesen: lebernye (*kittel / kitli*, 'vászon' vagy *szarganit / szargenesz / sargineum*, 'koporsókendő') és fehér fejfedő (*heibli*). A férfiakra ráadják az imakendőjüket is (*tallit* vagy *cicit*), de rituálisan megcsonkítva, például, az egyik rojtját levágva. Aki úgy halt meg, hogy a ruhája átvérzett, például, lövéstől, balesetben, annak a teteméhez oda kell tenni a véres ruhadarabot, és ilyenkor elmarad a mosdatás is, mert az elfolyt vér is része a testnek. A kiöltöztetést (*halbása*), díszes ruhákba, a hagyomány rosszallja. A halottak szemére, ajkára — régi szokás — cserépdarabot tesznek (ném.-jid. *sherbelekh*), esetleg egy csipetnyi földet (port) hintenek. Karját a mellén összefonják, köldökére nehezéket tesznek, lábát kinyújtva helyezik el. Ékszer

438. Talpas „szőlőfőpohár” vagy serleg a pesti Chevra Kadisa egykori gyűjteményéből

vagy egyéb sírmellékletet nem adnak vele. Kezébe fa-villát (*gepéla*) adnak, mankóul a feltámadáskor, vagy hogy kiássa magát a messiási *gilgul* után (amikor a holtak mind Jeruzsálembé gördülnek, hogy ott támadjanak fel, és a messiás nyomában az Arany Kapun át bevonuljanak a városba) (Ketubbot, 111a). A halott fejét kis zsákocská izraeli földre fektetik: akár ha a Szentföldön temetnék el (Deut. 32,43), ami a diaszporában (*galut*) mindig is a jámbor zsidók legfőbb kívánsága volt. A koporsó (*aron*) a hagyomány szerint egyszerű gyalumatlan deszka, vas szögek nélkül. Amint elhelyezték benne a tetemet, azonnal le kell zárni. Krúdy Gyula így írt Kiss Józsefről, halálakor: „a zsidók várostól messze eső temetőjében, gyalumatlan deszkák között fekvő kis holtember.” Jelezve a hagyományos temetést.

A mosdatás- és öltöztetésről ritka a leírás. Barát — és művésztárs — megrendült feljegyzése csupán ez a pár szó is:

„Vajda Lajos elment tegnap este közülünk. (...) Mint hozzá közel álló barátok, Bálint Bandival [Bálint Endre] intézkedtünk temetése körül. Budakeszin ott voltunk ketten az öltöztetésén, amit két szegény zsidó végzett a kis halottasházban. (...) Holtan úgy nézett ki, mintha aludna, és mosolyogna álmában, semmi merevség a testében, s kezei úgy mozogtak mosdatás közben hajlékonyan, mintha élne. (...) Halotti ruhájába (pár búcsúszót írtunk) kis papírdarabot tettünk a szíve fölé.”

(Ámos Imre, 1941. szeptember 8)

A festő Vajda Lajos temetése lényeges elemeiben megfelelt a zsidó szertartásnak. Ha „két szegény zsidó” mosdatta, ez bizonyára a Chevra Kadisa előírásai szerint történt; „halotti ruhája” is *kittel* lehetett. A „kis papírdarab” szövege talán a barát — zsolttár értékű — búcsúztatója volt.

(4) Temető

A zsidó temető neve: az élet háza (*bét hajjim*) (Jes. 26,19), a sírok háza (*bét ha-kevárot*) (Neh. 2,3), az örökkévalóság háza (*bét ha-olám*, arámi alakjában: *bét almin*) (Koh. 12,5), a jiddisben egyszerűen: sírok (*kvóresz*). A középkorban gyakran mondták: *hortus Judaeorum*, 'zsidókert', *mons Judaicus*, 'zsidóhegy'; ezek az elnevezések a temetők látványára, fekvésére utalnak. A zsidó községek lehetőleg magas helyen vagy dombon nyitottak temetőt, s nemigen vágták benne a fűvet, nem irtották a fákat, hagyták, hogy a növények benőjjék a sírokat. A Salgótarjáni utcai temető mai állapota láthatóan sok évtizedes gondozatlanság eredménye; de azért van benne valami természetesség.

A temető hagyományosan legyen messze a várostól. Budapesten a Várnegyedben látjuk a középkori mintát: a temető a zsidónegyed legszélén volt, bizonyos távolságra a lakóházaktól. (Igaz, alacsonyabban.)

Rögtön a bejáratnál van a szertartási épület (*ohel*). A ravatalozó, eredeti értelmében, nem jó elnevezés, mert zsidó temetésen a búcsúztatás szertartása mindig a már lezárt és letakart koporsó előtt folyik.

A kohén nem érinthet holttestet, ezért temetőbe sem szabad bemennie, holttesttel egy fedél alatt nem tartózkodhat; hacsak nem ő maga a gyászoló, a szertartáson nem vehet részt, a képzeletbeli korláton túl szokott megállni, a ravatalozó ajtajában, a még nem temető részben (*ezrat kohanim*), még kívül a helyiségen. Van, ahol a sírok között külön utat építenek, kikövezve, téglából rakott peremmel, a járósínt fölé emelve, hogy ezen végigmelessen a kohén is (*derekh kohanim*). Az ő kedvéért nem hagynak terebélyes, nagylombú fákat sem a temetőben, ezek is „tető” volnának.

A kohének és családjuk sírjai rendszerint a temető legelső sorában vannak, hogy oda — az elkülönített rész szélére — még beléphessenek. Külön helyre szokták eltemetni a rabbikat is, a temető legelső soraiba; ugyanitt vannak a sírjai a hitközségi vezetőknek, a Chevra Kadisa elöljáróinak, a lévitáknak. Egyébként pedig az elhalálozás időrendje szerint kell kijelölni az új sírokat. Két sír között, akármilyen kevés a hely, legalább hat hüvelyknyi távolságnak kell lennie. Ha hely hiányában, mint Prágában, egymás fölé temetik a halottakat, ugyanezt a határt kell megtartani függőlegesen is. A sírok körül a gyakori vaskerítés tulajdonképpen nem más, mint ez a rituális határ. Orthodox vagy szigorúbban hagyományos községekben rendszerint gondosan megtartják a temető felosztását két térfélre, női és férfi oldalra. Előfordul, hogy férj és feleség nem kerülhet egymás mellé emiatt. (Mint a Salgótarjáni utcában Kaufmann Dávid és felesége, Gomperz Irma.) De azért nem egyszer kivételt tesznek. A közös sír nem szokás, legfeljebb kriptákban. A családi kripták terjedése a 20. század első felében tehát részben épp a konzervatív temetkezési szokásoknak köszönhető. Némely sír fölött oszlopok tartotta tető van, mintha kőszátor vagy lugas volna. Ez sem egészen önkényes stíluselem, inkább *ohel* / *ajhel*, jelzése annak, hogy az elhunyt jámbor életű (*hászid*) volt. Igazi „sátor”-t (*ohel*) — valójában csak egyszerű fehér ház — a *rebé*-k sírja fölé szoktak építeni a kelet-európai haszidok, talán törökországi példa (*türbe*) nyomán. Úgyelni kell arra, hogy akik életükben ellenségek voltak, ne kapjanak egymás mellett helyet halálukban sem. A más vallásra tért zsidókat rendszerint a temető egyik sarkába temetik. Külön helye van a halva született gyermekeknek (*néfel*); velük egy számba veszik azokat is, akik egy hónapos koruk előtt haltak meg. (Őket egyébként nem illeti meg a rituális gyász sem.)

(5) Temetés

Maga a temetési szertartás „az ítélet elfogadása (*cidduk ha-din*)”. Az imák és a halotti búcsúztató (*heszpéd*) rendszerint igen rövidek, bár jeles halott esetében, amikor sok szónok (*maszpíd*) van, a beszédek együtt igen sokáig tarthatnak. A szertartás vége többnyire Jesája 25,8 szövege.

Visszatérsz a földbe — olvasható a Bibliában (Gen. 3,19): ebből következik, hogy csak a földbe szabad temetkezni, bele, minél közvetlenebbül bele a földbe. A régiek pusztán vászonba göngyölték a meztelen holttestet. Sok községben koporsó nélkül temetkeztek még a második világháború előtti időkben is. Van, ahol a koporsó alsó deszkáját kiveszik a sírból, hogy a tetem közvetlenül érint-

kezzék a földdel. Máshol lyukakat fúrnak a koporsódeszkákba. A halott legalább jelképesen kerüljön azonnal vissza a földbe.

A gyászolók megszaggatják ruhájukat, mint Jákobról (Gen. 34,37) vagy Dávidról (II. Sám. k., 13,31) olvasható. A ruha keleties megszaggatása helyett ma a „behasítás (*keria*)” csupán szertartás: kicsi vágás a ruhán, férfiaknál, a kaftán helyett, a kabát hajtókáján. Esetleg csak a ruhára erősített szalagon. De nem magunk hasítjuk be a ruhát, hanem más, és állva (vö. Jób 1,20), azaz szertartásképpen. Van, ahol a ruha megszaggatására csak a temetőben kerül sor, de nálunk az a szokás, hogy mindjárt a halál után. Szülők halála esetén a bal oldalon kell beszakítani a ruhát, kivéve azt, ami a testtel közvetlenül érintkezik; más hozzátartozók miatt csak a felsőt, a jobb oldalon. Ha a gyászshét alatt ruhát váltunk, szülők utáni gyászban be kell hasítani azt is. A szülők gyászában „megszaggatott” ruha később sem varrható meg, más esetekben a hónap elmúltával már szabad. A fekete gyászruha vagy karszalag „idegen szokás (*hukkat ha-goj*)”; ehelyett van a ruha megszaggatása. Halott mellett nem szabad fölvenni az imakendőt (*tallit*), a temetőben sem, még temetésen sem, bár ez szertartás: gúnyt űzne az elhunytból (*loég la-rás*), aki már nem tehet eleget az előírásoknak.

A temetés nem más, mint „a halott elkísérése” (*halvájat ha-mét / leváje*). A sírhoz a Chevra tagjai viszik a koporsót, férfiak a nők koporsóját is, orthodox szertartás szerint is; vállon, így is nevezik őket (*kattafim*). A halott elkísérése — minél messzebbre — szintén kegyes kötelesség. Bárki meglát egy temetési menetet, menjen vele egy darabon: igazi irgalmasság (*heszed sel emet*), amit tesz, mert viszonozása nincsen (Rasi, ad Gen. 47,29). Temetéskor a lehető leghosszabb, kanyargós úton kell a sírhoz kimenni. A gyászmenet a régi hagyomány szerint hétszer áll meg útközben, minden megálláskor, és a sírnál is, elmondják a 91. zoltárt. Vannak, akik a sírtól távozóban is megállnak hétszer. Napjainkban a szertartásból három megállás lett, az is csak a szigorúbban hagyományos temetéseken. Régen zenészek — igen, klezmerek — is kísérték a temetési menetet, kivált a keleti hagyományokat őrző községekben, ez a fővárosban már régóta nincsen, mint ahogyan nincs a temető kapujában bocsánatkérés (*mehilla*) sem: hogy „Izráel” nevében a község megkövetné az elhunytat mindazért, amiben vétkeztek ellene. A régi szertartást — Jákob Frank, a kitért podóliai messiás temetését (Offenbach, Majna-Frankfurt mellett) — egy magyar hírlap így írta le, alig pár nappal az esemény után:

„Minekelőtte elindult volna a halottas sereg, odajárultak a testhez egyenként a meghóltak tisztelői, megillették kezekkel (zsidó szokás szerint) annak lábait, s engedelmet kértek tőle. Még kis gyermekeiket is odavitték hozzája az anyák, s azokért is engedelmet kértek. Végbemenvén ezen ceremónia, kezdődött a temető felé való menetel. Elöl indultak az asszonyok, mindnyájan fehér ruhákban díszeskedve, s kezekben égő viaszgyertyákat tartva; utánuk a gyermekek, (...) azután a férjfiak. (...) Itt hozták 18 személyek a holttestet. Előtte és utána két öregek mentek hajadonfővel. (...) A sírnál (...) keserves sírás és jajgatás lett, de amely egy jelre ismét félbeszakadt, s akkor a fent említett két öregek egy rövid imádságformát mondtak. (...) Lebocsátatván pedig a sírba a koporsó, mindnyájan egy-egy marok földet vetettek reá.”

XIII:1. Pinkasz:
A nagykanizsai *Gemilut*
haszádim Chevra Kadisa
aranykönyve, 1792/93.
Illusztráció a pokol
(Gé-Hinnom / Tófet)
leírásához

XIII:2. Haldokló

XIII:3. Virrasztás a halott
mellett

kezzék a földdel. Máshol lyukakat fúrnak a koporsódeszkákba. A halott legalább jelképesen kerüljön azonnal vissza a földbe.

A gyászolók megszagatják ruhájukat, mint Jákobról (Gen. 34,37) vagy Dávidról (II. Sám. k., 13,31) olvasható. A ruha keleties megszagatása helyett ma a „behasítás (*keria*)” csupán szertartás: kicsi vágás a ruhán, férfiaknál, a kaftán helyett, a kabát hajtókáján. Esetleg csak a ruhára erősített szalagon. De nem magunk hasítjuk be a ruhát, hanem más, és állva (vö. Jób 1,20), azaz szertartásképpen. Van, ahol a ruha megszagatására csak a temetőben kerül sor, de nálunk az a szokás, hogy mindjárt a halál után. Szülők halála esetén a bal oldalon kell beszakítani a ruhát, kivéve azt, ami a testtel közvetlenül érintkezik; más hozzátartozók miatt csak a felsőt, a jobb oldalon. Ha a gyász hét alatt ruhát váltunk, szülők utáni gyászban be kell hasítani azt is. A szülők gyászában „megszagatott” ruha később sem varrható meg, más esetekben a hónap elmúltával már szabad. A fekete gyászruha vagy karszalag „idegen szokás (*hukkat ha-goj*)”; ehelyett van a ruha megszagatása. Halott mellett nem szabad fölvenni az imakendőt (*tallit*), a temetőben sem, még temetésen sem, bár ez szertartás: gúnyt űzne az elhunytból (*loég la-rás*), aki már nem tehet eleget az előírásoknak.

A temetés nem más, mint „a halott elkísérése” (*halváját ha-mét / leváje*). A sírhoz a Chevra tagjai viszik a koporsót, férfiak a nők koporsóját is, orthodox szertartás szerint is; vállon, így is nevezik őket (*kattafim*). A halott elkísérése — minél messzebbre — szintén kegyes kötelesség. Bárki meglát egy temetési menetet, menjen vele egy darabon: igazi irgalmasság (*heszed sel emet*), amit tesz, mert viszonzása nincsen (Rasi, ad Gen. 47,29). Temetéskor a lehető leghosszabb, kanyargós úton kell a sírhoz kimenni. A gyászmenet a régi hagyomány szerint hétszer áll meg útközben, minden megálláskor, és a sírnál is, elmondják a 91. zsoltárt. Vannak, akik a sírtól távozóban is megállnak hétszer. Napjainkban a szertartásból három megállás lett, az is csak a szigorúbban hagyományos temetéseken. Régen zenészek — igen, klezmerek — is kísérték a temetési menetet, kivált a keleti hagyományokat őrző községekben, ez a fővárosban már régóta nincsen, mint ahogyan nincs a temető kapujában bocsánatkérés (*mehilla*) sem: hogy „Izrael” nevében a község megkövetné az elhunytat mindazért, amiben vétkeztek ellene. A régi szertartást — Jákob Frank, a kitért podóliai messiás temetését (Offenbach, Majna-Frankfurt mellett) — egy magyar hírlap így írta le, alig pár nappal az esemény után:

„Minekelőtte elindult volna a halottas sereg, odajárultak a testhez egyenként a meghólnak tisztelői, megillették kezekkel (zsidó szokás szerint) annak lábait, s engedelmet kértek tőle. Még kis gyermekeiket is odavitték hozzája az anyák, s azokért is engedelmet kértek. Végbemenvén ezen ceremónia, kezdődött a temető felé való menetel. Elöl indultak az asszonyok, mindnyájan fehér ruhákban díszeskedve, s kezekben égő viaszgyertyákat tartva; utánnak a gyermekek, (...) azután a férjfiak. (...) Itt hozták 18 személyek a holttestet. Előtte és utána két öregek mentek hajadonfővel. (...) A sírnál (...) keserves sírás és jajgatás lett, de amely egy jelre ismét félbeszakadt, s akkor a fent említett két öregek egy rövid imádságformát mondtak. (...) Lebocsáttatván pedig a sírba a koporsó, mindnyájan egy-egy marok földet vetettek reá.”

XIII:1. Pinkasz:
A nagykanizsai *Gemilut
haszádim Chevra Kadisa*
aranykönyve, 1792/93.
Illusztráció a pokol
(*Gé-Hinnom / Tófet*)
leírásához

XIII:2. Haldokló

XIII:3. Virrasztás a halott
mellett

XIII.4. A halott mosdatása

XIII.5. Úton a temetőbe

XIII.6. Temetés

XIII:7. A temetőben

XIII:8. Részvétnyilváníás

XIII:9. Süvet üli

XIII:10. Fekete sorsvető
golyók (*gorál*) ezüst
adománygyűjtő tálban.
A golyókon a község
tagjainak neve

XIII:11. A derekh kohanim
Csörsz utcai temetőben

XIII:12. Salgótarjáni utcai temető: A kapuház

XIII:13. A kapuház

XIII:14. A ravatalozó bejárata

XIII:15. Halottmosdató asztal és vízforraló tűzhely

XIII:16. Kandeláber a halottasház előtt, 1994

XIII:17. Temetési imák a ravatalozó oldalfalán

XIII:18. Régi sírok a Salgótarjáni utcai temetőben

XIII:19. A Salgótarjáni utcai temetőben

XIII:20. Bacher Vilmos és felesége síremléke a Salgótarjáni utcai temetőben: Hátlap (!), magyar nyelvű feliratokkal

XIII:21. Bacher Vilmos és felesége síremléke a Salgótarjáni utcai temetőben: Előlap (!), a héber feliratok

XIII:22. Kozma utcai temető: Lajta Henrik síremléke, 1921

A sírt úgy kell kiásni, hogy a halott feje Nyugat felé legyen, lába pedig keleti irányban. A gyászolók, részvétük jeléül, a sírnál még megérintik, lábtól, a halott lába helyett, a koporsót, mindkét kezükkel. A sírgödörbe utánakiáltják a halott héber nevét, hogy majd a számonkéréskor el ne felejtse. Szokás, hogy a koporsóra a jelenlévők mind — de esetleg csak a gyászolók — egy maréknyi földet dobznak, vagy egy lapáttal, a lapátot azonban nem adják kézről kézre, maga veszi fel a földről mindenki.

A sír felhantolása után a jelenlévő férfiak a hagyomány szerint két sorban (*súra*) állnak fel, s a sorok között mennek el a gyászolók. Csak ekkor illendő részvétet nyilvánítani.

„Dédatyám (...) 114 esztendőskorában halt meg a Király utcai Schmiedungerház egyik földszinti lakában. Nem csupán a zsidó községnek különféle szertartású tagjai, de a kereszténység is seregestük lepte el a hosszú Király utcát és környékét. Ilyen zsidó temetés elodáig nem esett még Pesten. Temetés után pedig 80 éves nagyapám a kriától [*keria*] megtépett ruhában a halottas szobába térve, hamut szórt a fejére, odahanyatlott a zsámolyra és zokogva kiáltá: «Leesett az én fejem koronája! [Jób 19,9]»”

(Ágai Adolf, „Az én dédatyámról”, 1907)

(6) Gyász

A közvetlen rokonoknak kötelességük a gyász (*ével*). Ennek négy időszaka közül az első a halál és a temetés közötti néhány gyásznap (*aninut*). A gyászoló (ekkor: *onén*) ebben az időszakban egyedül étkezik, és föl van mentve minden vallási kötelessége alól. (A *purim* napi ajándékok elküldését azonban még ilyenkor sem mulaszthatja el. Ha hivatala van a község mellett, például, sakter, gondoskodnia kell a helyettesítésről.)

A második időszak, a gyász (*avélut*) vagy gyászhet a sír lezárásakor kezdődik, és hét napon át tart, közismert neve is „hét (*siva*)”. E hét nap alatt a gyászolónak (ekkor: *ávél / óvél*) a gyász jeléül a földön kell ülnie (II. Sám. k., 13,31); ezért is a zsidó szóhasználatban gyászolni: „*süve*-t (vagy: *süvé*-t) ülni” (ti. a *süve*, 'gyászhet' alatt a földön ülni). Ha nem is feltétlenül „a földön”, de mindenképpen alacsonyabban, mint rendszeren. Ha nem is feltétlenül „ülni”, de mindenképpen elhagyva a szokásos tevékenységeket. A gyászoló nem viselhet bőr cipőt, nem borotválkozhat, nem hordhat ékszert, abban a ruhában kell járnia, amelyiken a behasítás van. A hagyomány előírja, hogy a gyászolók, akik együtt töltik el a gyászhetet, naponta háromszor mondják el a *Kaddis*-t; ehhez viszont *minján* kell, így a szigorúan hagyománytartó orthodox községek megszervezik, hogy az imaidőkből mindig elmenjen hozzájuk a szükséges számú férfi. A rabbi is meglátogatja a gyülekezetéhez tartozó családokat. (Theodor Herzl még rövid „Önéletrajz”-ában is érdemesnek tartotta megemlíteni, hogy amikor a nővérét gyászolták, Kohn Sámuel, a Dohány utcai zsinagóga rabbija fölkereste őket, 1878.) A tükrök a lakásban továbbra is letakarva, hét napon át külön gyász-gyertya ég.

Még a Bibliából is csak azokat a részeket szabad olvasni, amelyek a gyászhoz ille-
lenek (a gyász-szertartás és temetések leírásai, Jób, Siralmak könyve).

Temetés után az első étkezés a felépülésért van (*szeudat havráa*); mindenkép-
pen legyenek benne kerek vagy gömbölyded ételek, például, tojás, és most már
lehet némi bor is (Jer. 16,7). A gyászolók kenyerét (*lehem anásim*, Ez. 24,17), azaz
minden enivalót a gyászolók vigasztalására (*nihum avélim*) jövő rokonok hoz-
nak magukkal.

A gyászolókat meglátogatni egyébként is illendő dolog, a látogatás azonban
semmiképen sem lehet vendégség. Csak ülni kell, hallgatni (Jób 2,13), vigasztaló
szót mondani (Jes. 41,1-2). Szombaton (péntek este) a gyászolók elmennek a
zsinagógába, de amíg a szombat köszöntő ének (*Lekha dódi*) véget nem ér, kinn
maradnak az előcsarnokban. Az ünnep idő előtt is véget vet a gyásznak; ünne-
pen nem szabad gyászolni.

A gyász harmadik időszaka a gyász hónap vagy harminc nap (*selosim / slosim*)
(Deut. 21,13). Ekkor már majdnem rendes életét élheti a gyászoló; csak mulatsá-
gokban nem vehet részt, szórakozóhelyekre nem járhat. Ha közben nagyünnep
jön, ez véget vet a gyász hónapnak. A negyedik időszak — csak szülők halála
után — a gyászév. Ennek végén szokás sírkövet állítani. Ez után az évfordulót
(*Jahrzeit / járcejt*) minden évben megtartják. Maga a *Jahrzeit* hagyományosan
böjtnap. A gyászoló házában egész nap gyertya ég. A haszid közösségek, éppen
ellenkezőleg, örömmünnepnek tekintik: az elhunyt évről évre közelebb kerül az
Istenhez, és ezért az évfordulón nem gyászt kell tartani, hanem magasztaló szer-
tartást (*hillula*, 'öröm', 'vidámság', 'ünnep').

Az elhunytak emlékezetét őrzi a község is. Ennek szertartási kerete a zsinagó-
gában a halott lelkekről való megemlékezés (*hazkárat nesámot*), a gyász-szertar-
tás (*Jizkor*). Akinek élnek a szülei, ennél a résznél kimegy az előcsarnokba. Ha az
elhunyt szóba kerül, nevéhez még sokáig hozzáfűzik: „Béke reá (*álav / aleha*
sálom).”

Kaddis-t mondani mindig a fiú kötelessége. Nevezik így is: árvák imája. Való-
jában áldás (*kaddis*). Aki nem maga mondja, felfogadhat valaki mást (*kaddis*
záger) maga helyett. A *Kaddis*-t mondani csak a szertartásokhoz megkívánt tíz
férfi (*minján*) jelenlétében lehet.

(7) Sírlátogatás

A sírlátogatás majdnem olyan, mint a zarándoklat. Csak éppen nem ismeretlen-
hez megyünk. Különösen nagy *micva* a böjtnapokon menni temetőbe. Szülők,
közvetlen elődök sírját fölkeresni (*kever avot / keverovausz*) mindenkor kegyes
cselekedet, s a halál évfordulóján (*Jahrzeit*) kötelesség.

Férfiak a temetőbe csak fedett fejfel léphetnek. Virágot vinni nem illik, ez is „ide-
gen szokás”, ellenben a látogató eljövét helyezzen el egy kavicsot a síron. Ha ké-
rése van, akár olyan valakihez, akit személyesen nem ismert, hagyjon ott levelet.
A *kvitli*: összetekert kis papírdarab, kérés, kívánság valamely híres rabbihoz; a sír
kövei közé szokták bedugni, hogy a *caddik* terjessze elő a kéréseket. De legyen raj-
ta a kérő neve is. Az ima a sírnál is, mint a zsinagógában: dicséret és kérés. Az iga-

zi zárandokhelyeken gyertya vagy emlékmécses (*nér nesáma*) ég a sír mellett.

Temetőben semmi sem szolgálhat haszonszerzést vagy magán célokat. A fákról a gyümölcsöt letépni, megenni nem szabad. Evés, ivás tilos különben is. A füvet, ha netán levágják, nem lehet elvinni, mondjuk, takarmánynak; s le sem vágják. Ami a régi zsidó temetőkben (Amszterdam, Prága, Velence, Worms) első pillantásra elhanyagoltságnak látszik, vagy látszott, a mindent benövő, vadul burjánzó növényzet, az részben éppen a hagyomány: a kegyes tisztelet jele.

A halott kivételét a sírból, az exhumálást, áthelyezést szigorúan tiltja a hagyomány. Legfeljebb ha az ő érdekében történik; ez a helyzet a temetők felszámolásakor. 1944 késő nyarán egy bombatalálat a Kozma utcai temető néhány parcellájából kivetette a csontmaradványokat; a rabbiság úgy intézkedett, hogy a maradványok parcellánként *egy* közös sírba kerüljenek. Azért, mert így nem kerülhetnek egyetlen tetem maradványai sem két különböző helyre, együtt maradnak a csontok a *sófár* végső megfúvásáig.

Temetőgyalázás és pogrom rendszerint együtt járnak; Oroszországban, ahol az első nagy pogromok voltak, s ahonnan maga a szó is elterjedt (*pogrom*, 'szétverés', 'elpusztítás'), az egyik nyomában mindig jött a másik. Az érzékenység a zsidó temetők bármifajta háborgatása vagy rongálása miatt történelmi tapasztalatokból táplálkozik.

Kézmosással távozzunk: öntsünk kis vizet a kézhátra, mindkét kézre, háromszor. A kezet megtörölni nem kell. Tépünk a kapunál egy marok füvet is, és hátradobva mondjuk: *Nőjj*, mint növényzet a földben (Zsolt. k., 72,16), ti. azért, hogy a látogatónak nyoma vesszen, hogy ne találjon rá a halál. Tisztító szertartás mindkettő.

439. Sírlátogatás

(8) Sírkő, sírfelirat

A sírok fölé jelet kell állítani (Gen. 35,20; II. Sám. k., 18,18; Ez. 39,15). Ez lehet álló kőlap (*maccéva*), de másféle sírjel (*cijjun*) is. A rabbik sírkövének neve: *nefes*, 'lélek'. Az askenázi temetőkben leginkább álló sírkövek (gör. *sztélé*) találhatóak. Körülépített sír, szarkofág legfeljebb az igen híres embereknek készül. A családi sírbolt különösen a neológ temetőkre jellemző, jóllehet a régi Jeruzsálemben a családok lehetőleg egy helyre temetkeztek, például, egy nemzedékeken át használt sziklasírba. Sírkövet — alighanem csak a középkor óta — csakis „új”, másra még nem használt anyagból szabad készíteni. Ugyanígy, a sírkő más célra később sem használható fel. A budai Várnegyedben a 17/18. század fordulóján a házakba épített zsidó sírkövek rituális szempontból temetőgyalázásnak számítanak.

Sírkő felállítására rendszerint az első *Jahrzeit* alkalmából kerül sor. Zsidó teme-

tőben hagyományosan tilos felirat nélküli sírkövet állítani. (Ez *bálvány* volna.) A sírkövet többféleképpen lehet elhelyezni a síron. Ehhez képest a felirat helye is változik. Régi hagyomány volt, hogy a sírjelet a halott fejéhez állítják. Ezt a hagyományt követi a keresztény szokás is. A hagyományos sírköveken a felirat — csak héber felirat — a külső oldalra került. Ha német vagy magyar nyelvű feliratot is készítettek, ez rendszerint rövidebb volt, mint a héber, legtöbbször csak a nevet adta meg, és a sírkő „hátsó” — a sírhantra néző — oldalára írták. Az újabb időkben állított sírköveknél, a neológiaiában inkább, mint az orthodoxoknál, a rend többé-kevésbé hozzáidomult a keresztény temetkezés gyakorlatához. Héber betűkkel rendszerint csak egy rövid bibliai idézetet írnak, vagy legfeljebb még az elhunyt zsidó nevét és a szokásos formulák rövidítéseit; s mindez a sírkőnek ugyanarra az oldalára, mint a felirat latin betűs részzeit.

Az a talmudi mondás, hogy sírfeliratok olvasgatása gyengíti az emlékezetet (Horajot 13b), nem a feliratok ellen van, hanem az eleven emlékezet dicséréte. Kegyes jócselekedet (*micva*), ha valaki nem hagyja, hogy a sírkő feliratában megkopjon a név. Vannak kegyes férfiak, *hószed*-ek, akik szabadidejükben fekete festékekkel és ecsettel járnak a zsidó temetőket szerte a világban, s újrafestik a feliratot a megkopott sírköveken, idegenekén is.

Tudós emberek gyakran maguk írják meg sírfeliratukat, vagy legalább rendelkeznek róla, mint Goldziher. De a zsidó sírfelirat sohasem egészen sztereotip. Feltétlenül tartalmaznia kell az elhunyt nevét és az elhalálozás dátumát, utóbbit a zsidó naptár szerint, hónapot és napot is, mert csak ez teszi lehetővé a *Jahrzeit* előírásos megünneplését. Rendszerint van benne azonban néhány egyéni sor vagy szó — idézet, bibliai kifejezés — az elhunyt jellemzésére, s befejezésül a vallásos megnyugvás néhány szava. Gyakran fel szokták írni a sírkövekre azt is, hogy *Sálom al Jiszráél*, „Béke Izráelre” (Zsolt. k., 125,5). Olykor akrosztichonba rejtenek bibliai idézetet, nevet, dátumot. Személyes szöveg szinte minden sírfelirat. Az elhunyt anyjának neve rendszerint a legelső sorban áll. (A *Kaddis*-ban mindig megnevezik az elhunyt anyját is.)

Sírkövek héber felirataiban gyakori rövidítések (a feliratok szerkezetének rendjében):

י"ד : „Itt van eltemetve (vagy: elrejtve)”

(*po nikbar / nitman*)

ט"ד : „Itt nyugszik (szó szerint: rejtőzik)”

(*po támun*)

(A héberben a fenti három kifejezés megfelel a görög–római világban a sírköveken használatos kezdőformulának: *entha de keitai / hic iacet*)

ל"פ : „Elment az örökkévalóságba”

(*hálah le-olámo*)

ר' : Rabbi / Úr

ת' : Tudós (*hákhám*)

נ"ן : „Sokáig (szó szerint: hosszú napokig) (éljen)”

(*jámim arukhim*)

(Csak ha még él az elhunyt apja)

- ו"ש : „Őrizze őt a teremtője”
 (sómréhu jócro)
 (Csak ha még él az elhunyt apja)
 „Áldassék a neve”
 (semo jitbarékh)
- ז"ו : „Emlékezetén legyen áldás (berákha)”
 (zikhrono / zikhronah li-vrákha)
- ז"צ : „Az igaz emlékezetén legyen áldás”
 (zekher caddik li-vrákha) (Prov. 10,7)
- פ"ע : „Béke reá”
 (álav / aleha ha-sálom)
- פ"נ : „Nyugalma (legyen az) Éden(ben)”
 (nóho / nóhah éden)
- ו"ח"ל : „Emlékezete éljen az örökkévalóságban”
 (zikhrono / zikhronah le-hajjé ha-olám ha-ba)
- ח"נצ"ח : „Legyen lelke bekötve az élet kötelékébe”
 (tehi nafso / nafsah cerúra bi-ceror ha-hajjim) (I. Sám. k., 25,29)
- צ"ו : „Őrizze meg őt Kősziklája és Megszabadítója”
 (jismeréhu cúro ve-goalo) (Zsolt. k., 19,15 stb.)
- פ"ס"ל : „A kis időszámítás szerint”
 (li-frát kátán)
- א"ם : Ámén, szela
- א"א"א : Ámén, ámén, ámén
- א"א"א : Szela, szela, szela

A feliratok szövegében a betűk fölé írt pont rendszerint rövidítést vagy évszámot jelez.

A rajeci maggid (R. Sálom ben Cvi ha-Lévi, megh. 1830) tréfás mondásaiból. (Kiadta Julius Dessauer, aki 1865 k. néhány éven át újpesti rabbi volt, s aki egyéb munkákat is közzétett a szólásokról, bölcs mondásokról. A „Nátán”-t alighanem álnévként használta.)

„Honnan tudjuk, hogy a világ évről évre rosszabb lesz? A sírfeliratokból; mert ezekben csak jó emberek halnak meg; s eszerint a gonoszak mind tovább élnek.”

(Nathan Dessauer, *Der jüdische Humorist*, Pest, 1865)

(9) Jelképek sírköveken

A zsidó sírkövek szebbek, mint a királyi paloták — mondja a Talmud (Szanhedrin, 96b; vö. Máté ev., 23,29). A „szebb” itt azt jelenti, hogy ’értékesebb’. De gyakran szebbek is. Ennyi domborműves díszítés a sírfeliratok mellett szinte csak zsidó temetőben található.

Aki díszíteni akarja a sírkövet, zsidó temetőben — hagyományosan — nem szobrot állít, hanem jelképeket faragtat a sztélére. A sírkövek díszítése újkori szokás. A képi ábrázolás sohasem nyomja el a feliratot. Szezárdi sírkövek díszí-

tése legtöbbször a Bibliára utal, például, az elhunyt nevével kapcsolatos történet valamely motivumára. Askenázi sírkövek inkább az elhunyt státusát jelzik. A felületet barokkos kompozícióba foglalják. A két szélen egy-egy oszlop: Jákin és Bóaz. Ezek fogják közre a feliratot. A hangsúlyozott timpanon vagy tető az oszlopok felett nemcsak lezárja felülről a képmezőt: sátor is, stilizált *ohel*, igaz embert (*caddik*) jelez. Az egyéb jelképek rendszerint a keret fölött vannak. Egy részük a halott nevére utal: növény- vagy állatábrázolások, amelyek németül vagy héberül értendők. Más részük jelzi az elhunyt foglalkozását, különösen a rangot jelentő foglalkozásokat. Külön nyomatékkal a *kohén* vagy lévita státust. Olykor az elhunyt érényeit, főként vallásos életmódját, jótékonyágát. S végül, azt is, ha szerencsétlenségben pusztult el vagy hirtelen halt meg. Emberi alak a hagyományos sírköveken szinte sohasem szerepel, még allegorikus figurák sem. Nem szerepelhet; sem dombormű, sem szobor. Hithű zsidó nem ájtatoskodhat emberi alak előtt (vö. Ex. 20,4-5). De a 19. század első harmadában Pesten is kezdett elterjedni, a keresztény temetők mintájára, a szobor-állítás; maga a *Hatam Szófér* emelte föl a szavát, Pozsonyból, e divat ellen (1832). Tény, ami tény: kevés fogantja volt.

varjú: katasztrófában halt meg

Tóra-tekerics: rabbi

Tóra-korona: rabbi

tekerics, író toll: *szaifér*

tégla alakú üres mező: emlékeztető Jeruzsálem pusztulására
szomorúfűz

szőlőfűt: termékenység, alkotó élet

szőlő: Lévi, lévita

szív: Herzl, Léb; jószívű, jószágos asszony

szarvas: Hirsch, Cvi, Ajjal

sófár: várja a messiást

sátor: rabbi, *rebe*

sas: Adler

ponty: Karpeles

persely: gyakorolta a jótékonyágot

parokhet: rabbi

pálma: igaz ember, egyenes jellem

pajzs: az érdemes ősökhez méltó élet

oroszlán: Arje, Júda, Jehuda, Löb, Löw

oroszlán, karddal: orvos

olló: Schneider

mozsár, mozsártörő: patikárius, gyógyszerész

menóra: „Az Örökkévaló mécsese az emberi lélek” (Prov. 20,27)

medve: Baer, Dov

mécses: hirtelen halál

macska: Katz

láng: mint a mécses

korona: jó név (Pirké avot, 4,17)

korona: fejedelmi személy (*gáon*), előkelőség

440. Családi sírjel
a Csörsz utcai
temetőben

korona, két láncsal: aranyműves
 könyvek, könyvespolc, könyvszekrény: tudós
 két törvénytábla: vallásos élet
 két oszlop: Jákin és Bóaz, mint Salamon Temploma előtt (I. Kir. k., 7,21); jámbor élet
 két lánc: aranyműves
 két kéz (a kézfej), a kohanita áldás jellegzetes tartásával (a gyűrűs- és kisujj külön a mutató- és középső ujjtól): kohén sírja; áldás
 két (!) Tóra-tekerecs, Tóra-köpenyben: *talmid hákhám*
 kancsó, kancsó és tál: lévita sírja (utalás a lévíták szolgálatára)
 ház, oszlop: példásan érényes élet
 hárfa: *hazzán*
 hal: Fisch, Fischel, Fischer
 hajó, süllyedő hajó: a halál oka szerencsétlenség volt
 gyertya: jámbor életű nő
 gránátalma (*rimmon*): példás vallási buzgalom
 galamb: szép nő; Jóna (Jónás)
 farkas: Wolf, Zeév
 fa, olykor két emberi alakkal: Havva (Éva) és Ádám
 egér: Meisel
 Dávid-csillag (*mágén Dávid*)

(10) Csörsz utcai orthodox temető

(XII., Csörsz utca 55)

(Látogatók előre jelentkezzenek. Tel.: 156-5098)

Pesten a zsidó temetőket a 19. században — a németországi gyakorlatnak megfelelően — a nagy köztemetők mellett jelölték ki. A város terjeszkedése folytán a temetők egyre kijebb kerültek, mindig a város szélére. A terjeszkedés megemésztette a legtöbb régi temetőt a város belső részein. Csak a zsidó temetők közül maradt meg néhány, a város korábbi szerkezetének is emlékéül.

A Csörsz utca ma a főváros egyik legrégebb eredeti állapotában megmaradt temetője; 1961 óta már nem temetnek ide. A kis területen összezsúfolt sírkövek a régiség hangulatát idézik. A telket az orthodox hitközség 1883-ban kapta a Fővárostól, s először 1890-ben temettek ide. Ez volt a 19. század végén a Tabáni, majd a kiterjedt Németvölgyi temető mellett a zsidó temető. Amazt több lépésben teljesen felszámolták a Csörsz utca beépítése, a „Novotel” szálloda és a Kongresszusi központ építése miatt, s mára csak ez a kis rész maradt meg belőle érintetlenül. Házak közé beékelődve, az utca szintje is följé emelkedett. Fal veszi körül, pár lépcsőn jutunk le a bejáratához. Lehet, hogy néhány sírt áthoztak ide egy korábbi temetőből is: a legrégebb sírkő (R. Semuél Abelesz, R. Jozsef Arje Abelesz fia) 1857-ből való.

A temető közepén vezetett kis út (*derekh kohanim*) bal oldalán többségükben női, átellenben pedig férfi sírokat találunk. Ezt a hagyományos orthodox rendet megbontja, például, az óbudai Freudiger család — férj és feleség — síregyüttese. A halottasház mögött, a temető sarkában egy érdekes — ritka — kettős sírkő: házaspár nyughelye. A férj sírkövén *kohén* áldásra emelt keze, feleségét szív díszíti.

Nagy tisztelet övezi Reich Jákob Koppel (1838–1929), a neves orthodox főrabbi sírját. A síron kő sátoztató van; az orthodoxia csak ilyen módon engedi meg a sír befedését, és csak jeles személyiségeknél. Sírkövén korona; a felirat szigorúan a hagyomány szerint — mint a temető legtöbb sírján — a „külső”, a *derekh*-re néző oldalon; alighanem részben a sírok elhelyezkedése miatt is. Reich a pozsonyi jesivában tanult, a *Hatam Szófér* egyik tanítványának lányát vette feleségül, s amikor elfogadta a budapesti meghívást (1889), a nagy mester elveit ültette át az

441. A Csörsz utcai orthodox temető. Középen a *derekh kohanim*

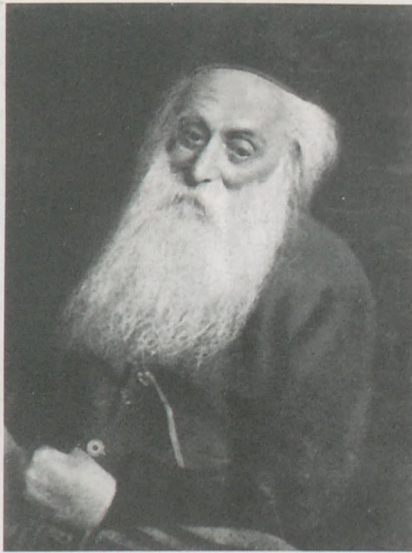
Orczy-ház, majd a Kazinczy utca orthodox községének életébe is. Semmi engedmény a vallási életben, és fenntartások nélküli lojalitás az állam iránt. Nagy energiával szervezte a hitközség életét, iskolát alapított (*Torat emet*, „Az igazság tanítása”), ahol a világi tárgyakat is oktatták, Budán, a Városmajor mellett létrehozták a hitközség kórházát (1920) és a Chevra Kadisa Szeretetházát (*hekdés*) (öregék otthona).

Annak idején esemény volt, hogy az orthodox hitközségek országos gyűlésén (1905) Reich héberül — értsd: *nem* az orthodoxia nyelvén, nem jiddisül — tartotta meg a beszédét. (Magyarul egyébként nem is nagyon tudott.) Már nyolcvanas éveiben volt, amikor — mint az orthodox hitközségek képviselője — elfoglalta helyét a felsőházban, ha csak jelképes módon is. Sokan zarándokolnak a Csörsz utcába egy-egy *kvitli*-t elhelyezni a híres rabbi nyughelyén. Előbb-utóbb talán majd igazi *ajhel* is épül föléje.

Régimódi rabbihoz méltón, halála alkalmából a *Múlt és Jövő* R. Reich néhány mondását közölte (1929).

„R. Koppel Reich adár hó 7 alkalmból minden évben nagy gyászbeszédet tartott, megemlékezve az év halottairól. A Chevra Kadisa, ősi tradíciót követve, három aranyat szokott neki tiszteletdíjúl küldeni. Legutóbb adár havában gyengélkedése miatt már nem tarthatott gyászbeszédet. A Chevra azonban most is elküldte a szokásos három aranyat. Mikor R. Reich ezt kézhez vette, mosolyogva szólt a főtítkárhoz: Mégiscsak igaz a közmondás, hogy *hallgatni arany.*”

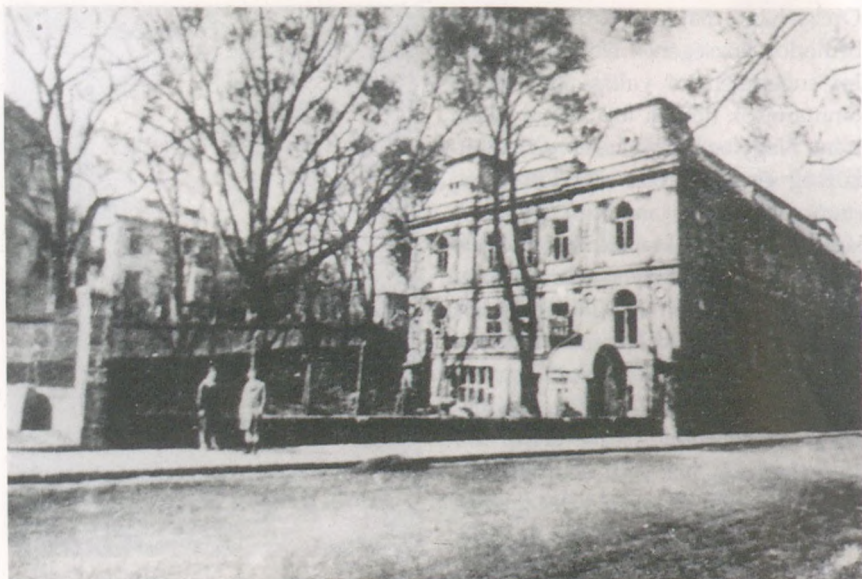
A temető másik nevezetessége Reich rabbi vejének, Hajjim Dávid Szóférnek a sírja; a *Hatam Szófér* leszármazottja volt.

442. Reich Jákob Koppel arcképe

443. Reich rabbi sírja a Csörsz utcai temetőben

444. XII., Városmajor
utca 64–66:
Az orthodox hitközség
egykori kórház- és
ambulatóriuma

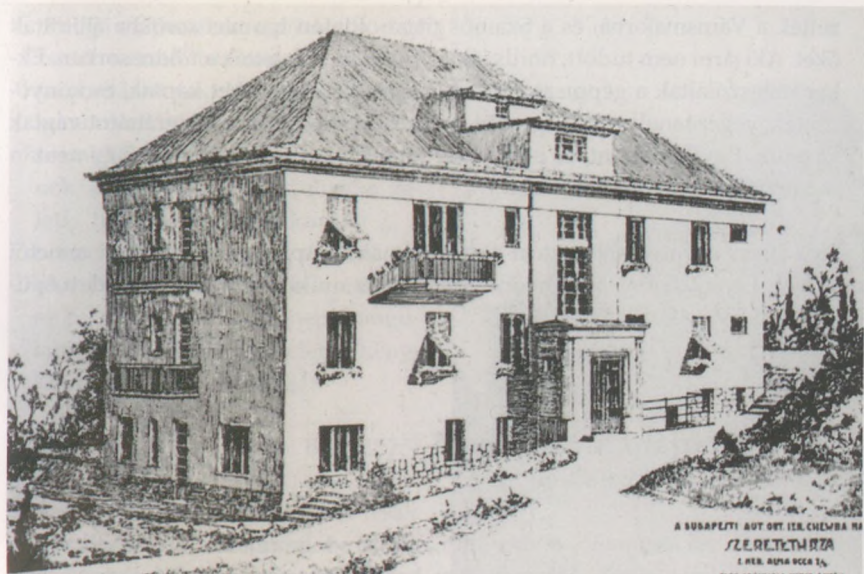
Akár itt is nyugodhatnék, de történetesen Pozsonyban temették el R. Reich elődjét, Hajjim ben Mordekhaj Efrajim Fischl Szófért (1821–1886), aki 1879-től haláláig volt a pesti orthodox hitközség rabbija, és szélsőséges ellenfele bármifajta modernizálásnak. Mereven hagyományos elvei hatással voltak a mai ultra-orthodoxia (a „szatmáriak”) felfogására.

Tragikus nap (1945. január 14) emlékét őrzi a temetőben az orthodox kórház (XII., Városmajor utca 64–66) mártirjainak emlékköve. Közvetlenül mellette, külön sírban kapott helyet a kórház — betegeivel együtt megölt — főorvosa, Bíró Dániel.

Két-három nappal a Maros utcai tömeggyilkosság után, vasárnap délelőtt 11-kor, egy nyilaskeresztes fegyveres csoport jelent meg a XII., Városmajor utcában lévő orthodox kórházban.

Szemanú (Böszörményi Nagy Emil) vallomása:

„...Kiadták a parancsot, hogy aki járni tud, keljen fel az ágyból, s öltözzön fel. Ezeket kisebb csoportokban leküldték a kórház udvarára, ott hátraarcot vezényeltek nekik, és géppisztollyal tarkón és hátba lőtték őket. Egyeseket a szeneskamrába küldtek, és ott lőttek le. 4 óra körül már az udvaron hullá hullá hátán feküdt. A nyilas testvérek a kórtermekben folytatták a munkát. Teremről teremre járva végeztek mindenkivel. Öregek, súlyos betegek, apró gyermekek egyaránt terítékre kerültek. A kórház igazgatója is ott lelte halálát. (...) Másnap nyilas őr állt a ház előtt, és nem engedett be senkit sem. Kedden reggel az udvaron fekvő és vörös szőnyegekkel letakart holttesteket leöntöttek petróleummal, azután pedig az épülettel együtt meggyújtották. Két napig égett az épület, és a hullák elégték, részben csak megszenesedtek. A holtteste-

445. XII., Alma utca 2:
Az orthodox hitközség
Szeretetháza

ket később az orosz hatóságok elszállították, de még egyes végtagok és emberi csontok ma is találhatóak a hamuban. Ott fekszik például egy női cipő, benne egy megszenesedett női lábbal. Itt-ott néhány csont. Ez minden, ami a Bíró Dániel kórház lakóiból még látható.”

A kegyetlen tömeggyilkosságnak 130 beteg és 24 fő személyzet esett áldozatul. Maga az épület teljesen kiégett, s a háború után lebontották. Helyére időközben két lakóház épült. Egykori telkének ma is üresen álló csücskében, a Gaál József utca — Városmajor utca torkolatának hegyes háromszögében, bokrok és virágok között, a földre fektetve, kis, rejtélyes, a fűben megbújó emléktábla.

Pár nap múlva (január 19) a nyilaskeresztesek végeztek a szomszédos Szeretetház (Városmajor utca 62 — Alma utca 2 sarok) összesen 90 gondozottjával. A Szeretetházat már korábban, november 4-én, majd 11-én ki akarták üríteni, kihajtották az utcára és felsorakoztatták az ott lakókat, már aki járni tudott közülük. Először a budapesti rendőr főkapitányság, másodszer a Nemzetközi Vöröskereszt delegátusa, Friedrich Born, utóbbi személyesen sietve a helyszínre, megakadályozták az öregek otthonának felszámolását, de ezen a januári napon a Vöröskeresztnek már nem volt módja Budán a beavatkozásra.

„Január 19-én a Szeretetház keresztény alkalmazottja átment az átellenben levő iskolában levő honvédkórház parancsnokához, egy tábornokhoz, és ennek védelmét kérte. A tábornok kijelentette, (...) hogy nem tud segíteni. (...) Erre (az alkalmazott) közölte az intézet aggastyán lakóival, 70 éven aluli alig volt közöttük, hogy aki tud, menjen, amerre lát. Egész nap hullott az akna, és szegény öregek nem mertek nekiindulni. Négyen mégis rászánták magukat, ezek azután meg is menekültek. A többi hetven azonban reszketve várt. Este 7 és 8 között megjelentek a zöldinges testvérek. Kijelentették, hogy el kell szállítani az ápolottakat. Különválasztották a férfiakat és a nőket. A nőket leve-

zették a Városmajorba, és a Szamos utcai oldalon hármassorokba állították őket. Aki járni nem tudott, hordszéken vitték le, és letették a földre sorban. Ekkor megszólaltak a géppisztolyok. (...) Egyesek csak sebet kaptak, és könnyörögtek, végezzenek velük egészen. Hőhéraik erre három kézigránátot vágtak közjük. Egyik robbant, és ettől tüzet fogtak a ruhák. A tűz és a fagy azután befejezte az emberek munkáját.”

Sírja nincs a Városmajor utcai áldozatoknak, csupán a Csörsz utcai temetői emlékjel, a *kenotáfium*. Az orthodox Szeretetház működik ma is; az eredeti épület újabbakkal egészült ki.

(11) Salgótarjáni utcai temető

(VIII., Salgótarjáni utca)

Az első pesti zsidó temető, a Váci úton, eltűnt, s felszámolták a másodikat is, a Lehel utcait, beépítették. Ma már nem használják a hajdani Köztemető úton 1874-ben megnyitott harmadik temetőt sem, de ez még megvan, nagyjából abban az állapotban, ahogyan a háború végén volt, s még élnek benne a sírok: fölkeresi őket egy-egy látogató.

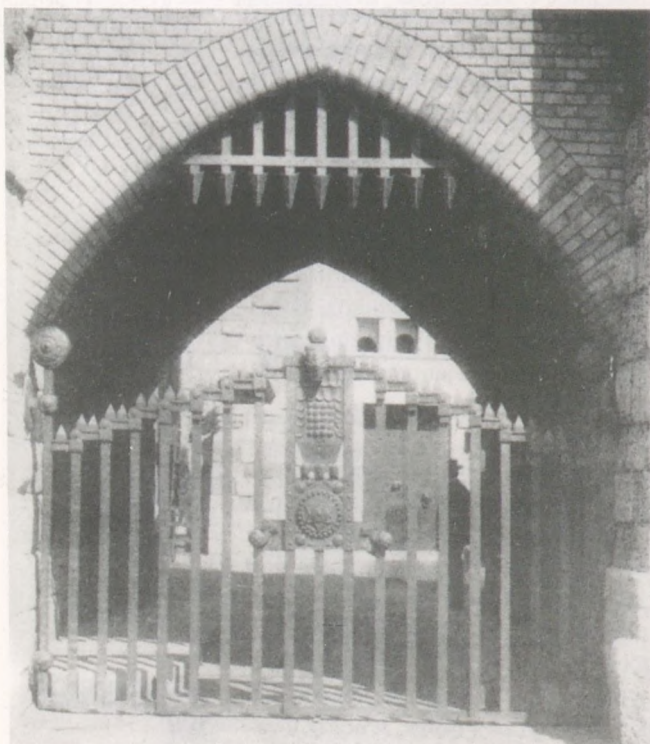
446. A Salgótarjáni utcai temető

kapubejárata. Tervezte: Lajta Béla, 1908

A Salgótarjáni utcai zsidó temetőt, a Külső-Józsefváros külső szélén túl, a tehérpályaudvar északi oldalánál, kerítés választja el a Köztemető / Fiumei úti

polgári temetőtől, amelynek maga a keleti nyúlványa vagy csücske. Az elválasztó kőkerítés mint rituális határ (ez is: *mehica*) lehetővé tette a zsidó hagyományok összeegyeztetését az állami rendelkezésekkel. Hasonló kerítés van, vagy volt, a főváros minden zsidó temetőjének a köztemető felé eső oldalán.

A temetőt 1874-ben nyitották meg. A következő évtizedekben ez volt a pesti hitközség reprezentatív temetkezési helye. A kapubejáratot Lajta Béla tervezte. Várkastély jellegű, zord épület, magas, csücsös tetőzet, az épület belső részén torony, a kapun rostély. (Az építész emléke angliai hangulatokról talán.) Mai, kissé romos állapotban, bár lakják, mint egy régi színházi előadás ittfeljött, romantikus díszlete. A kockaszerű szertartási épület szintén Lajta Béla tervezte; most szomorú omladék.

„Felejthetetlenül hangulatos a régi zsidó temető bejárója és kupolás szertartásterme. Valami szokatlan komor vallásos érzés ragadja meg a szemlélőt a nagy héber betűs pilonok, a hatalmas vasrács, majd a keleti, fehér csillogású kupola s a benne levő feketearany festésű terem láttára. Ez már nem építészet, ez piktúra, mely (...) ünnepi hangulatra és szorongó tiszteletre kényszeríti a temető látogatóját.”

(Málnai Béla, 1925)

A szertartási terem kupolája csak valamikor 1970 k. omlott be, a vaspuszárny, a hatalmas *menóra* eltűnt már korábban. De a falak még épnek látszanak, szilárdak, az épület szerkezete még tisztán felismerhető. Nem hármas osztatú épület, mint a hagyományos zsidó ravatalozók. Előkészítő helyiséget (*táhara*) ma csak egyet lehet azonosítani, a bejáratától balra, benne még ép a hatalmas vörös márványasztal, még megvan a vízmelegítő katlan tűzhelye is. A női *táhara* talán a pincében lehetett, mert az emeleten, az öltöztető helyiség fölött, a rabbiszoba romos maradványai vannak.

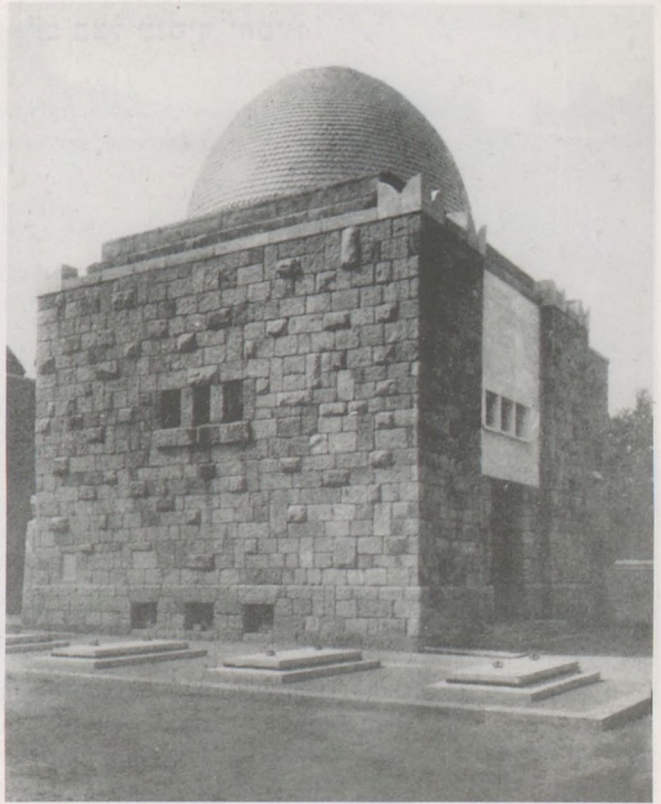
Az épület bejáratánál két négyzetes alapú kő kandeláber törzsén a halotti liturgia szövege olvasható. A kapu fölött is — jellegzetesen Lajta stílusú héber betűkkel — felirat:

תשב אנוש עד רכא ותאמר שוכו בני אדם

„Visszatérid a halandót a porba,
és ezt mondod: Térjetek vissza, emberek.”

(Zsolt. k., 90,3)

A felirat néhány betűje fölött kis körök, ezek a betűk adják az építés évszámát: 668 (1908). A kijárat kapu fölött, a temető felé eső oldalon, ugyancsak felirat:

447. Salgótarjáni utcai temető: Az egykori ravatalozó. Tervezte: Lajta Béla, 1908

מה יקר חסדך אלהים ובני אדם כצל כנפיך יחסיון

„Isten, mily becses a kegyelmed,
az emberek szárnyad alatt oltalmat találnak.”

(Zsolt. k., 36,8)

Az épület jobb oldalán a falban vörös márványtáblán apró betűs héber felirat, ugyancsak a temetési liturgia imái, némely szót, mintha kódex volna, Lajta még ki is pontozott.

Még a második világháború alatt, 1944/45 telén és a háború után is, egészen az 1950-es évek végéig, alkalmilag volt itt temetés. Ide temette, együtt, egyszerre, 1945. február 14-én Scheiber Sándor az apját, Scheiber Lajost, aki 1920 óta haláláig a Nagy fuvaros utcai zsinagógában körzeti rabbi volt, s a gettó heteiben kórházban hunyt el, és az édesanyját, szül. Adler Máriát, akit az Üvegházban gyilkoltak meg, férje halála után egy nappal, a nyilaskeresztesek.

A pesti zsidó polgárság: az asszimiláns zsidó társadalom nyugszik itt. Mások is, persze, hiszen a Salgótarjáni utca az egész hitközség temetője volt, de a látogató a dualizmus korának kellekei között érzi magát. A nagypolgári részben csak a kövek is vagyont érnek. A budai Buday-Goldberger, a csepeli Weiss, a hatvani Hatvany-Deutsch családok síremlékei az osztrák-magyar kiegyezés és az első világháború közötti évtizedek magyar nagyiparos elitjének emlékjelei. A

gyáriparosok leggazdagabbjai közül, természetesen, csak azok a családok temetkeztek ide, amelyek megmaradtak a zsidó vallásban. A dúsgazdag csepeli gyáros, br. Weiss Manfréd (1857–1922), és felesége, nagylelkű alapítványok jólelkű úrnője, Weiss (szül. Wohl) Alice (1865–1904), a temetőben gőgösen elterpeszkedő emlékművet kaptak. Az iparbárok sírjeleinek monumentalitása olykor komikus hatást kelt. Nem a régi zsidó temetők légkörében érezzük magunkat, ehhez a távolibb parcellák egyszerű sztélé sírköveihez kell kigyalogni, inkább a millenniumi ünnepek díszmagyarjai között.

A gazdagság és befolyás temetőjében külön figyelmet érdemel, már csak szerénysége miatt is, a Rabbiképző- és előjárósági sor, a szertartási épület közvetlen közelében, jobboldalt, de azért láthatóan — és ellentmondva a hagyománynak — a repre-

448. Kő kandeláber a ravatalozó előtt

zentatív sírokhoz képest a háttérben. Itt vannak eltemetve, egymás mellett, a professzorok közül Bloch Mózes, Bacher Vilmos, Kaufmann Dávid, továbbá Mayer Kayserling, Brill Sámuel Löw és a hitközség több vezetője. Régen a szertartási épület felől lehetett megközelíteni a sírokat, s így a héber feliratok a sztélé vagy obeliszk „külső” oldalán voltak, de ezt az utat benőtték a bokrok, s a belső sorban a sírok most látszólag a keresztény temetők mintája szerint helyezkednek el.

449. A ravatalozó kijárata

A Pesti Chevra Kadisa előljárósága, választmánya és képviselőtestülete mélységes fájdalommal és a pótolhatatlan veszteség érzetével jelenti, hogy

nagyméltóságu

Dr. Vázsonyi Vilmos ur

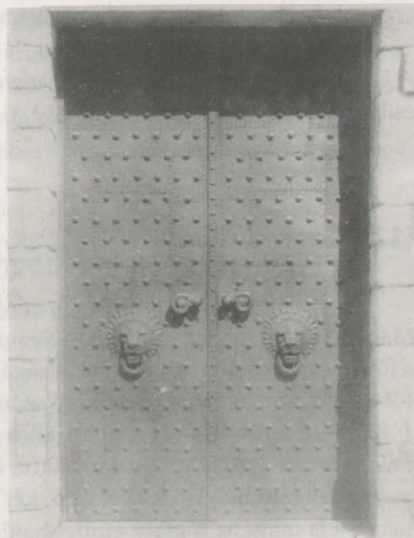
v. b. t. t., ny. m. kir. igazságügyminiszter,
a Pesti Chevra Kadisa nagyérdemű választmányi tagja

hazájának és felekezetének szentelt élete 58-ik évében folyó hó 29-én Badenbea elhalálozott.

A Megdicsőült a közügyeknek szentelt munkássága mellett felekezetünk minden rendű ügyének lelkes és hűséges támogatója és chevra kadisánknak egyik kimagasló disze volt. Nagyszabású és eredményekben gazdag munkássága felekezetünk történetében nevének halhatatlanságot biztosít.

A nagy halott tetemét június hó 1-én délután 3 órakor helyeztük a központi városháza udvaráról a kerepesi uti izr. temetőben örök nyugalomra.

Áldás és béke hamvaira!

450. Érckapu a ravatalozó épületén

Az árkádszerű emlékmű két szárnyának kilenc kőfalán sok tízezer név van felírva, a Vészkorszakban meggyilkolt 600 000 magyar zsidó áldozat közül azoké, vagy legtöbbjüké azoknak, akiket név szerint ismerünk. Sok nevet csak ceruzával toldottak be, utólag. A falak mindkét oldalán, a nevek fölött, bibliai idézetek. Balról jobbra haladva:

כי עלה מות בחלונינו

„Ablakainkon rontott be a halál.”

(Jer. 9,20)

וספרה הארץ משפחות משפחות לבר

„És gyászolt az ország családonként külön-külön.”

(Zekh. 12,12)

שמעתי ותרנו בטני לקול צללו שפתי

„Hallottam, és megrendült belsőm,
a hírre megremegtek ajkaim.”

(Hab. 3,16)

הן אצעק חסם ולא אענה

„Kíáltottam erőszak miatt, nem hallgattak meg.”

(Jób 19,7)

העל ואת לא תרנו הארץ ואכל כל יושב בה

„Minderre ne rendüljön meg a föld,
és ne gyászoljon minden lakosa?”

(Ámosz 8,8)

העל ואת לא תרנו הארץ ואכל כל יושב בה

„Kívülről fegyver pusztított, belülről rémület.”

(Deut. 32,25)

או יבקענו כשחר אורך

„Mint a hajnal, felvirrad világosságod.”

(Jes. 58,8)

כי אכן סקיר תועק

„A kő is kiált a falból.”

(Hab. 2,11)

ראה עניי וחלצני

„Nézd nyomorúságomat és ments meg.”

(Zsolt. k., 119,153)

ונתתי רוחי בכם וחיייתם

„Szellemet bocsátok rátok, és feltámadtok.”

(Ez. 37, 14)

בצר לי אקרא יהוה

„Gyászomban Téged hívlak, Istenem.”

(II. Sám. k., 22,7)

כבוד יהוה יאספך

„Isten dicsősége borul föled.”

(Jes. 58,8)

יחיו סתיך

„Élnek a Te vértanúid.”

(Jes. 26,19)

והילילו שירות היכל

„Jajjá változtak a Szentély énekei.”

(Ámosz 8,3)

ובמותם לא נפרדו

„Halálukban sem váltak meg tőlünk.”

(II. Sám. k., 1,23)

על אלה חשכו עינינו

„Miattuk homályosodnak szemeink.”

(Siralm. k., 5,17)

כי לא תעוב נפשי לשאול

„Nem engeded lelkemet az enyészetnek.”

(Zsolt. k., 16,10)

איך נפלו הנכורים

„Hogyan hullottak el a hősök...”

(II. Sám. k., 1,19)

Az emlékmű mögött két sírban a második világháború alatt meggyalázott Tóra-tekercek maradványait temették el. Az emlékmű közelében (A parcella) a második világháború zsidóüldözéseiben meggyilkolt áldozatok tömegsíriai találhatóak, a kivégzések helyszínén exhumált és ide áthelyezett halottak, mártírhaláluk szerint elrendezett, nagy sírokban, köztük a pesti gettó áldozatai a Klauzál téri tömegsírból.

A temető óriási területét már eleve a hagyományos zsidó előírásoknak megfelelően, meghatározott rend szerint tagolták. A 4/A parcellában, az Emlékfal mögött, tudós rabbik nyugszanak, köztük Kohn Sámuel és Hevesi Simon („Dohány-templom”), Adler Illés (Rumbach utcai zsinagóga) és Scheiber Sándor (Rabbiképző Intézet) (R. Scheiber sírjának száma: 4/A 11–14/A). A Lehel utcai temetőből ide áthelyezett sírok között van Wahrmann Izráel és Wahrmann Júda sírja. Goldziher Ignác (héber nevén: Jichák Jehuda ben Aharon Jóm Tov) sírja egy sorral hátrább, a 2. parcellában van; Goldziher nem volt rabbi. Ezek közelében van Rózsavölgyi Márk, a híres zeneszerző sírja, és itt vannak — másodlagosan

— eltemetve az 1848/49. évi magyar szabadságharc zsidó hősei is. Közös síremléküket Lajta Béla készítette. Felirata:

„Az 1848/49. évi szabadságharcban résztvevett honvédek és katonák közös nyugvóhelye. Hamvaikat a pesti Chevra Kadisa az 1848. év óta fennállott, 1874. évben megtelt és 1910. évben hatósági rendelkezés folytán végleg megszűnt régi Váci úti, utóbb Lehel utcai temetőből helyezte át. Zsidó hősök porán e be-

453. Emlékmécses

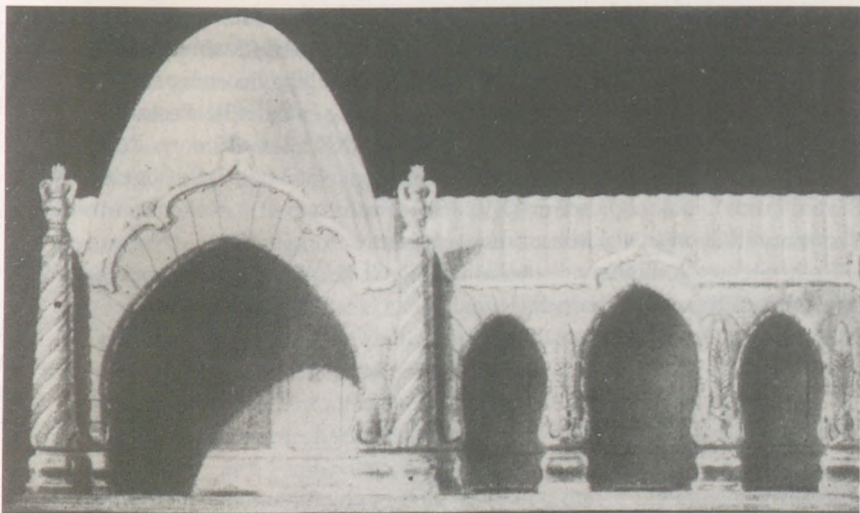

szédes sír előtt örök nagy századok megálljatok, reájuk ti fonjatok babért, s ti mondjátok nekik, míg áll e föld: hogy él, virul, s szabad hazátok.”

Az 5/B a művészek és tudósok parcellája, itt van eltemetve — többek között — Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* szerkesztője, és felesége (a szarkofág jellegű síremlék Lajta Béla munkája), Bródy Sándor (1863–1924), Szép Ernő írók, Kálmán Oszkár operaénekes, Gózon Gyula színész, Kellér Andor (1903–1963) és Kellér Dezső (1905–1986) író és konferanszié, a kabarék világának két utolsó tanúja, és sokan az elmúlt évszázad magyar művészetének jeles szereplői közül, Kóbor Tamás, Herman Lipót, a történetíró Marczali Henrik (1856–1940), az orientalista (turkológus) Kunos Ignác (1860–1945). És sokan mások; egy képzeletbeli Nemzeti Pantheon képzeletbeli szobrainak nem kis része.

A pesti község halálózási anyakönyvei 1836 óta, kisebb hiányokkal, megvannak. Egy időben ezek az anyakönyvek tulajdonképpen a rákoskeresztúri temetkezéseket foglalták jegyzékbe. Ma a legnagyobb magyar zsidó életrajzi lexikon ezekben a fóliánsokban van elrejtve. Többeknek, jeles személyeknek, csak itt találtuk meg a pontos születési és halálózási adatait mi is.

Rákoskeresztúron, mint a Salgótarjáni úti temetőben is — mindkettő, nem egészen a zsidó hagyomány szerint, inkább a korszak egyéb temetőihez hasonlóan, a polgári reprezentáció színtere is volt —, a síremlékeket, aki tehetett, jónevű művészek műhelyében rendelte meg. Csak Lajta Bélának több mint két tucat munkája van a rákoskeresztúri sírkertben (és számos más a Salgótarjáni úton). (Lajta egy időben a zsidó temetők művészeti tanácsadója vagy felügyelője is volt.) Különleges látvány a Kozma utcai kerítésfal mentén a kriptasor. Művészettörténeti nevezetesség számba megy Schmidl Sándor és neje színes, szecessziós virágmintákkal díszített majolika kriptá-építménye, Leitersdorfer (Lajta) Béla és Lechner Ödön munkája (1903), a ravatalozó épületétől jobbra. Ugyanerre esik a bankár-nagyiparos Kornfeld család síremléke, az építész Wellisch család kriptája, a másik irányban az óbudai textilgyáros budai Goldberger család sírboltja.

454. Lajta Béla, Árkádsírok terve a Kozma utcai temetőben

Br. Kornfeld Zsigmond (1852–1909) a bécsi Rotschildok közvetítésével jött Budapestre (1878), hogy rendbe tegye a Magyar Általános Hitelbank ügyeit. Kapcsolatai révén jelentős összegű külföldi kölcsönt szerzett az állami pénzügyekhez, s bankja ezzel félhivatalosan az állami (nemzeti) bank helyzetébe került. A századvég állami pénzügyeiben mindvégig döntő befolyása volt: államkölcsönöket szerzett (1888, 1892), ő hajtotta végre a pénzreformot (1894) stb. A bank hatalmas befektetésekre és fejlesztésekre is vállakozni tudott (Fiume: kikötő, olajfinomító; Budapest: a Ganz gyár, malomipar; többféle cukorgyár). Kornfeld a tőzsdén is szerepelt, elnökké választották, s a tőzsde az ő idejében tért át a magyar nyelvre. Művészetkedvelő férfi, aki szabadságát Olaszországban, műemlékek látogatásával töltötte; barátai közé számított Goldziher, Kármán Mór, Marczali Henrik. A felsőház tagja lett (1901), a bárói címet közvetlenül halála előtt kapta meg. Mindvégig zsidó maradt, és részt vett a hitközség életében is.

(13) Rákoskeresztúri orthodox temető

(X., Gránátos utca 12)

A Kozma utcai temetőhöz északról csatlakozik a budapesti orthodox hitközség jelenlegi temetője. Kovácsoltvas kapuját a Kozma utcai temető oldalfala mellett lehet megközelíteni. A háromszögletű szertartási helyiség középső része a ravatalozó, mellette kétoldalt állnak a férfi, illetve női halottmosdató és öltöztető helyiségek. A mosdatáshoz — a *mikve* szabályaira tekintettel — itt esővizet használnak.

Az első sorban itt is rabbik sírjai. A temetőben egyébként csak felhantolt sírok vannak, az orthodox hagyomány a sír lefedését nem engedi meg, a neveket mindig álló sírkőre (*maccéva* / *sztélé*) kell írni.

Nagy-Budapest területén több helyütt van még zsidó temető, még nem mindegyik beépítve vagy elfeledetten: Budafokon (XXII., Kinizsi utca 6 — Temető utca, a köztemető 7. és 8. parcellája között), Cinkotán (XVI., Szabadföld út), Csepelen, Kispesten (XIX., Temető utca 6), Mátyásföld/Nagyicctelepen (XVI., Pesti határút), Nagytétényben (XXII., Szentháromság utca 40), Pestszentlőrincen (XVIII., Sallai utca 113), Pestszenterzsébeten (XX., Temető sor), Rákosscabán (XVII., Göcsej utca), Rákoshegyen (XVII., Napkelet köz), Rákoslígeten (XVII., Bártfai utca), Rákospalotán (XV., Szentmihályi út), Rákosszentmihály/Kisszentmihályon (XVI., Rozsos utca), másutt is.

Ezek a temetők alighanem utolsó emlékei a korábban önálló községek 1944-ben elpusztított zsidó népének.

XIV. Zsidó élet ma Budapesten

(1) Néhány esemény a közelmúltból, amelyek jelzik a változásokat a zsidó közösség helyzetében

1968. december legvégén megjelent, s azonnal hatalmas könyvsiker lett Kardos G. György *Avraham Bogatir hét napja* című regénye (Budapest: Magvető Könyvkiadó).
- 1974: Megjelent Ember Mária *Hajtűkanyar* című, dokumentarista elemeket is felhasználó regénye (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó) az 1944 nyár eleji munkaszolgálatos deportálásokról (Strasshof stb.).
1975. szeptember: A *Valóság* című folyóiratban „Egy előítélet nyomában” címmel megjelent Száraz György tanulmánya. A következő évben, bővebb szöveggel, a Magvető Kiadó könyv alakban is kiadta a *Gyorsuló idő* című sorozatban (1976). Ez az esszé volt Bibó István háború utáni tanulmánya óta az első komoly beszéd Magyarországon a szélesebb nyilvánosság előtt a közelmúlt „zsidó sebek” (Pap Károly) és magyar tragédia okairól.
- 1977: Az Egyesült Államokban megjelent Andrew Handler antológiája a magyar-zsidó novellairodalomból: *Ararát. A Collection of Hungarian-Jewish Short Stories* (Cranbury, NJ: Associated University Presses). A gyűjtemény magyarul is alig-alig hozzáférhető szövegeket tett közzé angol fordításban. A magyar zsidók szellemi teljesítményét a budapesti hitközség hivatalos értékrendje és a zsidó közvélemény évtizedeken át főként a magyar nemzeti célok szolgálata szempontjából ítélte meg és méltányolta, most Handler antológiája jelezte, hogy a magyar zsidó szellemi élet képviselőinek helye van az egyetemes zsidó kultúrában is.
- 1982: Illyés Gyula, „Sorsválasztók”. A színpadi mű történetében az okozza a drámát, hogy főhőse, egy színész, aki addig magyarnak („keresztény”) tartotta magát, megtudja: zsidó. Anyját a nyilasok a Dunába lőtték, s ő az anyjának tudta azt, aki annak idején kimentette egy halálmenetből és — saját gyermeke helyett — felnevelte. Megrendültségében azonnal elhatározza, hogy kivándorol Izraelbe. Egy újabb fordulat során kiderül: a történetet csak anyja találta ki, hogy leplezze a házasságkötése előtt született fiának származását. A darab akkor sokak szemében bátornak tetszett, mert évtizedeken át elhallgatott társadalmi kérdéseket feszegetett. A későbbiek felől visszatekintve, inkább az látszik jelzésnek benne, hogy a zsidóság leválasztódásáról beszélt. Ezzel akaratlanul is anticipálta azokat az egy évtizeddel későbbi szélsőséges, zsidóellenes politikai törekvéseket, amelyek a zsidóságot kizárnák a magyar társadalomból.
1983. december 25: Megjelent a *Salom Nyílt Levele*. Közel húsz éven át, 1967, az úgynevezett „hatnapos háború” óta nem volt zsidó sajtónyilvánosság Magyarországon; az egyetlen lap, az *Új Élet*, a Magyar Izraeliták Országos Központjának szürke közlönye volt. A süket csöndet egy engedély nélküli

kiadvány („szamizdat”) törte meg, amelynek két számából később a *Magyar Zsidó* című, három számot megért ellenzéki politikai folyóirat kinőtt (1987–1988). A kiadványok mögött Gadó György állt.

- 1984: A Magyar Füzetek kiadásában, Kende Péter szerkesztésében Párizsban megjelent a *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* című tanulmánygyűjtemény (Karády Viktor, Kovács András, Sanders Iván, Várdy Péter írásai), s először tette szociológiai elemzés tárgyává a zsidóságot mint társadalmi csoportot és mint élettapasztalatot.
- 1984: A Gondolat Kiadónál megjelent, Hanák Péter szerkesztésében, a *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* (Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon) című tanulmánygyűjtemény, mely újra közölte, erős válogatásban, a századelőn (1917) a *Huszadik Század* körkérdése nyomán kibontakozott vitát az úgynevezett zsidókérdésről, valamint Bibó István „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” című tanulmányát (1948).
- 1985: A *Medvetánc* 1985/2-3 száma közölte Erős Ferenc, Kovács András és Lévai Katalin szociológiai tanulmányát: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? (Interjúk).”
- 1985: Megjelent a *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában* című cikkgyűjtemény, szerkesztette Simon Róbert (Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat, 3) (Budapest: ELTE, 1985). A kötet az úgynevezett zsidókérdés körüli vitákat dokumentálja a 20. század szociológiai és politikai irodalmából. Bár az egyetem Tudományos szocializmus tanszéke adta ki, röviddel megjelenése után betiltották, még meglévő példányait bevonták.
- 1986: Szenes Sándor *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók* (Budapest: A szerző kiadása) című kötete a magyar, német, nyilaskeresztes zsidóüldözéssel szembeszegülő keresztény egyházi személyeket szólaltatta meg. — A könyv második kiadása (1994) Függelékben közölte, magyarul először, az Auschwitz-jegyzőkönyv teljes szövegét, abban a fordításban, amelyet 1944-ben a „Jó Pásztor” munkatársai készítettek.
- 1987: A Pasaréten, a II., Szilágyi Erzsébet fasor és Nagyajtai út sarkán a Wallenberg család, Nicolas M. Salgó, az Egyesült Államok akkori budapesti nagykövete és a Főváros szobrot állítottak Raoul Wallenberg emlékére. (Varga Imre műve.) Felöltős, vékonyka férfi jobbkézrel robusztus nyers vörösmárvány falakat tol szét. Az egyik fal hátoldalán laposdombormű: a Sárkányölő; mellette — utalásképpen Wallenberg háború utáni sorsára — latin idézet:

„Tempora si fuerint nubila solus eris.”

(Ovidius, *Tristia* I, 9.6)

Magyarul: „Ha viharossá válnak az idők, egyedül maradsz.”

A márványkő felületére fekete festékkel hatágú csillagokat festett valaki (1990); nyomai, halványan, látszanak azóta is.

- 1988 tavaszán a Gondolat könyvkiadónál megjelent Randolph L. Braham *A magyar Holocaust* című könyvének magyar kiadása. A két hatalmas kötetet eleinte nem terjesztették nyilvánosan, csak a hitközség irodájában lehetett megvásárolni.
1988. november 20: A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület megalakulása. A tagsági igazolványok számozását — a Vészkorszak áldozataira emlékezve — a 600 001 számnál kezdték.
- 1988 óta működik a Bethlen Gábor tér / István úton az „*Oneg sabbát*” klub, utóbb egyesület, mely vallási, kulturális és társasági programokat szervez főként zsidó fiatalok számára.
- 1988 végén megjelent a *Múlt és Jövő* antológia, majd 1989-ben a hajdan, a két világháború között, Patai József idején korszakos jelentőségű zsidó kulturális folyóirat új folyamának 1. füzetét.
- 1988 folyamán ismét megkezdte budapesti tevékenységét a *Szokhnut / Jewish Agency for Israel*, mely mint a Nemzetközi Cionista Szervezet (*World Zionist Organization*) ügynöksége a zsidók izraeli kivándorlását (*alijja*) készíti elő. Budapesten héber nyelvtanfolyamokat és kulturális köröket tart fenn, diákok izraeli nyaralását és egyetemi előkészítő tanulmányait szervezi, az *alijja* előkészítéséül.
- 1988/89 telén vita robbant ki a magyar zsidóság köreiben a zsidók nemzetiségi státusának ügyében. A vita közvetlen oka a nemzeti és ethnikai kisebbségek helyzetét szabályozó törvény előkészítése volt. Az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat felsorolta a magyarországi nemzetiségeket, nemzeti kisebbségeket, s bizonyos kollektív jogokat garantált számukra. Lehetőség lett volna arra, hogy a zsidóság is éljen e szabályozás előnyeivel. A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület tagjainak egy csoportja felhívást tett közzé, hogy az 1990 januárjában esedékes népszámlálás kérdőívén külön kérdés nélkül is vallja zsidó nemzetiségűnek magát mindenki, aki így tartja. Mintegy ötszázan voltak, akik ezt a felhívást követték, és az 1990. december 11-én, *hanukka* napján megalakult Magyarországi Zsidók Nemzeti Szövetségébe körülbelül 900 fő lépett be. A többi zsidó szervezet fenntartotta, legalább hallgatólagosan, az 1868/69. évi kongresszus álláspontját, ti. azt a felfogást, hogy a zsidóságnak Magyarországon nincs nemzetiiségi jellege. Az érintett rétegeket erősen befolyásolta a Vészkorszak emléke, a származási kritérium érvényesítése a zsidótörvényekben és a deportálások során, s a félelem attól, hogy a nemzetiségi státus elfogadása nyomán esetleg kétségbe vonható lesz a zsidóság beilleszkedése a magyar társadalomba. A hitközség elhárítólag foglalt állást: nem kívánta megváltoztatni a zsidóság jelenleg fennálló közjogi státusát (1992. június 10), de közleménye nem zárta ki a lehetőséget annak, hogy később álláspontja esetleg ebben az irányban mozduljon el. A végül elfogadott törvény (1993: LXXVII. tv.) nem tesz említést a zsidóságról mint nemzetiségről, de megteremtette a jogi lehetőséget ahhoz, hogy legalább ezer személyből álló népcsoportok bármikor ezt a státust igényeljék.
1989. június 15: Ismét megnyitotta budapesti irodáját a „*Joint*” (*Joint Distribution Committee of American Funds*), a segítségre szoruló zsidók támogatásával foglalkozó amerikai szervezet.

1989. június 16: Nagy Imre és mártirtársainak temetése a Hősök terén, a bakacsinba — fekete vászonba — bevont Múcsarnok lépcsőiről. A búcsúztatás során egyenként felolvasták az 1956 utáni megtorlás valamennyi áldozatának nevét. Senki nem gondolt rá akkor, de utólag már felismerhető volt, hogy ez a ritus ugyanaz volt, mint a zsidó mártirjegyzékek (*Memorbuch*) hagyományos felolvasása a zsinagógákban (*mazkír nesámot, hazkárát nesámot*). A nagy politikai változásokra készülő magyar közvélemény a zsidó hagyomány egy spontánul megelevenedő elemét fenntartás nélkül elfogadta a nemzeti megemlékezés szertartási keretétül egy történelmi pillanatban.
1989. július 10: Megnyílt a Zsidó Világkongresszus budapesti irodája.
1989. augusztus: A brooklyni (New York, U.S.A.) lubavicsi haszid (*hászid*) zsidó közösség rabbit küldött Budapestre. A budapesti haszid gyülekezet 1992-ben megkapta a Vasvári Pál utcai zsinagógát. Az épületet 1993 nyarán renoválták, kifestették, az őszi nagyünnepekre nyílt meg ismét.
- 1989/90. tanév: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megindult a képzés a hebraisztika szakon.
1989. szeptember 18: Izrael Állam külügyminisztere hivatalos látogatáson volt Budapesten. Helyreállt Izrael és Magyarország között a 22 évvel azelőtt utóbbi által megszakított diplomáciai kapcsolat. Ismét megkezdte működését Izrael Állam budapesti nagykövetsége, s Magyarország is nagykövetséget nyitott Tel-Avivban.
1989. augusztus 4: Raoul Wallenberg születésének 77. évfordulóján emléktáblát helyeztek el a Pozsonyi út — Wallenberg utca sarkán álló házban (XIII., Wallenberg utca 11), készítette: Bottos Gerő (BG).
- 1989: A Műszaki Könyvkiadó megjelentette a *Magyarországi zsinagógák* című könyvet, nagyobb részében Gazda Anikó (1933–1990) építészmérnök munkáját, mely gazdag fényképanyagával és alapos történeti tanulmányaival hitelesen írja le a magyar zsinagógákat.
- 1989 novemberében megjelent a *Szombat*, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóiratának 1. száma.
1989. december 19: A M. Tud. Akadémia székházában megalakult a Magyar–Izraeli Baráti Társaság.
1990. január 14: A Kossuth Rádió (Budapest I) „Vasárnapi újság” című műsorában Csurka István, abban az időben a Magyar Demokrata Fórum (MDF) egyik vezető és hangadó politikusa, „Ébresztő, magyarság” címmel felolvasta egy „vasárnapi jegyzet”-ét. „Ébresztő, magyarság! Megint félrevezetnek! Elmúlt az őszi-rózsás forradalom, ez már a Kun Bélák időszeke, még akkor is, ha Lenint szidják az új leninfiúk. Mi jöhet erre? Terror. Katonák. Vér és végső összeomlás.” A megjegyzést a közvélemény hangos felzúdulással fogadta, s egy héttel később a szerzőnek külön nyilatkozatban kellett tiltakoznia az antiszemitizmus vádjá ellen. Későbbi írásai azonban igazolták: valóságos veszélyre reagált a felzúdulás. Az MDF alelnöke, a kormányzó párt országgyűlési képviselője volt, amikor közzétette hírhedt tanulmányát: „Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán” (*Magyar Fórum*, 1992. augusztus 20); ez a cikke — főként személyes megfontolásokból — szembeállította vele a kor-

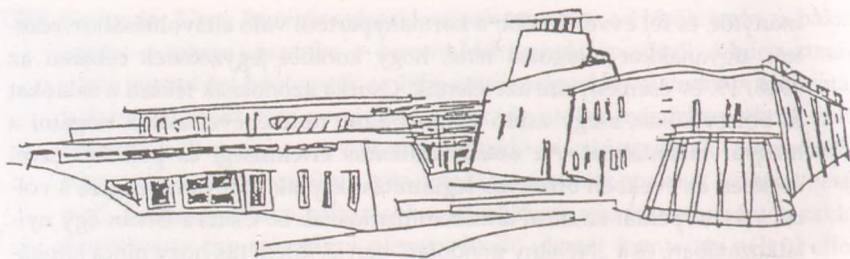
mányfőt, és fél évvel később a kormánypártból való eltávolításához vezetett, ugyanakkor világossá tette, hogy korábbi jegyzetének célzásai az 1918/19. év eseményeire azt jelentik: Csurka azonosnak tekinti a zsidókat és bolsevikokat, s egy zsidó terror-uralom rémképével akarja riogatni a magyar társadalmat. Az antiszemitizmus értelmiségi és politikai érvei ezekben az években bizonyos legitimitást kaptak Magyarországon, s voltak riasztó példái az utcai antiszemitizmusnak is. Csurka István egy nyilatkozatában, és a „Néhány gondolat”-ban is, kifejtette, hogy nincs kifogása a zsidók ellen, ha orthodox módon élnek, értsd: egészen elkülönülve a magyar társadalomtól, vagy pedig kivándorolnak Izraelbe. Ez a megjegyzés markáns egybeesést mutat a magyarországi politikai antiszemitizmus prominens képviselőinek korábbi nézeteivel. 1878. június 24, Istóczy Győző: Elégtételt kell adni a zsidó népnek, melyet tizennyolc évszázaddal ezelőtt rákényszerítettek arra, hogy feldúlt hazáját elhagyja; eredeti országa, Palesztina, állíttassék helyre, megnagyobbítva, mint független tartomány a Fényes Porta fennhatósága alatt vagy mint önálló Zsidó Állam, hogy ily módon létrejöhessen a zsidó nép, amely növekedésének jelenlegi ütemével fékezi az európai nemzeteket és fenyegeti a keresztény civilizációt. 1921, Gömbös Gyula: A magyar kormány vegye fel a kapcsolatot a cionista Központi Irodával a száz és százezer magyar állampolgár zsidó eltávolítása ügyében. 1944. október 16, Szálasi Ferenc: Ha megnyerjük a háborút, a zsidókérdést a cionizmus alapelveivel összhangban fogjuk megoldani. A cionizmusban mindhárom politikus azt találta rokonszenvesnek, hogy éles különbséget tesz *magyarok* és *magyarországi zsidók* között, s hogy a zsidókat Palesztinában akarja letelepíteni. Világos, gondolták, hogy a cionizmus megszabadíthatja Magyarországot a zsidóktól. A politikai antiszemitizmus programjából egyenesen következett 1944: a magyar részvétel a nemzeti-szocialista népirtásban.

1990. március 19: Hatalmas érdeklődés mellett kántor-hangverseny volt a budapesti Operaházban, két nappal később (március 21) pedig a Dohány utcai zsinagógában. Hasonló hangversenyeket már 1987 óta rendszeresen tartottak Budapesten, de ez volt az első alkalom, hogy a zsinagógai zene, a pesti *nuszah*, a nagyobb nyilvánosság elé lépett.

1990. április 1: A Magyar Cionista Szövetség alakuló közgyűlése.

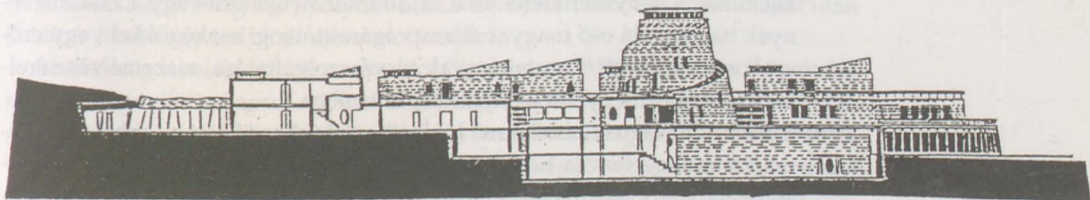
1990. július 8: Felavatták a Wesselényi utcában, a Dohány utcai zsinagóga és a Hősök temploma közötti kis téren a budapesti gettó emlékművét. (Varga Imre szobra.) A szobor-teret 1991-ben kerítéssel vették körül. (Erre a helyre kerítés építését már az 1930/31. évi építkezések során tervezték, de akkor elmaradt.)

1990. szeptember 1-jén indult meg a tanítás az Amerikai Alapítványi Iskolában (*Maszoret avot*, 'az atyák hagyománya') (VII., Wesselényi utca 44) és a „Lauder Javne” Zsidó Közösségi Iskolában (VI., Lendvai utca 17–19). Ezzel — az „Anna Frank” mellett — összesen három zsidó általános- és középiskola lett Budapesten, irányzataikban nagyjából a zsidóság három rétegének vagy csoportjának (orthodox, neológ, szekuláris) megfelelően. A „Lauder” utóbb, hogy diákjait elhelyezhesse, kénytelen volt ideiglenesen kivenni még egy iskolaépületet: II., Tárogató út 2–4. A Fővárostól megkap-

ta — az egykori Wodianer-villa közvetlen közelében — a XII., Budakeszi út 48 sz. telek használati jogát 99 évre (1993), s itt új iskolát akar építeni. A tervpályázaton I. díjat nyert pályamű (Sugár Péter, Karácsony Tamás, Szerényi Győző) eklektikus közel-keleti stílusjegyeket mutat; mintái közül legalább a jeruzsálemi Héber Egyetem Mons Scopus (*Har ha-Cófim*) épület-tömbje és a számarrai (Irák) kora-középkori nagymecset toronyépülete (*Malvíje*) a vázlatokon is felismerhető.

- 1990/91: Az Országos Rabbiképző Intézetben megindult a Pedagógium, a tanárképző tagozat. Ez a név a pesti hitközség Szülők Pedagógiuma elnevezésű, 1933-ban alapított előadás-sorozatára utal vissza.
1990. szeptember 5/6: A *Hitel* című folyóirat közölte Csoóri Sándor „Nappali hold” című esszéjének soros folytatását. A tanulmány egyik részlete nyomán hosszan tartó, igen heves vita folyt az irodalmi és politikai életben a zsidó asszimiláció kérdése körül: ki asszimilálja a másikat, magyarok-e a zsidókat, mint a 20. század elején volt, vagy zsidók a magyarokat, mint Csoóri érveléséből a jelenre nézve kitetszik. A kérdésben implicite benne volt az a vád, hogy Magyarországon a zsidók a magyarság magukhoz asszimilálására törekednek. Az elmérgesedett vita mély árkot húzott a magyar értelmiség liberális-demokratikus és „nép/népi-nemzeti” (nemzeti demokratikus, esetenként szélsőséges nacionalista és nyíltan antiszemita) táborai közé. A szenvedélyes és keserű viták során azonban a tulajdonképpen egyetlen lényeges kérdést nem tette fel senki. Van-e lehetőség Magyarországon a teljes értékű zsidó életre, asszimilációs kényszer — beolvadás — nélkül? Akár jiddis vagy héber anyanyelvű zsidó magyar állampolgárként; ebben az értelemben megszorítások nélkül: magyarként? Lehet-e élni Magyarországon, ha valaki *más*; ti. más, mint egyik vagy másik társadalmi csoport eszménye? Azaz, a másik irányból nézve: van-e bármely csoportnak is joga arra, hogy kisajátítsa magának Magyarországot? Mert aki a *más*-t, az önmagától, eszményétől különbözőket, a többieket önkényesen idegennek vagy éppen másodrendűnek nyilvánítja, ezzel mindjárt az egész országot is ki akarja sajátítani. Így kezdődött volt a zsidóüldözés (1920 és 1938); de még a zsidóüldözések is csupán egyik formája a minden *idegen* és minden *másság* iránti gyűlöletnek.
1990. október 14: Felavatták a pesti Duna-parton, a Margit-híd északi oldalánál a nyilaskeresztes terror idején elpusztított zsidó mártírok emlékművét, Stein Anna „Égbe kiáltó” című alkotását.
- 1990: A Pesti Szalon könyvkiadó új kiadásban adta ki Tábor Béla *A zsidóság útja* című könyvét (első kiadása: 1939). Az asszimilációs paradigma helyett Tá-

bor fogalmazta meg először a zsidóként élés lehetőségét: a magára talált közösség növekedését.

1991 áprilisában megkezdődött — jelentős állami támogatással — a Dohány utcai zsinagóga teljes műemléki rekonstrukciója.

1991. június 11–17: Haim Herzog, Izrael Állam elnöke hivatalos látogatást tett Budapesten. A parlament épületén a hatalmas magyar állami zászló mellett Izrael ugyanolyan hatalmas zászlaja lobogott.

1991. május 9: A magyarországi vallásos zsidóság szervezete megváltoztatta a nevét, új alapszabály keretében módosította az országos, illetve budapesti szervezetet és új hitközségi vezetőséget választott. A hivatalos elnevezésekben azóta az „izraelita” helyett mindenütt a „zsidó” szót használják. — A *zsidó* név megint szép lett...

1991 végén megjelent Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon* című könyve, mely a magyarországi zsidóság történetének és a városfejlődésben játszott szerepének építészeti és statisztikai dokumentációját adja.

1992. szeptember 20–23: Göncz Árpád köztársasági elnök hivatalos látogatást tett Izraelben.

1992: A M. Tud. Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteménye külön kötetben adta ki Scheiber Sándor hebraisztikai és judaisztikai könyvtárának katalógusát, s ezzel megnyitotta a tudományos kutatás előtt a Rabbiképző igazgatójának halála után a családtól megvásárolt értékes gyűjteményt.

1993. március 11: Az Alkotmánybíróság határozata megállapította, hogy Magyarország nem tett eleget a párizsi békeszerződés (1947: XVIII. tv.) 27. cikkely 2. §-ának, mely előírta, hogy az örökösök nélkül elhunytakat illető javakat, jogokat és érdekeket átruházza „az ilyen személyeket, szervezeteket vagy közösségeket Magyarországon képviselő szervezetekre” mindazok esetében, akik „egyénenként vagy mint összességek tagjai faji, vallási vagy bármely okból fasiszta szellemű zaklató rendszabály tárgyai voltak.” Az Alkotmánybíróság felhívta az országgyűlést, hogy a nem teljesítésből eredő alkotmányértéktést 1993. december 31-ig szüntesse meg. Egyébként az 1946: XXV. tv., mely a zsidótörvényeket hatályon kívül helyezte, rendelkezett arról is, hogy a kormány hozzon létre egy bizottságot, amely javaslatokat dolgoz ki a zsidóüldözés időszakában elszenvedett hátrányok enyhítésére. Ezt követően formailag létrejött az Országos Zsidó Kárpótlási Alap, de tényleges működtetésére nem került sor. Az 1990. évben megválasztott új országgyűlés négy év során — több kárpótlási törvény elfogadása mellett — a kötelesegmulasztást sem saját elhatározásából, sem az Alkotmánybíróság által kijelölt határidő elmúltával nem szüntette meg, és a kormány sem tett tényleges intézkedéseket a párizsi szerződés végrehaj-

tása, egy Zsidó Helyreállítási Alap feladatainak és működése kereteinek kijelölése, a kényszerletétek és a zsidó intézményektől vagy a zsidótörvények hatálya alá eső magyar állampolgároktól jogi eszközökkel vagy erőszakos úton elvett vagyontárgyak visszaszolgáltatása, a személyes sérelmek következményeinek enyhítése érdekében.

- 1993 őszén az Országos Rabbiképző Intézetben megkezdődött a „Yahalom” Zsidó Szabadegyetem (a név: *jahalom*, 'drágakő', 'jáspis', Ez. 28,13) előadás-sorozata, mely feleleveníti a Pesti Izraelita Hitközség második világháború előtt (1932) alapított Szabadegyetemének hagyományát.
1994. április 17: Országos és nemzetközi figyelem mellett megkezdődtek Magyarországon a megemlékezések a zsidóüldözésekről és a Holocaust 50. évfordulójáról.

(2) Mi van ma?

Zsidó vagy izraelita? Tekintélyes pesti rabbi mondta: Aki igazán benne van, az zsidó, vallásban is, egyébként is; az sohasem mondja magáról, hogy izraelita. Most már megváltozott a hivatalos szóhasználat is. Az asszimiláció, az elmúlt másfél évszázad magyarországi zsidó történelmének legfontosabb szava, más értelmet kapott, mint korábban. A teljes társadalmi és kulturális beilleszkedés alkotmányos jog, és a zsidó élet fenntartásának nem akadály: inkább kerete. A zsidó vallás gyakorlása mellett, de bizonyos mértékben ettől függetlenül is lehetséges a zsidó kulturális élet, de még a cionista mozgalomban való részvétel is. Ugyanakkor ismét kibontakozott, és durvább támadásoktól sem riad vissza a hagyományos antiszemizmus.

Hangsúlyozottan zsidó és izraeli szerzők olykor-olykor megjelenő fordításainak évtizedeken át jelentős szerepe volt a zsidó kulturális öntudat fenntartásában. Sólem Alékhem (1859–1916) írásainak rendíthetetlen népszerűsége, illetve a „Hegedűs a háztetőn” hangos sikere, már a *musical* (1960) és a film (1968) pusztá híre is, majd a Fővárosi Operettszínház előadásának fogadtatása (1972), amely előadás szétszívargó hatását csak erősítette, hogy a *jóm kippur* háború alkalmából egy időre betiltották. Smuel Jozsef Agnon (1888–1970) és Nelly Sachs (1891–1970) Nobel-díjának (1966) visszhangja, könyveik megjelenése (1968), Else Lasker-Schüler (1869–1945) verseskötete (1972): mindez mindig több volt egy kicsit, mint kulturális esemény. A legutóbbi években pedig már sorra jelentek meg Ámosz Oz könyvei, Itamár Jáoz-Keszt, majd Martin Buber, Franz Rosenzweig, Gershom Scholem, egy kis *Zohár* is. És egyelőre él az a magyar irodalmi kultúra, amelyben az elmúlt évszázadban a zsidó értelmiség is otthon talált magának.

Már évek óta egyre gyakrabban látni, hogy lányok a hatágú csillagot (*mágén Dávid*) vagy a héber *Haj*, 'élet' szó két betűjét hordják nyakláncukon; kevesebben bár, de viselnek kis mezúát is, aranyból, ezüstből, ékszerként, noha ez nem a nyakba való; aki rájuk néz, azonnal tudja, hogy zsidók. S ők is ezt akarják.

Pezdülni látszik a budapesti zsidóság közösségi élete. Oktatási intézmények, klubok, ifjúsági szervezetek alakultak: Hasomér Hacair (*ha-sómér ha-cáir*, 'ifjú ór'), Hanoár Hacioni (*ha-noár ha-cijjoni*, 'Cion ifjúsága'), Habonim Dror (*ha-bonim*

– *deror*, 'szabadság – építők'), Bné Akiva (*bené Akiva*, 'R. Akiba fiai'), Bné Brit (*bené berit*: 'a szövetség fiai'); folyóiratok keltek új életre több évtized szünet után (*Múlt és Jövő*) vagy indultak újonnan (*Szombat*).

A hitközség iskolája, az „Anna Frank” Gimnázium (VIII., Somogyi Béla út 26) mellett megnyitotta kapuit a Zsidó Közösségi Iskola (VI., Lendvay utca 17–19), amely új épület tervein is dolgozik, az Amerikai Alapítványi Iskola (VII., Wesselényi utca 44) és a Rabbiképző Intézet tanárképző tagozata, a Pedagógium (VIII., József körút 27). 1989 ősze óta az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán is folyik hebraisztikai képzés.

Újabbán többfelé szombat délután vagy este megtartják az *oneg sabbát*-ot; a fővárosban a Bethlen téri zsinagóga szomszédságában szervezett klub. Ez a szokás már izraeli eredetű, a pénteki *oneg sabbát* világias változata. Tel-Avivban 1929/30 telén Chaim Nachman Bialik (1873–1934) szombat délutánonként a „Herzl” Gimnázium aulájában a talmudi hagyományból vett történeteket (*aggáda*) olvasott fel és magyarázott népes hallgatóságának. (Aggáda-feldolgozásai, a modern héber / ivrit prózairodalom mestermunkái, időközben klasszikus irodalommal váltak.) A költő kezdeményezéséből mozgalom lett; a cionista *oneg sabbát* — Bialik szellemében — keret a zsidó hagyományhoz kapcsolódó szellemi élethez, s helyet kaphat benne a *havdála* szertartása is. Nálunk a második világháború előtt a Zsidó gimnázium követte elsőként Bialik és a *jissuv* kezdeményezését a hagyomány modern nagyvárosi változatának megteremtésére. (Bialik halálakor a Gimnázium külön emléket is rendezett.)

A VII., Garay utca 48-ban, az egykori Bész Hakneszesz (*bét ha-keneszet*: 'a gyülekezet háza') orthodox zsinagóga I. emeleti, nagyméretű helyiségében működik a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület és a Zsidó Diákok Magyarországi Szövetsége. Péntek esténként változatos program fogadja itt a rendszeres — vagy akár csak alkalmi — látogatókat. Itt alakították ki a „Chagall” Galériát, amely kiállításain zsidó művészek, többek között az Ajin-csoport (*ajin*, 'szem', 'forrás') alkotásainak ad otthont. Szombat esténként az „*Oneg sabbát*” klubba látogathatunk el (VII., István út 17), közös *sabbát*-záró szertartásra (*havdála*) és tartalmas társas együttlétre, vasárnap délután pedig „Hóra Tánckör” van, hetente váltakozva a II., Marczibányi téri művelődési házban, illetve a VII., Almássy téri Szabadidőközpontban. A *hóra*, a 20. század elejétől a Palesztinában letelepülő zsidók, s ma Izrael népszerű körtánca, természetesen, ugyanaz, mint a balkáni *kóló*, *horo*. Szentendrén biztosan a *kóló*, de egyébként Pesten mégiscsak a zsidó változat a legnépszerűbb.

A Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége és a Budapesti Zsidó Hitközség székházában (VII., Síp utca 12) találjuk a „Forrás” oktatási és információs központot. A szomszédságában van a Goldmark-terem, amelyben gyakoriak a kulturális rendezvények. A Síp utca — Wesselényi utcai épületegyüttesben kapott helyet a *Joint* magyarországi irodája. A *Szokhnut* / *Jewish Agency* hivatala a VII., Damjanich utca 27-ben működik.

Jelentős zenei eseménynek számítanak az évente tavasszal sorra kerülő kántor-hangversenyek, hol a Dohány utcai zsinagógában, hol a Vigadóban, és ugyanígy a Budapester Klezmer Band fellépései. A klezmer zene egyébként is divatba jött, gyakori a külföldi klezmerek vendégszereplése. Egy magyar népzenei együttes, a Muzsikás, Máramarosban, cigányoktól gyűjtött zsidó zenét játszik hitelesen, szép sikerrel, lemezt is kiadtak.

Zsidó tárgyú könyveket, hanglemezeket, emléktárgyakat, személyes szertartási kellékeket a Síp utca 12 alatti ajándékbolt és a „Biblical World” Galéria (VII., Wesselényi utca 13) árusítanak. A Galéria kínálata a régiségtől és művészi értékű eredeti alkotásoktól a szokványosig vagy éppen a giccsig terjed, mint a hasonló üzleti vállalkozásoknál bárhol a világon. Nyaranként a Zsidó Múzeum bejáratánál is áll egy kirakodóasztal könyvekkel, hanglemezekkel. Keresettek a Dohány utcai zsinagógában vagy stúdióban felvett magyar kántor-lemezek.

Kezd formálódni legalább az egyetértés abban, hogy szükség van Budapesten önálló és jellegzetes arculatú zsidó kulturális és tudományos intézményekre, gyűjteményekre. A Zsidó Múzeum mellett szükség van jól megszervezett, a történeti becslő iratokat gondosan őrző és a kutatóknak is rendelkezésre álló Magyar Zsidó Levéltárra, valamint korszerű információs szolgáltatásokat is nyújtó Zsidó Könyvtárra is.

A Magyar Zsidó Levéltár jelenleg a Síp utcában kapott ideiglenes elhelyezést. Gyűjteménye a 18. század végétől kezdődően felöleli szinte az egész budapesti zsidó történelmet, és vidéki anyaga is jelentős. Legnagyobb állaga a pesti hitközség irattára az 1868/69. évi kongresszus utáni időkből. Rendezése még folyik, így a kutatás számára egyelőre nem hozzáférhető. A kutatók azonban használhatják a Zsidó Múzeum jelentékeny terjedelmű és értékes levéltári anyagát és az állami levéltárak gyűjteményeit.

(3) Askenázi és szefárdi

— avagy milyen kiejtéssel olvassuk a héber Bibliát?

Erre a kérdésre Magyarországon, Pesten csak a hagyomány és a gyakorlat adhatja meg a feleletet. A közép- és kelet-európai zsidóság héberül mindig az askenázi kiejtés szerint olvasott, így olvasta, dallammal is, a Tórárt, az imákat. Nálunk, ahol a hódoltság korát követően a magukat szefárdinak nevező községek is többnyire — s az újabbak biztosan — askenázi haszid (*hászid*) eredetűek voltak, a szefárdi ejtésnek az újkori zsinagógai gyakorlatban nincs erősebb hagyománya.

Hartwig (Naphtali Hirz) Wessely (1725–1805), aki a héber kiejtés reformját kezdeményezte, éppen arra hivatkozott (*Rehovot*, 1785), hogy a szefárdiak tisztán kiolvassák a hagyományos szöveg valamennyi hangjelét, még a félhangokat is, és nyelvüknek szebb hangzása van, mint az askenázi olvasásnak. „Ez (ti. a szefárdi) kiejtés nálunk már hosszú-hosszú évek óta feledésbe merült.” Nálunk hasonló megállapítást tett — zsidóellenes, támadó éllel — Rájnis József (1741–1812) jezsuita tanár, költő; szerinte a rabbinusok kiejtése (ő azt mondja: „ugatása”) jelentősen elhajlott a régi zsidó nyelv eredeti hangzásától (1781). Az askenáziak néhány magánhangzó-jelét másképpen olvasnak, mint a szefárdiak (*á* helyett *o*, *ó* helyett *au*), bizonyos mássalhangzókat is (meghatározott helyzetekben, például, *szó* végén, a *t* helyett *sz*), másképpen hangsúlyozzák a szavakat stb. A Biblia első szavai, kétféleképpen: *Berésit bárá Elóhim* (szefárdi) — *Börésisz boro Elauhim* (askenázi). Nem nagy a különbség, de azért már egy-két szó alapján is könnyen föl lehet ismerni, hogy ki melyik hagyományban otthonos.

Magyarországon, a fővárosi zsidóság körében már volt kísérlet, régen, a sze-

fárdi olvasás bevezetésére. Az óbudai születésű Móse ben Menahém Kunitz (Kontz / Kunitzer) (1774–1837), aki 1828-tól haláláig a budai község rabbi-ja volt, s akinek értékes talmudista munkák, a *Zohár* elemzése (*Ben-Johai*, 1815) stb. mellett egyébként egy héber nyelvű verses színmű („*Bét Rabbi*”, 1805) is kikerült a tolla alól: Kunitz 1818-ban, német példák nyomán, kiadott egy döntvényt (*peszak*): az askenázi ejtés helyett a szefárdit kell használni, zsinagógákban is. Azzal érvelt, egyebek mellett, hogy a világ zsidóságának hétnyolcada szefárdi kiejtés szerint imádkozik. (Ezzel az adatával igencsak túlzásban volt.) Kunitzer egyébként is híve volt a reformoknak, támogatta Chorin Áron törekvéseit is. Prágában, ahol tanult, később is vitathatatlan volt a tekintélye. Halála után azt mondták, hogy az *Altneuschul* gyülekezetében a halottakra emlékező liturgiában (*mazkír nesámot*) mostantól fogva három Mózeszt kell említeni: Maimonidest, Mendelssohnt és Kunitzert.

456. Móse Kunitzer arcképe

Kunitz fellépésének nem lett foganatja, de azért jelzi, kudarcában is, hogy a zsidó felvilágosodás (*haszkála*) egyöntetűen azt vallotta, hogy a héber nyelv eredeti hangzásához közelebb áll a szefárdi kiejtés, amelyet a zsidóság bizonyos, évszázadokon át viszonylag elszigetelten fennmaradt csoportjai használnak, mint az askenázi, az európai zsidók német hatás alatt módosult nyelve. A nyelvi archaizálást a felvilágosítók (*maszkilim*) valójában reformnak szánták. Megakarták tisztítani a hébert a másodlagosnak tekintett nyelvi képződményektől. Wesselyről éppen R. Meisel írt életrajzot (1841): kezdeményezése iránt a figyelmet a reform-irányzat fenntartotta.

A Tórát és az imákat, ez *micva*, parancsolat, mindig tisztán, érthetően, minden hangot megfelelő módon kiejtve kell olvasni, s a rosszul olvasott ima érvénytelen. A kiejtés körüli vita sohasem pusztán nyelvi jelenségekről folyt, éppen ellenkezőleg, a hagyományos zsidó élet leglényegét érintette.

A 19. század elején a szefárdi kiejtés látszott alkalmasnak arra, hogy a hébert és a jiddist élesen elválassza egymástól; az askenázi ejtés, érthetően, a jiddis hangrendhez és hangsúlyozáshoz igazodott, nem volt más, mint a jiddis módján olvasott héber.

De askenázi és szefárdi többet jelent, mint pusztán a héber nyelv kiejtésének két változatát. A nevek háttérben a zsidóság két nagy késő középkori és újkori kultúrája áll. Mindkét név a Bibliából való. *Askenaz* a Népek táblázatából (Gen. 10,3), a *Szefárd / Szefárad* Obadja próféta könyvéből (1,20). Askenáz Jáfet családjából származik, Gómer fia. *Gómer* és *Askenáz* nevében az Elő-Ázsiában és Kis-Ázsiában az i. e. 7. század vége felé jelentős szerepet játszó iráni lovasnépek ismerhetők fel, a kimmerek és szkíták. *Szefárad* a lydiai birodalom fővárosa volt, Kis-Ázsia nyugati térségében, Szпарта az asszír és óperzsa, Szardeisz a görög történeti forrás-szövegek szerint. A két név mögött azonban a zsidóság két nagy

középkori csoportjának külön-külön hagyományai állnak. A szefárdi *halákha* többé-kevésbé a babilóniai zsidóság hagyományait követi, az askenázi szokásokban pedig palesztinai hagyományok élnek tovább. Szefárdinak mondható a Földközi-tenger térségétől délre húzódó országok zsidósága, ide értve Babilónia, Jemen, Dél-Arábia, Észak-Afrika és Hispánia zsidó népességét, s már az első diaszporát (*galut*) (i. e. 6–5. század), amely részben az Első Templom kora óta folyamatosan e térségben élt, eleinte a térség keleti részein. Szilárd szefárdi hagyomány, hogy a babilóniai-szefárdi zsidóság Jeruzsálemből ered, a város előkelőbb rétegeinek leszármazottja: a Nebúkadreccar által Babilóniába vitt foglyok utódai. Innen a szefárdiak határozott arisztokratikus öntudata még a 19–20. században is. Az askenáziak pedig eredetileg Itália ugyancsak ókori eredetű zsidósága, a második diaszpora (i. sz. 1–2. század), zömében a frissen meghódított provinciából római birodalom központi területeire költöző zsidók, akik innen tovább, Nyugat-Európába a Rajna-vidék felől jutottak el, leghamarabb a német és francia országokba. Kelet felé majd a középkor folyamán költöztek tovább, a keresztshadjáratok zsidóüldözései miatt, a járványok — legerősebben az 1348 k. feketehimlő — nyomában elrendelt kiűzések következményeképpen. (Ugyanez a járvány volt a történeti háttere Anjou Lajos korában is a budai zsidók kiűzésének.)

Újabb, némi egyszerűsítéssel, azt szokás mondani, hogy a szefárdiak az iszlám országaiban, askenáziak a keresztény országokban élők zsidók. Rabbénu Gérsom ben Júda döntése (1000 k.), a többnejűség tilalma, és mindaz, ami ebből következett, meglehetősen éles határvonalat húzott az askenázi közösségek és — az iszlám országokban — a többnejűség mellett megmaradó szefárdiak közé. Amikor a zsidók spanyolországi kiűzése (1492) után Törökországban, a Balkánon, és majd Budán is, szefárdi és askenázi közösségek egymás közvetlen közelébe kerültek, kitűnt, hogy szertartásrendjük (*minhág*) és szokásaik között, ha csupán a részletekben is, igen sok az eltérés, s az egyeztetés mindig külön feladat volt. Budán is akadt egy-két nehéz eset a 16. században. Például, „Reuvén” (értsd: Peloni ben Almoni / XY), egy *kohén* a budai szent községből, akinek felesége két fiút szült, másik asszonyt akart venni, mert a felesége elveszítette ép elméjét, külön szobába zárva kellett tartani, néha egy-két hétre magához tért, de aztán ismét visszaesett a betegségbe, lehetetlen volt egy fedél alatt lakni vele. A szaloniki askenázi rabbi még ebben az esetben is jobbnak tartotta válólevelét (*gét*) kiállítását. A *Sulhán Árukh*, Jozsef Karo nagy halákhikus rendszerezésébe foglalt rendelkezések (1565) csak azzal váltak elfogadottá az askenázi világban is, hogy Móse Isserles (1525 k. – 1572) krakkói rabbi megjegyzések (*haggáhot*) formájában melléjük állította a megfelelő askenázi döntéseket és szokásokat (*Mappa*, 1569–1571), azaz ráterítette Karo asztalára (*sulhán*) a saját aszalterítőtjét (*mappa*). Karo a szefárdiak számára a *maran* volt, ’tanítómester-ünk’, ’a mi tanítónk’, az askenáziak csak úgy emlegették, hogy *moram*, ’tanítómester-ük’, ’az ő tanítójuk’.

Éppen Karo és Isserles hatására, de az érintkezések folytán is, a 16. század után megindult bizonyos kiegyenlítődés a szefárdi és askenázi hagyományok között. A budai R. Noah az általa alapított és adományából fenntartott száfedi jesivában annak idején (1619) előírta, hogy a hallgatók között egyenlő számban legyenek askenáziak és szefárdiak. Egyöntetűség még azóta sem alakult ki, még

Izraelben sem, egyelőre. Mégis, egy területen az askenázi hagyomány jutott érvényre az egész zsidó világban, s ez az írás. A csak nyomtatásra használt „asszíriai” vagy kvadratikus betűk (*ketav merubba*) mellett mindenhol elterjedt az askenázi kurzív, átvették a szefárdi világban is, mindenki ezt használja Izraelben. De még itt is megvan a szefárdi előzmény. A folyóírásra Maimonides szerint azért van szükség, hogy a héber ábécét, amely a Tóra írása, ne lehessen megcsúfolni, profanizálni.

A 19. század elején, első felében, amikor Németországban a zsidó élet reformját programra tűző különféle mozgalmak kibontakoztak, a szefárdi kultúra valódi alternatívának látszott az askenázi zsidóság számára, eszköznek ahhoz, hogy általa meghaladják az elmaradottnak látszó askenázi örökséget, s megőrizve a hagyományok szellemét, a részletekben modernizálják a zsidó szertartást és életvitelt. A szefárdi hagyományok német-zsidó kultuszának több eleme volt. A német romantika a történetiségnek külön értéket tulajdonított. Kialakult a régiség kultusza a kultúra több ágában. Ősibbnek tekintették a népit, mint a magaskultúrát. A szefárdi hagyományok eszményítése valójában az elavultnak érzett askenázi szokások elutasítása volt. Az értékelés a 16. századhoz képest most éppen az átellenesbe fordult át. Akkor még az askenázi csillaga állt magasabban: mert az askenázi zsidók nem tértek át, nem lett belőlük *marrano*. Akkor, 1500 k., amikor az európai tudományos életben megjelentek az első héber nyelvtanok, szerzőik magától értetődően a francia- és németországi zsidók nyelvhasználatát vették alapul, az askenázit, a szefárdi kuriózumnak számított. Johannes Reuchlin (1455–1522) korszakhatárt jelentő nyelvtanában (*De rudimentis Hebraicis*, 1506) az askenázi volt az eleven héber nyelv. Az európai tudományos („keresztény”) hebraisztika a 17. században döntött a szefárdi olvasás mellett, ezt fogadta el Wilhelm Gesenius (1786–1842) nagy nyelvtana (1817), amelyen a modern héber nyelvtudomány felépült, s amelynek pesti hívei Bloch / Ballagi és Goldziher voltak. A 17. század óta a tudományban mindenki a szefárdit tekintette mércének, és csakis ezt használták. A zsidó tudományok (*Wissenschaft des Judentums*), persze, a kezdet kezdetén elkötelezték magukat mellette, és ez lett az eszmény a reform-mozgalmak újjátászai számára is. A német zsidóság emancipálódó, a környező társadalomba integrálódni akaró ré-

457. Tóra-dísz (*rimmonim*) az egykori pesti szefárdi hitközség tulajdonából

tege határozottan különbözni akart az ósdi askenázi közegetől. Ki akarták hagyni a szertartásrendből és imakönyvekből is a középkori „német” (askenázi) közegeben gyökerező költeményeket (*pijjut*), amelyek a szefárdi világban idegenek maradtak. De nemcsak a kiejtésről és a *Mahzor*-ról volt szó: a zsidó élet egészéről. A szefárdi tudós Mayer Kayserling meghívása a Dohány utcába tökéletesen megfelelt a németországi értékrendnek.

A „mór” stíluseszményt is a szefárdi közeg iránti vonzalom hozta Pestre. A zsinagógák megrendelői és közönsége nem hispániai arab építészetet láttak benne, nem is a Kelet — egyébként számukra is vonzó — hagyományait, hiszen Hispánia nem volt Kelet; Hispánia számukra a szefárdi világot jelentette. A „mór” stíluseszmény mögött a reform-törekvések álltak, de a szefárdi kiejtést, akár Kunitz jámbor javaslata, akár a „Középponti Reformmegylet” (Einhorn és Einhorn) gyakorlata szerint, a mérsékelt reformpárti pesti közvélemény nem fogadta el.

Volt néhány valódi szefárdi közösség Magyarországon is, még a török hódoltság kora után is. Személyek is, gyakorta arabos névvel, ilyen, például, az *Almuslin* név, a szó jelentése szerint: 'muszlim', már a legkorábbi pesti zsidó-összeírásban (1791); ilyen az *Elkán* (*kohén*), híres prémkereskedők az Orczy-házban, ilyen az *Albacháry* (*báhur*), szintén kereskedők az Erzsébet téren; a névként használt héber szó mindkettőben arab névelővel. Az óbudai zsidók között több „svájci (ném. *Schweitzer*)” akadt, a *marranus* hír vette körül őket, de ha őseik netán látszat-keresztények voltak is, ők maguk biztosan zsidókként éltek. Akár *marrano*-k, akár nem: a Balkán felől, Svájcból, francia földről jövő zsidók között sok volt a szefárdi. De beolvadásuk az askenázi zsidóságba Magyarországon eléggé gyorsan végbement, s még csak nem is Pesten kezdődött, hanem vidéken (Nagykároly: 1818, Temesvár: 1833). Lassan mindenütt elfogyott a *minján*, és a megmaradtak csatlakoztak az askenázi *minjen*-hez. Budapesten sem maradt meg a 19. századi spanyol szefárdi közösség, az első világháború után már itt is az askenázi hagyományok váltak általánossá. De a Király utca környékén — az *Egyenlőség* cikkírója szerint (1934) — „a jószemű szemlélő gyakran vesz észre tiszta spanyol zsidó arcokat, s néha egy-egy spanyol szó is megüti az ember fülét.”

Igazi szefárdi zsidóknak Budapesten 1944-ből van az utolsó nyoma. A távozó budapesti spanyol ügyvivő jelentette kormányának (1944. december 14):

„Alulírottak sikerült megállapítania, hogy Budapesten korlátozott számban szefárdiak is élnek, akik az egykori ottomán birodalomból vándoroltak ide, és megőrizték spanyol nyelvüket. Ezeknek a száma 45 főre rúg. Nekik szabályos [spanyol] útlevelet állítottunk ki, amelyekben feltüntettük az említett 45 személyt. (...) A [magyar] külügyminisztériumnak kifejtettem, hogy a szefárdok védelme a spanyol hatóságok hagyományos politikája, s hogy ezt az utalmat mindig tiszteletben tartották azok az országok, amelyekben felvetődött a zsidókérdés.”

ELKÁN Gyula SZÜCS Károly KÖRUT 19

meghonosodott szefárdi liturgia bizonyos elemeit. Az askenázi kiejtésen nem tudtak változtatni, és megőriztek számos askenázi szokást is. A haszidizmus végeredményben csupán szefárdi színárnyalatokat adott az askenázi szertartáshoz.

A héber nyelvújítás tudósai már a 19. század legelején, a palesztinai zsidó telepek (*jissuv*) népessége legkésőbb a 19. század vége óta, a szefárdi kiejtést fogadták el mértékadónak, s ezt a gyakorlatot vette át és erősítette meg a cionizmus is. Izraelben a szefárdi kiejtés terjedt el, ezen alapul a mai héber (ivrit) nyelv, és ez lett általános a szertartási gyakorlatban is. Az elmúlt évtizedek folyamán lassan másutt is ehhez igazítják a nyelvi *nuszah*-ot, nyelvtanulásban, Biblia-olvasásban, itt-ott még a zsinagógában is. Magyarországon a hitközségi vezetés az 1950-es években erősen tiltotta a szefárdi kiejtést, mint az ivritet is, még a Rabbiképzőben is, óvatosságból, nehogy kihívja maga ellen a cionizmus vádját, a politikai vagy rendőri eljárást. Akik mostanában tanulnak hébert, mindkét kiejtést megtanulják; de az izraelies hangzás vonzereje és hatása igen erős. A templomban változatlanul az askenázi járja. Elszigetel valamelyest a külföldi zsidóságtól; viszont hagyományos érték, melyet legalább ebből az okból fenn kell tartani. Nincs más megoldás: tudni kell mindkettőt.

(4) Pesti jiddis

A „zsidó nyelv” Pesten is, mint bárhol az askenázi világban, a jiddis volt sokáig. Aki zsidóul beszélt, az jiddisül (a *jid* jelentése: 'zsidó'); a jiddis a zsidók által a hétköznapi érintkezésben használt német köznyelv, anyanyelv (*mame-loshn*), szemben a „szent nyelv (*loshn-koydesh*)” héberrel. „Zsidónémet.” Héber betűkkel írják. Igazi anyanyelv volt már csak azért is, mert a nők rendszerint csak jid-

diszül tudtak. Német közegben élő zsidók ajkán fejlődött ki a középkorban, a 10/11. században, s alakul azóta folyamatosan. Kelet-Európában erős szláv hatások érték, változatai, nyelvjárási alakultak ki. „Az egész *zsargon* csak dialektusokból áll, még az írott nyelv is, még ha legtöbbször megegyeztek is az írásmódban” — írta Franz Kafka (1912).

Nem kétséges, hogy a középkorban a budai zsidók a jiddist használták maguk között: a német askenázi zsidó változatát. A Törökországba áttelepített zsidóknak is ez volt a nyelve. A török Budán a jiddis mellett már a zsidó spanyol is járta. A „Szép új dal” jiddisül írt az 1683. évi ostromról: a külföldi zsidó közvéleményt is csak jiddisül lehetett megszólítani. Van budai termés a jiddis irodalom fontosabb korai emlékei között is: például, Jonátán ben Jákob legenda-feldolgozása, a *Naye maysebukh*, „Újabb történetek” (1697).

A jiddis háttérbe szorulása Pesten párhuzamos volt a zsidók polgárosodásával és magyarosodásával. Egy ideig, 1840 k., a Pesten letelepült zsidók előtt még nyitva állt mindkét lehetőség ahhoz, hogy a jiddist — az asszimiláció előrehaladásával párhuzamosan — elhagyják: hogy németül, irodalmi nyelven érintkezzenek a külső közeggel, vagy pedig magyarul. A német és morva térségből jövők inkább a németre hajlottak, s egy-két évtizeddel később majd ezt cserélték fel a magyarra. Voltak, persze, akik a tiszta hébert választották, ha egyelőre csak írásban is: a héber nyelvújítást, klasszikus nyelven modern irodalmat. Pestnek és Nyugat-Magyarországnak, egészen Pozsonyig vagy Bécsig terjedően, gazdag héber irodalma volt a 19. század első felében, költői művek, értekezések egyaránt. A keleti- és felvidékiek, az *interlendish* zsidók jobban ragaszkodtak a jiddishez. Számukra a nyelv feladása együtt járt volna a közösségtől való végleges elszakadással. Pest egy darabig fenntartotta a két vagy három nyelv (jiddis, német, magyar) egymás melletti használatát mind a zsinagógában, mind a társadalmi érintkezésben. Az 1868/69. évi kongresszus nyelve jobbára a német volt. Később a neológia határozottan a magyar mellett döntött. Az orthodoxia ugyanilyen határozottan megmaradt a jiddisnél a zsinagógában és a belső nyelvhasználatban. Ha ki akart törni: inkább az eleven héber felé, mint R. Reich Koppel. Az asszimiláció nyelve pedig eleinte a német, de a 19. század utolsó harmadától kezdve már egyre inkább a magyar volt, s ezekben a körökben a német is mint a családban használatos nyelv maradt meg, mint második nyelv. Az orthodox-neológ szétválás folytán a jiddis nyelv presztizse rohamosan hanyatlott. Folyamatos mindennapi, otthoni, utcai használatát mutatja a pesti zsidó rétegnyelv: csaknem egyforma benne a jiddis és a héber elem. De a polgári Pesten, az elmagyarosodó zsidó társadalomban egyre kevesebbet adtak a jiddisre: a galiciánerek nyelve volt, a kaftánosoké. Már nemigen jöttek Pestre a *maggid*-ok, a zsinagógákban magyarul vagy — kivételesen — németül prédikáltak, a jiddis *dróse*, mint Fischer Benjáminé a „Rombach”-ban, évente kétszer, még inkább kivételnek számított. *Jargon*, *zsargon* — a jiddist csak így emlegették évtizedeken át. Értette mindenki, mintegy otthonról, de ha a gyerekek egy jiddis kifejezést vittek haza az iskolából, szüleiknek rendszerint arcukra fagyott a mosoly.

A jiddis, a kaftánosok kultúrája, Pesten csak mint közönséges — alacsonyabbrendű — szórakoztatás volt elfogadható.

„Amíg (a zsidó tréfa) magyar nyelven figurázza ki izraelita honfitársainkat színen, írásban vagy rajzban: nagy az ő panaszkodásuk. De mikor abban a bizonyos Szerecsen utcai vagy *ingvári* [ungvári] lengyelzsidós beszédben, táncban s tagfintorokban kerül elibéjük: el vannak ragadtatva. A nagyvárosi zsidó a börzianer és bankár típusaiban ki van merítve (...). Annál nagyobb hatással jár, amit a gácsországi [Galicia] klezmerek és truffatorék hoztak át a határon, s tartalomra, formára művészet számba megy. (...) Egy-egy szám drasztikus volta mellett is: elmésség, humor, kellem adja meg savát az ő bohózataiknak. (...) Csakhogy megértéséhez tudomány kell ám! A dialektus nehézségeit növelik a gemaráh [Gemára] furfangjai. Ezekre a szertartások, szokások s egyéb intimus vonatkozások ismerete nélkül rá nem tér a hallgató.”

(Porzó [= Ágai Adolf], *A Hét*, 1890)

Igazi jiddis kultúra, irodalom, színház, mint Varsóban a 20. század első harmadában, és Oroszország zsidó „övezet”-ében (*tehum ha-mosáv*) sokfelé, Pesten nem tudott kialakulni. Nem ismerjük eléggé a Teleki tér környéki korcsmák, vendéglők, kávéházak hétköznap estéit: talán itt többször hangzott el jiddis szó, mint másutt a városban. A 19/20. század fordulóján a *zengeráj*, *brettli*, *tingli-tangli* nyelvi közege alkalmasint az orosz vagy lengyel zsidó jiddis lehetett.

Az egyetlen jelentősebb jiddis költő Pesten a kárpátaljai születésű Holder József (1893–1945) volt; versei nem merültek feledésbe, de nagy fordítása, mellyel a magyar kultúrának akart szolgálatot tenni a zsidó világban: *Di tragedi funn mentshen*, Madách Imre, „Az ember tragédiája”, kéziratban maradt. (Ő maga Gettó-Pesten, a legutolsó napokban, éhenhalt.)

Tudni azért mindenki tudott valamit jiddisül, még a két világháború közötti években is, ha lenézte is a zszargon. Ámos Imre említette naplójegyzeteiben, hogy amikor feleségével, Anna Margittal Párisban meglátogatták Marc Chagallt (1937), részben éppen a „zszargon” szavak segítségével tudták megértetni magukat egymással.

Az újabb keletű *jüdisch-deutsch* jellegére nézve ugyanaz, mint a jiddis: a zsidó nyelv polgári változata a 20. század első felében, egyfajta új-jiddis, amely éppen elkülönülően volt a művelt iskolai–irodalmi némettől.

A pesti jiddis, vagy inkább *jüdisch-deutsch* különös emléke egy vers, pontosabban: fordítás, magyarból. Első két szakasza (a kéziratot másolatok latinbetűs írása szerint*):

„Melach Edvard, der engliser kümt geritn auf zejn ferd. Lamach kükken, zógt er azój [változat: ... cu zejn samesz], vosz iz dosz lendele vert?	Gibtsz do e flüsz in überflüsz a hej ünd vejcz g(e)nüg? Dosz spricen do fin brüderblüt hat dosz epezs genüct?”
--	---

A versezet címe: „*Di chazónen fin Velsz*”, *fin Jankele Gold*. Magyarul: A walesi hazán-ok. Természetesen, Arany János és „A walesi bárdok” (1857).

* Csupán olyasmit javítva a rendelkezésünkre álló két másolat szövegében, amit nyilvánvaló géphibának véltünk, vagy ami torzulásnak látszik.

458. Holder József
 kézirata: Madách
 Imre, „Az ember
 tragédiája”, a jiddis
 fordítás egy lapja

אלק רפאל :

בא, וואס האסט דאס פארגוונעקט,
 פארגוונעקט זיך דאס וואס איז זיך זאלטען,
 איינצאן געשען אין גענעראציע
 זאלטען - אין די אלגעמיינע צייט,
 א לזח צו דור, קראפט!
 (ער זיך דור)

אלק רפאל :

דא, וואס זאכט אונטער לויק היינטען,
 דאס גוף צום באוואוסטען זייגענדיק
 אין א חלק פון דעם חכמה, דער גרויסער
 פאר דער וואלט, דער גענעראציע, שניק געפונען
 א לזח צו דור, אויסקום! (ער זיך דור)

גאט :

געפונען דער קיין ווערט נישט גיך צו אונז
 צו דער גיין יצירה געפאלט דור נישט

אויבער :

וואס דאס גיך געפאלט? טאלטען חלום
 - אנגענומען אין שאנהייקע אויטאטען,
 וואלט, אונזער נישט צו רחוק גאר דערפון,
 האסט פרוער אפילו נישט געאנט אין דא,
 אין וויילע, האסטו קיין כוח נישט אנצעהל זאכן -
 אויב גיך, ווי אנגעקומען זיי אין טאלטען קוואלן
 טאלטען ווערן זיי גיך, וואס זיך. שטויסן זיך,
 זיך אלץ ווערן קומען צום באוואוסטען
 אין ס'לויטען נישט גאר אונזער, זיך אלץ קומען זיך אפ
 וואס זיינען ווי דאס זיינען פשוט.

ZSIDÓ ÉLET MA BUDAPESTEN 628

Az Arany-fordítás gépelt kézirata évtizedek óta kereng Budapesten. Eredete rejtélyes, nincsenek róla külső adatok. Egy másolata megvan már Braun Soma (1890–1944), a (munkaszolgálatosként meghalt) neves népmese- és társadalomkutató hagyatékában. A tréfás hangzást szójátékokra és szó-torzításra,

német szavak jiddist utánzó kiejtésére felépítő fordítás, melynek nyelvezete itt-ott hibás is, valamikor a 20. század első harmadában keletkezhetett, talán már az első világháború utáni időkben, s bár a fennmaradt kabaré-műsorok nem jelzik, talán a fővárosi szórakoztató irodalmi élet világában. Pesti írók jiddist mímelő játéka lehetett, egy olyan közegben, amelyben a jiddis már csak jól ismert, otthonos egzotikum volt.

Az 1960-as években a magyarországi német nyelvjárások kutatása során Hutterer Miklósnak, aki német származású létére gyermekként az Orczy-házban lakott, és ott, persze, megtanulta az eleven jiddist, még sikerült igazi *zsidó nyelvű* folklórt is gyűjtenie Pesten, a Wesselényi utca — Dob utca körzetében.

Emlék a jiddis nyelv is; még sokfelé élő emlék. Az Pesten is: az orthodox hitközségben, ahol minden nap használják, a haszidoknál. De talán föl lehet éleszteni — tanulással — szélesebb körben is.

(5) Zsidó vendéglátás

A pesti zsidó háromszögben volt kóser étterem mindig is. Legnagyobb híre talán Stern bácsi éttermének volt, a Rumbach és Wesselényi utca sarkán (Rumbach utca 14), szigorú orthodox kóser (glatt-kóser) konyha, szombattartó üzletvitel: fizetni sábeszkor nem lehetett, pénzt ilyenkor nem ad, nem is tart magánál az ember, nem *visz*, és nem vesz el; a számlát, persze, hétköznap ki kellett egyenlíteni. Az étterem egykori helyiségei ma felismerhetetlenül átalakítva.

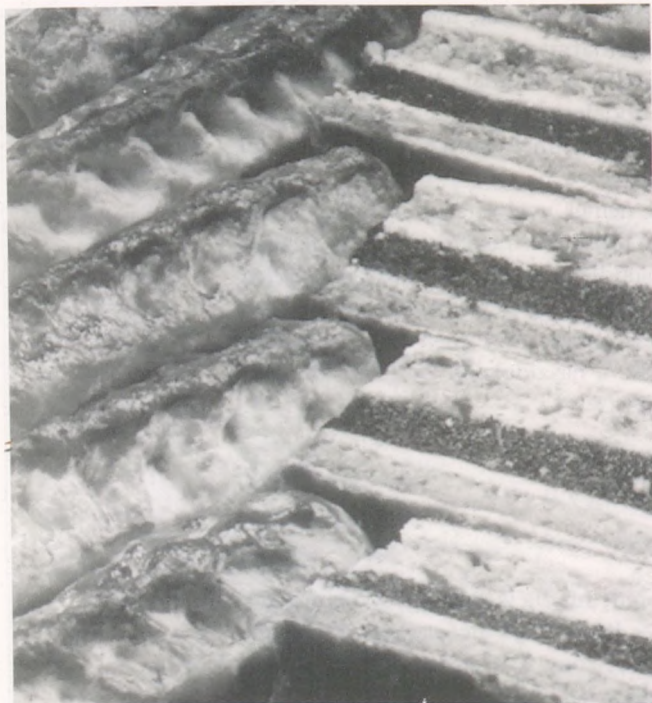
Akik az étkezésre vonatkozó vallási előírásokat (*kasrut*) megtartják, a Klauzál tér és a Kazinczy utca környékén ma is találnak kóser üzleteket, zsidó konyhát vezető éttermeket. A „Verpeléti borpince” (VII., Klauzál tér 16) kóser bort mér, Kardos G. György ma is emlegeti szókés, melák legény szabolcsi csaposát az 1950-es években, a vendégek között legtöbb volt a *goj*. A hússzékekben (neológ: Klauzál tér 11; orthodox: VII., Dob utca 35) és Kővári Dezső kolbászüzemében (VII., Kazinczy utca 41) hentesárut és felvágottat, az orthodox élelmiszerboltban (Kazinczy utca 28) pedig barcheszt és más pékárut, fűszereket, italt vásárolhatunk. Maceszt („pászka”) a Fővárosi Sütőipari Vállalat péksége (XIII., Tüzér utca 26) készíti, de a VII., Kis diófa utcai sütőde is.

Jelenleg egyetlen zsidó cukrászda működik Budapesten: a Fröhlich cukrászda (Fröhlich György, VII., Dob utca 22). Hagyományos sütemények, kindli, flódni várják itt a vásárlókat.

Az orthodox „Hanna” (VII., Dob utca 35, az udvarban, I. emelet) és az ugyancsak rabbinikus felügyelet alatt álló „Shalom” (Klauzál tér 1–2) étteremben egyaránt hagyományos kelet-európai zsidó ételek szerepelnek az étlapon, például, sólet és *gefílte fish*. A „Hanna” nevet Pesten korábban a hitközségi gyermekmenza egyesület viselte (Kertész utca 32).

Jiddis közmondás. *A hun iz gut tsu esn banand, ich un di hun*, „Amikor tyúkot eszünk, legjobb, ha kettesben vagyunk: én és a tyúk.”

Az elmúlt években ismét megnyílt néhány olyan étterem, még üzlet is, mely a keleti mediterrán világ és a Közel-Kelet jellegzetes ételeinek izraeli változatait (*faláfel*, *humusz*, *pita*, *savvarma* / *sovarma*) árusítja, és más izraeli élelmiszereket

(például, olajbogyó) is kínál. Ilyenek, például, a „Carmel étterem” (VII., Dob utca 31), ilyen volt egy időben a „Made in Tel-Aviv” üzlet (VII., Klauzál tér 9), a „Cabar” (V., Irányi utca 25), melynek neve a héber *cabar / sabre*, 'kaktuszgyümölcs', 'Izraelben született zsidó' szót idézi, és a „Golden Gastronómia” (V., Bécsi utca 8). Ezen a téren a helyzet gyorsan változik, régen csak a „Kádár” volt, zsidó jellegű ételleivel, a Klauzál tér északkeleti oldalán, mostanában éttermek nyitnak és zárnak; ha nő az igény irántuk, számuk is növekedni fog majd.

Kultúra-történeti érdekességük miatt még két kávéházra kell felhívni a figyelmet. A „Terminus” kávéház (VI., Teréz körút 54) a nagyszerű basszus operaénekes, Székely Mihály (1885–1959) törzshelye volt. Gyakori vendég volt itt régebben Heltai Jenő; ide járt egy időben Mol-

459. Kindli és flódni

nár Ferenc (1878–1952), itt írta „Hattyú” című darabját.

A Hauszmann Alajos (1847–1926) tervezte híres „New York / Hungária” kávéház a New York-palotában (VII., Erzsébet körút 9–11) 1894-ben nyílt meg. Mennyezetét Lotz Károly és Magyar-Mannheimer Gusztáv (1859–1937) freskói díszítik. A két világháború között Tarján Vilmos (1881–1947) volt a bérlője, majd tulajdonosa, a rendőrségi riportjai révén európai hírűvé vált publicista. A kávéház rendszeres vendége volt szinte az egész élő magyar irodalom. Karzata a *Nyugat* szerkesztőségi találkozóinak adott otthont.

(6) Sólet és gefilte fish

Még nem köszöntött be a szakácskönyvek korszaka, amikor megjelent Herbst Péterné Krausz Zorica szakácskönyve, a *Magyarországi zsidó ételek* (Budapest: Minerva, 1974). Lett később második kiadása is, díszesebb, de azért eseménynek az első számított. Nyilvánosan beszélni zsidó dolgokról nemigen volt szokás, nem is nagyon lehetett. És egy zsidó szakácskönyv nemcsak étel-receptekkel foglalkozik: valójában az életvitel a tárgya. A szerző a néprajztudóst is meghazudtoló alapossgal gyűjtötte össze a zsidó háziasszonyok számára mértékadó hagyományokat. Valóságos otthoni *minhág* volt, amit szakácskönyv ürügyén adott, az időben Magyarországon az egyetlen ilyesmi a szélesebb nyilvánosság számára. Csak egyvalamit vett zokon tőle az érzékenység: a múlt időt az ételek elkészítésének leírásában. Jó jel volt ez: nem múlt idő még a szigorúbban hagyományos életmód sem.

Szakácskönyv és receptek helyett itt elég néhány jellegzetes ételnek a neve is.

belek: töltött libamell

cimmesz: répa, szilva stb., „üvegesre” párolva vagy főzve (édesen)

delkl / delkli: túrós béles, esetleg szilvalekvárral ízesítve

ejercibel / ejer mit cibél: főtt tojás, hagymával, libazsírral áttörve, esetleg némi

libamájjal; más nevein: hagymástojás, „lengyel (értsd: lengyel zsidó) tojás”,

„zsidó tojás”

ejerkihli / ejerkuhni: tojásos tésztalepény

ejnmáh: fokhagyma mártás

farvli: párolt tarhonya

feferbájlgi: borssal ízesített göngyölttészta

flódni / fladen: tésztalepény, több rétegben szilvalekvár, mák, dió töltelékkel

galuszka: fánkféle sütemény

ganef: hamis hurka (sólethez)

gehakte hering: sóshering, almával, hagymával, tojással

gehakte léber: főtt csirkemáj megdarálva, hagymával, tojással, kiolvasztott csir-

kehájjal elkeverve

glingl: darált, fokhagymás borjútüdő

griven, gribenesz: baromfi-töpörtyű

grojplakh: pirított, főtt gersli

hremzli, kremzlakh: krumpliból vagy macesz-lisztből készült, gyümölcscsel, dió-

val töltött fánk; krumplislepény

ingberlakh: macesz-lisztből készült, gyömbérrel ízesített szárazsütemény

kárst: kukoricalisztből sült kenyér

kindli: kis bejgli, dió- vagy mák töltelékkel, mézzel, mazsolával

kiske: krumplikolbász borjúbélben

kolacs: fahéjas kalács

krancli: tésztakarika, tetején tojáshabbal, cukordarabkákkal

krézli: abált, sült hurka (borjúhúsból)

kropp: húsvagdalékkal töltött szárnyas (liba, pulyka) nyak(bőr), ropogósra sütve

krot mit bondlech: káposzta babbal

krotzip: káposztaleves

kugel, kugli: krumpli és (macesz-) lisztből gyúrt gombóc

lékoch / lejkeh / lebkuchen: mézeskalács, mandulával, dióval, szárított gyü-

mölcscsel; mézes tésztalepény

lingenvursht: tüdőshurka; liba begyébe töltött tüdővagdalék

lokshn: laska, tojással gyúrt tészta; brate lokshn: széles csikokra vágott laska-

tészta

lokshnkugli: metélttésztából készült kugli (édes)

macsanka: szárnyas (liba) kocsonya

mandelbrodt, komishbrodt: mandulás sütemény

mandeln: levestészta, mandula alakra vágva

mezonot: aprósütemények

mílc: lép

pce: főtt borjúláb fokhagymás barcheszen

shafre fish: halkocsonya

smalcbájgli / shmaltshbaygel: hájas tészta (tyúkhájjal), vastag karika alakban megsütve
 teigel, teiglakh: tésztaalap, tojásfehérje habbal kikevert lisztből, mézzel, gyömbérral, szerecsendióval ízesítve
 vajszkinlakh: vaniliás, citromos száraztészta
 zaftbarshten: libazsírban pirított, zöldséggel együtt párolt marhahús
 zatterka: kukorica- és búzaliszt tészta reszelve, tejjel

ESZRÓG CUKORBAN.

Októberban az „Eszrogot“ 9 napig áztatjuk, előzőleg megszurkáljuk tüvel, minden nap friss vizet öntünk rája. Azután újjnyi szeletekre felvágjuk és 2–3 vízben ismételtén felfőzzük, hogy a keserűsége kifőjön belőle. Sztán leszűrjük róla a vizet, lemérjük, annyi cukrot vesszünk hozzá, mint a gyümölcs, ha a szirup sűrű, bele rakjuk az eszrog szeleteket, néhány narancs és citrom szeletet vágunk bele és addig főzzük együtt, amíg átlátszó üveges lesz, körülbelül 25 percig, egy kis szalicilt is főzünk bele.

260. Etrog-befőtt.
 Egy recept Venetianer
 Lajosné szakács-
 könyvéből

nek. A *gefилte fish* határvonaltól nyugatra a töltött halat többnyire édesítve ették, keleten borssal. Az édes / erős különbsége az ételek ízesítésében egyébként általánosnak volt mondható. Nyugaton az édes íz hússal is járta.

A *gefилte fish* tulajdonképpen darált halhús, a halbörbe visszatöltve és ropogósra sütve. Legjobb csukából készíteni, ha van. De ízleni fog más halból is, csak legyen elég nagy, és legyen elég ügyesek a bőrével. A hal megtisztítása után húját óvatosan — a fejrésznél a bőrt körülvágva és a farka felé húzva — kivesszük a bőrből, lefejtjük, ledaráljuk, áztatott barchesszel vagy barchesz morzsával, tojással összekeverjük, reszelt vagy egészen apróra vágott vereshagymával, fűszerekkel (fokhagyma, reszelt citromhéj, töröttbors, szerecsendió-virág, só) eldolgozzuk és bőrébe visszatöltjük. De az elkészítésének nincs merev szabálya. Lehet a megtisztított halat kisütni töltelékkel. Lehet másképpen keverni a töltelék, például, reszelt — vagy félig puhára párolt és villával áttört — petrezselyemgyökér- és sárgarépával, gombával; lehet más fűszerekkel ízesíteni, petrezselyemmel, kakukkfűvel, majorannával, babérlevéllel; lehet diós keverékkel tölteni. Lehet vajban sütni, ügyesen öntözgetve saját levével, de akár tejjel is; de lehet főzni és kocsonyásra hagyni.

A *gefилte fish* leginkább péntek este kerül az asztalra, az „első étkezés“ alkalmából, idejében kell a sütőbe tenni, hogy munkát már ne kívánjon. Ahol szombat estére sütik, mint a *rebe* asztala köré gyűlő *hószed*-ek, ott igen kései vacsora, ha a *havdála* után kezdik el készíteni, ugyancsak megnyújtja az ünnepet. Igaz, éppen ez a cél.

És a másik étel, amely nélkül zsidó élet alig is van: a *sólet*. Sokaknak *csólent*, *csolnt*, *shulent*, héberül csak *hamin*, azaz 'meleg (étel)', szombaton a megfelelő „második étkezés“: igazi nagy étel, mint ünnephez illik, de készítésével nem törjük meg a szombatot. Jó bab kell hozzá: fehér, aprószemű leginkább. Áztassuk ki alaposan, egy-másfél napon át, könnyebb étel lesz. Föltenni (*zetsen*) péntek délután kell, egyenletes melegen éppen elkészül szombat délre. Cserépen, magas és szűk szájú sóletfazékban lesz a legjobb. Tegyük a bab közé marhahúst

Azért egy ételről, vagy kettőről, meg kell emlékezni külön is.

Igazi zsidó étel a „töltött hal“, jiddis névén: *gefилte fish*.

Félig tréfából még a nyelvtörténet tudományába is bekerült. Ahol a jiddis két nagy nyelvjárása, a nyugati (németes) és a keleti elválik egymástól, a lengyel / litván határvidéken, az ételízék is a választóvonal két oldalára kerül-

(szegy) vagy füstölt libamellet, bőrével, és hagymát, pépesre tört fokhagymát. Annyi vizet, hogy éppen ellepje. Van, aki tesz bele árpát, kölest vagy tarhonyát is; van, aki krumplit. Van „búza-sólet” is, egy évben egyszer, január/februárban, amikor a Tóra-olvasásban Mózes és Mirjám énekére (Ex. 13–17) kerül a sor (*sabbát sira*, 'az Ének szombatja'), ilyenkor a *smire macesz* búzájából vesznek elő. Tesznek a sólet tetejére tojást, megmosva, héjában, vagy pedig *kugli*-t. Ha péknél sütjük, kemencében, ha otthon, sütőben, a tűz igen lassú legyen, éppen csak meleg, mert hús is, bab is magától puhul meg benne, maguktól állnak össze az ízek. S ne feledjük: nem levest főztünk. Nem is babfőzelék ez: minden szemé száraz, gurul, de omlósan puha. Ha a sólet sikerült, minden szem bab külön is az egész étel ízét adja.

461. Venetianer Lajosné szakácskönyve: *A beföttekről*

XV. Láthatatlan zsidó Budapest

Könyvünkben ez a legnehezebb fejezet.

Lehetetlen vállalkozás. Megmutatni azt, ami *nem látható*; írni arról, ami *nem zsidó*; s amit látunk mégis, mert benne élünk, s ami zsidó mégis, mert akik építették, kialakították, csinálták, nem mint zsidók csinálták ugyan, de mégis: zsidók voltak, származás szerint, többnyire vallásuk szerint is, és — akiknek meg kellett érniük — mindenképpen azok voltak a sorsukban: az 1938 utáni zsidótörvények következményei szerint.

„A zsidók megcsinálták nekünk Budapestet” — írta Ady Endre, híres cikkében, a „Korrobori”-ban (1917). A „mi” névmás értelme szerint: ez a Budapest nem „zsidó” lett, hanem „magyar”. Magyarának tekintette, annak fogadta el a kortársi közvélemény. Az utókor szinte nem is tudja már, hogy föltehető a kérdés, föltették többféleképpen is: Mi zsidó, mi a zsidó a modern Budapestben? De mert azokat, akik a modern nagyvárost, épületeit és szellemi életét, hangulatát és jellegét létrehozták, zsidónak minősítette, s ezzel magyarságukból is kitaszította — mit kitaszította: elpusztította — az antiszemitizmus, a népirtás: zsidónak minősül művük is, visszamenőleg, legalább az egységes kultúra egyik történelmi komponensének elkülönítése céljából.

A 19. század utolsó harmadában a magyar kisvárosok többségében meghatározó módon befolyásolta a városképet a zsidó jelenlét: a hitközségek építkezései, amelyek a téralakításban és a korstílusok valamelyikében egyaránt a modern urbanizációt vitték be a régi városközpontba. Budapesten nem egészen ez volt a helyzet. Itt a város szerkezete az emancipációs törvény idejére már kialakult, a városképet legfeljebb a Nagykörúton kívülre eső városnegyedek némely részeiben és a külső negyedekben lehetett a régitől függetlenül formálni. Ezekben a negyedekben — például, Kőbányán — valóban érezhető a zsinagóga városkép alakító szerepe. A belső városrészekben azonban a modernizációval csak némely ponton módosult a városszerkezet, az utcahálózat; az Andrássy út, a Nagykörút a példa. De sem ezekben a városképi változtatásokban, sem a régi épületek újabbra, nagyobbra, korszerűbbre cserélésében nem zsidó szempontok érvényesültek.

A századelőn a magyar építészek, ha származásra vagy hitközségi kapcsolataikra nézve történetesen zsidók voltak is, mint építészek feltétlenül az emancipációs törvény gyermekei voltak, asszimilánsok, magyarok. Az közömbös, hogy magyar hazafiak vagy legalább öntudatos magyar állampolgárok. Fontosabb, hogy ugyanazokat az iskolákat végezték, ugyanazokat a technikai és művészi elveket követték, mint nem zsidó társaik. Vagy esetleg éppen — személye válogatja — korszerűbb elveket. Budapest belső negyedeinek 19. századvégi neo-barokk arculata nem zsidó stílus volt, hanem a kor magyar társadalmának

reprezentációja — beleértve a zsidó pénz- és ipari arisztokráciát is. A magyar nemesi-feudális értékrend és esztétika, s a korszerű technikai lehetőségek együtt alakították ki a neo-barokk belső városnegyedeket. Részben zsidó származású vagy zsidó magyar polgárok munkái, legjobb tehetségük szerint, de minden különösebb zsidó vonatkozás nélkül. A modern művészet pedig, a szecesszió vagy *Jugendstil*, az építészetben egyenesen a modern formák és a magyar stíluselemek különböző ötvözeit alakította ki.

Utólag visszatekintve, szinte hihetetlen, pedig így volt: Lajta Béla, s mások is, akiknek zsidó társadalmi kötődése tökéletesen ép volt, felhasználták Huszka József (1854–1934) romantikus, javarészt fiktív, magyar nemzeti ornamentikáját, a Malonyai Dezső (1866–1916) népművészeti albumaiban szereplő díszítőrajzokat. Ő is, talán a legharmonikusabban magyaros, társai is zsidók voltak, ki-ki a maga személyes mértéke szerint, elfogadta őket zsidónak a pesti és vidéki kisvárosi zsidó társadalom, Hevesi főrabbi büszke volt rájuk, megrendelőik részben éppen ebből a körből kerültek ki; de amit csináltak, az nem zsidó, és a legkevésbé sem „zsidós” művészet volt. A *magyar zsidó* (vagy: *magyar-zsidó*) szókapcsolatban a *zsidó* szó csak utólag kapott igazi jelentőséget; akkor, amikor a Magyarországot hazájának elfogadó zsidóságot ez a fogadott haza nem akarta megvédeni, sőt, eltaszította, s amikor — még később — még a szemére is vetette, hogy hajdan, *horribile dictu*, asszimilálódni próbált.

A zsidóság *része* a főváros arculatának kialakításában könnyen felismerhető: mutatják a zsidó közösségi épületek, mutatja az intézmények tevékenysége. A zsidó polgárság *hozzájárulása* a város életéhez többnyire láthatatlan, s éppen azért az, mert polgári és állampolgári hozzájárulás volt.

(1) Házak, városszerte

Hevesi Simon írta 1909-ben egy előadásában, melyet az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatban olvasott fel:

„Hellasz és Róma építőmestereivel versenyre kél már ma a zsidó tehetség. (...) Tekints körül hazád székesfővárosában, nézz körül a fejlődés mérföldköveinek során: a magyar kir. pénzügyminisztérium büszke palotája toronyi Fellner Sándor műve; a kereskedelmi csarnok Kármán és Ullmann alkotása; méltasd egy pillantásra Wellisch Alfréd nemes koncepcióját, a Tavaszmező utcai állami főgimnáziumot. A Duna-soron a Gresham-palota Quittner Zsigmond tudásáról beszél, az Adria tengerhajózási társulat palotája Freund Vilmost vallja mesterének; és ha még nem láttad, tekintsd meg az új zsidó Vakok Intézetét, valóságos remekmű, Leitersdorfer Béla dicsőségének maradandó emlékjele; a zsidó templomépítés nagymesterének, Baumhorn Lipótnak műveit ismered, de hol vannak még Révész és Kollár, Márkus Géza, Vágó László és József és sok más jeles magyar építőművésznek alkotásai, a magyar főváros építészeti fejlődésének eme sarokkövei.”

(IMIT. *Évkönyv*, 1909)

Hevesi cikkében annak idején az ön-reflexió volt a fontos: a kortársi zsidó társadalom ismeretei és véleménye a zsidó *hozzájárulás*-ról. Az önérzetes felsorolás most már, utólag, a láthatatlan zsidó Budapestet is reflektorfénybe állítja.

Alább csupán a Hevesi által megnevezett zsidó építészek és fontosabb munkáik.

Baumhorn Lipót

(1860–1932)

A zsinagóga-építésnek valóban — mint Hevesi mondja — a nagymestere volt. Az első világháború előtti Magyarország egész területén található zsinagógái, közülük leghíresebb a szegedi (1903). Budapesten:

Angyalföldi zsinagóga: XIII., Aréna / Dózsa György út és Tüzér utca sarkán; épült: 1908

Bethlen téri zsinagóga: Bethlen Gábor tér 2, Siketnéma Intézet (átépítés, társ-tervező: Somogyi György); épült: 1931

Csáky utcai zsinagóga: Csáky / XIII., Hegedűs Gyula utca 3 (egy bérházban kialakított zsinagóga átépítése); épült: 1911 (Vajda Béla); átalakítva (Baumhorn): 1927

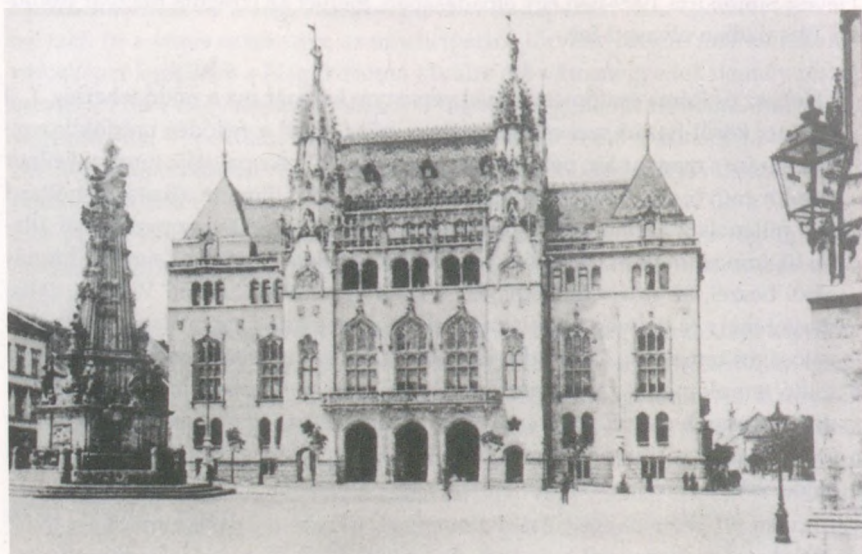
Ferencvárosi zsinagóga: IX., Páva utca 29, a Páva és Tűzoltó utca sarkán; épült: 1923/24. Itt még a falfestés minden apró részletét is maga tervezte

toronyi Fellner Sándor

(1857–1944)

„A m. kir. pénzügyminisztérium büszke palotája”: I., Szentháromság tér 6; épült: 1901–1904. (Jelenleg a Kulturális Innovációs és Továbbképző Vállalat konferencia-háza.)

462. A volt pénzügyminisztérium (I., Szentháromság tér 6).
Tervezte: toronyi
Fellner Sándor, 1904

LÁTHATATLAN
ZSIDÓ BUDAPEST

Egyéb munkái Budapesten:

Bérház: V., Duna utca 1; épült: 1904

Duna-palota vagy „Ritz” Szálló: V., Mária Valéria utca (ma: Apáczai Csere János utca) 14; épült: 1913 (Pest ostromának utolsó napjaiban, 1945. januárban leégett)

Villa: VI., Benczúr utca 21; épült: 1906

Freund Vilmos

(1846–1920)

„A Duna-soron (...) az Adria tengerhajózási társulat palotája”, helyesen: Magyar kir. Folyam- és Tengerhajózási Rt. székháza, Alsó Duna-sor / V., Apáczai Csere János utca 11, ez azonban Kármán Géza Aladár & Ullmann Gyula munkája (1910–1913), jelenleg a MAHART (Magyar Hajózási Rt.) székháza. Az Adria Hajóstársaság palotáját (V., Szabadság tér 16) nem Freund építette, hanem Meinig Artúr (1898 k.). Freund Fiumében (Rijeka, Szlovénia) építette az Adria palotáját.

Egyébként azonban Freundnak számos munkája áll Budapesten:

Izr. Polgári Fiúiskola: VII., Wesselényi utca 44; épült: 1896

Izr. Siketnémák Országos Intézetének székháza: VII., Bethlen Gábor tér 2; épült:

1876; a zsinagógát, mai alakjában, az épület jobb szárnyában, csak utólag alakították ki, Baumhorn Lipót és Somogyi György tervei alapján (1931) (ma: Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola)

Lipótvárosi Polgári Casino: V., Nádor utca 10 — Zrínyi utca 5; épült: 1895–1897

Zsidó kórház: XIII., Szabolcs utca 33–35; épült: 1888–1889; továbbá: Bródy Zsigmond és Adél Gyermekkórház; épült: 1897 (ma: Orvostovábbképző Egyetem)

Zsidó temető szertartási helyisége: X., Kozma utca 6; épült: 1891

Freund Vilmos a Monarchia egyik elismert építésze volt. A zürichi Műegyetemen szerzett építészeti képesítést, Gottfried Sempernél (1803–1879), a neoklasszicista építészet mesterénél. Pesten ház-, ingatlan- és fürdő tulajdonos volt, mint vállalkozó — virilista, a fővárosi közgyűlés tagja évtizedeken át. Építészként leginkább maguk a rangbéliek foglalkoztatták: a Városháza virilistái. Stílusa, mint megrendelőinek ízlése is, többféle volt: neo-reneszánsz, neo-barokk.

Kármán Géza Aladár

(1871–1939)

„Kereskedelmi csarnok”: Magyar Kereskedelmi Csarnok: V., Szabadság tér 12; épült: 1899–1901 (ma: Amerikai Egyesült Államok nagykövetsége).

Kármán rendszerint Ullmann Gyulával együtt dolgozott. Egyéb közös munkáik Budapesten többek között:

Fischer üzletház: V., Bécsi utca 10; épült: 1909–1912
 Groedel-villa: VI., Lendvay utca 28; épült: 1900/01
 Hermes Magyar Általános Váltóüzlet Rt.: V., Petőfi Sándor utca 5; épült: 1905 k.
 Kánitz Áruház: V., Szabadság tér 10; épült: 1899–1901
 Kármán Géza Aladár villája: VI., Bajza utca 19; épült: 1908/09
 Király-bazár: V., Károlyi Mihály utca 3–5; épült: 1899–1902
 Magyar kir. Folyam- és Tengerhajózási Rt. székháza: V., Apáczai Csere János utca 11; épült: 1910–1913
 Pesti Izr. Nőegylet Leány árvaháza: XIV., Uzsoki utca 29 (akkor: Jókai út 5); épült: 1901. (Az épületet 1927-ben az Országos Munkásbiztosító Pénztár megvette, s átalakítás és bővítés után ez lett Központi kórháza. Jelenleg: Uzsoki utcai Kórház)
 Ullmann-ház: Szabadság tér 11; épült: 1899–1901
 Weiss-házak: Lipót körút / XIII., Szent István körút 4, 10, 12; épültek: 1903/04
 Wertheimer és Frankl Áruház: V., Hold utca 6; épült: 1900/01

Kollár József

(1870–1943)

Kollár rendszerint Révész Sámuellel együtt dolgozott; jobbára lakóházakat építettek. Közös munkáik Budapesten többek között:

Basch-villa: VI., Városligeti fasor 44; épült: 1912 k.
 Központi Zálogház: IX., Lónyai utca 30–32; épült: 1902/03
 Lähne-ház: V., Váci utca 11/B; épült: 1912 k.
 Modern és Breitner Áruház és lakóház: V., Deák Ferenc utca 23; épült: 1910–1912
 Révész-villa: VI., Városligeti fasor 40; épült: 1911 k.
 Ugriai–Nasici Fabank: V., Nádor utca 21; épült: 1910
 Weisz-ház: VI., Zichy Jenő utca 10; épült: 1903 k.

Leitersdorfer / Lajta Béla

(1873–1920)

„Zsidó vakok intézete”: XIV., Mexikói út 60.

Egyéb munkái Budapesten:

Bárd Zeneműbolt (belső berendezés): V., Kossuth Lajos utca 4; 1900 k.
 Erzsébetvárosi Takarékpénztár bérháza: VII., Rákóczi út 18; épült: 1911–1913
 Harsányi-ház: VIII., Népszínház utca 19; épült: 1911/12
 Hecht Jónás és Fia nagykereskedés, portál: V., Szent István tér 14; épült: 1907
 Kozma utcai zsidó temető: Az 1848/49. évi szabadságharcban elesett hősök emléke (1912), temető áttelepítés emléke (1912); számos síremlék, közülük a leg-híresebb: „Schmidl Sándor családja”, melyet Lechner Ödönnel együtt tervezett (1902/03)

Községi Felső Kereskedelmi Iskola:
VIII., Vas utca 11; épült: 1909–1912
(ma: Széchenyi István gyakorló ke-
reskedelmi szakközépiskola). (A
vasbeton konstruktivizmus egyik
mesteri alkotása ez az épület.) A szí-
nes üvegablakokat Róth Miksa
(1865–1944) készítette; a mozaik dí-
szítést szintén ő, Pór Bertalannal

Lajta Henrik és Rezső üzletháza / Ró-
zsavölgyi és Tsa. Zeneműbolt: V.,
Szervita tér / Martinelli tér 5; épült:
1911/12

Leitersdorfer-villa: II., Völgy utca 7;
épült: 1903

Malonyai Dezső villája: XIV., Izsó utca
5; épült: 1905–1907

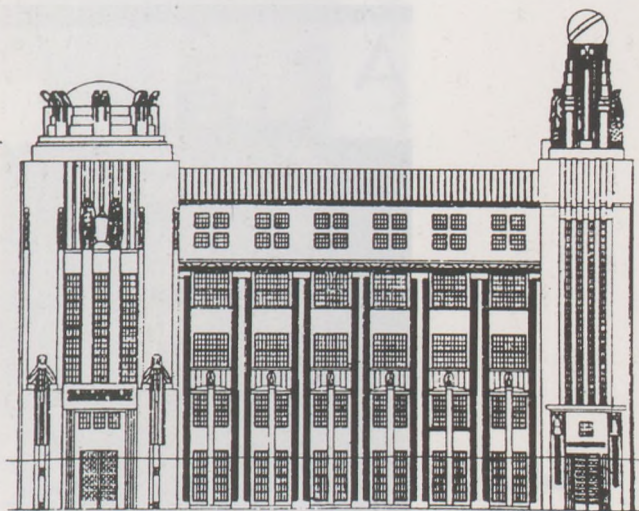
„Parisiana”: VI., Paulay Ede utca 35; épült: 1909

Salgótarjáni úti zsidó temető: Bejárat és szertartási helyiség; épült: 1908–1910;
számos síremlék is, többek között Bacher Vilmos sírja (1913)

Kozma utcai zsidó temető: Síremlékek, többek között Lajta Henrik sírja (1921) (a
Bacherével azonos sírkő)

Zsidó gimnázium (tervpályázati kiírás stb.): XIV., Abonyi utca — Szent Domon-
kos / Cházár András utca sarkán (1918)

Stb.

463. Községi Felső
Kereskedelmi Iskola:
(VIII., Vas utca 11).
Lajta Béla, Homlokzati
terv 1909

Lajta vagyonos családnak volt a tagja, apja, Leitersdorfer Lipót, fővárosi virilista volt, ő azonban a családi hagyományban kijelölt pálya, az építési vállalkozás helyett inkább az építőművészetet választotta. A Műegyetemen tanult, majd éveken át utazott, s dolgozott is, külföldön. Hazajövet, részben már a mesterként választott mester, Lechner Ödön (1845–1914) és Malonyai hatására, és a népi művészet iránt külföldön felébredt érdeklődésétől vezettetve, Erdélyben és a Felvidéken is hosszú tanulmányutakat tett. Lechner mellett egy időben dolgozott is. Programja is lechneri ihletésű volt: a nemzeti építészet megteremtése. „Hazajött azzal a fogadalommal, hogy itthon az építészetet magyarrá tenni segítse, hogy az idegen, ha ide jön, magyarul beszélő házakra találjon, és még azoktól is tanuljon magyarul beszélni.” (Hock János, 1904.) A szecessziós művészet sajátos, egyéni változatát

464. Leitersdorfer
és Fia üzletház
(V., Szervita tér 5).
Tervezte: Lajta Béla,
1912

465. A Rózsavölgyi és Tsa. Zeneműbolt bejárata a Leitersdorfer és Fia üzletházban (V., Szervita tér 5). Tervezte Lajta Béla, 1912

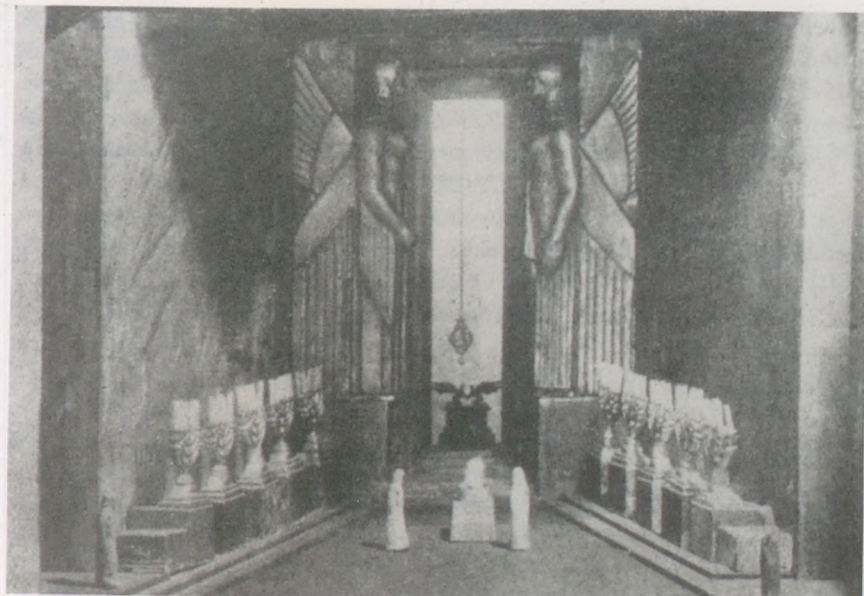
akkor meglesz a magyar építészeti stílus." (Hock János.) Művészetében ma talán éppen a magyaros motívumok zsúfolt alkalmazása látszik némiképpen túlzásnak. Névjegyszerűen jellegzetesek Lajta kapudíszítő kódomborművei

466. Lajta Béla mintázta növényi (gránátalma / tulipán) díszítőmű a Zsidó gimnázium homlokzatán

alakította ki, keleties elemek, magyar népművészeti motívumok, fényűző polgári modernizmus szerves egységét. Nemcsak épületeket tervezett: igen sok síremléket, üzletek, lakások belső berendezését, bútort, díszítőműveket, a Vakok Intézetében az iparművészeti munkákat (az erős tapintási élményt nyújtó ajtókilincseket), s még felirati betűket is. Az Operában díszletet tervezett Goldmark „Sába királynője” előadásához (1914). Megvalósította a szecesszió mindent átfogó művészet (*Gesamtkunst*) eszményét. Merészen, fesztellenül tette át az anyaghoz, funkcióhoz kötött formákat, motívumokat más anyagba, más funkcióba. „Buzdította a művészt, hogy a magyar népies művészeti formákat, melyeket faragásokban, edényeken, szűrőkön, kulacsokon, tulipános ládákon találunk, alkalmazza ne csak a vonalakban, hanem a konstrukciókban is, és

(Kereskedelmi Iskola, Vakok Intézete, Szeretetház) és erdélyi épületek — hatalmas havazásokra készült — magas zsindeletetűt idéző gerenda tetőszerkezetei. Megfelelő tárgy esetében sokszor használt díszítőmotívumként zsidó jelképeket, együtt és egyenrangúan a magyar népművészetből vett motívumokkal. „Rajongás a magyar eszményért, a világot jártak bölcsessége és mint örök refrén: visszatérés a zsidóság komor nyugalmához” — írta róla jellemzőképpen művészettörténész méltatója, Nádaï Pál (1925 k.). Utolsó nagy tervét, a Zsidó gimnáziumot, halála után más kivitelezte, lényegében hűségesen. Dolgozott Lajtával 1910 k. Kozma Lajos is, művészeti törekvéseinek folytatója és megújítója.

467. Lajta Béla,
Díszletterv
a „Sába királynője”
előadásához, 1914/15

Márkus Géza
(1872–1912)

Pályája elején, többek között, Freund Vilmos műtermében is működött. Legértékesebb munkája alighanem a kecskeméti Cifra ház (1903), Kaszinó, egykori nagytermének (ma: képtár) falán gyönyörűséges páva, és bérház.

— Néhány pesti épülete:

Király Színház: VII., Király utca 71; épült: 1903

Népopera (Erkel Színház): VIII., Köztársaság tér 30; épült: 1910/11

Vörösmarty-szobor talapzata: V., Vörösmarty tér; épült: 1908

vágfalvi **Quittner Zsigmond**
(1857–1918)

„Gresham-palota”: V., Roosevelt tér 5–6. Quittner tervei alapján épült (1907), a londoni *The Gresham* biztosítótársaság számára; a kivitelezési tervek kidolgozásában közreműködtek a Vágó fivérek is. Budapesten az egyik legelső példája volt a nagyméretű épületeken belül kialakított *plaza* jellegű térnek: fedett, rendszerint üvegtetős, egy vagy két emeletnyi magas belső tér, amely a közteret vagy utcát viszi be az épület belsőjébe; átjáró udvar. Magyarul a *passzázs* vagy *bazár* nevet kapta. A Gresham-palotában tulajdonképpen négy épületet kapcsol össze egymással. A T alaprajzú, számárhát ívű üvegtetővel fedett udvar-utcára kis üzletek nyíltak. A két belső utca metszéspontja fölött harang alakú üvegcsespe-kupola. A három utcai bejáratnál (Zrínyi utca, Ferenc József tér, Mérleg utca) kapu- és kerítésül pávamintás vasrács szolgált. A *plaza* falait mintás majolika csempe borította, a pécsi Zsolnay gyárból. A csempe és az üveg-

festmények keleties hangulatot adnak az egész passzázsnak, jóllehet maguk a motívumok egyenként inkább magyarosak. Az épületszobrokat Maróti (Rintel) Géza (1875–1941) és Telcs Ede (1872–1948), az üvegfestő munkákat Róth Miksa készítette.

Itt, a Gresham-palota pincéjében (a Mérleg utca 2 címen) — ifj. Fészl József éttermének egyik helyiségében — nyílt meg 1921 őszén és működött másfél éven át (1923 januárjáig) Nagy Endre (1877–1938) Pódium Kabaréja, csupán egyike az író és mester-konferanszié szatirikus-szórakoztató vállalkozásainak. Fellépett a teremben, ahol több mint háromszáz embernek jutott hely, Péchy Blanka, (1894–1988) is. Itt indult el a nyelvi blödlire épülő szatirikus párbeszéd, ekkor még Sokratesz (!) és Plátó, később Hacsek és Sajó színpadi dialógus-sorozata.

Quittner egyéb munkái Pesten:

Fasor Szanatórium: VII., Városligeti fasor 9–11; épült: 1890

Kozma utcai zsidó temető: Wahrmann Mór síremléke; épült: 1892

Magyar Hírlapírók Nyugdíjintézetének bérháza: V., Alkotmány utca 16; épült: 1889

megyeri Krausz-palota: VI., Andrássy út 12; épült: 1884

Mentők Székháza: V., Markó u. 22; épült: 1890

Pesti Magyar Kereskedelmi Bank: V., Roosevelt tér 3–4; épült: 1906/07 (ma: Belügyminisztérium)

Phönix Biztosító háza: V., Bécsi utca

Quittner, mint többen mások is a korszak építészei közül, nem pusztán tervezőépítész volt, inkább építész-vállalkozó: igen jelentős telek- és házingatlan tulajdona is volt, Zuglóban. Épületeit kiváló tehetség és igényesség jellemzi, de mindig a hivatalos stílusirányzathoz alkalmazkodott.

Révész (Rosenfeld) Sámuel

(1877–1928)

Építészként Kollár Józseffel együtt dolgozott. Az első világháború után gobelin-szővő műhelyt alapított.

erényi Ullmann Gyula

(1872–1926)

Kármán Géza Aladárral együtt dolgozott. Ő vezette az óbudai zsinagóga tatarozását (1900).

Vágó József

(1877–1947)

és **Vágó László**

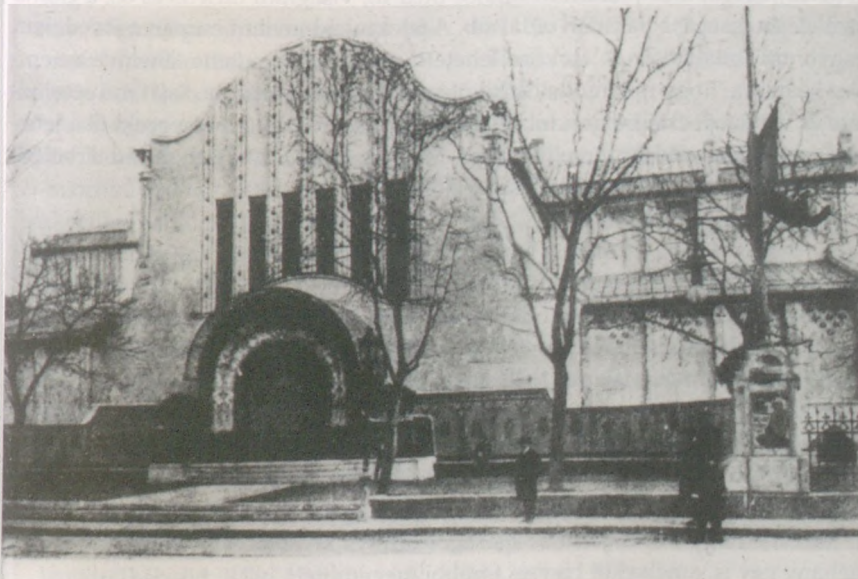
(1875–1933)

Fontosabb épületeik Budapesten:

Grünwald-villa (VJ): I., Ostrom utca 1; épült: 1914–1916
 Gutenberg Otthon (A Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Segélyegyletének bérháza) (VJ–VL): Sándor tér / VIII., Gutenberg tér 4; épült: 1906
 Késmárky és Illés Áruház (VL): V., Kossuth Lajos utca; épült: 1897
 Lakóházak (VJ–VL): VII., Síp utca 16 (épült: 1902); IX., Boráros tér 2 (épült: 1905); XI., Bartók Béla út 14 (épült: 1903); XIII., Visegrádi utca 17 (épült: 1903) stb.
 Lipótvárosi Casino Nyári helyisége (VJ): Vilma királyné út / VI., Városligeti fasor 46–48; épült: 1912
 Nemzeti Szalon (VJ–VL): V., Erzsébet tér; épült: 1906. (Lebontották: 1960)
 Schiffer-villa (VJ): VI., Munkácsy Mihály utca 19/B; épült: 1911

A Vágó fivérek 1911-ig közösen dolgoztak, Hevesi Simon ezért is említhette őket együtt. Később Vágó László már csak egyedül tervezett. Az első világháború után, akkor már testvére nélkül, magában is jelentős építész maradt.

Vágó József 1919-ben az építészeti direktórium vezetője lett, s politikai szereplése miatt emigrációba kényszerült; külföldi munkásságából a legjelentősebb a Népszövetségi Palota (Genf) tervpályázatán elnyert (megosztott) I. díj volt (1926); többedmagával részt vett a végleges tervek kidolgozásában és a kivitelezésben is. Hazatérése (1930 k.) után itthon teljesen háttérbe szorult, nem vették fel a Mérnöki Kamarába, hivatalosan az építész címet sem használhatta, a telefonkönyvben így jelölte meg magát: „Magánzó, a genfi Népszövetségi Palota tervezője.” Főként nagyszabású városrendezési terveken dolgozott (Vigadó tér, a Lánchíd pesti és budai hídfője, Erzsébet sugárút — Károly körút), papíron maradt valamennyi, részben azonban könyvek lapjain: *Az újjáépülő Tabán* (1934); *Budapest művészi újjáépítése Vágó József elgondolása szerint* (1936). Egyetlen lakóházat épített fel: Basch Lóránt, a *Nyugat* ügyvéde és a Baumgarten Alapítvány kurátora lakó- és műteremházát (XII., Városmajor utca 48/B) (1934). Ezt a házat,

468. Az egykori Nemzeti Szalon főhomlokzata (V., Erzsébet tér). Tervezte Vágó József & Vágó László, 1906

mint elhunyt testvére utolsó épületeit is, konstruktivizmus és finom olaszosság jellemezte, nagy falfelületek, óriási ablakok, fehér műkő falborítás, egyszerű geometrikus formák, félkörív. Lakóház-változat, kis méretekben, a Hősök templomára. Újabb átalakítások, sajnos, sokat rontottak harmonikus képén.

Wellisch Alfréd

(1854–1941)

„Tavaszmező utcai állami főgimnázium”: VIII., Tavaszmező utca 17, a Külső-Józsefvárosban; épült: 1894 (ma: Kandó Kálmán Villamosipari Műszaki Főiskola).

Egyéb épületei Budapesten:

Izr. Fiú árvaház Fasori épülete: VII., Városligeti fasor 25–27; épült: 1900. (Utóbb erősen átépítve.) Magát a Fi-, később: Fiú árvaházat a hitközség két évvel a Leány árvaház után, 1869-ben alapította

Salgótarjáni Kőszénbányák Rt. székháza: V., Arany János utca 25; épült: 1905–1907

Wellisch-ház: V., Kossuth Lajos tér 4; épült: 1910 k. (Jelenleg, már hosszabb ideje, minisztériumi épület, ma: építésügyi hatóság)

Wellisch-villa (Wellisch Sándor és Gyula): XII., Zugligeti út 21. (Itt nyaralt éveken át Goldziher Ignác)

Saját magáról Wellisch azt mondta, hogy műépítész és építési vállalkozó. Mint vállalkozó igen jelentős bérház- és telekingatlant halmozott fel a Teréz- és Új-Lipótvárosban és még kijebbi, Angyalföldön; csak néhány cím: Nagymező utca 49, ezt a házat ő tervezte és építette (1892), egy időben talán lakott is itt, utóbb eladta (1910); Sziget utca / Radnóti Miklós utca 16; Visegrádi utca 53 és 60; a Gömb utca elején az egész páratlan oldal stb. A teletulajdon nem csupán a jövedelem vagyonná átalakításának eszköze lehetett: rendszerint ez tette lehetővé az építész számára, hogy megrendelők kikötéseitől nem korlátozva, saját művészi ízlése és városfejlesztési elgondolása szerint építsen. Igaz, ő maga ezekből a lehetőségekből alig valósított meg valamit. Maga építette a Wellisch család sírboltját is (X., Kozma utca 6), apja, Wellisch Náthán számára (1904).

Hevesi Simon névsorából sok odaillő név hiányzik, már a 20. század elejének építései közül is, például: Fischer Ferenc (1871–1921), Hegedűs Ármin, Jakab Dezső (1864–1932), Komor Marcell (1868–1944), Löffler Béla (az első világháború után, 1925 k., a Közel-Keleten, részben Palesztinában élt, s eltűnt a magyarországi közvélemény elől) és testvérbátyja, Löffler Sándor, Maróti (Rintel) Géza (1875–1941), Román Ernő (1883–1959) és Román Miklós (1879–1945), Vidor Emil, s mások is; és — természetesen — hiányzik minden zsidó építész a későbbi évtizedekből.

Jelzésül: hogy a *hozzájárulás* valóságos aránya kivehető legyen, elég már az a néhány név is, amelyeket Hevesi főrabbi megemlített.

(2) Jövevénytörzsek a héberből vagy jiddisből

Itt nem a zsidó rétegnyelv szavai következnek, hanem jövevénytörzsek, olyasmik, ami a magyar köznyelvben használatos. Ez a szóanyag nagyjából a városi, és különösen a budapesti nyelvben forog. Kivétel a legrégebbi rétege, mely főként a latinból, az egyházi vagy művelt nyelvből vált közkinccsé. A többi, a java, a nyelvnek kétségtelenül inkább a közönséges szintjén, olykor pedig kizárólag az argó nyelvben használatos. Mindenesetre, az argó szókinccsének Közép-Európában közel harmadrésze héber vagy jiddis eredetű. Sok héber, héber-jiddis vagy német-jiddis szó nem is a pesti zsidó rétegnyelvből került be a szélesebb körben használt magyarba, bár jöttek jövevénytörzsek a zsidó társadalomból is, hanem inkább a Monarchia vagy Kelet-Európa nemzetfeletti tolvajnyelvéből (*hebre nyelv*). Nem szép szavak, de sokszor találóak, s a nagyváros igen tagolt, de sohasem teljesen zárt, sohasem áthatolhatatlanul elszigetelt körökből álló társadalmának egyik kényelmes érintkezési eszköze.

aher: azután, utána; ahrem: hátul (héb. *áhor*, jid. *akhren*); ahremből: hátulról; alattomosan

ahszor: kegyetlen (héb. *akhzar*, jid. *akhzer*)
ajser: gazdag (héb. *óser*)

ajvé: ajaj (< jid. *oy*, *ve*, ném. *Weh*, 'fájdalom')

ámen: ámen; vége (héb. *ámén*); „Áment mond rá”, „És aztán ámen”
auszgetippelt: pont ez (< ném. *auszgetippelt*)

avle: igazságtalanság (héb. *avla*, 'gazság')

azesz: szemtelenség; azeszpónem: pimasz, arcátlan (héb. *azzut pánim*)

bájesz: ház (héb. *bajit*); bájzli: (olcsó, rossz) csapszék

balhé: botrány (héb. *balláha*, 'rémület', 'szörnyű dolog')

barkochba, barkochbázni: kitaláló játék, elnevezése Bar Kokhba (Koszeba) nevéből

barchesz / barhesz: fonott kalács

bárzli: vasút (héb. *barzel*, 'fém', 'vas')

bé: 2 (a héber ábécé második betűjének, *bét*, a számértéke: 2) (argó)

behemót: hatalmas (héb.); böhöm: ormóttanul nagy (héber *behéma*, többes számban: *behémot*)

bóvli / bóvel: értékét vesztett, értéktelen áru (héb.-jid. *Bábel* / *Bável*)

brahi: vicc, tréfa, ugratás; brahiból: tréfásan; brahira: meggondolatlanul, találmra

brajgesz / brojgesz: dühös, ellenséges, undok (héb. *be-rogez*, 'dühben' > *brogez*)

branef / bronef: pálinka. — Zsidó közmondás. „Az ünnepre való pálinka (*jantev-branef*) ízlik hétköznap is”

cefet, cefetül érzi magát: rosszul van (héb. *zefet*)

cócesz: baj, veszedelem, rossz (héb. *cára*, birtokos szerkezetben: *cárat*)

dá: 4 (a héber ábécé negyedik betűjének, *dálet*, a számértéke: 4) (argó)

dafke: csakazértis (héb. *dávék*, *devéka*, 'következőleg', héb.-arámi-jid. *davka*, 'éppenséggel')

dálesz / dallesz: szegénység (héb. *dalut*); semmi

délínyítás: ajtó-feltöréses betörés (héb. *dálet*, 'ajtó', 'kapu') (argó)

déverol: beszél (héb. *dávár*, 'szó')

diberöl: beszél, rágalmaz (héb. *dibber*, 'beszél');

dibbe: rágalom (héb. *dibba*)

diró: lakás (héb.-jid. *dira* / *dire*) (argó)

éca, écesz: tanács, ötlet (héb. *éca*); „Van egy écám”

éceszgéber: ötletadó

- ejdim: tanú (héb. *éd*, többes számban *édim*) (argó)
- elpaterol: megszabadul valaki/valamitől (héb. *pátar*, 'feloldott'; jid. *poter*, 'felmentett', 'szabad')
- elpéncol: elmulasztja, elrontja (a szerencsét) (jid. *penec*, 'szakasz', 'szelet')
- emesz: igaz!, úgy van! (jid.) (héb. *emet*, 'igazság')
- észer: mohó, kapzsi (héb. *ásir*, 'gazdag')
- frájer: naiv, ügyefogyott, szerencsétlen (ellentétben a *hóhem*-mel) (ném.-jid. *frejer*)
- gaj: pusztulás, pokol (héb. *gaj*, *gáje*, 'a belseje valaminek', 'völgy'); gajra megy: tönkremegy
- gajd, gajdol: zajong, túl hangosan, összevissza énekel (héb. *gad*)
- gajdesz: pusztulás; gajdeszba küld: tönkretesz, megöl
- gajszesz: nagybeteg, haldokló (héb. *gószesz*, jid. *gojszesz*); gajszenol: haldoklik
- ganef: tolvaj, gazember (héb. *gannav*, *ganav*), csaló, csibész, hamis
- gi: 3 (a héber ábécé harmadik betűjének, *gimel*, a számértéke: 3) (argó)
- gyehenna: tisztítótűz, a pokol tornáca (héb. *Gé-Hinnom*, völgy a régi Jeruzsálemtől délnyugatra). A Biblia és a hagyomány szerint itt állt az áldozati oltár, melynél gyermekeket „tűzön vittek át” (Jer. 7,31; 19,1-5; a szertartás tilalmához: Lev. 18,21; 20,3-5). A zsidó hagyományban szombaton még a Gé-Hinnomban sem ég a tűz
- hajlakol: elmegy, menekül (héber *hálakh*, 'ment') (argó)
- hajlem: kórház (héb. *holim*, 'betegek') (argó)
- halef: kés, bicska (héb. *hallaf*, a rituális metsző kése)
- halleluja
- handlé: házaló, ószeres (ném.-jid. *Händler*)
- hapsi: férfi, 'szabad' (mint a *frejer*) (héb. *hofsi*)
- haver / háver: barát (héb. *havér*); havrusze: tolvajbanda (héb.-arámi *havruta*)
- házer balhé: tettenérés (< héb. *hazir*, 'disznó') (argó)
- hebre nyelv: argó (< héb. *héber*)
- heder: zárka (héb. *heder*, 'szoba'); hederol: alszik (argó)
- herót: félelem, gond ((héb. *haráta*, jid. *harote*, 'megbánás'); herótom van: unom, rühellem
- hések: színház (héb. *hések*, 'kedvtelés')
- hevra: banda (argó)
- hipis: motozás, cella felkutatása (héb. *hippusz*, keresés, kutatás; a hetiszakasz kikeresése a Tóra-tekercsben)
- hirig: verekedés (héb. *hereg*, 'ölés', 'gyilkosság', jid. *hargenen*, 'megöl'); hirigel: ver; hargenol: üt, ver
- hochmec / hohmec: okoskodás (héb. *hokhma*, 'bölcesség'); hochmecol / hohmecol: okoskodik
- hóhem: okos, ravasz, ravaszkodó (héb. *hákham*)
- horszanna, hozsannázik: dicséret, dicsér (héb. *hósanna*, 'ó, segíts hát')
- hucpa, hücpé: szemtelenség (héb.-jid.)
- ise: feleség (héb. *issa*, 'asszony')
- jajem: borraivaló (héb. *jajin*, 'bor')
- jampec: fura / furcsán öltözködő alak (jid. *jampoc*, 'ütődött', 'bolond')
- jatt: kézfogás; hálapénz, megvesztegetés (héber: *jád*, 'kéz'); jattol: kezet fog; pénzt ad át
- jebuzeus: becsmérlő minősítés káromlásban („Azt a jebuzeusát!”) (Jeruzsálem neve a Bibliában, mielőtt Dávid elfoglalta: *Jebusz*, Bírák k., 19,10 stb., innen eredeti lakosságának neve: *jebuzsi*, lat. jebuzeus)
- Jehova: a négybetűs héber istennév (JHWH) középkori eredetű, téves olvasata európai nyelvekben
- jubileum: (kerek) évforduló (héb. *jóbel* / *jóvél*, a hétszer hét éves periódus,

azaz hét *semitta* után következő év, 'az 50. év')

kajak: erő (héb. *koah*, jid. *kojech*, *kójchesz*); kajakos: izmos, erős

kajle: beteg (héb. *hole*, jid. *chojle*)

káli: tolvaj kedvесе (héb. *kalla*, 'meny-asszony') (argó)

kasa: jó, kitűnő, remek (< *kóser*); kaserol: magyarázkodik

kerub (többes számban: kerubim)

kibic: megfigyelő, kívülről, aki kívülről szól bele a dolgokba, ahelyett, hogy részt venne bennük (például, kártyapartinál) (jid. *kibicer*, ném. *Kiebitz*)

kóbi: zsidó (< *Jákob*)

kóli: hazugság (héb. *kol*, 'hang') (argó)

kóser: jó, nagyon jó (héb. *kásér* / *kóser*, 'rituális szempontból megfelelő')

kóved: tisztelet, dicsőség (héb. *kávod*). — Szólás: „Megadja neki a kóvedet.” — Rabbik egy nagyhírű, tudós pesti tanára mondta (1980 k.): „Kóvedből semmi sem lehet túlságosan sok.” — Zsidó vicc. Egy vendég érdeklődik a hitközség tagjainál az elnökük felől. Akárkivel beszél, mindenki szidja: hitvány, tisztességtelen ember. Végül vele is találkozik. S milyenek a hitközség tagjai? Hitvány mind, tisztességtelen emberek. De hát ha így van, miért vállaltad el, hogy hitványak között legyél rasekol? „Hidd el, csak a kóved miatt”

lájle: éjszaka (héb. *lajla*)

lébecol: könnyen, vidáman, könnyelműen él (ném.-jid. *leben*, 'élni')

leff: fölény, magabiztosság (héb. *lév*, 'szív') (argó)

lejm: lopás, kéregetés; lejmol: kéréssel megszerez, kicsal (jid.)

macesz / máció: kovásztalan lepénykenyér (héb. *macca*, *maccot*)

mahlajka: botrány, kavarodás (héb. *mahloket*, jid. *mahlojke*)

májem, májemben hagy: cserben hagy (héb. *majim*, 'víz') (argó)

majré, majrézik: félelem, fél (héb. *móra*, jid. *moyre*); majrés: félénk

makher: ügyes, ügyeskedő; a gantser (groyser) macher 'befolyásos személy' (jid.)

mammon: (pénzbeli) vagyon

mamzér / mamzer: fattyú, zabi

markecol: részegektől, alvóktól lop

masefa: jósnő (héb. *mekhasséfa*, jid. *machsejfe*)

mázli: szerencse (héb. *mazzál*, jid. *mázel* / *mazl*)

medine: vidék, táj (argó)

melák: hatalmas, nagydarab (héb. *melekh*, 'király')

meló: munka (jid. *melóche*, héb. *melákha*, ném. *Maloche*). — Jiddis közmondás: *Fil melokhes venig brokhes*, „Sok a munka, kevés az áldás”

mesüge: bolond (héb.-jid. *mesuga* / *mesugge*)

mesz: halott (héb. *mét*)

misz / mész, móusz: csúnya, rút, megvetett; ma inkább: undok, rosszkedvű (jid. *mízer*, nőnemben: *míze*); miszmahen / miszmahol: elkedvetlenít. — Jiddis közmondás. *Az di mayd iz miz, zogt zi der shpigel iz shuldig*, „Ha a nő ronda, azt mondja: a tükör hibája”

mókem: város (héb. *mákom*, 'hely') (argó)

mólés: ittas (héb. *mále*, 'telitöltött'); „Kicsit mólés”, „Bemólézott”

moloch: mindent felfaló, tűzben elemészto bálvány; 'fogadalmi (áldozat)', 'emberáldozatot kívánó istenség' (Jeruzsálemben a Gé-Hinnomban) (héb. *mólekh*)

mószero, bemószero: beárul, elárul, kiad, följelent (héb. *mószér*, 'átadó', 'aki zsidót nem zsidó hatóság / külső hatalom előtt bevádol, följelent')

nebach, nebach, neboch: szegény, szerencsétlen; sajnos

noha: direkttermő szőlő bora (< Noah / Noé) (lásd Gen. 9,20)

- nü?: nos; mi van? (zsidó viccekben)
 óberhóhem: túlságosan okoskodó. —
 Egy zsidó mondás, magyarázatul.
 „Okosabb, mint az Isten: mert az Isten
 mindent tud, de ő mindent jobban” (< *hóhem*)
- onánia: eredeti értelme szerint 'coitus
 interruptus' (< *Ónán*, Gen. 38,9) (!)
 osz-posz: pontosan ugyanaz; üres beszéd
 (< héb. *ót be-ót*, 'betűről betűre')
- pé: száj (héb. *pe*)
 plédlizik: megszökik, megmenekül,
 fennmarad (héb.-jid. *peléta*)
 pléte: csőd; pléte megy: csődbe jut
 (ném.-jid. *Pleite*, *pleto*)
 pónem: személy, „pofa” (héb. *pánim*,
 'arc')
- póter: szabad, szabadlábban lévő (héb.-
 jid. *poter*) (argó)
 puccos: (mértéktelenül vagy ízléstelenül)
 kiöltözött (nő)
 rahedli: rakás, kupac
 rebach / reibach / revach: nyereség,
 (indokolatlanul nagy) haszon (héb.
revah, jid.-ném. *reibach*, *revauh*)
 rüfke: léha nő, (zsidó) szajha (< héb.
rivka, 'Rebekka', Gen. 22,23; jid. *rivke*)
 samesz: hűséges, alázatos szolgál (héb.
sammas)
 sátán: kísértő, ördög (héb. *szátán*, 'vadászkodó', 'támadó')
- sém / sén / sejn: név, hírnév, személy-
 leírás (argó)
 slemil / slimázel: 'ügyefogyott', 'szere-
 rencsétlen flótás' (jid.). — Szólás-
 ban: „Ha a hátára esik is, beveri az
 orrát” (ném.-héb.-orosz > jid. *Schlimm-mazlnik* / *Schlimmezalnik*)
 smonca: üres, ostoba beszéd, kétes hi-
 telű hírsztelés, fecsegés, pletyka
 (jid. *smonce*, többes szám: *smoncesz*)
 smucig: fősvény, spórolós (ném.-jid.
smucik)
 smukk: ékszer, hamisgyöngy; „fütyi”
 (< ném.-jid. *Schmuck*)
 smúz, smúzol: fecsegés, fecseg (< héb.
semua, 'hallomás', 'hír', jid. *shmuz* /
- smüz*, 'beszélgetés', *smüzn*, 'fecse-
 részni')
- sóher: pénztelen, fukar
 sojvet: bíró (héb. *sofét*) (argó)
 sólet
 srác: fiú, kisfiú (héb. *serec*)
 stika, stikában: titok, titkosan (héb.
setika, 'hallgatás')
- stikli: csel (jid. *stikl*, 'eset')
- süger: bolond (< *mesüge*)
 száh: sok (héb.-jid. *szakh*)
 szajré: (lopott) holmi (héb.-jid. *szhojre*,
 'áru')
- szeráf
 szombat
 tapenol: érint, fogdos, tapogat, tapizik
 (jid. *tapn*)
 tarhál: pénzt kéreget
 tof: jó (héb. *tov*)
 tofel: tisztátalan, elhasznált, ócska
 tóhesz: fenék, ülep (héb. *tahat*, 'alul',
 'alsó', jid. *tochesz*, 'fenék')
- tóhuvabóhu: zűrzavar (*tohu vá-bohu*,
 Gen. 1,2)
 topis: rongyos, hanyagul öltözött
 tré: ócska, vacak (< *tréfe*, *tréfli*)
 tréfi: tettenérés (< héb. *tréfe*, itt: 'raga-
 dozó zsákmánya')
- tréfli: vacak, értéktelen
 tróger: alkalmi munkás szállításra, ci-
 pekedésre; hitvány alak (ném.
Träger, jid. *tróger*)
 tüme: (keresztény) templom (jid. *tum*
 < ném. *Dom*)
 vastartalék: tükörfordítás európai nyel-
 vekben egy rabbinikus (Misna) héber
 kifejezésből: *cón barzel*, 'vas jószág
 (szó szerint: juhok)', 'végső tartalék':
 házasságkötéskor a feleség hozomá-
 nyának azon része, amely személyes
 vagyonának számít, s ha férje elhal
 vagy elválik tőle, hozzá eredeti érté-
 kében kerül vissza (ném. *eisernes*
Vieh)
 volf: 6 (a héber ábécé hatodik betűjé-
 nek, *váv*, *vov*, a számértéke: 6) (ar-
 gó)

<p>zóf: ezüstnemű (héb. <i>záháv</i>, 'arany') (argó)</p> <p>zsinagóga (görög <i>szünagógé</i>, 'gyülekezet', 'gyülekezeti ház')</p>	<p>züfec / züfesz: balszerencse, félelem; verés (argó); züfecel: verekszik, megver valakit (héb. <i>zefet</i>)</p>
--	--

(3) A zsidó vicc

A viccekről nem értekezni kell, hanem meghallgatni vagy elmondani őket. Itt nem is akarunk általánosságban beszélni róla. De az, aki nem ismeri a pesti zsidó viccet (*hokhma*, *vits*, *leytsones*), a zsidó Budapestet sem ismerheti. A zsidó vicc már több mint egy évszázada ugyanúgy hozzátartozik a fővároshoz, mint ahogyan a viccmondást körülvevő közeg: a városias nyilvánosság szellemes, csípős nyelvezete vagy a kabaré. A megállapítás fordított sorrendben is igaz. A zsidó vicc sem képzelhető el Budapest nélkül. Igaz, Pest nem sajátíthatja ki magának: a zsidó viccek hazája tágabb térségben volt, talán Bécs, Pozsony, Budapest, Varsó, Krakkó, Lemberg jelölhetik ki a határait. A vicc, a zsidó vicc is, olyan, mint a levegő: nem zárják el útját a határok, eljut mindenhová, ugyanaz mindenhol; mégsem egészen mindegy, a pesti levegőt szívjuk-e, vagy más városét. A nemzetközi viccek is, ha Pesten mondják el őket, pesti illetőséget kapnak. A kelet-európai élet, szokások, élethelyzetek, a hagyomány előírásai adják a zsidó viccek anyagát és azokat a háttér-információkat, amelyek a megértésükhöz szükségesek. A zsidó vicc lényegéhez tartozott a nyelv: a jiddis és a német, s mellettük a térség zsidósága által használt helyi nyelvek, köztük a magyar is, amely azonban jellegzetesen zsidó magyar volt, tele, némelykor talán kissé mesterkélten is feltöltve, a zsidó életben használatos kifejezésekkel, a jiddist utánzó mondat-szerkezetekkel. Élőszóban elmondva: még hangképzéssel, hanghordozással is. De a zsidó viccben ugyanígy tovább élt a klasszikus zsidó szöveghagyomány megőrizte humor, a gúny — öngúny — a szórszálhasogató, véget nem érő halákhikus viták fölött, s ezzel egyszersmind a *pilpul* éleselméjű kérlelhetetlensége, a minden nehéz szöveghelybe (*kusja*) beleakaszkodó fogós talmudi kérdések, melyek az ellenvetések kérdésre bűjtatják, az ellentmondások között egymás egyensúlyt létrehozó logikai érvelés (*hilluk*). „Az okosság automatizmusának, a chóchenség komikumának felfedezése a zsidó viccek eredeti és páratlan teljesítménye” — írta Komlós Aladár (1934).

A zsidó vicc egyik alaptípusa éppen a *pilpul* mintának felel meg. Ezekben a viccekben azáltal jön létre a váratlan komikum, hogy a legkülönbözőbb élethelyzetekben önmagáért való fontosságot kap a tényezők valamelyike, fölébe nő a többinek, s így mindjárt átfordul önnön ellentétébe, mintegy megsemmisíti önmagát.

A pesti vásár, 1830 k., felismerhetően a Zsidópiac, Kaczér (eredeti nevén: Katz) Illés (1887–1980) már fentebb is idézett regényében. A ponyváról ellopott valaki egy fejkendő. Az árus az imént arról vitatkozott a ponyva-szomszédjával, melyik kendő a jobb, a Goldbergé-e, vagy az Elkáné; mindkettő nagybani kereskedő a Szerecsen utcában. Mert ha nem elég jó minőségű a kendő, nem elég tartós, a következő vásárkor a falusi asszony visszajön reklamálni. Az árus,

hogy felfedezte a lopást, csak nevet. Szomszédja: „Te nevetsz azon, hogy ellopták a kendődet?” — „Hát persze, hogy nevetek. Ezzel az egy darabbal biztos, hogy nem lesz reklamáció.” Ez az alapképlet. Mint vicc végtelen számú változatban él.

„Két utas áll a zátonyra futott hajó fedélzetén. Az egyik jajgat.

— Oj-vé, mindjárt elsüllyed.

— Mit jajveszékelsz? Hát tied ez a hajó?”

(Kabos László, 1985 / Kertész Y. István, 1993)

Más.

„Egy kaftános zsidó elment a híres neológ rabbihoz, a német Kayserlinghez, és elpanaszolta, hogy lányának ma van az esküvője, már a hüpét is felállították, de a vőlegény vissza akarja mondani a partit, mert még hiányzik a hozományból. Kérte, segítsen rajta a rabbi, ha tud. Kayserling rögtön odaadta neki a hiányzó összeget. A kaftános hálálkodva megköszönte, és kifelé menet így imádkozott: *Ribojnoj sel ojlom*, a világ Ura, nehogy betudjad ezt a nagy micvét ennek a vétkes hitetlennek.”

(Csillag Máté, *Zsidó anekdoták kincsháza*, 1925)

Más.

„Egy gazdag, megrögzött agglegényhez beállított a sadchen, és rá akarta beszélni a házasságra.

— Látja, milyen a maga élete. Csak vendéglőkben étkezik, egész nap kávéházban ül, este hazajön, nincs senkije, akihez egy szót szóljon. Hát élet ez? Én szegény ember vagyok, egész nap lótok-futok, hogy egy kis keresetem legyen. Este hazamegyek fáradtan, elém szaladnak a gyermekek, mind a nyolc, egyszerre kérdik: Apuka, mit hoztál? A feleségem is kérdez. A csecsemő elkezd sírni, a nagyok lármáznak, a feleségem csak beszél, beszél, a kicsi sír és sír. Eh, bár sohase ismertem volna meg a házaseletet.”

(Csillag Máté, 1925)

Más.

„Koldus: Uram, ezelőtt minden pénteken jöttem, adtál sábeszra tíz koronát, és most csak a felét adod?

— Tudod, a múlt héten volt a chaszenem. Szegény leányt vettem el. Most spórolnom kell.

Koldus: Az én költségemre megy ő chaszenet csinálni. Micsoda szemtelenség!”

(Csillag Máté, 1925)

A nagyvárosi, gyaníthatólag részben pesti zsidó viccek egy másik alaptípusában a komikum a zsidó életvitelnek azokra a különbségeire épül, amelyek az orthodox és neológ, vallásos és nem vallásos csoportok között mutatkoznak.

„A bíró: Maga gyalázatos! Nem elég, hogy lop, hát még szombaton lop, amikor ünnepje van?! Rab: Kérem alássan... Én nem vagyok orthodox.”

(Ágai Adolf, *Abrincs*. 150 jordány vicc, Budapest: Athenaeum, 1879)

Magyarázatul Ágai könyvének alcíméhez:

jordány: „jordán” vagy „dán”: zsidó (a Jordán nevéből) (gúnyos vagy ellenséges kifejezés)

Más.

„A zsidó bérlő beszélni akart a tulajdonossal. Amikor ez behívatta, a bérlő levette a kalapját. Egy kis sapka is volt a fején, azt fennhagyta. Már távozni készült, amikor a tulajdonos utánaszólt.

— Most látom, hogy kissapkát visel. Budapesten csak püspökök és más egyházi méltóságok viselnek ilyen fejedőt. Gondolom, ön nem püspök.

— Bocsásson meg, méltóságos uram, de a vallásunk előírása szerint sohasem lehetünk fedetlen fejjel.

— Ezt nehezen hiszem, mert már számos zsidóval volt dolgom, de ilyen sapkát egyikük sem hordott.

— Meglehet, de azok talán nem orthodoxok voltak, hanem neológok.

— Nem mindegy? Mifélek azok a neológok?

— Pfuj, azok rosszabbak még a keresztényeknél is.”

(Avrom Reitzer, *Masel tov*, 1900 k.)

Más.

„Nem szégyelled magad, hosszúnapkor kósert enni?

— Hát lehet bárhol is kóser ételt kapni hosszúnapkor?”

(*Oj, wie kóser, oj, wie fájn*, 1903)

Más.

„Egy fiatalember fölkeresi Reich Koppel rabbit, hogy adja ki neki a kikeresztelkedéshez szükséges iratokat.

— Nézze, barátom, én az ilyesmivel nem szeretek foglalkozni, menjen inkább a neológ rabbihoz, az majd kiadja magának.

— Hogy elmenjek ahhoz a gojhoz? Akkor bizony inkább nem is csinállok smadot.”

(Csillag Máté, 1925)

A viccek mindig elmondáskor kapják meg valóságos — végső és egyszeri — alakjukat; ez az alak sohasem végleges, mert más alkalommal majd megint apró változtatást fognak rajta tenni. Ezért hallhatunk pesti vicceket pontos helyszínnel és történeti nevekkel; olyan vicceket is, melyeknek pedig már írásbeli múltja van. Jiddis közmondás: *In troyrige tsaytn blit di leytsones*, „Szomorú időkből virágozik a vica.” (A jiddis szó, *leytsones*, a héberből jön, s ott a *lácon*: ‘vakmerőség’, ‘pimaszság’.) Ha van alkalom, a vica-képlet megelevenedik, s az elhangzó vica olyan frissen hangzik, mintha rögtönzés volna. A történelem mindenképpen benne van.

„A kávéházban három úr kerül egymás mellé. Beszélgetésük hamar a napi politikára fordul. Hogy tudják, kihez van szerencsájük a másikban, egymás vallása felől érdeklődnek. Én, mondja az egyik, híve vagyok a *numerus clausus*-nak. Én elítélem, mondja a másik. Az én apám is elítéli, mondja a harmadik, én azonban híve vagyok.”

(Nagy Imre, *A bölcs rabbi tréfái*, 1923)

Más.

„Egy hitsorsos éjszaka hazafelé siet a körúton, mikor négy fiatalember toppan eléje.

— Igazold magad, zsidó.

— Ha már úgyis tudják az urak, hogy zsidó vagyok, mit kell igazolnom?”

(Nagy Imre, 1923)

Legyen ehhez a részhez a lezárás is: zsidó vica a történeti Pestről, és regényrészlet, amely a történelmet egy zsidó vica keretébe próbálja belefoglalni.

A vica:

„Azt kérdezte a tanító Samukától az állami iskolában, hogy miért Budapest az ország legmodernebb városa.

— Hát azért, mert itt van a legtöbb neológ.”

(Csillag Máté, 1925)

És a regényrészlet:

„(...) H. doktor bácsi nagyot fúj, leereszkedett a priccsre. Hálából elmesélek egy viccet, jó? Két zsidó utazik a vonaton...

— Át kell fogalmazni — mondta Silberstein. — Ötezer zsidó utazik a vonaton. Vagy, ha így alkalmasabb: nyolcvan zsidó utazik egy vagonban.

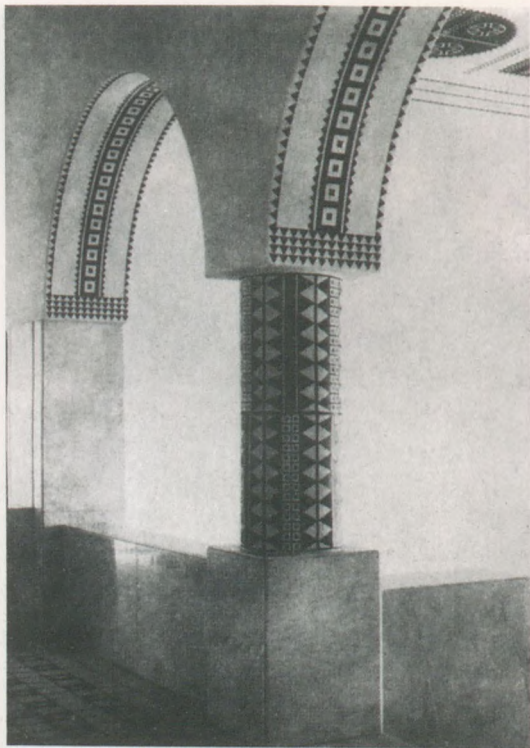
— De úgy nem jön ki a poén — nézett rá szomorúan H. doktor bácsi.

— Attól tartok, hogy ezeket a vicceket nem is lehet többé mesélni — mondta Silberstein. — Soha többé nem jön ki a poén.”

(Ember Mária, *Hajtűkanyar*, 1974)

XV:1. Községi Felső
Kereskedelmi Iskola
(VIII., Vas utca 11):
Előcsarnok. Tervezte: Lajta
Béla, 1912

XV:2. Szeretetház
(XIV., Amerikai út 57):
A fölépcsőház díszítése.
Tervezte: Lajta Béla

XV:3. Mézeskalács minta
(*lejkech*) az alefbét, a héber
ábécé betűivel

XV:4. Vívóterem az egykori Angyalföldi / Aréna úti zsinagóga épületében

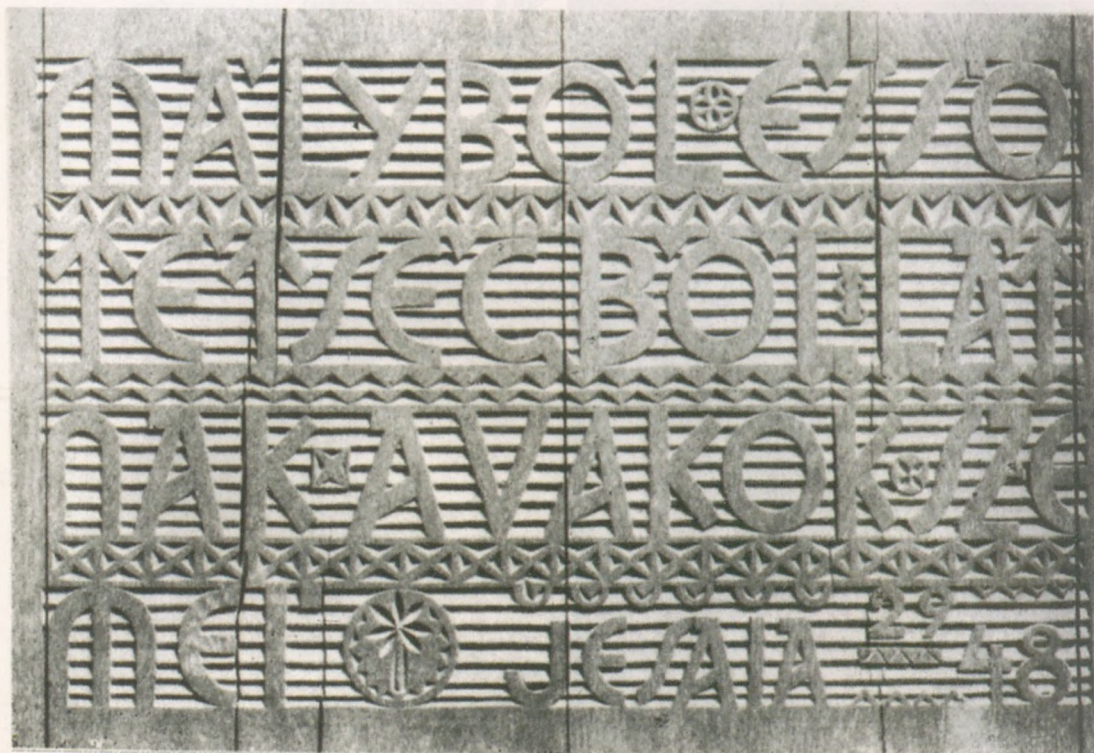

XV:5. Szeretetház:
Faldíszítés az északnyugati kapu mellett

XV:6. Vakok Tanintézete:
Menóra és felirat a főbejárati
kapun

XV:7. Vakok Tanintézete:
Felirat a főbejárati kapun

Ezt a viccet Örkény István is felhasználta, „Forgatókönyv” című ál-film színdarabjában (1979), egy az 1944 őszi nyilasterrorban svéd útlevéllal megmenekülő zsidó nő szájába adva.

(4) Corpus Juris Hungarici

Szellemi teljesítmény lehet irodalom, lehet tudomány, képzőművészet vagy éppen zene. A zsidó hozzájárulás a 19. század végétől kezdődően már többé-kevésbé láthatatlan — értsd: észrevehetetlen — ezeken a területeken. Nem különült el mint zsidó. Ujvári Péter a *Zsidó lexikon* lapjain még aránylag jó tájékoztatást adott (1929). A Vészkorszak után többen is megpróbálták számba venni a veszteségeket. A Benoschofsky Imre szerkesztette tanulmánykötet (*Seérit Jisráél*, 1946) szerzői (Scheiber Sándor, Kardos László és mások) zsidó nézőpontból mértek föl a helyzetet és a háború utáni lehetőségeket; Bóka László, a *Magyar mártír írók antológiája* (1947) szerkesztője, mint korábban Illyés Gyula a *Magyar Csillagban*, a magyar irodalmi élet megbonthatatlan teljességét fogadta el alapelvül. A szellemi élet intézményi kereteit, melyek erősebben kötődnek a tér bizonyos pontjaihoz, a fővároshoz is, mint maga az alkotó munka: az intézmények szerepét nemigen vizsgálta bárki is. Tulajdonképpen csak az IMIT *Évkönyv*-ei (1948-ig), s majd — Scheiber Sándor szervező energiájának köszönhetően — a MIOK, legutóbb pedig az Országos Rabbiképző Intézet ugyancsak *Évkönyv* címmel két évente vagy — újabban — sokkal ritkábban megjelenő kötetei jelzik, részben csak közvetett módon, a tartalomjegyzékkel, az eleven zsidó hozzájárulás-t. Valóságos zsidó rész: szélesebb körben is hatni tudó külön intézmények, folyóirat, hangverseny, kiállítás, irodalmi est, csak legújabban van megint, vagy még csak formálódik.

A jelen munka ezen a téren is megmarad kissé régiesnek, történetinek. Mint már a város építése, a házak elemzésekor, egy régi szöveget idézünk itt is, hogy jelezzük — nem kimerítő felsorolással, csak jelképes módon — az elválaszthatatlan zsidó hozzájárulás-t, mégpedig egy olyan területen, amely egyébként egyáltalán nem került szóba ezeken a lapokon.

A „legmagyarabb tudomány”, mint Munkácsi Ernő (1896–1950) mondta, a nyelvtudós Munkácsi Bernát fia, a pesti hitközség egyik vezetője, ügyésze: a legmagyarabb tudomány nem más, mint a jog.

„Rövid volt az a hetven év, amíg a magyar zsidóság az igazságszolgáltatás terén is működhetett, de nem vallottunk szégyent, büszkék vagyunk erre a korszakra, amikor jót, fejlődést hozhattunk a magyar Justitia oltárán... Az emancipáció fuvallata megihlette a magyar zsidóságot, és nagy számban adott olyan férfiakat, akik szervesen illeszkedtek be a legmagyarabb tudomány művelői közé. (...) A sorainkból származott Csemegi Károly, az egykori 48-as őrnagy, későbbi titkos tanácsos, a Kúria tanácselnöke, aki évszázados előkészületek után megteremtette az első magyar büntető törvénykönyvet, tehát azt a kódexet, amelyen keresztül az állam közjogi hatalma az életben a leggyakrabban és leghatásosabban érvényesül. (...) A magyar állam fennállásá-

nak ezeréves feledhetetlen emlékünnepe alkalmával kiadott teljes magyar Törvénytárt a sorainkhoz tartozó Márkus Dezső táblabíró szerkesztette, és az évszázados magyar törvényeket — a magyar szellem e legsajátosabb hajtásait — ő látta el ezer és ezer latin nyelvű magyarázatos jegyzettel. Aki a régi magyar törvényekben valamit keres, vagy a jövőben keresni fog, Márkus Dezső nélkül nem boldogulhat.”

(„Búcsú a magyar zsidó bíraktól”,
Küzdelmes évek, Budapest: Libanon, 1943)

Csemegi Károly

(1826–1899)

Eredeti családi neve Nascher volt, a szegedi és pesti piaristáknál tanult, jurátus is Pesten volt, az 1848/49. évi függetlenségi háború során mint őrnagy harcolt a nemzetőrségben, csapatát, egy zászlóalj gyalogságot és egy század lovasságot, maga szervezte meg. Fogságban Temesvárott volt, s ezután hat hónapot töltött még Budán is, a Nádor-laktanyában (Nádor tér / I., Kapisztrán tér 2). Korábban vármegyei aljegyző volt; ügyvédként kezdte másodszor a pályáját, Aradon, de itt is országos nevet tudott szerezni. (Kikeresztelkedett.) Az osztrák–magyar kiegyezés után az igazságügy-minisztériumba került, itt államtitkár lett, majd kúriai tanácselnöknek nevezték ki (1879). Ő dolgozta ki az igazságügyi szervezetre vonatkozó törvényeket: a bírói hatalomról (1869: IV. tc.), az ügyészségi szervezetről (1871: XXXIII. tc.); ezek vetették meg Magyarországon a modern jogrend alapjait. Az igazságszolgáltatásban az ő kúriai gyakorlata vezetett be több modern eljárásjogi elvet (kétoldalú meghallgatás, védelem, szóbeliség elve stb.). Főműve mégis a büntető törvénykönyv (1878: V. tc.; 1879: XL. tc.), mely máig szóló érvénnyel meghatározta a magyar büntetőjogot. Annak idején kiadták Franciaországban is (1885).

Márkus Dezső

(1862–1912)

szintén ügyvédként kezdte jogi pályáját, majd ő is az igazságügyminisztériumba került (1894), s kúriai bíró lett (1911). Döntvénytárakat szerkesztett, kommentárokkal látta el a törvényeket. Legfontosabb műve a *Magyar törvénytár — Corpus Juris Hungarici* 1896-ban megkezdett nagy sorozata, mely évtizedek óta, ezzel a címmel a második világháború végéig, a magyar törvények mértékadó hivatalos kiadása volt. Szerkesztette és kommentálta (latinul) *Werböczy Hármaskönyvét* is. Márkus haláláig izr. vallású maradt.

(5) Még látható, de már nem az, ami volt

LÁTHATATLAN
ZSIDÓ BUDAPEST

654

A zsinagógákat (*bét ha-keneszet*) a város lakossága (...) nem adhatja el, kizárólag azzal a feltétellel, hogy ha úgy kívánnák, visszaadják nekik. (...) Eladhatják vég-

legesen is, de négyféle célra semmiképpen sem: fürdőnek, műhelynek, szertartási helynek, illemhelynek. (...) Szentségük (*kedúsa*) megmarad, még ha pusztulnak is. Ha fű nő bennük, ne tépje le senki, a lélek gyásza (*agmat nefes*) miatt — olvassuk a Misnában (Megilla, 3,1-3).

Viták mindig is folytak arról, mi történjék az elhagyott zsinagógák épületével, mi legyen bennük, mi kerüljön a helyükre. A Misna, az i. sz. 2. század végén, számolt azzal, hogy ha nem használják, el kell adni őket, hogy elpusztulhatnak. De kötelességül írja elő a város lakosságának, hogy az épületet, amelyet korábban szertartási célra használtak, ne lehessen igénybe venni profán rendeltetéssel (nyilvános fürdő), gyakorlati használatra (műhely), más vallások szertartásaihoz vagy méltatlan célokra. A lélek gyásza fog örködni a hely szent rendeltetésének emléke fölött.

Alább nem adunk teljes jegyzéket, nem is tudnánk, csak néhány jellegzetes példát sorolunk fel, Budáról egyet, a pesti oldalról többet is.

XI., Bocskai út 37: A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Természettudományi Stúdiója. Eredetileg ez volt a Szent Imre-városi, azaz lágymányos/kelenföldi zsinagóga. A budai hitközség egykori új zsinagógája Novák Ede (1888–1951) és Hamburger István tervei szerint épült (1936); a második világháború után a hitközség eladta, majd az új tulajdonos igényei szerint átépítették (1965 k.). Közönséges irodaházat csináltak belőle. A zsinagóga és hitközségi székház felismerhetetlenül elváltozott. Csak aki ismeri a történetét, az tudhatja, hogy az I. emeleten, a mai előadóterem helyén eredetileg zsinagóga volt. Fényképekből ítélve, belső berendezését geometrikus formák jellemezték, a Hősök templomának egyszerűbb változata lehetett. Egyébként az egész épületben csak a Bocskai út felőli alacsony vaskerítés díszítése utal az egykori zsinagógára.

469. A volt kőbányai zsinagóga belső tere; átépítve, 1991. Jelenleg az Emberbarát Alapítvány ökumenikus keresztény temploma az evangéliumi püstkösdői egyház kezelésében

X. (Kőbánya), Cserkesz (Cserkész) utca 7–9: A kőbányai hitközség volt zsinagógáját, a mellette álló hitközségi székház- és lakóházzal együtt, Schöntheil Richárd (1874–?) építette (1909–1911); az építészeti értékekben nem túl gazdag városrész egyik igazi látványossága volt. A második világháború után volt rak-tár és színházterem, használta, toldozgatta, pusztította a Magyar Televízió. Jelenleg egy keresztény vallási közösség próbálja gondját viselni. Elég ránézni az épületre: a két saroktoronyra, a magyar nemzeti szecesszió virágmintáival díszes sisakra a kupola fölött, a terméskő, téglá és beton falakra: azonnal látni, s nemcsak Baumhorn épületeinek ismeretében, hogy zsinagóga volt.

VI., Munkácsy Mihály (régében: Epreskert) utca 5–7: Az épületet jelenleg egy „Centrál Hotel Kft.” elnevezésű szálloda foglalja el; azelőtt a Magyar Szocialista Munkáspárt Külügyi Szállója, még korábban a Magyar Kommunista Párt / Magyar Dolgozók Pártja pártfőiskolai szállodája volt. Mai — többször is erősen átépített — alakjában az eredeti épület már felismerhetetlen. Egykor a Pesti Izr. Hitközség 1867-ben létesített Leány árvaházának tulajdonában volt. Egy időben mint bérházat hasznosították. Az első világháború után a Leánygimnázium céljaira akarták átépíteni. Ez elmaradt, de egy másfajta átalakításhoz Hajós Alfréd készítette el a terveket (1937). 1944-ben az Árvaház használta.

VII., Városligeti fasor (régében: Vilma királynő út) 25–27: Az épület jelenleg a Mechanikai Laboratórium zárt híradástechnikai kísérleti gyára. Eredetileg a Pesti Izr. Hitközség Alapítványi Fiú árvaháza volt. Maga az Árvaház 1869 óta működött, a város több pontján: VII., Holló utca 6; majd Epreskert / Munkácsy Mihály utca 5–7; végül itt, a Fasorban; a második világháború után pedig Délibáb utca 35 — Dózsa György út 88, ott már a Leány árvaházzal együtt. A Fasori épületet Wellisch Alfréd tervezte (1900), az első világháború után a hitközség át

470. Az Izraelita
Siketnémák Országos
Intézete a Bethlen
Gábor téren. Tervezte:
Freund Vilmos, 1877

471. A Bethlen téri zsinagóga belső tere, 1931

akarta építtetni, a második világháború után helyreállítása és bővítése, gyakorlatilag: teljes átalakítása Hajós Alfréd tervei szerint készült el.

VII., Bethlen Gábor tér 2: Bárcki Gusztáv Gyógy-pedagógiai Tanárképző Főiskola. A vöröstéglás épület eredetileg a Fochs Antal hagyatéki alapítványából (1876) létesült Izr. Siketnémák Országos Intézetének székháza volt; Freund Vilmos tervezte (1877). Később ide helyezték át, anyagi okokból, a Vakok Intézetét is. A második világháború előtt a körzeti templomhoz tartozó Izraelita Nőegylet népkonyhát és gyermek játszóotthont is fenntartott a hatalmas épületben, s a háború idején, eredeti helyéről kiszorulván, egyre több zsidó intézmény költözött ide, 1944-ben kiegészítő kórház is.

Az épület István út felőli oldalszárnyában a zsinagógát Baumhorn Lipót és veje, Somogyi György építette (1931). Ez példás módon megmaradt eredeti állapotában — a *bima* a tér közepén, a női karzat külön lépcsőházból megközelíthetően — és eredeti rendeltetéssel. Kapuja fölött a zsinagógákon gyakori héber felirat: „Ez az Örökkévaló kapuja, igazak mennek be rajta” (Zsolt. k., 118,20). Mögötte, az udvaron át is megközelíthetően, az eredeti kultúrteremben (VII., István út 17) jelenleg az „*Oneg sabbát*” klub működik.

XIII., Dózsa György út 55: Vívó edzőterem (Budapesti Honvéd Sport Egyesület). Ez volt egykor, a zsidó temetőtől keletre, a Tüzér utca 26 / Aréna úti zsinagóga négyzet alaprajzú, belső kupolás épülete. Baumhorn Lipót tervei alapján épült; felavatása 1908-ban, az őszi nagyünnep előtt volt (szeptember 25). A

472. „Sírkövek a régi pesti zsidó temetőben”. Pörge Gergely ceruzarajza, 1908

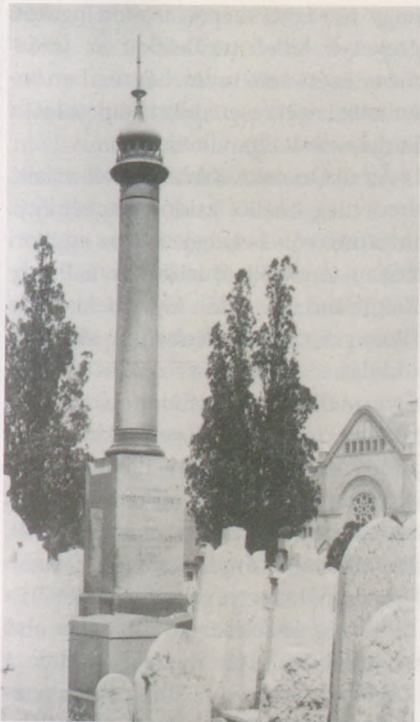
473. Lajta Béla, Emlékoszlop a Kozma utcai temetőben

474. A régi pesti zsidó temetőben, [1908 k.]

LÁTHATATLAN
ZSIDÓ BUDAPEST
658

második világháború után a kissé megrongálódott és lassan romló állagú épületet 1980 k. edzőteremmé alakították át. Külső falburkolata, kék festésű vakolat és vörös égetésű téglá, egzotikus hatást kelt. Aki csak egyetlen zsinagógát látott is életében, ránézésre is azonnal tudja, hogy ez az épület zsinagóga volt. Egyébként mögötte, az egykori kultúrteremben, körzeti imaterem van ma is. Az eredeti hitközségi intézmények közül megmaradt a közvetlen szomszédságban, és változatlanul működik, a macesz-sütő üzem (XIII., Tüzér utca 26).

A közelben az egykori Lehel utcai temető helyét egészen benőtte a nagyváros. Ezt a zsidó temetőt a hitközség a 19. században használta, azután, hogy a város második zsidó temetőjét, a mai Ferdinánd-híd helyén, lezárták (1808), nagyjából a mai Salgótarjáni utcai temető megnyitásáig (1874). Itt temették el eredetileg Rózsavölgyi Márkot, az 1848/49. évi szabadságharc zsidó hőseit, több jeles pesti rabbit. A temető felszámolását a Főváros még az első világháború előtt elhatározta (1907), hogy helyén kerületi elemi iskolát építsenek. Az Aréna úti zsinagóga felépültekor még megvolt, de hamarosan felszámolták. A sírokat a X., Kozma utcai temetőbe vitték át. Emlékét, a századforduló idejéből, már csak fényképek őrzik. Helyén (nagyjából az Aréna út / Dózsa György út — Lehel utca — Taksony utca — Tüzér utca által közrezárt területen) ma iskola és lakóházak állnak.

475. A régi pesti zsidó temetőben.

Jobboldalt már látszik az Aréna / Dózsa György úti zsinagóga

476. A régi zsidó temető a Lehel utca — Aréna úton. Pörge Gergely ceruzarajza, 1908

477. A régi pesti zsidó temetőben

XIII., Szabolcs utca 33–35: Orvostovábbképző Egyetem. Eredetileg ez volt a Zsidó kórház. A Pesti Izr. Hitközség Alapítványi Közkórházát, melynek e helyütt 1889-ben avatták fel az épületeit, hét pavilont, a második világháború után az állam vette tulajdonába (1950). A nagy területen elhelyezkedő, jól felszerelt intézményt néhány évvel később az újonnan szervezett Orvostovábbképző Intézet, egyetemi rangú intézmény, és klinikája kapta meg (1956), ennek köszönhetően továbbra is az ország egyik legjobban felszerelt állami egészségügyi intézménye maradt. (Neve legújabbban: Haynal Imre Egészségtudományi Egyetem.)

A Zsidó kórház eredeti területét az Aréna / Dózsa György út, Vágány utca, Bókay János tér, Szabolcs utca határolta. A Bókay téren túl egykor a Ferenc József Kereskedelmi Kórház állt. Már az Orvostovábbképző idején csatolták a volt Zsidó kórházhoz, a Bókay tér megszüntetése árán, az utóbbival szomszédos

LÁTHATATLAN
ZSIDÓ BUDAPEST
659

478. „csepeli Weiss Alice szobra a Pesti Chevra Kadisa Szeretetkórházában” (XIV., Amerikai út 57)

nagy térséget, szépen fásított parkot; ezeket a külső területeket az intézmény azóta sem tudta, bár részben beépítette, szervesen hozzákapcsolni a kórház eredeti pavilonjaihoz.

Az új Orvostovábbképző két másik, eredetileg önálló, zsidó egészségügyi intézményt is bekebelezett, az egykori Bókay téren állt mindkettő: a Bródy Zsigmond és Adél Gyermekkorház (Bókay tér 1), átellenben, a tér túlsó oldalán pedig a Weiss Alice Gyermekágyas Otthon közkorház (Bókay tér 4). A Gyermekkorházat Bródy Zsigmond (1840–1906) újságíró alapította, felesége emlékére (lakásuk az Alkotmány utca 18 I. emeletén volt, külön márványlépcsővel); épült Freund Vilmos tervei szerint (1897); a hitközség kezelésében állt, és az első világháború után hozzácsatolták a Zsidó kórházhoz (1920); az épület eredeti előcsarnokának átépítésével So-

mogyi György zsinagógát alakított ki benne (1933). Az épületben jelenleg az Orvostovábbképző Egyetem II. sz. Gyermekgyógyászati tanszéke van. A Gyermekágyas Otthont (szülőotthon) csepeli br. Weiss Manfréd — a nagyiparos — alapította, hogy felesége nevét megörökítse (1910); szervezetileg a Pesti Izr.

479. „A Kaszab Aladár és Józsa Poliklinika” (XIII., Vágány utca)

Nőegyletbe tartozott. Bejáratát, az eredeti Bókay tér felől, két-két oszlop veszi közre. Az épület némely részlete, például, a főlépcső félemeleti pihenőjében az arany mozaik szoborfülke, a színes üveglak, az eredeti luxust és dúsgazdag alapítójának bőkezűségét jelzi. (A szoborfülkében eredetileg csepei Weiss Alice mellszobra állt.) Alapításakor magánintézmény volt, 1926 óta közkórház, 1945-ben beolvadt a Zsidó kórház szervezetébe. Most az Orvostovábbképző Szülészeti és Nőgyógyászati klinikája.

Már eredetileg is a Zsidó kórházhoz tartozott a Tüdőgondozó Intézet, melyet Bródy József és neje, szül. Weiszbürg Fanny alapított. Ugyancsak a Zsidó kórház része volt a Vágány utcában a Kaszab Aladár és neje, szül. Weiszkopf Józsa Poliklinika; a rendelőintézetet a pár évvel később majd a hitközségi elnöknék megválasztott csavargyáros alapította (1925), hogy a kórház orvosai ambuláns betegeket is elláthassanak, illetve hogy szigorló orvosokat gyakorlatra fogadhassanak. Épületét Román Ernő és Román Miklós tervezték.

„A jó szívek palotája — írta a Poliklinikáról Patai József —, amelyben ezreknek meg ezreknek nyújtanak szenvedésükre enyhülést, és senkitől sem kérdik sem származását, sem Istenét.” A Zsidó kórházról tudni kell, hogy alapszabályai értelmében mindig kezelt nem zsidó betegeket is; hatalmas forgalmának mintegy kétötödét, olykor felét a rászoruló nem zsidó betegek adták évről évre, s ebben az értelemben közkórházi funkciót töltött be.

XIV., Hungária körút 149: Budapesti Rendőr-főkapitányság, Közlekedésrendészet. A rendőrség 1951 óta használja a második világháborúban — nyilván nem bombától, hanem belövésektől — súlyosan megrongálódott, s bizonyára kiegészített, egy régi fényképből ítélve eredetileg sem jelentős és utóbb (1969) is csak jellegtelen, igénytelen kockaházként újjáépített épületet. Az épületben dolgozó magasrangú rendőrök jóhiszemű szóhasználata szerint régen „kolostor” volt, s mint

480. Az egykori zsinagóga a Leányotthon és menhely régi épületében (XIV., Hungária körút 149); jelenleg — átépítve — a Közlekedésrendészet kultúrterme

481. A Pesti Izr. Nőegylet Leányotthon- és Leánymenhelye (XIV., Hungária körút 149)

térrel, fölötte, a belső tér hátsó részén, trapéz alakú karzat.

A telken eredetileg az István úti Szanatórium, másképpen: Cottage Szanatórium két épülete állt, közvetlenül egymás mellett, részben az István út mai úttestje helyén. (Tervezte: Szabó János.) A Leányotthont a Nőegylet 1923-ban létesítette; szegény, egyedülálló zsidó leányoknak adott lakást és ellátást szerény térítés fejében. Ekkor vették meg az épületet. Nem sokkal később (1926) a Jókai út 5-ből ide költözött a Leány árvaház is (Mädchen Waisenhaus / Báró Hirsch Leánymenhely). Az épület ehhez szükséges átalakítását — átépítését — Stärk Izidor tervezte, a Fehér & Dános cég kivitelezte, nyilván ekkor épült meg a zsinagóga is. Az I. és II. emeletet foglalta el az Árvaház, a III. emeletet a Leányotthon, 120, illetve 40 férőhellyel.

XIV., Hungária körút 167: Uzsoki utcai Kórház krónikus rehabilitációs osztálya. Eredetileg: Sínylők Menháza, majd Aggok háza — Szeretetotthon; Kann Ármin alapítványa létesítette (1869), az épületet tervezte: Freund Vilmos. (épült: 1891–1893). A szárnyépületek később készültek el (1902). Az első világháború után a pesti Chevra Kadisa az épületet Mann József és Vidor Emil tervei szerint modernizálta (1925): megépítették a II. emeletet, beszerelték a központi fűtést stb. Egykori zsinagógája az épület hátsó frontján, különálló épületrészben, a félemelet — I. emelet magasságában található. A főületra merőleges, téglalap alakú helyiség, tizenkét hatalmas ablakkal, a terem falain klasszicizáló féloszlopok. Az átalakított vas világítótestek jól felismerhetően a zsinagóga eredeti hatágú karos lámpái voltak. A karzatra (II. emelet) külön bejárat vezet, szép vasrácsa ugyancsak eredeti. A helyiség jelenleg a kórház könyvtára. Közvetlenül a zsinagóga mellett nyílt a hatalmas teraszra vezető ajtó. Az épület utcai kapuja fölött eredetileg felirat volt, bibliai idézet, régi fényképen még kibetűzhető a szövege, héberül és magyarul (utóbbi az IMIT Biblia szövege nyomán):

אל תשליכני לעת וקנה ככלות כחי אל תעובני

„Ne vess el engemet a vénség idején; midőn elfogy erőm, ne hagyj el engem.”

(Zsolt. k., 71,9)

Lajta Béla kórházi negyede

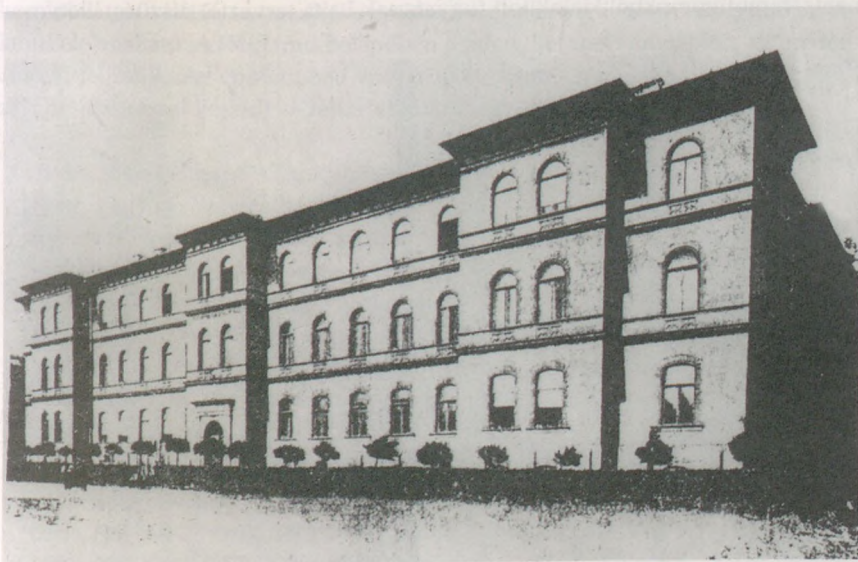
A városrészt csak mi nevezzük így, csak alkalmilag, de nem minden alap nélkül. A XIV. kerületi — József nádor leányáról elnevezett (1842) — Herminamező délnyugati részén a hitközség több jelentős kórházi épületét Lajta tervezte, csaknem teletszerűen. A Mexikói út — Amerikai úti kórháznegyedet a Hungária körúton álló hitközségi épületektől elválasztotta ugyan a ceglédi vasút pályája (épült: 1847), de a Herminamező azért egybetartozott, és szerves egységet alkottak a negyed zsidó intézményei is.

XIV., Mexikói út 60: Mozgásjavító Általános Iskola és Diákotthon. Eredetileg: Vakok Tanintézete, lovag Wechseltmann Ignác (Izsák) és neje, Neuschloss Zsófia alapítványa (1901). Wechseltmann (1828–1903) sikeres építési vállalkozó volt, egyetlen zsidó tagként fölvehették a pesti építő cégbe (1863); ő kivitelezte Förster Dohány utcai zsinagógáját, Ybl Miklós számos nagy tervét (Egyetemi Könyvtár, egyetemi épületek, Vámház, Várkert stb.). Gyermektelen lévén, óriási vagyont részben arra hagyta, hogy vak gyermekek számára tanintézetet építsenek belőle, s az

482. Aggok háza: Bejárat, az eredeti héber felirattal

483. A Chevra Kadisa Aggok háza (XIV., Hungária körút 167)

LÁTHATATLAN
ZSIDÓ BUDAPEST
663

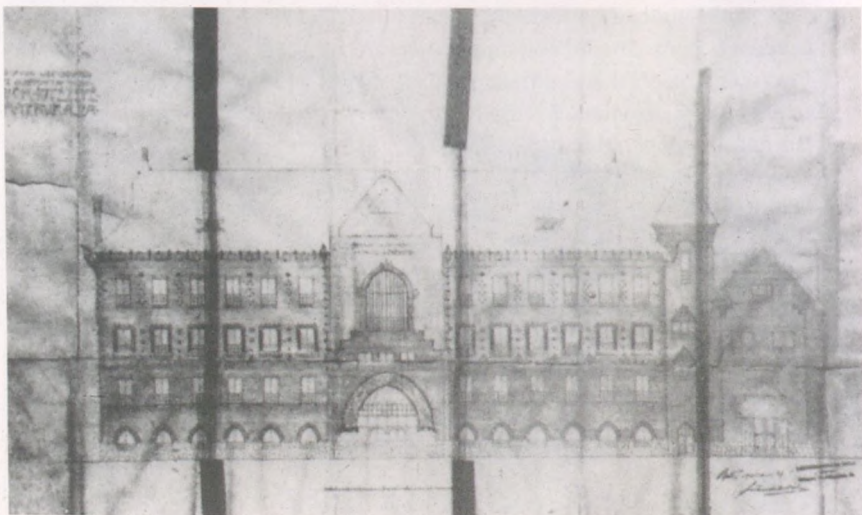
484. Aggok háza:
Az egykori zsinagóga

intézet fele részben zsidó, fele részben keresztény rászorultakat szolgáljon. Az alapítóról elnevezett Intézet épületét Leitersdorfer (Lajta) Béla tervezte, ez volt az építész egyik első nagyobb önálló munkája; az építkezés kezdete: 1905, befejezése: 1908. Az épület színes üvegablakait Róth Miksa, a réz- és vasmunkákat Galambos Jenő, a kőfaragó munkát Weisinger György készítette. A már eredetileg is kétemeletes épülethez időközben számos új részt építettek, belül is sok változtatás történt, de az újabb, részleges restaurálás (1993) legalább a főkaput eredeti formájában állította helyre.

A félköríves tetővel ellátott főbejárat fa kapujának egész felületét magyar nemzeti motívumokból kialakított (ugyancsak Lajta tervezte) díszítés, illetve —

485. „A Vakok
Tanintézete” Lajta Béla
terve, 1905

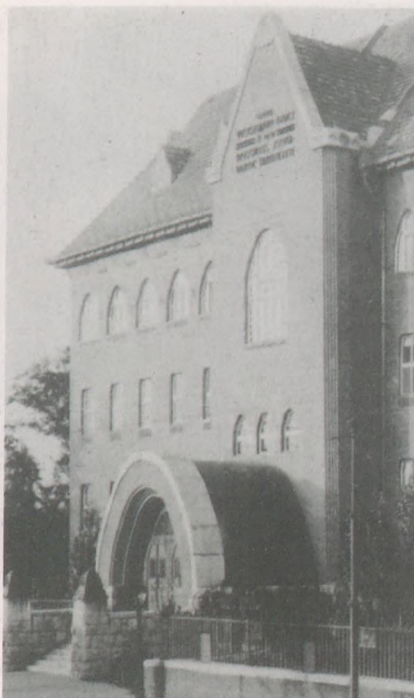

a vakok Braille-írását stilizáltan utánzó betűkkel felvésvé — feliratok borítják. Utóbbiak rendre a vaksággal kapcsolatos bibliai idézetek, valamennyi az IMIT fordítása szerint: „Vezetek vakot...” (Jes. 42,16); „Az Örökkévaló megvilágosítja a vakot” (Zsolt. k., 146,8); „Ki tesz látóvá vagy vakká...” (Ex. 4,11); „Vak elé ne gördíts akadályt...” (Lev. 19,14); „És meghallják a mai napon...” (Jes. 29,18). A kapu két oldalán örökmécsesek: két nagy öntöttvas oszlopféj.

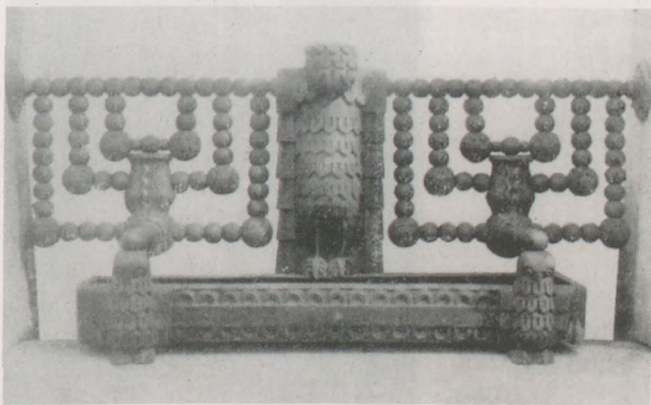
Az Intézetben eredetileg 75 férőhely volt. Az alapítvány az épületet 1926-ban eladni kényszerült, a Vakok Intézete ekkor helyet cserélt a Bethlen téri Siketnéma Intézettel, s annak korábbi épületét más zsidó intézményekkel közösen használta, egy időben itt volt az OMIKE több részlege, a *Joint*. De itt is több más intézménnyel osztozott a helyen. Az épületet és a mögötte lévő hatalmas (akkor üres) telket a második világháború idején fogolytábornak rendezték be, utóbbin barakkokkal, részben éppen a mozgássérült zsidók számára.

A háború után az egykori Idegennyelvű Főiskola, majd egy általános iskola használta, 1952 óta a jelenlegi intézet. Ez utóbbi, jóllehet kontinuitását nem a Vakok Intézetétől származtatja, hanem a Nyomorék Gyermekek Menhelye- / Ott-honától (1903), a zsidó alapítvány emlékét is elevenen tartja. A főbejárat fölötti homlokzaton a betűk nyomaiból egyelőre még az eredeti elnevezés is kifogástalanul elolvasható. A főbejárat belépőben a falon, két márványtáblán, az eredeti alapító feliratok. Az épület utcai vaskerítését díszítő eredeti — ugyancsak stilizált Braille-írással készült — feliratok mára, egy kivételével, eltűntek.

„Aki a Wechseltmann Vakok Intézetében vagy a Szeretetházban jár, egyszerre megérzi (Lajta) kitűnő szerkesztő-tehetségét. Tágas, levegős termek. Széles folyosók, fényzőn, jó egészség, derűs színek és magyaros díszítő lendület. De megérezni épületein az aprólékos gondot is. Ahogy hozzáigazítja a lépcsőket, a korlátokat a kis vak gyerekek gyámoltalan járásához, és ahogy az aggoknak, betegeknek meleg, verőfényes szobákat teremt, mindenütt

486. Vakok Tanintézete
(XIV., Mexikói út 60):
Főbejárat

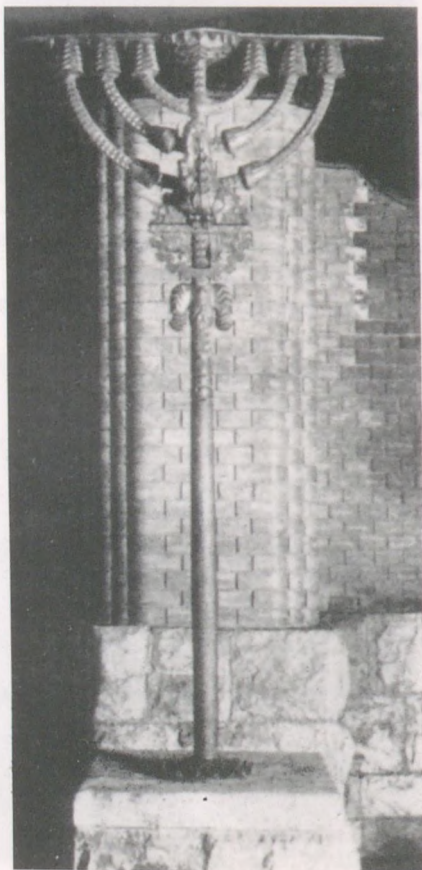

487. Vakok Tanintézete:
Öntöttvas *menóra*
díszítmény

488. Vakok Tanintézete:
Oldalkapu, bejárat az
épület tornaterméhez

489. Vakok Tanintézete:
Öntöttvas *menóra*
tartóoszlop a
tornaterem kapuja előtt

LÁTHATATLAN
ZSIDÓ BUDAPEST
666

virágokkal, ablakon és vasrácsokon,
kertben és falfelületeken.”

(Nádai Pál, 1940 k.)

Az Intézet egykori zsinagógájában, a főépület — szemből nézve — jobb oldalához csatlakozó épületben, melyhez egy toronyépítmény is tartozik, ma az iskola tornaterme van. A teljes átépítés ellenére is könnyen felismerhető a helyiség eredeti rendeltetése. Meg lehet közelíteni az Intézet felől is, de van külön kapuja, az utcáról, s megmaradt, bár rossz állapotban, ennek eredeti díszítése is, a sátor alakú védőtető kapuzat századeleji orientalizáló-modern stílusú, szegecsekkel díszített fémlemez mennyezetdíszítése. A kapu üveglakka is eredeti: maratott mintájában *menóra* is látható. Ezt a kaput jelenleg nem használják, utólagosan odaültetett nagylombú fák jótékony fedezéke védi.

XIV., Amerikai út 57: Országos Idegsebészeti Tudományos Intézet. Az E alakú, három lépcsőházas kórházépületet Lajta Béla tervezte (1911). Alapításakor (1911) a Chevra Kadisa Szeretetháza (Gyógyíthatatlan Betegek Intézete) volt, 75 ágygal, az első világháború alatt a Vöröskereszt tisztikórházának adott helyet, 1919 óta pedig egyik részében jól felszerelt szanatóriumot tartottak fenn, 60 ágygal (Szeretetkórház).

Az épület minden részletén viseli Lajta keze nyomát. A (szemből nézve) bal oldali kapubejárat, a szebbik mellékkapu, a zsinagógához vezetett. Eredeti alakját és berendezését csak fényképről ismerjük. (Az Intézet vezetői ma úgy tudják, hogy a helyiség halottasház és ravatalozó volt.) A kapuzat kő domborművének motívumai zsidó jelképek (hatágú csillag, *menóra* stb.)

490. A Pesti Chevra Kadisa Szeretetháza (XIV., Amerikai út 57)
Tervezte: Lajta Béla

és bibliai történetekre utaló ábrázolások (kígyó és fa, bárka stb.), mind Lajta jellegzetes magyaros stílusában. A főkapu fölött a timpanonban szobor: Mózes (Telcs Ede munkája). Dombormű díszíti a másik mellékkapu falát is. Mindkét mellékkapu fölött rézlemezzel fedett, félkör alakú tető. A lépcsőházak mintha tornyok volnának. Fölöttük az épület különleges tetőszerkezete, fagerendák bonyolult rendszerével, az erdélyi magyar népi ácsmunkák rafinált változata. A kétoldalt két-két oszloppal díszített főbejárat kapuján *menóra* sorminta. Az előtér falát borító hatalmas márvány lapokon az építkezésre utaló feliratokat a legutóbbi renoválás során (1985 k.) befördítoták a fal felé. A vasrácsos kerítés rúdjaibanál a lemez-rudak rétegei metszetben a „zikkurat-motivum”-ot adják; a rács, és maguk a kapuk is, Hahmann József épület- és műlakatos műhelyében készültek. Az épület minden részlete műemléki védelem alatt áll.

491. Telcs Ede Mózes-szobra (1911) a Szeretetház homlokzatán

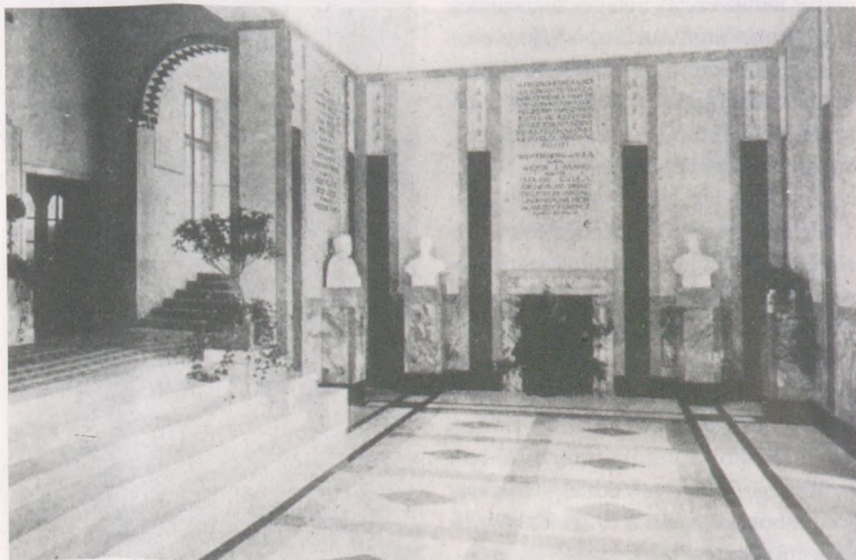
Mellette, Amerikai út 55, a telek belső részén, jelenlegi bejárata a párhuzamos utca felől (Laky Adólf utca 42): a közelmúltig az Uzsoki utcai Kórház tüdőosztálya; legújabban (1993) már a Zsidó kórház része, éppen átépítés alatt. Eredetileg a pesti Chevra Kadisa Felnőtt Vakok Intézete volt, 1923-ban nyílt meg, 75 ágygal. Az egyemeletes épület homlokzatán a P. Ch. K. rövidítés a tulajdonost jelzi.

492. Szeretetház:
Faldíszítés az
északnyugati kapu
mellett

eredeti épületet kis részben helyreállították, inkább azonban kiegészítették a Mexikói úti igénytelen résszel, 1989/90-ben egy új kórházi szárnyat építettek hozzá, ugyancsak a Mexikói úttal párhuzamosan.

493. A Szeretetház
előcsarnoka. (Eredeti
állapot, az építési
feliratokkal)

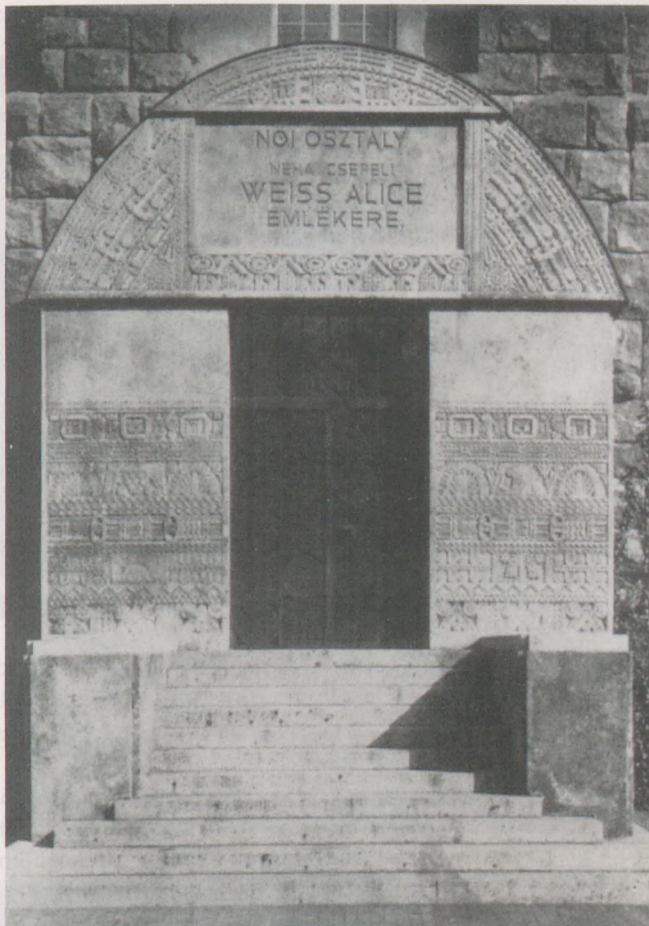
Szorosan mellette, Amerikai út 53: a jelenlegi Zsidó kórház. Eredetileg a Pesti Chevra Kadisa Menedékháza volt; Hoffer Gyula és neje, Krámer Szerén alapítványa (1914): „elaggott vakok és elszegényedett beteg kereskedők otthona”, egyszerűbben: ingyenes menhely vagy szegényház a rászorulóknak. Épült: 1918. Eredeti neve a „hátsó” szárny falán olvasható, s külön is a név rövidítése és az alapítási év (M1914H). Régi fényképekről megállapítható, hogy a kétemeletes épületnek valójában ez az „udvari” fal volt a bejárati homlokzata, a Menedékházat eredetileg tulajdonképpen a Szeretetház mögötti nyílt — udvarszerű — térről lehetett megközelíteni. Az első világháború után, 1919 és 1925 között, szükséglakásokat tartottak fenn az épületben, ezután ismét a Chevra Kadisa használta, eredeti rendeltetése szerint. A második világháborúban bombatalálat érte, az

A két telek egyik korábbi tulajdonosa Szevera János, az Orczy-kávéház bérleje volt, ezen a telken is vendéglőt épített (1860 k.), ezt a későbbi bérlő, majd

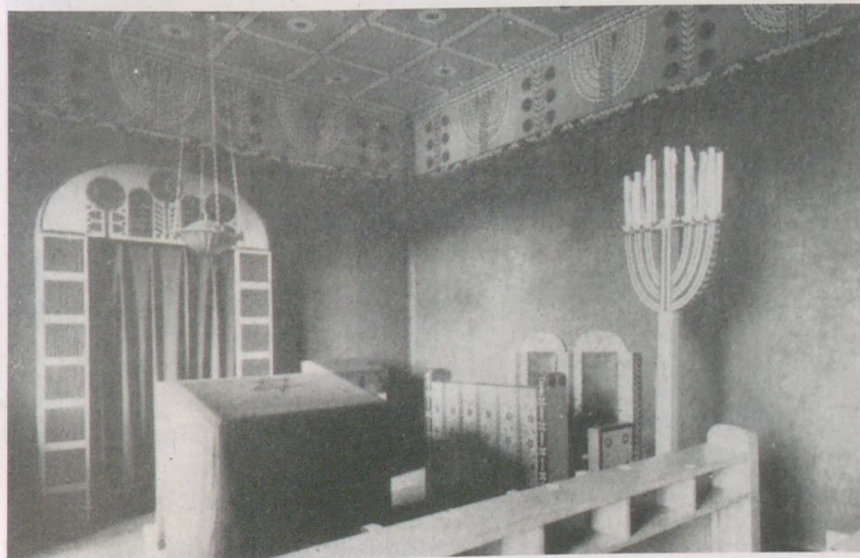
tulajdonos, Druska Ferenc „Az amerikaihoz” névvel mint kertvendéglőt dívatossá tette; a tulajdonos halála után özvegyétől Weisz Móric bérelte (1910 k.). A Chevra Kadisa özv. Druskánétól vásárolta meg a telket az építkezéseihez.

A közelben, Erzsébet királyné útja 27, földszintes, klasszicista stílusban épült ház, 1890 k. Grauer Miksa szeszyáros, hitközségi előljáró tulajdona, a 19. század végén talán az egyik első Chevra Kadisa-épület volt ezen a környéken, alkalmasint szeretetház. Később itt laktak az Amerikai úti kórháznegyed alkalmazottai.

A Chevra Kadisa három Amerikai úti kórházi és gondozási épülete, a Szeretetház, a Menedékház és a Felnőtt Vakok Intézete — mindhárom a kora-újkori jótékonyági alapítványok, a *hekdés*-ek utóda — eredetileg egy, mondhatni, udvar körül helyezkedtek el, szinte a zsinagóga-udvarhoz csatlakozó községi épületek módjára. Az épülecsoportot gondozott kert vette körül, sétálóutakkal, pihenőpadokkal. A kert alighanem egészen a Korong utcaig húzódott. Ezek az intézmények

494. Szeretetház:
Oldalkapu (az épület
délkeleti oldalán)

495. A Szeretetház
egykori zsinagógája.
Tervezte: Lajta Béla

496. A Pesti Chevra
Kadisa Vakok Otthona
(XIV., Amerikai út 55)

pácienseiket rendszerint huzamosabb időre vagy éppen állandó tartózkodásra fogadták be. Szép környezetet, kellemes életkörülményeket nyújtottak nekik. A Chevra Kadisa valóban gondoskodott azokról, akik rászorultak a gondozásra.

A jelenlegi Zsidó kórház imaházának újjáépítését és berendezését Herman Lipót hagyatéki adománya tette lehetővé (1984). A jeles festő mindig is kiállított zsidó tárgyú képeket, ifjúkori élményei alapján egy rég letűnt zsidó folk-

497. Vakok otthona:
Belső (hátsó) udvar (a
Laky Adolf utca felé)

lór emlékét örökítette meg, mégis, hagyatékában nagy meglepetés volt a jiddis közmondásokat megelevenítő színes rajz-sorozat; Ember Mária kötetben adta ki: *Jár-ke, mint zsidóban a fájdalom* (1988).

XV. (Rákospalota), Régi Fóti út 77: Országos Széchényi Könyvtár raktára és műhelye. Eredetileg: zsinagóga; épült: 1927. A kupolás épület külsejét a renoválás (1985 k.) során meghagyták eredeti alakjában, de eltávolították róla minden zsidó vallási jelképet. Az egyik színes üveglap megmaradt. Udvaros zsinagóga volt.

XXII. (Nagytétény), Nagytétényi út 56/B–58: Az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár raktárépülete. Nagytétény csak 1950-ben lett Budapest része, addig önálló község volt. A régi, egykor igen jelentős orthodox hitközség körülbelül ötven családból állt. Az egykori barokk zsinagógát (19. század eleje) je-

498. Vakok otthona: Főhomlokzat (az Amerikai út és a Szeretetház felé)

499. A Pesti Chevrá Kadisa Menedékháza: Utcai homlokzat (XIV., Amerikai út 53)

500. Menedékház:
udvari homlokzat

lenleg könyvtári raktárként használják. A feltétlenül szükséges átépítés nem érintette a Tóra-szekrényt, a női karzatot, megmaradt az udvaron a Vészkorszak áldozatainak emlékjele: négy fa. A zsinagóga bejárata fölött megmaradt héberül is, magyarul is az eredeti felirat:

סמורח שמש עד סכואו סהלל שם יהוה

„A Nap keltétől nyugtáig dicsértetik az Örökkévaló neve.”

(Zsolt. k., 113,3)

A második világháború után több zsinagóga és zsidó intézmény tűnt el a főváros térképéről, mint a háború alatt, mint a zsidóüldözések idején. Néhány épületet a sorsára hagytak, a gyülekezetből nem maradt meg senki. Más épületeket az állam vett birtokába, tekintet nélkül a nemrég történetekre, figyelmen kívül hagyva a pesti zsidóság lélekszámát és szükségleteit; mohón, mint ha a zsidóság tartozott volna elégtétellel az 1944-ben történetekért. Némely épületet pedig, zsinagógát is, maga a hitközség, helyesebben mondva: a hitközség vezetői adtak el; a nehéz években, talán nem egészen szabad akaratukból, inkább a megmaradt intézmények fenntartásának nehézségei miatt, és talán erős külső nyomás alatt is. Fél évszázad leforgása alatt az egykori zsidó intézmények legtöbb épületéből, a zsidó kórházakból, több zsinagógából is, középület lett.

Most már csak „a lélek gyásza” örökdik az emlékek fölött, s „a város (egész) lakossága” viseli — kell, hogy viselje — értük a felelőséget.

Irodalom

A jelen kézirat az MTA Judaisztikai Kutatócsoportban készült. Szerzők és szerkesztők ezúton is meleg köszönetet mondanak mindazoknak, akiknek készséges felvilágosításai, tanácsai lényeges segítséget jelentettek számukra az adatok tisztázásában, akiknek kéziratot munkáját használhatták, vagy akik egyéb úton módon, könyvek, képek, adatok megszerzésével stb. a segítségükre voltak. Közülük név szerint is említendő:

Bánóné Fischer Anni	Gajdó Tamás	R. Baruch Oberländer
Bence György	Gazda Anikó (571)	R. Schweitzer József
Bíró Berta	Geskó Judit	Salamon-Rácz Tamás
Buzinkay Géza	Haraszi György	Joseph Silber
Csoma Zsigmond	Jólesz László	Stoll Béla
Dávid Ferenc	Kardos G. György	Szabó Vera
Davidovits Béla	Karsai László	Szabolcsi Miklós
Jehuda Don	Losonci András	Török Gyöngyvér
Egyedné Arányi Zsuzsa	Perczel Anna	Turán Tamás
ifj. Entz Géza	Preisich Gábor	Vörös Károly
Ernest R. Frerichs	R. Domán István	Méir Weiss (R. Weisz Pál)
Frojimovics Gábor	R. Landeszman György	Zeke Gyula

Az alábbi irodalomjegyzék semmiképpen sem a tárgy teljes bibliográfiája; nem említi, legfeljebb kivételes esetekben, a magyarországi zsidóság történetét általában tárgyaló munkákat, főként Budapestre van tekintettel, s jobbára csak azokat a könyveket vagy tanulmányokat jelzi, amelyekre a szerzők és a szerkesztő a kézirat kidolgozásakor támaszkodtak, vagy amelyeket olvasóik különös figyelmébe szeretnének ajánlani.

Adalékok a belső Terézváros történetéhez (Budapest: Budapesti Városszépítő Egyesület, 1982)

Adalékok a Belső-Erzsébetváros történetéhez (Budapest: Budapesti Városszépítő Egyesület, 1983)

Adalékok a Belső-Józsefváros történetéhez (Budapest: Budapesti Városszépítő Egyesület, 1985)

Adalékok a Lipótváros történetéhez, I-II (Budapest: Budapesti Városszépítő Egyesület, 1988)

Adalékok a Népköztársaság útja történetéhez (Második kiadás, Budapest: Budapesti Városszépítő Egyesület, 1988)

Ágai Adolf, „Az én dédatyámról”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1907 (Budapest: Franklin, 1907), 26–42. old.

Asaf, Uri, „Christian Support for Jews during the Holocaust in Hungary”, in: Randolph L. Braham, szerk., *Studies on the Holocaust in Hungary* (East European Monographs, 301) (New York: Columbia University Press, 1990), 65–112. old.

Avenary, Hanoch, szerk., et al., *Kantor Salomon Sulzer und seine Zeit* (Sigmaringen: J. Thorbecke, 1985)

- Babits Mihály**, „Baumgarten Ferenc és alapítványa” (1927), in: *Esszék, tanulmányok*, II (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 164–165. old.
- Bácskai Vera, *A vállalkozók előfutárai*. Nagykereskedők a reformkori Pesten (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989)
- Balassa József, „Magyar zsidó dialektus”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1898 (Budapest: Lampel & Wodianer, 1898), 114–117. old. (Nincs „magyar-zsidó dialektus, mely a teljes nyelvi egybeolvadást gátolná”)
- Barna Jónás & Csukási Fülöp, *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*, I–II (Budapest: Corvina Nyomda, 1896)
- Baron, Salo W., „Aspects of the Jewish Communal Crisis in 1848”, in: *Jewish Social Studies*, 14 (1952), 99–144. old.
- Baron, Salo W., „The Impact of the Revolution of 1848 on Jewish Emancipation”, in: *Jewish Social Studies*, 11 (1949), 195–248. old.
- Barta Mór, „Bibliai kifejezések és közmondások a magyarban”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1913 (Budapest: Franklin, 1913), 87–106. old.
- Beer Iván, „Magyarországi zsidó exlibrisek”, in: *Évkönyv*, 1979/80 (Budapest: MIOK, 1980), 3–59. old.
- Bence György, *A magyarországi zsidók története az előidőktől a zsidó vallás recepciójáig* (Kézirat, 1988)
- Ben-Tov, Arieh, *Holocaust*. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt (Budapest: Dunakönyv Kiadó, 1992)
- Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat a náciizmus ellen*. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez, 1: 1944. március 19 — 1944. május 15 (Budapest: MIOK, 1958)
- Benoschofsky Ilona, „Fejezetek a Magyar Zsidó Múzeum történetéből”, in: *Évkönyv*, 1981/82 (Budapest: MIOK, 1982), 48–76. old.
- Benoschofsky Ilona, „Miért maradt el a budapesti zsidók deportálása?”, in: *Új Élet Naptár*, 1960-1961 / 5720-5721 (Budapest: MIOK, 1960), 62–64. old.
- Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat a náciizmus ellen*. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez, 2: 1944. május 15 — 1944. június 30 (Budapest: MIOK, 1960)
- Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (Budapest: Corvina, 1987)
- Benoschofsky Imre, „Emlékek a Szeminárium-ból”, in: *Évkönyv*, 1970 (Budapest: MIOK, 1970), 74–105. old.
- Benoschofsky Imre, szerk., *Seérit Jiszráél — Maradék zsidóság*. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban (Budapest: A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, 1946)
- Bernstein Béla, „Reformmozgalmak a magyar zsidóság körében 1848-ban”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1898 (Budapest: Lampel & Wodianer, 1898), 251–265. old.
- Bernstein Béla, *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Jókai Mór előszavával (1898; második, átdolgozott kiadás, Budapest: Tábor, 1939)
- Berza László, szerk., *Budapest történetének bibliográfiája*, II: 1686–1950. Városleírás, városépítés — Budapest egészségügye, Budapest fürdőváros (Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1963)
- Bevilaqua Borsody Béla & Mazsary Béla, *Pest-budai kávéházak*. Kávés és kávésmesterség, 1535–1935. Művelődéstörténeti tanulmány, I–II (Budapest: Athenaeum, 1935)
- Bierbauer Virgil, „A kassai templom — Kozma Lajos műve”, in: *Tér és Forma*, 2 (1929), 414–415. old. — Kozma válasza a bírálatra: „Az építészeti kritikáról”, uo., 456–457. old.
- [Bierbauer Virgil], „A pesti izraelita hitközség Dohány ucai építkezése”, in: *Tér és Forma*, 4 (1931), 335–342. old.
- Blau Lajos, *Brill Sámuel Lővő, a pesti rabbiság elnöke*. 1814–1897 (Budapest: Athenaeum, 1902)
- Bodor Ferenc, „Az Orczy Kávéház”, in: *Európai Utas*, 3 (1992), no. 1, 7–10. old.
- Bodor Zsigmond, „Horn Ede emlékezete”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1914 (Budapest: Franklin, 1914), 114–117. old.
- Bonfini, *Decades: Mátyás király*. Latinból fordította Geréb László (Budapest: Magyar Helikon, 1959). — „II. Ulászló”. Fordította Kulcsár Péter, in: Kulcsár Péter, szerk., *Humanista történetírók* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 122–286. old.
- Borsa Béla, „Reneszánszkorú ünnepségek Budán”, in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, 10 (1943), 13–53. old.
- Borsa Béla, *Ismeretlen, egykorú német leírás Mátyás és Beatrix házasságáról* (Specimina Dissertationum Facultatis Philosophicae ... Universitatis ... Quinqueecclesiensis, 188 = A Német Intézet értekezései, 19) (Pécs, 1940)
- Borsos Béla, „Zichy utca 9. Óbudai Izr. Hitközség gyűjteménye”, in: Horler Miklós, et al., *Budapest műemlékei*, II (Magyarország

- műemléki topográfiája, 6) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 492–498. old.
- Braham, Randolph L., *A magyar Holocaust* (Budapest: Gondolat & Wilmington: Blackburn International, 1988) (Berend T. Iván előszava teljes terjedelmében idézi Ránki György cikkét: „A magyar Holocaust”, in: *Élet és Irodalom*, 1982. június 18). — A könyv eredeti, angol szövegének új, bővített és javított kiadása: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary, I–II.* (Social Science Monographs) (New York: Columbia University Press, 1994)
- Brámer Frigyes, „A budapesti gettó utolsó két hete”, in: *Évkönyv*, 1975/76 (Budapest: MIOK, 1976), 9–17. old.
- Brámer Frigyes, „Koncentrációs tábor a Rabkőépítő épületében”, in: *Évkönyv*, 1971/72 (Budapest: MIOK, 1972), 219–228. old.
- Brámer Frigyes, „Zsidó élet Pesten a század elején”, in: *Évkönyv*, 1977/78 (Budapest: MIOK, 1978), 91–95. old.
- Braun Róbert, Czike Klára & Lencsés Erika, „Madách sétány: Ellentmondások, dilemmák”, in: *Kritika* (1993), no. VIII, 22–24. old.
- Büchler Sándor, „A Goldzieherék családfájáról”, in: *Múlt és Jövő*, 27 (1937), 336–339. old.; 28 (1938), 18–20, 51–52, 82–83, 113–114, 152–153, 184–185. old.
- Büchler Sándor, „A magyar nyelv terjeszkedése a zsidók között”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1905 (Budapest: Franklin, 1905), 259–264. old.
- Büchler Sándor, „Egy középkori héber könyv-illusztráció”, in: *Libanon*, 7 (1943), 65. old.
- Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig* (Az IMIT kiadványai, 14) (Budapest, 1901)
- Budáné Juhász Katalin, *A mi városunk — Erzsébetváros* (Budapest: Karakó Kiadó, 1994)
- Budapest lexikon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973; második, bővített, átdolgozott kiadás: 1993)
- Buza Péter, *Herminamező. Fejezetek egy városrész történetéből* (Budapest: Herminamező Polgári Köre, 1992)
- Buzinkay Géza, *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élcloppokban 1860 és 1918 között* (Magyar Hírmondó) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1988)
- Carmilly-Weinberger, Moshe, szerk., *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877–1977. A Centennial Volume* (New York: Sepher-Hermon Press, 1986)
- Cohen, Asher, *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944* (New York: Columbia University Press, 1986)
- Csánki Dezső, *Rajzok Mátyás király korából* (Magyar Könyvtár, 34, no. 333) (Budapest: Lampel & Wodianer, 1903), 36–63. old.: „Mátyás király menyegzője”
- Csemege József, „Az óbudai zsidótemplom”, in: *Budapest*, 3 (1947), 108–111. old.; külön is: *Az óbudai zsidótemplom* (A „Budapest” könyvtára, 11) (Budapest, 1947)
- Csergő Hugó, „Három magyar zsidó nemzedék”, in: *OMZSA-Évkönyv*, 5703 (1942/43) (Budapest: Országos Magyar Zsidó Segítő Akció & Löbl Dávid és Fia Könyvnyomda, 1942)
- Csillag, András, „Joseph Pulitzer’s Roots in Europe: A Genealogical History”, in: *American Jewish Archives*, 39 (1987), (48) 49–68. old.
- Csillag István, „A régi pesti zsidókórház”, in: *Évkönyv*, 1977/78 (Budapest: MIOK, 1978), 96–99. old.
- Csillag István, „Hirschler Ignác ifjúkori arcképe”, in: *Évkönyv*, 1979/80 (Budapest: MIOK, 1980), 92–100. old.
- Csillag Máté, *Zsidó anekdoták kincsháza*, bev.: Frisch Ármin (1925); új kiadás, előszó: Domán István (Budapest: Sós Antikvárium & Orpheus, 1991)
- Dávid Ferenc, „Tisztelgés Lajta Béla emlékének. A Parisiana újjáépítése”, in: *A Parisiana újjáépítése. Az Országos Műemléki Felügyelettség Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása* (Budapest, 1991)
- Dávid Ferenc, „Zsinagóga a mellékutcában”, in: *Beszélő*, ÚF 4, no. 38 (1993. szeptember 25), 28. old.
- Deáky Zita, „Egy körrendelet margójára. (A bor szerepe a körülmetélés ritusában)”, in: *Néprajzi Látóhatár*, 2 (1993), 203–208. old.
- Domjan, Thomas, „Der Kongress der ungarischen Israeliten 1868–1869”, in: *Ungarn Jahrbuch*, 1 (1969), 139–162. old.
- Eck, Nathan, „The March of Death from Serbia to Hungary (September 1944) and the Slaughter of Cservenka”, in: *Yad Vashem Studies*, 2 (1958), 255–294. old.
- Eisner Jenő, *Az izraelita hitfelekezeti és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye* (Karcag: Kertész József Könyvnyomdája, 1925) (Az orthodox hitközségek jegyzéke, szabályzataik és a szervezetükre vonatkozó rendelkezések is!)

- Eötvös József, „A zsidók emancipációja” (1840), újabban in: Eötvös, *Reform és hazafiság* (Budapest: 1978), I, 207–256. old., és külön is, legutóbb: *A zsidók emancipációja*, [sajtó alá rendezte:] Szigethy Gábor (Gondolkodó magyarok) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981)
- Fabó Bertalan, „Tyroler József. A Kossuth-bankók rézmetszője (Vázlat)”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1910 (Budapest: Franklin, 1910), 162–170
- Fazakas István, *Jasszok, zsarók, cafkavágók. Életképek a vagányvilágból, ó- és új argósztár* (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 1991)
- Fekete Lajos, „Ofener Kaufleute zur Zeit der Türkenherrschaft”, in: *Die Welt des Islams. Sonderband* (1941), 98–108. old.
- Fekete Lajos, *Budapest a török korban* (Budapest története, 3) (Budapest: Kir. M. Egyetemi Nyomda, 1944)
- Felkai László, *A budapesti zsidó fiú- és a leánygimnázium története* (Budapest: Anna Frank Gimnázium, 1992)
- Feuer Istvánné [Tóth Rózsa], „Magyarországi középkori zsinagógák az általános európai fejlődés tükrében”, in: *Évkönyv*, 1971/72 (Budapest: MIOK, 1972), 43–61. old.
- Fisch Henrik, *Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben* (1938-ban az I. és 1939-ben a II. zsidótörvény kapcsán) (Budapest: Szerző kiad., Neuwald I. Utódai Könyvnyomda, é. n. [1947])
- Friedenberg, Daniel M., *Medieval Jewish Seals from Europe* (Detroit: Wayne State University Press, 1987), 311–332. old.: „Hungary”
- Friedrich Klára, „Tyroler József, a magyar szabadságharc rézmetsző-művésze”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1939 (Budapest: Franklin, 1939), 253–261. old.
- Friss Ármin, *Magyar-zsidó oklevéltár*, I: 1092–1539 (Budapest: Wodianer F. és Fiai, 1903)
- Fürst Aladár, „Buda visszafoglalásának zsidó irodalmi emlékei”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1936 (Budapest: Franklin, 1936), 168–184. old.
- Füst Milán, „Kosztolányi és a zsidóság”, in: *Múlt és Jövő*, 27 (1937), 83. old.
- Füzesi Róbert, *Színház az árnyékban* (Budapest: Ko-Libri, 1990)
- Gábor Eszter, „A két világháború közötti magyar építészet tendencia-váltása”, in: *Ars Hungarica*, 12 (1984), 93–100. old.
- Gál Éva, „Adalékok az óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez”, in: *Évkönyv*, 1975/76 (Budapest: MIOK, 1976), 101–121. old.
- Gál Éva, „Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században”, in: *Századok*, 126 (1992), 3–34. old.
- Gál Éva, „Zsidók Zsámbékon a XVIII. században”, in: *Évkönyv*, 1983/84 (Budapest: MIOK, 1984), 142–156. old.
- Gál Éva, *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasaága alatt, 1659–1766* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988)
- Gazda Anikó, „A zsidók elhelyezkedése a településben. — A magyarországi zsinagógák ismertetése: Budapest. Peremvárosok”, in: Gerő László, szerk., *Magyarországi zsinagógák* (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989), 48–53, 215–255. old.
- Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon* (Térképek, rajzok, adatok) (Hungaria Judaica, 1) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1991)
- Gergely, R., Ed. *Microcard Catalogue of the Rare Hebrew Codices, Manuscripts and Ancient Prints in the Kaufmann Collection* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959)
- Gerle János & Somogyi György, „Baumhorn Lipót zsinagógái”, in: *Évkönyv*, 1979/80 (Budapest: MIOK, 1980), 355–365. old.
- Gerle János, Kovács Attila & Makovecz Imre, *A századforduló magyar építésze* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó & Bonex, 1990)
- Gerő Ödön, „A pesti izr. hitközség fiúrealgimnáziuma és leánygimnáziuma”, in: *Tér és Forma*, 4 (1931), 343–350
- Geyer Artúr, „Az első magyarországi deportálás”, in: *Új Élet Naptár*, 1960–1961 / 5720–5721, 75–82. old.
- Giladi, David, *Pesti mérnökök — Izrael ország-építői* (Budapest: Ex libris & Múlt és Jövő, 1992)
- Goldhammer, Leo, „Jewish Emigration from Austria-Hungary in 1848–1849”, in: *YIVO Annual of Jewish Social Science* 9 (1954), 332–362. old.
- Gonda László, *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992)
- Grossmann, Alexander, *Nur das Gewissen. Carl Lutz und seine Budapester Aktion. Geschichte und Porträt* (Wald-Zürich: Verlag im Waldgut, 1986)
- Groszmann Zsigmond, „A magyar zsidók zsinati törekvései”, in: Hevesi Simon, et al., szerk., *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...) 65. születésnapja (...) alkalmából* (Budapest: Franklin, 1926), 190–198. old.
- Groszmann Zsigmond, „A Pesti Izr. Hitközség története”, in: *A Pesti Izr. Hitközség fenn-*

- állása 125. évfordulójának megünneplése (Budapest: Pesti Izr. Hitközség, 1925), 55–86. old.
- Groszmann Zsigmond, „A pesti kultusztemplom”, in: *Magyar-Zsidó Szemle*, 40 (1923), 86–94. old.
- Groszmann Zsigmond, „A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története”, in: Guttman Mihály, et al., szerk., *Emlékkönyv Hevesi Simon (...) papi működésének negyvenedik évfordulójára* (Budapest, 1934), 126–172. old. (és különlenyomat is)
- Groszmann Zsigmond, „A pesti zsidó község megszilárdulásának korából”, in: *Magyar-Zsidó Szemle*, 50 (1933), 261–267. old.
- Groszmann Zsigmond, „A pesti zsidóság második nemzedéke”, in: Hevesi Simon, et al., szerk.: *Zikkaron Jehuda. Tanulmányok Blau Lajos (...) emlékére* (Budapest: Neuwald, 1938), 127–139. old.
- Groszmann Zsigmond, „A pesti zsidóság vezetői”, in: *Magyar-Zsidó Szemle*, 56 (1939), 51–57. old.
- Groszmann Zsigmond, „Az izraelita Magyar Egylet törekvései”, in: *Libanon*, 3 (1938), 39–43. old.
- Groszmann Zsigmond, „Hirschler Ignác”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1941 (Budapest: Franklin, 1941), 143–158. old.
- Groszmann Zsigmond, „Magyar szó a zsinagógában”, in: *Egyenlőség*, 54, no. 24 (1934. május 5), 13. old.
- Groszmann Zsigmond, „Meisel pesti főrabbi kora”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1933 (Budapest: Franklin, 1933), 100–113. old.
- Groszmann Zsigmond, „Milyen volt száz éve a pesti zsidóság?”, in: *Egyenlőség*, 54, no. 14 (1934. január 27), 10–11. old.
- Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870)*. Történelmi tanulmány (Budapest: Egyenlőség, 1917)
- Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)* (Budapest: Egyenlőség, 1916)
- Groszmann Zsigmond, *A pesti zsinagóga* (Különlenyomat: *Egyenlőség*, 1915. december 12 és 19) (Budapest: Magyar Könyvnyomda és Könyvkiadóvállalat, 1915)
- Groszmann Zsigmond, *A recepció mozgalom politikai története* (Különlenyomat: *Egyenlőség*, 1915. október 31) (Budapest: Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat, 1915)
- Grünvald Fülöp, „Abuda-várhegyi zsidó község háromszoros pusztulása”, in: *Múlt és Jövő*, 27 (1937), 116–118. old.
- Grünvald Fülöp, „A Buda-várhegyi zsinagóga és zsidó temető helye török időkben”, in: Scheiber Sándor, szerk., *Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller* (Budapest, 1941), 164–169. old.
- Grünvald Fülöp, „A héber feliratú díszkard. (A Praefectus Judaeorum kardja?)”, in: *Új Élet*, 9 (1953), no. 12
- Grünvald Fülöp, „A magyar zsidó múlt historikusai”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1934 (Budapest: Franklin, 1934), 208–225. old.
- Grünvald Fülöp, „A zsidó ifjúság a magyar szabadságharcban”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1948 (Budapest: k. n., 1948), 193–206. old.
- Grünvald Fülöp, „Egy pesti zsidó ifjú levele 1848 április havában”, in: *Libanon*, 7 (1942), 120–121. old.
- Grünvald Fülöp, „Jura Judaeorum. A hétszáz éves oklevél a magyarországi zsidóság jogairól”, in: *Új Élet*, 7, no. 47 & 48 (1951)
- Grünvald Fülöp, „Mandl Bernát, 1852–1940”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1942 (Budapest: Franklin, 1942), 183–191. old.
- Grünvald Fülöp, „Néhány vonás az 1838-as pest-budai árvíz rajzához”, in: *Libanon*, 3 (1938), 43–47. old.
- Grünvald Fülöp, „Oesterreicher Manes József”, in: *Évkönyv*, 1973/74 (Budapest: MIOK, 1974), 55–58. old.
- Grünvald Fülöp, „Pesti levél Hochmuth Ábrahámnak 1848. március 17-éről”, in: *Libanon*, 8 (1943), 72–74. old.
- Grünvald Fülöp, *A zsidók története Budán*. Vázlat (Budapest: Phoebus Nyomda, 1938)
- Grünwald Fülöp, „A magyar történelem zsidó művelői”, in: *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1940. évre (Budapest: Országos Izr. Leányárva-ház, 1940, 5700-1), 135–140. old.
- Grünwald Fülöp, „A zsidó települések múltja magyar földön”, in: *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1942. évre (Budapest: Országos Izr. Leányárva-ház, 1942 — 5702/3), 64–71. old.
- Grünwald Miksa, *Zsidó biedermeier* (Minerva Könyvtár, 113) (Budapest, 1937)
- Grünwald, Leopold, *Toldot hakhmei Jisrael*. Biographie des R. Efraim Kohn aus Wilna (...) und das Leben der Juden in Ofen unter der Herrschaft der Türken... (Cluj: Wainstein, 1924)
- Grünwald, Philipp (Fülöp), „Die Porträt-Siegel der Judenpräfecten Ungarns”, in: Israel Klausner, Raphael Mahler & Dov Sdan, Eds., *N. M. Gelber Jubilee Volume* (Tel-Aviv, 1963), 285–292. old.
- Guttman Mihály, „Bloch Mózes”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1911 (Budapest: Franklin, 1911),

101–110. old.; újra közölve, kisebb bővítésekkel, in: *Zsidó Plutarchos*, II (Népszerű zsidó könyvtár, 19) (Budapest, é. n. [1925 k.]), 43–54. old.

- H. Gaal Adorján, „A Budapest-lipótvárosi zsidó templom”, in: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 33 (1899), 125–130. old.
- H. Boros Vilma, *Stein Aurél ifjúsága*. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról, 1866–1891 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai, 61) (Budapest, 1970)
- Hajnóci R. József, *A magyar zsidók közjoga*. Betű- és számsoros útmutató a magyar honi izraeliták felekezeti ügyeinek törvényes szervezetében (Lőcsén: A szerkesztő kiadása, 1909)
- Handler, Andrew, *An Early Blueprint for Zionism*. Győző Istóczy's Political Anti-Semitism (East European Monographs, 261) (New York: Columbia University Press, 1989)
- Handler, Andrew, *Dori*. The Life and Times of Theodor Herzl in Budapest (1860–1878) (Judaic Studies Series) (Alabama: The University of Alabama Press, 1983)
- Handler, Andrew, *From the Ghetto to the Games: Jewish Athletes in Hungary* (East European Monographs, 192) (New York: Columbia University Press, 1985)
- Haraszti György, „A Rumbach utcai zsinagoga és hívei”, in: Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagoga* (1993), 103–119. old.
- Haraszti György, „Jakab budai zsidó vallomása az ostromlott Buda belviszonyairól” — „Zsidó ének a budai zsidóság ostrom alatti és utáni sorsáról”, in: Szakály Ferenc, szerk., *Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986), 501–509, 511–525. old.
- Haraszti György, „Szép új dal Budáról”, in: *Keletkutatás*, 1987. tavasz (Budapest: Kőrösi Csoma Társaság, 1987), 66–82. old.
- Haraszti György, *Magyar zsidó levéltári repertórium*, I: Hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintése a kiadott levéltári segédletek alapján (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993)
- Háy Gyula, „Kozma Lajos, ahogy ma látjuk”, in: *Tér és Forma*, 2 (1929), 278–287. old.
- Házi Jenő, „A budai zsidók sorsa 1686-ban”, in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, XVII (Budapest: MIOK, 1977), 9–18. old.
- Hegedüs Géza, „Egy Goldziher-unoka családi

emlékei”, in: *Évkönyv*, 1981/82 (Budapest: MIOK, 1982), 194–210. old.

- Hegedüs Géza, *Előjátékok egy önéletrajzhoz* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982)
- Herzl, Theodor, *Briefe und Tagebücher*, I: Briefe 1866–1895, bearbeitet von Johannes Wachten (Berlin, etc.: Propyläen, 1983)
- Herzl, Theodor, *Briefe und Tagebücher*, 2–3: Zionistisches Tagebuch, I–II, bearbeitet von Johannes Wachten & Chaya Harel (Berlin, etc.: Propyläen, 1983–1985)
- Hetényi Varga Károly, „A magyar katolikus egyház az üldözöttekért (1944–1945)”, in: Szita Szabolcs, szerk., *Magyarország 1944* (1994), 115–149. old.
- Hevesi Lajos, *Karczképek az ország városából* (Budapest: Cserő Gyula Ódon Könyvkereskedése, é. n. [1876])
- Hilberg, Raul, *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945* (New York: HarperCollins, 1992) = *Täter, Opfer, Zuschauer: Die Vernichtung der europäischen Juden 1933–1945* (Frankfurt a. M.: Fischer, 1992)
- Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews* (1961) = *Die Vernichtung der europäischen Juden 1933–1945* (Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1990)
- Horler Miklós, et al., *Budapest műemlékei*, I–II (Magyarország műemléki topográfiája, 4 és 6) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955, 1962)
- Hutterer Miklós (Claud Jürgen Hutterer), „The Phonology of Budapest Yiddish”, in: *The Field of Yiddish* (The Hague: Mouton, 1965), 116–145. old.
- Iványi Béla, „Középkori reszeszták a magyar zsidóság múltjára vonatkozólag”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1948 (Budapest: k. n., 1948), 74–88. old.
- Iványi Béla, *Buda és Pest sorsdöntő évei, 1526–1541* (Budapest, 1941)
- Jár-ke*, mint zsidóban a fájdalom. Herman Lipót rajzai, Ember Mária szövege (Budapest: Origo-Press, 1988) [Mint Kertész Y. István megállapította, Herman Lipót a Nagy Imre, *Zsidó köszöndások* (Budapest: Az Ojság, 1930) című gyűjteményében szereplő köszöndásokat rajzolta meg]
- Járy Péter, „A kétszázéves Freund-család”, in: *Évkönyv*, 1975/76 (Budapest: MIOK, 1976), 167–175. old.
- Jenei Károly, et al., *A Pamutnyomóipari Vállalat Goldberger Textilnyomógyárának története 1784-től* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztály, 1970)

- Jólesz Károly, *Miért? Zsidó törvények és szokások magyarázata* (H. n., k. n., é. n. [Budapest, 1991])
- Jólesz Károly, *Zsidó hitéleti kislexikon* (Budapest: MIOK, 1985)
- Kalauz** Felső-Magyarország vasútain Budapesten és a Dunán utazva (Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1873)
- Káldy-Nagy Gyula, „Száműzetés vagy áttelepítés? A budai zsidók történetéhez 1526-ban”, in: *Évkönyv*, 1979/80 (Budapest: MIOK, 1980), 192–196. old.
- Kállai László, *A 150 éves Goldberger-gyár* (Budapest: Textil-Ipar Újság kiadása, 1935)
- Kapronczay Károly, „Lengyel zsidó menekültek Magyarországon a második világháború idején”, in: *Évkönyv*, 1985–1991 (Budapest: Orsz. Rabbiképző Intézet, 1991), 199–206. old.
- Karsai Elek, szerk., „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon, I–II (Budapest: MIOK, 1962)
- Karsai Elek, szerk., *Vádirat a náciizmus ellen*. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez, 3: 1944. május 26 — 1944. október 15 (Budapest: MIOK, 1967)
- Karsai Elek & Szinai Miklós, „A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története”, in: *Századok*, 95 (1961), 680–719. old.
- Katona József, „A Dohány utcai templom”, in: *Új Élet Naptár*, 1960–1961 / 5720–5721, 41–46. old.
- Katona József, *A 90 éves Dohány-utcai templom* — Grünvald Fülöp & Naményi Ernő, *Budapesti zsinagógák* (Budapest: Országos Magyar Zsidó Múzeum, 1949)
- Katz, Jacob, „A végzetes szakadás. Orthodox és neológ szétválás a magyar zsidóságban: A szakadás eredete, befolyása és következményei”, in: *Múlt és Jövő*, ÚF 1 (1992), no. 1, 49–55. old.
- Katzburg, Nathaniel, *Hungary and the Jews. Policy and Legislation 1920–1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981)
- Kaufmann Dávid, „Budavár visszafoglalásának egy szemtanúja és leírója”, in: *IMIT. Évkönyv*, 1895 (Budapest: Lampel & Wodianer, 1895), 63–92. old.
- Kaufmann Dávid, *A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából, előzményei (1625–1670) és áldozatai* (Budapest, 1889)
- Kaufmann, David, *Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte nach dem Berichte Isak Schulhofs. Megillath Ofen* (Trier: Sigmund Mayer, 1895)
- Kaysersling Mayer, „Luzzatto és a magyarországi zsidó tudósok”, in: *IMIT. Évkönyv*, 1901 (Budapest: Franklin, 1901), 315–333. old. (Rosenthal Salamonról)
- Kellér Andor, *Mayer Wolf fia*. Wahrmann Mór életregénye (Budapest: Szerző kiad., é. n. [1941 k.]])
- Kepecs József, szerk., *A zsidó népesség száma településeként (1840–1941)* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993)
- Kertai Friedrich Klára, „Tyroler József”, in: *Évkönyv*, 1979/80 (Budapest: MIOK, 1980), 220–229. old.
- Kertész Ödön, „A százhat esztendő MİKÉFE első negyedszázada”, in: *Évkönyv*, 1948 (Budapest: k. n., 1948), 273–293. old.
- Kertész Y. István, *Gitli néni tésztája — avagy elmélkedés zsidó viccekről* (Budapest: Gazdasági Média Kiadói Kft., 1993)
- Kiss Arnold, „Jargon irodalom és költészet”, in: *IMIT. Évkönyv*, 1908 (Budapest: Franklin, 1908), 41–80. old.
- Klein, Isaac, *A Guide to Jewish Religious Practice* (New York & Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America, 1992)
- Kohlbach Bertalan, „Folklore a zsinagógában”, in: *IMIT. Évkönyv*, 1930 (Budapest: Franklin, 1930), 175–193. old.
- Kohlbach Bertalan, „Sütemények a zsidó szertartásban”, in: *IMIT. Évkönyv*, 1914 (Budapest: Franklin, 1914), 144–162. old.
- Kohn Sámuel, „Az óbudai zsidó hitközség a múlt század közepe felé”, in: *Magyar-Zsidó Szemle*, 8 (1891), 254–259. old.
- Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon a legrégibb időkől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884)
- Kohn Sámuel, *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez* (Budapest: Athenaeum & Zilahy Sámuel, 1881; reprint: Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990)
- Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács. [Sajtó alá rendezte:] Schmidt Mária (Budapest: Minerva, 1990) [Freudiger Fülöp, Komoly Ottó, Stern Samu, Stöckler Lajos emlékiratai és egyéb dokumentumok]
- Komárik Dénes, „A pesti Dohány utcai zsinagóga építése”, in: *Művészettörténeti Értesítő*, 40 (1991), 1–16. old.
- Komárik Dénes, *Feszl Frigyes (1821–1884)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993)
- Komlós Aladár, „Az asszimiláció kora. A magyar irodalom és a zsidók”, in: *IMIT. Év-*

- könyv, 1940 (Budapest: Franklin, 1940), 170–201. old.
- Komlós Aladár, „«Három zsidó megy a vonaton». A zsidó vicc”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1934 (Budapest: Franklin, 1934), 227–243. old.
- Komlós Aladár, „Kiss József emlékezete, vagy: A zsidó költő és a dicsőség”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1932 (Budapest: Franklin, 1932), 49–73. old.
- Komlós Aladár, „Magyar-zsidó írók 1848-ban”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1848 (Budapest: k. n., 1948), 187–192. old.
- Komlós Aladár, „Zsidó költők a magyar irodalomban”, in: *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1942. évre* (Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1942 — 5702/3), 163–169. old.
- Komlós Aladár, „Zsidóság, magyarság, Európa”, in: *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1943. évre* (Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1943 / 5703-4), 24–27. old.
- Koren Emil, „Emlékezés Sztehlo Gáborra”, in: *Holocaust Füzetek*, no. 2 (é. n. [1993]), 38–45. old.
- Kőrösi József, *Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint* (Budapest: M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1882)
- Kőrösi József, *Die Hauptstadt Budapest im Jahre 1881. Resultate der Volksbeschreibung und Volkszählung vom 1. Januar 1881, I–III* (Berlin: Puttkammer und Mühlbrecht, 1881–1883)
- Kőrösi József & Gustav Thirring, *Die Hauptstadt Budapest im Jahre 1891. Resultate der Volksbeschreibung und Volkszählung, I–III* (Berlin: Puttkammer und Mühlbrecht, 1894–1898)
- Körösy Ferenc, „A Körösy család és a vele kapcsolt családok”, in: *Évkönyv*, 1983/84 (Budapest: MIOK, 1984), 200–218. old.
- Köszegi Ábel, *Töredék. Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája* (Mikrokozmosz füzetek) (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972)
- Krauss, Samuel, „The Jewish Rite of Covering the Head”, in: *Hebrew Union College Annual* 19 (1946), 121–168. old.
- Krausz Sámuel, „Magyar zsidók a Balkánon”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1932 (Budapest: Franklin, 1932), 137–156. old.
- Krausz Sámuel, „Zsidó kéziratok a régi budai könyvtárban”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1900 (Budapest: Lampel & Wodianer, 1900), 193–204. old.
- Kubinyi András, „A zsidóság története a középkori Magyarországon”, in: Gerő László, szerk., *Magyarországi zsinagógák* (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989), 19–27. old.
- Kubinyi András, „Spanyol zsidók a középkori Budán”, in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, XII (Budapest: MIOK, 1969), 19–26. old.
- Lackó Miklós, „A zsidó értelmiség a Holocaust előtt”, in: *Magyar Tudomány*, ÚF 39 (1994), 651–658. old.
- Lajta Béla, „A temető művészete”, in: *Magyar Iparművészet*, 17 (1914), 112–122. old.
- Lakatos Lajos, „Magyar zsidó cigányok”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1910 (Budapest: Franklin, 1910), 197–206. old.
- Langlet, Nina, *A svéd mentőakció, 1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1988)
- Lazarus Adolf, „Sulzer Salamon. Születésének századik évfordulójára”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1905 (Budapest: Franklin, 1905), 121–125. old.
- Lector Judaeus [= Grünvald Fülöp?], „A magyar zsidóság száz év előtt. Statisztikai kistűkör”, in: Nádor Jenő, szerk., *Magyar zsidók könyve 1943–5703* (Budapest: OMIKE, 1943), 5–35. old. — Reprint: *Újból és mindörökké* (Gyoma: Kner Múzeum és Könyv Alapítvány, é. n. [1994])
- Lévai Jenő, *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története* (Budapest: Officina, é. n.)
- Lévai Jenő, *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére* (Budapest: Officina, 1946)
- Lévai Jenő, *Fekete könyv. A magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest: Officina, 1946)
- Lévai Jenő, *Írók, színészek, zenészek, énekesek regényes életútja a Goldmark-teremig. Az OMIKE Színháza és művészei* (Budapest, 1943)
- Lévai Jenő, *Raoul Wallenberg* (Harmadik kiadás, Budapest: Magyar Téka, 1948; reprint: Budapest: Állami Könyvterjesztő Vállalat & Maecenas, 1988)
- Lévai Jenő, *Szürke könyv. Magyar zsidók megmentéséről* (Budapest: Officina, 1946)
- Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948)
- Levendel László, „A túlélő”, in: *A túlélő* (Budapest: Főnix Alapítvány, 1993), 46–59. old.
- Löw, Leopold, „Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn” (5606/7 / 1846/47), in: Leopold Löw, *Gesammelte Schriften*, hrsg. von Immanuel Löw (Szegedin, 1898) (Hildesheim & New York: Olms, 1979), 371–435. old.

- [Mahler Ede] Eduard Mahler, *Handbuch der jüdischen Chronologie* (Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums) (Leipzig: Gustav Fock, 1916)
- Majoros Valéria, „Lajta Béla síremlék- és temetőművészete”, in: *Ars Hungarica*, 11 (1983), 165–184. old., 80–91. kép
- Majsai Tamás, „A körösmezei zsidódeportálás 1941-ben”, in: *A Rádai Gyűjtemény Évkönyve*, 4/5 (1984–1985), 59–86. old.; „Iratok...”: uo., 195–245. old.
- Majsai Tamás, „A protestáns egyházak az üldözés ellen”, in: Szita Szabolcs, szerk., *Magyarország 1944* (1994), 150–184. old.
- Málnai Béla, „Lajta Béla emlékének” (1925) [Gépiratának másolata a Magyar Zsidó Levéltárban; közölve *apud*: Vámos Ferenc, *Lajta Béla*, 1970, 362–366. old.]
- Mandel S., „A nehéz kézműveket és a földművelést a magyarországi izraeliták közt terjesztő egyesület történetének vázlata”, in: Tencer Pál, szerk., *Album*, I (Pest, 1869), 14–25. old.
- Mandl Bernát, „A magyar honi zsidók tanügye II. József alatt”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1901 (Budapest: Franklin, 1901), 166–220. old.
- Mandl Bernát, „Adalék néhány Magyarországon szereplő középkori zsidó történetéhez”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 35 (1918), 58–65. old.
- Mandl Bernát, „Régi zsidó pecsétekről”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1904 (Budapest: Franklin, 1904), 282–293. old.
- Mandl Bernát, „Zsidó pecsétek és érmeik”, in: *Múlt és Jövő*, 5 (1915), 304–306. old.
- Mandl Bernát, *A magyarországi zsidó iskola a 19. században* (Budapest, 1909)
- Mandl Bernát, *Das jüdische Schulwesen in Ungarn unter Kaiser Josef II* (Frankfurt a. M., 1903)
- Mandl Bernát, *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, II: 1540–1710 (Budapest: IMIT, 1937)
- Marcus, Jacob Rader, *The Jew in the Medieval World. A Source Book: 315–1791* (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1938; reprint: 1990), 261–269. old. (Sir Paul Rycout)
- Márton Lajos, „Zsidó lovasküldöttség Hunyadi Mátyás esküvőjén”, in: *Erdélyi Zsidó Évkönyv*, 6 (1940/41), 66–69. old.
- McCagg, William O., Jr., *A History of Habsburg Jews, 1670–1918* (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1989) [A magyar fordítás, sajnos, használhatatlanul hibás]
- McCagg, William O., Jr., *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (East European Monographs, 3) (Boulder: East European Quarterly & New York: Columbia University Press, 1972)
- Mérei Gyula, „Wahrmann Mór”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1943 (Budapest: Franklin, 1943), 313–343. old.
- Moess Alfréd, *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiaja 1749–1846* (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái, 2) (Budapest: MIOK, 1968)
- Mohács emlékezete*. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források (Harmadik, bővített kiadás, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987)
- Móricz Zsigmond, „Café «Orczy» Kávéház. Egy százötven éves kávéház” (1935), in: Móricz, *Riportok*, II: 1930–1935 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990), 496–498. old.
- Müller, Ines, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga*. Otto Wagner fiatalkori főműve Budapesten (Wien: Löcker Verlag & Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993)
- Munkácsi Ernő, „Emlékezéseim a Rombach-utcai templom fénykorára”, in: *Múlt és Jövő*, 33 (1943), 9–10. old.
- Munkácsi Ernő, „Mendel prefektus hiteles portréja”, in: *Libanon*, 6 (1941), 82–83. old.
- Munkácsi Ernő, *Hogyan történt*. Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához (Budapest: Renaissance, 1947) (Először közölte nyomtatásban, rövidítve, az Auschwitz-jegyzőkönyv magyar fordítását)
- Nádai Pál, „Van-e zsinagóga-stilus”, in: *Zsidó évkönyv az 5689. bibliai évre* (Budapest, 1928/29), 162–166. old.
- Nagy Loránt, „Adatok a késő Árpád-kori pénzek kormeghatározásához”, in: *Numizmatikai Közöny*, 72/73 (1973/74), 43–47. old.
- Naményi Ernő, *Templom és iskola*. Kozma Lajos építészeti munkáiból összeállította és kísérelő szöveggel ellátta — — (Budapest: Múlt és Jövő, 1929)
- Naményi Ernő, „Vallásos reformmozgalmak Magyarországon”, in: *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1941. évre (Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1941, 5701-2), 137–141. old.
- Narkiss, Bezalel & Gabrielle Sed-Rajna, *Illuminated Manuscripts of the Kaufmann Collection* (Index of Jewish Art. Iconographical Index of Hebrew Illuminated Manuscripts, 4) (Budapest: The Library of the Hungarian Academy of Sciences, Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and

- Humanities & Paris: Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, 1988)
- Neumann Ede, „Kayslering M.”, in: *IMIT. Évkönyv*, 1906 (Budapest: Franklin, 1906), 71–129. old.
- Orbán** Ferenc, *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei* (Budapest: Panoráma, 1991)
- Pach** Zsigmond Pál, et al., [„A magyar zsidóság statisztikája”], in: *A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete Statisztikai osztályának Közleményei*, no. 1–14 (1947–1949)
- Parczel József, *Az óbudai izraelita templom restaurálásának története* (Budapest: Bichler I. könyvnyomdája, 1901)
- Pásztor Mihály, *A százötven éves Lipótváros* (Statisztikai Közlemények) (Budapest: Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1940)
- Patai József, „Herzl gyermekkori magyar írásai”, in: *Múlt és Jövő*, 31 (1941), 54–56. old.
- Patai, Raphael, *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary*. A Translation and Psychological Portrait (Detroit: Wayne State University Press, 1987)
- Perczel Anna, et al., *Budapest, VIII. kerület, Közép-Józsefváros északi városnegyed, részletes rendezési terv, I: Műleírás* (Kézirat; Budapest: VÁTI Rt., 1994)
- Peterdi Andor, „Orczy-kávéház”, in: *Múlt és Jövő*, 24 (1934), 333–334. old.
- Pietsch, Walter, „A zsidók bevándorlása Galiciából és a magyarországi zsidóság”, in: *Valóság*, 31, no. 11 (1988), 46–59. old.
- Pollak, K., *Josephinische Actenstücke über Altofen* (Wien: Moritz Maisner, 1902) (Különnyomat: *Die Neuzeit*, 1902, no. 5–9) (Az óbudai község alapszabálya, 1787)
- Pólya Jakab, *A budapesti bankok története az 1867–1894. években* (Budapest: Márkus Samu, 1895)
- Pólya Jakab, *A Pesti Polg. Kereskedelmi Testület és a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulata története* (Budapest: Franklin, 1896)
- Porzó (Ágai Adolf), *Utazás Pestről — Budapestre, 1843–1907*. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből (1908) (Harmadik kiadás, Budapest: Pallas, 1912)
- Preisich Gábor, „Budapest építészete a két világháború között”, in: *Építés- és Közlekedéstudományi Közöny*, 11, no. 3/4 (1967), 461–524. old.
- Preisich Gábor, *Budapest városépítésének története* (Budapest: Műszaki Könyvkiadó), I: Buda visszavételétől a kiegyezésig (1960); II: A kiegyezéstől a Tanácsköztársaságig (1964); III: 1919–1969 (1969)
- Purin, Bernhard, szerk., et al., *Salomon Sulzer. Kantor, Komponist, Reformier. Katalog zur Ausstellung* (Wien: Jüdisches Museum der Stadt Wien, 1991)
- Quittner** Zsigmond, „Három síremlék”, in: *Építő Ipar* 24, no. 3 (1202) (1900. január 18), 15 (–18). old.
- R–Z**, „A Dohány uccai «Hősök temploma» tervpályázat”, in: *Tér és Forma*, 2 (1929), 35–44. old.
- Rádóczy Gyula, „A héber betűjeles Árpád-házi pénzekhez”, in: *Numizmatikai Közöny*, 70/71 (1971/72), 33–37. old.
- Rados Jenő, *Hild József*. Pest nagy építőjének életműve (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958)
- Reich, Ignaz, *Beth-El*. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten, I (1856; második kiadás, Pest: Aloiz Bucsanszky, 1868), II (Második kiadás, Pest: A. Bucsanszky, 1868), III, 1. Heft (Budapest: Eduard Neumayer, 1882)
- Remete László, „Az Orsz. Rabbiképző Intézet könyvtárának rekonstrukciójáról”, in: *Évkönyv*, 1985–1991 (Budapest: Orsz. Rabbiképző Intézet, 1991), 389–401. old.
- Richtmann Mózes, „Magyarországi hírek az álmessiasokról”, in: *Magyar-Zsidó Szemle*, 24 (1907), 147–156. old.
- Roboz Ottó, „A Zsidó Fiúárvaház Vöröskeresztes Otthona”, in: *Évkönyv*, 1983–1984 (Budapest: MIOK, 1984), 275–292. old.
- Rürup, Reinhard, „The European Revolutions of 1848 and the Jewish Emancipation”, in: Werner Mosse, et al., szerk., *Revolution and Evolution: 1848 in German-Jewish History* (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1981), 1–54. old.
- Ságvári** Ágnes, szerk., *Holocaust Budapest 1944* (Budapest: The Jewish Agency for Israel, 1994) [Térkép a helyszínekről]
- Salgó László, „Emlékek a Zsidó Gimnázium első évtizedéből”, in: *Évkönyv*, 1970 (Budapest: MIOK, 1970), 107–115. old.
- Salgó László, „Goldberger Salamon. Születésének 100. évfordulója alkalmából”, in: *Évkönyv*, 1979/80 (Budapest: MIOK, 1980), 286–291. old.
- Sándor Anna, „Oesterreicher Manes József arcképehez”, in: *Évkönyv*, 1979–1980 (Budapest: Orsz. Rabbiképző Intézet, 1980), 292–300. old.
- Sándor Vilmos, „A budapesti nagymalomipar

kialakulása (1839–1880)”, in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, 13 (1959), 315–423. old.

Scheiber Sándor, „A héber betűjeles Árpád-házi pénzekhez”, in: *Numizmatikai Közlöny*, 72/73 (1973/74), 91. old.

Scheiber Sándor, „Goldziher Ignác”, in: Simon Róbert, szerk., Goldziher Ignác, *Az iszlám kultúrája* (Budapest: Gondolat, 1981), II, 1065–1082. old.; új lenyomat, értékes kiegészítésekkel, in: Scheiber, *Folklor és tárgytörténet*, III (1984), 537–565. old.

Scheiber Sándor, „Tanítómesterek a hagyomány láncolatával”, in: *Múlt és Jövő*, ÚF 1, no. 1 (1990), 33–38 (Beszédei Bacher Vilmos, Goldziher Ignác, Löw Immanuel fölött)

Scheiber Sándor, „Zsidó könyvek sorsa Magyarországon a német megszállás idején”, in: *Magyar Könyvszemle*, 86 (1970), 233–235. old.

Scheiber Sándor, „Zsidó küldöttség Mátyás és Beatrix esküvőjén”, in: *Múlt és Jövő*, 33 (1943), 107–108. old.

Scheiber Sándor, „Zsidó néprajzi adatok Kiss József műveiben”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1948 (Budapest: k. n., 1948), 101–123. old.

Scheiber Sándor, „Zsidók említése Ottendorff Henrik útleírásában 1663-ban”, in: *Libanon*, 8 (1943), 64–65. old.

Scheiber Sándor, *Folklor és tárgytörténet*, I–II (Második, bővített kiadás, Budapest: MIOK, 1977); III (1984)

Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok magyarországi kötetláblákban*. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája (Budapest: MIOK, 1969) (13 skv. old.: Mendel Jakob pecsétje; 110–144. old.: Buda)

Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája (1847–1992)*. A szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi, újabb anyaggal kiegészítette Barabás Györgyi (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993)

Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig* (Budapest: MIOK, 1960). — Lásd bírálatát is: Richtmann Mózes, *Antik Tanulmányok*, 9 (1962), 136–139. old. — Bővített és javított kiadás, angolul: *Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akadémiai Kiadó & Leiden: E. J. Brill, 1983)

Schmelzer Hermann Imre, „Ötven év távlatából”, in: *Múlt és Jövő*, ÚF 5 (1994), no. 2, 63–65. old.

Schmelzer Hermann Imre, „Wellesz Gyula (1872–1915)”, in: *Évkönyv*, 1983/84 (Budapest: MIOK, 1984), 348–355. old.

Schmidt Mária, „Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt”, in: *Medvetánc*, 1985, no. 2-3, 111–125. old.

Scholem, Gershom, *Sabbatai Sevi. The Mystical Messiah 1626–1676* (Bollingen Series, 93) (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1973) (565. old. stb.: Budai hívei)

Schöner Alfréd, *A Dohány utcai zsinagóga* (Budapest: MIOK, 1989)

Schulhof Izsák, *Budai krónika (1686)*. Héberből fordította Jólesz László. Az utószót írta Szakály Ferenc (Bibliotheca Historica) (Második, javított kiadás, Budapest: Magyar Helikon, 1981) — Lásd az első kiadás bírálatát is: Haraszti György, *Századok*, 115 (1981), 236–240. old.

Schwarcz Miksa, *Kohen Efrájim ó-budai rabbi élete és responsumai* (Budapest: Márkus Samu, 1887)

Schweitzer Gábor, „Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? A politikai cionizmus kezdetei és a magyarországi zsidó közvélemény”, in: *Budapesti Negyed*, 2, no. 2 (1994), 42–55. old.

Schweitzer József, „A pesti Rabbiképző megalapítása a responzum-irodalomban”, in: *Évkönyv*, 1977/78 (Budapest: MIOK, 1978), 329–342. old.

Schweitzer József, *A zsidóság a magyar művelődés századaiban* (Művelődéstörténet — valótörténet továbbképző füzetek, 4) (Budapest: Budapesti Műszaki Egyetem, 1994)

Siklódi, Csilla, et al., *Jews in Hungarian Sports. Exhibition of Museum of Physical Education and Sports*, Budapest (Tel Aviv: Maccabi World Games, 1993)

Silber, Michael K., „A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban: A kaszinók”, in: *Századok*, 126 (1992), 112–141. old.

Simon László, *Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848), különös tekintettel a nemzetségre* (A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem Magyar Történelmi Szemináriumának közleményei, 6) (Debrecen: Bertók Lajos, 1936)

Simon Róbert, „Goldziher Ignác. Adalékok a nemzeti és a polgári fejlődés alternatíváinak és egy tudomány születésének közép-kelet-európai összefüggéséhez”, in: *Magyar Filozófiai Szemle* 26, no. 3 (1982), 336–379. old.

Simon, Róbert, *Ignác Goldziher. His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence* (Budapest: Library of the

- Hungarian Academy of Sciences & Leiden: E. J. Brill, 1986) (Goldziher és Theodor Nöldeke levelezése)
- Sisa József, „A Rumbach utcai zsinagóga, Otto Wagner ifjúkori alkotása”, in: *Ars Hungarica*, 10 (1982), 43–49. old.
- Spiegel Jehuda, „A magyarországi zsidóság kapcsolata Erec Jiszráéllal a nemzedékek során”, *apud*: Giladi, David, *Pesti mérnökök — Izrael országépítői* (1992), 17–23. old.
- Spiegler Gyula Sámuel, *Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Teréz- és Erzsébetváros* (Budapest: Kellner, 1907)
- Spiegler Gyula Sámuel, *Budapest-Erzsébetváros története* (Budapest: Dobrowsky és Frankl, 1902)
- Spitzer, Schlomo, „Der Einfluss des Chatam Sofer und seiner Pressburger Schule auf die jüdischen Gemeinden Mitteleuropas im 19. Jahrhundert”, in: *Studia Judaica Austriaca*, 8 (1980), 111–121. old.
- Statute und Beschlüsse des am 10. Dezember 1868 eröffneten Landes-Congresses der Israeliten in Ungarn und Siebenbürgen* (Pester Buchdruckerei Actien-Gesellschaft, 1869)
- Szabolcsi Bence, „A magyarországi zsinagógái ének kultúrföldrajzi helyzete”, in: *Ararát Évkönyv. Zsidó magyar almanach az 1939. (5699-5700.) évre* (Budapest: Pesti Izraelita Leányárva, 1939), 121–125. old.
- Szabolcsi Bence, „A zsidóság története Magyarországon, 1–6”, in: *Szombat*, 2 (1990), no. 1–6; és *apud*: Simon Dubnov, *A zsidóság története* (Budapest: Gondolat & Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1991), 227–254. old.
- Szabolcsi Bence, „Hogyan kellene megújítani istentiszteletünk zenei részét?”, in: *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1941. évre* (Budapest: Országos Izr. Leányárva, 1941, 5701-2), 115–118. old.
- Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok (1941–1941)* (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993)
- Szakály Ferenc, „Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira”, in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-Zsidó Oklevéltár, XIV* (Budapest: MIOK, 1971), 31–78. old.
- Szamota István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten* (Budapest: Franklin, 1891), 100–108. old., no. IX (Eschenloer Péter); 131–146. old., no. XIII (Pierre Choque)
- Szemere Samu, „A zsidóság az 1848-49-es szabadságharcban”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1848 (Budapest: k. n., 1948), 183–186. old.
- Szerb Antal, „Baumgarten Ferenc” (1937), in: *A varázsló eltört pálcaját* (Bővített kiadás, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1961), 181–190. old.
- Szita Szabolcs, *Halálérdő. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez* (Budapest: Kosuth Könyvkiadó & Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1989)
- Szita Szabolcs, *Utak a pokolból. Magyar deportáltak az annektált Ausztriában 1944-1945* (Budapest: Metalon Manager Iroda, 1991)
- Szita Szabolcs, szerk., *Magyarország 1944. Üldöztetés — embermentés* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994)
- Sztehlo Gábor, *Isten kezében* (Budapest: A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984; második kiadás, 1986)
- Szűts László, *Bori garnizon* (Budapest: Renaissance, é. n. [1945])
- T. Papp, Melinda**, „Baudenkmäler im mittelalterlichen Judenviertel der Budaer (Ofner) Burg”, in: *Acta Technica*, 67 (1970), 205–225. old.
- Takács Pál, „A hetvenöt éves budai zsidótemplom”, in: *Múlt és Jövő*, 31 (1941), 171–172. old.
- Tardy Lajos, „Egy reformkori svéd utazó és a magyar zsidóság”, in: *Évkönyv*, 1983/84 (Budapest: MIOK, 1984), 366–368. old.
- Tardy Lajos, „Néhány adat Mendel Jakob prefektus működéséhez és a budai zsidóság konstantinápolyi életéhez”, in: *Évkönyv*, 1979/80 (Budapest: MIOK, 1980), 397–412. old.
- Tátrai Zsuzsanna, „Purimi szokások”, in: Kriza Ildikó, szerk., *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklor köréből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 149–155. old.
- Telegdi Bernát, „Werbőczy István a zsidó temetőben”, in: *Egyenlőség*, 54, no. 48 (1934. december 15), 14. old.
- Török hadak Magyarországon. Kortárs török történetírók naplójegyzetei. Thury József fordítását válogatta, jegyzeteit bővítette Kiss Gábor* (Budapest: Panoráma, 1984)
- Ujvári Péter**, szerk., *Zsidó lexikon* (Budapest, 1929; reprint: h. n., é. n. [Budapest, 1987 k.]) [*Ünnepek.*] Ámos Imre 14 eredeti metszete. Előszó: Ribáry Géza. Magyarázatok a lapokhoz: Naményi Ernő (Budapest: Ámos Imre & Hungária Rt., 1940)
- Vadász Ede**, „Adalékok a Wahrmann-, Szófer- (Schreiber-), gorlicei Weiss- és Fischmann-

- családok származási adataiból; a családok kiválóbbjainak életrajzaihoz is", in: *Magyar-Zsidó Szemle*, 24 (1907), 327–356. old.
- Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970)
- Váradai László, „Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért”, in: *Medvetánc*, 1985, no. 2-3, 99–110. old.
- Varga László, „A magyarországi zsidóság megsemmisítése, 1944-1945”, in: *Évkönyv*, 1983/84 (Budapest: MIOK, 1984), 389–420. old.
- Varga, László, „Ungarn”, in: Wolfgang Benz, szerk., *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1991), 331–351. old.
- Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére* (Budapest, 1922; reprint: Budapest: Könyv-értékesítő Vállalat, 1986)
- Vidor Pál, „Üzenet a kitérőknek”, in: *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1942. évre* (Budapest: Országos Izr. Leányvárház, 1942 — 5702/3), 17–22. old.
- Viharos (Gerő Ödön), *Az én fővárosom* (Budapest: Révai, 1891)
- Vörös Károly, „A budapesti zsidóság két forradalom között”, in: *Kortárs*, 30 (1986), no. XII, 100–117. old.
- Vörös Károly, „A Király utca története, 1–3”, in: *Budapest*, 19 (1981), no. 4, 32–35. old.: „1. ...Dül Rákosról be a homok”; no. 5, 38–41. old.: „2. Tüzes a bor, tüzes a lány...”; no. 6, 39–41. old.: „3. ...És éltek együtt, és éltek egymásból”
- Vörös Károly, „Mór Wahrmann: A Jewish Banker in Hungarian Politics in the Era of the Dual Monarchy”, in: Michael K. Silber, Ed., *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945* (Jerusalem: Magnes Press, 1992), 187–195. old.
- Vörös Károly, *Budapest legnagyobb adófizetői, 1873–1917* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979)
- Vörös Károly, *Egy világváros születése* (Budapest: Kossuth, 1973)
- Vörös Károly, szerk. (és az 1849–1918 közötti részeket írta), *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig* (Budapest története, 4) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978)
- Weisz Miksa, „Kayslering M. emlékezete”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1929 (Budapest: Franklin, 1929), 169–194. old.
- Weisz, Max (Miksa), *Katalog der hebräischen Handschriften und Bücher in der Bibliothek des Professors Dr. David Kaufmann* (Frankfurt a. M.: J. Kaufmann, 1906)
- Widder Salamon, „A héber nyelvújítás”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1933 (Budapest: Franklin, 1933), 173–185. old.
- Widder Salamon, „Színes ablakok. A zsidó fiúgimnázium templomának ablakai”, in: *Múlt és Jövő*, 15 (1925), 301. old.
- Winkler Ernő, *Adalékok a zsidó eskü (juramentum more judaico) középkori történetéhez, 2: A zsidó eskü Magyarországon* (Budapest: Neuwald Nyomda, 1927)
- Yahil, Leni, *The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932–1945* (New York & Oxford: Oxford University Press, 1990)
- Yahil, R., „Raoul Wallenberg: His Mission and His Activities in Hungary”, in: *Yad Vashem Studies*, 15 (1983), 7–54. old.
- Zeke Gyula, „A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1941)”, in: *Hét évtized a hazai zsidóság életében* (Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990), I, 162–199. old.
- Zeke Gyula, *A magyarországi zsidóság a századfordulón (1895–1919)* (Kézirat, 1989)
- Zolnay László, *Buda középkori zsidósága és zsinagógáik* (Budapest: BTM, 1987)
- Zsoldos Jenő, „Irodalmunk zsidószemlélete: Hetényi János”, in: *Libanon*, 3 (1938), 131–138. old.
- Zsoldos Jenő, „Mendelssohn a magyar szellemi életben”, in: IMIT. *Évkönyv*, 1933 (Budapest: Franklin, 1933), 173–185. old.
- Zsoldos Jenő, „Vajda Péter zsidószemlélete”, in: *Libanon*, 1 (1936), 41–50. old.
- Zsoldos Jenő, *1848–1849 a magyar zsidóság életében* (Budapest: A Pesti Izr. Hitközség Leánygimnáziumának és Ipari Leányközépiskolájának 48-as Ifjúsági Bizottsága, 1948)

Képjegyzék

A könyvben közölt képek kiválasztása során szerzők és szerkesztők nem törekedtek arra, hogy mindenképpen új felvételeket készítsenek, de még arra sem, hogy a könyv minden képe — reprodukcióban — jó minőségű legyen. Fontosabbnak tartották, hogy bemutassák a rendelkezésre álló régi felvételeket, mintsem hogy új képeket közöljenek, még ha ezek esetleg jobbak vagy szebbek lettek volna is. A régi fényképek maguk is dokumentumok, sokuk ma már egyetlen emléke rég elpusztult vagy minden nyom eltüntetésével átalakított épületeknek, mások korábbi állapotot mutatnak be, mint amit ma lehetne. Valósággal ásatási leletek; mint ahogyan már a feledés pora lepte be a legtöbb először itt közölt — vagy akár csak újra-közölt — arcképet is. A régi fénykép-dokumentumok is részei a történelemnek, amelyről a könyv szól; saját jogukon részei. S hozzá tartoznak ehhez a történelemhez a fényképészek is, akikről aztán végképp soha nem szoktak megemlékezni a pesti zsidó történelem vonatkozásában.

Számos képet a régi *Múlt és Jövő* lapjairól vettünk át. Annak idején Patai József számba vette a magyarországi zsidóság szinte minden történeti emlékét, mint ahogyan bemutatta a külföldi zsidóságot is. Akart-akaratlan zsidó múzeuma kimeríthetetlen kincsesár.

Szerzők és szerkesztők bizonyos erőfeszítései ellenére a legtöbb esetben nem sikerült pontosabb adatokkal szolgálni a fényképfelvételekről, mint a források. Némely fényképésznek, sajnos, továbbra is homályban marad a neve.

Az alábbi jegyzék helyenként rövidebb-hosszabb tárgyi magyarázatokat fűz a képekhez, és — legalább ennyiben — nem pusztán technikai kiegészítése: szerves része magának a könyvnek.

Köszönet illeti mindazokat a múzeumokat, könyvtárakat, intézményeket, amelyeknek engedélye, munkatársaik szíves segítsége lehetővé tette, hogy a könyvben közölt képanyagot összegyűjtsük és azonosítsuk.

Budapest Főváros Levéltára, és személyesen is: Varga László | Budapesti Történeti Múzeum | Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum | Budapesti Történeti Múzeum. Középkori Zsidó Imaház | Egyetemi Könyvtár | Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Történeti Könyvtár | Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár | Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest Gyűjtemény | Hild–Ybl Alapítvány Archivuma | Izsák Gábor (Zsinagógák és zsidó témák magyarországi postai képes levelezőlapokon. Katalógus) | Kunsthistorisches Museum, Wien | Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum | Magyar Mezőgazdasági Múzeum | Magyar Nemzeti Múzeum, és személyesen is: Kovács Tibor | Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, és személyesen is: Gedai István | Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára. Értékpapír gyűjtemény, és személyesen is: Pallós Lajos | Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történeti Múzeum | Magyar Nemzeti Múzeum. Magyar Történelmi Képcsarnok, és személyesen is: Cennerné Wilhelmb Gizella | Magyar Országos Levéltár | Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Keleti Gyűjtemény | Magyar Zsidó Levéltár | Magyar Zsidó Múzeum, és személyesen is: Porscht Frigyes, Sándor Anna, Turán Róbert | Országos Műemlékvédelmi Hivatal Fényképtára | Országos Rabbiképző Intézet Könyvtára, és személyesen is: Remete László | Országos Széchényi Könyvtár | Szántó András (Postai képes levelezőlap-gyűjtemény) | Szépművészeti Múzeum XX. századi Alapítványa, és személyesen is: Geskó Judit

Szövegközti képek

Első kötet

1. Utcai árusok a Teleki téren. A jobb oldali férfin *kapote*; baloldalt nő, fejkendőben. Foto: Müllner János, 1912. Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történeti Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 59,891 ad 762/1948.) — Repr.: Jaksity László & Farkas Árpád

I. Várhegy

2. Pénzverő műhely. Hans Burgkmair d. Ä. (1473–1531) fametszete I. Miksa császár (1493–1519) *Der Weisskunig* című regényes (ön)életrajzából, amelyet a király írnoka (Marx Treitzsaurwein) szerkesztett, 1515. In: Zolnay László, *Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1977)

3. V. István dénárja. A veretben a héber *alef* betű. Előlap. Nagyítás. Réthy László, *Corpus nummorum Hungariae*, I (Budapest: M. Tud. Akadémia, 1899), no. 297. Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára. (Lt. sz.: N.II.409.) — Gedai Csaba felv.

4. V. István dénárja. Elő- és hátlap. Eredeti méret. Átmérője: 1.3 cm. Réthy László, *Corpus nummorum Hungariae*, I, no. 297. Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára. (Lt. sz.: N.II.409.) — Gedai Csaba felv.

5. IV. Béla dénárja. A veretben a héber *pé* betű. Előlap. Nagyítás. Réthy László, *Corpus nummorum Hungariae*, I, no. 244. Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára. (Lt. sz.: 4B/918-4.) — Gedai Csaba felv.

6. IV. Béla dénárja. A veretben a héber *mém* betű. Előlap. Nagyítás. Réthy László, *Corpus nummorum Hungariae*, I, no. 241. Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára. (Lt. sz.: Sz.I.54.9.) — Gedai Csaba felv.

7. A két Zsidó utca és zsinagógák a budai Várhegyen. Térképábrázolat. In: Zolnay László, *Buda középkori zsidósága* (1987)

8. A legkorábbi budai zsidó sírkő: „Peszah úr, Peter úr fia fejénél”, 5038 (= 1278). Magassága: 68 cm, szélessége: 72 cm. Budapesti Történeti Múzeum. (Lt. sz.: 639.) A Budapest várostörténeti kiállításon. In: Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary* (1983), no. 21. — Frank Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

9. Zsidó sírkövek a budai ásatásokból a Fő-

városi Múzeum (ma: Budapesti Történeti Múzeum) egykori lapidáriumában, a Halászbástya Rondellájában. Jobbról a harmadik: Freudel úrnő sírköve (lásd I: 8. kép). In: *Múlt és Jövő* (1933). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

10. Az újabb Zsidó utca (ma: I. Tánicsics Mihály utca) és a két zsinagóga a budai Várhegyen. In: Zolnay László, *Buda középkori zsidósága* (1987).

1: A „kis” zsinagóga (Tánicsics Mihály utca 26)

2: A „nagy” zsinagóga (Tánicsics Mihály utca 23)

3: A két épület-együttes közötti átjáróhíd (rekonstrukcióját lásd 29. kép)

11. Régi emléktábla a régi Zsidó utcában. Állította a M. Tud. Akadémia Régészeti Bizottsága, 1866 / 1868. In: *Múlt és Jövő* (1937). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

A tábla helye a Szent György tér vagy Szent György utca valamelyik házának falán volt. „Szent György utca 2” — ezt írta Kohn Sámuel (*A zsidók története Magyarországon*, 1884), s tanúságát megerősítik az úgynevezett akadémiai emléktáblák történetéről rendelkezésünkre álló adatok. Maga az emléktábla már évtizedek óta nincs a helyszínen, s tulajdonképpen már nincs helyszín sem. A házat, amelyen az emléktáblát elhelyezték (a táblán szereplő dátumtól eltérően: 1868), József főherceg — a szomszédos házzal és a két telekkel együtt — megvásárolta (1892), majd lebontatta (1902), s a palotáját építtette fel a helyére. Liber Endre fővárosi emléktábla-katalógusa, 1934, még úgy tudta, hogy a tábla „József kir. herceg palotája falán” van; lásd *Budapest szobrai és emléktáblái* (1934), 464. old. A palota a második világháborúban súlyosan megrongálódott. A háború után lebontották. Később a budapesti műemléki topográfia azt írta az emléktábláról, hogy „szövege ismeretlen”; lásd Horler Miklós, *et al.*, *Budapest műemlékei*, I (1955), 588. old. Eszerint az emléktábla és a felirat egyetlen nyoma a jelen — szélesebb körben ismeretlen — fénykép-felvétel.

A felirat szövegéhez.

„sz. Zsigmond”: Szent Zsigmond, akiről utóbb a Zsigmond utcát elnevezték, Zsigmond király patrónusa. Kápolnája („A Szent Zsigmond prépostság temploma”) a Szent György tér északi oldalán állt.

A M. Tud. Akadémia régészeti bizottmánya 1865 k., Arányi Lajos (1812–1877) orvos, egyetemi tanár kezdeményezését (1864) felkarolva, elhatározta, hogy a Vár történeti nevezetességű pontjait emléktáblákkal jelöli meg, s több helyütt, a kihe-lyezett összesen húsz felirat közül négy-ötnel is szükségesnek tartotta feltüntetni, hogy a középkor folyamán az adott helyen zsidók laktak. Néhány ilyen emlék-felirat jelenleg is látható a Vár utcáiban. Az emléktáblák szövegét a kor jeles tudó-sai, Wenzel Gusztáv (1812–1891) jogtörté-nész, egyetemi tanár, Rupp Jakab (1800–1879) tudós levéltáros, Toldy Ferenc (1805–1875) irodalomtörténész, egyetemi tanár szerkesztették, munkájukat támo-gatta és segítette Rómer Flóris (1815–1889) Szent Benedek-rendi szerzetespap, rég-ész, egyetemi tanár is, valamennyien — az egy Rupp kivételével — a M. Tud. Aká-démia tagjai. Ezek a feliratok pontosan je-lölték, a 19. század közepének történeti ismeretei szerint, s már mintegy megelő-legezve az emancipációs törvény (1867: XVII. tc.) szellemét, a régi és az új zsidóne-gyed helyét a Várhegyen. A húsz táblából időközben nyolc elkallódott, némelyik szinte nyom nélkül, de a máig megmarad-takat a Fővárosi Emlékműfelügyelőség helyreállíttatta (1978). Az akadémiai em-léktáblák történetéhez lásd B. Kaiser Anna cikkét: „A budai Vár történelmi emléktáb-láiról”, *Műemlékövédelem*, 22 (1978), 302-306. old.

Zsidók jelenlétére utaló további felira-tok:

I., Dísz tér 15 (XIII. sz. felirat): „A mai Dísz tér azon része, mely a hajdani sz. János, mai Vízi, s a hajdani Zsidó- vagy Völgy-, mai Fehérvári kapu közt van, s melyen a török kor előtt s alatt őrtanya nem állott, Szombathely (vicus Sabbathi) nevet viselt. (Míg a Bécsi kapu Szombat-kapunak neveztetett.) (...) A M. T. A. R. B. 1866.”

I., Hess András tér 4 („Fortuna” étterem és söröző) (XX. sz. felirat): „Ezen tér a régi időkben sz. Miklós terének hívatott. Az

onnan eredő Bécsi utca pedig sz. Miklós, később (új) Zsidó utcának... A M. T. A. R. B. 1866.”

I., Bécsi kapu tér 7 (br. Hatvany Lajos egykori lakóháza) (IX. sz. felirat): „A Bécsi kapu a töröktől kapta 1541 óta a nevét. Azelőtt Szombat-kapunak hívatott. I. Károly k(irály) idejében közel e kapuhoz állott a nagy királyi udvar (magna curia regis), mely Ó-Budáról tétetett át a várba. (...) A Bécsi kapu utca a török alatt Zsidó utcának hívatott. Közel a Bécsi kapuhoz állott a sinagóga. A M. T. A. R. B. 1866”

12. **Csúcsos süveg (Judenhut)** mint zsidó-jel. Az újévi szertartás során *sófár*-t fújó *hazzán* egy kéziratot középkori imakönyvben. M. Tud. Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann-gyűjtemény. Deutsches Machsor (*Minhág Askenaz*). (Kat. sz.: A. 388.) Vol. II, p. 12, verso. — M. Tud. Akadémia Könyvtára. Mikrofilmtár és Fotolaboratórium, Kolthay Tiborné felv.

13. **Jákob Mendel**, „a zsidóság elöljárója (*obristen der judischhait*)” vélhető arcképe egy irat (szerződés, kiadva: *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, I, no. 94) pecsétjén, 1496. Nagyítás (2.5á: á1). Magyar Országos Levéltár. (Lt. sz.: 1496. 24,575 / D.1. 24,757; elve-szett vagy jelenleg lappang.) Foto: Kumorovitz Bernát. In: Kubinyi András, et al., *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején* (1973). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

14. **„Mandl Jud” arcképe** egy irat (nyugta, kiadva: *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, I, no. 166) zöld viaszpecsétjén, 1496. Kassa (Kosice, Szlovákia), Állami Levéltár. (Régi jelzet: B.572.) In: Munkácsi Ernő, *Libanon* (1941); Daniel M. Friedenberg, *Medieval Jewish Seals from Europe* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

15. **A budai „nagy” zsinagóga** alaprajza. Vázlatos rekonstrukció az 1964/65. évi ása-tás alapján. Budai Aurél rajza. In: Budai Aurél, „Az elásott zsinagóga”, *Szombat*, 4 (1992), no. 8, 4-5. old.; „Középkori zsinagógák Budán”, *Múlt és Jövő*, ÚF 4 (1993), no. 2, 28-33. old.

A mai Babits Mihály sétány (korábban: *An der langen Wand* / Várbástya / Bástyasé-tány / Horthy Miklós bástyasétány) kö-zépkori házak hátsó telekrésze, kertje, s részben épületek fölött áll, mai formájában csak 1936 óta van meg. Az épületek egy része a középkorban bizonyára a vár-falra támaszkodott

16. A „nagy” zsinagóga. Terv az épület helyreállítására; keresztmetszet. Budai Aurél rajza. In: Zolnay László, *Buda középkori zsidósága* (1987)
17. A belső tér a „nagy” zsinagógában. Terv az épület helyreállítására; a belső tér. Vázlatos rekonstrukció; gerendamenyyeztes változat. Az első és második pillér között a pódium a *bima / almemor* jelzésével. (A jobb oldali alak, ha nő, mint aminek a rajzon látszik, biztosan anakronisztikus elképzelés.) Budai Aurél rajza. In: *Múlt és Jövő* (1993), no. 2
18. A belső tér a „nagy” zsinagógában. Vázlatos rekonstrukció; boltíves változat. Pfannl Egon rajza. In: Zolnay László, *Buda középkori zsidósága* (1987)
19. A déli hosszanti fal maradványai a „nagy” zsinagógában az 1964/65. évi ásátások alapján. (Az épületnek az egykori Zsidó utca felé eső oldalán.) A középpillér alsó rétegekővén héber betűkkel írt évszám: *sin* és *alef*, azaz 301 (= 1541). In: Zolnay László, *Buda középkori zsidósága* (1987). Az ásátási fényképet közölte: Melinda T. Papp, *Acta Technica* (1970), 224. old., no. 16
20. A héber évszám-felirat a középpilléren a „nagy” zsinagógában: *sin* és *alef* betűk. (A két betű között a rövidítés ilyen esetekben használatos jele.) In: Zolnay László, *Buda középkori zsidósága* (1987)
21. Keresztény és zsidó tudósok teológiai disputája. Mindkét fél a Bibliából érvel. A zsidók fején *Judenhut*. Thomas Anshelm (1465 k.–1524) svájcnémetországi művész fametszete, 15. század vége.
- Anshelm pályája csúcán Pforzheimben élt, abban a városban, ahol éppen abban az időben Johannes Reuchlin is működött. Reuchlin a hebraisztika művelése útján próbált érveket találni ahhoz, hogy a zsidóságot megnyerje a keresztény messiáshit számára. Anshelm metszete a *dialógus-t* ábrázolja
22. Héber kódex töredékes lapja, talán Budáról. Krónikák I. könyve, 1. Egy háromhasábos héber Biblia-kódex egyik levele, a szöveg előtt héber betűkből kialakított mikrográfia: Ádám (csak egyik keze látható) és Éva, kezében almával (*rimmon*, ’gránátalma’). Pergamen kézirat (a fólió lapnak mintegy kétharmada, másodlagosan kötéstábla töméseként felhasználva), 13. század. Egykor a Festetics hercegi levéltárban (Keszthely); ma:

Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.633.) Kiadta: Büchler Sándor, *Libanon*, 7 (1943), ante p. 65: 15. ábra; Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok* (1969). In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

23. Szerencsés Imre sajtókezű bejegyzése egy héber Genesis-kommentár kéziratában, p. 1, recto. A Rasi-betűkkel írt szöveg (jobbaldalt, felül): „Ez a könyv az enyém, és ez a nevem: Selómo Snéur.” In: Scheiber Sándor, *Folklor és tárgytörténet*, II (1977)

Scheiber közlése szerint Szerencsés a kézirat címlapjára is felírta a nevét, s melléje a 14. számot, nyilván a könyv sorszáma a könyvtárban. Az utolsó lapra pedig ezt írta: „Aki tanulta a Tórát, és a Tóra lett a vagyona.”

A másik bejegyzés (középen, felül) a könyv egy későbbi tulajdonosától: „3. Selómo, Dubnóból” (Dubno, Volhínia; ma: Ukrajna); az illető, mellesleg, Moses Mendelssohn híve volt, s bírálattal illette a haszid életformát (18. század vége). Jew’s College, London. (Lt. sz.: 20.)

24. A szerencsés (*fortunatus*). Baldachin alatt, széles, trónus-szerű, támlás karosszéken ülő férfi, aki tele pénzeszsákokat tart a kezében. Előtte apródok. A kép alsó részén az „*Andolosia*” név alkalmasint Spanyolországra (Andalucia) utal. Fametszet, 16. század. Zolnay László a budai Szerencsés Imre képmásának vélte. In: Zolnay László, *Kincses Magyarország* (1977)

25. Zsidók és törökök védik Budát Ferdinánd király hadvezére, Wilhelm Roggendorf ostromló serege ellenében, 1541. Baloldalt az egyik zsidó férfi kezében zászló, ezen *Judenhut* mint jelvény; a jobb oldalon az ellenfél zászlaján kereszt. „*Warhafftige Anzeygung wie es im Leger vor Ofen ergangen ist. M. D. xli.*” Hubay Ilona, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban, 1480–1718* (Budapest, 1948), no. 179. In: Zolnay László, *Buda középkori zsidósága* (1987)

26. Héber kézirat Budáról: Jehuda ben Meír ha-Kohén, *Szelihot mi-kol ha-sána*. Hely és dátum a kézirat első kolofonjában: *Oven*, 403 (= 1643). (A dátum a kolofon szövegének néhány, felül külön megjelölt betűjében.) Törökös díszítésű papír

kézirat. Mainz, Stadtbibliothek. In: Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok* (1969). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

27. **Héber kézirat Budáról:** Jehuda ben Meír ha-Kohén, *Szelihot mi-kol ha-sána*. Hely és dátum a kézirat második kolofonjában: *Oven ha-bira* (Budavár), „az ötezer négyszáz harmadik évben” (= 1643). (A dátum betűkkel kiírva.) Törökös díszítésű papír kézirat. Mainz, Stadtbibliothek. In: Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok* (1969). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

28. **Efrájim ha-Kohén, Saar Efrájim**, a 94. responsum első szakasza, maga a kérdés: Mehet-e kohén a „nagy” zsinagóga, ha ezt az átellenes lakóházzal átjáróhíd köti össze a Zsidó utca fölött? — Anyomtatott kiadásból (Lemberg, 1887; reprint: Jerusalem, 1973)

29. **Fedett átjáróhíd a Zsidó utcában**, Budán. (Efrájim ha-Kohén 94. responsuma alapján.) (Vázlatos rekonstrukció.) — Dezső Tamás rajza.

A rekonstrukció kiindulópontja az a föltevés, hogy a boltív fölé azért készült „tető”, és esetleg korlát vagy oldalfal is, hogy a kis hídon át lehessen menni az utca egyik oldalán levő épületből az átellenes oldalra lévőbe. Ezt a rekonstrukciót sugallja R. Efrájim szövege. Lehetséges, hogy a boltív eredetileg tulajdonképpen csak mint merevítőfal épült az egymással szemben álló házak között, mint oly sok helyen a középkori városokban. Zsindegyel pedig azért fedték be, hogy az esők ne rongálják meg. Tény azonban, hogy R. Efrájim beszél az átjárásról; az ajtónak, amely a kis hídra nyílt, az épület feltárása során bizonyos nyomait megtalálták

30. **Héber feliratok a „kis” zsinagóga falán**, 17. század. Középkori Zsidó Imaház. — Frankl Aliona felv., 1993

31. **Térkép a budai várról**, az 1684. évi ostrom idejéből. („*Prospect der Festung Ofen, wie solche zu sehen von Alt Ofen wehrender Belagerung Anno 1684.*”) Óbudáról, azaz észak felől mutatja a várost. A Jelmagyarázat szövege szerint 4 (a jobb oldali nagytoronyos épület): „*Iuden Kirch*”, azaz ‘zsidó templom’ (valójában: a Mária Magdolna-templom). Ismeretlen művész metszete, alkalmasint az eseményeket a helyszínen megfigyelő Louis Nicolas d’ (/

von) Hallart rajza után. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: T-64.1781.) Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. In: Károlyi Árpád, *Buda és Pest visszavétele 1686-ban...* [1886]. A kétszázötvenéves évfordulóra átdolgozta Wellmann Imre (Budapest: Budapest Székesfőváros kiadása, 1936), az eredeti kiadásban: 201. old., az átdolgozásban: 137. old.; *Múlt és Jövő* (1934). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A térképíró nyilvánvaló tévedése legalább annyit jelez, hogy a budai zsidók „templom”-ának némi híre volt a községen kívül is

32. **A törököktől visszafoglalt Budát** a győztes csapatok feldúlják, vérrel öntözik és kifosztják, 1686. „Buda meghódítása (*Die Eroberung von Ofen*).” A kép alján, etikettben, felirat: „*Budam expugnatam janissariorum sanguine exundantem direptioni tradit Victor Carolus V. 2. Sept. 1686*”, magyarul: „Az elfoglalt és janicsárok vérével megöntözött Budát a győztes V. Károly átadja a fosztogatásnak. 1686. szeptember 2.” Faliszőnyeg. Mérete: 450 × 695 cm. Wien, Kunsthistorisches Museum. (Lt. sz.: IX/13.) In: Rotraud Bauer, *Historische Schlachten auf Tapissereien aus dem Besitz des Kunsthistorischen Museums Wien*. Ausstellung in Schloss Halbturn, 1976 (Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, Kulturabteilung, 1976).

Buda visszavétele (1686) a török európai terjeszkedésének megállítását, sőt, a szultán hadseregének visszaszorítását jelentette a Habsburg-dinasztia számára. A nagy esemény hatalmas nemzetközi visszhangjában a császári reprezentációt szolgálta az I. Lipót (1657–1705) osztrák császárt dicsőítő érmeek sorozata (lásd 33. kép). De jutott a hadjárat dicsőségéből a hadvezéreknek is.

A győztes hadjárat főbb eseményeit, bizonyos mozzanatait megörökítő emlékek között néhánynak némi külön budai zsidó történeti vonatkozása is van, ezeket a két világháború között a Zsidó Múzeum gyűjteménye alapján a *Múlt és Jövő* ismertette, egyébként azonban nem kaptak jóformán semmi figyelmet, még az ostrom 300. évfordulója (1986) kapcsán megjelent kiadványokban sem. A *Múlt és Jövő* fényképes közlései nem adtak alaposabb ismertetést a tárgyakról, s ezért a zsidó

vonatkozású darabokat itt kissé bővebben mutatjuk be, mint feltétlenül szükséges volna.

A török elleni háborúk hadvezére, a hadjárát tényleges győztese: Lotharingiai (V.) Károly herceg (1643–1690) tiszteletére, hogy a világraszóló győzelmeket megörökítse, fia, Lipót József Károly herceg (1679–1729) két faliszőnyeg (szőnyegkép / falikárpit / tapisserie / gobelin) sorozatot készíttetett, francia művészek tervei alapján, a hercegi manufaktúrában (Nancy), Charles Mité (Mitté) (?–1736) udvari szövőmester vezetése alatt. Ezek a fali szőnyegek az események részleteit mutatták be, a nagy csatákat, a királyi udvarok reprezentációs nagy művészetének akkor viszonylag új — XIV. Lajos király (1643–1715) fényes udvarának művészetét követő — műfajában. Lipót József herceg szenvedélyét a nagyméretű, drága, művészi értékű szőnyegek iránt a Napkirály családjából való felesége ébresztette fel. A szőnyegtervekhez felhasználták azokat a vázlatrajzokat, amelyeket Charles / Karl Herbel (1659 k. – 1702) lotharingiai (Lorraine) festő készített. Herbel sokáig Károly herceg közvetlen környezetéhez tartozott, a herceg talán magával vitte a hadjáratokra is, és esetleg a helyszíneken is dolgozott. (Vázlatainak egy része fennmaradt, s Károly egykori székhelyén, Innsbruckban van, a Hofburg múzeumában.) A faliszőnyegek Mária Terézia és Ferenc István lotharingiai herceg, a későbbi I. Ferenc német-római császár (1745–1765) házasságkötése (1736) alkalmából kerültek Bécsbe; azóta folyamatosan császári tulajdonban voltak, s még az osztrák–magyar Monarchia korában is használták őket, díszletként udvari, egyházi ünnepségeken. A sorozat némely darabját a második világháború után több ízben is látni lehetett alkalmi kiállításokon, Budapesten is. A dualizmus korában az udvar mindkét sorozatból két-két darabot Budán, a Várban helyezett el, a királyi palotának Hauszmann Alajos építtette (1896–1903) szárnyában, a lépcsőházban, illetve az étkező–büféteremben, s ez a négy faliszőnyeg bizonyítottan Budán volt még a két világháború közötti években is, egészen a háború végéig.

Közvetett budai zsidó vonatkozása van két faliszőnyegnek, amelyek a már elfoglalt város feldúlását mutatják be, mind-

kettőn látható, legalább a háttérben, távolról, a budai zsidónegyed, s a pusztítás kegyetlenségének ábrázolása megerősíti a másik fél, Schulhof Izsák héber nyelvű beszámolójának egészét és részleteit.

Az első, kisebb sorozat öt — aránylag kisméretű — faliszőnyegből állt (1703–1710); ezek közül három Bécsben van (Kunsthistorisches Museum), kettőt pedig 1903-ban Budán helyeztek el, az egyik a sorozat 2. sz. darabja volt, a cím és a tárgy rejtett üzenete, „Buda kifosztása és feldúlása (*Pillage et sacagement de Bude / Die Plünderung von Ofen*)”, senkinek sem bántotta szemét.

Ez a faliszőnyeg alighanem Herbel kartonja nyomán készült, Mité műhelyében. (A mintát téves oldalfordítással szőtték meg.) Ugyanezt a kompozíciót megörökítette egy olajfestmény is, ismeretlen művész, talán ugyancsak Herbel, esetleg — mint régebben vélték — F. J. Textor műve, ez Innsbruckban (Hofburg) van, címfelirata: „*Buda vi capta et ferro et igne vastata*”, magyarul: „Az erővel elfoglalt, vassal és tűzben feldúlt Buda.” (Lt. sz.: J-7-7811.)

A kárpitot, mielőtt végleg Budára került volna, az ostrom 200. évfordulóján, 1886-ban, néhány más bécsi faliszőnyeggel együtt, kiállították Budapesten, és szerepelt a millenniumi kiállításon (1896) is. Nyomtatásban fényképét először közölte Károlyi & Wellmann, *Buda és Pest visszavívása* (1936), 379. old. Szélesebb körben, már korábban, Morelli Gusztávnak (1848–1909) az Innsbruckban (Hofburg) őrzött olajfestmény nyomán készült metszete terjesztette el, nyomtatásban in: *Az osztrák–magyar Monarchia írásban és képen: Magyarország, III* (Budapest: M. kir. Államnyomda, 1893).

A második világháború végén mind a négy budai faliszőnyeg nyom nélkül eltűnt. Közülük mindeddig csak ez a darab került elő: Svájcban, a műkereskedelemben bukkant fel, és végül Nancyba került, a Történeti Múzeumba (Musée Historique Lorraine); Budáról nyilván azok a személyek menekítették el, vitték magukkal nyugatra és adták el, saját hasznukra, akik 1944 nyarán – őszén a királyi palota kincseihez helyzetüknél fogva könnyen hozzáférhettek. A történet, ha egyszer kiderülnek a részletei, bizonyára még sötétebbnek fog látszani, mint a koronáé.

A második, nagyobb sorozatot, mely eredetileg összesen 19 hatalmas faliszőnyegből állt, a kor neves francia művészei tervezték, és ugyancsak a hercegi manufaktura szőtte meg (1709–1718), illetve részben már a La Malgrange gyár (Nancy). Ennek a sorozatnak a 13. darabja a jelen kép, a „Buda meghódítása (*Die Eroberung von Ofen*).” Nálunk nyomtatásban először a *Vasárnapi Újság* közölte: 33 (1886), no. 34 (augusztus 22), 545. old. Mintája Jean-Baptiste Martin / Martin-des-Batailles (1659 k. – 1735) krétarajza (*petit carton*) (29.6 × 45.3 cm) volt („*Le sac de la ville de Bude*”), ez szintén Bécsben van (Albertina). (Lt. sz.: 10,096.) Mind a minta, mind pedig a faliszőnyeg Nancyban készült, 1713. A mintát („vázlat”) annak idején Károlyi Árpád, a régebbi szakirodalommal összhangban — a papír (nyilván utólagos, gyűjteményi) felirata alapján — még a neves csataképfestő, Adam Franz van der Meulen (1632–1690) kezének tulajdonította; tévesen.

A Buda visszafoglalását ábrázoló metszetek és faliszőnyegek történetével gazdag szakirodalom foglalkozik; a mértékadó mű: György Rózsa, *Schlachtbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987).

A Buda kifosztását és feldúlását bemutató két faliszőnyeg, a kisebb sorozat 2. sz. és a nagyobb sorozat 13. sz. darabja, eléggé szokatlan módon, az ostrom véres kegyetlenségét örökítette meg, s ennyiben valóban megerősítik Schulhof Izsáknak az eseményeket más nézőpontból rögzítő beszámolóját. A két szőnyegképen, itt a nagyobb sorozat 13. sz. kártyáján, a Várnegyed utcai látszanak, a Szent György tér felől nézve. A kép közepén, kissé jobbra, Károly lotharingiai herceg, lovon. A háttérben a budai zsidónegyed, a Zsidó utca, égő házak, az utcán heverő tetemek. Az ostromot eldöntő napon a döntő összecsapásnak éppen a Zsidó utca, igaz, az északi vége, volt a színtere: a budai basa, Abdurrahman itt próbálta meg feltartóztatni az ostromló katonákat, s itt esett el maga is. A harcok legvéresebb mozzanatairól az ostromlók részéről egy felcser, a brandenburgi Johann Dietz emlékezett meg a legnyúltabb szavakkal: „...Nem kímélték meg az anya méhében a gyermekeket. Akit elértek, mindenki a halál fia lett. Egészen elrémültem azon, amit itt

műveltek. Az emberek sokkal kegyetlenebbek voltak egymás iránt, mint a vadállatok (*Bestien*).” Maga Wellmann (Károlyi & Wellmann, 374. old.) is éppen e szavak mellett érzi szükségesnek, hogy Schulhof Izsákra hivatkozzék

33. Török és zsidó a budai pénzverdében. Gúnyolódó érem Buda visszavétele alkalmából. Az előlapon: olvaszókemence mellett munkálkodó, turbános török, amint olvasztótégelyt helyez a kemencébe, és zsidó (fején *Judenhut*), aki a fújtatót kezeli. Martin Brunner (1659–1725) nürnbergi művész munkája. Ezüst, bronz, réz és ón veretek. Átmérője: 4.2 cm. In: *Múlt és Jövő* (1937). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Az érmen három német nyelvű felirat olvasható; rigmusok. (A magyar versszövegért a szerzők Kántor Péternek tartoznak köszönettel.)

Előlap: „*Wer distillirt nun Geld zum Fried. Weil Türck und lud des Krieges müd.*” Magyarul: „Ki párol most pénzt a békéhez. Hiszen török és zsidó a háborútól fáradt.” Mint rigmus: „Békéért ki fizet árat? Török, zsidó harctól fáradt.”

A hátlapon négysoros verszet:

„Ofen gehört für Leopold.
Mahumeth ist das Glück abhold.
Verlieret Ofen samt dem Gold,
dafür man Frieden kauffen solt,
An. 1686.”

Magyarul: „Most már Lipóté lesz Buda, Mahomet esélye oda, elvész az arany, el Buda, a török béke-alkuja, anno 1686.” A negyedik sor szó szerinti: „...az arany, amelyen békét kellene (lehetne) venni.”

Perem: „*Durch diesen Streith das Turcken Reich steht auf der Neig.*” Magyarul: „E viszályban a török lesz, ki teret vesz.”

Ehhez az éremhez, és több más verethez, amelyek az 1686. évi ostrom alkalmából készültek, lásd Gohl Ödön, *Budapest emlékérméi*, I: Buda 1686-iki visszavételének emlékérméi (Különlenyomat a *Budapest Régiségei*, 6-7. kötetéből) (Budapest, 1899), no. 73; Huszár Lajos, *A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégibb időkől 1850-ig*, I: Történeti érmek, 3. Újkor (1657–1705) (Az éremgyűjtők szakkiadványsorozata, 5. csoport, no. 12) (Budapest: Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, 1975), no. 520

34. A Budán megmenekült zsidók kiváltásáról: Szender (Alexander / Sándor) Taussig / Tauszk újság-levele. Nyomtatvány. Egykor: Breslau, Stadtbibliothek. In: *Múlt és Jövő* (1937). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A nyomtatványt díszítő fametszet Mózeset mutatja a Szinaj hegyen; körötte, a hegy alatt, a sivatagban lévő — értsd: az egyiptomi fogságból megszabadított — zsidók.

A szöveg kezdete (fent, a képtől jobbra):

„Móse megszabadítónak (*goél*) volt elrendelve, s ő a legelső a szabadítók között. De talán én magam is egy vagyok közülük. Mert megszabadítottam a(z) Oven szent községből) megmenekültek maradékát (*seérit ha-peléta*) [I. Krón. k., 4,43] a haláltól, az éltre. Tartsa számon ezt az én Istenem mint jócselekedetemet”

II. Óbuda

35. **Pinhász Leib Freudiger** rabbi, óbudai rabbiülnök (*dajján*) arcképe. In: *Múlt és Jövő* (1933). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A Freudiger család Moráviából költözött Óbudára valamikor a 18. század utolsó harmadában. Pinhász Leib a vezetéknevét — családi hagyomány szerint — hit-szónoki tehetsége nyomán szerezte Óbudán — megtiszteléseképpen — a „*Prediger*”, ’szónok’ melléknévvvel illeték, s II. József rendeletét követően ennek nyomán vette fel vagy kapta a *Freudiger* nevet.

A 18. század folyamán Morvaországban — a cseh-morva tartományokban — a fennálló rendelkezések szerint, amelyeket Mária Terézia is megerősített (1748), a letelepedési vagy tartózkodási engedéllyel bíró zsidó családokban csak egy fiúgyermek házasodhatott meg, s azoktól a fiaktól, akik mégis megnősültek, a hatóságok megvonták a tartózkodási engedélyt. Az érintettek közül sokan — és sokan már eleve, a tilalom megkerülése végett — Magyarországra költöztek át, ahol is nem volt érvényben ez a korlátozás. A morva háttér — német nyelv, németes műveltség, iparos foglalkozások, kereskedelmi vállalkozásokban a német nyelvű országokkal való kapcsolat stb. — a magyarországi zsidóság egy jelentős részének arculatát tartósan meghatározta

36. **Óbudai Freudiger Mózes** arcképe. In: *Múlt és Jövő* (1911). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A Freudiger család tulajdonképpen oly módon lett tulajdonosa a Lindenbaum textilgyárnak, hogy Freudiger Mózes benősült a Lindenbaum családba

37. **Óbudai Freudiger Ábrahám** budapesti orthodox hitközségi elnök arcképe. In: *Múlt és Jövő* (1924). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Freudiger Ábrahám egészalakos képmása, mint társadalmi rangjánál fogva dukált neki: díszmagyarban, a családi fényképtárból nyomtatásban, in: Albert Steinfeld, *apud* Martin Pollack, *Des Lebens Lauf. Jüdische Familien-Bilder aus Zwischen-Europa* (Wien & München: Christian Brandstätter, 1987), 55. old. Ugyanitt számos részlet a Freudigerek családi kapcsolatairól, ti. Freudiger Ábrahám felesége a *Hatam Szófer* egyik dédunokájának, Akiva Szófer (Sofer) (1878–1959) pozsonyi rabbi- és *rós jesivá*-nak a húga volt; adatok a Freudigerek orthodox vallásosságáról, fénykép Freudiger Ábrahám fiának, Freudiger Sámuel Vilmosnak az esküvőjéről (1931) (a szállodai étteremben tartott fényes esküvőn, amelyen Akiva Szófer is részt vett, külön asztalok mellett ültek a férfiak és a nők) stb.

38. **Az óbudai zsinagóga**, 1920 k. A timpanon új díszítését az 1900. évi renoválás alkalmából tervezte: Ullmann Gyula. A zsinagóga mellett kétoldalt lakóházak. Fénykép. Mérete: 9 × 12 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 730.) — Repr.: Márkus András

39. **Az óbudai zsinagóga**, 1899 k. Előtte tégl- és vaskerítés, kandeláberek. Körülötte a zsidó község épületei, lakóházak. In: *The Jewish Encyclopedia*, 1 (New York — London: Funk & Wagnalls, 1906). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

40. **Az óbudai zsinagóga**, 1960 k. In: Horler Miklós, *et al.*, *Budapest műemlékei*, II (1962). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Az épület külsejének gyors romlása a második világháborút követően, már közvetlenül az 1947. évi állagmegóvási munkák után is, jól látható, ha a jelen fényképet egybevetjük azzal, amelyet Katona József közölt 1949-ben, in: *A 90 éves Dohány-utcai templom* (1949), VI. tábla, no. 10

41. **Az óbudai zsinagóga**, 1981. Foto: Carol H. Krinsky. In: Carol H. Krinsky, *Europas Synagogen*. Architektur, Geschichte und Bedeutung (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1988). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
42. **A Magyar Televízió stúdiója** az egykori óbudai zsinagóga épületében. A felvételen is jól látható hatalmas alumínium raktárdoboz (konténer) már hosszú évek óta folyamatosan ott éktelenkedik a műemlék előtt. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992
43. **Az óbudai zsinagóga alaprajza**. Jelöli az 1822. évi bővítéseket. In: Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon* (Hungaria Judaica, 1) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1991)
44. **Tóra-szekrény alakú fali gyertyatartó**, talán az óbudai zsinagógából, az egykori Óbudai Zsidó Múzeumból (v. Zichy utca 9). Egykori Weisz Simon-gyűjtemény. In: *Múlt és Jövő* (1915). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
45. **Tóra-vért** az egykori Óbudai Zsidó Múzeumból. A hetiszakaszt jelző táblácska (*silt*) helye üres. (A rendes hetiszakaszhoz egyszerűen csak egy „*Sabbát*” felirat szolgált, de az ünnepek nevével rendre külön *silt*-ek készültek, mindegyiken két-két névvel.) Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.83.) In: Horler Miklós, *et al.*, *Budapest műemlékei*, II (1962). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
46. **Móse Minc** (Moses Minz / Moses Münz) beszéde az óbudai zsinagóga felavatásakor. A nyomtatott kiadás címlapja: „Ünnepi beszéd a Jesurun gyülekezetéhez tartozó *Oven* szent község — Isten óvja meg — pompásan megépített imaházának avatásakor, melyet a *bét din* feje és községünk vezetője (...) Móse Minc tartott stb.” (Wien: Anton Strauss k. k. privil. Buchdrucker, 1822). Jesurun: Izráel (Deut. 32,15). R. Münz arcképét lásd 70. kép. Országos Rabbiképző Intézet Könyvtára. — Repr.: Bánóné Fischer Anni.
- A címlap középső részén, baloldalt: Brill Sám(uel) pesti rabbi pecsétje
47. **Tóra-korona** az óbudai zsinagógából, 1806. A koronával egybeépített két *rimmon*, 'gránátalma' mindegyikén három-három sorban négy-négy, összesen 12-12 csengettyű. A korona alján vésett héber felirat: „Kegyess adomány az óbudai szent gyülekezetnek az 566. évben a kis időszak-

mítás szerint (= 1806).” Részben aranyozott ezüst, trébelt, poncolt díszítéssel. Pesti hitelesítőjegy az 1774–1781. évekből; Schwager János Mihály mesterjegye. Magassága: 43.5 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.45.) Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A korona (*keter*) a Tóra-tekercsen, a Tóra-szekrény függönyén stb. a Tóra státu-sát jelzi, a tanítás törvény jellegét: a Tóra ereje olyan, mint a királyi hatalomé. A gránátalmák (*rimmonim*) a Tóra-tekercs rúdjaiknak (*éc hajjim*) végén a keleti Édenkert képzetét jelenítik meg. Azért van két-tő belőlük, mert a tekercs, a két szélén, két rúdra kell feltekerni

48. **Tóra-mutató (jád)** az óbudai zsinagógából, 1837. A nyélen lévő feliratban: „(Ó)budai (*Oven*) szent község.” Hossza: 29 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.81.) Trébelt ezüst. Óbudai hitelesítőjegy (1836); Adler Fülöp mesterjegye. Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A *taitel* (*teitelbojm*) vagy *jád* felső végén a lánc arra szolgált, hogy a mutatót a Tóra-olvasás befejeztével, a Tóra felöltöztetésekor felakasszák a tekercs bal oldali rúdjára (amelyen a soron következő szövegírást hasábjai vannak)

49. **Rimmonim**, 'gránátalmák' az óbudai zsinagógából, 1800 k. Mindkét *rimmon*-ban belül csengettyűk. A kör alakú talapzaton körben vésett héber felirat: „Az óbudai szent gyülekezetnek kegyesen ajándékozta Blau Mordekhaj, Akiba — áldás emlékezetén — fia, és neje, Frádl (Freudel), Mendel leánya, a 600. évben a kis időszakmítás szerint (= 1840).” Pesti hitelesítőjegy (1800 k.); Pasperger Ferenc mesterjegye. Magassága: 43 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.67/1-2.) Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

50. **Tóra-vért** az óbudai zsinagógából, 1840. Közepén a két törvénytábla a tízparancsolat kezdő szavaival. A *silt* felirata: „*Peszah*.” (Ugyanannak a *silt*-nek a két oldalára rendszerint a *szukkot* és *peszah*

neve van felírva.) Felül, a harang alakú felső rész peremén vésett héber felirat: „Az óbudai szent gyülekezetnek a 600. évben a kis időszámítás szerint (= 1840).” Bécsi hitelesítőjegy (1807); Friedrich Laubenbacher d. J. mesterjegye. Mérete: 50 × 32.5 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.53.) Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

51. budai Buday-Goldberger Leó arcképe, 1941. Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történeti Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 34,871.) — Repr.: Jaksity László & Farkas Árpád

52. Őfelsége I. Ferenc József látogatása az óbudai Goldberger gyárban, 1857. Winter zsidó naptárából [*Illustriertes israelitisches Jahrbuch*, 1859]. In: *Múlt és Jövő* (1916); Kállai László, *A 150 éves Goldberger-gyár* (1935).

Winter Sámuel (1824–1903) pesti lithográfus és nyomdatulajdonos műhelyéből több értékes zsidó vonatkozású lithográfia került ki: Schwab Löw rabbi arcképe (1857), Rózsavölgyi Gyula arcképe (1859, 1861), a Pesti Chevra Kadischa Egylet oklevele a pesti zsidóórház látképével stb. Lásd Gerszi Teréz, *A magyar kőrajzolás története a XIX. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 217. old.

53. Guttman M. kóser vendéglője (*Gasthaus*) Óbudán (III., Zsigmond utca 28), továbbá egy asztalosműhely, „Stowasser cs. és kir. udv. szállító hangszergyáros” üzlete; baloldalt, a sarkon egy ócskavas kereskedő boltja. A vendéglő cégtábláján héber betűs kóser felirat. A vendéglő előtt gázlámpa. Fénykép. Mérete: 6 × 9 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 22,861.) — Repr.: Márkus András.

A Stowasser üzlet a híres budai hangszer-üzem árusító helye volt; a cég, melyet Stowasser János 1770-ben alapított, a Lánc-híd utca — Sikló utca sarkán működött, kevés alkalmazottal dolgozott, kézműves technikát alkalmazott, szállított az Operaháznak és a hadseregnek is. Egészen a második világháború éveig fennállt

54. Óbudai zsidóudvar (*Judenhof*). Utcarészlet. In: *Múlt és Jövő* (1933). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

55. Oesterreicher Manes József arcképe és aláírása. In: Ignaz Reich, *Beth-El*, I (1868)

56. A későbbi zsidó iskola épületének homlokzata, Óbuda, 1774. *Faciale des so genanten Gemein Müllnerischen Juden Hauses in Alt-Ofen*, „A zsidó közmalom háza Óbudán.” In: *Évkönyv*, 1975/76

57. Tervrajz a zsidó iskola épületének kialakításához. Az óbudai Hollitscher-ház átalakítása, 1789. In: *Évkönyv*, 1975/76.

Erklärung, „Magyarázat”:

A: *Grundriss der zu errichten angetragenen Schulgeb., ude*, „A felépíteni javasolt iskolaépület alaprajza”

B: *Der Juden Gemeinde zu benützen verbleibender Zinstheil*, „A zsidó községnek használatra megmaradó bérleti rész”

C: *Provil nach der Lienie am m(eridien)*, „Déli metszet”

58. Az óbudai Chevra Kadisa serlege, 17. század. Trébelt ezüst, részben aranyozva. Peremén bevéssett héber feliratok: „Ez a kehely az Óbudai Szent Egyleté, készült 509-ben (= 1749).” — „Az előkelő Gumpel, az előkelő Wolf és az előkelő Gersom, a szent község három tisztségviselője (*kacín*).” — „Örök emlékül ajándék a Pesti Chevra Kadisának tőlem, Hollitscher Mózes, a 638. évben a kis időszámítás szerint (= 1878).” Részben aranyozott ezüst. A peremén mesterjegye: IM. Magassága: 28.5 cm, átmérője: 9.5 cm, 11.5 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.130.) Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

59. Serleg az óbudai zsinagógából, 1874. Véssett héber felirata: „Az Óbudai Chevra Kadisa tulajdona, 1874.” Trébelt ezüst. Budai hitelesítőjegy (1851); ifj. Gretsch József mesterjegye. Magassága: 16.2 cm, átmérője: 7.7 cm, 9.5 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.68.) Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

60. Fedeles kupa az óbudai zsinagógából, 17. század. Pereme alatt vésett héber felirat: „Nézd a régi korsót, amelyet az óbudai Chevra Kadisa jótékonyági előljárói vásároltak az 552. évben (= 1792).” Trébelt ezüst. Augsburgi hitelesítőjegy; a mesterjegye: MS. Magassága: 21.5 cm, átmérője: 9.5 cm, 10.5 cm. Magyar Zsidó Múzeum (Lt. sz.: Ipm.-64.136.). Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor,

- szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
61. **A Laktanya utcai régi zsidó temetőben**, 1920 k. Foto: Erdélyi Mór. In: Horler Miklós, et al., *Budapest műemlékei*, II (1962). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
62. **A ravatalozó épülete** a Laktanya utcai régi zsidó temetőben. In: *Múlt és Jövő* (1934). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
63. **A Laktanya utcai régi zsidó temetőben**, 1920 k. Fénykép. Foto: Erdélyi Mór. Mérete: 6 × 9 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 22,135.) — Repr.: Márkus András
64. **Hármas sírkő** (férj, feleség, gyermek) a Laktanya utcai régi zsidó temetőben, 1796. In: *Múlt és Jövő* (1933). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
65. **„Az egykori óbudaí zsidó temető”**, Ámos Imre rajza a pálvölgyi zsidó temetőről, 1936. Tus, ecset. Mérete: 39.6 × 32.5 cm. Szépművészeti Múzeum XX. századi Alapítványa. (Lt. sz.: V.P.31.)
66. **„A Mátyás-hegy alatti temető”** (= Pálvölgyi zsidó temető). (A temető fekvéséhez lásd II:5. kép.) Foto: Margittay Richárd. In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
67. **„A Mátyás-hegy alatti temető”** (= Pálvölgyi zsidó temető). Foto: Margittay Richárd. In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
68. **Wellesz Gyula arcképe**. In: Scheiber Sándor, *Folklor és tárgytörténet*, I (1977). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
69. **Móse Ábelesz óbudaí dajján arcképe**. In: *Múlt és Jövő* (1933). — Repr.: Bánóné Fischer Anni
70. **Móse Minc** (Moses Minz / Moses Münz) „budai” főrabbi („Ober Rabbiner zu Ofen”) arcképe. Akép eredeti héber nyelvű aláírása szerint: „Rabbi, nagy gáon, híres személyiség (mefurszam).” Donát János (1744–1830) metszete. In: *Múlt és Jövő* (1916). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
71. **Chorin Áron szava a korához**: Két könyvének címlapja. *Dávár be-itto. Ein Wort zu seiner Zeit* (Wien: Anton Strauss k. k. priv. Buchdrucker, 1820). A címlap szövege: „Beszéd a korához. Mi a helyes (szó szerint: jó)? Két részből áll: Az (egyik) rész a Tóra (értsd: a tan), a (másik) rész az istentisztelet (*avoda*) (dolgoiról). Testvéreimnek, Izrael fainak. Azoknak, akik tudnak héberül, a nyelvükön, azok-

nak pedig, akik nem értik a héber szót, askenázi nyelven (értsd: jiddisül).” A szerző neve a címlapon (jiddis helyesírással): *Aharon Horiner*. Országos Rabbiképző Intézet Könyvtára. — Repr.: Bánóné Fischer Anni.

Alatta: Chorin Prágában kiadott könyvének címlapja: *Széfér Émek ha-sáve* (1803). A cím, mint a cenzor latin nyelvű engedélyező megjegyzése is említi, egy bibliai földrajzi névre utal (Gen. 14,17). Abrámot (Ábrahám), aki legyőzte a Holt-tenger környéki városokat megtámadó keleti fejedelmeket (Gen. 14), itt köszöntötte, kenyérral és borral, Malki-cedek, Sálém királya. Országos Rabbiképző Intézet Könyvtára. — Repr.: Bánóné Fischer Anni

72. **Chorin Áron aradi főrabbi arcképe**. In: *Múlt és Jövő* (1917). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

III. Király utca

Pest régi-régi zsidónegyede

73. **„Az Újpiac [= V., Erzsébet tér] Pesten”**, Rudolf Alt (1812–1905) rajza, 1845. Jobb szélén az egykori Furdó utca (ma: V., József Attila utca) házsora. In: *Buda-Pest*. Előadva 32 eredeti rajzolatban Alt Rudolf által. Rajzolta [Franz Xaver] Sandmann, nyomtatta Rauch János (Pesten: Hartleben Konrad Adolf sajátja, 1845). Mérete: 15.8 × 21.1 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.2844-Alt szintelen.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994
74. **Gyapjúszállító kocsí az Alföldön**. Színezett lithográfia. Mérete: 36.2 × 48.6 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.7143-V/III/6-8.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994
75. **Az Orczy-ház** a Károly körút felől. Foto: Klösz György. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 2150.) — Repr.: Márkus András
76. **Az Orczy-ház déli udvara**, 1928. A középszárny (baloldalt) oldalhomlokzatának folyosó nélküli része a zsinagóga déli oldalfala. Az I. emeleti, vas korlattal ellátott folyosó a zsinagóga bejáratához vezetett. A zsinagóga eredetileg csak egyszintes volt, a középszárny I. emeletén. A II. emeleti ablakok a zsinagóga utólag (1829) épített karzatából nyílnak. Fénykép. Mérete: 9 × 12 cm. Budapesti Történeti Múze-

um. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 1020.) — Repr.: Márkus András.

A kis udvari épületben a felvétel idején, mint a cégtáblák is elárulják, több műhely, raktár volt: „Pollák Jakab”; „Központi szörmekezeskedelmi vállalat” stb.

Az udvari épület eredeti rendeltetése nem ismert. A homlokzat stílusa alapján ítélve, talán a 19. század közepén készülhetett. Elképzelhető, hogy ez volt a pesti zsidó község iskolája, amelyről kortársaktól tudni lehet, hogy az Orczy-ház udvarában működött; esetleg egyenesen a már az 1810-es évek óta fennálló iskola elhelyezésére építették

77. A zsinagóga az Orczy-házban (a keresztzárnyban). A kétszintes tér, a karzat északnyugati sarkából nézve. A kép előterében a hagyományos, néhány lépcsővel a padozat fölé emelkedő, fa korláttal körülvett *bima / almemor*, hátul pedig a Tóraszekrény látható. A *bima* a Tóraszekrénytől hat-hét padosornyi távolságra van. A padosorokban *Ständer* jellegű olvasópultok. A belső tereit a mennyezetről függő villanylámpák sora világította meg; ezt a világítást, persze, csak utólag szerelhették be. Fénykép, 1928. Mérete: 18 × 24 cm; 24 × 36 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 167; 17,793.) — Repr.: Márkus András.

Az Orczy-házbeli zsinagógáról fennmaradt egy másik fénykép is, amely még azelőtt készült, hogy az orthodox gyülekezet kiköltözött volna a helyiségből; lásd Katona József, *A 90 éves Dohány-utcai templom* (1949), VIII. tábla, no. 14

78. Az Orczy-ház északi udvara, a Király utcai kapualjból nézve; az épület bontása idején. Az I. és II. emeleten baloldalt a két ablak a zsinagóga északi oldalfalának nyugati része. Fényképfelvétel, 1936 k. Foto: Margittay Richárd. In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

79. Zsinagógai kántor (hazzán) éneklés közben. Móse Léb Wolf Trebitsch kéziratos imádságos könyvéből. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: 64.629.) In: *Évkönyv*, 1983/84; Scheiber Sándor, *Folklor és tárgytörténet*, III (1984). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

80. Karl Ed. Denhof arcképe. In: Ignaz Reich, *Beth-El*, II (1868)

81. Salomon Sulzer köszöntése. Josef Löwy (Nagykanizsa) héber verse (Grosskanizsa: Ph. Fischel, 1866). Kiadta:

Landeszman György, „Löwy József héber üdvözlő költeménye”, *Évkönyv*, 1979/80 (Budapest: MIOK, 1980), 245-247. old.

82. Az Orczy-ház északi udvara. Középen az egykori „Kórtemplom” nyugati homlokzata. A „Kórtemplom” bejárata az épület I. emeletén, a körfolyosóról nyílt. A II. emelet a karzat szintje. A félköríves ablak a templom dongaboltozatát világítja meg. Fénykép, 1930 k. Mérete: 9 × 12 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 1021.) — Repr.: Márkus András

83. A „Kórtemplom” belső tere. A karzatról fényképezve. A „templom” kiköltözése (1859) után a középtér fölött a dongaboltozatot vízszintes álmennyezettel váltották fel. In: *Múlt és Jövő* (1933). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

84. A „Kórtemplom” belső tere, 1928. Ugyanabból a nézőpontból fényképezve, mint a 83. kép, de itt jól látszik, hogy az épület ekkor már szövetraktár volt. A felvétel a „templom” északkeleti sarkából tekint (baloldalt) a déli oldalra, (elől) az udvar felőli (nyugati) bejáratra, illetve a déli és nyugati karzat találkozási pontjára. Fénykép. Mérete: 18 × 24 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 168.) — Repr.: Márkus András

85. Orczy-ház. Átjáró a két udvar között, a középszárny földszinti részének nyugati végénél; az északi udvar felől nézve. A jobboldalt látható kapualj az északi udvar Károly körüti bejárata. Ebből nyílt az a lépcsőház, amelyből a látogatók — az I. emeleti körfolyosókon — a középszárnytól balra az udvaron álló „Kórtemplom”, illetve ettől jobbra a középszárnyban lévő zsinagóga bejáratát megközelíthették. In: *Múlt és Jövő* (1933). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

86. Az Orczy-ház bontása. Foto: Margittay Richárd. In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A „zsidóudvar (*Judenhof*)” bontását a Károly körüti lakószárny déli részénél kezdték el. A képen már bepillantathatunk a déli udvarba, a keresztzárny elülső, nyugati részére, amelyben — mint a Károly körüti szárnyban is — lakások voltak

87. Az Orczy-ház. Alaprajz a III.3. térkép alapján. (Dávid Ferenc rekonstrukciója.) Tetők és épülettömegek. — Dezső Tamás rajza.

- 1: Északi udvar
- 2: Déli udvar
- 3: Zsinagóga (lásd 77. kép)
- 4: „Kórtemplom” (lásd 82–84. és III:6. kép)
- 5: „Isr. Nationalschule” (?)

88. **Az Orczy-ház. A fennmaradt fényképek** nézőpontja és látószöge. (Dávid Ferenc rekonstrukciója.) — Dezső Tamás rajza.

A Károly körút felől nézve: 75. és 90–91. kép

- 1: 76. kép
- 2: 78. kép
- 3: 82. kép
- 4: 85. kép

89. **Dávid Strelisky arcképe.** Egykorú festmény. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Képz.-64.2132.) In: *Múlt és Jövő* (1916). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

90. **Az Orczy-ház** a Károly körút felől. Az előtérben az Orczy-kávéház, ettől balra, a szomszédos üzlet (Weisz Arnold) mellett, az Orczy-ház déli udvarának kapubejárata. (A kapu fölött egy fodrász cégtáblája és más, kisebb cégtáblák, amelyek az udvarban lévő üzleteket jelzik, köztük egy sárkő-árust is.) A háttérben az Anker biztosító Rt. épülete (az egykori Gyertyánffy-ház helyén). Fénykép, 1915 k. Mérete: 24 × 36 cm. Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 17,827.) In: *Európai Utas* (1992), no. 1. — Repr.: Márkus András

91. **Az Orczy-ház** a Károly körút felől. Az előtérben az Orczy-kávéház, 1935. (A cégtábla felirata nem olvasható.) A kávéház előtt a járdán gázlámpa. In: Bevilacqua Borsody Béla & Mazsáry Béla, *Pest-budai kávéházak* (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

92. **Az Orczy-kávéház**, 1930 k. Baloldalt a tükör az egykori Privorszky-kávéházból, amelyet a korabeli Pest egyik legnevesebb kávésa, Privorszky Ferenc, korábbi kávéházai után mint legfényesebb vállalkozását nyitott meg a Vigadó tér déli oldalán (1869); hamarosan belebukott: jövedelme — a Vigadó és számos más előkelő lokál közelében — nem fedezhette a szokatlan pompa költségeit. A berendezés egy részét az Orczy-kávéház új bérlője vette meg. Fénykép. In: *Európai Utas* (1992), no. 1. — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Mint a korábbi bérlők karrierje is jelzi, az „Orczy” rangja a 19. század közepső harmadában közvetlenül az előkelő bel-

városi kávéházaké mögött következett Innen feljebb lépni már csak a Belváros vagy a déli Lipótváros, a Dunaparti korzó, a Régi színház tér (V., Vörösmarty tér) szállóiba, kávéházaiba lehetett

93. **Az Orczy-kávéház utolsó bérlői:** a Strasser család. In: *Európai Utas* (1992), no. 1. — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

94. **„A piaristák épülete a Városház téren.”** Tikáts Adolf (1872–1956) színezett lithográfiája. Az előtérben baloldalt a *Collegium Pestense* kétemeletes épülete (itt: az épület keleti, a mai Váci utcára néző, illetve déli oldala, amely a mai Erzsébet-híd felé nézett). A háttérben jobboldalt az úgynevezett „Vas-udvar” (V., Pesti Barnabás utca 4), közepén a görög keleti (orthodox) templom (V., Petőfi tér 2/B) tornya. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.8956.) — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

95. **A piarista gimnázium** egykori épülete a Belvárosi plébániatemplom mellett. (Az épület helyén ma füves tér, illetve a római kori erőd feltárt maradványai.) Foto: Klösz György. In: *Budapest anno... Fényképfölvételek műteremben és házon kívül* Klösz György udv. fényképészeti műintézete által (Budapest: Corvina, 1979). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

96. **Bloch Móric** (Ballagi Mór) **Tóra-fordítása:** Héber szöveg, magyar fordítás, magyarázó jegyzetek (Buda: A m. kir. Egyetem [= Egyetemi Nyomda] betűível, 1841). Két oldal: a Deuteronomium / Devarim 5. fejezete (a tízparancsolatot tartalmazó szakasz kezdete) és a könyv héber címlapja. Aszerző a héber címlapon zsidó nevével szerepel: *Mordekhaj Blokh*, Buda mint *Ofen*, s jiddis néven az Egyetemi Nyomda is: *Kenigl. ungarische uniferverz. bikhárikeraj*. ELTE Bölcsészettudomány Kar, Assziriológiai és Hebraisztikai Tan-szék könyvtára

97. **Ballagi Mór országgyűlési képviselő.** Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történeti Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 28,306 — 65.428.) — Repr.: Jaksity László & Farkas Árpád

98. **Wodianer Mór.** Josef Kriehuber (180–1876) neves bécsi művész rajza, 1847. Nyomtatta Tyroler József. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz. MTKCs. 53.182.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

99. **Wodianer Albert.** Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történelmi Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 66,148.) — Repr.: Jaksity László & Farkas Árpád
100. **Rózsavölgyi Márk.** Barabás Miklós lithográfiája. *Nemzeti képcsarnok a Pesti Divatlaphoz* (1844), no. 6. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. Gerszi Teréz, *A magyar kőrajzolás története* (1960), 126. old., sub Barabás, no. 285. In: *Múlt és Jövő* (1911). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
101. „**A Nemzeti Színház Pesten**”, Rudolf Alt rajza, 1845. Az épület főhomlokzata, a Kerepesi (ma: Rákóczi) út felől nézve; a háttérben a Belváros: a Hatvani (ma: Kosuth Lajos) utca. In: *Buda-Pest*. Előadva 32 eredeti rajzolatban Alt Rudolf által (1845). Mérete: 17.4 × 27 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.3442-Alt színtelen.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994
102. **Rózsavölgyi Márk egykori síremléke** a Váci úti (másképp: Lehel utcai) régi zsidó temetőben. Pörge Gergely (1858–1930) rajza, 1908. Mérete: 34.8 × 26 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.9026.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994
103. **A Valero-ház** a Király utcában. Hild József terve, 1824. In: Rados Jenő, *Hild József* (1958)
104. **A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti Egyletnek alapszabályai**, 1847
105. **Einhorn Ignác** (Horn Ede) **arképe.** Borsos József (1821–1883) festménye. Magyar Zsidó Múzeum. In: *Múlt és Jövő* (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
106. **Horn Ede emléktáblája** szülőházán, Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom, Szlovákia). Sámuel Kornél (1883–1914) munkája, 1912. In: *Múlt és Jövő* (1913). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
107. **David Einhorn arképe.** Daguerrotypia, Pest, 1852. Einhorn öltözéke mint a németországi protestáns (evangélikus) papi talár. A felvételt sejtetőleg Strelisky Lipót készítette, 1843 óta működő pesti műtermében. In: Kaufmann Kohler, szerk., *David Einhorn Memorial Volume. Selected Sermons and Addresses* (New York: Bloch, 1911).

Az Einhorn emlékkönyv egyebek között tartalmazza Einhorn három pesti szószéki beszédét is, az eredeti német szövegeket. Ezek, a kötet sorszámai szerint: (II) Székfoglaló beszéde: 1852. január (textusa: Gen. 25,23). — (xxxv) Sávutot, 5612 (= 1852) (textusa: Zsolt. k., 8-10). — (xxxvii) Jeruzsálem elpusztításának emléknapja (*tisa be-áv*), 5612 (= 1852) (textusa: Gen. 50,50-53)

108. **Tyroler J. acél- és rézmetsző** pesti kir. szabadalmazott Acél- és réznyomdájának reklámlapja. A keretben (a jobb felső saroktól az óramutatóval ellentétes irányban haladva) a nyomtatás jelenetei: a versírástól az árusításig. Színezett acélmetszet. Mérete: 16.5 × 23.5 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. 4411. Vegyes tárgyú reklámlapok.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

109. **Görgey** (az aláírásban: Görgei) **Arthur levele** Bernstein Bélához az 1848/49. évi függetlenségi háború zsidó katonáiról. (A szöveg utolsó oldala.) In: *Múlt és Jövő* (1914).

„(...) 1848-ban kilenc pont felől egyszerre támadtatván meg, legkevesebb gondunk is nagyobb volt annál, hogy azt fürkesszük: közülünk vajon ki-ki melyiknek, a római pápának, Calvinnak, Luthernek avagy Mózes tanai szerint imádja-é a közös Egy magyar Istent, akinek nevében, akiben bízza fegyvert ragadtunk mindnyájan”

110. **Deák Ferenc arképe.** Tyroler József acélmetszete, 1848. Mérete: 26.4 × 18.3 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. 1105.) — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

111. Az 1848/49. évi szabadságharc zsidó katonáinak síremléke a Kozma utcai temetőben. Lajta Béla munkája. In: Lajta Béla, in: *Magyar Iparművészet* (1914). Szövegét átírva lásd 608. old. — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

IV. A pesti zsidó háromszög

112. **A pesti „zsidó háromszög”.** Budapest, (Belső-) Erzsébetváros. In: Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek* (1991).

A „háromszög”:

- 1: Dohány utcai zsinagóga (1859)
 - 3: Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga (1872)
 - 4: Kazinczy utcai orthodox zsinagóga (1913)
- Egyéb:
- 2: Hősök temploma (1931)
 - 5: Magyar Zsidó Múzeum (1931)
 - 6: Sírkert (1944/45)
 - 7: Goldmark-terem (1931)
 - 8: Gettó emlékmű (1985)
 - 9: Holocaust emlékmű (1989)

113. Feszli Frigyes terve a Dohány utcai zsinagóga építésére, 1851. Színes könyvomat. Druck u(nd) Verlag v(on) Engel [Mór] u(nd) Mandello [Ignác], Pesth. Lith(ographié) v(on) [Franz] X(aver) Sandmann. Mérete: 46 × 61.8 cm. Magyar Országos Levéltár. (Jelzet: T.14.-Tervek a Kereskedelmi Minisztérium anyagából, 2. téka, fol. 148.) In: Komárik Dénes, *Feszli Frigyes* (1993)

114. A Dohány utcai zsinagóga, 1859. Ludwig Rohbock színezett metszete. In: *Budapest és környéke eredeti képekben*. Rajzolta Rohbock Lajos. Acélba metszettek korunk legjelesebb művészei. A történelmi és helyirati szöveget írta Hunfalvy János (Pest, 1859. Nyomatott Darmstadtban Lange Gusztáv Györgynél). Mérete: 12.8 × 15.7 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.6994.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994.

Fennmaradt Rohbocknak ezenkívül egy rajza is a zsinagógáról. A beállítás, a részletek pontosan ugyanazok mindkét képen, csupán a technika különböző. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.3063.)

115. A Dohány utcai zsinagóga eredeti alaprajza. Földszint. (A jelenlegi állapothoz lásd 318. kép.) In: Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek* (1991)

116. A Dohány utcai zsinagóga. Metszet. *Illustriertes Jahrbuch für Ernst & Scherz* (1860). (Lásd még: 119. kép.) Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Képz.-65.1610.) In: *Múlt és Jövő* (1916); Andrew Handler, *Dori* (1983); Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga* (1993). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

117. A Dohány utcai zsinagóga, 1900 k. In („Fénykép nyomán”): *The Jewish Encyclopedia*, 3 (1907). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

118. A Dohány utca eleje: a zsinagóga és a szomszédos lakóházak, 1890 k. Figyelmet érdemel, hogy a cégtáblákon itt egészen más nevek szerepelnek, mint a 137. képen. Foto: Klösz György. In: *Budapest anno...* (1979). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

119. Kórusmű a Dohány utcai izr. templom avatására. A nyomtatott kiadás címlapján szereplő metszethez lásd 116. kép. Magyar Zsidó Múzeum. In: *Múlt és Jövő* (1916). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A szerző, Ludwig Phil(l)ippon (1811–1889), jeles magdeburgi rabbi volt, a szerartási reformok egyik vezető személyisége Németországban, Biblia-fordító, az *Allgemeine Zeitung des Judentums* alapítója (1837) és szerkesztője

120. A Dohány utcai zsinagóga homlokzati terve, Hild József rajza (és aláírása), 1857. (Lásd még: IV.4. kép.) Fénykép. Mérete: 12 × 9 cm. Budapesti Történelmi Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 805.) — Repr.: Márkus András

121. Friedmann Mór, a Dohány utcai zsinagóga főkantora (*hazzán*). (A kép címében: Friedmann M. J.) Barabás Miklós lithográfiaja, 1860. (Nyomtatta Reiffenstein & Rösch Bécsben.) Mérete: 46 × 38.3 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Képz.-65.2593.) Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.1281.) Gerszi Teréz, *A magyar kőrajzolás története* (1960), 122. old.; *sub* Barabás, no. 103. In: *Múlt és Jövő* (1913). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Friedmannról fennmaradt még kőrajz Grund Vilmostól (lásd Gerszi Teréz, 146. old., *sub* Grund, no. 50), illetve Suhajdy Györgytől (1875) (lásd Gerszi Teréz, 203. old., *sub* Suhajdy, no. 29)

122. A Dohány utcai zsinagóga avató szerartása. Fuchsthaller Alajos (1815 k. – 1863) metszete: „*Innere Ansicht des Pester isr. Tempels während des Gottesdienstes am 6. Sept., 1859.*” Az emelvényen a csoport középen álló férfi (a főkantort?) Tóra-tekercest tart a kezében. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.5315.) In: *Múlt és Jövő* (1931). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A Dohány utcai Tóra-szekrény itt eredeti formájában látható. A 20. század elején kiépített új orgonasípok lényegesen

megváltoztatták a képet. (Eredetileg a sátorú alakú Tóra-szekrény teljesen eltakarta az orgonásipokat.)

A metszet alighanem „riport”-képnek tekinthető a zsinagóga avató szertartásáról

123. Szertartás Teleki László emlékére a pesti izr. templomban, 1861. június 6. „Die Teleki-Gedächtniszfeier im Pester israel. Tempel am 6 Juni 1861.” Langer Ede könyomata. Mérete: 25.1 × 30.3 cm. *Allgemeine illustrierte Judenzeitung*, Beilage zu Nr. 28 (1861). Gerszi Teréz, *A magyar kőrajzolás története* (1960), 157. old., *sub* Langer, no. 14. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.4420.) In: *Múlt és Jövő* (1916). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

124. Esküvői parokhet a Dohány utcai zsinagógában. Középen a *hüpe*. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.1519.) In: *Múlt és Jövő* (1933). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

125. Templomi helyjegy a pesti „templom”-ba (értsd: a „Kórtemplom” az Orczy-házban), 1845/46. Alul: Elias Abeles községi pénztáros aláírása. Keretképek: jelenetek a Bibliából (Mózes a kőtáblákkal, Mózes vizet fakaszt a kősziklából, Mózes, Mirjám és a rézkigyó, fűrjek, manna-szedés.). Papír, acélmetszet. Mérete: 14 × 9 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: V.-64.821.) In: *Múlt és Jövő* (1931); *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

126. Meisel Farkas Alajos, a Dohány utcai zsinagóga első rabbija. Barabás Miklós lithográfiája, 1859. Kiadta és nyomta: Pest: Gebrüder Pollák, 1859. (A címben: Dr. Meisel W. A.) Gerszi Teréz, *A magyar kőrajzolás története* (1960), 125. old., *sub* Barabás, no. 235. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. In: *Múlt és Jövő* (1933); Katona József, *A 90 éves Dohány-utcai templom* (1949), II. tábla, no. 2. — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Meisleről fennmaradt még kőrajz Marastoni Józseftől (1867, lásd Gerszi Teréz, 173. old., *sub* Marastoni, no. 303)

127. Kohn Sámuel arcképe, „A magyar ifjú Izrael” közepén, 1868. Fején a rabbik papi ornátusához tartozó süveg. In: Ignaz Reich, *Beth-El*, I (1868) („A magyar ifjú Izrael” című tablóról); *Múlt és Jövő* (1915)

128. Kohn Sámuel arcképe. Fénykép, 1875 k. In: Katona József, *A 90 éves Dohány-ut-*

cai templom (1949). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

129. Kohn Sámuel idősebb korában. Fején *kapedli*. Foto: Rákos (Erzsébet tér 18). Magyar Zsidó Levéltár

130. „Kohn Sámuel főrabbi, palástban, az 1896. ezredévi díszmenet alkalmából.” Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történelmi Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 77,842.) — Repr.: Jaksity László & Farkas Árpád

131. A Tóra-tekerics felmutatása (*hagbáha*). Ámos Imre, „A tóraadás ünnepe”, 1940. A tekercsen lévő felirat: „Berésit”, azaz a *szimhat* Tóra hetiszakasza. A Tóra-adás ünnepe (*zemán mattán Tóraténu*): *sávuot*. Li-nóleummetszet. Mérete: 34 × 27 cm. In: [Ünnepek.] Ámos Imre 14 eredeti metszete (1940). (A közlés az 5. sz. példány alapján)

132. Hirschler Ignác arcképe, 1868/69. Az Izraelita Egyetemes Gyűlés résztvevőinek tablójáról (134. kép)

133. Az emancipációs törvény (1867: xvii. tc.)

134. Az 1868/69. évi Izraelita Egyetemes Gyűlés résztvevőinek tablója. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: T.-64.1810.) In: *Múlt és Jövő* (1915). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

135. Az Egyetemes Gyűlés tanácskozásainak színhelye: A pesti Vármegyeháza. Rudolf Alt, „Vármegyeház Pesten”, 1853 k. In: *Festői megtekintések Budára és Pestre. Malerische Ansichten von Ofen und Pest*. Nach d(er) Natur gezeichnet v(on) R. Alt. Lithogr(aphie) v(on) [Franz] X(aver) Sandmann. Verlags Eigenthum v(on) L. T. Neumann in Wien. Vervielfältigung aussch(iesslich) vorbehalten. Gedr(uckt) b(ei) J. Rauh (1853 k.). (A sorozatban: no. 14.) Mérete: 19.5 × 26.4 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.4036-Alt színes.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

136. Az Egyetemes Gyűlésről kivonult orthodoxia tanácskozásainak színhelye: A „Tigris” szálló. Rudolf Alt, „Vendéglő a Tigrishez”, 1853 k. A szálló a Szél utca és a Fürdő utca József térre nyíló kereszteeződésében állt (ma: V., Nádor utca 5). In: *Festői megtekintések Budára és Pestre. Malerische Ansichten von Ofen und Pest* (1853 k.). (A sorozatban: no. 10.) Mérete: 19 × 26.4 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.4032-Alt színes.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

137. Herzl Tivadar szülőháza a Dohány utcai zsinagóga mellett. A cégtáblák (balról jobbra): „Abeles” (a szomszédos házon); „Ign. Lederer & Sohn”; „David Löwinger” stb. Átellenben: „Julius Neugebauer.” Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Negativ. 52/60/11. Lt. sz.: 17,821.) Mérete: 24 × 36 cm. — Repr.: Márkus András.

Nincs adat arra nézve, hogy a ház melyik emeletén, melyik lakásában lakott a Herzl család; a II.-on?

Az Abeles / Ábeles családdal, mely Pest legrégebb zsidó családjai közé tartozott, Herzlek rokonságban voltak: Jacob Herzl anyósa (Johanna Diamant) Abeles lány volt. A pesti zsidó község- / hitközségnek — s közelebről, az Orczy-házbeli zsinagógának — a 19. század első felében mindig volt az Abeles családból való tisztviselője. Jacob Herzl apósa, Hermann (Herschel / Haschel) Gabriel Hirsch [= Zwi / Cvi] Diamant (1805–1871), mint ő maga, jómódú kereskedő volt Pesten. Egyik sógora, Wilhelm (Vilmos) Diamant, az 1848/49. évi függetlenségi háborúban szolgált, s — a család így tudja — főhadnagyi rangot ért el

138. Herzl Tivadar gyermekkori fényképe, 1865. Foto: Kon Izsó „fényképíró Pesten”. In: *Múlt és Jövő* (1925). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

139. Herzl Tivadar szülei és két gyermekük, 1870 k. Fénykép. Vig Emil (Újvidék / Novi Sad, Jugoszlávia) egykori gyűjteménye. In: *Múlt és Jövő* (1926). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Jacob Herzl a képen körülbelül 35 éves; fiának felnőtt korában majd ugyanilyenek lesznek az arcvonásai. A leányka: Pauline Herzl (1859–1878); öccse nagyon szerette, ragaszkodott hozzá, bevonta gimnazista irodalmi foglalatosságába is. A könyv az asztalon, Herzl Tivadar anyja előtt, nem pusztán díszlet: Jeannette (Nanette) Herzl, szül. Diamant (1837–1911), Hermann Hirsch Diamant jómódú — a Belvárosban, a Váci utcában lakó — pesti ruha-kereskedő legkisebb lánya, a német kultúrában otthonos, művelt és szellemileg igényes polgárasszony volt, erősen irodalmi érdeklődésű, s fiát is a klasszikus német irodalomban nevelte

140. A Herzl család újabb lakóhelye, a Duna-parton: A *Thonethof* (Mária Valéria utca / V., Apáczai Csere János utca 10 —Vi-

gadó tér 3 sarokház), III. emelet. Postai képes levelezőlap. In: Kollin Ferenc & Seidiánszky János, *Budapesti üdvözlét* (Budapest: Helikon Kiadó, 1983) / *Grüsse aus dem alten Budapest* (Budapest: Corvina, 1988). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A Herzl család lipótvárosi lakcímének nyomára a Herzl Tivadar *bar micvá*-jának meghívója vezet

141. Herzl Tivadar rajzai egy iskolai önképzőkori dolgozat alatt, 1874. The Central Zionist Archives, Jerusalem: Herzl Archivum. In: *Múlt és Jövő* (1941)

142. A pesti ev. gimnázium tanulója, Herzl Tivadar, 1876. In: Andrew Handler, *Dori* (1983)

143. Herzl támogatója a török portánál: Vámbéry Ármin egyetemi tanár, utazó, orientalista arcképe. In: Scheiber Sándor, *Folklor és tárgytörténet*, III (1984). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A „Schlesinger” név, amelyen Herzl Vámbéryt levelekben, naplójában emlegette, futólag szerepel az *Altneuland* (1902) szövegében is (I/2)

144. Theodor Herzl levele Ágai Adolfhoz, 1889. In: *Múlt és Jövő* (1936)

145. A Rumbach Sebastyén utcai zsinagóga főhomlokzata, 1981. Foto: Carol H. Krinsky. In: Carol H. Krinsky, *Europas Synagogen* (1988). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

146. Pártázat a Rumbach utcai zsinagóga főhomlokzatán. (A műemléki helyreállítás után.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992

147. A törvénytábla (sené líhot) a Rumbach utcai zsinagóga főhomlokzatán. (A műemléki helyreállítás után.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992

148. Homlokzat és tornyok (Jákin és Bóaz) a Rumbach utcai zsinagóga utcai frontján. Részlet. (A műemléki helyreállítás után.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992

149. A torony „mór” mintázata. Részlet. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992

150. A Rumbach utcai zsinagóga belső tere, nyugat felé nézve, 1895 k. Az előtérben a *dukhan*, a *nér tamid*, távolabb a *bima* / *almemor*, hátul a bejárati ajtó. A bejárat fölött és félkörben az emeleten a női karzat. Foto: Klósz György. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum. (Lt. sz.: 23,077.) In: Ines Müller, *A Rumbach*

- Sebestyén utcai zsinagóga* (1993). — Repr.: Márkus András
- 151. Rumbach utcai zsinagóga: Alaprajz.** In: Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek* (1991)
- 152. A Rumbach utcai zsinagóga** belső tere, 1949. Fénykép. Országos Műemlékvédelmi Hivatal Fényképtára. (Lt. sz.: 27.417.)
Ugyanezt a felvételt közli Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga* (1993), 39. old., no. 29
- 153. Az egykori Tóra-szekrény** a Rumbach utcai zsinagógában, 1974. Foto: Szilágyi Edit. Hild-Ybl Alapítvány Archivuma
- 154. Az egykori bima** és *sulhán* roncsai a Rumbach utcai zsinagógában; a *bima* jobb oldalról nézve, a *sulhán* már elmozdítva eredeti helyzetéből. (Az eredeti helyzethez lásd 150. kép.) (Leghátul, a falnál, talán egy máshonnan — az Orczy-házból? — áthozott Tóra-szekrény felső része.) Foto: Ines Müller, 1988. In: Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga* (1993). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
- 155. A női karzat északkeleti sarka** a Rumbach utcai zsinagógában, 1971. (A belső tér bal oldalán, a karzatnak a *dukhan* felé eső sarkában; helyzetéhez lásd még: 150. kép.) Foto: Szilágyi Edit. Hild-Ybl Alapítvány Archivuma. In: Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga* (1993)
- 156. A Rumbach utcai zsinagóga épület-tömbje** (az oktagon), az udvar felől nézve, 1988. (A műemléki helyreállítás előtt.) (Az oktagon vagy „kupola” belső nézetét lásd 150. és 152. kép.) Foto: Ines Müller. In: Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga* (1993). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
- 157. A Rumbach utcai zsinagóga épület-tömbje** (az oktagon), az udvar felől nézve, 1991. (A műemléki helyreállítás után.) Foto: Ines Müller. In: Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga* (1993). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
- 158. Feldmann Mózes arcképe.** In: *Múlt és Jövő* (1943). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
- 159. Adler Illés arcképe.** In: *Múlt és Jövő* (1943). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
- 160. Fischer Benjámín arcképe.** In: *Múlt és Jövő* (1926). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
- 161. A Rumbach utcai zsinagóga** belső tere: A Tóra-szekrény (a keleti falnál) és a *bima* (a terem közepén), már romos állapotban, 1985 k. Foto: Hávorné Takách Ágnes. In: Gazda Anikó, in: *Magyarországi zsinagógák* (1989); Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga* (1993). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
- 162. Imatábla.** Nagy fuvaros utcai zsinagóga, imaszoba. — Lábass Endre felv., 1991
- 163. Lévíta kancsó és tál.** A tál peremén bevéselt héber felirat: „Adományozta a tudós Selómo Rosenthal és felesége, Chájele, emlékül. Legyen lelkiük bekötve az élet kötelékébe. A 605. évben a kis időszámítás szerint (= 1845). Chevra Kadisa, Pest.” A szertartási edények közvetlenül Rosenthal Salamon halála után, alighanem a hagyatékából kerültek a Chevra Kadisa tulajdonába. Nyilván még apja, Rosenthal Naftáli szerezte őket Bécsben. Bécsi hitelesítőjegy (1757); mesterjegy: FL (Frantz Lintzberger) (kancsó), illetve PD (tál). Magyar Zsidó Múzeum. Magassága: 18.5 cm (kancsó), 3.5 cm (tál). (Lt. sz.: Ipm.-64.15; -64.16.) Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
- 164. Ami a reggeli imádkozáshoz kell:** A *tallit*, az imakönyv (*Sziddur*) és (a bársony tokban) a *tefillin* egy asztalon a Kazinczy utcai zsinagóga téli imatermében. — Frankl Aliona felv., 1992
- 165. A tefillin felhelyezése** (itt: a *tefillin sel jád*). Ámos Imre, „Tefillin.” Linóleummetset. Mérete: 34 × 27 cm. In: [Ünnepek.] Ámos Imre 14 eredeti metszete (1940).
A rajz rituális szempontból nem egészen pontos: a *tefillin*-t először a karra kell felhelyezni, és csak ezután a homlokra; először a dobozt kell rögzíteni, s utána föltekerni a szíjakat
- 166. A tefillin dobozainak rendje.** Magyarázó ábrák Maimonides, *Misné Tóra* kéziratában. M. Tud. Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann-gyűjtemény. (Kat. sz.: A. 77.) Vol. I, p. 60, verso. — M. Tud. Akadémia Könyvtára. Mikrofilmtár és Fotolaboratórium, Kolthay Tiborné felv.
- 167. Az orthodox iskola épülete** a Kazinczy utcai zsinagóga mögötti udvarban. A felirat a homlokzaton: „Budapesti aut. [= autonom] orthodox hitközségi iskola.” Tervezte: Löffler Sándor & Löffler Béla. In: *Múlt és Jövő* (1913). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

168. Az orthodox iskola épületének homlokzata, órával. In: *Múlt és Jövő* (1924). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
169. Maharam (*Morénu Ha-Rav Móse*) Trebitsch, aki egykor a *Hatam Szófér* jesivájában tanult. Fénykép, tablóról. In: *Judea* (1925). Csoma Zsigmond & Deáky Zita fényképgyűjteménye. (Lt. sz.: CsZs. XVIII/12.)
R. Trebitschról megemlékezett Pinhász Zélig Schwartz nagy magyarországi orthodox adattára, a (*Széfér*) *Sém ha-gedolim* (Paks, 1913; reprint: Brooklyn, NY: Jerusalem Publishing, 1959), 157. old., no. M/36; azt írja, hogy R. Trebitsch nagy volt a Tóra tudásában és a vallásosságban (*jirat ha-Sém*), kiemelkedő *Ofen* városban
170. A pesti orthodox hitközség háza a Dob utcában. Tervezte: Löffler Sándor & Löffler Béla. In: *Múlt és Jövő* (1913). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
171. Padsorok a Kazinczy utcai zsinagógában. — Frankl Aliona felv., 1992
172. A Kazinczy utcai zsinagóga utcai bejárata és részlet a homlokzatról. Az (ál-) „rózsaablak”-ban: *menóra*. A pártázat alatt héber felirat (a fényképen csonkán); magyarul: „Milyen félelmetes ez a hely: nem más ez, mint Isten Háza, és ez az ég kapuja” (Gen. 28,17). Tervezte: Löffler Sándor & Löffler Béla. In: *Múlt és Jövő* (1913). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.
A Kazinczy utcai zsinagóga felavatásakor a *Múlt és Jövő* számos fényképen részletesen ismertette a pesti orthodox hitközség központjának épületeit: a zsinagógát (lásd még: 173, 175–177, 179–180. kép), a székházat (lásd 170. kép) és az iskolát (lásd 167. kép). A folyóirat később is rendszeresen foglalkozott a „Kazinczy”-val
173. A Kazinczy utcai zsinagóga előcsarnoka a díszkúttal. (Jelenleg romos állapotban, lezárva.) Jobbra a főbejárati kapu belső oldala. Tervezte: Löffler Sándor & Löffler Béla. In: *Múlt és Jövő* (1913). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
174. Tóra-szekrény és belső tér a Kazinczy utcai zsinagógában. Pályázati ter. Skutetzky Sándor & Porgesz József rajza, 1910. Gerle János gyűjteménye. In: Gerle János, *et al.*, *A századforduló magyar építészete* (1990)
175. A Kazinczy utcai zsinagóga belső tere: *A bima / almemor*, az oldalbejárattól nézve. Baloldalt a bejárati ajtó. Tervezte: Löffler Sándor & Löffler Béla. In: *Múlt és Jövő* (1913). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
176. A Tóra-szekrény és a keleti fal a Kazinczy utcai zsinagógában. A Tóra-szekrény két oldalán a két toronyzerű faloszlop: Jákin és Bóaz (I. Kir. k., 7,21 stb.). Tervezte: Löffler Sándor & Löffler Béla. In: *Múlt és Jövő* (1913). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
177. A Tóra-szekrény ajtaja a Kazinczy utcai zsinagógában. (A *Múlt és Jövő* képalírásában a cím: „Oltárajtó.”) Az ajtó felett a rövid, széles felső védőfüggöny (*kapporet*) közepén felirat: „Szenteld az Ö(rökkévalónak) (*Kaddés le-H [= le-ha-Sém]*)” — ti. mindazt, amit e rövid idézet forráshelye (Ex. 13,2) a két szó folytatásaként felsorol. Tervezte: Löffler Sándor & Löffler Béla. In: *Múlt és Jövő* (1913). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.
A Tóra-szekrény ajtaját rendszeren *parokhet* takarja. Az eredeti Kazinczy utcai *parokhet* (a *Múlt és Jövő* használta elnevezéssel: „Oltárfüggöny”) fényképét szintén közölte a *Múlt és Jövő* (1913). Hímzett díszítése: két „tulipános” gyertyatartó között a két törvénytábla (*sené lúhot*)
178. Téli imaterem a Kazinczy utcai zsinagógában. Az előtérben az asztalon (*omed*) az előimádkozó (*seliah cibbur*) által használt *Sziddur*. A *sivviti-és mizrah*-tábla fölött, keretben, nagyméretű felirat tájékoztat a helyi gyülekezet előírásáról. „Isten (*ha-Sém*) segítségével. Az igazságos *bét din*, valamint a helyi község előljáróinak és tisztségviselőinek rendelkezése alapján. Mindenki, aki «lemegy» a Tóra-szekrény (*téva*) elé, csak az askenázi *muszah*-ban imádkozhat, a helyi szent közösséget megalapító elődök, emlékezetükön legyen áldás, rendelkezésének (*takkána*) megfelelően.” A „*lemegy*” kifejezés hagyományosan azt jelzi, hogy aki a Tóra-szekrény előtt, értsd: az *omed*-nél, imádkozik, az beteljesíti a 130. zsolttárszavait: „A mélységből kiáltok hozzád, Örökkévaló” (Zsolt. k., 130,1). — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992
179. A Kazinczy utcai zsinagóga belső tere: Dongaboltozatos mennyezet, a II. emeleti kanzatról nézve. Hátral a bejárati ajtó. Tervezte: Löffler Sándor & Löffler Béla. In: *Múlt és Jövő* (1913). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
180. A Kazinczy utcai zsinagóga belső tere,

a Tóra-szekrény lépcsőjéről (a *Múlt és Jövő* képaláírásában: „Óltárlépcső”) nyugat felé nézve. Tervezte: Löffler Sándor & Löffler Béla. In: *Múlt és Jövő* (1913). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

181. Rituális fürdés (*micvat nidda*). Miniatura, pergamen könyvben, 18. század. A lapok mérete: 8 × 10,5 cm; a miniatura: ca. 4 × 4 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.626.) *Széder birkat ha-mázon*. Készítette és írta Mesullám írnok, akit Zímelnek hívnak, Polna [ma: Csehország], 511 (= 1751), p. 18, verso. In: *Seder birkat ha-mazon / Grace after Meals / Asztali áldás* (Facsimile kiadás, Budapest: Helikon Kiadó, 1991).

A nők számára a *halákha* három rituális köteleességet (*micva*) ír elő kötelezően: (a) *hadlaka*, a péntek esti gyertyagyújtás; (b) *halla*, a kenyértészta egy darabjának elkülönítése, és (c) *nidda*, a rituális tisztaság. A három vallási köteleesség közül ez — már csak a gyakoriságát tekintve — a harmadik

182. A Kazinczy utcai zsinagóga hátsó fala. Előtte esküvői baldachin (*huppa / hüpe*) tartóváza. (Az átellenes hitközségi épület I. emeletéről nézve.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

183. Esküvői baldachin tartóváza a Kazinczy utcai zsinagóga udvarán. (Újabbban a *szukkot* hetének sátrához is használni szokták.) — Egyed Zoltán felv., 1994

184. A Kazinczy utcai zsinagóga udvara, a *hüpe* tartóváza mellől nézve. A víz e részén a felirat kezdete: „A menyasszony hangja...” — Egyed Zoltán felv., 1994

185. Esküvői meghívó, amelyen a vőlegény küldött értesítést az esküvőről. A képen a *hüpe* alatti szertartás egyik jelenete: áldás a borra. Baloldalt zenészek (*klezmorim*), a jellegzetes együttes: hegedűs, gordonkás, cimbalom- vagy citerás, továbbá egy mulattató (*marsalik*) is, hosszú, hegyes süveggel a fején. Fenn a puttó a harsonából *kifelé* fújja a szerencsekívánat szavait: „*Mázel tov.*” A lap alján a meghívó szövege: „A vőlegény, ... [a név beírandó], feleségül veszi a menyasszonyt, ... [a név beírandó], esküvői szertartással (szó szerint: *huppa* alatt és *kiddusin*-nal), Mózes és Izráel valása (*dát*) szerint, a ... [az időpont beírandó] napon. Legyen részese az én örömmnek, és jöjjön el a lakodalomra (*miste*, 'lakoma'), amelyet rendezek.” A formanyomtatványba a személyes adatokat

(nevek, időpont) kézzel kellett beírni. Nyomtatvány, 18. század vége. (A rajzoló és metsző nevével.) Magyar Zsidó Múzeum. In: *Múlt és Jövő* (1933). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

V. Erzsébetváros

186. A Király utcai zsidónegyed külső széle: „A Nagymező utca a Terézvárosi templommal”, Schickedanz Albert festménye, 1880 k. Olaj. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum. (Lt. sz.: 14,848.)

187. VII., Király utca 12: Az egykori Gömör-ház, az „Arany oroszlán” gyógyszer-tár, később: Török Gyógyszertár, 1935 k. Fénykép. Mérete: 10 × 15 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 319.) — Repr.: Márkus András.

Ebben a házban volt egykor, az I. emeleten, Brill Azriel lakása, és ugyanitt lakott fia, Brill Sámuel Löw Dohány utcai rabbi is

188. Király utca 25–27: Kis üzletek, köztük: „Trenk testvérek kóser füstölthús és szálemi gyára. Gyári raktár.” A cégtáblán a *kóser* szó héber betűkkel. A „Király-áruház” cégtulajdonosa: Goldberger. A kép jobb alsó sarkában alighanem egy hordár. Fénykép. Mérete: 6 × 9 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 21,823.) — Repr.: Márkus András

189. Király utca 3: Üzletek; a cégtáblák szerint (jobbról balra): porcelán, sajt (Drucker Dávid), kötszerész, sérvkötő (Fried Márk), „Táncz tanintézet” (Engel), „Szálítási bizomány” (Wald testvérek) stb. A sajtolt bejárata mellett a cégtáblán a *kóser* felirat, és egyéb szövegek, héber betűkkel. Fénykép, 1900 k. Foto: Weinwurm Antal. Mérete: 24 × 36 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 17,797.) — Repr.: Márkus András

190. Hordár (Peddler). Sapkájának homlokszalagján a felirat: „*Gepäck Träger*”, és az azonosítási szám. In: *Vasárnapi Újság*. Csoma Zsigmond & Deáky Zita fényképgyűjteménye. (Lt. sz.: CsZs. 94/1/2.)

191. Az Anker-ház. Pörge Gergely rajza, „Az Anker-udvar Pesten”, 1908. Mérete: 29,7 × 37,3 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.9009.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

192. **Házaló zsidó** (*Hausir Jude*) engedélye a pesti előjáráságtól, 1821. Az engedély csak a hetivásár napjaira, és csak a Kecskeméti utcára (*Ketschkemether Gasse*) szól. Nem foglalhat el nagyobb területet, mint hosszában „egy öl (*Klafter*)”, szélességben „három láb” (azaz körülbelül 2 × 1 méter), nem árulhat állványon, csak a földre terített kendőn, nem lehet nála több áru, mint amennyit egyszerre maga egy batyuban, hátán el tud vinni, s nem árulhat máshol, mint a kijelölt helyen, például, nem kínálhatja áruját a város utcáin vagy házakban. Magyar Zsidó Múzeum. In: *Múlt és Jövő* (1916). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
193. **Házaló zsidó**, éppen a pesti előjáróság engedélye (lásd 192. kép) szerinti batyuvál. *Képes Világ* (1868), II, 805. old. In: Deáky Zita, Csoma Zsigmond & Vörös Éva, szerk., *...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok...* (Centrál-Európa alapítványi könyvek, 2) (Budapest, 1994), 94. old. Csoma Zsigmond & Deáky Zita fényképgyűjteménye. (Lt. sz.: CsZs. 93/3/9.)
194. „**Handlé**”, házaló zsidó. Jankó János (1833–1896) rajza. *Vasárnapi Újság* (1867), 624. old. In: Létay Miklós, *Az utca népe Pest-Budán (1848–1914)*
195. **A Király utcai lóvasút** (omnibusz) kocsija a Lövölde térnél. A kocsi tetején a felirat: „Király utca.” Foto: Klósz György. In: *Budapest anno...* (1979). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
196. **Király utca 47:** Pekáry-ház, 1859. Ludwig Rohbock színezett metszete. *Budapest és környéke eredeti képekben* (1859). Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.3038.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994
197. **Forgalom és nyüzgő tömeg** a Király utcában. Karl Klic (1841–1926) rajza, 1868 k. *Borsszem Jankó*. In: Vörös Károly, *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig* (1978)
198. **Király utca 47:** Pekáry-ház, 1895 k. Foto: Klósz György. In: *Budapest anno...* (1979). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
199. **Király utca 64:** A(z) izr.) Vakok Intézete, 1900 k. Magyar és héber felirat az épület Gyár utcai sarkán: „Imaház. *Bét hamidrás*”, illetve a Király utcai kapu mellett: „*Kóser*.” Ennek az épületnek a helyén épült fel később a Zeneakadémia. Fénykép. Mérete: 6 × 9 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 21,821.) — Repr.: Márkus András
200. **Fiú, purimi álarcban**, sietve viszi az ajándékba küldött ennivalót (*misloah mánot*), másik kezében kereplő. Ámos Imre, „Purim.” Linóleummetszet. Mérete: 34 × 27 cm. In: [*Ünnepek.*] Ámos Imre 14 eredeti metszete (1940)
201. „**Purimkor mindent szabad**, de az ünnep után kiderül, ki volt pimasz.” Purim, táncoló parasztszidók. Herman Lipót színes krétarajza zsidó mondásra. Mérete: 12.3 × 16 cm. In: Herman Lipót, *Jár-kel, mint zsidóban a fájdalom* (1988)
202. **VII., Holló utca 4:** Padlómozaik hatágú csillaggal a lépcsőház földszintjén. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993
203. **Goldzieher Vitus Srágó Feis Phoebus** (?–1844), Goldzieher Ignác nagyapja. (A *Srágó* név, arámi *serága*, 'lámpa', megfelel a héber *Uri*, 'fényes' névnek, ezt régen gyakorta polgárosították *Phoebus*-nak; az utóbbi jiddis változata a *Feivus / Feis, Feivel* név; ily módon nem több névről, hanem ugyanannak a személynévnek a különböző zsidó változatairól van szó.) In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Bánóné Fischer Anni
204. **Goldzieher Nátán Mayer (Méir)** rabbi, Goldzieher Vitus harmadik fia, Goldzieher Ignác nagybátyja. Julius Hamburger (1830–?) bécsi festő olajfestménye, 1869. Egykor Bacher Vilmosné hagyatékában. In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.
Apjának, Goldzieher Vitusnak a rabbinikus könyvtárát nagyobb részt Goldzieher Nátán örökölte, a könyvek egy része azonban Goldzieher Ignáchoz került, s ő, mint a *Napló* tanúsítja, később is ezeket a könyveket tekintette héber könyvgyűjteménye magjának („*Grundstock*”)
205. **Goldzieher Méir Hirsch Henrik** (1816–1886) rabbi, Goldzieher Vitus második fia, Goldzieher Ignác legidősebb nagybátyja. Színezett fénykép; egykor Büchler Sándorné tulajdonában. Foto: Pál Nándor. In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
206. **Goldzieher Adolfné** szül. Berger Katharina Gütl (1814–1884), Goldzieher Ignác anyja. Apját Berger Izsáknak (Jichák)

hívták, egyik héber nevét Goldziher Ignác tőle örökölte. Foto: Pál Nándor. In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

207. **Goldziher Adolf** (1811–1874), Goldzieher Vitus legidősebb fia, Goldziher Ignác apja. Olajfestmény; egykor Büchler Sándorné tulajdonában. In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

208. **Goldziher Mária**, férjezett Glück Nátánné (1852–1884), Goldziher Ignác húga. Fénykép; egykor Büchler Sándorné tulajdonában. In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Goldziher Mária második leánya, Aranka, aki egy időben Goldziher Ignác házában nevelkedett, Büchler Sándornak lett a felesége

209. **Goldzieher Izsák** (1820–1892), Goldzieher Vitus legkisebb fia, Goldziher Ignác nagybátyja, Goldzieher Vilmos (1849–1916) szemorvos, a „Szent Rókus” kórház szemészeti osztály vezetőjének apja. Goldzieher Izsák kisebbik lánya, Ilona (1860–1931) volt Bacher Vilmos felesége. Nagyobbik lányának, Máriának leánya, szül. Herzog Margit, Blau Lajosnak volt a felesége. Goldzieher Vilmos leánya, Románné Goldzieher Klára (1881–1962) mint írásszakértő, grafológus és a balkezeség kutatója külföldön szerzett nevet magának. In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

210. **Oklevél Goldziher Adolf részére** Moses Schreiber pozsonyi főrabbi (a *Hatam Szófér*) kezéből (1828), mely oklevélben felhatalmazza őt a *hávér* cím viselésére, azaz igazolja, hogy megfelelő felkészültséggel bír a zsidó hagyományos irodalom terén. A dátum jelzi, hogy a *bócher* éppen a hagyomány előírta életkorban hagyta el a pozsonyi jesivát. (A *hávér* oklevél, mondhatni, afféle jesiva érettségi bizonyítvány volt.) Hogy Goldziher Adolf később is, egész életében *tanult*, azt fia, Goldziher Ignác a *Napló*-ban igazolja. In: *Múlt és Jövő* (1939)

211. „**Fiú gyermekem, Jichák** (Icig) Leib született jó órában (*le-s*” [= *sáa*] *tova*), szent szombaton, a *Hukkat* — *Bálák* hetiszakasz (Num. 19,1–22,1; 22,1–25,9) (heté)ben, tam-múz 12. napján, 610, a kis időszámítás szerint (= 1850. június 22). Isten óvja és éltesse. Érdemeljem ki, hogy fölnevelem őt a Tórára, Isten szolgálatára, a *huppá*-ra, a jó

cselekedetekre.” / „A fiam, Ignatz, született 850 Juny 22-én.” Goldziher Ignác apjának feljegyzése, héber- és németül, Goldziher Ignác születéséről. In: Scheiber Sándor, *Folklór és tárgytörténet*, III (1984).

Goldziher Ignác teljes héber neve egyébként: Jichák Jehuda ben Aharon Jóm Tov. Az utolsó név (Jómtov), és az itt följegyzett Leib, egyaránt előfordultak a dédszülők nemzedékében: az egyiket Vitusnak az apja (Goldzieher Jómtov Lipman), a másikat pedig apósa (Goldzieher Kalonymus Kálmán Júda Lób) viselte.

A születéseket hagyományosan mindig az apa jegyezte be feleségének, a gyermek anyjának imakönyvébe, amely imakönyvet ő adott volt ajándékba menyasszonyának az esküvő napján. A hagyományos formula szerint a gyermek születése mindig „jó jegyben / napon” van; ugyancsak a hagyományos formulában szerepel az a kívánság, hogy a fiú „nőjjön fel a Tórához, a *huppá*-hoz és a jó cselekedetekre”, értsd: érje meg a *bar micva*, az esküvő és a felnőtt élet állomásait

212. **Goldziher Ignác gyermekkori fogadalmá** apjának, 1862. In: *Múlt és Jövő* (1939).

„Alulírott a következőkben kötelezi magát, hogy mától fogva mindörökké felhagy rossz cselekedeteivel, és elhagyja rossz újtait. Törekedni fog arra, hogy megtartsa az apa és anya iránti tisztelet parancsolatát, amint ez írva van Mózes Tórájában: Tiszteld apádat és anyádat, hogy hosszú ideig élj (Semot [Ex.] 20,12). És nem leszek olyan, mint az a szolga, aki azért szolgálja urát, hogy jutalmat kapjon, hanem mint az a szolga, aki nem jutalom reményében, hanem istenfélelemből szolgálja urát. Atyám, nagyrabecsült tanítóm bocsássa meg nekem minden vétkeket és hűtlenségeket, amellyel vétkeztem ellene vagy hűtlen voltam iránta a mai napig.

Kelt Stuhlwb. [Stuhlweissenburg / Székesfehérvár], niszán hó [1]4, a széder előtti nap, 622 (= 1862), a bűnvallás, (a bűnök) elhagyása és az örökre való megbocsátás éve.

Ijabb Jichák Leib Goldziher.”

Goldziher Ignác ebben az évben készült fel a *bar micva* szertartásra; talán ez magyarázza a fogadalom dátum-formulájának utolsó szavait

213. **Goldziher Ignác** *bar micva beszéde* mond a székesfehérvári zsinagógában, 1863. (A felvétel láthatóan fényképész műteremben készült, díszlet előtt.) In: *Múlt és Jövő* (1934). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
214. **Goldziher Adolf levele fiához** (1868. október 5), abból az alkalomból, hogy Goldziher Ignác első külföldi egyetemi tanulmányútjára (Berlin) indult. A *Napló* szerint a levelet Goldziher a bőröndjébe rejtve találta meg. Az apa kérése: Tartsa mindig kegyeletben nagyszülei halálának évfordulóját. „Ebben az érdemben emelkedni fog dicsőséged, és látni fogod Cion és Jeruzsálem felépülését.” In: *Múlt és Jövő* (1939)
215. **Goldziher Ignác** 16 éves korában, 1866. Húgának (!) dedikált fénykép. (A „nővér” szó a dedikációban: ’nőtestvér’.) In: *Múlt és Jövő* (1938). — Repr.: Bánóné Fischer Anni
216. **Goldziher Ignác** az egyetemi doktori cím elnyerésekor, Lipcsében, 1870. In: *Múlt és Jövő* (1937). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
217. **Goldziher Ignác könyveiből: ex libris.** In: *Évkönyv*, 1979/80
218. **Goldziher Ignác végrendelete.** A magyar nyelvű végrendelet fölött héber betűkkel a *sivviti*-táblák szövege: „Az Örök-kévalót mindig magam előtt tartottam (*sivviti*)” (Zsolt. k., 16,8). A szöveg végén, ugyancsak héberül, a keltezés: „Jóm kippur kimenetelekor.” In: Scheiber Sándor, *Folklór és tárgytörténet*, III (1984)
219. **Goldziher Ignác** utolsó fényképe, 1920. In: *Múlt és Jövő* (1937). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
220. **Büchler Sándor arcképe.** Ez idő tájt készült el főműve: *A zsidók története Budapesten* (1901). Magyar Zsidó Levéltár. Foto: Bienenfeld & Tsa. (Király utca 25).
Büchler Sándornak fennmaradt egy fényképe nyomtatásban is, a *Múlt és Jövő* hasábjain (1914)
221. **Papír kereskedés nagyban és kicsinyben**, 1901. Ifj. Kohn Vilmos, „Papír, író-, rajz- és tanszerek, könyvnyomdai munkák nagyban, kicsiben” stb. (Kerepesi út / VIII., Rákóczi út 61). Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történeti Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 52,334.) — Repr.: Jaksity László & Farkas Árpád
222. **Ráth Mór könyvkereskedése** „A vastuskóhoz” címzett házban (V., Váci utca — Kis híd utca / Türr István utca sarkán), 1890 k. Alapította: Ráth Mór (1829–1903). Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jósika Miklós, Jókai Mór műveinek kiadója volt. In: *Budapest anno...* (1979). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
223. **A Singer és Wolfner cég** könyvesháza (VI., Andrassy út 10), 1912 k. A cég alapító tulajdonosai: Singer Sándor, Wolfner József, id. Wolfner József; alapítási év: 1885. In: *Budapesti Negyed*, no. 1 (1993. nyár). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
224. **A Singer és Wolfner könyvesház** belső berendezése, 1912. Tervezte: Maróti (Rintel) Géza. (Időközben elpusztult.) In: *Új Idők* (1912. december 8), Címnap. — Dávid Ferenc szívességéből
225. **„Mesümed** (‘kitért’) **úr és Mesümedné.** Fényes Adolf (?) karikatúrája az *Üstökös*-ben. In: *Múlt és Jövő* (1916). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
226. **Vízöntő bögre rituális kézmosáshoz** (*netilat jádaim*). Ónozott vörösréz, trébelt. Magyar munka, 18. század. Magassága: 13,5 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.352.) Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
227. **Taslíkh.** Újévi üdvözlőlap, 1910 k. Aláírása héber szöveg: idézet Míkha könyvéből (7,19), illetve az újévi üdvözlés szavai. Szántó András postai képes levelezőlap-gyűjteménye
228. **Taslíkh,** Ámos Imre, „Taslich.” Linóleummetset. Mérete: 34 × 27 cm. In: [Ünnepek.] Ámos Imre 14 eredeti metszete (1940)
229. **Taslíkh.** Ámos Imre, „Vidd el, folyó, a mi bűneinket.” Rézkarc, 1930. Mérete: 49,8 × 26,3 cm. Ámos-hagyaték. Foto: Petráss István. In: Petényi Katalin, *Ámos Imre* (Budapest: Corvina, 1982). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
230. **Mezúza.** Tevan Margit munkája. Jobboldalt, a kis körben, a *Saddaj*; a bal oldalon „Júda oroszlánja” (Gen. 49,9). Aranyozott réz. Foto: Laub Juci. In: *Múlt és Jövő* (1936). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
231. **Havdála.** A férfi kezében illatos fűszertartó (*beszámim*) (lásd V:1. kép), a fiú kezében a jellegzetes fonott *havdála*-gyertya. Ámos Imre, „Habdala.” Linóleummetset. Mérete: 34 × 27 cm. In: [Ünnepek.] Ámos Imre 14 eredeti metszete (1940)
232. **Gyermekek „macó”-val.** Üdvözlőlappeszahra, 1908. Felirata: „Jöjjön minden

éhez, és egyik.” (Idézet a Haggádából, a *széder* esti szertartás szövegéből.). Mérete: 14 × 9 cm. Szántó András postai képes levelezőlapp-gyűjteménye

233. Peszah a Kaufmann Haggáda egyik lapján. A jobb oldali képen: előkészületek az ünnepre; baloldalt: család a *széder*-asztalnál. A szertartás vezetője láthatóan a családfő. Miniatura kéziratos Peszah Haggádjában, spanyolországi (Katalónia) munka, 14. század. M. Tud. Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann-gyűjtemény. (Kat. sz.: A. 422.) Fol. 2, recto. — M. Tud. Akadémia Könyvtára. Mikrofilmtár és Fotolaboratórium, Kolthay Tiborné felv.

234. Széder-tál (keára) és hárompolcos macsesz-tartó állvány. A felső lapon, amely maga a széder-tál, kis edénykék az előírt jelképes ételekhez. Magyar asztalosmunka, 19. század közepe. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-66.52.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

235. II. József rendelete a zsidók névviseléséről, 1787. A hivatalos nyomtatvány 1. oldala

236. Illés széke (kisszé sel Élijáhu) az óbudai zsinagógából. A kettős szék támláin hatágú csillag. Pesti asztalos- és kárpitosmunka, 1827. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.2201.) In: *Múlt és Jövő* (1933). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

237. Vágot baromfi rituális ellenőrzését kéri a háziasszony a rabbitól. Herman Lipót rajza zsidó szólásra: „Ha kérdéses, biztosan nem jó.” Színes krétarajz. Mérete: 8.8 × 11.8 cm. In: Herman Lipót, *Jár-ke, mint zsidóban a fájdalom* (1988)

238. Kóser-határ az István (ma: VII., Klauzál) téren. A jobb oldalon libát árulnak, a bal oldalon disznót. (A rajzoló a Dob utca felől nézte a teret.) In: Porzó / Ágai Adolf, *Utazás* (1912)

239. A Vasvári Pál utcai zsinagóga belső tere: A Tóra-szekrény és (az előtérben) a terem rituális elválasztó függönye (*mehica*). A renoválás (1993) után. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

240. Etrog-tartó doboz. Héber felirata: „Beszerezték a helyi jótékonyasági intézmények) előljárói Óbuda szent községben. A 625. évben (= 1865), szukkot ünnepén.” (A feliratot valószínűleg később, utólag vésték fel a doboz fedelére.) Trébelt ezüst. Budai hitelesítőjegy (1833); id. Gretschl József K. mesterjegye. Magassága: 7 cm,

szélessége: 9 cm, hossza: 14.5 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.345.) Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

241. Sátorosünnep: palmaág, mirtusz, fűzfa, illetve az *etrog* (itt még benn a dobozban). Ámos Imre, „Sátoros ünnep.” Linóleum-metszet. Mérete: 34 × 27 cm. In: [*Ünnepek*.] Ámos Imre 14 eredeti metszete (1940).

A képnek ismeretes egy tusrajz változata is. Ezen a férfi jobb kezében van a *luláv*, s baljában az *etrog*. Rituális szempontból a tusrajzzal tükröszimmetrikus linóleum-metszet (értsd: a lenyomata) a helyes. Mérete: 29 × 22.5 cm. Szépművészeti Múzeum XX. századi Alapítványa.

A *szukkot* szertartások egy másik mozzanatát láthatni Ámos Imre egyik főművén, a „Sátoros ünnep (Zsidó férfi ünnepi csokorral)” című olajfestményen (1933), ti. a férfialakot a körmenetben. Ez utóbbi képet a művész Patai Józsefnek ajándékozta, dedikációval (1935), s Pataitól került a Magyar Zsidó Múzeumba. (Lt. sz.: Képz.-64.2332.)

VI. Józsefváros

242. óbecsei Freund József, a Rabbi- és Tanítóképző Intézet internátusának alapítója, díszmagyarban. In: *Múlt és Jövő* (1918). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

243. óbecsei Freund József és neje a Szentföldön, beduin öltözetben. In: *Múlt és Jövő* (1928). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

244. Blau Lajos rabbiképző intézeti hallgató korában, 1885 k. A vállán imasál (*tallit*). In: *Múlt és Jövő* (1941). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

245. Blau Lajos katonaruhában mint tábori rabbi. In: *Múlt és Jövő* (1941). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

246. Fischer Gyula arcképe. Patai György rajza, 1929. In: Raphael Patai, *Apprentice in Budapest* (1988)

247. Hoffer Ármin arcképe. Patai György rajza, 1929. In: Raphael Patai, *Apprentice in Budapest* (1988)

248. A Díszterem az Országos Rabbiképző Intézetben. Az Intézet igazgatóinak és professzorainak arcképcsarnoka. Felső sor (balról jobbra): Bloch Mózes, Bacher Vilmos, Goldziher Ignác, Kaufmann Dávid, Blau Lajos, Heller Bernát, Guttmann Mihály,

- Hevesi Simon, Venetianer Lajos, Hoffer Ármin, Richtmann Mózes. Alsó sor (balról jobbra): Weisz Miksa, Brill Sámuel Löw, Edelstein Bertalan, Klein Miksa, Groszmann Zsigmond, Fischer Gyula, Kiss Arnold, Friedmann Dénes, Scheiber Sándor, Salgó László. Ez az elrendezés, balról jobbra, lazán a kronológiai rendet követte. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993.
- Az 1993. évi festés után a képek kissé más elrendezésben kerültek vissza a falra
249. **Bloch Mózes arcképe.** In: *Múlt és Jövő* (1929); Moshe Carmilly-Weinberger, szerk., *The Rabbinical Seminary of Budapest* (1986)
250. **Bacher Simon két héber versfordítása:** Kölcsy Ferenc, „Hymnus”; Vörösmarty Mihály, „Fóti dal” (a két vers kezdő szakaszai)
251. **Bacher Vilmos mint tábori rabbi a boszniai okkupáció idején, 1878.** In: *Múlt és Jövő* (1914). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
252. **Bacher Vilmos a dolgozósobájában.** Fénykép, 1910 k. Az eredeti a család tulajdonában. — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
253. **Róth Ernő arcképe, 1942.** Mint az Országos Rabbiképző Intézet tanára az 1937–1942. évfolyam tablóján, 1942. Országos Rabbiképző Intézet, Iroda. — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
254. **Zsidó sírkő Aquincumból (?)**. (255. kép.) Részlet: *Menóra* rajzok és görög-betűs zsidó nevek a római dombormű emberalakjai között. Magyar Nemzeti Múzeum. (Lt. sz.: 62.70.1.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994
255. **Zsidó sírkő Aquincumból (?)**. Magassága: 181 cm, szélessége: 76 cm. Magyar Nemzeti Múzeum. (Lt. sz.: 62.70.1.) Kiállítva az aulában, a fölépcsőtől balra. In: Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary* (1983), no. 2. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994
256. **Három bekarcolt menóra és görög-zsidó felirat az aquincumi zsidó sírkövön.** In: Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary* (1983), no. 2

VII. Terézváros

257. **Wahrmann Mór arcképe, 1868/69.** Az Izraelita Egyetemes Gyűlés résztvevőinek tablójáról (134. kép)

258. **Wahrmann Mór arcképe.** In: Ignaz Reich, *Beth-El*, III, 1 (1882)
259. **Wahrmann Mór.** Karikatura a *Borszem Jankó*-ban. In: Buzinkay Géza, *Mókány Bercei és Spitzig Itzig* (1988)
260. **A Pannonia gőzmalom, 1864.** Egykor a Pannónia utcában. Ismeretlen művész rajza. *Ország Tükre* (1864), no. 5. Gerszi Teréz, *A magyar körrajzolás története* (1960), 219. old., no. 122. In: Vörös Károly, *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig* (1978)
261. **Wahrmann Mór elbőbiskol** a Hubay [Jenő] — Popper [Dávid] kvartett (házi) hangversenyén, 1888 k. Jankó János karikaturája a *Borszem Jankó*-ban. In: *Múlt és Jövő* (1937)
262. **Wahrmann Mór síremléke.** Tervezte: Quittner Zsigmond, 1892. In: Quittner Zsigmond, *Építő Ipar* (1900). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
263. **A Párisi Nagy Áruház az Andrassy úton.** Postai képes levelezőlap. In: Kollin Ferenc & Sediánszky János, *Budapesti üdvözlő / Grüsse aus dem alten Budapest* (1988). — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994
264. **„Parisiana” mulató.** Lajta Béla engedélyezési tervrajza, 1908. Az eredeti címfelirat: „Friedmann Adolfné szül. Schwarcs Amália úrnő Budapest VI. ker. Szerencs utca 3876 hr. szám alatti telken építendő mulató módosított terve.” Aláírás: „Lajta Béla építő. Budapest, VII., Palma utca 10.” Fővárosi Önkormányzat, Magasépítési tervtár. (Hrsz.: 29,320.) In: Dávid Ferenc, *et al.*, *A Parisiana újjáépítése* (1991)
265. **A „Parisiana” homlokzata.** In: Gerle János, *et al.*, *A századforduló magyar építészete* (1990); Dávid Ferenc, *et al.*, *A Parisiana újjáépítése* (1991)
266. **A (volt) „Arany János” Színház homlokzata** az 1991. évi műemléki helyreállítás után. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv. 1994
267. **„Bla ha Lujza” Színház:** Foyer. Vágó László terve, 1921. In: Dávid Ferenc, *et al.*, *A Parisiana újjáépítése* (1991)
268. **Szabolcsi Miksa arcképe.** In: *Múlt és Jövő* (1911). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
269. **A Japán Kávéház törzsvendégei** (1912 k.). Köztük: Szinyei Merse Pál (balról a második), Rippl-Rónai József (jobbról a negyedik, sétatálcával). Járt ide ak-

koriban Lechner Ödön, Ferenczy Károly, Kernstok Károly is

270. **A Dessewffy utcai zsinagóga** alaprajza. In: Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó közösségek* (1991)

Második kötet

VIII. A Pesti Izr. Hitközség

272. **VII., Síp utca 12.** A Budapesti Zsidó Hitközség székháza. A homlokzaton a felirat újabb keletű. — Bánóné Fischer Anni felv., 1994

273. **A Székház bejárati kapuja**, az udvar felől nézve. Jobboldalt a falon emléktábla: „*Jizkor*. [Emlékezz.] E ház mártirjai (1941–1944). Hűek voltak a zsidósághoz — halálukig. Legyünk hűek emlékükhöz — halálunkig.” A kapunyílásban mágnescapu, az 1993-ban — elővigyázatos-ságból — felszerelt biztonsági ellenőrző berendezés. — Bánóné Fischer Anni felv., 1994

274. **Az elnökségi asztal a Díszteremben.** Jobboldalt a magyar és az izraeli zászló. Középen az óriás *menóra*, mint Jeruzsálemben a Kneszet (parlament) épülete előtt álló is, a Titus római diadalívén látható *menóra*-ábrázolást követi. Baloldalt a falon Neuwelt Ármin arcképe (szignó: Weiss H., 1929). — Bánóné Fischer Anni felv., 1994

275. **Hirschler Ignác arcképe.** Csoma Zsigmond & Deáky Zita fényképgyűjteménye. (Lt. sz.: CsZs. 94/2/13.)

276. **Schossberger Sájé Wolf arcképe**, 1868/69. Az Izraelita Egyetemes Gyűlés résztvevőinek tablójáról

277. **Kőrösi (Kőrösy) József arcképe.** In: Vörös Károly, *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig* (1978)

278. „**Kőrösi Józsefnek**”, Kiss József köszöntő verse. In: *Libanon*, 8 (1943), no. 1

279. **Hunyadi téri zsinagóga:** A Haskora (*hazkára*) Egylet imaterme. Belső tér. A jobb oldalon a női üléseket elválasztó rács (*mechica*). Az Egylet héber neve, mint a zsinagóga falán 663 / 1902 őszén elhelyezett emléktábla szövegéből kitetszik: *Hevra mazkir nesámot*, 'a (halottak) lelkéről megemlékező társulat'. Az Egyletben Vázsonyi Vilmos országgyűlési képviselő

271. **Dessewffy utca:** A Bikur Cholim zsinagóga új márvány almemorja, 1935 k. In: *Múlt és Jövő* (1936). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

„dísztag és ügyész” volt. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992

280. **A bőkezű alapítvány-tévő:** Weiss Manfréd és családja. Felesége, Weiss, szül. Wohl Alice, és gyermekeik, jobbról balra: Elza, Marianne, Jenő, Alfonz. Fénykép, 1893 k. Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történelmi Múzeum. In: *Budapesti Negyed*, no. 1 (1993. nyár). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A felvétel dátuma: még csupán néhány évvel azt követően, hogy Weiss Manfréd a Csepelen, 1877 óta fennálló konzerv- és konzervdoboz-gyára után, továbblépve, megalapította az első magyar töltényhüvely- (1889) és tölténygyárat (1892), amelyhez azután rézkohó (1896), fémöntőde, hengermű, acélmű (1911) is csatlakoztak, végeredményben: a csepeli fegyvergyár, egyike a legnagyobbaknak az osztrák-magyar Monarchiában az első világháború idején, a fegyvergyártás teljes vertikumával. S még sok-sok évvel az előtt, hogy bárói címet és nemesi előnevet (csepeli) kapott volna (1918). Zsidó jótékonyági intézményeket támogató alapítványait mind felesége emlékére tette (lásd 478. és 494. kép)

281. **A Zsidó kórház épületei az Aréna út** — Szabolcs utca sarkán, 1896/97. Tervezte: Freund Vilmos, 1888-1889. — Losonci András igazgató-főorvos szívességéből

282. **A Zsidó kórház egyik pavilonja**, 1896/97. — Losonci András igazgató-főorvos szívességéből

283. **Kórterem a Zsidó kórházban**, 1896/97. — Losonci András igazgató-főorvos szívességéből

284. **A Zsidó kórház egykori imaházának kapuja.** Az ajtó fölött a héber felirat is: „Imaház / *Bét ha-keneszet*.” In: *Múlt és Jövő* (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

285. **A Zsidó kórház imaházának belső tere.** In: *Múlt és Jövő* (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

286. **A magyarországi izr. népiskolák tan-
könyve:** Kohányi Sámuel, *Első hangoztató
és olvasókönyv.* A magyar-német-heber ol-
vasókönyvek I. része (Pest: Pesti Izráeli-
ta Magyar Egylet, 1861). — Országos Szé-
chenyi Könyvtár. (Lt. sz.: 302,620.)
287. **A Zsidó leánygimnázium ideiglenes
épülete** (VI., Munkácsy Mihály utca 5–7),
1920 k. In: *Múlt és Jövő* (1923). — Repr.:
Nagy Z. László & Móricz István
288. **Terv a Zsidó leánygimnázium átépíté-
sére.** Valószínű, hogy ezt a tervet keresz-
tezte a hitközségnek az a döntése, hogy a
Szent Domonkos — Abonyi utcai telken
építi fel, a Fiúgimnázium mellett, az ala-
pítványi Leánygimnáziumot is. In: *Múlt
és Jövő* (1923). — Repr.: Nagy Z. László &
Móricz István
289. **Az Izraelita Siketnémák Országos Inté-
zete** az István tér / VII., Bethlen Gábor
téren. Az épületet kerítés veszi körül, előte
villanylámpa oszlopok. Az István út
kockakövekkel van kiköveztve. (A tér ko-
rábbi állapotához lásd 470. kép.) In: *Múlt
és Jövő* (1918). — Repr.: Nagy Z. László &
Móricz István
290. **A Siketnéma Intézet eredeti zsinagó-
gája:** Az egykori belső tér. A *parokhet*-en a
Tóra-korona. (A zsinagóga átalakítás utá-
ni állapotához lásd 471. kép.) In: *Múlt és
Jövő* (1918). — Repr.: Nagy Z. László &
Móricz István
291. **Fochs Antal,** a Siketnéma Intézet alapí-
tója. In: *Múlt és Jövő* (1918). — Repr.: Nagy
Z. László & Móricz István
292. **Az egykori izr. tanoncotthon** (VII.,
Damjanich utca 48) zsinagógája. In: *Múlt
és Jövő* (1927). — Repr.: Nagy Z. László &
Móricz István
293. **Emléklap Moses Montefiore köszön-
tésére** pesti látogatása alkalmából, 1863
(Deutsch Mór könyvnyomdája). A nagybetűs
felirat, elrendezése szerint, hagyományos
héber mikrográfia: a betűsorok a két tör-
vénytábla alakját és az öt-öt parancsolat
helyét rajzolják ki. A felirat szövegéből:
„Móse Montefiore arca: a hűségese követ-
nek, a Teremtő küldöttének képmása. Ne-
ved mint mestered neve: *Móse rabbénu*;
utad mint ősed útja: *Avráhám avinu*. Laká-
sod királyi udvarban van, Anglia sziget-
országában [itt: *cijjim ve-kittim*, lásd Dán.
11,30]. Tekintélyed mint R. Eleázár ben
Arakh (tekintélye), isteni fejedelem, hogy
megtérjenek az elhajlók. (...) Öröm ne-
künk, a pesti községnek, hogy határaink

között fogsz időzni. Közénk jön, hogy lás-
sa testvéreit...” stb. Montefiore útja is,
mint Ábrahámé a Bibliában (Gen. 12,1–6),
ezen az utazáson a Szentföldre vezetett.
Eleázár ben Arakh (2. század), a talmudi
kor tudósa, azt tanította, hogy a legfőbb
erény a jó szív (Pirké avot, 2,9). Magyar
Zsidó Múzeum; Magyar Nemzeti Galéria.
In: *Múlt és Jövő* (1934).

A 19. század utolsó harmadában Mon-
tefiore arcképét Pesten nyomtatta Wel-
lich Lipót könyvnyomdája is

294. **Moses Montefiore levele,** amelyet 99
éves korában írt a Pesti Chevra Kadisá-
nak. Megköszönte, hogy küldötték felke-
resték öt születésnapján. „ (...) Köszönet
és áldás azért, hogy eljötték hozzám,
megtiszteltek kedves látogatásukkal és
megáldottak kilencvenkilencedik szüle-
tésnapom alkalmából, hesván [marhes-
ván] hó nyolcadik napján [1883. novem-
ber 8]. (...)” A levelet láthatóan írni írt,
de az aláírás az aggastyáné, a latinbetűs
mellett a reszketeg-ünnepélyes héber be-
tűk is, amelyekkel a Móse név van írva.
In: *Múlt és Jövő* (1931)
295. **A Zsidó gimnázium főbejárata** Lajta
Béla eredeti tervrajzán, 1913/14. In: *Múlt
és Jövő* (1918). — Repr.: Nagy Z. László &
Móricz István
296. **A Gimnázium Szent Domonkos utcai
homlokzata.** Lajta Béla terve, 1913/14. In:
Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.:
Nagy Z. László & Móricz István
297. **A Szent Domonkos utcai homlokzat**
Hegedűs Ármin & Böhm Henrik kiviteli
tervén, 1928. In: *Tér és Forma* (1931). —
Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
298. **Zsidó gimnázium:** Főbejárat (Szent
Domonkos utca). Lajta Béla eredeti terve
nyomán tervezte: Hegedűs Ármin és
Böhm Henrik. Jól látható a két tégladom-
bormű *menóra* és a kapubéletek díszítése.
Foto: Bánó Ernő. In: Györgyi Dénes,
szerk., *Új magyar építőművészet*, I (Buda-
pest: Budai István, 1935). — Repr.: Nagy
Z. László & Móricz István
299. **Zsidó gimnázium:** Az I. emeleti aula.
Ebből a tərből nyílt a zsinagóga. Tervezte:
Hegedűs Ármin & Böhm Henrik. In: *Tér
és Forma* (1931); *Múlt és Jövő* (1932). —
Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
300. **A Zsidó gimnázium zsinagógája,** 1935
k. Belső tér, a karzatról nézve. Padok a
bima / almemor és a Tóra-szekrény közelé-
ben. A keresztgerendákon, amennyire a

fénykép alapján felismerhető, bibliai idézetek. Az ajtók felől a Tóra-szekrény felé haladva, az „1.” sorban: „...Hallgasd meg a kiáltást és az imádságot, amellyel szolgád a színed előtt imádkozik ma” (I. Kir. k., 8,28 = II. Krón. k., 6,19). A „2.” sorban: „Menjetek be kapuin hálaénekekkel, udvaraiba imádsággal. Dicsérjétek őt, áldjátok nevét” (Zsolt. k., 100,4). A „3.” sorban: „Menjünk színe elé hálaénekekkel, énekszóval (*bi-zemirot*) ujjongjunk neki” (Zsolt. k., 95,2). A „4.” sorban: „Örökkévaló, szeretem lakóhelyed, a Házad, a Helyet (*mákom*), ahol dicsőség (*kávod*) lakik” (Zsolt. k., 26,8). Az „5.” sorban pedig, legbelül, (talán) a *Sema Jiszráél* első mondata. Fénykép, 1935 k.. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 07-15,003.) — Repr.: Márkus András

301. A Zsidó gimnázium zsinagógája. Belső tér, a bejárat felől nézve. Nyilván korábbi felvétel, mint a 300. kép. Középen a *bima* korlátja. Foto: Bánó Ernő. In: *Múlt és Jövő*

302. A Zsidó gimnázium zsinagógája. Belső tér. A felvétel nyilván közvetlenül az építési munkák befejezése után készült: a terem belső berendezése nagyobb részét még hiányzik. In: *Múlt és Jövő*

303. Jótékonyság (cedáka / cedoko). Festett üvegablak a Zsidó gimnázium zsinagógájában. Az egyik héber feliratban: „A jótékonyság megment a haláltól” (Prov. 10,2). Az alsó két sorban az adományozó neve héberül és magyarul: Kaszab Aladár és neje, szül. Weiszkopf Józsa; Kaszab éppen az adományozás évében (1928) a hitközség elnöke volt. In: *Múlt és Jövő* (1932). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

304. A Gimnázium belső udvara. Középen a lépcsőház, közte és a kazánház kéménye között a zsinagóga udvari ablakai. Foto: Bánó Ernő. In: *Múlt és Jövő* (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

305. A lépcsőház, az udvar felől nézve. In: *Tér és Forma* (1931). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

306. A Leánygimnázium bejárata. Az oszlopokon dombormű: Ráhel, Mirjám és Eszter. Nevük is, héber betűkkel. In: *Múlt és Jövő* (1932). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

307. A tornaterem bejárata a Leánygimnázium épületében, az udvarból. A kapu felett tégladombormű: „Júda oroszlánja”. Rákos Manó munkája. In: *Tér és Forma*

(1931). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

308. Tanév végi jutalomkönyvekbe ragasztott cédula a Zsidó gimnázium tanulói számára, 1931. Rajta a Szent Domonkos utcai főbejárat, Lajta Béla terve (296. kép). Abban az évben, ősszel, már készen állt a Gimnázium valamennyi épülete. A jutalmazó *ex libris*-t aláírta: Goldberger Salamon igazgató és Gedő Simon, a magyar nyelv tanára. In: *Évkönyv*, 1979/80.

Gedő Simon (1882–1957) emlékeztét német irodalomtörténeti tanulmányai őrzik, és nagyobb részt kéziratban maradt fordításai, köztük Martin Buber haszid történeteiből

309. Keleties üzletsor (bazar) a Dohány utca — Wesselényi utca saroktelken, ahová a Zsidó Múzeum épülete került. Valamikor az után épült, hogy a Wesselényi utcát nyugati irányban, a Károly körút (Dohány utca) felé meghosszabbították (1897). A jobb oldalon a Dohány utcai zsinagóga mellett álló régi hitközségi (igazgatási) épületnek — a zsinagóga oldal-szárnyának — tűzfala. Baloldalt, a háttérben, a régi iskolaépület (mint a 320. képen), amelynek helyére, s részben az átépítésével, a Goldmark-terem került. In: *Múlt és Jövő* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

310. A hitközség régi igazgatási épülete a Dohány utcai zsinagóga Wesselényi utcai oldalán, eredeti állapotában (1930), még a szárnyépület nagyobb részének lebontása előtt. (Az épület a két külső ablak- és árkádív mélységében került lebontásra.) A főbejárat vaskerítése az épület előtt az egész járdát elfoglalta. In: *Múlt és Jövő* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

311. A Dohány utca — Wesselényi utca sarok beépítése: Tauszig (Taussig) Béla & Róth Miklós pályázati terve. In: *Tér és Forma* (1929). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

312. A Dohány utca — Wesselényi utca sarok beépítése: Komor Marcell & Komor János terve. In: *Tér és Forma* (1929); *Múlt és Jövő* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

313. A Dohány utca — Wesselényi utca sarok beépítése: Jakab Dezső & Sós Aladár terve. (Jelige: „Hit és Haza.”) In: *Tér és Forma* (1929); *Múlt és Jövő* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

314. **Az új épületek a Wesselényi utcában:** Komor Marcell & Komor János terve. (Jobboldalt, a háttérben, a Dohány utcai zsinagóga tornya.) In: *Tér és Forma* (1929); *Múlt és Jövő* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
315. **Az új épületek homlokzata a Wesselényi utcában.** Román Ernő terve. (Jelige: „Hősök emléke.”) In: *Múlt és Jövő* (1929); *Tér és Forma* (1929). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
316. **A Dohány utca — Wesselényi utca sarok beépítése:** Vágó László első terve. In: *Tér és Forma* (1929). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
317. **A Dohány utca — Wesselényi utca sarok beépítése:** Faragó Ferenc & Polacsek György terve. In: *Tér és Forma* (1929). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
318. **A Dohány utcai zsinagóga új alaprajza az átépítés után:** A lebontott épületrész. (Lásd még: 115. kép.) Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek* (1991) nyomán. — Dezső Tamás rajza
319. **A bontásra ítélt szárnyépület belseje.** A földszinti árkádsor a Dohány utca felől. Jobbra, amerről a fény jön, a zsinagóga előudvara; hátul, az üvegajtó mögött, a zsinagóga északi toronyépületének lépcsőháza. In: *Múlt és Jövő* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
320. **„A Dohány utcai zsinagóga hátsó udvara”,** ahová a Hősök temploma került. A Wesselényi utca — Rumbach Sebestyén utca sarka felől nézve. A viskó nagyjából a mai gettó emlékmű előtti téren áll. Baloldalt a régi iskolaépület (mint a 309. képen). In: *Múlt és Jövő* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
321. **A Dohány utca — Wesselényi utca sarok beépítése:** Vágó László beépítési terve, 1929. (Jelige: „5689”; ti. a folyó év a zsidó naptárban.) In: *Múlt és Jövő* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
322. **A Dohány utca — Wesselényi utca sarok beépítése:** A tényleges beépítés. In: *Múlt és Jövő* (1930).
 1: Dohány utcai zsinagóga
 2: Hősök emléktemploma (ma: Hősök temploma)
 3: Kultúrház (ma: Zsidó Múzeum)
 4: Hősök udvara (ma: Emlékkert)
 5: Goldmark-terem stb.
323. **A kultúrház** (ma: Zsidó Múzeum) a Dohány utcai zsinagóga mellett. Vágó László & Faragó Ferenc terve. Az épüle-
- ten az árkád-ívek száma összesen 12 (7 + 5). In: *Egyenlőség* (1930); *Múlt és Jövő* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
324. **A kultúrház** (Zsidó Múzeum) a Dohány utca — Wesselényi utca sarkán. In: *Tér és Forma* (1931). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
325. **Hősök temploma:** Faragó Ferenc & Polacsek György pályázati terve. (Jelige: „Pietas.”) In: *Tér és Forma* (1929)
326. **Hősök temploma:** Faragó Ferenc terve. In: *Múlt és Jövő* (1930); *Tér és Forma* (1931). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
327. **Hősök temploma:** Faragó Ferenc (a *Tér és Forma* cikkében: Faragó & Deli [= Deli Sándor]) terve. (Változat.) In: *Múlt és Jövő* (1930); *Tér és Forma* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
328. **Hősök temploma:** Az árkádsor a Wesselényi utcában. Tervezte: Vágó László & Faragó Ferenc. Foto: Röckel János. In: *Tér és Forma* (1931); Györgyi Dénes, szerk., *Új magyar építőművészet*, I (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
329. **Hősök temploma: Homlokzat.** Tervezte: Vágó László & Faragó Ferenc. [Foto: Röckel János.] In: *Tér és Forma* (1931); Györgyi Dénes, szerk., *Új magyar építőművészet*, I (1935)
330. **Hősök temploma: Bejárati kapu,** az udvari árkádsor felől nézve. Tervezte: Vágó László & Faragó Ferenc. Foto: Röckel János. In: *Tér és Forma* (1931); Györgyi Dénes, szerk., *Új magyar építőművészet*, I (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
331. **Hősök temploma: Bejárati kapu,** a Wesselényi utcai árkádsor alól nézve. Tervezte: Vágó László & Faragó Ferenc. Foto: Röckel János. In: Györgyi Dénes, szerk., *Új magyar építőművészet*, I (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
332. **Hősök temploma: Az árkádos kolonnád** a kert Wesselényi utcai oldalán. Tervezte: Vágó László & Faragó Ferenc. Foto: Röckel János. In: Györgyi Dénes, szerk., *Új magyar építőművészet*, I (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
333. **Emlékfelirat** a Hősök templomában. — Egyed Zoltán felv., 1994
334. **Zsidó Múzeum: Festett üveglablakok** a második teremben. In: *Múlt és Jövő* (1933). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
335. **Mandel Bernát arcképe.** In: *Múlt és Jö-*

- vő (1939). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
336. **Grünwald Fülöp** (Budapest, XIV., Hungária körút 131) arcképes igazolványa a Zsidó Tanácstól, 1944. In: *Kollaboráció vagy kooperáció* (1990)
337. **Goldmark-terem**. Tauszig Béla terve, 1929 k. In: *Egyenlőség* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
338. **Izráel tizenkét törzse**. Terv a Goldmark-terem Wesselényi utcai homlokzatának díszítéséhez. A képek sorrendje már a végleges: a jobb felső sarokban Reubén, mellette Simeon, a jobb alsó sorban alul Lévi, mellette Júda stb. In: *Egyenlőség* (1930). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
339. **Goldmark-terem: A Wesselényi utcai homlokzat**. Izráel tizenkét törzse. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994
340. **Goldmark-terem: A Wesselényi utcai homlokzat**. (Részlet.) A dombormű alsó sora: Ásér, Naftáli, Jozsef, Binjámin. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993
341. **Az első pesti lúah**: „5608 / 608 (= 1848) elul / őszelő / september / Szent Mihály hava) 3 és 609 tisri (/ őszhó / october / Mindszent hava) 3” között. A naptár a polgári év rendjét követi (itt: 1848. szeptember). Feltünteti a hetiszakaszokat, a zsidó, r. kath. és protestáns ünnepeket. Abban az évben, mint látható, az újév, 609 rós ha-sána (tisri 1) időpontja szeptember 28, „csőtörtök” volt. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szököévre*
342. **Sófár az újévi szertartásban**. Ámos Imre, „Sófár.” Az asztalon, amely tulajdonképpen szabályos shtot, a kinyitott könyv jobb oldalán a héber szó: *tekia*; talán — mert hogy öreg betűkkel — az újévi „nagy *tekia*”. Linóleummetszet. Mérete: 34 × 27 cm. [Ünnepek.] Ámos Imre 14 eredeti metszete (1940)
343. **Engesztelőnapon, kora reggel**. Ámos Imre, „Kapporo.” A kakas-„áldozat” (*kappárot / kapporet*) szertartása. Linóleummetszet. Mérete: 34 × 27 cm. [Ünnepek.] Ámos Imre 14 eredeti metszete (1940)
344. **Újhold köszöntés**. Ámos Imre, „Újhold.” Linóleummetszet. Mérete: 34 × 27 cm. [Ünnepek.] Ámos Imre 14 eredeti metszete (1940)
345. **Vasúti indóház a Gyár utcában** (ma: VI., Jókai utca), a Nyugati pályaudvar

elődje (1870 k.). Építette a Magyar Középponti Vasúttársaság (1844). *Budapesti Híradó*, 1845. In: Miklós Imre, *A magyar vasutasság oknyomozó történelme* (A történetírás könyvei, 1) (Vác: Kapisztrán Nyomda, 1937)

346. **Teréz körút**; az előtérben a Schossberger-palota (VI., Teréz körút 1–5, a Király utca és a Teréz körút sarkán), 1890 k. A körúton, a ház előtt a lóvasút kocsija. Tervezte: Schmahl Henrik (1846–1913). In: Vörös Károly, *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig* (1978)

IX. Lipótváros, Új-Lipótváros

347. **A Kirakodó tér** vagy Rak-piac. A háttérben a Pesti Polgári Kereskedelmi Testület székháza (később: Lloyd-palota). Rudolf Alt, „A Kereskedelmi Kar épülete Pesten / Cassino in Pesth”, 1853 k. *Festői megtekintések Budára és Pestre. Malerische Ansichten von Ofen und Pest* (1853 k.). (A sorozatban: no. 5.) Mérete: 18,5 × 26,2 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.4027-Alt színes.) — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

348. **A Lloyd-palota**: Az I. emelet alaprajza. In: Rados Jenő, *Hild József* (1958)

349. **A tervezett lipótvárosi zsinagóga**: Foerk Ernő & Schömer Ferenc pályázati terve. (Jelige: „Alef.”) (I. dj.) In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (1899). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

350. **A tervezett lipótvárosi zsinagóga**: Foerk Ernő & Schömer Ferenc pályázati terve. A földszint alaprajza. In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (1899). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A pályázati kiírás a következő feltételeket határozta meg: „1800-1800 ülőhely a férfiak, illetve a nők számára. Sanctuarium (a szokásos elrendezésben) almennel, [Tóra-] szekrényvel és 18 ülőhellyel, orgonakarzat a Sanctuarium mögött 80 személyes kóruval és külön feljáráttal. Mellékterek: előcsarnok, két várakozóterem az esküvői vendégek számára, két szoba a templomi alkalmazottak számára, egy próbaterem, tágas előterek ruhatarakkal és mellékkeliségekkel, fent pedig egy felügyelő- és két szolgálakás. Lépcsők és feljárók, központi fűtés, szellőzés és elektromos világítás. Költségek: 2 mill., szabad stílusválasztás.”

A pályázatra beérkezett terveket bírálva, Ludwig Hevesi (Hevesi Lajos), a *Pester Lloyd* hasábjain, ugyanarra a következtetésre jutott a zsinagóga-építészet stílusát illetően, mint amit majd Meller Simon tanulmánya az *Évkönyv*-ben megfogalmazott (1900). Hevesi Lajos: „Ne építsünk zsinagógát semmilyen történelmi stílusban, hanem emeljünk modern épületet. A történelmi stílusok a végüket járók... Stb.” (1899. április 7)

351. **A tervezett lipótvárosi zsinagóga:** Bálint Zoltán & Jámor Lajos pályázati terve. (Jelige: „Mózes.”) (II. dj.) In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (1899). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
352. **A tervezett lipótvárosi zsinagóga:** Foerk Ernő & Schömer Ferenc pályázati terve. Az I. emelet alaprajza. In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (1899). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
353. **A tervezett lipótvárosi zsinagóga:** Leitersdorfer (Lajta) Béla pályázati terve. (Jelige: Rajzolt ötszög.) (III. dj.) In: *Egyenlőség* (1899), Melléklet a március 19-iki számhoz; *Építő Ipar* (1899); Vámos Ferenc, Lajta Béla (1970); Gerle János, et al., *A századforduló magyar építészete* (1990). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
354. **A tervezett lipótvárosi zsinagóga:** Pollák Manó pályázati terve. In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (1899)
355. **A tervezett lipótvárosi zsinagóga:** Schickedanz Albert & Herzog Fülöp pályázati terve. Főhomlokzat. (A bírálóbizottság által megvásárlásra javasolva.) In: Gazda Anikó, in: *Magyarországi zsinagógák* (1989); Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga* (1993)
356. **Egy további zsinagóga-terv;** ugyanabban a felfogásban, mint a lipótvárosi zsinagóga
357. **Kaufmann Dávid ex libris-e** a M. Tud. Akadémia könyvtárában. Az A jelzet a kéziratokat jelöli. In: *Évkönyv*, 1979/80
358. **Kaufmann Dávid** a Rabbiképző katedróján. Fénykép, 1895 k. In: *Zsidó Plutarchos*, II (Népszerű zsidó könyvtár, 19) (1925 k.). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
359. **Kaufmann Dávid anyósa**, akinek a Kaufmann-gyűjtemény köszönhető: Gomperz Róza. *A Múlt és Jövő* képaláírásában: „(...) a zsidó női praeparandia [tanítóképző] megalapítója.” In: *Múlt és Jövő* (1917). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

360. **Szárnyas puttók** a Kaufmann-gyűjtemény egyik kéziratában. A korona alatt, a pajzsmezőben felirat: *Sálom lákhem. Al tiráu*, „Béke nektek. Ne féljete.” (József üdvözölte ezekkel a szavakkal a testvéreit, amikor azok visszatértek hozzá a zsákba rejtett pénz megtalálása után; lásd Gen. 43,23. Alkalmas befejezés az Eszter könyvében leírt eseményekhez.) Miniatura egy itáliai Megillában (Eszter k.). 18. század közepe. Mérete: ca. 11 x 18 cm. M. Tud. Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann-gyűjtemény. (Kat. sz.: A. 14.). Megilla, col. XVI (az utolsó hasáb), a szöveg fölött
361. **Misna: A budapesti kézirat** egy oldala, lapszéli korrigáló jegyzetekkel (*hagáhot*). M. Tud. Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann-gyűjtemény. (Kat. sz.: A. 50.). — M. Tud. Akadémia Könyvtára. Mikrofilmtár és Fotolaboratórium, Kolthay Tiborné felv.
362. **Hogyan jutottak el az értékes kéziratok** Budapestre? Kaufmann Dávid kézírásos bejegyzése a *Misné Tóra*-kézirat kötetátlóján. M. Tud. Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann-gyűjtemény. (Kat. sz.: A. 78.) Vol. I, kötetátló. — M. Tud. Akadémia Könyvtára. Mikrofilmtár és Fotolaboratórium, Kolthay Tiborné felv.
363. **Kaufmann Dávid zsolttára az örömről.** Kézírásos bejegyzése a Misna-kézirat kötetátlóján. M. Tud. Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann-gyűjtemény. (Kat. sz.: A. 50.) Vol. I, kötetátló. — M. Tud. Akadémia Könyvtára. Mikrofilmtár és Fotolaboratórium, Kolthay Tiborné felv.
364. **Engel József arcképe** és aláírása. In: Ignaz Reich, *Beth-El*, II (1868); *Múlt és Jövő* (1917)
365. **Stein Aurél arcképe.** Fénykép, 1920 k. Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történelmi Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 25,772.) — Repr.: Jaksity László & Farkas Árpád
366. **Ágai Adolf**, 1862. (Fényképész műtermi felvétel.) In: *Múlt és Jövő* (1916). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István. Ágai polgári neve Rosenzweig Adolf volt, az Ágai, mint a Porzó stb. is, írói álneve volt
367. **Ágai Adolf arcképe**, 1875 k. Foto: Kozmata Ferenc. Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történelmi Múzeum. In:

Múlt és Jövő (1912). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

368. **Joseph Pulitzer arcképe**, 1887. In: *The Curio* (1887); *The New Encyclopaedia Britannica*, 9 (1974/1985)

369. **A Palatinus-házak** egyike a Rudolf téren, a Duna felől nézve (ma: XIII., Jászai Mari tér 5–6 — Újpesti rakpart 1–3). Postai képes levelezőlap, 1920 k. In: Kollin Ferenc & Sediánszky János, *Budapesti üdvözet / Grüsse aus dem alten Budapest* (1988). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

370. **A Csáky utcai zsinagóga** belső tere. Az átalakítást tervezte: Baumhorn Lipót & Somogyi György. *A bima* a tér közepén. In: *Múlt és Jövő* (1936). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

371. **Nemzeti Sportuszoda**. Hajós Alfréd terve, 1928 k. In: *Tér és Forma* (1929). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

372. **Nemzeti Sportuszoda**. Tervezte: Hajós Alfréd. In: Györgyi Dénes, szerk., *Új magyar építőművészet*, II (Budapest: Budai István, 1938). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

X. A Külső-Józsefváros

373. **VIII., Nagy fuvaros utca 4**: Az imaterem mennyezete a lámpával. — Lábass Endre felv., 1991

374. **Nagy fuvaros utca 3/B**: Az épületben egykor orthodox zsinagóga volt. — Lábass Endre felv., 1991

375. **Az egykori orthodox zsinagóga bejárata** a függőfolyosóról (Nagy fuvaros utca 3/B). — Lábass Endre felv., 1991

376. **PÁSZKA MACÓ**. Egykor vegyesbolt a VIII., Auróra utca — Bérkocsis utca sarkán. — Lábass Endre felv., 1991

377. **Ahol a szombati sólet sült**: Egykor pékség volt a Nagy fuvaros utca 27-ben (Nagy fuvaros utca — József utca sarok). — Lábass Endre felv., 1991

378. **Autójavító a kóseráj helyén** (VIII., Dankó utca 28): Az egykori vágoda telke. — Lábass Endre felv., 1991

379. **Vásártéri zsidópiac**, 1920 k. (VIII., Tisza Kálmán / Köztársaság tér). A tér keleti oldala, észak-északkelet felé nézve. Jobboldalt a háttérben a Toloncház épületei. Budapesti Történelmi Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: A/45.) — Perczel Anna szívességéből

380. **Jámbor öreg férfiak**, kabátban, kapótában

381. **„Csertkovo sül”** (Teleki tér 22). A felirat az imaszoba főfalán: „Izráel őrzője! Órizd meg Izráel maradékát, hogy ne pusztuljon el Izráel.” Foto: Háborné Takách Ágnes. In: Gazda Anikó, in: *Magyarországi zsinagógák* (1989). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

382. **A Józsefvárosi pályaudvar**. „A pest–losonci vaspálya pályaudvara s indóháza Pesten”, Zombory Gusztáv (1835–1872) rajza után ismeretlen művész metszete, 1865. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. 61.32.) — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

383. **Teleki téri piac**, 1946. (Nyugat felé nézve.) Az előtérben a VIII., Népszínház utca úttestje; a háttérben álló házak (jobbról balra): VIII., Teleki tér 1 (Teleki tér — Erdélyi utca sarok) – 5. A „Gyarmatárúk” cégtábla helyén ma: „Élelmiszer”; a „Patika” cégtábla helyén: „Gyógynövény.” Fénykép. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest Gyűjtemény. (Lt. sz.: 1116/29.) — Perczel Anna szívességéből

384. **Boltok, műhelyek, ócskások** (VIII., Teleki tér 15–19). A cégtáblákon: „Strausz bőr áruház / kereskedés, cipészkelek”; „Fa és szén”; „1 kg. edény 1 [forint (?)]”; „Krausz S. Zsigmond férfiruha szabóság.” Stb. Az úttesten stráfkocsi, vegyes háztartási lim-lommal megrakva. Fénykép. Budapesti Történelmi Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 19,020.) — Repr.: Márkus András

385. **Tömeg a Teleki téri bódék előtt**. Baloldalt a Kerepesi / Fiumei út, illetve a temetőkert; a jobb oldalon az árusítóhelyek. Fénykép, 1946. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest Gyűjtemény. — Perczel Anna szívességéből

386. **Bor, sör, pálinka**. Velekey Károly korcsmáros italmérése (Teleki tér 12). Alapított: 1896. Foto: Erdélyi Mór. Budapesti Történelmi Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. — Perczel Anna szívességéből

XI. A pesti hitközség szomszédai

387. **A királyi vár alatt** épül a zsinagóga: Az Öntőház utcai zsinagóga felállványozott épülete. In: Miklós Imre, *A magyar vasutasok oknyomozó történelme* (1937).

A zsinagóga romjairól, a második világháború után, a bontást megelőző hóna-

pokból (1945/46) is fennmaradt néhány fénykép a Magyar Zsidó Múzeumban. Foto: Blahos; Mérete: 9 x 14 cm. (Lt. sz.: Foto-70.53-55.)

388. **Öntőház utcai zsinagóga:** Homlokzat. Knabe Ignác beadványi terve: „*Plan über den neu zuerbauenden israelitischen Cultus-Tempel in Ofen* (Budapest, I., Öntőház utca 5–7), 1865.” Homlokzat. Budapest Főváros Levéltára. (Lt. sz.: BMT 403/XV.302-403.) — Repr.: Pechan Gáborné
389. **Öntőház utcai zsinagóga:** Metszet. Knabe Ignác beadványi terve, 1865. Budapest Főváros Levéltára. (Lt. sz.: BMT 403/XV.302-403.) — Repr.: Pechan Gáborné
390. **A új lakai zsinagóga** (II., Zsigmond utca 49) alaprajza. In: Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek* (1991).
1: Az eredeti zsinagóga-épület
2: A zsinagóga a köréje épült hitközségi és lakóházzal
391. **A tervezett új budai zsinagóga** épület-tömbje. Lajta Béla pályázati terve, 1912. (I. díj.) In: *Múlt és Jövő* (1912); Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
392. **A tervezett új budai zsinagóga.** Löffler Sándor & Löffler Béla pályázati terve, 1912. (III. díj.) In: *Építő Ipar* (1912); *Múlt és Jövő* (1912); Gerle János, et al., *A századforduló magyar építészete* (1990). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
393. **Kelenföldi zsinagóga** (XI., Bocskai út 37). Az épület, közvetlenül elkészülte után, még kerítés nélkül. Lépcsős főbejárata a Zsombolyai utca felől. Tervezte: Novák Ede & Hamburger István, 1936. In: *Múlt és Jövő* (1936). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
394. **Kelenföldi zsinagóga:** Előtér az I. emeleten, a zsinagóga termék bejárata előtt. Tervezte: Novák Ede & Hamburger István. In: *Múlt és Jövő* (1936). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
395. **Kelenföldi zsinagóga:** Alaprajz. A zsinagóga-terem és a hitközség igazgatási helyiségei az I. emeleten. In: Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek* (1991)
396. **A kelenföldi zsinagóga** belső tere. A főfalon, a Tóra-szekrény és a *dukhan* nagyméretű falfülkéje fölött, a héber felirat idézet a *Kedussa*, illetve Jes. 6,3 szövegéből: „Áldott, áldott, áldott az Örökkévaló (JHWH *cevaot*), dicsősége megtölti az egész földet.” A *bima* — elvben az orthodox

konzervatív hagyomány számára is elfogadható módon — a terem közepén. In: *Múlt és Jövő* (1936); Katona József, *A 90 éves Dohány-utcai templom* (1949). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

397. **Kelenföldi zsinagóga:** A Tóra-szekrény és a szószék. Tervezte: Novák Ede & Hamburger István. In: *Múlt és Jövő* (1936). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
A zsinagóga szószékéről a *Múlt és Jövő* utóbb még egy másik, közelebb fényképet is közölt (1939)
398. **Kelenföldi zsinagóga:** A *parokhet* a Tóra-szekrény előtt. A *parokhetés* a *mappa* hímzett feliratai szerint a „templom”-ot Schwarcz Samu körzeti elnök alapította. A Tóra-szekrény fölött a törvénytábla (*sené lúhot*). A késő-zecsessziós orientalizáló díszítés (datolyapálma) egységes stílusban tudja tartani az épület és a berendezés minden részletét. In: *Múlt és Jövő* (1939). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
399. **A budai Chevra Kadisa** kórháza (XII., Maros utca 16). — Losonci András igazgató-főorvos szívességéből
400. **A tervezett budai orthodox zsinagóga:** Kozma Lajos terve. Alaprajz. (Lásd még: XI:3. kép.) In: Naményi Ernő, *Templom és iskola* (1929)
401. **Lőwy Izsák arcképe.** In: Ignaz Reich, *Beth-El*, I (1868)
402. **Venetianer Lajos arcképe.** In: *Múlt és Jövő* (1915)
-
- XII. Pest, 1944, gettó
403. **Pap Károly, Batséba.** A könyv cím- és előzéklapja (a dráma előadására vonatkozó adatokkal)
404. **Beregi Oszkár.** Foto: Angelo Photos. Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történeti Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 67,741 ad 1390/1955.) — Repr.: Jaksity László & Farkas Árpád
405. **Stern Samu arcképe.** In: *Kollaboráció vagy kooperáció* (1990)
406. **Pesti utca, 1944.** In: Israel Gutman, Ed., *Encyclopedia of the Holocaust* (New York: McMillan, etc., 1990)
- 407–408. „**Harmincöt mázsás kőkeretek...**”, 1944. június 15: A budafoki Első Magyar Kartonlemezgyárban vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály ünnepélyesen megkezdte a zsidó írók könyveinek bezúzását. Részlet a zúzómalom előtt mondott beszédéből: „Amikor a március 19-i ese-

mények bekövetkeztek, első kötele-
 gemnek tartottam, hogy a mérgező zsidó
 betűt kiküszöböljem a magyar irodalom-
 ból. Én vállaltam a könyvégető liberális
 oldalról annyiszor elítélt és barbárnak mi-
 nősített szerepét, mert ezt az irodalmat ki
 kell tépni a magyar szellemi életből." Új-
 ság szalagcíme a riport fölött: „Harminc-
 öt mázsás kőkereknek megkezdtek félmil-
 lió zsidókönyv [így!] őrlését." Magyar
 Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történe-
 ti Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 16,142.)
 — Repr.: Jaksity László & Farkas Árpád

409. **A Va'ada pesti munkatársai** (balról
 jobbra): Révész Perec, Brand Hansi,
 Kasztner Rezső, Komoly Ottó, Goldbart
 Cvi. In: *Kollaboráció vagy kooperáció* (1990)

410. **Komoly Ottó fiatalkori arcképe.** In:
 Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt* (1986)

411. **Plakátok és plakát-olvasók**, 1944. júni-
 us. A plakátot a budapesti polgármester
 rendelete zsidók ingóságainak leltározá-
 sáról (június 6). Magyar Nemzeti Múze-
 um. Legújabbkori Történeti Múzeum,
 Fényképtár. (Lt. sz.: 9014/A-2413.) —
 Repr.: Jaksity László & Farkas Árpád

412. **Költözés a csillagos házakba**, 1944. júni-
 us: Hatályba lépett az 1610/1944 M. E.
 sz. rendelet. Magyar Nemzeti Múzeum.
 Legújabbkori Történeti Múzeum, Fény-
 képtár. (Lt. sz.: 54,475; 77,224.) — Repr.:
 Jaksity László & Farkas Árpád

413. **Egy csillagos ház a főváros szívében:**
 V., Kossuth Lajos tér 18. Magyar Nemzeti
 Múzeum. Legújabbkori Történeti Múze-
 um, Fényképtár. (Lt. sz.: 77,216.) — Repr.:
 Jaksity László & Farkas Árpád

414. **Nők menete**, feltartott kezekkel, a VII.,
 Wesselényi utca 58–60 előtt; télikabá-
 tosan, jóllehet napos időben. Fénykép,
 1944. október vége — november. Látható-
 an a városból *kifelé* hajtják a foglyokat, a
 Rottenbiller utca felé, bizonyára az óbu-
 dai téglagyárhoz vezető útvonalak va-
 lamelyikén. A félköríves kapuzat: Wesse-
 lényi utca 58; a kép jobb szélén, a kéteme-
 lés ház helyén ma a Nemzeti Színház je-
 lenlegi épületének hátsó frontja. In: Szita
 Szabolcs, *Halálérőd* (1989)

415. **Razzia a Teleki téren**, 1944. október 16.
 A jobb oldalon két férfi magyar katoná-
 sapkában (egyenruhában?). In: Szita Sza-
 bolcs, *Halálérőd* (1989)

416. **Sárga csillaggal, télikabátban**, 1944.
 október — november. In: Szita Szabolcs,
Halálérőd (1989)

417. **Batyukkal, csomagokkal a Kerepesi
 úton**, a temető mellett, 1944. november. A
 sűrű, láthatóan hajsolt menetoszlop a
 Keleti pályaudvar felé tart: nyilván a Mar-
 git-híd és a bécsi országút irányában. In:
 Randolph L. Braham, *A magyar Holocaust*,
 II (1988)
418. **Charles Lutz**, 1945. Egy brit követségi
 épület romjainál, Werbőczy utca 1 (ma:
 Országos Műemlékvédelmi Hivatal, I.,
 Táncsics Mihály utca 1). In: Szita Szabolcs,
Halálérőd (1989)
419. **Angelo Rotta**, 1937 (a budapesti r.
 kath. eucharisztikus kongresszus idején).
 Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori
 Történeti Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.:
 41,318.) — Repr.: Jaksity László & Farkas
 Árpád
420. **Sztehlo Gábor, karján gyermekekkel**,
 1945. Magyar Nemzeti Múzeum. Leg-
 újabbkori Történeti Múzeum, Fényképtár.
 (Lt. sz.: 58,951.) — Repr.: Jaksity László &
 Farkas Árpád
421. **Raoul Wallenberg** budapesti gépjár-
 művezetői igazolványa. In: *Heti Világgaz-
 daság* (1994)
422. **Raoul Wallenberg** az irodájában; a fa-
 linaptár dátuma szerint: 1944. november
 26-án. Magyar Nemzeti Múzeum. Leg-
 újabbkori Történeti Múzeum, Fényképtár.
 (Lt. sz.: 77,100; 92,352.) — Repr.: Jaksity
 László & Farkas Árpád
423. **„Svéd” védettek a Szent István kör-
 úton**, 1944. december; a menet a gettó fe-
 lé halad. Magyar Nemzeti Múzeum.
 Legújabbkori Történeti Múzeum, Fény-
 képtár. (Lt. sz.: 16,162.) — Repr.: Jaksity
 László & Farkas Árpád
424. **Az Üvegház homlokzata.** Tervezte:
 Kozma Lajos, 1935. Foto: Seidner Zoltán.
 In: Györgyi Dénes, szerk., *Új magyar építő-
 művészet*, I (1935). — Repr.: Nagy Z. László
 & Móricz István
425. **Üvegház: Alaprajz.** Felülről lefelé:
 Földszint; I. emelet; II. emelet. In: Beke
 László & Varga Zsuzsa, *Kozma Lajos* (Bu-
 dapest: Akadémiai Kiadó, 1968)
426. **Üvegház: Folyosórészlet az I. emele-
 ten.** Az ajtó mögött a falon és padlóburko-
 laton, fehér betűkkel, a W. Gy. (= Weiss
 Gyula) monogram. Foto: Seidner Zoltán.
 In: Györgyi Dénes, szerk., *Új magyar építő-
 művészet*, I (1935)
427. **Üvegház: A lépcsőház I. emeleti for-
 dulója, kilátással az udvarra.** Foto:
 Seidner Zoltán. In: Györgyi Dénes, szerk.,

- Új magyar építőművészet, I (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
428. **Sorbaállítás az Üvegház előtt**, 1944 nyarán. A kapukon a Nemzetközi Vöröskereszt jelvénye. Az autó mellett magyar katonai egyenruhás férfi. Foto: Charles Lutz (!). In: Szita Szabolcs, *Halálérőd* (1989)
429. **Sorbaállítás az Üvegház előtt**, 1944 nyarán. Fénykép. Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történelmi Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 45,698.) In: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (1948); Randolph L. Brahm, *A magyar Holocaust*, II (1988). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
430. **A pesti gettó hivatalos térképe**. Alul, baloldalt, a hatágú csillag a Dohány utcai zsinagógát jelzi. In: Randolph L. Brahm, *A magyar Holocaust*, II (1988)
431. **Groszmann Zsigmond arcképe**. (Papi talárban.) In: Katona József, *A 90 éves Dohány-utcai templom* (1949). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
432. **Waldemar Langlet arcképe**. In: Szita Szabolcs, *Halálérőd* (1989)
433. **A Radetzky-laktanya** (I., Bem József tér 3): 1944 őszén nyilaskeresztes központ, a Halálfejes légió székhelye. Postai képes levelezőlap. In: Kollin Ferenc & Sediánszky János, *Budapesti üdvözet / Grüsse aus dem alten Budapest* (1988). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
434. **„Népkönyha a Páva utcában”**, Zádor István rajza, 1946. In: *Zádor István 32 litográfiája* (1946), no. 27. Mérete: 24.6 x 31.5 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: 78.73.) — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
435. **„Szenes Anikó» leányotthon”**, Zádor István rajza, 1946. A falon Szenes Anikó egyenruhás képe. A foglalkozás talán cionista kiképzés (*hakhsára*) lehetett. In: *Zádor István 32 litográfiája* (1946), no. 8. Mérete: 24.6 x 31.5 cm. (Részlet.) Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: 78.54.) — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

XIII. Zsidó temetők

436. **A Pesti Chevra Kadisa** adománygyűjtő perselye. Alakja szerint szabályos (rabbi-) síremlék. Tetején, mindkét oldalon, a halál eseményei: a haldokló ágya, virrasztás a földre fektetett holttest mellett, mosdatás; a bevésített jelenetek a persely elülső oldalán, ez alakját tekintve kifelé néző „sírő”,

- a temetéssel folytatódna: a lenvászonzba göngyölt, saroglyára fektetett tetemet négy férfi viszi vállon a sírhoz. Trébelt ezüst, vésett. Felirata: „Készült a város tekintélyes szent közséje Chevra Kadisa jótékonyági pénztárának (*kuppat ha-cedáka*) (költség)én, a meghatalmazott (*alluf*) Móse Leib (...) úr és Joszéf (...) előjárók (*gabbaj*), s Ajzik (...) és Avráam Pollák (Pollack) (?) helyettes előjárók (*untergabbaj*) (megrendelésé)re. A pesti (*Peszt*) szent község. (...) «A jótékonyág megment a haláltól» (Prov. 10,2). Eljön a mi Fölkentünk (*másiah*) gyorsan. «Véget vet a halálnak örökre» (Jes. 25,8).” Az első idézet (Prov. 10,2) szövegében megjelölt betűk számjegy-értéke: 563 (= 1803). Pesti hitelesítőjegy (1803); Trautzl Tamás mesterjegye. Magassága: 15.5 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.485.) Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
437. **A pesti Chevra Kadisa** tagfelvételi dísztermének egyik asztala, 1913 k. Rajta síralakú ezüst persely (ugyanaz, mint a 436. képen), Tóra-díszek (köztük több *rimmonim*), gyertyatartók és serlegek (az egyik serleg ugyanaz, mint a 438. képen). In: *Múlt és Jövő* (1913)
438. **Talpas „szőlőfőpohár”** vagy serleg a pesti Chevra Kadisa egykori gyűjteményéből. Trébelt ezüst, részben aranyozva, 17. század eleje. Felirata: „Jámbor adományul a Pesti Chevra Kadisának Leib Pollák, 596 a kis időszámítás szerint (= 1836).” Nürnbergi hitelesítőjegy; Georg Müller mesterjegye. Magassága: 35 cm, átmérője: 7.7 cm, 9 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.132.) Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
439. **Sírlátogatás**
440. **Családi sírjel** a Csörsz utcai temetőben. A középső sírkövön a dombormű a papi áldás kéztartása. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993
441. **A Csörsz utcai orthodox temető**. Középen a *derekh kohanim*. — Frankl Aliona felv., 1992
442. **Reich Jákob Koppel** (/ Kopl [*<*Jákob]) arcképe. Foto: Kertész Sándor. In: *Múlt és Jövő* (1929). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

443. **Reich rabbi sírja** a Csörsz utcai temetőben. Feliratából: „Itt nyugszik (szó szerint: rejtőzik) (*po támun*) urunk, tanítónk, rabbink, a szent rabbi, *gáon*, híres személyiség (*mefurszam*) az egész zsidó diaszporában (*tefucot Jiszráél*), a Tóra fejedelme, tudósok atyja, hitszónokok (*darsán*) feje, mesterünk és tanítónk, Jákob Koppel Reich, igaz és szent emlékezetén legyen áldás, tanítómesterünk, R. Jehezkiél fia, igaz és szent emlékezetén legyen áldás, a szent R. Kopl Harif [Jákob Altenkustadt] unokája, igaz és szent emlékezetén legyen áldás, mesterünk, R. Jiszráél Róe veje, igaz és szent emlékezetén legyen áldás. Életének ideje kilencvenkét év volt. Ezekből hetven éven át hirdette a Tórát, s 39 évet a helyi orthodox hívők gyülekezete (*édát jeréim ortodokszim*) élén töltött Budapest városában (*ír ha-bira Budapest*). Hírnévre emelkedett az egész világon. (...) Kiválóságát megbecsülte a király is, érdemeiért kítüntette a királyi tanácsos címmel.” Stb. — Frankl Aliona felv., 1994

444. **XII., Városmajor utca 64–66** (Városmajor utca — Gaál József út sarak): Az orthodox hitközség egykori kórház- és ambulatóriuma, később más néven is, főorvosáról: Bíró Dániel (-féle) kórház. In: *Múlt és Jövő* (1926). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

445. **XII., Alma utca 2** (Városmajor utca — Alma utca sarak): Az orthodox hitközség Szeretetháza. Tervezte: Grünwald Miksa. In: *Múlt és Jövő* (1937). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

446. **A Salgótarjáni utcai temető** kapubejárata, kívülről, az utca felől nézve. Tervezte: Lajta Béla, 1908. — Frankl Aliona felv., 1994

447. **Salgótarjáni utcai temető: Az egykori ravatalozó.** Tervezte: Lajta Béla, 1908. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Az épület oldalfalánál látható, betonnal fedett, földbe süllyesztett sírok mellett ma kerítés húzódik, s ennek a kerítésnek a bejárat felől nézve jobb oldalán van a Rabbiképző- és előjárósági sor, a sírok előtt rendre a ravatalozó (szertartási épület) felé néző sírkövekkel

448. **Salgótarjáni utcai temető: Kő kandeláber** a ravatalozó előtt. (Mai állapotához lásd XIII:16. kép.) Tervezte: Lajta Béla, 1908. In: *Múlt és Jövő* (1911). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

449. **Salgótarjáni utcai temető: Az egykori ravatalozó** kijárata, a temető felől nézve. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

450. **Salgótarjáni utcai temető: Érckapu** a ravatalozó épületén. Tervezte: Lajta Béla, 1908. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

451. **Salgótarjáni utcai temető: Menóra** mint kandeláber a ravatalozóban. Tervezte: Lajta Béla, 1908. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

452. **Kozma utcai temető:** A ravatalozó főbejárata. Tervezte: Freund Vilmos, 1891. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

453. **Emlékmécses.** — Frankl Aliona felv., 1992

454. **Lajta Béla, Árkádsírok terve,** 1903. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

XIV. Zsidó élet ma Budapesten

455. **A „Lauder Javne” Zsidó Közösségi Iskola** új épületének pályázati terve (Sugár Péter, Karácsony Tamás, Szerényi Győző, 1993). In: *Szombat* (1993), no. 2

456. **Móse Kunitzer arcképe.** In: Ignaz Reich, *Beth-El*, I (1868)

457. **Tóra-dísz (*rimmon*)** az egykori pesti szefárdi hitközség tulajdonából. Feliratok a felső és az alsó peremen: „Cvi Hers, Dávid fia, «Őrizze őt a teremtője», 362 a kis időszámítás szerint (= 1602).” „A szefárdiak szent községe, *Peszt*.” Trébelt vörösréz, vésett díszítéssel. A két *rimmon* gömbje forrasztva. Magassága: 34 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.386.) Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary* (1983), no. 153. Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Cvi Hers ben Dávid, aki a Tóra-dísz a pesti szefárdi szent községnek ajándékozta, németes nevet viselt (Hirsch)

458. **Holder József kézírata:** Madách Imre, „Az ember tragédiája”, a jiddis fordítás egy lapja. Xerox másolat. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék könyvtára

459. **Kindli és flódni** a Fröhlich-cukrárszda kínálatából. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

460. **Etrog-befőtt.** Egy recept Venetianer Lajosné szakácskönyvéből. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum. — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
461. **Venetianer Lajosné** szakácskönyve: *A befőttekről.* Gyümölcs, főzelék és saláta épen való eltarthatása. Édes és sós sütemények. Kipróbált tapasztalatok után írta: Dr. — — (Újpest & Budapest: Ritter Nyomda, é. n.). Címlap. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum. — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

XV. Láthatatlan zsidó Budapest

462. **A volt Pénzügyminisztérium** („Pénzügyi m. kir. ministerium”) (I., Szentháromság tér 6). Tervezte: toronyi Fellner Sándor, 1904. Postai képes levelezőlap. In: Kollin Ferenc & Sediánszky János, *Budapesti üdvözlét / Grüsse aus dem alten Budapest* (1988). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
463. **Községi Felső Kereskedelmi Iskola:** (VIII., Vas utca 11). Lajta Béla, Homlokzati terv, 1909. In: Gerle János, *et al.*, *A századforduló magyar építészete* (1990)
464. **Leitersdorfer és Fia üzletház** (V., Szervita tér 5). Tervezte: Lajta Béla, 1912. Az épület I. emeletén egy penzió működött. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
465. **A Rózsavölgyi és Tsa. Zeneműbolt** bejárata a Leitersdorfer és Fia üzletházban (V., Szervita tér 5). Tervezte: Lajta Béla, 1912. Az ajtó fölött stilizált osztrák és magyar címer, alatta felirat: „Cs. és kir. udvari (...) kereskedők.” A cégtábla felirata: „Rózsavölgyi és Társa. Zeneművek, könyvek, színházjeggy, zongorák.” In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
466. **Lajta Béla mintázta növényi** (gránátalma / tulipán) **díszítmény** a Zsidó gimnázium homlokzatán. Felirata: „Lajta Béla tanulmánya. Kartársi kegyelettel HA [= Hegedűs Ármin].” In: *Múlt és Jövő* (1932). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
467. **Lajta Béla, Díszletterv** a „Sába királynője” előadásához, 1914/15. A két szárnyas emberalakban (*szeraf* vagy *kerub*) Lajta az európai művészeti hagyományból átvett motívumot az akkor új elő-ázsiai régészeti leletek ábrázolásmódjához közelítette. Aszínpadi tér két oldalán *menóra* jellegű gyertyatartók. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla*

(1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

468. **Az egykori Nemzeti Szalon** főhomlokzata (V., Erzsébet tér). Tervezte: Vágó József & Vágó László, 1906. Postai képes levelezőlap, 1910 k. In: Kollin Ferenc & Sediánszky János, *Budapesti üdvözlét / Grüsse aus dem alten Budapest* (1988). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
469. **A volt kőbányai zsinagóga** belső tere; átépítve, 1991. Jelenleg az Emberbarát Alapítvány ökumenikus keresztény temploma az evangéliumi pünkösdi egyház kezelésében. A „Tóra-szekrény” fölött a héber és magyar felirat a *Sema Jisráél* második mondata (Deut. 6,5). — Frankl Aliona felv., 1993.

A zsinagógóban a Tóra-szekrény fölött eredetileg a következő héber felirat volt: „Légy az Áron tanítványai közül való: békészerető, békére törekvő, aki szereti az embereket és közel viszi őket a Tórához” (Pirké avot, 1,12)

470. **Az Izraelita Siketnémák Országos Intézetének** egykori épülete a Bethlen Gábor téren. Tervezte: Freund Vilmos, 1877; a zsinagóga átalakítását tervezte: Baumhorn Lipót & Somogyi György, 1931; a második világháború után az épületet helyreállította: Hajós Alfréd. (Lásd még: 289. kép.) Fénykép, 1900 k. Mérete: 6 × 9 cm. Budapesti Történelmi Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 22,696.) — Repr.: Márkus András
471. **A Bethlen téri zsinagóga** belső tere, 1931. (Az eredeti állapothoz lásd 290. kép.) In: *Múlt és Jövő* (1936); Katona József, *A 90 éves Dohány-utcai templom* (1949). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István
472. **A régi zsidó temető** a Lehel utca — Aréna úton. Pörge Gergely ceruzarajza, 1908. Mérete: 25,9 × 34 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.9025.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994.
- A rajz mintha a 474. kép nyomán készült volna
473. **Lajta Béla, Emlékoszlop** a Kozma utcai temetőben a régi („Váci úti, utóbb Lehel utcai”) izraelita temetőből ide áthelyezett hamvak fölött, 1912. A sztélén felül szomorúfűz (mint fordított *menóra* stilizálva); oldalán tulipánmintás díszítés. Felirata: „1912. Az 1808. év óta fennállott, 1874. évben megtelt és 1910. évben hatósági rendelkezés folytán végleg megszűnt régi Vá-

ci úti, utóbb Lehel utcai izraelita temetőben a Pesti Chevra Kadisa által exhumált és kegyeletes módon itt újból elföldelt halottak földi maradványainak közös nyugvóhelye. Áldás legyen e hamvakon." Foto: „Ifj. Weinwurm [Antal (?)] & Társa (VI., Ó utca 6).” In: Lajta, *Magyar Iparművészet*, 1914. — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

474. Sírkövek a régi pesti zsidó temetőben (Lehel utca). Az itt látható újabb sírok elrendezése nagyjából a hagyomány szerint: a kő a sír előtt áll, a héber felirat a külső oldalon. Fénykép, [1908 k.]. In: *Múlt és Jövő* (1911)

475. Sírkövek a régi pesti zsidó temetőben (Lehel utca). A háttérben baloldalt már látszik az Aréna / XIII., Dózsa György úti zsinagóga főhomlokzata. Fénykép, [1908 k.]. Mérete: 21 × 27 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 183.) — Repr.: Márkus András.

A sírok és a zsinagóga helyzetéből megállapítható, hogy ebben a temetőben a legtöbb sírt nagyjából a hagyományos kelet — nyugati tájolás szerint helyezték el (azaz a halott feje a nyugati oldalon, a sírkő a halott fejénél, a héber felirat a sírkő kifelé néző, nyugati oldalán)

476. „Sírkövek a régi pesti zsidó temetőben” (Lehel utca). Pörge Gergely ceruzarajza, 1908. Mérete: 26 × 34.8 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.9060.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

477. Sírkövek a régi pesti zsidó temetőben (Lehel utca). Az előtérben régies sírok, amelyeken csak sírkő van. Fénykép, [1908 k.]. Mérete: 21 × 27 cm. Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 185.) In: *Múlt és Jövő* (1911) — Repr.: Márkus András

478. „csepeli Weiss Alice szobra a Pesti Chevra Kadisa Szeretetkórházában.” A szobor valószínűleg a Szeretet(kór)ház (XIV., Amerikai út 57) előcsarnokában állt (lásd 494. kép); a Szeretetkórház női osztályának kapuját, amely fölött a Weiss Alice neve olvasható, lásd 494. kép. Valószínűleg egy hasonló szobor állt a Gyermekágyas Otthon főlépcsőjének félemeleti szoborfülkéjében is. (Weiss Alice fényképét lásd 280. kép.) In: *Múlt és Jövő* (1928). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

479. „A Kaszab Aladár és Józsa Poliklinika”, [1925]. Rajz (szignó): Román. Az épü-

let (XIII., Vágány utca 2) ma az Orvostovábbképző / Haynal Imre Egészségtudományi Egyetem ambuláns rendelőintézete; tervezte: Román Ernő & Román Miklós, 1925. In: *Múlt és Jövő* (1925). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

480. Az egykori zsinagóga a Leányotthon és menhely régi épületében (XIV., Hungária körút 149); jelenleg — átépítve — a Közlekedésrendészet kultúrterme. In: *Múlt és Jövő* (1926). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

481. A Pesti Izr. Nőegylet Leányotthon- és Leánymenhelye (XIV., Hungária körút 149). Tervezte: Stärk Izidor, 1926. Foto: Erdélyi Mór. In: *Múlt és Jövő* (1926)

482. Aggok háza: Bejárat, az eredeti héber felirattal. In: *Múlt és Jövő* (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

483. A Chevra Kadisa Aggok háza (XIV., Hungária körút 167, a fényképen látható házszámok szerint: 167–169). Tervezte: Freund Vilmos, 1891–1893. Foto: Bánó Ernő. In: *Múlt és Jövő* (1928). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

484. Aggok háza: Az egykori zsinagóga. In: *Múlt és Jövő* (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

485. „A Vakok Tanintézete”, Lajta Béla terve, 1905. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

486. Vakok Tanintézete (XIV., Mexikói út 60): Főbejárat. Tervezte: Lajta Béla, 1905–1908. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

487. Vakok Tanintézete: Öntöttvas menóra mint folyosó díszítmény. Tervezte: Lajta Béla. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

488. Vakok Tanintézete: Oldalkapu, bejárat az épület tornaterméhez. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A ma tornateremként használt helyiség külön bejárata és a kapu hangsúlyos díszítése (*menóra*) azt jelzik, hogy ennek a helyiségnek eredetileg talán valami más rendeltetése is volt. Díszteremnek mindenképpen használták. Dávid Ferenc, szemben a jelen könyv főszerzőjében megfogalmazott véleménnyel, s az *Egyenlőség* egykorú riportja alapján, nem tartja elképzelhetőnek, hogy a helyiség valaha is zsinagóga lett volna. Ezt a következte-

tését alátámaszthatja az Intézet alapítójának azon rendelkezése, hogy a növendékek között fele-fele arányban legyenek zsidó és nem zsidó gyermekek. Ugyanakkor elképzelhetetlen az is, hogy az Intézet felállítása idején a bentlakó zsidó gyermekek számára ne teremteték volna meg a lehetőséget az együttes szertartási imádkozáshoz. Lehetséges, hogy a növendékek számára az imádkozás a tornateremben volt, ezért a hangsúlyosan zsinagógaszerű díszítés, anélkül, hogy maga a helyiség valójában zsinagóga lett volna. A bentlakó növendékek, akik vakok voltak, önmagukban nem is képezhettek *minján-t*.

489. **Vakok Tanintézete: Öntöttvas menóra** mint tartóoszlop az épület tornatermének kapuja előtt. (Helyzetéhez lásd 488. kép.) In: *Múlt és Jövő* (1911). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

490. **A Pesti Chevra Kadisa Szeretetháza** (XIV., Amerikai út 57). Tervezte: Lajta Béla. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

491. **Telcs Ede Mózes-szobra** (1911) a Szeretetház homlokzatán. In: *Múlt és Jövő* (1911). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

492. **Szeretetház: Faldíszítés az északnyugati kapu mellett, a bal oldalon.** Faragott kő. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A Szeretetház egykori zsinagógáját bizonyosan ezen a díszes oldalkapun át lehetett megközelíteni

493. **A Szeretetház előcsarnoka.** (Eredeti állapot, az építkezési feliratokkal.) A jobb oldalfalon, jellegzetesen Lajta nagybetűivel: „A Pesti Chevra Kadisa Szeretetházának építését 1908 tavaszán kezdték meg, és 1911 tavaszán fejezték be. Az építkezés idejében a Szent Egylet élén a következő elöljáróság állott. Stb.” A lépcső mellett talán csepeli Weiss Alice mellszobra (478. kép). Foto: Bánó Ernő. In: *Múlt és Jövő* (1928). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

494. **Szeretetház: Oldalkapu** (az épület délkeleti oldalán). A csepeli Weiss Alice nevét viselő női osztály kapubejárata. A kapu fölötti feliratot az újabb átalakítások során kivették. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

495. **A Szeretetház egykori zsinagógája.**

Tervezte: Lajta Béla. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A zsinagógáról a *Múlt és Jövő* (1928) több más kép is közölt

496. **A Pesti Chevra Kadisa Vakok Otthona** (XIV., Amerikai út 55), 1914. (Lásd még: 498. kép, közeli felvétel.) In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

497. **Vakok Otthona: Belső (hátsó) udvar** (XIV., Laky Adolf utca 42). In: *Múlt és Jövő* (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Az épület eredetileg hátsó (jelenleg: utcai) frontja, több átépítés után, már éppen csak emlékeztet az eredeti állapotra. A felső szint oszlopos, fedett tornáca helyén tető van, a bejárati lépcsőt elbontották, a kapu helyére ablak került, az egykori udvarban a kert területét aszfalt borítja; a belső udvarból igazi hátsó bejárat lett. Amióta az épület a Zsidó kórház szerves része (1994), itt folyik a napi rakodás, teherszállítás

498. **Vakok Otthona: Főhomlokzat** (az Amerikai út és a Szeretetház felé). (Közeli felvétel; lásd még: 496. kép.) In: *Múlt és Jövő* (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Az átalakítások időközben valamelyest megváltoztatták az épület homlokzatát. Nincsen meg a lépcső, a kapu helyett csak ablak van, nem maradtak meg a feliratok, kivéve a volt kapu fölött álló évszámot (1914) és a kis hatágú csillagot. A kert helyén a Zsidó kórház kiszolgáló építményei állnak

499. **A Pesti Chevra Kadisa Menedékháza** (XIV., Amerikai út 53): Utcai homlokzat (az Amerikai út felé). In: *Múlt és Jövő* (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A Menedékház épülete eredetileg alighanem T vagy L alakú épület volt, az Amerikai úti szárnyra merőlegesen épült udvari szárnyal. A bejárat az udvari szárnyból nyílt. A második világháború utáni átépítés erősen megváltoztatta az épület Amerikai úti homlokzatának jellegét. Nem maradtak meg rajta a feliratok sem. Egyedül az ablakok rendje emlékeztet az épület eredeti arculatára

500. **Menedékház: Udvari homlokzat** (a Szeretetház felé). In: *Múlt és Jövő* (1935). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Átépítések, új épületrészek teljesen megváltoztatták a Menedékház udvari homlokzatát is. Az eredeti főbejárat, az udvari szárnynak a Szeretétházra néző oldalán, megszűnt. A jelenlegi Zsidó kórház bejárata a jelen képen látható épületrész tülso oldalán van. A kép jobb oldalán látható

sarokrizalithoz az újonnan épült szárny csatlakozik, ez foglalja el az eredeti udvar nagyobb részét, az átellenes oldalon kiszolgáló épületek állnak, az udvar, de maga a tér is, nyom nélkül eltűnt. A homlokzat feliratait csak oldalról lehet látni — a jobb oldali épületrész ablakaiból, féloldalasan.

Képmellékletek

Első kötet

I. Várhegy

I.1. „Mátyás és Beatrix menyegzői bévönulása Budára 1476-ban.” Tervezte és kőre rajzolta Vízkelety Béla, 1864. Vízkelety Béla (1825–1864) lithográfiján, mely a kor „egyik legvonzóbb illusztratív jellegű történeti grafikája” (Gerszi Teréz), bal oldalon a zsidók zászlóval, Tóra-tekerccsel és a tízparancsolat kettős kőtáblájával várják a királyi párt. (A Tóra a kettős tekercs helyett csak egy tekercsen. A tízparancsolat számai a keresztény ábrázolásokban megszokott elrendezés szerint a bal oldali táblán kezdődnek.) Mindannyiuk fején csíkos imaköpeny vagy imakendő (*talit*). Csoportjukat Mendel Jákob prefektus vezeti (lovon, imakendőben, kezében hosszú, egyenes kard). A témát nyilván Bonfini adta, a feldolgozás jelzi, hogy a zsidóság a 19. század közepén erőteljesen kereste a lehetőségeket a magyar történelmi hagyományokhoz való kapcsolódásra. A jelenet helyszíne valahol a mai Tabánban lehet. Lithográfia; nyomta: Pest: Rohn [Alajos] & Grund [Vilmos], 1864. Mérete: 38.5 × 56 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. 1628.) Gerszi Teréz, *A magyar kőrajzolás története* (1960), 92. old., 212. old., *sub* Vízkelety, no. 9, és 94. kép. Fekete-fehér fényképmásolata a Magyar Zsidó Múzeumban. — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

I.2. A Középkori Zsidó Imaház (az egykori „kis” zsinagóga) belső tere. A héber feliratokhoz lásd még: 31. kép. — Frankl Aliona felv., 1993

I.3. Zsidó férfi viselete Erdélyben, 17. század. Az öltözék erősen törökös jellegű. Az erdélyi zsidók, akiket Bethlen

Gábor telepített be a török uralom alatt álló területekről, nagyjából spanyolországi eredetű szefárdiak voltak; kiváltságlevelük (1623) kikötése szerint nem viselhetek keresztény ruházatot, s így nyilván a törökországi szefárdi zsidók hagyományai szerint öltözködtek évtizedek múltán is. (Prémes sapka, bugyogó, papucs, kaftán, illetve arany pénzérmékből fűzött, balkáni jellegű nyaklánc a női viseletben.) Hasonló lehetett legalább a budai szefárdi zsidók viselete is. Angliai viselet-album rajza. *The True & Exact Dresses & Fashions of All the Nations in Transylvania*. London, British Library, Manuscript Collections, Add. MSS 5257, no. 49: „A Jew Merchant.” Ismeretlen angliai (?) művész munkája, 1700 k., Erdélyben, a 17. század végén készült minta alapján. In: Galavics Géza, Jankovics József & R. Várkonyi Ágnes, *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990). Csoma Zsigmond & Deáky Zita fényképgyűjteménye. (Lt. sz.: CsZs. 9/1.)

I.4. Kard, héber felirattal, és hüvelye, 17. század. Egykor gr. Andrássy Manó gyűjteményében, a VIII. Esterházy utca 42 — Múzeum utca 13 alatti Andrássy–Almásy-palotában (ma: VIII., Esterházy utca 2); ma: Magyar Zsidó Múzeum. Hossza: 84 cm, a penge szélessége: 3 cm, görbülete ca. 17°. (Lt. sz.: Ipm.-64.1110.) Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary* (1983), no. 148. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

I.5. Zsidó nő viselete Erdélyben, 17. század. *The True & Exact Dresses & Fashions of All the Nations in Transylvania*. London, British Library, &c., no. 50: „A Jew's Wife.” In: Jankovics József, Galavics Géza & R. Várkonyi Ágnes, *Régi erdélyi viseletek*

(1990). Csoma Zsigmond & Deáky Zita fényképgyűjteménye. (Lt. sz.: CsZs. 9/2.)

I:6. A **héber felirat** a kard pengéjén. Magyar Zsidó Múzeum. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

I:7-8. **Esküvői gyűrű**. Felirata (az egyik szó a „sátor” vagy „háztető” jobb oldalán, a másik a balon): „*Mázél tov.*” Átmérője: ca. 3 cm, vastagsága: ca. 1.7 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori régészeti osztály. (Lt. sz.: 9/1861.) Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary* (1983), no. 147. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

I:9. **Sára úrnő sírfelirata**, 416 (= 1656). Magassága: 59 cm, szélessége: 51.5 cm. Budapesti Történeti Múzeum: Középkori Zsidó Imaház. (Lt. sz.: 114.) In: Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary* (1983), no. 78. — Repr.: Bánóné Fischer Anni

I:10. **Freudel úrnő sírfelirata**, 432 (= 1672). Magassága: 163 cm, szélessége: 67 cm. Budapesti Történeti Múzeum: Középkori Zsidó Imaház. (Lt. sz.: 120.) In: Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary* (1983), no. 87. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

II. Óbuda

II:1. **Óbuda: Városterkép**. *Buda és Pest térképe*, 1831. (Részlet.) A Duna jobbpartján, a községtől délre, az utolsó beépített telek talán az óbudai zsinagóga. Blaschnek Sámuel után Fruhwirth E. K. & Torsch Leó. Méret (az egész térkép): 61.5 × 90.5 cm. Gerszi Teréz, *A magyar kőrajzolás története* (1960), 139. old., *sub* Fruhwirth, no. 2. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.3419.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

II:2. **„Az izraeliták temploma Ó-Budán / Der Israelitische Tempel in Altofen.”** Gr. Vasquez Károly, *Buda és Pest térképe*. Buda és Pest szabad királyi városainak tájleírása. Készült 1837. Megjelent 1838. II. lap: Franz Weiss színes keretképe (a bal alsó sarokban). Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.1383.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

Egyik újabb munkájában Gál Éva levéltári kutatások alapján értékes új adatokat közölt az óbudai zsidó község és a zsinagóga korai történetéhez. A zsidókat alighanem gr. Zichy Péter telepítette le a köz-

ségben (1710 k.): később, egy saját kezű feljegyzésében, az Óbuda föllendítésében szerzett érdemei között felsorolta azt is, hogy „sidókat szállítottam rá.” Az első zsidóbíró Óbudán a (Pilis-) Vörösvárról beköltöző Marcus Mandel volt. Az 1727. évi összeírás szerint az Óbudán élő 24 zsidó család külön tanítót tartott (ez nyilván *melamméd* volt, s mint majd a 18. század végén a II. József rendeletére felállított iskola tanítóival kapcsolatos nehézségekből kiderül, nyilván világi képzettség nélkül), valamint volt sakterük is. Ekkoriban már állt az imaház, melynek építésére Zichy Péter özvegye, Bercsényi Zsuzsanna adott engedélyt. Az özvegy és az elhunyt férj korábbi házasságából származó fiú közötti örökösödési viszály kihatott a zsidó község életére is. Ez a fiú, gr. Zichy Ferenc, abban az időben történetesen a nagyváradi r. kath. püspökség kanonoka, meg akarta szerezni magának Óbudát. Emberei rátörttek a „sidók oskolájá”-ra, és a támadásban részt venni kényszerítettek óbudai lakosokat is. Utóbb a királyi tábla vizsgálatot folytatott az ügyben; a tanúkihallgatás jegyzőkönyve több részlettel szolgál. „Fejzsékkal és vas horgokkal rontották azon oskolát. (...) Valami ott tanálkozott, mind szabad prédára bocsátották. (...) Ki mit kapott, szabadon elvitték.” „Hirsi névű sidót azon oskolában a katonák puskával jól megdöfölték.” Az „oskola” (értsd: imaház, *shul*) lerombolásánál jelen volt Lakits óbudai plébános is, neki ezután távoznia kellett a községből. Bercsényi Zsuzsanna továbbra is fenntartotta — szerződésben is megerősítette (1732) — a földesúri védelmet a zsidó község fölött. Halála után fia s örököse, gr. Zichy Miklós, majd ennek halála után az özvegy, Berényi Erzsébet hasonló módon fenntartották az óbudai zsidók jogviszonyát, s nem volt érdemleges változás e téren a község kincstári kezelésbe kerülése után sem. Az óbudai zsinagóga a jogbiztonságról is tanúskodik. A fentiekhez lásd Gál Éva, „Óbuda 1541–1848”, in: *Tanulmányok Óbuda történetéből*, III (Budapest: Budapest Főváros III. kerületének Önkormányzata, 1990)

II:3. **Az óbudai zsinagóga belső tere**: Az eredeti épületrész, kelet (a Tóra-szekrény) felől nézve. A női karzat előtt sűrű rács (*mehica*). A *bima* a belső tér közepe táján. In: Horler Miklós, *et al.*, *Budapest műemlékei*, II (1962). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

II:4. Óbudai zsinagóga: A bima / almemor. In: Horler Miklós, et al., *Budapest műemlékei*, II (1962). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

II:5. Óbuda: A régi „izr. temető” (= pálvölgyi zsidó temető) helye Pálvölgy — Mátyás-hegy — Zöldmál háromszögében. (A temetőről fennmaradt fényképeket lásd 66–67. kép.) *Budapest székes-főváros és környékének térképe* (Eggenberger-féle könyvkereskedés: Hoffmann & Vastagh, 1909). (Részlet.) — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

II:6. Tóra-szekrény függőnye (parokhet) az óbudai zsinagógából, 1772. Zöld selyembársony, zöld selyem- és fémfonalas, feszített domborúhímzéssel. A Boskovitz család adománya. A koronát tartó orozslánok fölötti betűk: K”T, *keter Tóra*, ‘a Tóra koronája’. Mérete: 242 × 164 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.1475.) — Frankl Aliona felv., 1994

III. Király utca

Pest régi-régi zsidónegyede

III:1. Óbuda, Újlak, Buda és Pest. Vasquez Károly, *Buda és Pest térképe* (1838), I. lap: A térkép részlete a hajóhíddal. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.1382.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

III:2. Tímárműhely. Ismeretlen művész munkája, 19. század első fele. Színezett lithográfia. Mérete: 7.5 × 8.9 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: 297/1950. Gr. V/1/2-90.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

III:3. A Károly-kaszárnya és az Orczy-ház környéke. Homolka József, *Budapest fő- és székváros legújabb térképe* (1882, újabb kiadás: Budapest: Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1896). (Részlet.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994.

Ezen a térképen van a lebontott Orczy-ház egyetlen ismert alaprajza. A térkép feltünteteti a Rumbach utcai és a Dohány utcai zsinagógákat is, valamint a Fiúárva-ház Holló utcai épületét. Távolabb, a VIII., Röck Szilárd utca — Bérkocsi utca sarkán, látszik a Rabbiképző. Az itt adott részleten már nincs rajta, de a térkép a Király utcában feltünteteti a Vakok intézetét; ez, természetesen, az izr. Vakok Intézete (lásd 199. kép). Stb.

VII., Kazinczy utca 52: Az e cínnél felüntetett „Zion” bizonyára valamilyen egyesület volt, talán a valamivel később már más cím szerint nyilvántartott „Zion Jótékonyági Egyesület” (?); a Homolka-térkép megjelenésének éve kissé korai dátum ahhoz, hogy a Kazinczy utcai „Zion” a hasonló nevű osztrák zsidó egyesületnek (*Zion: Verband der österreichischen Vereine für Colonisation Palästinas und Syriens*) legyen a filiáléja. (A „Zion” 1892-ben alakult meg)

III:4. Templomszolga (sammás / samesz), kezében az imára hívó fa templomi kopogtató („Schulklopfer”). Nyugat-magyarországi zsidó viselet, 1808. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.629.) Scheiber Sándor, *Folklor és tárgytörténet*, III (1984); Csoma Zsigmond & Deáky Zita fényképgyűjteménye. (Lt. sz.: CsZs. 13/2.)

III:5. Theresienstadt / Terézváros: Háztömbök és kertek a Kerepesi út és Király utca között, a később Erzsébetvárosnak nevezett negyedben. Vasquez Károly, *Buda és Pest térképe* (1838), I. lap. (Részlet.) A felvételt kivágása az eredetihez képest 90 °-kal jobbra elfordítva, s ezért itt a részlet tájolása megváltozott: a Terézváros a „K. K. Invaliden Haus”- / Károly-kaszárnyától valójában kelet-északkeletre esik (itt: tőle balra).

A Király utca környékének utcanevei (a térkép írásmódja szerint): *Land Strasse* (Országút / Károly körút), *Tabaks-Gasse* (Dohány utca: a térképen különösen jól látszik a rövid utca átvágás, rövidítő útvonal jellege), *Pfeiffer-Gasse* (Sípos / Síp utca), *Kreutz-Gasse* (Nagy kereszt / Kazinczy utca), *Nussbaum-Gasse* (Diófa / Nagy diófa utca), *Sommer-Gasse* (Nyár utca), *Kleine-Feld-Gasse* (Csányi utca és Klauzál utca), *Akazien-Gasse* (Akácfa utca), *Gärtner-Gasse* (Kertész utca), *Valero Gasse* (Kürt utca), *Rumbach-Gasse* (Rumbach Sebestyén utca), *Schwarz-Adler-Gasse* (Holló utca), illetve *Kerepescher-Gasse* (Rákóczi út), *Felber-Gasse* (ma: a Dohány utca külső része), *Drey Trommel Gasse* (Három dob / Dob utca), *Königs-Gasse* (Király utca). Stb. Nagyjából a régi-új zsidónegyed. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.1382.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

III:6. Az izraeliták temploma Pesten. „*Die Tempel der Israeliten in Pesth*”, Strohmayer Antal József, 1833. A képen az Orczy-

háiban lévő „Kórtemplom” belső tere, a nyugati (hátsó) fal felől nézve. A keleti oldalon a Tóra-szekrény; ez fölött a héber felirat mint a *sivviti*-táblákon (Zsolt. k., 16,8). Az alaprajzi különbségektől eltekintve, a belső tér számos eleme, mindenképp a Tóra-szekrény és a fölötté lévő felirat, erősen emlékeztet a bécsi *Stadttempel* vagy *Chorschul* (Seitenstetengasse) megfelelő részleteire. Színezett lithográfia. Mérete: 19,3 × 25 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (MTKCs. T.5301.-Budapest, enterieur-ök.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

III:7. „Wodianer Sámuel háza / *Das Samuel Wodianer'sche Haus*.” Vasquez Károly, *Buda és Pest térképe* (1838), III. lap: Franz Weiss színes keretképe (jobbaldalt). Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.1384.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

III:8. „Wodianer Rudolf háza a Duna mellett / *Das Rudolph Wodianer'sche Haus an der Donau*.” Vasquez Károly, *Buda és Pest térképe* (1838), IV. lap: Franz Weiss színes keretképe (jobbaldalt). Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.1385.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

III:9. „Valero J. A. selyemgyára a Király útszában / *J. A. Valero's Seidenfabrick in der Königsgasse*.” Vasquez Károly, *Buda és Pest térképe* (1838), III. lap: Franz Weiss színes keretképe (baloldalt). Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.1384.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

III:10. A Wodianer család címere, 1844. A címer látszólag üres késő-barokk dekorativitása mögött nemcsak a Wodianerek dohány- és egyéb kereskedelmi szerepére utaló elemek vannak: hajó (a délvidéki dohány szállítása), komlófűrt, de határozottan zsidó motívumok is: kakas (*tarnegol*), lévita tál és kancsó (?), hatágú csillag. A különben szokványos címer-oroszlán is illeszkedik ezekhez a motívumokhoz. Magyar Országos Levéltár. A „Liber regius” alapján. (DL 97.652 sz.) — Frankl Aliona felv., 1994

IV. A pesti zsidó háromszög

IV:1. A papi áldás (*birkat kohanim*) kéztartása. Festett üvegablak a Rabbiképző Intézet zsinagógájában. — Frankl Aliona felv., 1994

IV:2. A Dohány utcai zsinagóga, 1860 k. A zsinagóga mellett álló házak földszintjén már láthatóan üzletek ajtajai, de az összkép sokkal rendezettebb, mint később, a fényképfelvételeken (lásd 118. és 133. kép). Színes lithográfia. Mérete: 34 × 43 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.5289.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

IV:3. Téglaszínek és minták a Dohány utcai zsinagóga külső falán, restaurálás közben, 1994. — Egyed Zoltán felv., 1994

IV:4. A tervrajz a Dohány utcai zsinagóga Tóra-szekrényének függönyén. Mind a Tóra-szekrényt, mind pedig a függönnyt (*parokhet*) Feszl Frigyes tervezte. A függönnyön az épület homlokzata az eredeti tervrajz (120. kép) szerint. — Egyed Zoltán felv., 1994.

A felvételen megfigyelhető, hogy a tatarozási munkák idején a Tóra-szekrény előtt védelemül egy hatalmas műanyag lapot feszítettek ki

IV:5. A Tóra-szekrény a Dohány utcai zsinagógában. Tervezte: Feszl Frigyes. — Frankl Aliona felv., 1994

IV:6. Az örökmécses (*nér tamid*) a Dohány utcai zsinagógában. Tervezte: Feszl Frigyes. — Egyed Zoltán felv., 1994

IV:7. Tóra-tekercesk, felöltöztetve, a Dohány utcai zsinagóga nyitott Tóra-szekrényében. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992

IV:8. Festett üvegablak a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában. — Frankl Aliona felv., 1994

IV:9. Tartópillér a Rumbach utcai zsinagógában. (A női karzat öntöttvas oszlopa.) (A műemléki helyreállítás után.) — Frankl Aliona felv., 1994

IV:10. Falminta a Rumbach utcai zsinagógában. (Részlet.) (A műemléki helyreállítás után.) — Frankl Aliona felv., 1993

V. Erzsébetváros

V:1. Eljegyzési tányér. Felirata (ismétlődő): „*Mázel top*”, illetve mint a *hiipe* tartóvázának felirata. Porcelán. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.786.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

V:2. Fűszertartó (*beszámim*) a szombat-búcsúztató szertartáshoz (*havdála*). Kétemeletes torony, I. emeletén nyitható ajtó, er-

kélllyel, II. emeletén kétszárnyú ablakok. (Szerepéhez a szombat-búcsúztató szertartásban lásd 231. kép.) Ezüstfiligrán munka. Óbuda (?), 18. század vége. Magassága: 32 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.71.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

V:3. A kenyértészta egy darabjának elkülönítése (*micot halla*). Az asszonyok három vallási kötelessége közül a második (Num. 15,20). A ritus jelkép: utalás a hajdani templomi áldozatra. Miniatura, pergamen könyvben, 18. század. A lapok mérete: 8 × 10.5 cm; a miniaturáé: 4 × 3.5 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: 64.626.) *Széder birkat ha-mazon*. Polna, 511 (= 1751), p. 17, verso. In: *Seder birkat ha-mazon* (1991)

V:4. Purim a zsinagógában: Hámán nevének említésekor dobogás, sípolás. A női karzaton még hangszerekkel is zajroganak. Miniatura egy itáliai Megillában (Eszter k.). 18. század közepe. Mérete: ca. 5 × 15 cm. M. Tud. Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann-gyűjtemény. (Kat. sz.: A. 14.) Előzék, col. I, a hasáb alján

V:5. Purim: Ajándékok küldése (*misloah manot*), a két személy láthatóan egymásnak viszi az ennalóval megrakott tálat, láthatóan mindketten *sietve*. Miniatura egy itáliai Megillában (Eszter k.). 18. század közepe. Mérete: ca. 5 × 15 cm. M. Tud. Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann-gyűjtemény. (Kat. sz.: A. 14.) Megilla, col. XV, a hasáb alján

V:6. Dróse, erkölcsi intelmekkel. Miniatura egy itáliai Megillában (Eszter k.). 18. század közepe. Mérete: ca. 5 × 15 cm. M. Tud. Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann-gyűjtemény. (Kat. sz.: A. 14.) Megilla, col. XVI, a hasáb alján

V:7. A szertartás vezetője kezét mos a széder kezdete előtt. Baloldalt az idős férfi karosszékekben ül, ez szolgál *heszebet* gyanánt. Széder-tál. (Részlet az V:8. képből)

V:8. Széder-tál. A tányér peremén a héber szavak a szertartás egymást követő mozzanatait jelzik. (Kezdetük fent.) Kézi festésű porcelán, Herend, 19. század közepe. Átmérője: 36 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.425.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

V:9. A széder-esti szertartás és vacsora. A mennyezeten *Judenstern* jellegű olajlámpa. Széder-tál. Kézi festésű porcelán, Herend, 19. század közepe. Átmérője: 23 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-

64.426.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994.

A *Judenstern*, 'zsidó csillag' néven ismert lámpák technikai sajátossága az, hogy aránylag nagy fogyasztás mellett is elegendő olaj fért el a tartályukban, és szombaton, ünnepeken egész este folyamatosan, utántöltés nélkül égetni lehetett őket. Nevüket hat-, esetleg nyolc- vagy tizenkét ágú csillag alakjukról kapták. A *Judenstern* egy elterjedt középkori lámpatípus változata volt; a zsidó háztartásokban megmaradt, s újabb változatai is kialakultak, még azután is, hogy egyébként már kiszorult a használatból

VI. Józsefváros

VI:1. Az Országos Rabbiképző Intézet és az egykori Izr. Tanítóképző Intézet (ma: „Anna Frank”) épülete, a Gutenberg tér felől. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

VI:2. A „keleti” fal az Országos Rabbiképző Intézet zsinagógájában. — Frankl Aliona felv., 1993.

A Tóra-szekrény két oldalán két nagy márványtáblán „az Intézet jövevői”-nek neve, hosszú felsorolásban, köztük: Bacher Vilmos, Bloch Mózes, (óbecsei) Freund József, Goldziher Ignác, Goldzieher Izsák, Gomperz Zsigmond (Gomperz Róza férje), Hirschler Ignác, Wahrmann Mór, Wahrmann Sándor

VI:3. Festett üvegablak a Rabbiképző zsinagógájában. A motívumok: égőáldozati oltár, menóra, sófár. (Az ablak felső részén át az iskolaépület udvari falaira látni.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

VI:4. A nagyelődő katedrálja a Rabbiképzőben. (Az 1993. évi átalakítás után.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

VI:5. A Magyar Zsidó Levéltár egykori igazgatói szobája az Országos Rabbiképző Intézetben. A falon és a könyvvállvány előtt *parokhet*. A Levéltár iratanyagát és kis műzeumi gyűjteményét Scheiber Sándor intenciói szerint Landesman György gyűjtötte össze és gondozta. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992

VII. Terézváros

VII:1. A Terézváros térképe. Vasquez Károly, *Buda és Pest térképe* (1838), IV. lap.

(Részlet.) A térképről leolvasható, hogy a Király utcától (*Königs-Gasse*) északra elterülő városrész, sorrendben: a *Zwey-Mohren-Gasse* (Két szerecsen utca), a későbbi Sugár / Andrassy út első szakaszának nyomvonalát kijelölő *Elbogen-Gasse* (Könyök utca) (amely egészen a Gyár utcáig terjedt), a *Rettig-Gasse* (Retek utca / Révay utca), *Lazarus-Gasse* (Lázár utca) stb. beépítése ebben az időben — a Sugár út megnyitásakor eszközölt bontások előtt — homogén jellegű. A térképen a Király utca — Rumbach utca — Három dob utca (*Drey-Trommel-Gasse*) — Országút (*Land-Strasse*) közötti térség fölött ez az elnevezés áll: *Synagogen*, 'zsinagógák.' Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.1385.) — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

VII.2. **A Párisi Nagy Áruház** belső tere, 1910 k. Színes postai levelezőlap. Mérete: 9 × 13,9 cm. Magyar Nemzeti Múzeum,

Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. 61.16.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

VII.3. **VI., Andrassy út 23: Wahrmann-palota.** Lépcsőház. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

VII.4. **Wahrmann-palota: Kovácsolt vasorkolat** a lépcsőházban. (Részlet.) Sárkányok. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

VII.5. **Wahrmann-palota: Maratott üvegablak** a lépcsőházban. (Részlet.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

VII.6. **A Dessewffy utcai zsinagóga** udvara. Jobboldalt a zsinagóga bejárata, baloldalt feljárt a női karzathoz. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

A hátsó fülön: **Hősök temploma.** A bejárati kapu lépcsője, az udvar felől nézve, építkezési munkálatok közben, 1993. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv.

Második kötet

VIII. A Pesti Izr. Hitközség

VIII.1. **Ki a nagyobb úr: a király vagy a rasekol?** Herman Lipót színes krétarajza zsidó közmondásra. Mérete: 12,5 × 13 cm. In: Herman Lipót, *Jár-ke, mint zsidóban a fájdalom* (1988)

VIII.2. **„Ullmann [Mózes / Móric / Mór] új háza a dunaparti kirakó révnél.”** (A ház helyén, a Vigyázó Ferenc utca és Zrínyi utca között, V., Roosevelt tér 7–8, ma: irodaház.) Vasquez Károly, *Buda és Pest térképe* (1838), I. lap: Franz Weiss színes keretképe (a felső sorban). Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. T.1382.) — Nagy Z. László & Móricz István felv., 1994

VIII.3. **A Hunyadi téri zsinagóga** belső tere: Tóra-olvasó asztal, Tóra-szekrény. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992

VIII.4. **Cionista jelvények.** Felül: Hatágú csillag; felirata: *Cijjon*, „Cion.” Alul: Kör alakú jelvény; felirata: (A felső félkörben): „Néped, Izrael, egyetlen a földön.” (Az alsó félkörben): „Egy a Tóra, egy a törvény (*mispát*).” A betűk fölötti pont évszámot jelöl: 672 (= 1912). Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára. Jelvény-

gyűjtemény. (Lt. sz.: Dávid-csillag: 56/931-6; kör alakú jelvény: 65/939-3.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

VIII.5. **„Zion” likőrös üveg címkéje.** A héber felirat: „Dicsérvétek őt és áldjátok a nevét. Mert az ize (*taamo*) (?) jó.” Az első mondat zoltáridézet (Zsolt. k., 100,4). (A névmás a Bibliában, természetesen; az Istenre vonatkozik, itt pedig — profanizálva — az italra.) Az utolsó szó a címkén tulajdonképpen: *taamor*, *tét* és *alef* betűkkel, de ez nem értelmezhető; *taamo*, a *tét*, *ajin* és *mém* betűkkel ('íz'), értelmes volna. A szó végén a *rés* fölösleges. *Non liquet*. Egy bizonyos: a furcsa kis felirat játékosan azt a látszatot akarja kelteni, hogy bibliai vagy talmudi idézet; a héber szavak alatt németül: „*Siehe* IV. 5 (?)” S valóban, a zoltár-idézet után szereplő kifejezés is emlékeztet az Éden-kert gyümölcszeinek leírására (Gen. 2,9). üzleti célra felhasznált hagyomány. A búsongó férfi, italozgatva, Cion miatt kesereg, magyaros korcsmai testtartásban. Címke a Bloch Salamon cég likőrös üvegén. Mérete: 16 × 7 cm. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum. Kiállítva az „...és hol a vidék zsidósága?...” című időszaki kiállít-

táson, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1994. Csoma Zsigmond & Deáky Zita fényképgyűjteménye. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

VIII:6. A Zsidó Múzeum kiállítása: Tórafüggöny (*parokhet*), 1826. Mérete: 236 × 164 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: 64.1463.) — Frankl Aliona felv., 1994

VIII:7. Tóra-szekrény a Hősök templomában. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

VIII:8. Házassági szerződés (*ketubba*) a Zsidó Múzeum kiállításán. Verona, 5441 (= 1680/81). A keretben az állatöv jegyei. Magassága: 72 cm, szélessége: 52.5 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.1250.) — Frankl Aliona felv., 1994

VIII:9. Hősök temploma: Lanterna. — Egyed Zoltán felv., 1994

VIII:10. Hősök temploma: Emlékfelirat a hátsó falon (a bejárat fölött). — Egyed Zoltán felv., 1994

X. A Külső-Józsefváros

X:1. VIII., Népszínház utca 22. Sörös palota, a Polgári Serfözde bérháza. Ebben a házban lakott élete vége felé Kiss József. — Lábass Endre felv., 1991

X:2. Kiss József egykori lakásánál: Emeleti falrészlet az udvaron. Foto: Gink Károly, in: Hatvany Lajos, szerk., *Beszélt házak és tájak*. A magyar irodalom emlékhelyei (Budapest: Officina Nova, 1989). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

X:3. A Nagy fuvaros utcai zsinagóga belső tere: A *bina* / *almemor*, kelet (a Tóra-szekrény) felől nézve. Az imatábla elülső oldalához lásd X:4. kép. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

X:4. Nagy fuvaros utcai zsinagóga: Imatábla a Tóra-olvasó asztal előtt. A háttérben a Tóra-szekrény. — Lábass Endre felv., 1991.

Az imatábla szövege a Tóra-olvasás, minden *alija* előtt és után, mondandó imák: „Áldjátok az Örökkévalót (J), aki megáld. Áldott az Örökkévaló, aki megáld, örökkön örökké. Áldott vagy, Örökkévaló, a mi Istenünk, a világ királya, Te, aki minket választott minden nép közül, és nekünk adta a Tóráját. Áldott vagy, Örökkévaló, aki a Tóráat adta.” Stb.

X:5. Nagy fuvaros utcai zsinagóga: Tóra-szekrény az imateremben. Felirata: „A Nap keltétől nyugtáig dicsértetik az Örökkévaló [középen, nagybetűvel: JHWH]

neve” (Zsolt. k., 113,3). — Lábass Endre felv., 1991

X:6. Nagy fuvaros utcai zsinagóga: *Parokhet*. (Részlet.) A Tóra koronája (*keter Tóra*). — Lábass Endre felv., 1991

X:7. VIII., Fecske utca 14: Kék-fehér üvegablak a lépcsőházban. — Lábass Endre felv., 1991

X:8. VIII., Dobozi utca 7–9: Az épület udvari szárnyában egykor orthodox imaszoba volt. — Lábass Endre felv., 1991

XI. A pesti hitközség szomszédai

XI:1. Heller Bernát. In: Scheiber Sándor, *Folklor és tárgytörténet*, I (1977). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

XI:2. Részjegy (értsd: kötvény), melyet a budai izr. hitközség templomépítés céljából bocsátott ki (1907), 100 koronás címletekben, összesen 100 000 korona értékben. A jelen részjegy sorszáma: 93. A nyomtatvány bal oldalán egy zsinagóga-épület képe (amely némi hasonlóságot mutat az 1860-ban felavatott frankfurti zsinagógával, mégis bizonyára inkább fantáziarajz). A kép fölött felirat: „És készítsenek számomra szentélyt, hogy közöttük lakjam” (Ex. 25,8). Mérete: 22.5 × 32 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára. Értékpapír gyűjtemény. (Lt. sz.: 82.571.1.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XI:3. A budai orthodox zsinagóga, Kozma Lajos terve, 1928. (Az alaprajzot lásd 400. kép.) Baloldalt, a kis erkély alatt, bejárat a női karzat lépcsőjéhez. Az épület főhomlokzatán a tervezett héber felirat értelmezhető része: „(...) [nem] más ez, mint Isten Háza (*bét Elohim*), és ez (...)” (Gen. 28,17). In: Naményi Ernő, *Templom és iskola* (1929). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

XI:4. „Labanc úti Szeretetotthon” (II., Labanc út 16/B), Zádor István rajza, 1946. In: *Zádor István 32 litográfiája* (Az Országos Zsidó Segítő Bizottság munkájáról 1945 után) (Budapest: K. n. [American Joint Distribution Committee], 1946), no. 31. Mérete: 24.6 × 31.5 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: 78.77.) — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

XI:5. Újpest a 20. század elején. *Budapest székes-főváros és környékének térképe* (Eggenberger-féle könyvkereskedés: Hoffmann & Vastagh, 1909). (Részlet.) — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

XI.6. **Az újpesti zsinagóga** és a deportálás emlékműve. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992

XII. Pest, 1944, gettó

XII.1. **„Nehéz zsidónak lenni.”** („*Schwer ist zu sein e jid*, 1944.”) Herman Lipót rajza zsidó szólásra. Mérete: 11.8 × 15.5 cm. In: Herman Lipót, *Jár-kei, mint zsidóban a fájdalom* (1988)

XII.2. **Az OMZSA plakátja**, 1940 k. Felelős kiadó: Ribáry Géza. In: *OMZSA-Évkönyv*, 5703 (1942/43). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

XII.3. **Lőw Immánuel a halottas ágyon.** Perlrott Csaba Vilmos rajza, 1944. június 20. A művészt Scheiber Sándor kérte fel a rajz elkészítésére. Ceruza, papír. Mérete: 24.5 × 32.1 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Képz.-64.2087.) Foto: Szelényi László. In: Benoschofsky Ilona & Scheiber Sándor, szerk., *A budapesti Zsidó Múzeum* (1987). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

XII.4. **A Nagybátony-Újlaki Téglagyár.** Tikáts Adolf akvarellje, 1910 k. Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok. (Lt. sz.: MTKCs. 59.453.) — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

Ha nem is ez az épület: de ez a táj és ehhez hasonló épületek voltak 1944 őszén a gyűjtőhelyek, ahonnan a deportáltakat a bécsi országúton elindították

XII.5. **A náci és nyilas rémtetteket kivizsgáló vöröskeresztes bizottság** a Dohány utcai zsinagóga kertjében, 1945. február. Középen, vöröskeresztes (!) karszalaggal, talán Salgó László rabbi. Magyar Nemzeti Múzeum. Legújabbkori Történelmi Múzeum, Fényképtár. (Lt. sz.: 16,034.) — Repr.: Jaksity László & Farkas Árpád

XII.6. **A Hősök templomának sírkertje.** — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

XIII. Zsidó temetők

XIII.1. **Pinkasz:** A nagykanizsai *Gemilut haszadim* Chevra Kadisa aranykönyve, 5552 (1792/93). Leírta és illusztrálta a kaboldi [Kobersdorf, Ausztria] Jichák Eizik Nagykanizsán. Papír kézirat, könyv, 299 lap, fekete bőrkötésben, ezüst veretekkel. Tartalma: Szabályzat (*takkánót*), szemelvények középkori héber írásművekből, mint a

Széfér haszidim, „Jámborak könyve”, *Masszekhet Gé-Hinnom*, „Értekezés a pokolról”, a *Sullhán Árukhi*, Móse Zakkuto, *Tofte Árukhi*, „A kész tüzes kemence” (a címhez lásd Jes. 30,33), pokoljárás stb., a Chevra tagjainak névsora, jegyzék az adományokról a nagykanizsai zsidó kórház számára.

A képen: Illusztráció a pokol (*Gé-Hinnom / Tófet*) leírásához. Színes miniatúra. Szélessége (kerettel): ca. 34 cm. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.1067.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII.2. **Haldokló:** Ágya mellett a bal oldalon orvos áll, jobb oldalon a Chevra küldöttje. A csontváz a Halál; kardjáról méregcsepp hullik a haldokló ajkára. Fölötte a felirat: „Jön a halál feltartóztathatatlanul.” A nagykanizsai Chevra Kadisa aranykönyve, 1792/93. Magyar Zsidó Múzeum. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII.3. **Virrasztás a halott mellett:** A tetemet a földre helyezték, letakarták. A szoba ablakai kitárva. A halottfőző a halotti imákat olvassa. A holttest fölött (de tulajdonképpen a virrasztó kezében tartott imakönyvből) a héber felirat: „Feküdj békében, aludjál békében, míg meg nem ékezik a Vigasztaló, aki megszólaltatja [a sófárt (?)].” A nagykanizsai Chevra Kadisa aranykönyve, 1792/93. Magyar Zsidó Múzeum. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII.4. **A halott mosdatása:** Az egyik férfi kezében fa-villa (*gepéla*), amelyet majd a halott markába helyeznek. A másik férfi a halott szakállát fésüli. Hármán imádkoznak. Egyiküknek gyűjtő persely van a kezében. A Chevra Kadisa tagjai mind. A falon és az egyik jelenlévő személy kezében imatábla. A nagykanizsai Chevra Kadisa aranykönyve, 1792/93. Magyar Zsidó Múzeum. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII.5. **Úton a temetőbe:** Kétlovas kocsi viszi a halottat. A menetben, és a többi temetési képen is, polgári öltözékű férfiak, többen közülük magas kalapot viselnek, mások császársapkát, és csak kevesen a felgyúrt karimájú kalapot. A nagykanizsai Chevra Kadisa aranykönyve, 1792/93. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII.6. **Temetés:** A halottasház előtt. A holttestet koporsó nélkül teszik a földbe. A

nagykanizsai Chevra Kadisa aranykönyve, 1792/93. Magyar Zsidó Múzeum. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII:7. **A temetőben:** A Chevra tagjai felhantolják a sírt. A nagykanizsai Chevra Kadisa aranykönyve, 1792/93. Magyar Zsidó Múzeum. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII:8. **Részvétnyilvánítás:** A gyászoló elhalad a jelenlévő férfiak kettős sorfala között. A nagykanizsai Chevra Kadisa aranykönyve, 1792/93. Magyar Zsidó Múzeum. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII:9. **Süvet ülni:** A gyászoló a földön ül az egyhetes gyász (*siva / síve*) napjaiban. A fején fekete sapka, a *kapedli (pileolus)*. Kezében Biblia; a kíséző felirat szerint is: Jó könyvét olvassa. Mellette az asztalkán az első étkezés (mint az asztal peremén olvasható felirat is mondja: *szeudat havrân*): kenyér, tojás, bor. A szobában a tükör le van takarva. A nagykanizsai Chevra Kadisa aranykönyve, 1792/93. Magyar Zsidó Múzeum. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII:10. **Fekete sorsvető golyók (gorál)** ezüst adománygyűjtő tálban. A golyókon a község tagjainak neve: „Semuel Cinc úr”, „Avrahám Jung úr”, „Glik úr”, „Jákov Frid úr”, „Hofman úr”, „Cvi Engel Szegal” stb. Akire a sors esett, az végezte az elhunyt temetése körüli munkákat. 18. század. Magyar Zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.519; összesen 64 darab.) A golyók mérete: 6 x 7 cm. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994.

A tál, amelyben a sorsvető golyók vannak, független ezektől. Jótékonyági adománygyűjtő edény. Peremén a feliratban az adományozó neve: Jákov Gruber *kacín*, a helyi *cedáka* elöljárója (*gabba*), Pest (*Peszt*), a 620. évben (= 1860). Az alján felirat: „Pest, Izr. hitközség.” Ezüst. Pesti hitelésítőjegy (1859); Cseh Pál mesterjegye. Magassága: 8 cm, átmérője: 20 cm. Magyar zsidó Múzeum. (Lt. sz.: Ipm.-64.484.)

XIII:11. **A derekh kohanim a Csörsz utcai temetőben.** — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

XIII:12. **Salgótarjáni utcai temető: A kapuház,** belülről, a temető felől nézve. • Tervezte: Lajta Béla, 1908. — Frankl Aliona felv., 1994

XIII:13. **Salgótarjáni utcai temető: A kapu-**

ház, közelebről. — Frankl Aliona felv., 1994

XIII:14. **Salgótarjáni utcai temető: A ravatalozó (szertartási terem) bejárata,** a kapuház felől nézve. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994.

A hiányzó kapukon át messziről Vázsonyi Vilmos síremléke látszik; ez közvetlenül a ravatalozó kijárata előtti kis téren áll; tervezte: Maróti (Rintel) Géza, 1926

XIII:15. **Halottmosdató asztal és a hátsó sarokban vízfóraló tűzhely a Salgótarjáni utcai temető ravatalozójában.** Tervezte: Lajta Béla, 1908. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII:16. **Salgótarjáni utcai temető: Kandéleber a halottasház előtt,** 1994. (Eredeti állapotához lásd 448. kép.) — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII:17. **Temetési imák a Salgótarjáni utcai temetőben,** a ravatalozó oldalfalán. Vörös márványtábla. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII:18. **Régi sírok a Salgótarjáni utcai temetőben.** — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

XIII:19. **A Salgótarjáni utcai temetőben (a hatvani br. Hatvany-Deutsch család síremléke).** — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

XIII:20. **Bacher Vilmos és felesége síremléke a Salgótarjáni utcai temetőben:** Hátlap (!), magyar nyelvű feliratokkal. Tervezte: Lajta Béla, 1912. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII:21. **Bacher Vilmos és felesége síremléke a Salgótarjáni utcai temetőben:** Előlap (!), a héber feliratok. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994

XIII:22. **Kozma utcai temető:** Lajta Henrik síremléke, 1921. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1994.

Az elhunyt Lajta Béla közeli rokona volt, testvérbátyja, s a család az öcs által tervezett sírkövet akart a sírjához állítani. Ezért Lajta egyik legutolsó sírkő-terve nyomán készítették el a sírjelet: Bacher Vilmos síremléke nyomán. Csupán a feliratot változtatták meg

XV. Láthatatlan zsidó Budapest

XV:1. **Községi Felső Kereskedelmi Iskola (VIII., Vas utca 11): Előcsarnok.** Tervezte: Lajta Béla, 1912. — Lugosi Lugo László felv., 1991

XV:2. Szeretetház (XIV, Amerikai út 57): A főlépcsőház díszítése az I. emeletnél. (A mintához lásd még: 494. kép.) Tervezte: Lajta Béla. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

XV:3. Mézeskalács sütőmintá az *alefbét*, a héber ábécé betűivel (*lejkeh*). A bal alsó sarokban, a héber betűsor után monogram: FR (?). 18. századi sütőmintá lenyomata. Lajta Béla gyűjteményéből. Fénykép. In: *Múlt és Jövő* (1915). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István.

A *Múlt és Jövő*-ben a fénykép mellett P. J. (Patai József) kis jegyzetet is közölt. Eszerint a héber betűkkel a 18. század végén nem zsidó bábsütők — zsidók a céhek nem lehettek tagjai — a zsidó vásárlókat igyekeztek megnyerni árujuknak. Lajta Bélának — írja ugyancsak P. J. — nagy gyűjteménye van a mézeskalács mintákból, mint a népművészet és kézművesség egyéb emlékeiből is.

Figyelmet érdemel, hogy a sütőmintá készítője a mássalhangzók jelölésénél, mint ez a *bét*, *kaf* és *tav* esetében látszik, az askenázi kiejtés hagyományát tartotta szem előtt. A *bét*, *kaf*, *pé* és *tav* esetében a zárhang olvasatot (*b*, *k*, *p* és *t*), amikor is a kemény ejtést egy kis pont jelöli, a *dágés*, illetve ugyanazoknak a betűknek, ez esetben a *dágés* nélkül, a réshang (*v*, *kh*, *f* és *th* / *sz*) olvasatát külön-külön betűkként

vette fel, ellenben két másik betűnél (*gimel*, *dálet*), amelyeknek a hagyományban ugyancsak kétféle kiejtése van, ezek azonban az askenázi olvasásmódban nem érvényesülnek, nem tartotta szükségesnek a zárhang / réshang kiejtést jelezni

XV:4. Vívóterem az egykori Angyalföldi / Aréna úti zsinagóga épületében. Tervezte: Baumhorn Lipót, 1908. — Frankl Aliona felv., 1992

XV:5. Szeretetház: Faldíszítés az északnyugati kapu mellett, baloldalt. (A bal alsó kép, a hatágú csillag, külön is a kötet hátsó fülén.) Faragott kő. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1992

XV:6. Vakok Tanintézetete: Menóra és felirat a főbejárati kapun. Faragott fatábla. In: *Múlt és Jövő* (1911). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

XV:7. Vakok Tanintézetete: Felirat a főbejárati kapun (Jes. 29,18; magában a feliratban, tévesen: 29,48). (Részlet.) Faragott fatábla. In: Vámos Ferenc, *Lajta Béla* (1970). — Repr.: Nagy Z. László & Móricz István

A hátsó fülön: Hatágú csillag a Szeretetház (ma: Országos Idegsebészeti Tudományos Intézet) oldalkapujánál. Faldíszítés az északnyugati kapu mellett, a kapu (szemből) jobb oldalán. (Részlet: alsó sor, bal szélső téglalap.) Faragott kő. — Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993

Mutatók

(1) Személynevek

Az alábbi mutatók érdemben a szövegszerkesztővel készültek, mechanikus módon, s mechanikus jellegük az adatok utólagos szerkesztése során sem változott meg.

A névmutató a könyvben szereplő személyneveket öleli fel: a *neveket*, s nem a *személyeket*. Bizonyos gyakori nevek mögött ugyanabban a tételben esetleg több személy áll, és némely esetben ugyanazok a személyek esetleg több címszóban is szerepelnek. Ugyanakkor a névmutató többnyire jelzi a fontosabb személyiségekre tett utalásokat is.

A magyarosított nevek mellett olykor, korántsem mindig, a könyv szövegében, vagy a mutatóban, vagy mindkettőben, ott áll az eredeti családnév is. Részben abból a megfontolásból, hogy a névmagyarosítás, mely igen szűk körre korlátozódott, jelezte az asszimilációs törekvéseket, az illető személy magyar identitását, s ennyiben már a névváltoztatás pusztá ténye is kiegészítő információkat hordoz a könyvben bemutatott történeti folyamatokról, s ezekre az információkra figyelni kell. De értékes a történeti elemzés számára az eredeti családnév azért is, mert a névcseré esetet példákkel szolgálnak a magyarosodás vagy magyarosítás nyelvi eszközeire, s jelzik a zsidó identitás változatlan vagy legalább részleges megőrzésének kódjait, illetve esetleg éppen a teljes elvetésének szándékát, óhaját.

Néhány esetben, ha a könyv szövegét megterhelte volna, itt adtuk meg a könyvben említett személyek születési-halálozási évszámait is. A rengeteg hiányzó adat jelzi, hogy Ujvári Péter változatlanul nélkülözhetetlen egyszemélyes vállalkozása, a *Zsidó lexikon* (1929) után sürgősen szükség volna a magyar zsidó történeti-életrajzi adattár (proszopográfia) kiegészítésére, felfrissítésére, hazai és külföldi adatgyűjtésre könyvtárakban, levéltárakban, élő interjúkban: pótolni, amit a Vészkorszak lehetetlenné tett vagy elpusztított, ahogy ma lehet: legalább a történetírás eszközeivel.

Abdurrahman (budai pasha): 692

Abeles / Ábelesz család:
702

Ábeles, Avigdor: 91

Abeles, Elias: 157, 701

Abeles, Johanna, férj. Diamant Hermann-né: 702

Abelesz, József Arje: 596

Ábelesz, Móse: 70, 92, 696

Abelesz, Semuél: 596

Abelsberg, Baruch: 99

Ackersdijk, Jan: 101

Adler (név): 594

Adler Erzsébet, férj.

Goldberger Sámuelné: 76

Adler Fülöp: 694

Adler Illés: 91, 186, 191,

608, 703

Adler Lajos: 359

Adler Mária, férj. Scheiber Lajosné: 563, 602

Adler Sándor (ékszerész):
224

Ádler Zsigmond (egy időben: Sas Zsigmond)
(1901–1982): 464

Ady Endre: 216, 456, 634

Ágai Adolf: 120, 124, 131,

175, 182, 295, 321, 330,

335, 359, 439, 455, 456,

480, 589, 627, 651, 673,

682, 702, 709, 716

Agnon, Smuel József: 618

Ajjal (név): 594

Akiba / R. Akiba (1–2. szá-
zad): 422, 423, 431

Akiva ha-Kohén: 31

Albacháry (név): 624

Albert Edward (1841–1910)
(később: VII. Edward):

227

MUTATÓK
SZEMÉLYNEVEK

735

Alexander Bernát
(1850–1927): 410
Alföldi András
(1895–1981): 552
Alfonzó (Markos József)
(eredetileg: Markstein):
503
Almásy család: 553, 725
Almuslin (név): 624
Almuslin Izsák: 120
Alpár Ignác: 441
Alt, Rudolf: 99, 135, 172,
173, 440, 696, 699, 701,
715
Altenkunstadt, Jákob /
Kopl Harif: 721
Altman: 12
Ambrus Zoltán: 327, 455
Ámos Imre: 88, 89, 165,
200, 230, 276, 299, 300,
411, 428, 430, 434, 496,
586, 627, 684, 696, 701,
703, 706, 708, 709, 715
Ancsel (név): 289
Andrássy család: 23
Andrássy Gyula, gr.: 319
Andrássy Manó, gr.
(1821–1891): 23, 553, 725
Andrejev, Leonid: 501
Angelo (fényképész): 718
Angyal János: 231
Anna Margit: 411, 627
Anna, Candale-i: 23
Anonymus (*P. dictus magis-*
ter): 422, 552
Anschel (név): 289
Anshelm, Thomas: 689
Anski (Slojme Anszki): 501
Antiokhosz Epiphánész:
277
Apor Vilmos, br., altorjai:
544
Aposztomosz: 424
Apponyi Albert, gr.: 386
Arany János: 8, 45, 76, 313,
465, 488, 627
Arányi Lajos: 688
Arje (név): 594
Árkay Aladár: 350
Arszlán / Araszlán (név):
42
Artzi (*arci*) (név): 289
Asaf, Uri: 673
Ascher (név): 289
Ascher Oszkár: 503
Aschner Lipót: 510

Attila (5. század): 33
Augustz József: 566
Avenary, Hanoch: 673
Avrahám (Ábrahám)
(Szerencsés Imre fia): 34,
35
Avrahám de Balmes: 91
Avrahám ibn Júsuf: 41
B. Kaiser Anna: 688
Babits Mihály: 326, 327,
428, 674
Bach, br., Alexander von:
141
Bach, József (Joseph): 84,
85, 109, 110, 150, 155
Bacher Simon (eredetileg:
Bachrach): 312, 315, 710
Bacher Vilmos (Binjámín
Zeév): 91, 92, 130, 159,
162, 210, 240, 305, 306,
309, 310, 312, 313, 314,
315, 382, 383, 410, 446,
453, 603, 604, 639, 683,
707, 709, 710, 729, 733
Bacher Vilmosné, szül.
Goldzieher Ilona: 604,
706, 707, 733
Bachrach: lásd Bacher
Simon
Back (étterem): 338
Back (név): 289
Bácskai: 109, 118
Bácskai Vera: 674
Baedeker, Karl: 184
Baer (név): 594
Bajcsy-Zsilinszky Endre:
189, 497, 499
Bajor Gizi: 552
Bak (név): 289
Bakonyi Károly
(1873–1926): 229
Baktay Ervin (1890–1963):
552
Balassa János: 376
Balassa József: 674
Baldacci (Baldácsy) Antal,
br. (1803–1878): 149
Bálint Endre: 411, 586
Bálint György: 461, 506
Bálint Lajos: 502, 504
Bálint Zoltán: 441
Bálint Zoltán: 716
Ballagi Aladár: 129
Ballagi Károly: 129
Ballagi Mór (eredetileg:

Bloch Móritz Móric /
Mordekhai): 126, 127, 128,
129, 149, 237, 623, 698
Baltázár Dezső: 418
Bánó Ernő: 712, 713, 723,
724
Bánóczi József: 306, 309,
314
Bánóczi László: 502, 504
Bánóné Fischer Anni: 673,
694
Bar Kokhba (Koszeba) (2.
század): 422, 426, 645
Barabás Györgyi: 683
Barabás Miklós: 134, 146,
154, 159, 699, 700, 701
Baracs Károly: 332, 482
Baracs Marcell: 456
Bárczy István (1866–1943):
495
Bárd Ferenc: 638
Bárdossy László: 189
Barkay, Gabriel: 197
Barna Jónás: 674
Baron, Salo W.: 674
Barta Mór: 674
Bartl János: 121, 122
Bartók Béla (1881–1945):
136, 456, 495
Bary József (1858–1915):
499
Basch (név): 289
Basch család: 638
Basch Lóránt: 326, 643
Basilides Mária
(1886–1946): 503
Bass Lajos: 467
Batizfalvy Nándor: 539
Batthyány család: 62, 130
Batthyány Alajos, gr.: 80
Batthyány József, gr.: 118
Batthyány Lajos, gr.: 142,
146, 357, 384
Bauer Móric: 356
Bauer Sebestyén: 121
Bauer, Rotraud: 692
Baumgarten család: 325,
326
Baumgarten Alajos: 325
Baumgarten Ferenc
Ferdinánd: 326, 327, 643,
674, 684
Baumgarten Fülöp: 325,
358
Baumgarten Ignác: 325
Baumgarten Lajos: 325

- Baumhorn Lipót: 228, 387, 436, 441, 460, 635, 636, 637, 656, 657, 676, 717, 722, 734
- Beatrix, Aragóniai (1457–1508), királyné: 21, 683, 725
- Beck (boltos): 461
- Beer Iván: 674
- Beethoven, Ludwig van (1770–1827): 501
- Beke László: 719
- Beke Ödön: 393, 552
- Békéffy László: 496
- Béla, IV.: 11, 12, 13, 18, 20, 24, 25, 687
- Béla (Óbuda): 70
- ben Selómo (név): 34
- ben Virga: lásd Selómo ibn Verga
- Ben-Tov, Arie: 674
- Bence György: 673, 674
- Bendiner, Eleázár: 451
- Benedek Ignác: 440
- Benedek Marcell (1885–1969): 552
- Benniner testvérek: 250
- Benoschofsky Ilona: 413, 674, 689, 694, 695, 703, 708, 709, 720, 721, 732
- Benoschofsky Imre: 428, 484, 485, 504, 526, 653, 674
- Bentley, Eva: 557
- Ben-David, Moshe: 580
- Bercsényi Zsuzsanna, férj. zicsi és vásonkői gr. Zichy Péterné: 63, 88, 726
- Berda József (1902–1966): 495
- Bereczky Albert: 565, 566, 578
- Beregi Oszkár: 502, 504, 505, 718
- Berend Béla (eredetileg: Presser): 570, 571, 576
- Berend T. Iván: 675
- Berger Izsák (Jichák): 706
- Berger Katharina Gütl, férj. Goldziher Adolfné: 236, 706
- Bergl, Dávid: 70
- Bernáth Aurél (1895–1982): 495
- Bernovits Vilma: 544
- Bernstein Béla: 140, 674, 699
- Bertrandon de la BrocquiŠre: 19
- Berza László: 552, 674
- Bethlen Gábor, iktári: 45, 414, 725
- Bethlen István, bethleni gr.: 456, 495
- Bevilaqua Borsody Béla (1885–1962): 121, 220, 674, 698
- Biach (vaskereskedő): 337
- Bialik, Chaim Nachman: 229, 619
- Bibó István (1911–1979): 578, 611, 612
- Bienenfeld (fényképész): 708
- Bierbauer Virgil / Borbiró Virgil (1893–1956): 489, 674
- Bihari János: 133, 134
- Birgevi: 45
- Bíró Berta: 673
- Bíró Dániel: 598, 721
- Bizet, Georges (1838–1875): 501
- Blahos (fényképész): 718
- Blaschberger János: 492
- Blaschnek Sámuel: 726
- Blau Lajos: 272, 304, 305, 306, 315, 410, 674, 707, 709
- Blau Lajosné, szül. Herzog Margit: 707
- Blau Mordekhai, Akiba fia: 694
- Bloch (név): 289
- Bloch Móric (Móritz) (Mordekhai) / Ballagi Mór: 126, 127, 128, 129, 149, 237, 623, 698
- Bloch Mózes / Móse Arje: 305, 306, 310, 311, 312, 316, 603, 677, 709, 710, 729
- Bloch Salamon (likörgyáros): 730
- Bock (név): 289
- Bodor Ferenc: 674
- Bodor Zsigmond: 674
- Bogdán Arabella (Satanella) (eredetileg: Spiegler), férj. Krúdy Gyuláné: 228
- Bogdányi Móric: 330
- Böhm Henrik: 388, 491, 712
- Bóka László: 653
- Bombberg, Daniel: 275
- Bonfini, Antonio (1435 k. – 1503): 16, 22, 23, 26, 674, 725
- Bongars, Jacob (?–1612): 22
- Boráros János (1775–1834): 107
- Borbála, Cillei (1392–1451), királyné: 19
- Born, Friedrich: 532, 540, 541, 542, 545, 599
- Borsa Béla: 674
- Borsos Béla: 674
- Borsos József: 139, 699
- Boskovitz család: 727
- Boskovitz Farkas (Wolf / Zeév): 92, 93
- Boskovitz József Löb: 150, 356, 357
- Boskovitz Márk: 84
- Boskovitz, Semuél: 92, 93
- Böszörményi Nagy Emil: 598
- Bottos Gerő: 548, 614
- Brachfeld Arnold: 146
- Brafmann, Jakov: 455
- Braham, Randolph L.: 613, 675, 719, 720
- Brámer Frigyes: 460, 675
- Brand Hansi: 514, 719
- Brand Jenő Joél: 519, 520, 521
- Braun (név): 289
- Braun (fiáker istállótulajdonos): 227
- Braun Róbert: 675
- Braun Soma: 628
- Brein Ferenc: 228
- Breisach Izsák: 356
- Brill (név): 289
- Brill Azriél: 119, 158, 248, 705
- Brill Sámuel Löw: 150, 158, 159, 186, 603, 674, 705, 710
- Brod, Dovidl / Dovidl Brodi (Bródy) (Dávid Strelisker / Strelisky): 116
- Brodi / Bródy Dávid: lásd Brod, Dovidl
- Bródy Adél (Bródy Zsigmondné): 359, 637, 660
- Bródy József: 661
- Bródy Sándor: 609

- Bródy Zsigmond: 637, 660
 Bródy Zsigmondné: lásd
 Bródy Adél
 Bruch, Max (1838–1920):
 430
 Brüll Adél (Léda): 216
 Brüll Alfréd: 332, 465
 Brunner, Martin: 692
 Buber, Martin: 472, 618, 713
 Büchler Sándor: 90, 110,
 140, 245, 675, 689, 707,
 708
 Büchler Sándorné, szül.
 Glück Aranka: 706, 707
 Budai Aurél: 688, 689
 Budai István: 712, 717
 Budáné Juhász Katalin: 675
 Buday-Goldberger, budai,
 család: 602
 Buday-Goldberger Leó,
 budai: 76, 77, 695
 Bukovi Márton
 (1904–1985): 464
 Burgkmair, Hans, d. Ä.: 687
 Buza Péter: 675
 Buzinkay Géza: 673, 675,
 710
 Buzzi, Felix (Bódog): 183
- Cádok** (i. e. 10. század):
 162
 Calvin, Jean (1509–1564):
 699
 Carmilly-Weinberger,
 Moshe: 305, 675, 710
 Carolus V.: lásd Károly, V.,
 lotharingiai herceg
 Cavallier József: 544, 566
 Cefanja (i. e. 7. század): 428
 Celanoi Tamás: 428
 Cennerné Wilhelm
 Gizella: 686
 Chagall (név): 289
 Chagall, Marc: 192, 627
 Chatam Sofer (= Hatam
 Szófér): 684
 Chmielnicki, Bogdan: 49,
 421, 422
 Choque, Pierre: 20, 23, 684
 Chorin család: 521
 Chorin Áron: 94, 95, 140,
 293, 621, 696
 Chorin Ferenc, id.: 95, 322,
 456, 515, 522
 Chorin Ferenc, ifj.: 78, 95,
 456, 515, 522
- Cinc [Zins / Zunz], Semuél
 úr: 733
 Cohen (név): 198
 Cohen, Asher: 675
 Cohen, Smuel: 259
 Constantinus / Nagy
 Konstantin: 420
 Constantius: 420
 Córéf, Móse: 70
 Cotta, Johann Friedrich
 (1764–1832): 573
 Csáky Albin, gr.: 380
 Csánki Dezső: 675
 Csánky Dénes: 515
 Csécsy Imre (1893–1961):
 495
 Cseh Pál: 733
 Csemegi József: 675
 Csemegi Károly (eredeti-
 leg: Nascher): 653, 654
 Csergő Hugó: 675
 Csernihovszki
 (Csernihovszky /
 Tchernichovski /
 Tschernikhowsky), Saul:
 228, 229
 Csillag István: 675
 Csillag Máté: 582, 650, 651,
 652, 675
 Csillag, András: 675
 Csók István (1865–1961):
 495
 Csokonai Vitéz Mihály: 134
 Csoma Zsigmond: 673, 704,
 706, 725
 Csontváry Kosztka
 Tivadar: 333
 Csoóri Sándor: 616
 Csorba Géza (1892–1974):
 552
 Csóri cigányprímás: 134
 Csukási Fülöp: 674
 Csurka István: 320, 614, 615
 Cuspinianus /
 Spiessheimer, Johannes:
 37, 38
 Cvi (név): 594
 Cvi Hers (Hirsch), Dávid
 fia: 721
 Cvi Hirsch Askenázi: 53
 Czike Klára: 675
- Danielsson, Carl Ivan:** 573
 Dános (építési vállalkozó):
 415, 662
 Darvas József: 484, 485
- Darvas Szilárd: 501
 Dávid (i. e. 11–10. század):
 162, 234, 299, 588, 646
 Dávid (budai rabbi): 43
 Dávid Ferenc: 151, 329, 673,
 675, 697, 698, 708, 710, 723
 Dávid Kimchi: 91
 Dávid Szegal: 49
 Dávid, római (óbudai
 kereskedő): 62
 Davidovits Béla: 673
 Deák Bárdos Lénárd: 573
 Deák Ferenc: 131, 145, 146,
 156, 320, 321, 357, 699
 Deáky Zita: 675, 704, 706, 725
 Deli Sándor: 714
 Dénes (építési vállalkozó)
 [= Dános?]: 562
 Denhof Karl / Károly
 Eduárd (Azriél): 111, 112,
 113, 114, 116, 697
 Dernschwam
 (Thurnschwamb), Hans /
 János: 33, 36, 39
 Déry Tibor: 513, 539
 Dessauer, Julius: 482, 593
 Deutsch / Hatvany-Deutsch
 / hatvani br. Hatvany-
 Deutsch / Hatvany
 család: 456, 515, 602, 733
 Deutsch Mór: 712
 Devecseri Gábor: 327, 482
 Deyák József: 356
 Dezső Tamás: 690, 697, 698,
 714
 Diamant, Hermann
 (Herschel / Haschel)
 Gabriel Hirsch [= Zwi /
 Cvi]: 702
 Diamant, Hermann-né,
 szül. Abeles, Johanna: 702
 Diamant, Jeannette
 (Nanette) (Johanna /
 Anna) (1837–1911), férj.
 Herzl, Jacobné: 176, 702
 Diamant, Wilhelm
 (Vilmos): 702
 Dietz, Johann: 692
 Dohnányi Ernő
 (1877–1960): 136
 Domán István: 673
 Dömény Lajos: 464
 Domjan, Thomas: 675
 Domonkos Miksa: 567, 568,
 576
 Don, Jehuda: 673

Donát János: 696
Dörsching János: 121, 122
Dov (név): 594
Drucker Dávid: 705
Druska Ferenc: 669
Druskáné, özv.: 669
Dubnov, Simon: 684
Dubraviczky Simon: 86, 357
Düttrich József: 139

Eck, Nathan: 675
Eckstein Bernát: 250
Edelstein Bertalan: 484,
495, 710
Edward, VII. (1901–1910):
227
Efraim Kohn (= Efrájim ha-
Kohén): 677
Efrájim (Szerencsés Imre
fia): 34
Efrájim ha-Kohén: 42, 45,
47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
61, 677, 690
Eggenberger (könyvkeres-
kedés): 88, 727, 731
Egressy Béni (1814–1851):
135
Egyed Zoltán: 705
Egyedné Arányi Zsuzsa: 673
Ehrenpreis, Marcus: 546
Eichmann, Adolf: 310, 509,
510, 512, 521, 523, 525,
529, 530, 531, 534, 535, 538
Einhorn Ignác / Horn Ede:
138, 139, 140, 145, 366,
624, 699
Einhorn, David: 140, 141,
582, 624, 699
Einstein, Albert: 485
Eisenstatt, Menahém: 304
Eisler, Náhum Uri
(nyomdatulajdonos): 474
Eisner Jenő: 675
El Greco (1541–1614): 515
Eleázár ben Arakh (2.
század): 712
Elek Ilona (egy időben:
férj. Schacherer)
(1907–1988): 464
Éliás József: 517, 545, 565,
566
Élija ben Binjámin ha-Lévi
(?–1540 u.): 33, 34
Élijáhu / Illés (i. e. 9.
század): 193, 276, 283,
287, 290

Illés (áruház tulajdonos):
642, 643
Elisa ben Abuja (2. század):
314
Elkán (név): 624
Elkán (kereskedő): 649
Elkán Károly: 625
Ellrich, August: 220, 222
Ember Mária: 611, 652, 671,
678
Emden, Jacob: 292
Endre, II.: 12, 25
Endre, III.: 13
Engel (tánciskola): 705
Engel Mór: 700
Engel József: 452, 716
Entz Géza, ifj.: 673
Eötvös József, br.: 17, 125,
127, 128, 168, 169, 171,
174, 237, 353, 379, 381,
509, 676, 708
Eötvös Károly (1842–1916):
146, 499
Erdélyi Lajos: 415
Erdélyi Mór (fényképész):
696, 717, 723
Erkel Ferenc: 136, 156
Ernst Lajos: 333
Ernster Dezső: 503
Ernuszt (Hampó) János: 24
Erős (építési vállalkozó):
562
Erős Ferenc: 612
Erzsébet (1837–1898), király-
né: 376
Eschenloer Péter: 21, 684
Esterházy család: 62
Eszéki István: 52, 53
Evlia Cselebi: 8, 44, 45, 52,
58
Ewald, Georg H. A.: 128
Ezékiel (i. e. 7–6. század):
565
Fábián Lajos, nemes: 535
Fabó Bertalan: 413, 676
Failoni, Sergio (1890–1948):
502
Falk Lászlóné: 574
Falk Miksa: 321
Falka Sámuel, bikfalvi: 247
Fall Leó (1873–1925): 229
Faragó Ferenc: 400, 401,
402, 404, 405, 406, 410,
415, 714
Farkas Árpád: 687

Fazakas István: 676
Fedák Sári (1879–1955): 229
Fehér (építési vállalkozó):
662
Fehér Géza (1890–1955):
552
Feivus / Feis, Feivel (név):
706
Féja Géza (1900–1978): 495
Fejér (építési vállalkozó) [=
Fehér?]: 415
Fejér Lipót: 552
Fekete (név): 289
Fekete Lajos (1891–1969):
676
Fekete Mihály: 393
Feldmann, G. L.: 138
Feldmann Mózes: 186, 191,
703
Felkai László: 676
Feller, Harald: 573
Fellner Sándor, toronyi:
482, 635, 636, 722
Fényes Adolf: 265, 333, 410,
466, 552, 708
Fenyő László (1902–1945):
327
Fenyő Miksa: 456, 492, 573
Ferdi efendi: 37, 38
Ferdinánd, I.: 25, 40, 689
Ferdinánd, V.: 303, 357, 677
Ferenc István lotharingiai
herceg: 691
Ferenc József, I.: 76, 77,
146, 168, 171, 303, 304,
305, 320, 358, 695
Ferenc, I. magyar király
(1792–1835): 104
Ferenc, I. (német-római
császár): 691
Ferenczi Sándor: 485
Ferenczy Béni: 549
Ferenczy Erzsébet: 549
Ferenczy Károly: 711
Ferenczy Noémi
(1890–1957): 495
Festetics család: 103, 302, 689
Feszl Frigyes: 150, 152, 153,
456, 679, 700, 728
Fészl József, ifj.: 642
Fesztóry József: 231
Feszty Árpád: 324
Feuer Istvánné Tóth Rózsa:
27, 676
Filippi Giuseppe: 222
Fisch (név): 595

MUTATÓK
SZEMÉLYNEVEK
739

Fisch Henrik: 676
Fischel (név): 595
Fischer (név): 595
Fischer (cég): 638
Fischer Ádám: 502
Fischer Benjámin (Becalél
ben Cvi): 187, 191, 703
Fischer Ferenc: 644
Fischer Gyula: 157, 306,
307, 355, 709, 710
Fischer Iván: 502
Fischer Lipót: 70
Fischer Sándor: 502
Fischmann család: 684
Fleischl Dávid: 358
Flesch, Jákob: 63
Fochs Antal: 383, 657, 712
Fodor Gyula: 333
Foerk Ernő: 441, 715, 716
Fokos-Fuchs Dávid
Raphael (Fuchs D.
Raphael): 393, 552
Földessy Gyula
(1874–1964): 495
Forrai (nyomdatulajdonos)
(eredetileg: Wodianer):
248
Förster, Ludwig: 150, 151,
152, 401, 663
Fortunatus, Emericus /
Szerencsés Imre: 33
Frádl (Freudel), Mendel
leánya: 694
Franco (név): 120
Frank Frigyes: 353
Frank, Anna: 394
Frank, Cézár: 501
Frank, Jákob: 119, 588
Frankel, Zacharias: 160, 312
Frankl (áruház): 638
Frankl Aliona: 687
Fredmanus: 12
Frenkel Bernát: 315
Frerichs, Ernest R. (Brown
University, Providence,
RI): 673
Freud, Sigmund: 485
Freudel úrnő: 15, 56, 687,
726
Freudemann [= Szimha]
Efrájim ben Gerson ben
Simeon ben Jichák: 51
Freudiger (név): 693
Freudiger család: 78, 79,
464, 488, 521, 522, 596,
693

Freudiger Ábrahám, óbuda-
dai: 65, 79, 693
Freudiger Fülöp (Pinhász /
Pinchas): 79, 310, 516,
517, 521, 522, 679
Freudiger Lipót: 79
Freudiger Mózes, óbudai:
65, 78, 79, 693
Freudiger Sámuel Vilmos:
693
Freudiger, Pinhász Leib: 65,
78, 693
Freund család: 678
Freund (cukrász): 234
Freund Dezső: 468
Freund József, óbecsei: 303,
709
Freund József: 302, 729
Freund Mór: 137
Freund Vilmos: 137, 302,
319, 323, 383, 441, 456,
604, 605, 635, 637, 641,
656, 657, 660, 662, 711,
721, 722, 723, 733
Freystädter Antal, lovag
kövesgyúri: 386
Frid [Fried], Jákob úr: 733
Fried (nyomdatulajdonos):
248
Fried Márk: 705
Friedenberg, Daniel M.:
676, 688
Friedländer, David: 84
Friedmann Adolf: 327
Friedmann Adolfné, szül.
Schwarcz Amália: 710
Friedmann Dénes: 504, 710
Friedmann Hersele: 299
Friedmann József: 324
Friedmann Mór: 154, 155,
418, 700
Friedmann, David Moses:
477
Friedrich Klára: 676
Friesenhauser Dávid ben
Mér: 304
Frigyes, II., Babenbergi
(Harcias): 11, 12
Frisch (Friss) Ármin: 163,
676
Friss Ármin: lásd Frisch
Ármin
Fröhlich György: 629, 721
Fröhlich Róbert: 317
Frohner János: 455, 456
Frojmovics Gábor: 673

Frommer: lásd Jámbor
Lajos
Frommer Rudolf,
fegyverneki: 485
Fruhvirth E. K.: 726
Fuchs D. Raphael: lásd
Fokos-Fuchs Dávid
Raphael
Fuchs Jenő: 463
Fuchsthaller Alajos: 155, 700
Fugger család: 34
Fürst Aladár: 413, 676
Füst Milán (1888–1967):
513, 552, 676
Füzesi Róbert: 676
Gábor Eszter: 676
Gács Rezső (Rodolfó): 503
Gács Teri: 561
Gadó György: 612
Gajdó Tamás: 673
Gál Éva: 676, 726
Gál György Sándor
(1907–1980): 502, 503
Galambos Jenő: 664
Galavics Géza: 725
Gauguin, Paul (1848–1913):
515
Gazda Anikó: 614, 617, 673,
694, 699, 700, 703, 711,
714, 716, 717, 718
Gedai Csaba: 687
Gedai István: 27, 686
Gedalja (i. e. 6. század):
271, 429
Gedő Simon: 394, 713
Geiger, Abraham: 139, 140
Gergely, IX.: 25
Gergely, X.: 12
Gergely, R.: 676
Gerlach, Stephan: 41
Gerle János: 676, 704, 710,
716, 718, 722
Germán Tibor (1888–1951):
552
Germanus Gyula
(1884–1979): 237
Gerő László: 680
Gerő Ödön / Viharos: 221,
295, 676, 685
Gérsom (Óbuda): 695
Gérsom ben Júda, rabbénu:
35, 216, 622
Gerstner: lásd Timár József
Gerszi Teréz: 695, 699, 700,
701, 710, 725, 726

- Gesenius, Wilhelm: 623
 Geskó Judit: 673, 686
 Gevürzc Ferdinánd: 250
 Gevürzc: lásd Gevürzc
 Geyer Artúr: 484, 676
 Gidófalvy Lajos: 574
 Giladi, David: 676, 684
 Gink Károly: 731
 Glasner Mózes: 282
 Glasser Ádám: 224
 Glik [Glück] úr: 733
 Glück Aranka, férj. Büchler
 Sándorné: 706, 707
 Glück Nátánné, szül.
 Goldziher Mária: 236,
 240, 707
 Glückstahl Samu: 320, 337,
 359, 400, 403
 Goetje, Michael Jan de
 (1836–1909): 451
 Goethe, Johann Wolfgang
 von (1749–1832): 573
 Gohl Ödön: 692
 Goldbart Cvi: 514, 719
 Goldberg család: 75, 649
 Goldberger család: 75, 78,
 79, 324, 609, 678, 679; lásd
 még Buday-Goldberger,
 budai
 Goldberger
 (kereskedőcég): 705
 Goldberger Bertold: 77
 Goldberger Ferenc: 75
 Goldberger Fülöp: 76
 Goldberger Leó: 78, 324,
 369
 Goldberger Salamon: 393,
 394, 682, 713; lásd még
 Salamon Gábor
 Goldberger Sámuel F.: 76,
 77
 Goldberger Sámuelné,
 szül. Adler Erzsébet: 76
 Goldhammer, Leo: 676
 Goldmann (vendéglős):
 337, 339
 Goldmann György: 411
 Goldmark Károly
 (Jekutiél): 415, 418, 501,
 640, 641, 722
 Goldner Miksa: 143
 Goldzieher / Goldziher
 család: 490, 536, 675, 678
 Goldzieher Ilona, férj.
 Bacher Vilmosné: 604,
 706, 707, 733
 Goldzieher Izsák: 707, 729
 Goldzieher Jómtov
 Lipman: 707
 Goldzieher Kalonymus
 Kálmán Júda Lőb: 707
 Goldzieher Klára: 707
 Goldzieher Mária: 707
 Goldzieher Vilmos: 707
 Goldzieher Vitus Srágó
 Feis Phoebus: 236, 706,
 707
 Goldziher Adolf: 236, 237,
 239, 707, 708
 Goldziher Adolfné, szül.
 Berger Katharina Gütl:
 236, 706
 Goldziher Ignác / Ignatz
 (Jichák Jehuda ben
 Aharon Jóm Tov): 129,
 158, 159, 162, 187, 210,
 235, 236, 237, 238, 239,
 240, 241, 242, 243, 245,
 255, 292, 306, 307, 309,
 312, 313, 314, 322, 380,
 382, 383, 386, 451, 452,
 453, 488, 592, 604, 608,
 608, 610, 623, 682, 683,
 706, 707, 708, 709, 729
 Goldziher Károly: 452, 552
 Goldziher Mária, férj. Glück
 Nátánné: 236, 240, 707
 Goldziher Méir Hirsch
 Henrik: 236, 706
 Goldziher Nátán Mayer
 (Méir): 236, 706
 Gömbös Gyula, vitéz jákfai
 (1886–1936): 615
 Gombos Imre: 482
 Gömöry Károly: 119, 705
 Gomperz család: 312
 Gomperz Irma, férj.
 Kaufmann Dávidné: 446,
 587
 Gomperz Zsigmond: 729
 Gomperz Zsigmondné
 (Rosa / Róza): 388, 446,
 447, 716, 729
 Göncz Árpád: 617
 Gonda László: 676
 Görgey (Görgei) Arthur
 (1818–1916): 128, 144, 699
 Goya, Francisco
 (1746–1828): 515
 Gózon Gyula: 503, 552, 609
 Gran, Jozsef: 70
 Gran, Semuél: 70
 Grassalkovich Antal
 herceg: 134
 Grätz (Graetz), Heinrich:
 305, 330
 Grauer Miksa: 669
 Grell, Theodor Horst: 530
 Gretsch József, ifj.: 695
 Grinzweil Norbert: 136
 Groedel: 638
 Gross (nyomdatulajdonos):
 250
 Grossmann, Alexander:
 676
 Grossmann Pinhász Júda:
 lásd Ujvári Péter
 Grossmann Zsigmond:
 420, 569, 676, 710, 720
 Gruber, Jákob: 733
 Grund Vilmos: 700, 725
 Grüner Jakab: 230
 Grünhut (nyomdatulaj-
 donos): 250
 Grünwald (építési vál-
 lalkozó): 459, 643 (?)
 Grünwald (hivatalosan:
 Grünwald) Fülöp: 19,
 393, 413, 495, 528, 677,
 679, 680, 715
 Grünwald A.: 250
 Grünwald Dávid (boltos):
 461
 Grünwald Fülöp: lásd
 Grünvald
 Grünwald Miksa: 677, 721
 Grünwald, Jehuda: 184
 Grünwald, Leopold: 677
 Gulácsy Lajos: 333
 Gumpel (Óbuda): 695
 Günsburg, Mattitjáhu: 62
 Gusztáv, V.: 527, 546
 Gutenberg János /
 Johannes (1397 k. – 1468):
 251
 Gutman, Israel: 718
 Guttman: lásd Hajós
 Alfréd
 Guttman Henrik: 514
 Guttman M. (vendéglős):
 78, 695
 Guttman Mihály: 306,
 311, 415, 514, 677, 709
 Gyertyánffy család: 210,
 222, 223, 698
 Györgyi Dénes
 (1886–1961): 712, 714, 717,
 719

MUTATÓK
 SZEMÉLYNEVEK
 741

- Györgyi Géza (1851–1934): 400
 Győző A. Andor: 246
- H. Gaal Adorján:** 678
 H. Papp Melinda: 26, 27, 29
 H. Boros Vilma: 678
 Habsburg József: 459; lásd még József főherceg / kir. herceg
 Hadrianus: 426
 Hagenmacher család: 458
 Hagenmacher Ottó: 545
 Hahmann József: 667
 Hain Péter: 509, 510, 514, 515, 521, 531
 Haining, Jane Marianne: 530
 Hajdú Marcell: 359
 Hajjim ben Jehuda: 70
 Hajjim ben Sabbetaj: 41
 Hajjim Hacman ben Jichák: 41
 Hajjim Sabbetaj Cvi: 29
 Hajnóci R. József: 678
 Hajós Alfréd (eredetileg: Guttman): 462, 463, 605, 656, 657, 717, 722
 Hákhám Cvi: 44, 53
 Halász Gábor: 64, 68, 540
 Halévy, Jacques Francois (Elias Levy) (1799–1862): 114, 501
 Hallart, Louis Nicolas d' (/ von): 690
 Hamburger István: 655, 718
 Hamburger, Julius: 706
 Hampó János: lásd Ernuszt János
 Hanák Péter: 612
 Handler (név): 162
 Handler: lásd Hevesi Simon
 Handler Márk: 380
 Handler, Andrew: 179, 463, 611, 678, 700, 702
 Hanele: 12
 Hankiss Ágnes: 558
 Hanokh: 12
 Haraszti György: 673, 678, 683
 Harmath Imre: 230
 Harmos Ilona: lásd Kosztolányi Dezsőné
 Harsányi: 638
 Hartleben Konrád Adolf (1778–1863): 221, 696
- Haszlán (név): 42
 Hatam Szófér (Moses Schreiber): 128, 130, 149, 158, 203, 237, 251, 259, 285, 297, 582, 594, 596, 597, 684, 693, 704, 707
 Határ Győző: 463
 Hatvany / Hatvany-Deutsch / hatvani br. Hatvany-Deutsch család: 456, 515, 602, 733
 Hatvany Lajos, br.: 456, 466, 688, 731
 Hauser Arnold: 494
 Hauszmann Alajos: 441, 630, 691
 Havas Géza: 540
 Havasi Lucius: 573
 Hávorné Takách Ágnes: 703, 717
 Háy Gyula: 678
 Haydn, Joseph (1732–1809): 111
 Haynau, Julius J., br.: 303, 357
 Házi Jenő: 678
 Hearst, William Randolph (1863–1951): 457
 Héber Imre: 360
 Hecht Jónás: 638
 Heckenast Gusztáv (1811–1878): 133, 140, 143
 Hegedűs Ármin: 387, 388, 491, 640, 644, 712, 722
 Hegedűs Géza: 239, 678
 Heilprin Mihály: 135
 Heisz Jenőné (parókakészítő): 211
 Held Anna: 33
 Heller Bernát: 162, 287, 307, 308, 314, 393, 483, 486, 488, 677, 709, 731
 Heltai Jenő (eredetileg: Herzl): 181, 229, 552, 630
 Henel: 12
 Hénokh: 12
 Henuk: 12
 Herbel, Charles / Karl: 691
 Herbst Péterné Krausz Zorica: 630
 Herczfeld Sándor: 147
 Herman Lipót: 233, 293, 411, 609, 670, 678, 706, 709, 730, 732
 Hers (név): 721
 Hertz, Joseph H.: 315
- Herz, Johann (pesti nyomdász): 382
 Herzl (név): 594
 Herzl család: 178, 702
 Herzl (kávéház tulajdonos): 210, 223
 Herzl: lásd Heltai Jenő
 Herzl Tivadar: lásd Herzl, Theodor
 Herzl, Jacob (1835–1902): 176, 702
 Herzl, Jacobné, szül. Diamant, Jeannette (Nanette) (Johanna / Anna) (1837–1911): 176, 702
 Herzl, Pauline: 702
 Herzl, Simon Löb (1805–1879): 176
 Herzl, Theodor / Herzl Tivadar (Binjámin Zeév, németesen: Benjamin Seff): 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 308, 400, 410, 561, 577, 589, 678, 682, 683, 702
 Herzog család: 515
 Herzog Fülöp: 445, 716
 Herzog Margit, férj. Blau Lajosné: 707
 Herzog, Haim: 617
 Herzogné, szül. Goldzieher Mária: 707
 Hetényi János: 685
 Hetényi Varga Károly: 678
 Heuserl (Heuszlir / Heusler) család: 102
 Heusler Donát, gr.: 118
 Heves Lajos: 360
 Hevesi András: 455
 Hevesi György: 494
 Hevesi Lajos / Ludwig (eredetileg: Löwy): 105, 118, 123, 228, 297, 678, 715, 716
 Hevesi Simon (eredetileg: Handler): 157, 162, 252, 306, 308, 314, 323, 355, 380, 608, 635, 636, 643, 644, 677, 710
 Hilberg, Raul: 498, 678
 Hild János: 438, 458
 Hild József: 105, 118, 131, 132, 134, 137, 150, 227, 320, 328, 356, 374, 438, 439, 682, 699, 700

Hillél (1. század): 274, 278, 287
Hillél, II.: 420
Himmler, Heinrich: 522, 534
Hirsch (név): 594, 721
Hirsch Klára, gereuthi, férj. Hirsch Mórné: 370
Hirsch Lázár: 84
Hirsch Mór, br.: 370
Hirsch Mórné, özv., szül. gereuthi Hirsch Klára: 370
Hirsch Zoltán (Zoli bohóc): 503
Hirsch, Samson Raphael: 187
Hirschler Anna: 453
Hirschler Ignác: 126, 160, 167, 168, 358, 453, 454, 675, 677, 678, 701, 711, 729
Hirschler Márk: 453
Hírs: 726
Hitler, Adolf: 332, 464, 492
Hochmuth Ábrahám: 378, 677
Hock János: 639, 640
Hoffer Ármin: 307, 308, 316, 460, 709, 710
Hoffer Gyula: 668
Hoffmann Albert: 222
Hoffmann (nyomdatulaj-donos): 250, 727, 731
Hoffmann (vendéglős): 337
Hofman úr: 733
Holder József: 627, 628, 721
Holdin (Held) Anna: 33
Holics Farkas: 70
Holics, Mordekhaj: 70
Holics, Sára: 70
Hollitscher család: 695
Hollitscher Mózes: 695
Hollitscher, Sekl: 81
Hollós Korvin Lajos: 77
Holzer (fiáker istállótulaj-donos): 227
Holzwart György: 456
Homérosz: 327
Homo Sum / Hevesi Simon: 162
Homolka József: 349, 727
Homonnay Tivadar: 546
Honti János: 540
Horiner, Aharon: 696
Horler Miklós: 678, 687, 693, 696, 726, 727

Horn Ede (eredetileg: Einhorn Ignác): 138, 139, 140, 145, 366, 699
Horthy Miklós, ifj. (1907–1993): 77, 508
Horthy Miklós, vitéz nagybányai: 77, 492, 493, 496, 507, 508, 514, 515, 516, 517, 522, 527, 529, 530, 533, 546, 551, 552, 566
Horthy Miklósné, szül. jószáshelyi Purgly Magdolna (1881–1959): 191, 458
Hósea (i. e. 8. század): 154
Hubay Ilona: 689
Hubay Jenő: 322, 710
Hugo, Victor: 323
Hunfalvy János: 700
Huszár Lajos: 692
Huszka Jenő (1875–1960): 229
Huszka József: 635
Hutterer Miklós (Claudio Jürgen Hutterer): 629, 678
ibn Verga: lásd Selómo ibn Verga
Ibrahim (Avráhám) (név): 42
Ibrahim (Avráhám) ibn Júszuf (budai zsidóbíró): 43
Ibrahim (budai rabbi): 43
Ibrahim pasa: 38
Icig (név) [Jichák / Izsák > Aizik > Icig]: 226
Ignotus (Veigelsberg Hugó) (1869–1949): 330
Illés Endre (1902–1986): 327
Illyés Gyula: 496, 501, 611, 653
Imber, Naftáli H.: 259
Imrédy Béla, vitéz: 496
Imrich Jud / Szerencsés Imre: 33
Isserles, Móse: 35, 622
Istóczy Győző: 175, 322, 455, 479, 480, 615, 678
István főherceg: 435
István, I. (1000–1038) / Szent István: 281
István, V.: 12, 687
Iványi Béla: 678
Izay Géza: 573

Izsák Gábor: 686
Izsó Miklós: 452
Jacobi Viktor (1883–1921): 229
Jacobson, Gaynor: 580
Jagellók: 23, 25, 26, 30, 35
Jakab budai zsidó: 678
Jakab Dezső: 398, 400, 482, 644, 713
Jákob (név): 720
Jákob (hazzán): 108
Jákob ben Binjámin Zeév Askenázi: 53, 61
Jakobovics Fülöp: 119, 138
Jaksity László: 687
Jakúb (Jákob) (név): 42
Jakúb (Jákob / Jákov) (budai zsidóbíró): 43
Jálics Ferenc András: 227
Jámbor Lajos (eredetileg: Frommer): 441, 716
Jankó János: 224, 706, 710
Jankovics József: 725
János király / Szapolyai János magyar király (1526–1540): 40
Jáo-z-Keszt, Itamár: 618
Járy Péter: 678
Jászai Mari: 228, 229
Jászif (Jozsef) (név): 42
Jászif ibn Szalomon: 38
Jehuda (név): 594
Jehuda bar / ben Méir ha-Kohén: 46, 689, 690
Jehuda ha-Lévi / Halévi: 382
Jehuda Löw / Liwa / Loeb ben Becalél: lásd Löw rabbi (prágai)
Jenei Károly: 678
Jeremiás (i. e. 7–6. század): 17, 287, 418
Jesája (i. e. 8–7. század): 274, 366, 418
Jézus (1. század): 267, 271, 279, 486
Jichák (Buda): 45
Jiczhák, don: 120
Jichák ben Móse: 14, 92
Jichák Eizik: 732
Jiszráél ben Jozsef: 46
Jókai Mór: 15, 144, 288, 369, 708
Jólesz Károly: 679
Jólesz László: 673, 683

- Jóna / Jónás (név): 595
 Jonátán ben Jákob: 626
 Joseph Rabbi, der Jude zu Ofen: 19
 Josephus Flavius (1. század): 163, 278, 280, 480
 Josephus Judeus: 19
 Jósijáhu (i. e. 7. század): 280
 Jósika Miklós, br. (1794–1865): 708
 Jozsef ben Selómo: 38
 Jozsef ha-Kohén: 16, 36, 38, 44
 Jozsef Karo (Caro): 39, 40, 622
 Jozsef, magister: 19
 József Attila (1905–1937): 251, 332, 476
 József főherceg / kir. herceg: 69, 459, 687; lásd még Habsburg József
 József nádor: 304, 374, 384, 459, 663
 József, II.: 62, 67, 75, 79, 81, 99, 100, 288, 381, 438, 439, 481, 681, 682, 709
 Jud Süss: 33
 Júda (név): 594
 Júda ha-Kohén: 49, 50
 Júda Makkábi / Judás Makkabeus (i. e. 2. század): 277
 Juhász Gyula (1883–1937): 429, 467
 Jung, Avráhám úr: 733
 Justinianus (6. század): 565
- Kabos Endre** (1906–1944): 464
 Kabos László: 650
 Kacsoh Pongrác (1873–1923): 229
 Kaczér Illés (eredetileg: Katz): 104, 108, 115, 490, 649
 Kádár (vendéglős): 630
 Kaddari (név): 289
 Kadisch Joachim: 355
 Kafka, Franz: 626
 Kahána (név): 198
 Kahn Nátán: lásd Komoly Ottó
 Kaiser Mihály: 479, 480
 Káldi család: 515
 Káldy-Nagy Gyula: 679
 Kállai László: 679, 695
- Kallina Mór: 183, 319, 324, 350, 546
 Kálló Ferenc (Kálló esperes) (1891–1944): 536
 Kálmán Imre (1882–1953): 229
 Kálmán Ödön: 569
 Kálmán Oszkár: 502, 503, 609
 Kálozdi Mór (eredetileg: Kaufmann): 143
 Kan, Móse: 70
 Kánitz: 638
 Kann Ármin: 369, 662
 Kant, Immanuel (1724–1804): 247
 Kántor Péter: 692
 Kapronczay Károly: 679
 Karácsony Tamás: 616, 721
 Karády Viktor: 612
 Kardos G. György: 338, 507, 611, 629, 673
 Kardos László: 653
 Karig Sára: 549, 555
 Karinthy Frigyes (1887–1938): 513
 Kármán Géza Aladár: 441, 635, 637, 638, 642
 Kármán Mór: 380, 386, 393, 488, 494, 610
 Kármán Tódor: 494
 Károly, I. / Károly-Róbert magyar király (1307–1342): 688
 Károly, III.: 15, 98
 Károly, IV.: 305
 Károly, V., lotharingiai herceg: 46, 691, 692
 Károlyi család: 302, 547, 553
 Károlyi Árpád: 690, 691, 692
 Károlyi Gáspár: 193, 315
 Károlyi István, gr.: 489
 Kárpáti Aurél (1884–1963): 495
 Kárpáti Károly: 464
 Karpeles (név): 594
 Karsai Elek (1922–1986): 674, 679
 Karsai László: 673
 Kaszab Aladár: 359, 395, 661, 713, 723
 Kaszab Aladárné, szül. Weizskopf Józsa: 661, 713, 723
- Kasztner Rezső (/ Rudolf) Izrael: 503, 514, 515, 516, 517, 519, 520, 521, 719
 Katona József (rabbi): 155, 571, 679, 693, 697, 701, 718, 720, 722
 Katona Nándor (1860–1932): 466
 Kattler Bernát: 365
 Kattler Erzsébet: 365
 Katz (név): 289, 594
 Katz: lásd Kaczér Illés
 Katz (Kicse) Izsák: 62
 Katz (Köce), Jichák: 70
 Katz, Jacob: 124, 126, 174, 175, 679
 Katzburg, Dávid Cvi: 246, 250, 251
 Katzburg, Mesullám Zalman: 474
 Katzburg, Nathaniel: 679
 Katzenellenbogen, Méir ben Jichák (Maharam): 34, 35
 Kauders: lásd tolcsvai br. Korányi Frigyes
 Kaufmann (likörgyáros): 468
 Kaufmann: lásd Kálozdi Mór
 Kaufmann Dávid: 16, 243, 245, 305, 312, 388, 446, 448, 449, 450, 451, 476, 587, 603, 676, 679, 681, 685, 688, 703, 709, 716, 729
 Kaufmann, Jehuda: 450
 Kausser János: 323
 Kayserling, Mayer (Méir): 156, 174, 245, 603, 624, 650, 679, 682, 685
 Kazinczy Ferenc (1759–1831): 438
 Kázmér, Nagy: 28
 Kazsimér (kereskedő): 574
 Kehrn: 183
 Kelemen Krizosztom: 542
 Kelen Hugó (1888–1956): 504
 Kellér Andor: 609, 679
 Kellér Dezső: 609
 Kellner Albert: 250
 Kemálpasazáde: 39
 Kemény Simon (1882–1945): 499, 506
 Kemény Zsigmond, br.: 414, 456, 708

Kemnitzer család: 101, 131
Kemnitzer János: 131
Kende Péter (Párizs): 612
Kepecs József: 679
Kerényi Károly
(1897–1973): 251
Keresztes-Fischer Ferenc:
474, 500, 519
Kéri Lajos: 360
Kernstok Károly
(1873–1940): 332, 495, 711
Kertai Friedrich Klára: 679
Kertész Imre: 579
Kertész Ödön: 679
Kertész Sándor: 720
Kertész Y. István: 291, 650,
678, 679
Késmárky (áruház tulaj-
donos): 643
Kessler, Johannes: 17, 38
Kicse [= Katz?] Izsák: 62
Kilényi Tamás: 575
Király György (1887–1922):
327
Kiss Arnold: 252, 291, 305,
484, 679, 710
Kiss Géza: 465
Kiss József: 231, 232, 234,
275, 319, 330, 361, 411,
466, 467, 476, 501, 513,
586, 680, 683, 711, 731;
lásd még Szentesi Rudolf
Kiss Mihály: 572
Klauzál Gábor: 143, 435
Klein Etel: 250
Klein Miksa: 710
Klein, Isaac: 679
Klic, Karl: 226, 706
Klősz György: 696, 698,
700, 702, 706
Kmetty János (1889–1975):
495
Knabe Ignác: 481, 482, 718
Kner Imre: 287, 334, 367,
489
Kóbor Tamás: 124, 330, 609
Koburg család: 319
Köce, Jicsek [= Katz, Jichák]:
70
Kodály Zoltán (1882–1967):
136, 495, 502
Kodály Zoltánné, szül.
Sándor Emma (eredeti-
leg: Schlesinger)
(1863–1958): 502
Kogan (név): 198

Kohányi Sámuel: 378, 712
Kohen Efrájim (= Efrájim
ha-Kohén): 683
Kohlbach Bertalan: 410,
413, 679, 74
Köhler Ferenc: 573
Kohler, Kaufmann: 699
Kohlmann Károly János:
107
Kohn (név): 198
Kohn Ábrahám: 84
Kohn, Efraim: lásd Efrájim
ha-Kohén
Kohn Sámuel: 69, 156, 160,
161, 162, 174, 180, 187,
235, 245, 302, 330, 379,
386, 414, 589, 608, 679,
687, 701
Kohn Vilmos, ifj.: 708
Kohner Zsigmond: 359, 441
Kolb Jenő: 413
Kolbenmeyer Ferenc: 302
Kölcsy Ferenc: 313, 357,
491, 710
Kollár József: 635, 638, 642
Kollin Ferenc: 702
Kolosváry-Borcsa Mihály,
vitéz: 513, 718
Kolthay Tiborné: 688
Komárik Dénes: 152, 679,
700
Komjádi Béla: 464
Komlós Aladár: 175, 353,
393, 466, 467, 499, 649,
679
Komoly Ottó (eredetileg:
Kahn Nátán): 508, 514,
517, 519, 541, 542, 559,
563, 679, 719
Komor János: 398, 399, 713,
714
Komor Marcell: 398, 399,
400, 644, 713, 714
Komor Vilmos: 502, 503
Kon Izsó (fényképész): 702
Konstantin, Nagy: lásd
Constantinus
Kontz: lásd Kunitz, Móse
ben Menahém
Kopl (név): 720
Kopl Harif [Jákob
Altenkunstadt]: 721
Koppel (név): 720
Korányi Frigyes, tolcsvai,
br. (eredetileg: Kauders):
144

Koren Emil: 545, 546, 549,
566, 680
Koren Magda: 549
Kornfeld család: 515, 521,
609
Kornfeld Móric, br.: 456,
544
Kornfeld Zsigmond, br.:
610
Kőrösi / Kőrösy család:
680
Kőrösi / Kőrösy / szántói
Kőrösy József: 360, 361,
362, 680, 711
Kőrösi Csoma Sándor: 453
Kőrösy Marianna: 492
Kőrösy Ferenc: 361, 680
Kossuth Lajos: 76, 132, 143,
144, 145, 146, 147, 149,
156, 319, 393, 490, 676
Kőszegi Ábel: 680
Kosztolányi Dezső: 327,
466, 538, 676
Kosztolányi Dezsőné, szül.
Harmos Ilona
(1889–1967): 538
Kovács András (Budapest):
612
Kovács András
(Marosvásárhely): 415
Kovács Attila: 676
Kovács Frigyes: 251
Kovács Margit: 461
Kovács Tibor: 686
Kóvári Dezső: 629
Kovner, Abba: 580
Kozma Andor: 455
Kozma Lajos: 136, 396, 489,
560, 562, 563, 640, 674,
678, 681, 718, 719, 731
Kozmata Ferenc: 716
Kraakauer (nyomdatulaj-
donos): 248
Krámer Szerén: 668
Kranitz A. (paróka
készítő): 211
Kratzmann Ede (üveg-
festő) (1847–1922): 323
Krauss, Samuel: lásd
Krausz Sámuel
Krausz (nyomdatulaj-
donos): 250
Krausz, megyeri: 642
Krausz Fülöp: 426
Krausz Miklós (Móse): 517,
543, 553, 559

MUTATÓK
SZEMÉLYNEVEK
745

- Krausz S. Zsigmond (szabó): 717
- Krausz Sámuel / Samuel
Krauss: 46, 245, 315, 317, 465, 630, 680
- Krausz Zorica: lásd Herbst
- Péterné Krausz Zorica
Kriehuber, Josef: 131, 698
- Krinsky, Carol H.: 694, 702
- Kríza Ildikó: 684
- Krúdy Gyula: 223, 226, 228, 322, 335, 337, 467, 586
- Krúdy Gyuláné, szül. Bogdán Arabella (Satanella) (eredetileg: Spiegler): 228
- Kubán Endre: 457
- Kubinyi András: 13, 24, 680, 688
- Kulcsár Péter: 674
- Küllői-Rhorer Lászlóné, szül. Székely Mária: 517, 555, 566
- Kumorovitz Bernát: 688
- Kun András ("Kun páter"): 486
- Kun Béla: 614
- Kunewalder Jónás: 143, 144, 357
- Kunitz (Kontz / Kunitzer), Móse ben Menahém: 621, 624, 721
- Kunitzer: lásd Kunitz, Móse ben Menahém
- Kunos Ignác: 609
- Kunwald Jakab: 536
- Kürschner Frigyes: 413
- Lábass Endre:** 703
- Lackó Miklós: 680
- Lähne: 638
- Lajos, Anjou (Nagy / I.): 16, 17, 18, 622
- Lajos, II.: 25, 33, 34, 37, 46
- Lajos, XIV.: 691
- Lajta Béla (eredetileg: Leitersdorfer): 136, 327, 329, 332, 377, 386, 387, 388, 389, 394, 396, 399, 404, 441, 443, 444, 482, 483, 489, 600, 601, 604, 608, 609, 635, 638, 639, 640, 641, 658, 663, 664, 665, 667, 669, 675, 680, 681, 685, 699, 710, 712, 713, 716, 718, 721, 722, 723, 724, 733, 734
- Lajta Henrik: 639, 733
- Lajta Rezső: 639
- Lajtha László (1892–1963): 136
- Lakatos Géza: 531, 533
- Lakatos István: 337
- Lakatos Lajos: 680
- Lakits (óbudai plébános): 726
- Lampel Róbert (1821–1874): 133, 674
- Lánczos Kornél: 485
- Landerer Lajos (1800–1854): 133, 140, 143
- Landeszman György: 673, 697, 729
- Landherr András / Andreas von: 68
- Landy Dezső (eredetileg: Löbl): 251
- Landy Ödön (eredetileg: Löbl): 251
- Láng Mihály: 85
- Lange Gusztáv György / Gustav George: 700
- Langer Ede: 155, 701
- Langfelder Vilmos: 547
- Langlet, Nina: 571, 680
- Langlet, Waldemar: 571, 720
- Lanik, Josef / Alfred Wetzler: 516
- Lányi Jakab: 359
- Lanzmann, Claude: 516
- Lasker-Schüler, Else: 618
- László Zsigmond: 503
- László, IV.: 13
- Latabár Árpád (1903–1951): 229
- Laub Juci (fényképész): 708
- Laubenbacher, Friedrich, d. J.: 695
- Lauber Dezső (1879–1966): 463
- Lázár Márkus: 295
- Lazarus Adolf: 680
- Léb (név): 594
- Léb (rabbi): 56, 57
- Lechner Ödön: 332, 333, 396, 609, 638, 639, 711
- Lector Judaeus [= Grünvald Fülöp?]: 680
- Lederer Sándor: 359, 398
- Lederer, Ign. (kereskedő): 702
- Légrády Ottó (1878–1948): 545, 546, 575
- Lehár Ferenc (1870–1948): 229
- Leitersdorfer család: 639, 722
- Leitersdorfer Béla: lásd Lajta Béla
- Leitersdorfer Lipót: 639
- Lencsés Erika: 675
- Lenin (Uljanov), Vladimir Iljics: 614
- Leoncavallo, Ruggero (1858–1919): 501
- Leopold, I. / I. Lipót: 692
- Leser, Mikháél: 70
- Lessing, Gotthold Ephraim: 220, 313
- Lesznai Anna (1885–1966): 513
- Létay Miklós: 706
- Lévai Jenő: 251, 680, 720
- Lévai Katalin: 612
- Lévai László: 507, 680
- Lévi (név): 594
- Lévi (Buda): 50
- Lévi (Óbuda): 70
- Lewandowski, Louis: 187
- Libend Endre: 687
- Lichtenstein, Hillél ben Bárukh (1815–1891): 304
- Liebner Mózes / Moises (vendéglős): 93, 99
- Ligeti Miklós (1871–1944): 552
- Lindeberg, Anders: 95
- Lindenbaum család: 693
- Lindenbaum Lévi: 79
- Lintzberger, Frantz: 703
- Lipót József Károly lotharingiai herceg: 691
- Lipót, I.: 60, 690, 692
- Lipót, II.: 94, 438
- Liszt Ferenc (1811–1886): 112, 136
- Löb (név): 594
- Löbl / Landy Dezső: lásd Landy Dezső
- Löbl / Landy Ödön: lásd Landy Ödön
- Löbl Dávid: 63, 251, 393, 500, 555, 675
- Löbl Marcell: 251
- Löffler fivérek: 204, 405, 482
- Löffler Béla: 203, 484, 644, 703, 704, 705, 718
- Löffler Sándor (Samu): 203,

- 251, 484, 644, 703, 704,
705, 718
- Losonci András: 360, 673,
711, 718
- Lotz Károly: 324, 456, 630
- Löw / Léb / Arje (név): 42,
594
- Löw Immánuel /
Immanuel: 162, 391, 526,
527, 680, 683, 732
- Löw Lipót / Leopold: 128,
159, 293, 313, 378, 411,
456, 526, 680
- Löw rabbi (prágai) (R.
Jehuda Löw / Liwa /
Loeb ben Becalél) (1525 k.
– 1609): 583
- Löwinger Adolf: 141
- Löwinger Sámuel: 306, 316
- Lowinger, David
(kereskedő): 702
- Löwy, Josef / Löwy József
(Nagykanizsa): 111, 697
- Löwy, Mordechai: 85
- Löwy család: 490
- Löwy: lásd Hevesi Lajos
- Löwy Bernát: 490
- Löwy Dániel: 490
- Löwy Herman: 85, 356, 357
- Löwy Izsák: 489, 490, 718
- Löwy Joachim: 490
- Lugosi Lugo László: 687
- Lukács Emil: 536
- Luria, Jichák / Isaac: 298,
624
- Luther, Martin (1483–1546):
699
- Lutz, Carl (Charles): 542,
543, 549, 554, 555, 576
676, 719, 720
- Luzzato, Samuel David
(1800–1865): 679
- Madách Imre:** 627, 628, 721
- Madarassy István: 454
- Magyar Imre: 507
- Magyar-Mannheimer
Gusztáv: 630
- Maharam / Morénu ha-rav
Méir (ben Jichák
Katzenellenbogen): 34, 35
- Maharam / Morénu ha-rav
Móse (ben Jozsef Schick
/Sik): 174, 304
- Maharam / Morénu ha-rav
Móse (Trebitsch): 203, 704
- Mahler Ede: 681
- Maimonides / Móse ben
Maimon / Rambam: 51,
84, 93, 141, 162, 185, 201,
243, 382, 448, 449, 475,
621, 623, 703
- Majláth József, gr.: 100
- Majsai Tamás: 681
- Makay Miklós, vitéz: 495
- Makovecz Imre: 676
- Malamud, Bernard: 209
- Malgrange, La: 692
- Málnai Béla: 443, 601, 681
- Malonyai Dezső: 635, 639
- Mandel (vendéglős): 437
- Mandel Bernát: 412, 714
- Mandel S.: 681
- Mandel, Marcus: 726
- Mandello [Ignác]: 700
- Mandl Bernát: 413, 677, 681
- Mandl Jvd: 21
- Mann József: 662
- Mann, Thomas
(1875–1955): 488
- Mannheim Károly: 494
- Mannheimer, Isak Noa: 111
- Marastoni József: 701
- Marcus Aurelius: 453
- Marcus, Jacob Rader: 681
- Marczali Henrik: 410, 609,
610
- Margittay Richárd / Rikárd
(1890 – Buchenwald, 1944.
december): 696, 697
- Mária (1505–1558),
Habsburg, magyar kirá-
lyné: 35
- Mária Terézia: 62, 263, 357,
691, 693
- Markos József (eredetileg:
Markstein): lásd Alfonzó
- Markstein (Markos) József:
lásd Alfonzó
- Márkus András: 693
- Márkus Dezső: 654
- Márkus Géza: 441, 635, 641
- Marót Károly (1885–1963):
552
- Maróti Géza (eredetileg:
Rintel): 642, 644, 708, 733
- Marsigli, Luigi
Ferdinando: 46
- Martin, Jean-Baptiste /
Martin-des-Batailles: 692
- Martinelli, Anton Erhard:
98
- Márton Lajos: 681
- Máthé Elek: 549
- Máthé Klára: 549
- Mattitjáhu (i. e. 2. század):
277
- Mátyás, Hunyadi: 19, 20,
21, 23, 24, 25, 30, 31, 35,
44, 46, 674, 675, 683, 725
- Maurer János: 68
- Mauthner család: 490, 515,
521
- Mauthner Ádám: 356
- Mayerhoffer András
(1690–1771): 103
- Mayerhoffer Anna: 103
- Mayerhoffer János: 103
- Mazsáry Béla: 674, 698
- McCagg, William O., Jr.:
681
- Medgyaszay Vilma
(1885–1972): 229
- Medicei / Medici Pál
(Paolo Sebastiano
Medici): 219, 231
- Mednyánszky László
(1852–1919): 466
- Mehmed (név): 45
- Méir (2. század): 264, 314
- Méir (Kismarton /
Eisenstadt): 52, 62
- Méir ben Bárukh
(Rothenburg): 311
- Méir ben Jichák (Worms):
253
- Méir ben Jichák
Katzenellenbogen
(Maharam): 34, 35
- Méir Pfefferkorn (prágai
rabbi): 32
- Meisel (név): 595
- Meisel Farkas Alajos (Wolf
Alois / Binjámín Zeév
Meisel): 155, 159, 160,
182, 271, 379, 482, 621,
677, 701
- Meller Simon: 442, 443,
445, 715, 716
- Men(d)el: 20
- Menahém ha-Kohén: 31
- Menahém (Merseburg):
265
- Mendel (Mendl / Mandl)
család: 20, 23, 24, 25, 26,
27, 28, 30, 33, 47, 53, 288,
55
- Mendel Izrael: 20

- Mendel Izsák: 20
Mendel Jakab: 683, 684
Mendel Jákob filius Jacobi: 20
Mendel Jákob Júda: 20
Mendel Jákob: 19, 20, 21, 23, 24, 688, 725
Mendel Júda: 20
Mendel Judaeus: 20
Mendel Jvd: 19, 20
Mendel prefektus: 681
Mendelssohn, Felix: 187
Mendelssohn, Moses: 84, 86, 128, 129, 247, 266, 381, 582, 621, 685, 689
Menndl Jvd: 21
Mérei Gyula: 681
Mesullám / Zímel: 705, 729
Meulen, Adam Franz van der: 692
Mezei / Mezey Mária: 503
Mező Ferenc: 463
Michnay László: 549
Míkha (i. e. 8. század): 196, 708
Miklós Imre: 715, 717
Miksa, I.: 687
Minc, Móse (Mózes) / Moses Münz: 62, 71, 72, 81, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 102, 109, 130, 145, 247, 293, 694, 696
Mité (Mitté), Charles: 691
Mn[D]L: 20
Moess Alfréd: 681
Molnár Ferenc: 332, 513, 630
Mones Doctor: 82; lásd még Oesterreicher Manes József
Montara, Marco: 446
Montefiore, Moses: 384, 385, 712
Moravcsik Gyula (1892–1972): 552
Mordowicz, Czeslaw: 516
Morelli Gusztáv: 691
Móricz István: 687
Móricz Zsigmond: 120, 495, 681
Móse ben Maimon: lásd Maimonides
Mosonyi Mihály: 136
Müller (könyvkereskedő): 250
Müller Dávid: 465
Müller József: 121
Müller, Georg: 720
Müller, Ines: 678, 681, 702, 703
Müllner János: 687
Munk: lásd Munkácsi Bernát
Munkácsi Bernát (eredetileg: Munk): 386, 653
Munkácsi Ernő: 189, 413, 524, 653, 681, 688
Münz Jakab: 145
Münz, Moses / Móse Minc: 62, 71, 72, 81, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 102, 109, 130, 145, 247, 293, 694, 696
Muraközy Gyula (id.): 545, 565
Múszai (Móse) (név): 42
Múszai (Móse) (budai rabbi): 43
MwL: 20
Nabú-kudurri-uszur, II.: lásd Nebúkadreccar
Nádai Pál: 640, 666, 681
Nádasdy Ferenc, br.: 44
Nádor Jenő: 680
Naftáli ben Jichák ha-Kohén Hircz (Herz): 32, 34, 39
Nagy Endre: 329, 496, 642
Nagy Imre (politikus) (1896–1958): 614
Nagy Imre (szerző): 652, 678
Nagy Lajos (1883–1954): 332
Nagy Loránt: 681
Nagy Vilmos, nagybacsoni: 506, 549
Nagy Z. László: 687
Nahmán, Rabbi, braclavi (1772–1811): 289
Naményi Ernő: 287, 366, 367, 411, 412, 413, 489, 679, 681, 684, 718, 731
Napoléon, Bonaparte: 247
Narkiss, Becalél: 448, 681
Nascher: lásd Csemegi Károly
Nátán / Nathan (név): 593
Nebúkadreccar / II. Nabú-kudurri-uszur (i. e. 605–572): 39, 53, 424, 426, 432, 622
Nehemja Chajjon: 53
Neiger Jakab: 339
Nepauer Mátyás Máté: 67, 68
Neugebauer, Julius: 702
Neumann Benő: 243, 244
Neumann Ede: 682
Neumann, (von), János: 494
Neumann, L. T.: 701
Neumayer Ede: 250
Neuschloss Izsák: 490
Neuschloss Zsófia: 663
Neuwald Illés: 250
Neuwelt Ármín: 359, 711
Neuwirth (nyomdatulajdonos): 250
Ney Dávid (ifj.): 501, 503
Nisszim ben Reubén Gerondi: 33
Nizsel / Nüszl (vendéglős): 252, 337, 338, 339, 474
Noah (budai): 622
Noah: 39, 50
Nöldeke, Theodor: 451, 684
Novák Ede: 655, 718
Nüszl: lásd Nizsel
Nutovits (használtruha kereskedő): 477
Nyiri János: 570
Obadja (i. e. 6. század?): 621
Oberländer, Baruch: 673
Oesterreicher Manes József: 79, 82, 677, 682, 695
Oltman: 122
Oppenheim, Jisszákhár Dov (Ber): 62
Oppenheimer, Semuél (Sámuel): 61, 684
Orbán Balázs: 414
Orbán Ferenc: 682
Orczy család: 76, 84, 103, 222
Orczy báró [= br. Orczy József]: 104
Orczy István: 102
Orczy József, br.: 103
Orczy Lőrinc, br.: 103
Örkény István: 653
Osimo, Marco: 449
Österreicher (Ösztreicher) Dávid: 150, 356, 374
Österreicher Mózes: 68, 84
Osvát Ernő: 327, 456
Ottendorff Henrik: 683
Ottlik Géza: 549
Oven (név): 61
Oz, Ámosz: 618

- P. Howard** (Reich Lajos / Rejtő Jenő): 503
Pach (név): 289
Pach Zsigmond Pál: 362, 682
Pákozdy László Márton: 565
Pál Nándor: 706, 707
Pálffy család: 62, 302
Pálffy Miklós, erdődi gr.: 44
Pallavicini család: 319
Pallós Lajos: 686
Pap Károly (eredetileg: Pollák): 287, 502, 503, 504, 505, 611, 718
Parczel József: 71, 682
Pártos Erzszi: 503
Pasperger Ferenc: 694
Pásztor Mihály: 682
Patai György / Ervin György (Raphael Patai): 240, 272, 305, 307, 332, 682, 709
Patai József: 228, 331, 332, 363, 373, 403, 418, 419, 472, 500, 613, 661, 682, 686, 709, 734
Patai, Raphael: lásd Patai György / Ervin György
Pátzay Pál (1896–1979): 548
Pázmán (Pázmány) Péter (1570–1637): 187
Pechan Gáborné: 718
Péchi Simon: 414, 415
Péchy Blanka: 642
Pécsi Tamás: 17
Pekáry Imre: 228, 706
Perczel Anna: 673, 682, 717
Perec (Óbuda): 75
Perényi Imre (?–1519): 17, 33
Perlasca, Giorgio (Jorge): 549, 573, 576
Perlmutter Izsák: 411, 412
Perlrott Csaba Vilmos: 732
Peszah úr, Péter úr fia (Buda): 14, 15, 687
Petényi Katalin: 708
Peter / Péter úr (Buda): 14
Peterdi Andor (1881–1958): 120, 682
Petőfi Sándor: 135, 136, 142, 146, 313, 573, 617
Petráss István: 708
Petrichovich Horváth Lázár: 213, 214
Petrus Niger (Schwartz): 30, 31
Petschacher Gusztáv: 324
Petschauer Attila: 464, 506
Pfannl Egon: 689
Pfefferkorn: lásd Méir Pfefferkorn
Phil(l)ippon, Ludwig: 153, 700
Philón, alexandriai (1. század): 486
Phoebus (név): 706
Pick (boltos): 461
Pietsch, Walter: 682
Pius, V.: 428, 431
Pius, XII.: 527
Pless Henrik: 471
Podmaniczky család: 103
Polacsek György: 400, 404, 714
Polgár: 574
Politzer Izsák: 457
Pollack Ágoston: 228
Pollack Mihály: 68, 118, 119, 138, 328
Pollack, Martin: 693
Pollák: lásd Pap Károly
Pollák (Pollack), Avram: 720
Pollák Lajos Eleázár: 186
Pollák Manó: 444, 716
Pollák Mihály: 68
Pollák Miksa: 504
Pollák, Gebrüder: 701
Pollák, Leib: 720
Pollak, St.: 682
Pólya Jakab: 682
Pongrácz Ferenc, gr (1911–?): 573
Popper Dávid: 322, 710
Pór Bertalan (1880–1964): 639
Pörge Gergely: 136, 222, 658, 659, 699, 705, 722
Porgesz József: 205, 704
Porscht Frigyes: 686
Porzó / Ágai Adolf: 199, 294, 455, 627, 682
Preisich Gábor: 462, 546, 673, 682
Presser: lásd Berend Béla
Privorszky Ferenc: 698
Prix: 139
Pulitzer család: 457
Pulitzer Fülöp: 457
Pulitzer József / Joseph Pulitzer: 457, 675, 717
Püski Sándor: 498
Quittner Zsigmond: 319, 323, 439, 635, 641, 642, 682, 710
R. Várkonyi Ágnes: 725
Racine, Jean (1639–1699): 501
Ráday család: 103
Ráday Imre: 503
Radnóti Miklós: 461, 499, 506, 507, 513, 536, 680
Rádóczy Gyula: 682
Rados Jenő: 682, 699, 715
Raffay Sándor (1866–1947): 525, 529, 544, 563, 564, 566
Rájnis József: 620
Rákos (fényképész): 701
Rákos Manó: 713
Rákosi Jenő (1842–1929): 335, 368
Rambam / RaMBaM / Rabbi Móse ben Maimon: 184, 448; lásd még Maimonides
Ránki György (1930–1988): 675
Rasi: 92, 196, 216, 248, 260, 588
Ráth Mór: 248, 414, 708
Rátkai Márton (1881–1951): 229
Rauch János: 696
Rauh [= Rauch], J.: 701
Ravasz László (1882–1975): 511, 516, 530, 563, 566, 578, 579
Reich Adolf: 219
Reich Ignác / Ignaz: 113, 147, 491, 682
Reich Jákob Koppel: 204, 596, 597, 598, 626, 651, 695, 697, 701, 710, 716, 718, 720, 721
Reich Lajos: lásd Rejtő Jenő
Reich, Jehezkiél: 721
Reiffenstein: 700
Reitter Ferenc: 319
Reitzer, Avrom: 651
Rejtő Jenő / P. Howard (eredetileg: Reich Lajos): 503
Rembrandt, Harmenszoon van Rijn (1606–1669): 515
Reményi Mihály: 246

- Remete László: 682, 686
 Réthy László: 687
 Réti István (1872–1945): 466
 Reuchlin, Johannes: 623, 689
 Reuvén (név): 623
 Révész Perc: 514, 719
 Révész Sámuel (eredetileg: Rosenfeld): 635, 638, 642
 Rezl asszony (Óbuda): 70
 Ribáry Géza: 684, 500, 504, 732
 Richter Gedeon: 575
 Richtmann Mózes (1880–1972): 51, 682, 683, 710
 Rieger Ottó: 365, 401
 Riesz Frigyes: 552
 Rintel: lásd Maróti Géza
 Rippl-Rónai József: 333, 466, 710
 Ritter (nyomdatulajdonos): 722
 Röckel János: 714
 Rodolfó (Gács Rezső): 503
 Róe, Jisráél: 721
 Roggendorf, Wilhelm: 689
 Rohbock Lajos / Ludwig: 151, 226, 700, 706
 Rohn [Alajos]: 725
 Rokéah család: 472
 Rokéah (Singer), Aharon (Áron): 472, 473, 474
 Rokéah, Jisszákhár Dov: 472, 473
 Rokéah, Mordekhaj: 474
 Román Ernő: 399, 401, 644, 661, 714, 723
 Román Imre: 251, 555
 Román Miklós: 644, 661, 723
 Románné Goldzieher Klára: 707
 Rómer Flóris: 688
 Romm család: 310
 Róna Iván: 413
 Roosevelt, Franklin D.: 527
 Rösch: 700
 Rosenbaum G.: 338
 Rosenberg, Walter / Rudolf Vrba: 516
 Rosenfeld: lásd Révész Sámuel
 Rosenthal Chájele: 703
 Rosenthal Éliás (Élija): 246, 247, 248
 Rosenthal Márk (Márkus) Mordekhaj: lásd Rózsavölgyi Márk
 Rosenthal Mór (Móric): 128
 Rosenthal Mordchele: 134; lásd még Rózsavölgyi Márk
 Rosenthal Naftáli: 246, 247, 703
 Rosenthal Salamon (Selómo):
 Rosenthal Salamon: 247, 356, 679, 703
 Rosenthal, Jesája: 70
 Rosenzweig Adolf: 716
 Rosenzweig, Franz: 618
 Rosin, Arnost: 516
 Rosthy Miklós: 219, 231
 Róth Ernő / Abraham Naftali Zwi Roth: 306, 316, 710
 Róth Miklós: 397, 713
 Róth Miksa: 639, 642, 664
 Róth Zsigmond: 415
 Roth, Abraham Naftali Zwi: lásd Róth Ernő
 Rotschild család: 130, 131, 477, 610
 Rotta, Angelo: 527, 530, 543, 544, 573, 719
 Rózsa György: 692
 Rózsavölgyi és Tsa. / Társa: 639
 Rózsavölgyi Gyula: 136, 695, 722
 Rózsavölgyi Márk / Márkus (eredetileg: Rosenthal Márk / Márkus / Mordeháj, becézve: Mordchele): 133, 134, 135, 136, 608, 659, 699, 722
 Rozsnyai Dávid: 52
 Rubens, Peter Paul (1577–1640): 515
 Rumbach Sebestyén: 182
 Rupp Jakab: 688
 Rürup, Reinhard: 682
 Ruzicskay György: 549
 Rycaut, Paul: 53
Sabbatai Sevi: lásd Sabbetaj Cvi
 Sabbetaj Cvi: 52, 53, 61, 426, 683
 Sabetha Sebi: lásd Sabbetaj Cvi
 Sachs (név): 35, 289
 Sachs: lásd Sachsel, Marcus
 Sachs, Nelly: 618
 Sachsel (Sachs, Sachsl, Sax), Marcus: 99, 102, 355
 Sachsl: lásd Sachsel, Marcus
 Ságvári Ágnes: 682
 Ságvári Endre: 371
 Salamon (i. e. 10. század): 71, 72, 151, 152, 162, 234, 595
 Salamon Béla: 230, 503
 Salamon Gábor: 393; lásd még Goldberger Salamon
 Salamon Mihály: 559
 Salamon-Rácz Tamás: 673
 Salgó László: 306, 682, 710, 732
 Salgó, Nicolas M.: 612
 Salkaházi Sára (eredetileg: Schalkházi): 544, 549
 Sálom (Sólem) (Belz): 472
 Sálom ben Cvi ha-Lévi: 593
 Sammaj (1. század): 274, 278, 289
 Sámuel Kornél: 139, 699
 Sanders Iván: 612
 Sandmann, Franz Xaver: 696, 700, 701
 Sándor Anna: 682, 686
 Sándor Emma (eredetileg: Schlesinger) (1863–1958), férj. Kodály Zoltánné: 502
 Sándor Frigyes: 503
 Sándor Lipót nádor: 93
 Sándor Vilmos: 682
 Sándor Zoltán: 502
 Sára úrnő: 55, 56, 726
 Sárközi György: 327, 540
 Sas Zsigmond: lásd Adler Zsigmond
 Satanella: lásd Bogdán Arabella
 Saul (budai zsidóbíró): 43
 Saul (i. e. 11. század): 112
 Sax: lásd Sachsel, Marcus
 Schacherer: lásd Elek Ilona
 Schalkházi / Salkaházi Sára: 544
 Schalkházi: lásd Salkaházi Sára
 Schams Ferenc: 63, 69
 Schatz (név): 289

- Scheiber család: 475
 Scheiber Lajos: 475, 602
 Scheiber Lajosné, szül
 Adler Mária: 563, 602
 Scheiber Sándor / Alexan-
 der: 28, 41, 46, 54, 57, 86,
 209, 254, 291, 306, 311,
 316, 318, 409, 412, 415,
 446, 448, 450, 452, 467,
 475, 476, 485, 488, 514,
 526, 602, 604, 608, 617,
 647, 653, 674, 677, 678,
 680, 683, 684, 687, 689,
 690, 694, 695, 696, 697,
 702, 703, 707, 708, 709,
 710, 720, 721, 725, 726,
 727, 729, 731, 732
 Scheiberné Bernáth Livia:
 238, 452, 683
 Schenk, Eduard von: 135
 Schick (név): 289
 Schick (Sik), Móse ben
 Jozsef (Maharam): 174,
 304
 Schickedanz Albert: 219,
 445, 705, 716
 Schiffer (építési vál-
 lalkozó): 459, 643 (?)
 Schiller Samu (kereskedő):
 176
 Schiller, Friedrich
 (1759–1805): 313
 Schleifer (ezüstműves): 205
 Schlesinger (név): 702
 Schlesinger család: 246, 252
 Schlesinger Emma: lásd
 Sándor Emma, férj.
 Kodály Zoltánné
 Schlesinger Ignác: 250, 339
 Schlesinger Jos. / József:
 244, 245, 250
 Schlesinger, Akiba Jozsef:
 251
 Schlesinger, Joseph: 251
 Schmahl Henrik: 715
 Schmelzer Hermann Imre:
 683
 Schmelzer, Menahem: 452
 Schmidl Sándor és neje:
 609, 638
 Schmidt Mária: 679, 683
 Schneider (név): 594
 Scholem, Gershom
 (1897–1982): 618, 683
 Schömer Ferenc: 441, 715,
 716
 Schön (név): 289
 Schönberg, Arnold
 (1874–1951): 430
 Schöner Alfréd: 683
 Schönteil Richárd: 656
 Schöpflin Aladár: 133, 326,
 495
 Schossberger Sája Wolf /
 tornyai Schossberger
 Simon Vilmos:
 358, 711
 Schossberger Zsigmond:
 358
 Schottola (kereskedő): 337
 Schreiber (ecetgyáros): 490
 Schreiber Ignác: 91
 Schreiber, Móse / Moses
 (Hatam Szófér): 128, 130,
 149, 158, 203, 237, 251,
 259, 285, 297, 582, 594,
 596, 597, 684, 693, 704,
 707
 Schubert, Franz
 (1797–1828): 111
 Schück (név): 289
 Schulek Frigyes: 441
 Schulhof Izsák: 28, 42, 43,
 44, 45, 46, 48, 49, 52, 59,
 60, 451, 626, 678, 679,
 683, 691, 692
 Schvarcz (nyomdatulaj-
 donos): 250
 Schwab Löw / Löw
 Arszlán: 116, 127, 138,
 140, 141, 149, 150, 155,
 212, 357, 374, 378, 695
 Schwager János Mihály:
 694
 Schwandtner, Johann G.:
 20, 22
 Schwarcz Amália, férj.
 Friedmann Adolfné: 710
 Schwarcz Miksa: 683
 Schwarcz Samu: 718
 Schwartz, Pinhasz Zélig:
 204, 704
 Schwarz (név): 289
 Schwarz Ignác: 243
 Schwarz Jakab: 250
 Schwarz Leopold: 157
 Schweitzer (név): 624
 Schweitzer Gábor: 683
 Schweitzer József: 149, 304,
 306, 338, 673, 683
 Sebestyén Gábor
 (1794–1864): 134
 Sebestyén Károly
 (1872–1945): 162, 240,
 330
 Sed-Rajna Gabriella /
 Gabrielle: 448, 681
 Sediánszky János: 702
 Segal / Segall (név): 289
 Seidner Zoltán: 719
 Seifert Géza: 360
 Selómo (név): 289
 Selómo Amarilio: 49
 Selómo ben Efrájim /
 Szerencsés Imre: 33
 Selómo ibn Verga / ben
 Virga: 18
 Selómo Snéur / Szerencsés
 Imre: 689
 Selómo Szeonor /
 Szerencsés Imre: 33, 34
 Selómo, Dubnóból: 689
 Semmelweis Ignác: 376
 Semper, Gottfried: 637
 Semuél (név): 289
 Seneor / Senior / Snéor /
 Snéur (név) / Szerencsés
 Imre: 33
 Serédi Jusztinián
 (1884–1945): 511, 534,
 539, 563, 565, 566
 Seybold, Hanns: 21, 22
 Shapira, Meir: 256
 Siegel (név): 289
 Sigel: 458
 Sik / Sík (név): 289
 Sik, Móse: 174
 Siklódi, Csilla: 683
 Silber, Joseph (Debrecen /
 New York): 673
 Silber, Michael K.: 174,
 683, 685
 Simeon (név): 289
 Simeon bar / ben Johai:
 423, 621
 Simon László: 683
 Simon Róbert: 612, 683
 Singer Aharon (Áron)
 (Rokéah): 472
 Singer Sándor: 708
 Sisa József: 684
 Skutetzky Sándor: 205, 704
 Slachta Margit: 190, 191,
 544
 Snéor / Snéur / Seneor /
 Senior (név) / Szerencsés
 Imre: 33
 Sólem Alékhem: 209, 618

Somlay Artúr (1883–1951):
495
Somlyó György: 553
Somlyó Zoltán
(1882–1937): 513
Somogyi György: 436, 637,
657, 660, 676, 717, 722
Somogyi József: 237
Sós Aladár: 398, 713
Sós Endre: 360, 504
Spatz Henrik: 250
Spiegel Jehuda: 684
Spiegler: lásd Krúdy
Gyuláné, szül. Bogdán
Arabella (Satanella): 228
Spiegler Gyula Sámuel: 684
Spiessheimer, Johannes:
lásd Cuspinianus
Spinoza, Baruch: 309
Spitz, Avrahám: 70
Spitzer család: 78
Spitzer Benjámín Salamon:
79
Spitzer Götzl: 79
Spitzer, Schlomo: 684
Spitzig Iczig (Ágai Adolf):
131, 132
Srágó (név): 706
Stárk Izidor: 662, 723
Stein Anna: 616
Stein Aurél / Sir Aurel
Marc: 237, 451, 453, 454,
678, 716
Stein Ernő: 453, 678
Stein Náthán: 453
Steindl Imre: 441
Steinfeld, Albert: 693
Stern (vendéglős): 337, 338,
568, 629
Stern József: 357
Stern Márkus (?–1870): 490
Stern Samu: 359, 360, 398,
502, 510, 531, 679, 718
Stibrall (kékfestő): 75
Stöckler Lajos: 360, 510,
529, 576, 580, 679
Stoll Béla: 673
Stowasser (hangszerkészí-
tő): 695
Strasser család: 122, 123,
698
Strauss, Anton: 694, 696
Strausz: 717
Strelisker / Strelisky,
Dávid: 116, 117, 698; lásd
még Brod, Dovidl

Strelisky Lipót
(fényképész): 699
Stróbl Alajos: 323, 465
Strohmayer Antal József:
727
Sugár Péter: 616, 721
Suhajdy György: 700
Sulzer, Salomon: 111, 113,
155, 673, 680, 682, 697
Szabó János: 662
Szabó Tamás: 543
Szabó Vera: 673
Szabó Zoltán (1912–1984):
495
Szabolcsi család: 331
Szabolcsi Bence: 246, 331,
503, 552, 684
Szabolcsi Lajos: 322, 330,
351, 466, 501, 684
Szabolcsi Miklós: 673
Szabolcsi Miksa: 181, 234,
330, 331, 410, 609, 710
Szakály Ferenc: 678, 683,
684
Szalai Pál: 574, 576
Szalai Sándor: 507
Szálasi Ferenc: 498, 533,
534, 539, 551, 556, 563,
565, 615
Szamota István: 684
Szántó András: 686, 708,
709
Szapáry család: 317
Szapáry József, gr.: 107
Szárász György: 611
Széchenyi István, gr.: 95,
128, 130, 156, 356, 440,
452, 458
Szege, Cvi Engel: 733
Szegefy Mór: 212
Székács József (1809–1876):
128
Székely Éva: 464
Székely Ferenc: 359, 480
Székely Mária, férj. Küllői-
Rhorer Lászlóné: 517,
555, 566
Székely Mihály: 332, 552,
630
Szelényi László: 694
Szemere Bertalan: 146
Szemere Samu: 309, 684
Szenes Anna / Anikó
(Hana / Hanna): 518,
539, 580, 720

Szenes Béla: 518
Szenes Béláné: 538, 539
Szenes Fülöp: 302
Szenes Sándor: 555, 612,
719
Szentesi Rudolf [= Kiss
József]: 232, 467
Szép Ernő: 500, 501, 513,
609
Szerb Antal: 63, 88, 251,
326, 540, 684
Szerencsés Imre: 33, 34, 35,
689
Szerényi Győző: 616, 721
Szevera János: 121, 122,
668
Szigethy Gábor: 676
Sziklai Zsigmond: 324
Szilády Áron (1837–1922):
415
Szilágyi Edit: 703
Szilárd Leó: 494
Szimha ha-Kohén: 31, 32,
49, 51
Szina Miklós: 679
Szinyei Merse Pál
(1845–1920): 332, 333, 710
Szirmai Albert (1880–1967):
229
Szita Szabolcs: 678, 684,
719, 720
Szófer (Schreiber) család:
684; lásd még Hatam
Szófer
Szófer (Sofer), Akiva: 693
Szófer, Hajjim ben
Mordekhaj Efrájim
Fischl: 598
Szófer, Hajjim Dávid: 597
Szőke Andor: 391
Szőke Elemér: 461
Szöllősy / Szöllősy-Szabó
Lajos (1802–1882):
135
Szomoró Dezső (eredeti-
leg: Weisz Mór): 106, 503,
513
Szondi Lipót: 521
Szőnyi István: 549
Szőnyi Rózsa: 549
Sztehlo Gábor: 531, 541,
544, 545, 546, 549, 556,
575, 680, 684, 719
Sztójay Döme, vitéz: 527
Szulejmán (Selómo) (név):
42

Szulejmán (Szülejmán / Szolimán): 36, 37, 38, 39, 50
Szűts László: 684

T. Papp Melinda: 684, 689

Tábor család: 502, 674

Tábor Béla: 353, 616

Tábori (nyomdatulaj-
donos): 250

Takács Pál: 394, 684

Táncsics Mihály: 142

Tänzer: 132, 320

Tardy Lajos (1904–1990):
684

Tarján Vilmos: 630

Tátrai Zsuzsanna: 684

Tauber Adolf: 204

Taussig / Tauszk, Szender
(Alexander / Sándor):
61, 693

Tauszig (Taussig) Béla:
397, 415, 416, 713, 715

Tauszk / Taussig, Szender
(Alexander / Sándor): 61

Tchernichovski /
Tschernikhowsky: lásd
Csernihovszki, Saul

Teha: 12

Teichman, Zalman: 507

Teitelbaum, Joél ("Jajlis"):
521

Teka: 12

Telcs Ede: 410, 552, 642,
667, 724

Telegdi Bernát: 684

Teleki László, gr.: 155, 156,
701

Teleki Pál, gr.: 494, 497,
498, 507

Teller Ede: 494

Tencer Pál (1836–1905):
160, 168, 321, 358, 681

Tersánszky J. Jenő
(1888–1969): 495, 552

Tevan Margit: 461, 708

Textor, F. J.: 691

Theka: 12

Thirring Gusztáv
(1861–1941): 680

Thüngen, Johann von: 46

Thurnschwamb János: lásd
Dernschwam, Hans

Thury József (1861–1906):
684

Tiepolo, Giovanni Battista
(1696–1770): 515

Tikáts Adolf: 125, 698,
732

Timár József (eredetileg:
Gerstner): 503

Tinneius Rufus: 426

Tisza Kálmán: 322, 472

Titus: 278, 424, 426, 711

Todt, Fritz (1891–1942): 506

Toldy Ferenc: 688

Tolnai Simon: 248

Tomek Vince: 573

Tomola: 118, 183

Török Aurél: 29

Török Gyöngyvér: 673

Török József (1824–1899):
119, 220

Török Pál: 142

Török Sándor: 528, 566,
705

Torre, Lelio della: 309

Torsch Leó: 726

Tóth Aladár: 502

Tóth Árpád (1886–1928):
327

Totisz: 64

Trattner család: 246, 247

Trattner János: 84

Trattner János Tamás
(1717–1798): 246

Trattner János Tamás
(1789–1825): 246

Trattner Mátyás: 246

Trattner-Károlyi István:
246

Trautzl Tamás: 720

Treibtsch, Maharam
(Morénu ha-rav Móse):
203, 704

Treibtsch, Móse Léb Wolf:
697

Trefort Ágoston: 380, 454

Treitsaurwein, Marx: 687

Trieste fivérek: 449

Trieste, Gabriele: 446

Trócsányi Zsolt: 243

Trumpeldor, Joseph
(1880–1920): 518

Turán Róbert: 413, 686

Turán Tamás: 673

Turóczi-Trostler József: 393

Tyroler (Tyróler) József:
143, 145, 676, 679, 698, 699

Ujvári Péter (eredetileg:
Groszmann Pinhász
Júda): 330, 653, 684

Ulászló, II. (Jagello): 23, 25,
26, 674

Ullmann család: 441

Ullmann Gábor: 113, 356

Ullmann Gyula, erényi: 71,
441, 635, 637, 638, 642, 693

Ullmann Mór: lásd

Ullmann Mózes

Ullmann Mózes / Mór
(Móric) János, szitányi:
356, 439, 458, 730

Ungár Mór: 205

Urbach, Ephraim E.: 447

Uri (név): 706

Vadász Ede: 684

Vágó fivérek: 641, 643

Vágó József: 441, 457, 635,
642, 643, 722

Vágó László: 329, 330, 399,
401, 402, 403, 404, 406,
410, 415, 441, 456, 457,
485, 635, 642, 643, 710,
714, 722

Vahot Imre: 135

Vajda Béla: 460, 636

Vajda Károly: lásd Wolff

Vajda Lajos: 411, 586

Vajda Péter: 115, 127, 685

Vajna Gábor: 567

Valero család: 228, 458, 699

Valero fivérek: 137, 728

Valero Antal: 137

Valero István: 137

Valero Tamás: 137

Vámbéry Ármin: 102, 123,
124, 180, 181, 218, 237,
313, 314, 702

Vámos Ferenc (1895–1969):
681, 685, 712, 716, 718,
721, 722, 723, 724, 734

Van Dyck, Anthonie
(1599–1641): 515

Várdai Pál (1483–1549): 25

Várdy Péter: 612

Varga Imre: 612, 615

Varga Károly: lásd Hetényi
Varga Károly

Varga László: 685, 686

Varga Zsuzsa: 719

Varjas Béla (1911–1985): 415

Vas István: 461, 511, 512, 538

Vasquez, Carl (Charles) /
gr. Vasquez Károly: 69,
120, 132, 356, 726, 727,
728, 729, 730

MUTATÓK
SZEMÉLYNEVEK
753

- Vastagh (nyomdatulaj-
donos): 727, 731
- Vaszary János (1867–1939):
466
- Vázsonyi János: 495
- Vázsonyi Vilmos: 495, 603,
711, 733
- Veesenmayer, Edmund:
508, 525
- Veigelsberg Hugó: lásd
Ignotus
- Veleykey Károly: 480, 717
- Venetianer Lajos: 162, 410,
492, 493, 685, 710, 718
- Venetianer Lajosné: 632,
633, 722
- Verdi, Giuseppe
(1803–1901): 501
- Verga / Virga: lásd Selómo
ibn Verga
- Verhovay Gyula: 479
- Vidor Emil: 133, 459, 466,
644, 662
- Vidor Pál: 371, 486
- Víg Emil: 702
- Vígh Tamás: 546
- Viharos / Gerő Ödön: 221,
295, 676, 685
- Vikár Béla (1859–1945): 495
- Viktória királynő
(1837–1901): 131
- Villányi János: 462
- Vilt Tibor (1905–1983): 495
- Visky Károly (1883–1945):
552
- Vízkelety Béla: 725
- Vodiáner: 133, 249; lásd
még Wodianer
- Völgyesi Adolf: 350
- Vörös Éva: 706
- Vörös Károly: 673, 685,
706, 710, 711
- Vörösmarty Mihály: 135,
144, 156, 313, 641, 710
- Vrba, Rudolf / Walter
Rosenberg: 516
- Wagner: 118**
- Wagner József: 136
- Wagner, Otto: 183, 443, 684
- Wahrmann család: 322,
441, 684
- Wahrmann Júda: 126, 150,
159, 608
- Wahrmann Mayer Wolf:
320, 679
- Wahrmann Mór (Móric):
168, 240, 320, 321, 322,
323, 350, 359, 380, 386,
458, 467, 642, 679, 681,
685, 710, 729, 730
- Wahrmann Rebeka / Rifke
/ Regina / Rene: 323
- Wahrmann Sándor: 386,
729
- Wahrmann, Dávid Jozsef:
126
- Wahrmann, Israel ben
Solomon / Wahrmann
Izráel: 93, 107, 108, 109,
116, 126, 149, 320, 410,
608
- Wald testvérek: 705
- walesi herceg: lásd Albert
Edward
- Wallenberg, Raoul (Raul)
Gustav: 480, 507, 512,
539, 546, 547, 548, 549,
554, 555, 556, 573, 574,
575, 576, 612, 614, 680,
685, 719
- Wechselmann Ignác
(Izsák), lovag: 153, 663,
665
- Weidmann / Woidzislav
Sámuel: 129
- Weil Fülöp / Philipp Weil:
85
- Weiner Leó (1885–1960):
136, 552
- Weinmann Fülöp: 359,
386
- Weinwurm Antal: 705
- Weinwurm, ifj. [Antal (?)]:
723
- Weisinger György: 664
- Weiss család(ok): 515, 521,
602, 638, 684
- Weiss Alfonz: 370, 711
- Weiss Alice, csepeli (Weiss
Manfrédné), szül. Wohl
Alice: 359, 370, 602, 660,
661, 711, 723, 724
- Weiss Arthur: 559, 562, 563
- Weiss Elza: 370, 711
- Weiss Gyula, ifj.: 559, 560,
562
- Weiss H.: 359, 711
- Weiss Jenő: 370, 711
- Weiss Manfréd, br., csepeli:
370, 511, 515, 522, 602,
660, 679, 711
- Weiss Manfrédné, csepeli:
lásd Weiss Alice
- Weiss Marianne: 370, 711
- Weiss, Franz: 69, 132, 726,
728, 730
- Weiss, Méir / Weisz Pál:
307, 488, 673
- Weissmandel, Michael
Beer-Dow: 516, 517
- Weisz család(ok): 332, 638
- Weisz Arnold: 698
- Weisz Gyula: 456
- Weisz M. [= Móric?] Á.:
357
- Weisz Mendel: 568
- Weisz Miksa (Méir Cvi /
Max): 245, 413, 446, 685,
710
- Weisz Mór (keksz sütöde):
205
- Weisz Mór: lásd Szomoróy
Dezso
- Weisz Móric: 669
- Weisz Pál / Méir Weiss:
307, 488, 673
- Weisz Richárd: 332, 465
- Weisz Simon: 694
- Weiszburg Fanny: 661
- Weiszkopf Józsa, férj.
Kaszab Aladárné: 661,
713, 723
- Wellesz Gyula: 91, 92, 696
- Wellhausen, Julius
(1844–1918): 451
- Wellisch család: 235, 609,
644
- Wellisch Alfréd: 235, 635,
644, 656
- Wellisch Gyula: 644
- Wellisch Lipót: 712
- Wellisch Náthán: 644
- Wellisch Sándor: 644
- Wellmann Imre: 690, 691,
692
- Wenzel Gusztáv: 688
- Werbőczy István:
20, 33, 34, 36, 55, 168, 654,
684
- Werner Adolf (vendéglős):
123
- Werner Henrik
(vendéglős): 123
- Wertheimer (áruház
tulajdonos): 638
- Wertheimer Lajos: 467
- Wesselényi Miklós, br.: 519

- Wessely, Hartwig (Naphtali Hirz): 620, 621
Wetzler, Alfred / Josef Lanik: 516
Widder Salamon: 391, 392, 446, 685
Wigner Jenő: 494
Winkler Ernő: 685
Winter Sámuel: 695
Wirth Kálmán: 393
Wisliceny, Dieter von: 510, 522
Wodianer / Vodiánér (név): 133, 249
Wodianer család: 101, 129, 130, 132, 441, 616, 674, 676, 728
Wodianer: lásd Forrai (nyomdatulajdonos)
Wodianer Albert: 130, 131, 132, 699
Wodianer Antal: 521
Wodianer Arthur: 133
Wodianer Béla: 132
Wodianer F. és Fiai:
Wodianer Fülöp (I): 130, 132
Wodianer Fülöp (II): 132, 133, 145, 676
Wodianer Kozma Jósua: 130
Wodianer Móric (Móricz) / Mór: 130, 131, 132, 146, 356, 458, 698
Wodianer Rudolf: 132, 728
Wodianer Sámuel: 130, 131, 616, 728
Wohl Alice, férj. csepeli Weiss Manfrédné: 359, 370, 602, 660, 661, 711, 723, 724
Wöhler, Gotthard: 155
Woidzislav / Wodianer Sámuel: 129
Wolf (név): 595
Wolf (Óbuda): 695
Wolff (Vajda) Károly: 317
Wolfner Gyula (1814–1889): 490
Wolfner Lajos (1824–1912), újpesti [a társ a Wolfner és Tsa. cégben]: 490
Wolfner József, id. (1856–1932): 708
Wolfner József, ifj.: 708
Wolfsohn, David: 465
Woolley, Leonard: 393
Wurm család: 357
Yahil, Leni: 685
Yahil, R.: 685
Ybl Miklós: 227, 302, 663
Zádor István: 333, 578, 580, 720, 731
Zakkuto, Móse ben Mordekhaj (1620 k. – 1697): 732
Zaks (név): 289
Zaksz (Sachs) (név): 35
Zeév (név): 595
Zeke Gyula: 673, 685
Zekharja (i. e. 6. század): 424
Zelk Zoltán: 501
Zerenczes (Zerenshes / Zerenchees), Emericus / Szerencsés Imre: 33
Zichy család: 27, 62, 63, 67, 86, 676, 726
Zichy Ferenc, gr.: 726
Zichy Miklós, zicsi és vásonkői gr.: 726
Zichy Miklósné, özv., Berényi Erzsébet: 726
Zichy Péter, zicsi és vásonkői gr. (1674–1726): 726
Zichy Péterné, özv., Bercsenyi Zsuzsanna: 63, 88, 726
Zilahy Lajos (1891–1974): 495
Zilc, Hajjim: 70
Zilzer Antal: 353
Zímel / Mesullám: 705, 729
Zipser Majer: 378
Zitterbarth Mátyás: 134, 137
Zofahl Lőrinc: 109, 114, 118, 325, 455
Zoli bohóc (Hirsch Zoltán): 503
Zolnay László (1916–1985): 13, 17, 27, 28, 29, 685, 687, 689
Zombory Gusztáv: 478, 717
Zsigmond, luxemburgi: 18, 19, 24, 688
Zsoldos Andor: 182
Zsoldos Jenő: 393, 685
Zunz, Leopold: 247

(2) Utcanevek, neves épületek

Az utcanév-mutató feltünteteti, az utca-, tér- stb. neveken kívül, azokat az épületeket is, amelyeket akár a tulajdonosuk neve után, akár valami más okból külön névvel is illettek. Ebben a mutatóban a név mindig az adott épületet jelenti, s nem az intézményt, amelynek székhelye. A Rabbiképző (Országos Rabbiképző Intézet) neve itt pusztán ennyi: Röck Szilárd utca 19 vagy (újabbban:) VIII., József körút 27. Az épületek stb. nevében esetleg szereplő idézőjeleket stb. a számítógépes rendezés és a könnyebb áttekinthetőség érdekében itt elhagytuk. A kerületek számozása magában a könyvben a jelenlegi (1993) közigazgatási beosztást követi. A kerület a mutatóban nincs feltüntetve; azonos utcanevek esetében, ahol ez tévedésre vezethetne, a címadatok elkülönítve szerepelnek. Nem látszott szükségesnek, hogy a régi és az újabb utcaneveket a mutató is azonosítsa egymással. A mutatóba csak budapesti címeket stb. vetünk fel.

A vastuskóhoz: 248, 708
A zöld vadászhoz: 350
Abonyi utca: 388, 394, 398, 639, 712
Abonyi utca 7–9: 391
Abonyi utca 21: 462
Aczy'sche Café: 120
Admirál Nyomda: 250
Adria Hajóstársaság: 637
Adriatica Tengerhajózási Rt.: 373
Aedificium regium novum: 438
Aggkatonák ispotálya: 98
Aggok háza: 395, 436, 662, 663, 664, 723
Ágoston-rendi templom: 67
Ajtósi Dürer sor: 436
Ajtósi Dürer sor 15: 387
Ajtósi Dürer sor 21: 572
Akácfa utca: 137, 574, 727
Akácfa utca 13: 551
Akácfa utca 16: 569
Akácfa utca 18: 569
Akácfa utca 20: 569
Akácfa utca 22: 365, 569
Akácfa utca 27: 569
Akácfa utca 30: 569
Akácfa utca 32: 350, 365, 569
Akácfa utca 38: 569
Akácfa utca 45: 568
Akadémia utca 3: 132, 320
Akadémia utca 6: 358
Akadémiai Kiadó és Nyomda könyvesboltja: 250
Akazien-Gasse: 727
Alagút utca: 14
Aldunator: 131
Alkotás útja: 536
Alkotmány utca: 458
Alkotmány utca 4: 459
Alkotmány utca 16: 642
Alkotmány utca 18: 660
Alkotmány utca 23: 365
Alkotmány utca: 575
Alma utca: 721
Alma utca 2: 599, 721
Almássy tér: 619
Alsó Duna-sor: 131, 132, 637
Alsó erdősor utca 7: 435
Általános Nyomda: 250
Ambulatórium (orthodox): 377, 598 —
Ambulatórium (Kaszab Aladár és Józsa Poliklinika): 660, 723

Ambulatórium (Maros utca 16): 91, 486, 487, 718
Amerikai Alapítvány Iskola: 383, 615
Amerikai út: 377, 663, 669, 671, 724
Amerikai út 53: 668, 724
Amerikai út 55: 667, 670, 724
Amerikai út 57: 660, 666, 723, 724, 734
An der langen Wand: 688
Andrássy út: 118, 137, 186, 218, 223, 227, 251, 319, 320, 323, 324, 325, 332, 334, 365, 435, 575, 634, 710, 730
Andrássy út 2: 502
Andrássy út 10: 708
Andrássy út 12: 642
Andrássy út 19: 251
Andrássy út 23: 320, 730
Andrássy út 39: 324
Andrássy út 41: 324
Andrássy út 43: 324
Andrássy út 45: 332
Andrássy út 55: 339
Andrássy út 60: 411, 556, 574
Andrássy út 67: 365
Andrássy út 96: 178
Andrássy út 114–116: 515
Andrássy–Almássy-palota: 23, 553, 725
Angliai király fogadó: 103, 117
Angliai király utca: 102
Angol király utca: 101
Angol királynő fogadó: 122, 131
Angolkisasszonyok kir. kath. Tanítóképző és gyakorló általános iskola: 394
Ángoly fogadó: 117
Ángoly király fogadó: 118
angyal földi zsinagóga: 636, 734
Angyali fogadó: 117
Anker köz: 102
Anker köz 1: 521
Anker-ház: 222, 705
Anker-palota: 320
Anker-udvar: 705
Anna Frank gimnázium: 309, 394, 729
Anonymus (*P. dictus magister*) szobra: 552
Apáczai Csere János utca 10: 178, 702

Apáczai Csere János utca 11: 637, 638
Apáczai Csere János utca 14: 637
Apáczai Csere János utca 15/A-B: 357
Apostol utca 13: 510
Aradi utca: 374, 490, 533
Arany János Színház: 328, 330, 710
Arany János utca: 457
Arany János utca 1: 446
Arany János utca 4: 358
Arany János utca 5: 132, 320
Arany János utca 6–8: 454
Arany János utca 16: 547
Arany János utca 25: 644
Arany János utca 33 / 34: 365
Arany János-szobor: 465
Arany oroszán gyógy-szertár: 119, 158, 705
Aranyhegyi út: 536
Aranykéz utca: 134
Aréna út: 102, 349, 367, 436, 520, 548, 636, 659, 711, 722
Aréna út 7: 350
Aréna út 17: 350
Aréna utca: 349
Aréna úti városi faiskola: 376
Aréna úti zsinagóga: 410, 460, 527, 657, 659, 722, 723, 734
Árkád-bazár: 642
Árpád fejedelem útja 8: 464
Árpád-híd: 537, 557
Árva leányház: 435
Árvaház: 435
Aschner-villa: 510
Astoria: 575
Athenaeum székház: 251
Átrium hotel: 440
Átrium mozi: 563
Attila út: 14
Auróra utca: 469, 470, 717
Az amerikaihoz: 669
Az angyalhoz: 117

Bábits Mihály sétány: 30, 688
Bácskai-udvar: 109, 118
Bajcsy-Zsilinszky Endre út: 222, 227, 246, 320
Bajcsy-Zsilinszky Endre út 3: 227

Bajcsy-Zsilinszky Endre út
5: 162
Bajcsy-Zsilinszky Endre út
6: 457
Bajza utca 19: 638
Balassi Bálint utca: 391
Balassi Bálint utca 21–23:
547
Bálvány utca: 460
Bálvány utca 2: 457
Balzac utca 39: 551
Balzac utca 43: 551
Balzac utca 48/B: 551
Bányaipari Dolgozók Szak-
szervezeti Szövetségének
székháza: 457
Barcsay utca 11: 371
Bárcki Gusztáv
Gyógypedagógiai
Tanárképző Főiskola: 637
Bárd Zeneműbolt: 638
Baromvásár tér: 435, 478
Baross utca: 541
Baross utca 52: 541
Bártfai (XVII.) utca: 610
Bartók Béla út 14: 643
Bartók Béla út 24–26: 518
Basch Lóránt-ház: 643
Basch-villa: 638
Bástyasétány: 688
Báthory utca 4: 463
Batthyány utca: 41
Baumgarten-ház: 325
Bazilika: 320, 349
Bécsi kapu: 18, 41, 688
Bécsi kapu tér: 18
Bécsi kapu tér 7: 688
Bécsi-kapu téri ev. tem-
plom: 546
Bécsi kapu utca: 688
Bécsi út: 87, 91, 536, 537
Bécsi út 86: 536
Bécsi út 134–136: 536
Bécsi út 369: 86
Bécsi utca: 642, 688
Bécsi utca 8: 630
Bécsi utca 10: 638
Bécsi úti zsidó temető: 86
Belgrád rakpart 24: 124
Belgrád rakpart 26: 575
Belügyminisztérium
művelődési háza: 457
Belügyminisztérium
székháza: 439, 642
Belvárosi plébániatemp-
lom: 125, 698
Belvárosi Színház: 505
Bem József tér 3: 572, 573,
720
Bem rakpart: 557
Benczúr utca: 548
Benczúr utca 16: 547
Benczúr utca 21: 637
Benczúr utca 45: 324
Beniczky utca 8: 491
Benndiner Testvérek
Nyomda: 250
Bérc utca 16: 545
Bérkocsi / Bérkocsis utca:
302, 469, 470, 717, 727
Bérkocsi(s) utca 2: 309
Bérkocsi(s) utca 3: 542
Berlini tér: 461
Berzeviczy Gergely utca: 492
Berzeviczy Gergely utca 8:
491
Bessenyei utca: 558
Bethlen tér / Bethlen Gábor
tér: 367, 381, 383, 398, 435,
436, 613, 656, 665, 712, 722
Bethlen tér / Bethlen
Gábor tér 2: 365, 370, 499,
502, 524, 569, 574, 636,
637
Bethlen téri zsinagóga: 365,
436, 619, 636, 722
Bikur Cholim zsinagóga:
336, 711
Bimbó út: 575
Bimbó út 5: 488
Bimbó utca 5: 528
Bíró Dániel kórház: 599
Blaha Lujza Színház: 329,
330, 710
Blau Katz: 335
Bocskai út: 655
Bocskai út 37: 482, 655, 718
Bocskay út 35: 573
Bocskay út 37: 484
Bocskai utca 7–11: 490
Bodzafa utca: 302
Bogár utca: 575
Bogár utca 26: 514
Bogár utca 29: 575
Bohn Téglagyar: 536
Bókay János tér: 659, 660,
661
Bókay János tér 1: 660
Bókay János tér 4: 660
Bokréta utca 3: 544
Boráros tér 2: 643
Börse kávéház: 439

Bosnyák tér: 367
Bosnyák tér 12: 366
Broadway mozi: 577
Bródy gyermekkórház: 359
Bródy Sándor utca 8: 302
Bródy Zsigmond és Adél
Gyermekekórház: 637, 660
Brüll-ház: 465
Bucsinszky kávéház: 570
budafoki pincék: 515
budafoki zsidó temető: 610
Budai Chevra Kadisa
kórháza: 91, 486, 487, 718
Budai Chevra Kadisa
Szeretetháza: 597
budai hitközség kórháza:
597
budai orthodox zsinagóga
(terv): 488, 489, 718, 731
budai új zsinagóga (terv):
483
Budai Vigadó: 350, 483
Budakeszi út 32: 130
Budakeszi út 48: 616
Budakeszi út 87: 572
Budapest-Rákosrendező
pályaudvar: 520
Budapesti gőzmalom: 458
Budapesti Közgazdaságtu-
dományi Egyetem: 554
Budapesti Rendőr-főkapit-
ányság, Közlekedésren-
dészet: 661, 723
Budapesti Történeti
Múzeum: 14, 16, 56
Budapesti Zsidó Hitközség
székháza: 711
Budavári / Bécsi-kapu téri
ev. templom: 546
Cabar: 630
Carmel Étterem: 630
Casino: 134
Cassino in Pesth: 440, 715
Cazárma: 438
Centrál Hotel Kft. szálloda:
656
Cházár András utca: 387,
388, 390, 394, 639
Chorin-villa: 515
Chorschul: 113
cinkotai zsidó temető: 610
cionista harcosok emlék-
műve: 558
Collegium Josephinum: 572
Collegium Marianum: 572

MUTATÓK
UTVCANEVEK,
NEVES ÉPÜLETEK
757

- Collegium Pestiense: 125, 698
 Columbus utca: 541
 Columbus utca 46: 189, 520, 541, 570
 Continental: 332, 456
 Corvin tér 8: 350
 Corvina: 250
 Cottage Szanatórium: 662
 Csáky utca: 367, 458, 461, 636
 Csáky utca 3: 459
 Csáky utca 65: 350
 Csáky utcai zsinagóga: 459, 460, 636, 717
 Csányi utca: 571, 727
 Csányi utca 12–14: 228
 Császár-fürdő: 41
 Csengery utca: 533
 Csengery utca 14: 557
 Csepel-sziget: 525
 csepeli zsidó temető: 610
 Cserkesz (Cserkész) utca 7–9: 656
 Cserkész utca: 656
 Csertkovo / Csotrkovo sül (sil): 476, 477, 717
 Csörsz utca: 596, 597, 600
 Csörsz utcai orthodox temető: 595, 720, 721, 733
 Cultus-templom: 114, 115, 117, 182, 213, 214, 356
- Dalcsarnok:** 335
 Dalszínház utca: 334
 Dalszínház utca 10: 334, 379
 Dalszínház utca 17: 309
 Damjanich utca: 189, 349, 395
 Damjanich utca 26: 160, 370
 Damjanich utca 27: 619
 Damjanich utca 48: 350, 384, 712
 Dankó utca: 470
 Dankó utca 28: 469, 471, 717
 Dávid utca: 140
 Deák tér / Deák Ferenc tér: 84, 100, 158
 Deák Ferenc tér 6: 222
 Deák Ferenc utca: 76, 117, 131, 438
 Deák Ferenc utca 23: 638
 Deák Ferenc utca (Újpest) 19–21: 491
 Déli pályaudvar: 548, 574
- Délibáb utca 35: 372, 656
 Demjan téglagyár: 536
 Déri Miksa utca 10: 471
 Dessewffy utca: 334
 Dessewffy utca 3–5: 334
 Dessewffy utca 6: 334
 Dessewffy utca 9: 334
 Dessewffy utca 14: 334
 Dessewffy utca 22: 334
 Dessewffy utca 23: 227, 336, 364
 Dessewffy utca 29: 334
 Dessewffy utca 30: 334
 Dessewffy utca 32: 334
 Dessewffy utca 35: 334
 Dessewffy utca 37: 334
 Dessewffy utca 41: 370
 Dessewffy utca 49: 334
 Dessewffy utcai zsinagóga: 192, 336, 711, 730
 Dezső utca 3: 547
 Diana-fürdő: 439
 Dienes László utca [az eredeti Esterházy utca e kis része ma újra: Esterházy utca]: 302
 Dienes László utca 3: 553
 Diófa utca: 374, 727
 Dísz tér: 13, 688
 Dísz tér 4–5: 15, 544
 Dísz tér 7: 15
 Dísz tér 15: 688
 Divatcsarnok: 324
 Dob utca: 124, 137, 176, 182, 202, 203, 204, 238, 437, 574, 629, 704, 709, 727
 Dob utca 7: 124
 Dob utca 9: 568
 Dob utca 10: 124, 543
 Dob utca 12: 204, 369, 543
 Dob utca 15: 568
 Dob utca 20: 568
 Dob utca 22: 205, 568, 629
 Dob utca 27: 568
 Dob utca 28: 250, 251
 Dob utca 31: 570, 630
 Dob utca 32: 571
 Dob utca 35: 203, 629
 Dob utca 57: 365
 Dobó utca: 334, 337
 Dobozi utca 3: 479
 Dobozi utca 7–9: 479, 731
 Dobozi utca 19: 479
 Dobozi utca 21: 479
 Dohány utca: 9, 66, 124, 150, 158, 178, 180, 189, 248, 350, 359, 366, 374, 388, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 411, 435, 436, 437, 508, 566, 577, 642, 674, 682, 700, 713, 714, 727
 Dohány utca 2: 150, 410
 Dohány utca 5/B: 248
 Dohány utca 10–14: 248
 Dohány utca 18: 250
 Dohány utca 22: 642
 Dohány utca 44: 250
 Dohány utca 56: 475
 Dohány utcai izr. templom: 700
 Dohány utcai templom: 149, 150, 151, 152, 155, 183, 349, 355, 366, 395, 401, 441, 460, 679
 Dohány utcai zsidó templom: 151
 Dohány utcai zsidó templom: 577
 Dohány utcai zsinagóga: 107, 117, 137, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 169, 171, 174, 177, 183, 186, 203, 235, 239, 297, 308, 322, 323, 325, 349, 350, 353, 358, 366, 367, 374, 400, 401, 402, 409, 410, 412, 418, 441, 460, 467, 482, 485, 491, 498, 530, 534, 567, 569, 570, 571, 577, 589, 615, 617, 619, 620, 624, 663, 679, 683, 700, 701, 702, 705, 713, 714, 720, 727, 728, 732
 Dohány-templom: 109, 148, 152, 156, 157, 158, 160, 178, 182, 354, 608
 Dohány-utcai templom: 368
 Dohány-utcai templom: 679, 697, 701, 720, 722
 Dohány-zsinagóga: 404
 dologház: 110
 Dorottya utca: 122, 439
 Dorottya utca 6/A-B: 357
 Dorozsmai út: 549
 Dózsa György út: 636, 659
 Dózsa György út 55: 283, 657
 Dózsa György út 84: 163

Dózsa György út 88: 372, 656
Dózsa György úti zsinagóga: 659, 722, 723
Dráva utca: 293, 458
Drei Drommelgasse: 202
Drei Kronen Gasse 10: 320
Drey Trommel Gasse: 727
Drey-Trommel-Gasse: 730
Dugonics utca 8: 491
Duna utca: 554
Duna utca 1: 637
Duna-fürdő: 439
Duna-palota: 554, 637
Duna-sor: 635, 637

Eckstein Bernát és Fia

Könyvnyomda: 250
Ecséri út: 478
Écz Chájim Egylet imaháza: 468
Éden üdülőszálló: 510
Éden Színház: 229
Egyetem utca 3: 566
Egyetem utca 4: 133
Egyetemi Könyvtár: 663
Egyetemi Nyomda: 107, 132, 133, 246, 247, 248, 249
elaggott vakok és elszegényedett beteg kereskedők otthona: 668
Elbogen-Gasse: 730
Elek utca 9/B: 547
Emberbarát Alapítvány ökomenikus keresztény temploma: 655
Emlékkert: 714
Emléktemplom: 404
Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarának központi épülete: 126
Eötvös Loránd Tudományegyetem Radnóti Miklós gyakorló iskolája: 394
Eötvös utca: 339
Eötvös utca 11/B: 554
Eötvös utca 19: 204
Eötvös utca 31: 350
Eötvös-villa: 509
Épreskert utca: 365
Épreskert utca 5–7: 656
Erdélyi utca: 479, 717
Erdélyi utca 19: 479
Erkel Színház: 641
Érmelléki utca 7: 517

Ernst Múzeum: 333
Ernyey-villa: 541
Erzsébet keserű-sósfürdő: 80
Erzsébet királyné út: 370, 535
Erzsébet királyné útja 12: 248
Erzsébet királyné útja 27: 669
Erzsébet körút: 570
Erzsébet körút 6: 466
Erzsébet körút 9: 306
Erzsébet körút 9–11: 630
Erzsébet körút 19: 502
Erzsébet körút 26: 365, 369, 465
Erzsébet körút 27: 365
Erzsébet körút 32: 385
Erzsébet körút 34: 370
Erzsébet körút 47–49: 576
Erzsébet körút 49: 556
Erzsébet körút 56: 372
Erzsébet sugárút: 643
Erzsébet tér: 99, 438, 643, 696, 722
Erzsébet tér 4: 133
Erzsébet tér 7: 219
Erzsébet tér 11: 325
Erzsébet-híd: 698
Erzsébetvárosi Kaszinó: 350
Erzsébet sugárút: 117, 184
Esterházy utca (mai; korábban: Dienes László): 302, 553
Esterházy utca (mai) 2: 553, 725
Esterházy utca (mai) 3: 553
Esterházy utca (egykori): 302, 553
Esterházy utca (egykori) 21: 553
Esterházy utca (egykori) 26: 302
Esterházy utca (egykori) 40: 302
Esterházy utca (egykori) 42: 553, 725
Esterházy utca (egykori) 44: 302
Európa Irodalmi és Nyomdai Rt.: 250
Evangélikus templom előtti tér: 101
Evetke utca 1: 509
Evetke utca 2: 509

Falk Miksa utca: 461
Falk Miksa utca 5: 459
Falk Miksa utca 6–8: 459
farkasréti zsidó temető: 484
Farkasvölgyi út 12–14: 572
Fasor Szanatórium: 642
Fecske utca 14: 731
Fegyvergyár utca: 458
Fehér Galamb étterem: 16
Fehér hajó utca 8–10: 525
Fehér lúd-ház: 118
Fehér szegfű: 479
Fehérvári kapu: 13, 688
Fekete sas utca: 137
Felber-Gasse: 727
Feldunasor: 132
Felnőtt Vakok Intézete: 669
Felső Duna-sor: 132
Ferdinánd-híd: 102, 659
Ferenc József rakpart: 124
Ferenc József tér: 438, 641
Ferenc József-híd: 471, 544, 554, 573
Ferenc körút 41: 576
ferences templom (Buda): 67
ferencvárosi zsinagóga: 636
Festetics-palota: 302
Feszl Frigyes: 150
Fillér utca: 531, 575
Fillér utca 18: 331
Fillér utca 44: 545, 575
Fillér utca 51: 541
Filmmúzeum: 577
Fischer üzletház: 638
Fiú árvaház: 235, 359, 372, 383, 388, 395, 524, 573, 574, 644, 656, 682, 727
Fiú- és leánygimnázium: 383, 676
Fiúgimnázium: 387, 388, 393, 528, 676, 685, 712
Fiumei út: 129, 477, 600, 717
Fő utca: 67, 358, 438
Fő utca 12: 332, 372, 482
Fő utca 41–43: 572
Fő utca 77: 488
Főherceg Sándor utca 8: 302
Folio Nyomdai Műintézet: 250
folyamór-laktanya: 87
Főpolgármesteri Hivatal: 98
Fővárosi Kertészeti Vállalat: 384

MUTATÓK
UTCANEVEK,
NEVES ÉPÜLETEK

Fortuna étterem és söröző: 688
Fóti út 77: 671
Fővám tér 8: 554
Fővárosi Operettszínház: 618
Franklin Társulat: 133
Freudiger-villa: 464
Fröhlich-cukrászda: 629, 721
Frohner Szálló: 455, 456
Fürdő utca: 696, 701
Futó utca 1: 453

Gaál József utca: 599

Gabonacsarnok: 137, 223, 439

Galamb utca: 126

Galamb utca 5: 525

Garai tér 17: 437

Garay tér: 365, 436

Garay utca: 436, 462

Garay utca 48: 365, 619

Garay utcai orthodox zsinagóga: 365, 436, 619

Gärtner-Gasse: 727

Gerlóczy utca: 250

gettó emlékmű: 577, 615, 700

gettó emlékmű (Újpest): 492

Gevürz Ferdinand
Könyvnyomda: 250

Gizella tér: 122

Göcsej utca: 610

Golden Gastronómia: 630

Goldmark-terem: 148, 192, 350, 366, 398, 402, 404, 415-419, 500, 501, 502, 504, 505, 571, 619, 680, 700, 713, 714, 715

Gólyavár: 510

Gömb utca: 644

Gömery'sches Haus: 119

Gömöry-ház: 119, 220, 705

Gotteshaus: 155

gőzhajógyári sziget: 87
granatérosok (gránátosok)
kaszárnyája: 98

Gránátos utca: 98 246

Gránátos utca 12: 610

Gresham-palota: 496, 635, 641, 642

Groedel-villa: 638

Gross és Grünhut

Nyomda: 250

Grünwald-villa: 643

Grünwald A. Nyomda: 250

Gutenberg Nyomda: 248

Gutenberg Otthon: 643

Gutenberg tér: 302, 729

Gutenberg tér 4: 643

Gyár utca: 117, 137, 250, 332, 334, 435, 706, 715, 730

Gyár utca 19: 374

Gyarmat utca 14: 530

Gyermekágyas Otthon: 723

Gyertyánffy-ház: 210, 222, 223, 698

Gyógyíthatatlan Betegek
Intézete: 666

Gyógyvíz utca: 80

Gyopár utca 10: 547

Hadik-laktanya: 518

Haggenmacher gőzmalom: 458

Haggenmacher-villa: 545

Hajó utca: 525

hajóhíd: 437, 438, 439

Hajós Alfréd Sportuszoda: 462

Hajós utca: 122, 334, 335, 379

Hajós utca 12: 338

Hajós utca 27: 250

Halászbástya, Rondella: 15, 16, 56, 687

Hanna étterem: 8, 629

Hanna gyermekmenza: 629

Harmincad utca: 547

Harmincad utca 6: 547

Három dob utca: 124, 202, 727, 730

Három király utca: 101, 117

Három korona utca 15: 325

Harsányi-ház: 638

Hatvan-losonci pályaudvar: 477

Hatvani kapu: 98, 134

Hatvani út: 150

Hatvani utca: 98, 699

Hatvani utca 3: 143

Havas utca 2: 370

Haynal Imre Egészségtudományi Egyetem: 659, 723

Hazai Bank: 547

Házértékesítő és Kezelő Rt.: 521

Hecht Jónás és Fia nagykereskedés: 638

Hegedűs Gyula utca: 458

Hegedűs Gyula utca 3: 459, 636

Helyőrségi kórház: 536

Hengermalom: 130

Hercegprímás utca: 320, 362

Hercegprímás utca 13: 325

Hermes Magyar Általános
Váltóüzlet Rt.: 638

Hermina tér: 334, 379

Hermina út: 464

Hermina út 7: 462

Hermina út 47: 350

Hermina út 49: 365, 384

Hermina út 67: 350

Hernád utca: 385, 436

Herzl tér: 403

Herzl-kávéház: 210

Hess András tér 1: 15, 56

Hess András tér 2: 15, 16

Hess András tér 4: 15, 688

Heuplatz: 142

Heuserl-majorság: 102

Heusler-majorság: 102, 118

Heuszlir-majorság: 102

Híd utca: 117, 438, 439

Hild tér: 457

Hilton: 16

Hírlapnyomda: 250

Hirsch, br., Leánymenhely: 662

Hoffmann és Tsa. Nyomda: 250

Hold utca: 410, 461, 537

Hold utca 6: 638

Hold utca 23: 410

Hollán Ernő utca: 501

Hollán Ernő utca 7/A-B: 551

Hollán Ernő utca 21/B: 394, 502

Hollitscher-ház: 695

Holló utca: 137, 235, 238, 239, 349, 727

Holló utca 1: 365, 568, 570

Holló utca 4: 162, 187, 235, 372, 706

Holló utca 6: 86, 656

Holzspach Téglagyár: 536

Homonnay-villa: 546

Honvéd utca: 458, 463

Honvéd utca 12: 459

Honvéd utca 14: 459

Horánszky utca 14: 572

Horánszky utca 17: 572

Horn Ede utca: 140
Horn Ede utca 9–11: 250
Horthy Miklós
bástyasétány: 688
Horthy Miklós út: 518
Hősök emléktemploma:
400, 402, 403, 714
Hősök temetője: 570, 577
Hősök temploma: 148, 157,
189, 329, 366, 394, 398,
399, 400, 401, 402, 403,
404–410, 485, 520, 570,
577, 615, 644, 682, 700,
714, 730, 731, 732
Hősök tere: 174
Hősök udvara: 403, 714
Hunfalvy utca: 41
Hungária Kávéház: 630
Hungária körút: 662, 663
Hungária körút 131: 715
Hungária körút 149: 661,
662
Hungária körút 149: 723
Hungária körút 167: 662,
663, 723
Hungária körút 167–169:
723
Hungária út: 436
Hunyadi János keserűvíz
cégház: 209
Hunyadi tér: 335
Hunyadi tér 3: 365
Hunyadi téri zsinagóga:
367, 435, 711, 730
Hűség háza: 556, 575
Huszár utca 7: 365

Igazság Nyomda: 250
Illés Játékarúháza: 642
Invaliden Haus, K. K.: 727
Invalidus-ház: 98, 120
Ipari és Kereskedelmi
Minisztérium: 518
Iparművészeti Múzeum:
333
Irányi utca 25: 630
Iskola utca: 58
Ispotály: 98
Isr. Nationalschule: 107,
113, 698
Istenhegyi út: 110
István tér (név): 435
István tér (Bethlen Gábor
tér): 381, 435, 436, 712
István tér (Klauzál tér):
148, 294, 435, 709

István út: 365, 387, 435,
436, 613, 662
István út 17: 619, 657
István út 27–29: 370
István úti Szanatórium: 662
István, I., gimnázium: 394
Iuden Kirch: 690
Izr. önkéntes dolgozóház:
138
izr. tanoncotthon (Lónyai
utca 18/B): 320
izr. tanoncotthon (Károly
körút 8): 370
izr. tanoncotthon
(Damjanich utca 48): 384,
385, 395, 712
izr. Vakok Intézete: 228,
229, 359, 371, 383, 395,
436, 462, 541, 635, 640,
658, 663, 664, 665, 666,
668, 669, 670, 671, 706,
723, 724, 727, 734
izr. Siketnémák Országos
Intézete: 712, 722
izraeliták temploma
Ó-Budán: 726
Izsó utca 5: 639

Jahudiler mahalleszi: 41
Jálics-ház: 227, 228
Japán kávéház: 333, 710
Jászai Mari tér: 459
Jászai Mari tér 5–6: 717
Jó pásztor-ház: 138
Jókai út (Herminamező): 370
Jókai út 5: 638, 662
Jókai utca: 334, 374, 435,
556, 715
Jókai utca 1: 547, 558
Jósika utca: 435
Jósika utca 4: 365
József Attila utca
(Lipótváros): 696
József Attila utca (Újpest)
18: 491, 492
József hengermalom: 458
József kir. herceg palotája:
687
József körút: 105, 302, 303,
466
József körút 11: 373
József körút 27: 302, 619
József nádor tér: 701
József tér: 701
József utca (Újpest): 491, 717
József utca 11: 572

Józsefvárosi Kaszinó: 668
Józsefvárosi pályaudvar /
teherpályaudvar: 477,
478, 539, 548, 600, 717
Juden Gasse: 13, 33
Juden Platz: 67
judenfreithof: 41
Judenfriedhof: 36
Judengasse: 15, 17
Judenhof: 222
Judenschul: 67

Kádár vendéglő: 630
Káldy Gyula utca: 102, 334
Kálló esperes utca: 536
Kálvin tér: 142, 547
Kálvin téri ref. templom:
565
Kammerhof: 17
Kánitz Áruház: 638
Kapás utca 48: 556
Kapisztrán tér 2: 654
Káposztapiac: 101
Kar-templom: 115
Kármán-villa: 638
Karmel kóser panzió: 324
Karmelita kolostor: 15, 16,
55
Károly körút: 102, 103, 115,
121, 124, 150, 151, 176,
350, 400, 460, 566, 643,
696, 697, 698, 713, 727
Károly körút 9: 370
Károly körút 17: 120
Károly körút 19: 123, 625
Károly körút 20: 122
Károly-kaszárnya: 98, 100,
103, 146, 727
Károlyi Mihály utca: 133
Károlyi Mihály utca 3–5:
638
Károlyi–Trattner ház: 133,
246
Károlyi-palota (Esterházy
utca 23 / Dienes László /
Esterházy utca 3): 553
Károlyi-palota (Esterházy
utca 40 / Pollack Mihály
tér 3): 302
Károlyi-palota (Múzeum
utca 17 – Reviczky utca
6): 547
Kárpát utca 3: 551
Karthauzi utca 2: 509
Karthauzi utca 4/A: 510
Karthauzi utca 6: 510

MUTATÓK
UTCANEVEK,
NEVES ÉPÜLETEK
761

- Karthauzi utca 14: 509
 Karthauzi-lak: 509
 Kaszab Aladár és Józsa
 Poliklinika: 660, 723
 Katona József utca: 356
 Katona József utca 10/A:
 551
 Katona József utca 14: 551
 Katona József utca 21: 551,
 574
 Katona József utca 23/A: 551
 Katona József utca 24: 551
 Katona József utca 26: 551
 Katona József utca 28: 551
 Katona József utca 31: 551
 Katona József utca 39: 551
 Katona József utca 41: 551
 Katzburg Nyomda: 250
 Kaufmann likőr, rum, eczet
 szeszgyár: 468
 Kazár utca: 102
 Kazinczy utca: 8, 65, 192,
 202, 203, 204, 208, 212, 337,
 349, 374, 597, 629, 727
 Kazinczy utca 5: 250
 Kazinczy utca 10: 205
 Kazinczy utca 16: 208
 Kazinczy utca 22: 568
 Kazinczy utca 28: 629
 Kazinczy utca 29–31: 202
 Kazinczy utca 35: 250, 251
 Kazinczy utca 40: 570
 Kazinczy utca 41: 629, 568
 Kazinczy utca 43: 571
 Kazinczy utca 44: 576
 Kazinczy utca 52: 727
 Kazinczy utca 57: 339
 Kazinczy utcai orthodox
 zsinagóga: 8, 79, 109, 148,
 184, 192, 199, 206, 207,
 208, 210, 211, 282, 329,
 405, 488, 534, 576, 700,
 703, 704, 705
 Kecskeméti utca: 706
 Kehr–Tomola-telek: 183
 Kék kakas utca: 102, 232
 Kék macska: 335
 kelenföldi zsinagóga: 484,
 485, 486, 487, 573, 718
 Keleti Károly utca 22: 370,
 483
 Keleti pályaudvar: 465,
 529, 719 —
 Kellner Albert
 Könyvnyomda: 250
 Kemény Gusztáv utca: 490
 Kemnitzer-ház: 101, 131
 képviselőház, régi: 302
 Kerepescher-Gasse: 727
 Kerepesi temető: 129
 Kerepesi út: 98, 110, 134,
 324, 537, 699, 717, 719, 727
 Kerepesi út 7: 533
 Kerepesi út 9: 535
 Kerepesi út 61: 708
 Kereskedelmi Csarnok:
 439, 440, 635, 637
 Kereskedelmi Iskola: 640
 Kereskedelmi Kar épülete
 Pesten: 715
 Kereskedők háza: 134, 439
 Keresztúri út 130–134: 384
 Kertész utca: 383, 437, 566,
 727
 Kertész utca 21: 250
 Kertész utca 32: 377, 629
 Kertész utca 36: 437
 Kertész utca 37: 365, 371
 kertészképző telep: 384
 Keserűvíz utca: 80
 Késmárky és Illés Áruház:
 643
 Két sas utca 12: 138
 Két szerecsen utca: 102,
 209, 227, 232, 365, 730
 Két szerecsen utca 2: 119
 Két szerecsen utca 7: 378
 Két török-ház: 101, 131, 439
 Ketschkemether Gasse: 706
 Kígyó utca 4–6: 525
 Kilián-laktanya: 105
 Kinizsi utca 6: 610
 Kirakodó tér: 132, 134, 356,
 438, 440, 715
 Király Színház: 229, 230,
 641
 Király utca: 76, 84, 97, 100,
 101, 102, 103, 106, 108, 114,
 116, 117, 118, 120, 131, 137,
 138, 141, 142, 148, 182, 186,
 218, 219, 220, 221, 222, 223,
 224, 225, 226, 227, 228, 229,
 230, 231, 232, 238, 243, 244,
 245, 246, 249, 298, 319, 325,
 334, 335, 337, 339, 349, 350,
 364, 368, 435, 437, 438, 439,
 467, 566, 571, 589, 624, 696,
 697, 699, 705, 706, 727, 730
 Király utca 1: 103, 244, 245,
 250, 252
 Király utca 2: 118
 Király utca 3: 221, 378, 705
 Király utca 5: 378
 Király utca 6: 109, 118, 243,
 365
 Király utca 7: 365
 Király utca 8: 243, 244
 Király utca 9: 250
 Király utca 10: 335
 Király utca 12: 119, 158,
 220, 705
 Király utca 14: 234
 Király utca 15: 137
 Király utca 17: 205
 Király utca 18: 250
 Király utca 19: 250
 Király utca 21: 138
 Király utca 25: 708
 Király utca 25–27: 221, 705
 Király utca 26: 227, 250
 Király utca 30: 220
 Király utca 34: 225
 Király utca 35–37: 119, 186
 Király utca 36: 373
 Király utca 43–45: 228
 Király utca 44: 224
 Király utca 47: 226, 227,
 228, 250, 706
 Király utca 53: 211
 Király utca 58: 246
 Király utca 64: 229, 706
 Király utca 71: 229, 641
 Király utca 77: 230
 Király utca 82: 502
 Király utca 93: 373
 Király útsza: 728
 Király-áruház: 705
 Király-bazár: 638
 Királyi Pál utca 10: 371
 királyi palota, Hauszmann-
 szárny: 691
 Kis diófa utca: 566, 629
 Kis diófa utca 7: 571
 Kis diófa utca 9: 571
 Kis híd utca: 708
 Kis kereszt utca: 202
 Kis Majestic üdülőszálló: 509
 kis zsinagóga (Buda): 16,
 42, 53, 55, 687, 690, 725
 Kiscelli út 79: 572
 Kishíd utca: 131, 438
 kispesti zsidó temető: 610
 Klauzál tér: 148, 294, 295,
 296, 435, 570, 576, 608, 629,
 630, 709
 Klauzál tér 1–2: 629
 Klauzál tér 9: 569, 630
 Klauzál tér 11: 569, 629

Klauzál tér 12: 569
Klauzál tér 16: 295, 629
Klauzál utca: 324, 727
Klauzál utca 10: 569
Klauzál utca 23: 569
Klauzál utca 32: 569
Kleine-Feld-Gasse: 727
Klub kávéház: 460
Knézich utca: 572
Kő utca: 86
Kőbányai út 10: 556
kőbányai zsinagóga: 655,
722
Koháry utca: 441, 459
Kohlmarkt: 101
Kohls-Platz: 101
Költő út 19: 15
Koltói Anna utca 15: 365
Kolumbusz utca 46: 520,
541
Komjádi Béla sportuszoda:
464
Kongresszusi központ: 596
König von Engelland: 103
König von Engellandgasse:
117
Königgasse: 117
Königs-Gasse: 727, 730
Könyök utca: 319, 335, 374,
730
Kornfeld-villa: 515
Korona utca: 67
Koronaherceg utca: 246
Korong utca: 669
Kórtemplom: 113, 115, 157,
697, 698, 701, 728
Körtér (ma: Móricz
Zsigmond körtér): 462,
482
Kórus-templom: 115
Körút: 218, 436, 458, 459,
553, 652
Korvin Kő- és
Könyvnyomda: 250
Korvin Testvérek
Könyvnyomda / Grafikai
Intézet: 250
Kossuth Lajos tér: 575
Kossuth Lajos tér 4: 644
Kossuth Lajos tér 18: 525,
719
Kossuth Lajos utca: 643,
699
Kossuth Lajos utca 3: 143
Kossuth Lajos utca 4: 571,
638

Középkori Zsidó Imaház:
16, 29, 42, 53, 55, 56, 690,
725
Kozma utca: 136, 162, 186,
388, 465, 467, 604, 609
Kozma utca 6: 604, 637, 644
Kozma utcai zsidó temető:
60, 492, 518, 570, 591, 604,
609, 610, 658, 659, 638,
642, 699, 721, 722, 733
Központi Járásbíróóság: 441
Központi Zálogház: 638
Közraktár utca: 544
Közszégi Felső
Kereskedelmi Iskola: 722,
733
Köztársaság tér: 717
Köztársaság tér 12: 472
Köztársaság tér 30: 641
Köztemető: 600
Köztemető út: 600
Krausz-, megyeri, palota:
642
Kreutz-Gasse: 727
Kreutzgasse: 202, 374
Kristálypalota: 330
krisztinavárosi zsidó
temető: 14, 15, 16, 18, 36,
40, 55, 90
Külső-Bécsi út: 87
Külső-Dob utca: 435
Kulturális Innovációs és
Továbbképző Vállalat
konferencia-háza: 636
kultúrház: 402, 403, 714
kultúrpalota: 401, 403
Külügyi Szálló: 656
Kun utca: 477
Kun utca 12: 475
Kunewalder-ház: 357
Kunwald Jakab Téglagyár:
536
Kupolás ház: 475
Kürt utca: 138, 727
Labanc út 16/B: 483, 731
Laborc utca: 87
Laborc utcai zsidó temető:
87
lágymányosi zsinagóga:
484, 485, 486, 487, 573,
718
Lähne-ház: 638
Lajos utca: 67, 75, 86, 385
Lajos utca 102/B: 78
Lajos utca 127: 81

Lajos utca 129: 81
Lajos utca 136–138: 75
Lajos utca 163: 67
Lajos utca 201: 75
Lajos utcai zsinagóga: 192
Lajta Henrik és Rezső
üzletház: 639
Laktanya utca: 86, 696
Laktanya utcai zsidó
temető: 67, 87, 88, 89, 696
Laky Adolf utca: 670
Laky Adolf utca 42: 667,
724
Lampel Róbert könyvki-
adó cég: 133
Lánchíd: 130, 438, 537,
557, 575, 643
Lánchíd utca 4: 483
Land Strasse: 727
Land-Strasse: 730
Landerer és Heckenast:
133, 140, 143
Landstrasse: 75
László gimnázium: 389
Lauder Javne Zsidó
Közösségi Iskola: 615,
721
Laudon utca: 102, 334
Laudon utca 2: 250
Lázár utca: 334, 379, 730
Lázár utca 5: 566
Lazarus-Gasse: 730
Leány árvaház: 160, 359,
370, 372, 383, 395, 573,
638, 644, 656, 662, 677,
684
Leánygimnázium: 387,
388, 390, 391, 393, 656,
676, 685, 712, 713
Leánymenhely: 662
Leányotthon: 395, 662
Leányotthon és Menhely:
661, 662, 723
Légrády Károly utca 39:
551
Légrády Károly utca 43:
551
Légrády Károly utca 48/B:
551
Légrády-villa: 546, 575
Lehel utca: 102, 600, 608,
659, 699, 722, 723
Lehel utcai zsidó temető:
608, 659, 722
Leitersdorfer és Fia
üzletház: 639, 640, 722

Leitersdorfer-villa: 639
Lendvay utca 13: 515
Lendvay utca 17–19: 615, 619
Lendvay utca 27: 515
Lendvay utca 28: 638
Lenke út: 482
Lerch korcsma: 479
Lerchenfeld utca: 117
Liget: 117, 118, 229, 435
Lila ákác: 334
Liliom utca (Újpest): 493
Lipót körút: 458, 461, 638
Lipót út: 438
Lipótváros Polgári Köre: 457
Lipótvárosi Kaszinó: 457
Lipótvárosi park: 459
Lipótvárosi Polgári Casino / Kaszinó: 456, 637
Lipótvárosi Polgári Casino nyári helyisége: 457, 643
Lipótvárosi Társaskör: 457
Lipótvárosi templom tér 2: 250
lipótvárosi zsinagóga (terv): 395, 441–445, 715, 716
Liszt Ferenc tér: 117, 137, 332
Liszt Ferenc tér 8: 228
Lloyd-palota: 134, 137, 439, 440, 715
Logodi kapu: 13
Lomnic üdülőszálló: 510
Lónyai utca 18/B: 370
Lónyai utca 30–32: 638
Lorántffy Zsuzsanna út: 545, 546, 575
Lovas út 33: 546
Lövölde tér: 117, 225, 706
Lujza gőzmalom: 320
Lujza utca: 475
Lujza utca 8: 479
Lujza utca 16: 479
Lujza utca 21: 479
Luther utca 4: 366

Madách Imre tér: 100
Madách Imre út: 184
Madách Imre út 5: 547
Madách sétány: 184
Madách-házak: 117
Mädchen Waisenhaus: 662
Made in Tel-Aviv: 630
Magdolna utca: 469

Magdolna utca 39: 189
Magdolna utca 40: 479
Magdolna utca 42–44: 479
Magna Curia Regis: 17
Mágnás kaszinó: 130
Magyar Demokrata Fórum székháza: 573
Magyar Fórum Borház: 320
Magyar Kereskedelmi Csarnok: 637
Magyar kir. Folyam- és Tengerhajózási Rt. székháza: 637, 638
Magyar király: 122
Magyar Mezőgazdasági Múzeum: 731
Magyar Nemzeti Szocialista Párt párháza: 556
Magyar Színház: 505
Magyar Televízió stúdiója: 68, 694
Magyar Tudományos Akadémia palotája: 446
Mahalle Zsidó ucsa: 41
Mahallei jehudian: 41
MAHART (Magyar Hajózási Rt.) székház: 637
Majakovszkij utca: 245
Majestic üdülőszálló: 509, 531
Malonyai-villa: 639
Március 15. tér: 126
Marczibányi tér: 619
Margit körút: 67, 518, 575
Margit körút 7: 485
Margit körút 55: 563
Margit körút 85: 518
Margit rakpart 6: 557
Margit-híd: 458, 459, 464, 537, 558, 616, 719
Margit-sziget: 459, 462
Margit-udvar: 334
Marhavágóhíd: 294
Mária Magdolna-templom: 58, 690
Mária Terézia-laktanya: 105
Mária utca 25: 572
Mária Valéria utca: 178, 357
Mária Valéria utca 10: 702
Mária Valéria utca 14: 637
Markó utca: 350, 441, 458

Markó utca 22: 642
Maros utca: 598
Maros utca 16: 91, 486, 487, 718
Mártonhegyi út: 510
Márvány utca: 536
Matróz csárda: 471, 544
Mátyás hegy alatti temető: 89, 90, 696
Mátyás-templom: 15, 55
mátyáshegyi izr. temető: 91
mátyásföldi zsidó temető: 610
Mauthner-villa: 515
Mayerhoffer-ház: 103
Mecset utca: 488
Meder utca (Újpest): 293, 557
Megyeház tér szeglet 9: 133
Melinda üdülőszanatórium: 510
Melinda út: 510
Melinda út 16: 510
Melinda út 24–26: 510
Melinda út 30–32: 510
Menedékház: 395, 668, 669, 671, 672, 724
Ménesi út: 520
Ménesi út 26: 572
Ménesi út 27: 572
Menhely: 436, 668
Mensa Academica: 163, 372
Mentők Székháza: 642
Meredek utca 1: 572
Mérleg utca: 641
Mérleg utca 2: 496, 642
Mérleg utca 4: 541
Mérleg utca 6: 541
Mérőműszerek Gyára: 536
Mestetics-fürdő: 209, 335
Metro Klub: 642
Mexikói út: 385, 663, 668
Mexikói út 60: 638, 663, 665, 723
Miasszonyunk úti zárda: 572
Miasszonyunk útja 1: 572
Mihály utca 3: 547
MIKÉFE Tanoncotthon: 384, 385, 395
Miksa utca: 251
Mikszáth Kálmán tér 1: 572

Minerva utca 1/A: 547
Minta Főtanoda: 334
Mirabel üdülőszálló: 510
Modern és Breitner
Áruház: 638
Mókus utca: 67, 81
Mókus utca 6: 369
Móricz Zsigmond körtér:
462, 482
Mosonyi utca: 350
Munkácsy Mihály utca:
388, 573, 574
Munkácsy Mihály utca
5-7: 365, 372, 380, 381,
573, 656, 712
Munkácsy Mihály utca 19:
541
Munkácsy Mihály utca
19/B: 643
Munkás utca: 436
Murányi utca: 436
Múzeum körút: 357, 510
Múzeum körút 10: 544
Múzeum utca 13: 725
Múzeum utca 17: 547

Nádor tér: 654
Nádor utca: 575
Nádor utca 5: 171
Nádor utca 10: 456, 637
Nádor utca 20: 358
Nádor utca 21: 638
Nádor utca 22: 455
Nádor utca 28: 359
Nádor utca 46: 459
Nádor utca 48: 459
Nádor-laktanya: 654
Nagy diófa utca: 374, 566,
727
Nagy diófa utca 25: 568
Nagy fuvaros utca: 367,
385, 466, 717
Nagy fuvaros utca 3: 469
Nagy fuvaros utca 3/B:
468, 717
Nagy fuvaros utca 4: 367,
385, 468, 502, 717
Nagy fuvaros utca 27: 468,
470, 717
Nagy fuvaros utcai ortho-
dox zsinagóga: 468, 717
Nagy fuvaros utcai temp-
lom: 475
Nagy fuvaros utcai zsi-
nagóga: 195, 460, 602,
703, 731

Nagy Ignác utca: 441, 459
Nagy kereszt utca: 374,
727
Nagy korona utca: 320,
349, 362, 457, 460
Nagy korona utca 15: 325
nagy zsinagóga (Buda):
16, 26, 27, 28, 29, 30, 40,
42, 46, 47, 48, 53, 55, 59,
60, 419, 687, 688, 689, 690
nagy zsinagóga (Orczy-
ház): 109, 114
Nagyajtai út: 612
Nagyatádi Szabó utca: 566
Nagybátony-Újlaki
Egyesült Iparművek: 536
Nagybátony-Újlaki
Téglagyár: 537, 732
Nagyboldogasszony útja
26: 572
Nagyboldogasszony útja
27: 572
Nagyerdei templom: 565
Nagyhid utca: 76, 117, 131,
438
Nagykőrösi út: 478
Nagykörút: 229, 251, 376,
435, 437, 458, 459, 634
Nagymező utca: 218, 219,
251, 334, 378, 435, 437,
571, 705
Nagymező utca 3: 250
Nagymező utca 4: 334
Nagymező utca 8: 437
Nagymező utca 26: 251
Nagymező utca 30: 334
Nagymező utca 49: 644
Nagymező utca 62: 334
Nagyszombat utca 1
(Óbuda): 78
Nagytétényi út 56/B-58:
671
nagytétényi zsidó temető:
610
nagytétényi zsinagóga:
671
Naphegy utca 31: 514
Napkelet köz: 610
Nationalschule: 107, 113,
698
Nefejeits utca 16: 365
Neiger Jakab és Tsa.
étterem: 339
Német színház: 134
Németvölgyi út 5: 556
Nemzeti Bank: 571

Nemzeti Casino /
Kaszinó: 130, 440, 457
Nemzeti Játsszóház: 134
Nemzeti Kör (Casino): 134
Nemzeti Lovarda: 302, 453
Nemzeti Múzeum: 16, 58,
68, 214, 302, 317, 333,
357, 411, 453, 465
Nemzeti Sportuszoda: 462,
463, 464, 717
Nemzeti Szalon: 643, 722
Nemzeti Színház: 76, 134,
181, 302, 502, 505, 699
Nemzeti Színház (jelenle-
gi): 719
Nemzeti Tornacsarnok:
302
Nemzetiségi Tanítóképző:
394
Nép-sziget: 525
Népopera: 641
Népszínház utca: 186, 466,
717
Népszínház utca 19: 638
Népszínház utca 22: 466,
731
Népszínház utca 26: 477
Népszínház utca 28/B: 467
Népszínház utca 31: 557
Népszínház-mozgó: 475
Neugebäude: 141, 438
Neumayer Ede Könyv-
nyomda: 250
Neuwirth Nyomda: 250
New York Kávéház: 630
New York-palota: 630
Nizsel kifőzde: 337
Norma-fa: 200
Normafa: 200
Normal Schule: 81
Notre Dame de Sion: 572
Novotel: 596
nunciatura: 544, 573
Nussbaum-Gasse: 727
Nyár utca: 727
Nyilasház: 556, 563
Nyugati pályaudvar: 102,
395, 435, 458, 715
Nyugati tér: 461
Nyúl utca 22: 331

Ó utca: 189, 250, 334
Ó utca 2: 250
Ó utca 4: 227
Ó utca 5: 250

MUTATÓK
UTCANEVEK,
NEVES ÉPÜLETEK
765

- Ó utca 12: 250
 Ó utca 50: 250
 Obermeyerhofweg: 117
 óbudai lakótelep: 87
 Óbudai Mészégető és
 Góztéglagyár: 536
 óbudai új zsidó temető: 86,
 92, 488
 óbudai Zsidó Múzeum: 64,
 69, 70, 82, 674, 694
 óbudai zsinagóga: 66,
 67–71, 72, 74, 75, 84, 85,
 86, 96, 73, 693, 694, 695,
 726, 727
 Óbudai- (hajógyári) sziget:
 525
 Officina Nyomda: 251,
 393, 555
 Október 6. utca: 460
 Október 6. utca 2: 457
 Olasz Intézet: 302
 Öntőház utca 5 / 5–7: 481,
 718
 Öntőház utcai zsinagóga:
 481, 482, 717, 718
 Operaház: 224, 225, 228,
 332, 333, 337, 379, 453,
 502, 615, 640
 Orczy út: 477
 Orczy'sche Café: 120
 Orczy-ház: 76, 84, 102–107,
 108, 109, 112, 114, 115, 116,
 117, 118, 119, 120, 121, 122,
 123, 139, 141, 150, 157, 160,
 182, 183, 184, 185, 192, 209,
 213, 218, 220, 222, 231, 243,
 252, 297, 349, 350, 354, 356,
 369, 370, 374, 377, 434, 597,
 629, 696, 697, 698, 701, 727
 Orczy-ház vendéglő: 123
 Orczy-kávéház: 120–124,
 668, 698
 Orczy-kert: 103
 Ördög-árok: 14
 Orsó utca 27–29: 570
 Országos Idegsebészeti Tu-
 dományos Intézet: 666,
 734
 Országos Kaszinó: 457
 Országos Műszaki Informá-
 ciós Központ és Könyvtár
 raktárpülete: 671
 Országos Műszaki
 Könyvtár: 547
 Országos Orvostovábbkép-
 ző Egyetem: 376
- Országos Széchényi
 Könyvtár raktára és
 műhelye: 671
 Országút: 102, 123, 150,
 357, 438, 727, 730
 Országút 44: 378
 ortodox hitközség
 kórház- és ambulatóriuma:
 377, 598
 ortodox hitközség
 temetője: 610
 ortodox kórház: 598
 Orthodox Népasztal: 372,
 568
 Orvostovábbképző
 Egyetem: 637, 659, 660,
 723
 Orvostovábbképző Egye-
 tem Szülészeti és Nőgyó-
 gyászati klinikája: 661
 Orvostovábbképző Intézet:
 659
 Ostrom utca 1: 643
 Ostrom utca 9–11: 547
 Ötpacsirta utca: 302
 Ötpacsirta utca 36: 302
- Pacsirtamező utca: 117**
 Palatinus-házak: 459, 717
 Pálffy tér: 573
 Pálffy-palota (Esterházy
 utca): 302
 Pálma utca 10: 328, 710
 Pálvölgyi út: 88
 pálvölgyi zsidó temető: 88,
 89, 90, 696, 727
 Pannonia gőzmalom: 321,
 458, 710
 Pannonia Nyomda: 250
 Pannónia utca: 458, 571,
 710
 Pannónia utca 8: 551
 Pannónia utca 15: 551
 Pannónia utca 17/A-B: 551
 Pannónia utca 36: 551
 Papnövelde utca: 302
 Párisi bazár: 324
 Párisi Nagy Áruház: 324,
 710, 730
 Párisi utca: 224
 Párisi utca 5: 211
 Parisiana: 327, 329, 639, 710
 Parlament: 440, 574
 Part utca: 490
 Paulay Ede utca: 209, 227,
 232, 324, 327
- Paulay Ede utca 2: 119
 Paulay Ede utca 11: 119,
 365
 Paulay Ede utca 15: 325
 Paulay Ede utca 35: 327,
 639
 Paulay Ede utca 55: 250
 Paulay Ede utca 65: 555
 Pauler utca: 14
 Páva utca: 367, 436, 578,
 636, 720
 Páva utca 7: 220
 Páva utca 29: 636
 Páva utca 39: 189, 370, 502
 Páva utcai zsinagóga: 460
 Pekáry-ház: 226, 227, 228,
 250, 706
 Pengő Kabaré: 230
 Pénzügyi m. kir. ministerium:
 722
 Pénzügyminisztérium
 palotája: 56, 635, 636, 722
 Pest-losonci vaspálya
 pályaudvara s indóháza:
 478, 717
 Pester israel. Tempel: 701
 Pesther Tempel: 157
 Pesti Ágostai Hitvallású
 Evangélikus
 Főgymnásium: 124, 158,
 177, 180, 320, 454
 Pesti Barnabás utca 1: 126
 Pesti Barnabás utca 4: 698
 Pesti Chevra Kadisa
 Felnőtt Vakok Intézete:
 667
 Pesti Chevra Kadisa
 Menedékháza: 395, 668,
 669, 671, 672, 724
 Pesti Chevra Kadisa Szere-
 tetháza: 359, 395, 597, 665,
 666, 667, 668, 669, 671, 723,
 724, 725, 734
 Pesti Chevra Kadisa
 Szeretetkórháza: 723,
 569, 640, 660, 666, 723
 Pesti határút: 610
 Pesti hengermalom: 458
 Pesti Izr. Nőegylet
 Leányotthon- és
 Leánymenhelye: 723
 Pesti izr. templom: 701
 Pesti Izraelita Hitközség
 Leánygimnáziuma: 391
 Pesti Izraelita Hitközség
 Reálgimnáziuma: 391

pesti izraelita kórház: 376
Pesti Kereskedői Pitvar: 439
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank: 439, 642
Pesti Magyar Színház: 134
pesti orthodox hitközség háza: 704
Pesti Polgári Kereskedelmi Testület székháza: 440, 715
Pesti Színház: 496
pestszenzterzsébeti zsidó temető: 610
pestszentlőrinci zsidó temető: 610
pestszentlőrinci zsinagóga: 514
Petőfi Sándor utca: 102, 133, 246
Petőfi Sándor utca 3: 246
Petőfi Sándor utca 5: 638
Petőfi Sándor utca 10: 558
Petőfi tér 2/B: 698
Pfeiffer-Gasse: 727
Phönix Biztosító: 642
Phönix utca: 548
Phönix utca 7: 551, 556
Piarista gimnázium: 125, 126
Piarista iskola: 125, 126
Piarista köz 1: 126
Piaristák épülete: 125
piazzetta giudaica: 403
Pilvax kávéház: 76
platea Judeorum: 13
Pless Henrik-kávéház: 471
Podmaniczky utca 6: 331
Polgári Serfőzde bérháza: 466, 731
Poliklinika: 660, 661, 723
Pollack Mihály tér: 302
Pollack Mihály tér 3: 302
Pollack Mihály tér 10: 302
Pomázi út: 536
Porta Judaica: 41
Porta Sabbati: 13
Porta Sabbatina: 13
Posta és Távirada: 453
Pozsonyi köz: 323
Pozsonyi út: 323, 356, 458, 550, 554, 557, 575, 614
Pozsonyi út 1: 551
Pozsonyi út 2-18: 459
Pozsonyi út 3: 551
Pozsonyi út 4: 551
Pozsonyi út 5: 551

Pozsonyi út 7: 551
Pozsonyi út 10: 551
Pozsonyi út 12: 551
Pozsonyi út 14: 551
Pozsonyi út 15/17: 551
Pozsonyi út 16: 551
Pozsonyi út 20: 551
Pozsonyi út 22: 551
Pozsonyi út 23: 551
Pozsonyi út 24: 551
Pozsonyi út 28: 551
Pozsonyi út 30: 551, 558
Pozsonyi út 32: 551, 570
Pozsonyi út 33/A: 551
Pozsonyi út 33/B: 556
Pozsonyi út 35: 551
Pozsonyi út 36: 551
Pozsonyi út 39: 551, 553
Pozsonyi út 40: 551
Pozsonyi út 42: 551
Pozsonyi út 49: 551
Pozsonyi út 54: 551
Práter utca 26: 479
Privorszky-kávéház: 698
Prix-ház: 139
Pulitzer-ház: 457

Rabbiképző Intézet: 16, 78, 91, 158, 159, 160, 162, 171, 185, 186, 209, 240, 245, 250, 254, 271, 297, 302-311, 312, 313, 314, 316, 318, 323, 332, 334, 349, 352, 359, 363, 371, 372, 378, 383, 386, 393, 415, 446, 452, 475, 486, 488, 492, 504, 514, 529, 616, 618, 675, 682, 683, 709, 727, 728, 729
Rabbiképző Intézet internátusa: 709
Ráday utca: 128
Radetzky-laktanya: 572, 573, 720
Radnóti Miklós utca 16: 644
Radnóti Miklós utca 38: 370
Radnóti Miklós utca 40: 551
Radnóti Miklós utca 43: 551
Radnóti Miklós utca 45: 551
Rak-piac: 132, 134, 356, 438, 439, 440, 715
Rákóczi út: 98, 134, 186,

324, 699, 727
Rákóczi út 14: 569
Rákóczi út 18: 638
Rákóczi út 61: 708
Rákóczi út 64: 365
rákoscsabai zsidó temető: 610
rákoshegyi zsidó temető: 610
rákoskeresztúri köztemető: 604
rákosligeti zsidó temető: 610
rákospalotai zsidó temető: 610
rákospalotai zsinagóga: 671
rákosszentmihályi zsidó temető: 610
Rambam zsinagóga: 185
Ranolder Intézet: 572
Ráth György utca 30: 547
Reáltanoda utca: 133
Reáltanoda utca 7: 177
Redoutenplatz: 179
Ref. Zsinati Iroda székháza: 462
Rege út: 510
régí budai zsidó temető: 36, 41
régí obudai izr. temető: 727
régí pesti zsidó temető: 658, 659, 722
Régi színház tér: 122
régí zsinagóga (Buda): 42
rehov ha-Jehudim: 25
Reitter Ferenc utca 67: 350
Rémi mulató: 229
repülőhíd: 438
Retek utca: 334, 730
Rettig-Gasse: 730
Révay udvar Bérház Rt.: 521
Révay utca: 250, 334, 337, 435, 730
Révay utca 4/b: 337
Révay utca 6: 337
Révay utca 10: 521
Révay utca 14: 250, 252, 331, 337, 338
Révay utca 16: 337, 547
Révay utca 18: 496
Révész-villa: 638
Reviczky Gyula utca: 302, 553

MUTATÓK
UTCANEVEK,
NEVES ÉPÜLETEK
767

- Reviczky Gyula utca 6: 547
 Rieger orgonagyár: 365, 401
 Ritz: 339, 554, 563, 637
 Roham utca: 14
 Röck Szilárd utca: 302, 394, 529, 727
 Rókus kórház: 110
 Rombach: 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 349, 350, 366, 534, 626
 Rombach shul: 149
 Rombach utca: 187, 188, 189, 368
 Rombach utca 2/A: 338
 Rombach utca 8: 183, 250
 Rombach utca 9: 309
 Rombach utca 16: 204
 Rombach utcai templom: 189
 Rombach utcai zsinagóga: 186, 366
 Rombach zsinagóga: 148
 Rombach-templom: 182, 354
 Rombach-zsinagóga: 182
 Rombachgasse: 182
 Róna utca: 385
 Rondella: 16
 Roosevelti tér: 132, 438
 Roosevelti tér 3–4: 439, 642
 Roosevelti tér 5–6: 641
 Roosevelti tér 7–8: 730
 Roosevelti tér 9: 446
 Rostély utca: 250
 Rottenbiller utca: 435, 719
 Rottenbiller utca 31: 437
 Royal: 576
 Rózsa utca: 435
 Rózsák tere: 435
 Rózsavölgyi és Társa / Tsa. Zeneműbolt: 639, 640, 722
 Rozsos utca: 610
 Rudolf tér: 459, 717
 Rumbach Sebestyén utca: 91, 118, 189, 192, 337, 383, 401, 404, 629, 727, 730
 Rumbach Sebestyén utca 10: 568
 Rumbach Sebestyén utca 11–13: 182, 569
 Rumbach Sebestyén utca 14: 568, 629
 Rumbach utcai zsinagóga: 109, 148, 160, 184, 187, 189, 190, 192, 194, 324, 443, 460, 534, 569, 570, 608, 700, 702, 703, 727, 728
 Rumbach-Gasse: 727
Sachsel, Marcus, háza: 102
 Sacré Coeur: 572
 Salgótarjáni Kőszénbányák Rt. székháza: 644
 Salgótarjáni utca: 129, 140, 156, 159, 312, 315, 323, 359, 600, 733
 Salgótarjáni utcai temető: 570, 586, 587, 600, 602, 609, 639, 659, 721, 733
 Sallai utca 113: 610
 San Marco utca 30: 572
 Sándor tér: 302, 643
 Sarkantyús utca szeglet 9: 133
 Sas utca: 327, 460
 Sas utca 1: 327
 Sas utca 12: 138
 Schiffer-villa: 643
 Schlesinger Jos. könyvkereskedő cég: 250
 Schmiedunger-ház: 589
 Schossberger téglagyár: 536
 Schossberger-palota: 436, 715
 Schvarcz és Krausz Nyomda: 250
 Schwarz-Adler-Gasse: 727
 Semsey Andor utca 15: 519
 sepultura Judeorum: 14
 Shalom étterem: 629
 Siechenhaus (Óbuda): 81
 Sigel gabona- és árucsernokok: 458
 Siketnéma Intézet: 365, 382, 383, 436, 541, 656, 658, 712
 Silos: 356, 458
 Singer és Wolfner könyvesház: 249, 708
 Sínylők Menháza: 662
 Síp utca: 176, 238, 338, 350, 388, 410, 415, 419, 574, 642, 727
 Síp utca 3: 642
 Síp utca 5: 568
 Síp utca 9: 568
 Síp utca 10: 248
 Síp utca 12: 149, 150, 156, 158, 177, 283, 309, 350, 351, 352, 353, 354, 358, 359, 365, 370, 371, 373, 378, 383, 387, 404, 415, 422, 461, 510, 519, 528, 529, 566, 567, 568, 570, 619, 620, 711
 Síp utca 16: 643
 Síp utca 22: 372, 568
 Sipos utca: 149, 727
 Sírkert: 700
 Sobieski János utca 15: 366
 Sommer-Gasse: 727
 Somogyi Béla út 26: 619
 Somossy Orfeum: 229
 Sophianum Intézet: 572
 Soroksári út: 294, 511
 Soroksári út 35: 366
 Sörös palota: 466, 731
 Spatz Henrik Könyvnyomda: 250
 Sportuszoda: 462, 463
 Stadtwald: 118
 Stattvájl: 118
 Stefánia út: 464
 Stern vendéglő: 337, 338, 568, 629
 Strasser család: 123
 Sugár út: 118, 137, 319, 325, 730
 Sverteczky vendéglő: 479
sz. János kapu: 688
 sz. Miklós tere: 688
 sz. Miklós utca: 688
 sz. Zsigmond egyháza és prépostsága: 17
 Szabadföld út: 610
 Szabadság tér: 460, 537
 Szabadság tér 10: 638
 Szabadság tér 11: 638
 Szabadság tér 12: 543, 637
 Szabadság tér 16: 637
 Szabadság-híd: 471, 544, 554
 Szabolcs utca: 189, 395, 520, 569, 659, 711
 Szabolcs utca 33–35: 637, 659
 Szalay utca: 441
 Szamos utca: 600
 Szatmár utca: 370
 Szatmár utca 32: 366
 Széchenyi István-, gr., szobor: 452
 Széchenyi utca 9: 455
 Széchenyi-kilátó: 510

Szegedi kávéház: 124
Szegényápolda: 435
Szegények háza: 435
szegényház: 668
Szegényház tér: 435
Székely Mihály utca: 102,
232
Székely Mihály utca 1: 225
Szél utca: 701
Személynök utca: 391, 394
Személynök utca 21–23:
547
Szemere utca: 441, 458
Széna tér: 142, 478, 575
Szenes Anikó leányotthon:
720
Szent Alajos rendház: 572
Szent Anna Kollégium:
572
Szent Anna templom: 67
Szent Domonkos utca:
387, 388, 398, 639, 712,
713
Szent Domonkos utca
8–10: 391
Szent Flórián kápolna: 67
Szent György tér: 11, 12,
13, 687, 688, 692
Szent György tér 1–2: 15
Szent György utca: 11, 12,
13, 15, 33, 687
Szent György utca 2: 687
Szent Imre városi zsinagó-
ga: 482
Szent István bazilika: 442
Szent István gimnázium:
387, 394
Szent István körút: 458,
550, 719
Szent István körút 2: 556
Szent István körút 4: 638
Szent István körút 10: 638
Szent István körút 12: 638
Szent István körút 29: 571
Szent István park: 323,
459, 461, 550
Szent István park 16: 510
Szent István park 35: 551
Szent István tér 2: 250
Szent István tér 14: 638
Szent Lélek gyógyszertár:
119
Szent Margit Leánynevelő
Intézet: 572
Szent Márton utca: 40
Szent Miklós kolostor: 30

Szent Pál-patak: 14
Szent Péter és Pál r. kath.
plébániatemplom: 67
Szent Rókus kórház: 707
Szent Szív (Sacré Coeur)
zárdája: 572
Szent Zsigmond prépost-
ság temploma: 688
Szentendrei-sziget: 525
Szentháromság tér 6: 636,
722
Szentháromság utca 9–11:
15
Szentháromság utca 11: 16
Szentháromság utca 13: 15
Szentháromság utca
(XXII.) 40: 610
Szentkirályi utca 8: 547
Szentkirályi utca 26: 302
Szentmihályi út: 610
Szépművészeti Múzeum:
333, 515
Szépvölgyárok izr.
temető: 88, 91
Szépvölgyi út: 88
Szépvölgyi út 15: 536
Szerecsen utca: 102, 325,
327, 329, 334, 649
Szerecsen utca 15: 325
Szerecsen utca 3876 hr. sz.:
710
Szeretet-otthon: 662
Szeretetház: 359, 395, 597,
665, 666, 667, 668, 669,
671, 723, 724, 725, 734
Szeretetház (orthodox):
599, 600, 721
Szeretetkórház: 723, 569,
640, 660, 666, 723
Szeretetotthon: 436
Szeretetotthon (Labanc
út): 731
Szervita tér: 639
Szervita tér 5: 136, 639,
640, 722
Sziget utca 16: 644
Sziget utca 38: 370
Sziget utca 40: 551
Sziget utca 41: 551
Sziget utca 43: 551
Sziget utca 45: 551
Szilágyi Erzsébet fasor:
612
Színház utca: 55
Színház utca 5–7–9: 15, 16,
55

Szív utca: 574
Szív utca 33: 574
Szív utca 46: 574
Szőlőskert: 568
Szombat-hely: 13
Szombat-kapu: 13, 688
Szombathely (vicus
Sabbathi): 688
Szűnyog-sziget: 525
Tabak templ: 149
Tabaks-Gasse: 727
Tábor Könyvkiadó: 504
táborhegyi temető: 87
Tábori Nyomda: 250
Taksony utca: 102, 659
Tamás utca 37: 546
Táncpalota: 330
Táncsics Mihály utca: 15,
16, 17, 40, 419, 546, 687
Táncsics Mihály utca 1: 15,
719
Táncsics Mihály utca 23:
25, 27, 42, 687
Táncsics Mihály utca 26:
25, 26, 42, 53, 687
Táncsics Mihály utca 28:
25, 546
Tanítóképző Intézet: 334,
371, 379, 383, 394
Tánzer-ház: 132, 320
Tárnok utca 5: 551
Tárogató út 2–4: 615
Tátra kávéház: 230
Tátra utca 4: 551
Tátra utca 5/A: 551
Tátra utca 6: 550, 551, 574
Tátra utca 12/A: 551
Tátra utca 14: 551
Tátra utca 14–16: 551
Tátra utca 15: 480
Tátra utca 15/A-B: 551
Tátra utca 15/A-B (I.
emelet): 551
Tavaszmező utca 17: 644
Tavaszmező utcai állami
főgimnázium: 635, 644
Téglá utca: 536
Tejcsarnok / Budapesti
Központi Általános
Tejcsarnok Rt.: 435, 437,
461
Teleki tér / Teleki László
tér: 9, 225, 412, 466, 471,
475, 477, 478, 479, 533,
538, 557, 627, 687, 717, 719

MUTATÓK
UTCANEVEK,
NEVES ÉPÜLETEK
769

Teleki tér 1: 479
Teleki tér 1–5: 717
Teleki tér 4: 557
Teleki tér 4–10: 480
Teleki tér 5: 315, 479, 485
Teleki tér 8: 479
Teleki tér 10: 480
Teleki tér 12: 717
Teleki tér 15–19: 479, 717
Teleki tér 22: 476, 477, 717
Teleki téri zsinagóga: 192, 476
Temető sor (XX.): 610
Temető utca (XIX.) 6: 610
Temető utca (XXII.): 610
Teréz körút: 339, 376, 436, 715
Teréz körút 1/B: 365
Teréz körút 4: 339
Teréz körút 19: 556
Teréz körút 54: 630
Terézvárosi Kaszinó: 324
Terézvárosi r. k. / kath. templom: 117, 218, 219, 319, 705
Terminus Kávéház: 630
Thaly Kálmán utca 23: 572
Thököly út 2: 373
Thököly út 69: 544
Thököly út 83: 366
Thonet-udvar: 178
Thonethof: 178, 179, 702
Tigris Szálló: 171, 173, 701
Tigris utca 2: 547
Tisza Kálmán tér: 557, 717
Tisza Kálmán tér 3: 472
Tisza Kálmán tér 12: 472
Toldi Miklós-szobor: 465
Toloncház: 350, 540, 717
Tomola-ház: 118
Tomola-telek: 183
Török Gyógyszertár: 705
Török tér: 101
Tövis utca 3/B: 570
Trenk testvérek kóser füstölthús és szalámi gyára: 705
Trocadero Kabaré: 230
Trocadero Mulató: 230
Tüdőgondozó Intézet: 661
Tükör utca 2: 453
Tüköry utca 2: 358, 453
Türr István utca: 131, 438, 708
Tüzér utca: 636, 659
Tüzér utca 26: 629, 657, 658

Tűzoltó utca: 636
tűzoltó-laktanya: 87
Ugriai–Nasici Fabank: 638
új budai zsinagóga: 718
Új köztemető: 604
új óbudai zsidó temető: 89
Új piac: 99
Új Trocadero: 230
Új utca: 117, 334
Új vásártér: 76, 99, 100, 438, 457, 478
új zsinagóga (Buda): 28, 42, 46, 52, 55
Újépület: 141, 438
újlaki plébániatemplom: 67
Újlaki Téglá- és Mészégető téglagyára: 536, 538
újlaki zsinagóga: 483, 718
Újpesti leány árvaház: 491
Újpesti rakpart: 293, 459
Újpesti rakpart 1–3: 717
Újpesti rakpart 5: 551
Újpesti rakpart 7: 551
Újpesti sziget: 525
újpesti zsidó temető: 491
újpesti zsinagóga: 192, 732
Újpiacz: 99, 696
Újvásártér: 84
Ullmann [Mózes / Móric / Mór] új háza: 730
Ullmann-ház: 638
Unió gőzmalom: 458
Úri utca (Belváros): 133
Úri utca (Várhegy) 6: 15
Úri utca (Várhegy) 32: 15
Úri utca (Várhegy) 38: 15
Úri utca (Várhegy) 45: 525
Utász utca 8: 366
Uzsoki utca 29: 370, 638
Uzsoki utcai kórház: 638, 662, 667
ügető-versenypálya: 535
Üllői út: 105, 547
Üllői út 2–4: 547
Üllői út 4: 576
Üllői út 11–13: 163, 372
Üllői út 49–51: 105
Üllői út 115/B: 465
Üvegház: 543, 553, 555, 558, 559, 561, 562, 563, 602, 719, 720
Váci kapu: 438
Váci körút: 122, 320

Váci körút 1: 320
Váci körút 6: 457
Váci út: 102, 461, 600, 699, 723
Váci út 7: 378
Váci út 8: 378
Váci utca: 698, 702, 708
Váci utca 4: 373
Váci utca 11/B: 525, 638
Váci utca 37: 554
Váci úti régi zsidó temető: 102, 136, 608, 722
Vadász utca 11: 373
Vadász utca 29: 558
Vágány utca: 659, 661, 723
Vakok Intézete: 228, 229, 359, 371, 383, 395, 436, 541, 635, 640, 658, 665, 727
vakok otthona (Hermina út 7): 462
Vakok Otthona: 670, 671, 724
Vakok Tanintézete: 663, 664, 665, 666, 723, 724, 734
Valero Gasse: 727
Valero J. A. selyemgyára: 728
Valero selyemgyár: 458
Valero-ház: 137, 138, 699
Valero-udvar: 138, 140, 218
Váli út 1: 482
Váli út 6: 483
Vályog utca: 536
Vámház: 471, 554, 663
Vámház körút 15: 547
Vár utca: 17
Várbánya: 688
Várkert: 663
Vármegeyháza: 172, 701
Városi erdőcske: 118
Városház tér: 698
Városház utca: 246, 563
Városház utca 7: 167
Városház utca 9–11: 98
Városház utca 12–14: 556, 558
Városháza: 566, 98, 141
Városliget: 118, 229, 319, 350, 365, 398, 436, 464, 552
Városligeti fasor: 117, 118, 395, 656
Városligeti fasor 9–11: 642
Városligeti fasor 25–27: 372, 524, 573, 644, 656

Városligeti fasor 40: 638
Városligeti fasor 44: 638
Városligeti fasor 45: 133
Városligeti fasor 46–48:
457, 643
Városligeti sétányút: 319
Városmajor: 331, 377, 597
Városmajor utca: 557, 598,
599, 600, 721
Városmajor utca 37: 556
Városmajor utca 48/B: 643
Városmajor utca 52: 546
Városmajor utca 62: 599
Városmajor utca 64–66:
377, 721, 598
Várszínház: 55
Vas utca 11: 639, 722, 733
Vas-udvar: 698
Vásártér: 717
Vasvári Pál utca: 119
Vasvári Pál utca 5: 297
Vasvári Pál utca 8: 338
Vasvári Pál utcai zsinagó-
ga: 192, 298, 709
Venetianer Lajos utca: 491,
493
Vérmező út 16: 91, 483
Verpeléti Borpince: 629
Victor Hugo utca: 323, 458,
551
Victor Hugo utca 29: 551
Vidám Színpad: 337
Vigadó: 150, 153, 178, 350,
619
Vigadó tér: 179, 350, 643,
698
Vigadó tér 2: 526
Vigadó tér 3: 178, 702
Vigarda: 178
Vígyszínház: 461
Vígyszínház kávéház: 461
Vigyázó Ferenc utca: 356,
730
Viktória Biztosító: 400, 577
Viktória Nyomda: 250
Vilma királyné út: 643
Vilma királyné út: 395,
457, 573
Vilma királyné út 25–27:
372, 524, 573, 656
Vilmos császár út: 246, 575
Vilmos császár út 5: 162
Vilmos császár út 34: 246,
331
Visegrádi utca: 458
Visegrádi utca 3: 460

Visegrádi utca 17: 643
Visegrádi utca 53: 644
Visegrádi utca 60: 644
Vizafogó: 293
Vízi kapu: 688
vízvárosi izr. / zsidó
temető: 16, 41, 50, 55, 91
Vízügyi Múzeum: 86
Völgy utca 7: 639
Völgy-kapu: 688
Vörös ökör: 134
Vörösmarty tér: 122, 514, 641
Vörösmarty tér 4: 513
Vörösmarty utca 34/A:
572
Vörösmarty utca 49–51:
530, 566, 571

Wagner-ház: 118

Wahrmann Mór köz: 323
Wahrmann Mór utca: 458
Wahrmann Mór utca 29:
551
Wahrmann Mór utca 32:
551
Wahrmann-palota:
320–323, 730
Wallenberg utca / Raoul
Wallenberg utca: 614
Wallenberg utca 7: 551
Wallenberg utca 11: 614
Weiner Leó utca: 140
Weiner Leó utca 9–11: 250
Weiss Alice Gyermekágyas
Otthon: 359, 370, 571,
660
Weiss Gyula tábla- és tü-
körüveg nagykereskedés:
562
Weiss Manfréd fegyver-
gyár: 511, 711
Weiss Manfréd gyár: 521,
522, 711
Weiss-házak: 638
Weiss-villa: 515
Weisz Mendel étterem: 568
Weisz-ház: 638
Wekerle Sándor utca: 325
Wekerle Sándor utca 7:
362
Wellisch-ház: 644
Wellisch-villa: 235, 644
Werbőczy utca: 15
Werbőczy utca 1: 719
Wertheimer és Frankl
Áruház: 638

Wertheimer Mulató: 467
Wesselényi utca: 8, 65, 176,
182, 189, 329, 350, 353,
359, 383, 388, 396, 397,
398, 399, 400, 401, 403,
404, 406, 407, 410, 415,
416, 418, 419, 435, 520,
523, 566, 569, 570, 577,
615, 619, 629, 713, 714, 715
Wesselényi utca 4: 577
Wesselényi utca 6: 568
Wesselényi utca 7: 372,
415, 524
Wesselényi utca 9: 415
Wesselényi utca 11: 568
Wesselényi utca 13: 372,
568, 620
Wesselényi utca 17: 365
Wesselényi utca 18: 568
Wesselényi utca 26: 568
Wesselényi utca 27: 576
Wesselényi utca 29: 576
Wesselényi utca 30: 569
Wesselényi utca 33: 568,
569
Wesselényi utca 35: 569
Wesselényi utca 37: 569
Wesselényi utca 40: 569
Wesselényi utca 44: 365,
383, 387, 526, 569, 577,
615, 619, 637
Wesselényi utca 58: 719
Wesselényi utca 58–60:
532, 719
Wesselényi utcai
imaterem: 157
Wodianer (Lampel)
könyvkereskedő cég: 133
Wodianer cég: 133, 249
Wodianer Rudolf háza:
728
Wodianer Sámuel háza:
728
Wodianer-ház: 133
Wodianer-villa: 616
Wurm-udvar: 357

Zeneakadémia: 228, 706
Zichy utca /gr. Zichy utca
/ Zichy Jenő utca
(Terézváros): 334
Zichy Jenő utca 10: 638
Zichy utca (Óbuda) 9: 67,
69, 70, 82, 674, 694
Zichy-kastély: 67, 86
Zichy-palota: 27

MUTATÓK
UTCANEVEK,
NEVES ÉPÜLETEK
771

Zion (Kazinczy utca 52): 727	520, 569, 637, 659, 661, 667, 670, 711, 724	Zsidók piarca: 102
Zoltán utca: 575	zsidó kórház (Óbuda): 67, 80, 81	Zsidók utcája: 13, 25, 26, 41, 47
Zombath-kapw: 13	Zsidó leánygimnázium: 380, 381, 388, 390, 393, 712	Zsidópiac: 101, 148, 222, 225, 649
Zrínyi utca: 356, 575, 641, 730	Zsidó Múzeum: 16, 23, 70, 81, 148, 176, 209, 275, 287, 372, 373, 394, 396, 402, 403, 410–413, 414, 415, 501, 502, 528, 577, 584, 585, 620, 674, 690, 700, 713, 714, 731	Zsidóudvar: 222
Zrínyi utca 5: 456, 637	Zsidó tér: 67, 101	Zsigmond utca: 17, 688
Zrínyi utca 9: 554	Zsidó utca: 13, 15, 16, 17, 18, 25, 26, 33, 34, 40, 41, 47, 59, 67, 687, 688, 689, 690, 692	Zsigmond utca 28: 695, 78
Zsibárus ház: 479, 533	Zsidó kapu: 13, 688	Zsigmond utca 49: 482, 483, 718
Zsibárus utca: 224		zsinagóga (Orczy-ház): 108, 115
Zsidó (Fehérvári) kapu: 14		Zsombolyai utca: 718
Zsidó árvaház: 349, 365, 372, 542, 573, 574, 656		Zugliget: 235
Zsidó gimnázium: 309, 371, 385, 386–395, 398, 619, 639, 640, 712, 713, 722		Zugligeti út 21: 644
Zsidó kórház: 119, 138, 186, 189, 222, 349, 360, 374–377, 386, 395, 398,		Zum goldenen Löwen: 119
		Zwey-Mohren-Gasse: 730
		Zwei Mohren Strasse 2: 119

(3) Héber és jiddis szavak

Héber szavakat helyesen leírni csak héber betűkkel lehet. Minden átírás torzít. Torzított már a Biblia ókori görög fordításának (Septuaginta) átírási rendszere is, amely átírásból egyébként a bibliai nevek magyar alakjai származnak. A torzítás oka rendszerint az, hogy a nyelvek hangrendszere eltérő, és az ezekhez igazodó írásrendszerek csak nagyjából teszik lehetővé a hangok, és a megfelelő írásjelek, direkt összekapcsolását. A magyar helyesírás, hangjelölésének látszólagos gazdagság- és változatosságával, különösen: azt a látszatot kelti, hogy az eredeti hangalak minden árnyalatát visszaadja; holott éppen nem. A magyar, például, több magánhangzónál a nyílt — zárt magánhangzó különbségét ismeri, de a nyílt magánhangzó egyszersmind hosszú, a zárt pedig rövid, ily módon ez a kettős csak tökéletlenül adja vissza a héber hosszú — rövid magánhangzók különbségeit. A héberben a magánhangzók hangszíne jellegzetesebb, mint hosszúsága: utóbbi a nyelvtani helyzettől függően változik, a szavaknak nincs szilárd hangteste.

A héber szavak átírására Magyarországon az elmúlt évszázadok, évtizedek során több rendszer is kialakult, használatban volt, rendszerint egymás mellett. Más átírást használt a r. kath. egyház, megint mást a protestánsok. Még az irodalmi vagy oktatási írásbeliség is megoszlott, felekezetek szerint; ebben a vonatkozásban Károlyi Gáspár Biblia-fordításának is csekély hatása volt. Mindig volt külön zsidó átírás is, hitéleti vagy hitközségi célokra. A Biblia vonatkozásában többnyire Károlyi nyomán, egyébként azonban részben az átbetűzés (*translitteratio*) elvei szerint, részben pedig az askenázi kiejtést követve. Egységes nem volt ez sem. Nincs általánosan bevett szokás, amelyet lehetne vagy érdemes volna követni.

A szerzők a jelen munkában az alábbi módon jártak el. A héber szavak írásmódja átírás (*translitteratio*) jellegű: igyekeznek a lehető legtöbbet visszaadni a be-

tüképből. A klasszikus héber szavakat általában az íráskép alapján tettük át a magyar helyesírás rendszerébe; természetesen, figyelembe véve a kiejtés bizonyos szabályait is. A szóhangsúly érzékeltetéséről, persze, eleve le kellett mondani. (A héberben a hangsúly a szavaknak rendszerint az utolsó vagy utolsó előtti szótagjára esik.) Több tekintetben a mai normatív — szefárdi, illetve izraeli — kiejtéshez igazodtunk. Ettől eltérően azonban jelöltük a mássalhangzók hosszú (kettőzött) kiejtését. (Ez a mai izraeli beszédben többé-kevésbé eltűnt, de az élő héber nyelv ápolásával foglalkozó Társaság célul tűzte ki a fölélesztését.) A névelő utáni mássalhangzó-kettőzést azonban nem jelöljük, ellenben a névelőt mindig kötőjellel választjuk el a szótól, amelyhez tartozik (például: *ha-midrás*). Szó belsejében használjuk a hosszú magánhangzókat is, de a szó végén legfeljebb kivételesen. A hasonló módon ejtett mássalhangzók jeleit egyformán írtuk át: *kaf* (mint zárhang, azaz a *dágés* jellel írva) és *kof* egyaránt *k*; *számekh* és *szin* egyaránt *sz*; *tét* és *tav* egyaránt *t*. A két *h* (*hé* és *hét*) között sem tettünk különbséget. A magánhangzók közül a *kámec* szó közepén általában *á*, a *céré* pedig *é*, szó végén azonban *a*, illetve *e*; a *patah* és a *szegol* mindig *a*, illetve *e*. A gyenge rövid fél magánhangzót (*sva / seva*) a szó első szótagjában régebben az *ö* betűvel volt szokás átírni, újabban, az izraeli kiejtés hatására, egyáltalán nem jelölik, s ha igen, csak egy hiányjellel (aposztróf); mi szükségesnek tartottuk, hogy használjuk a fél magánhangzó megfelelő árnyalatát (*a, e* stb.). A szefárdi-izraeli ejtésnek megfelelően: a *bét* mint réshang (azaz *dágés* nélkül írva): *v*; a *kaf* mint réshang (*dágés* nélkül): *kh*; a *pé* mint réshang (*dágés* nélkül): *f*. A *váv* mindig *v*. (Kivéve, hagyomány- és megszokásból, a négybetűs istennevet: JHWH.) Régebben, németes módon, a *hét* betű szokásos átírása *ch* volt (például: *Chevra*). Történeti elnevezésekben megtartottuk ezt az írásmódot, de lehetőleg jeleztük, mi felelne meg neki az általunk alkalmazott rendszerben. Egyébként pedig nem használtuk a *ch* betűt, s ugyancsak mellőztük a *tav* mint réshang régies átírását (*th / sz*). Történeti elnevezésekben, idézetekben azért elő-előfordul a *th* askenázi kiejtésének megfelelő *sz* írásmód is. Idézetekben egyébként is rendszerint megtartottuk az eredeti írásmódot. Vámbéry Árminnál az *erub*, Goldziher Ignácnál a *lulab*, 19. századi egyletek nevében a *Bész Sömuél*, *Chevre Töhillim* stb. arra figyelmeztetnek, hogy az átírás sohasem *igazság* kérdése, csupán *konvenció*. A bibliai nevek esetében szintén ezen a módon jártunk el, olykor azonban engedményt téve a már meggyökeresedett magyar névhasználatnak. Jiddis szavakban leggyakrabban a pesti kiejtést — vagy ennek, mert ez sem egységes, egyik változatát — vettük alapul, néhol kényszerűségből megtartottuk forrásaink pesti-németes átírását, s helyenként, például, a közmondások átírásában, de egy-egy szónál is olykor, alkalmaztuk a YIVO [Yidisher visnshaftlekher institut, 'zsidó tudományos intézet', az eredeti, időközben feledésbe merült rövidítés szerint: IWO / JWO] még Vilna- / Vlnóban kidolgozott (1925), s külföldön évtizedek óta, ha nem is általánosan, de sokfelé használatos átírását. Mindez nemcsak bizonyos tarka változatosságot eredményezett: olykor talán bizonytalanságot is. Sok esetben jóformán áttekinthetetlen lett a héber, jiddis, zsidó szavak írásmódja a könyvben: szefárdi, askenázi, jiddis, izraeli ejtőváltozatok, illetve ezek magyar átírásai kerültek egymás mellé, pontos azonosítás nélkül. De a teljes pontosság túlterhelte volna a jelen munkát. Egységesíteni sem lehetett: a régiek átírása, szóhasználata dokumentum maga is. Szer-

zők és szerkesztő csak remélni merik, hogy aki hajlandó mérlegelni, mi a közege egy-egy furcsa szónak, azért el fog igazodni a szövegben; valamelyes előismeret birtokában biztosan. A körülmények határozzák meg a helyes vagy megfelelő kiejtést.

A jelen mutató semmiképpen sem normatív jellegű, azaz nem minősít, és nem is magyaráz, csupán regisztrál: jelzi, hogy az adott szóalak a könyvben hol fordul elő. Néhány esetben jelzi a rejtett héber szavakat is: a helyettük használt magyar szóra utal.

a gantser (/ groyser)

macher: 647

A gite voh: 277

abarján: 253

aboda zára: 253

ad de-lo jáda: 233

ad méa (/ méa ve-eszrim)

sána: 253

ad méo sonó: 253

adár rison: 419

adár séni: 99, 419

Adas Jeshurun: 141

Addir hu: 287

Adloyada: 233

Adojnoj: 111

Adonáj: 111, 195, 718

Adonaj, hejé ozer lonu

[Adonáj, hejé ezer lánú]:
528

áfár: 294

afikajmen: 287

afikomon: 287

agáda: 253, 488

agála: 254

aggáda: 48, 253, 315, 488,
619

agmat nefes: 655

aguna: 39, 217, 253

aharé mót kedósim: 253

aharon: 164, 253

aharonim: 253

Áhávász réim: 359, 365, 370

ahavat réim: 370

aher: 645

ahér: 253

áhor: 645

ahrem: 645

ahren: 253

ahrónim: 253

ahszor: 645

ajfesz sajhét: 430, 470

ajhel: 587, 597

Ajin: 619

ajin ha-ra: 253

ajjal: 594

ajlonisz: 253

ajreh: 253

ajser: 645

ajvé: 645

akdamut: 253

Akdamut: 450

akdómusz: 253

akéda: 253, 427

ákév: 260

akhren: 645

akhzar: 645

akhzer: 645

akilat araj: 270

akum: 253, 267

al ha-birkajim: 290

Al hét: 431

al regel ahát: 253

al tiftah pe la-szatán: 253

Al tiráu: 716

alaman: 38

álav / aleha ha-sálom: 593

álav sálom: 590

alefbész: 253

alefbét: 253, 734

aleha sálom: 590

Alékhem sálom: 433

alénu le-sabbéah: 253

alija: 253

alija: 44, 164, 165, 166, 167,

169, 211, 253, 258, 263,

300, 373, 374, 494, 495,

519, 580, 581, 613, 731

alija la-árec: 253

alija la-Tóra: 253

alija le-regel: 253

alluf: 56, 720

almemor: 193, 206, 689,

697, 702, 704, 712, 715,

726, 731

álmon: 253

álmona: 253

Alt Oven: 51

Alt Ovn: 62

am ha-árec: 253, 383

Ám Jiszráél haj: 167

ámén: 645

ámén: 165, 202, 593, 645

Ámén: 196, 197

Ámén, ámén, ámén: 593

amhórec: 253

Amida: 42, 111, 195, 197,

200, 263, 301

amma: 47

amora: 447

amrácim: 253

anásim: 108

Ani le-dódi: 214

aninut: 589

anos (ladino): 421

ansé cára: 369

Ánsé Córó: 369

ansé makóm: 369

Ánsé Mókaum: 369

anús: 254

apikóresz: 254

ápil: 254

aráva: 300

arba kanfesz: 198

arba kószot: 284

arbáa kanfot: 198

arbáa mínim: 139, 300

árel: 267

arévut: 254

arísza: 288

arje: 594

arkáot: 254

arkáot sel gojim: 254

aron: 166, 193, 300, 407, 586

aron ha-kódes: 164, 193

Arur Hámán: 231, 233

Ásamnu: 431

Ásér (név): 289

asesponem: 233, 234

ashires: 499

Askenaz: 29, 621

askenázi: 19, 20, 27, 28, 34,

35, 38, 39, 40, 41, 42, 47,

MUTATÓK

HÉBER ÉS JIDDIS

SZAVAK

774

51, 74, 111, 116, 118, 141,
149, 164, 171, 172, 173,
195, 198, 199, 209, 216,
234, 253, 257, 258, 265,
266, 274, 279, 280, 283,
285, 288, 293, 311, 380,
420, 421, 423, 426, 428,
429, 431, 448, 477, 577,
583, 591, 594, 620, 621,
622, 623, 624, 625, 626,
696, 734
askenázim: 263
aszeret jemé tesuva: 429
aszifa: 108, 247
aszifa ve-éda kedosa: 108
ászur: 254, 267
atára: 198, 74
Ateret sálom ve-emet: 252
Atid: 519
atifat Jismáélim: 198
atta: 195
Aur Chodes: 336
ausz: 241
auszgetippelt: 645
avarján: 253
avejre: 254
avejresz: 254
avélut: 589
avéra: 254
avérot: 254
avinu: 288, 712
Avinu malkhénu: 429, 431,
432
avla: 645
avle: 645
avnét: 74
avoda: 388, 432, 696
avoda zára: 253
Avodat Jiszráél: 504
avot: 255
Avrahám avinu: 288, 712
azesz: 645
azeszpóné: 645
azhara: 254
azhára: 254
azzut pánim: 645

baál cedáka: 254
baál darsan: 254
baál dávár: 254
baál derása: 254
baál ha-agála: 254
baál ha-bájit: 254
baál kore: 165
baál maftír: 166, 254
baál milháma: 254

baál nész: 254
baál sém: 363
baál tefilla: 116, 254
baál tekia: 427
baál tesuva: 254, 288, 291
Bábel: 645
bachúr: 212
badchen: 215, 234, 254
badeken di kalla: 212
báhur: 64, 254, 255, 269,
624
bahurim: 255
bajdek: 255
bájesz: 645
bajit: 199, 645
bajit neemán: 254
bájzli: 645
bakasot: 254
bakkása: 195, 254
bakkásot: 254
bakoso: 254
bal ha-agóle: 254
bal jéráe: 280
bal jimmáce: 280
bal tashisz: 254
bal tashít: 254
bal-dovor: 254
balbósz: 254
balboszte: 254
balcedoke: 254
baldarsan: 254
Baldarser: 254
baldóver: 254
balebatise jiden: 254
balebosz: 254
balhé: 645
balik: 94
balláha: 645
balmahome: 254
balmeloche: 254
balnesz: 254
bálsém: 363
bar: 46, 160, 288, 422, 423,
426
bar micva: 160, 164, 177,
195, 199, 239, 289, 292,
339, 364, 382, 392, 424,
707, 708
barchesz: 218, 256, 274,
424, 428, 431, 629, 645,
645
barkochba: 645
bárukh: 165, 195, 432
Bárukh atta Adonáj: 195
Bárukh dajján ha-emet: 582
bárukh ha-ba: 255, 290

bárukh ha-Sém: 254
Bárukh Mordekhaj: 233
barzel: 645, 648
bárzli: 645
bászár: 293
bászár be-háláv: 293
baszkol: 254
bat: 28, 56, 160, 209, 254,
288, 292
bat kol: 209, 254
bat micva: 160, 292, 424
batchen: 254
batlan: 254
batlen: 254
batté Ungarn: 373
bavarfen: 211
Bável: 645
be-kávod: 254
be-rogez: 645
be-vakasa: 254
bé: 645
béca: 285
bechóved: 254
beder: 49
bedíka: 294
bedikat hámeéc: 254
bédzs: 40
befarheszjő: 254
befreszjő: 254
behéma: 645
behémót: 645
behémot: 645
behira: 254
behíre: 254
beica: 285
beija: 285
bekecsér: 255
bekhor: 292, 422
belek: 631
belfer: 255
beli malbís: 516
beli néder: 255
ben: 14, 18, 32, 33, 34, 38,
41, 46, 51, 53, 70, 92, 108,
185, 187, 216, 139, 253,
255, 267, 288, 289, 304,
311, 314, 448, 593, 598,
608, 621, 622, 626
ben Avrahám avinu: 288
ben kajáma: 292
ben kedosim: 289
ben Tojró: 255
ben Tóra: 255
Ben-Johai: 621
bén: 619
bencsen: 258, 264, 275

bencsolás: 255, 258
bené Akiva: 619
bené berit: 619
bené Budun: 39
bentshen: 255
bepóle: 255
bepule: 255
berákha: 195, 255, 265, 593
berákhoh: 255, 274
Berákhoh: 194, 431
berchesz: 274
berechabe: 255
Berésit: 167, 421, 701
beriha: 579
berit: 289, 290, 619
berit mila: 64, 66, 104, 106,
139, 140, 193, 270, 289,
290, 291, 364, 372, 414,
426, 675
berit Trumpeldor: 518
besóresz: 255
Bész Hakneszesz: 365, 619
Bész Sömuél: 366
besz-din: 18
beszámim: 70, 81, 276, 432,
708, 728
beszári: 293
beszemedris: 255
beszójlem: 255
beszómim-buchsz: 276
bét: 17, 18, 39, 47, 50, 59, 66,
95, 149, 158, 184, 189, 192,
195, 202, 205, 215, 217,
228, 255, 256, 262, 278,
307, 365, 366, 376, 430,
431, 586, 619, 621, 654,
694, 704, 706, 711
bét almin: 586
bét din: 17, 18, 39, 50, 66,
95, 158, 195, 205, 217, 256,
430, 431, 619, 694, 704
bét ha-kenesz / knesz: 47,
149, 365, 376, 654, 711
bét ha-kevárot: 586
bét ha-midrás: 59, 149, 184,
189, 192, 228, 255, 307,
706
bét ha-olám: 586
bét hajjim: 586
bét hatunnot: 215
bét Jiszráél: 202
bét midrás: 262
bét olám: 255
Bét Rabbi: 621
bét Semuél: 366
bét tefilla: 149

bét vaad: 255
Bét-Él / Bethulia: 278
betámt: 255, 271
Betar: 518, 519
Beth El: 141
Beth-El: 491, 682, 695, 697,
701, 710, 716, 718, 721
betula: 268
bi-zekhut: 255
bi-zekhut abot / avot: 255
bíber: 8, 296
bikhdrakeraj: 698
Bikkur Cholim: 369
Bikur Cholim: 70, 81, 336,
368, 369, 370, 711
bikkur holim: 49, 255, 368
bilbul: 255
bima: 22, 68, 164, 165, 166,
167, 169, 183, 188, 193,
194, 206, 212, 336, 657,
689, 697, 702, 703, 704,
712, 713, 717, 718, 726,
731
bira: 690, 721
birkat éruszin: 213
birkat ha-hamma: 433
birkat ha-levána: 433
Birkat ha-mázon: 275, 705
birkat hatánim: 215
birkat kohanim: 197, 720,
728
birkat nisszuim: 215
birkat zimun: 275
bissul nokhri: 255
bitlzman: 255
bitóhen: 255
bittáhon: 255
bittul hámc: 280
bittul zemán: 255
biur hámc: 280
biz hundred (/ hundred un
cvanzik) jor: 253
bizkhot: 255
Bné Akiva: 619
Bné Brit: 619
bócher: 64, 240, 255, 707
bodék: 255
bojúsz: 281
borukh ha-Sém: 254
boszor: 294
boszor becholov: 294
bóvel: 645
bóvli: 645
brahi: 645
brajgesz: 645
branez: 645

brate lokshn: 631
breitel: 233
brera: 256
brícha: 579
brisz: 289, 291, 292
briszt-tikhel: 255
brisztekh: 255
brit Trumpeldor: 518
brivlgelt: 257
bróche: 255, 291
brogez: 645
brojgel tanc: 215
brojgesz: 645
brokhes: 647
bronef: 645
bruszt-tukh: 255
Budun: 14, 51
Budn: 51
Budun: 29, 51, 62
bukh: 626
busa: 255
búse: 255

Cabar: 630
caddeket: 255
caddik: 255, 262, 472, 594
caddikim: 255
cadejkesz: 255
cadkánijot: 255, 266
cadkónijesz: 255
caluv: 255
cánua: 255
car baalé hajjim: 255
cára: 85, 645
cárat: 645
cavóe: 255
cavváa: 255
cedáka: 65, 254, 255, 713,
720, 733
cedóke gábe: 65
cedóke: 255
cedoko: 713
Ceena u-reena: 255
cefet: 645
celem: 255
cene-rene: 275
Cene-rene: 255
ceniut: 255
ceror ha-hajjim: 593
ceváot: 111, 718
challa: 255
chamecdik: 280
chaszene: 650
chazer: 256
chazerbócher: 256
chazon: 65

chazónen: 627
Chelm: 256
Cheszed Neurim: 109, 118
Chevra Kadisa: 62, 67, 70,
81, 85, 91, 104, 138, 146,
177, 264, 349, 351, 368,
369, 370, 372, 385, 410,
421, 433, 483, 486, 487,
490, 499, 518, 583, 584,
585, 586, 587, 588, 597,
608, 660, 662, 663, 666,
667, 668, 669, 670, 671,
695, 712, 718, 720, 723,
724, 732, 733
Chevrat Tiferet Ha-Dat:
138
Chevre Misnajesz: 365
Chevre Töhilim: 365
Chinuch Neorim: 365, 370
chóchem: 649
chojle: 647
cholile: 256, 259
cholor: 294
cibbur: 73, 196, 256
cicesz: 198
cicijot: 198
cicit: 198, 199, 200, 271, 292,
585
cidákli: 198
cidduk ha-din: 587
cijjim ve-kittim: 712
Cijjon: 48, 50, 111, 179, 519,
618, 730
cijjoni: 618
cijjun: 591
cimmesz: 429, 631
civva: 256
cniesz: 255
Cóm kal: 426
cón barzel: 648
córéf: 70, 235
córesz: 645
csólent: 632
csolnt: 632
cu gezunt: 256
curat ha-matbea: 256
cvi: 594
cvinter: 256
cvóe: 256
D'ror: 519
dá: 645
Dabar beitto: 94
dács: 256
daf: 256
daf jómi: 256

dafke: 468, 645
dágés: 734, 773
dajan: 256
dajján: 65, 92, 126, 130, 150,
158, 170, 194, 256, 364,
582, 693, 696
dajjénu: 256
dálesz: 645
dálet: 645
dálet ammot: 256
dálet ammot sel halákha:
256
dallesz: 645
dalut: 645
dán: 651
darsán: 170, 721
dát: 138, 256, 351, 705
dávár: 645
dávék: 645
davenen: 256
daven(-ol): 196, 256
davka: 645
daye: 322
dayen: 130, 256
delkl: 631
delkli: 631
demaj: 256
derása: 149, 163, 215, 254,
256
derásza: 294
Derekh: 256, 271, 596
Derekh hajjim: 185
derekh kohanim: 587, 596,
720, 733
deror: 519, 619
Devar be-itto: 94, 696
devar hádás: 256
devar Tóra: 292
devárim be-gó: 256
devéka: 645
déver(-ol): 645
devir: 193
devir ha-bajit: 71
Devir ha-bajit: 71, 72
Di chazónen fin Velsz: 627
dibba: 645
dibbe: 645
dibbér: 645
dibbuk: 256
diber(-öl): 645
dibuk: 256
dikdik: 256
dikduk: 256
din: 256
din Tóra: 256
dina: 17

dina de-malkhúta: 17
dintojre: 256
dire: 645
diró: 645
dód: 214
dov: 594
dreidel: 256, 279
dror: 519
Dror: 519, 618
dróse: 139, 149, 157, 187,
215, 256, 626, 729
droshe: 149
duchen: 193
duchenen: 197, 256
duchen(-ol): 256
dukhan: 193, 197, 256, 702,
703, 718
Dybuk: 501
Éc Chájim: 369
éc hajjim: 73, 165, 468, 694
éca: 645
écesz: 645
éceszgéber: 645
Écz Chajim: 372
Écz Chájim: 468
éd: 646
éda: 64, 261, 721
édát jeréim ortodokszim:
721
éden: 593
Éden: 694
édim: 646
éfikajresz: 254
éfod: 23
ehad ba-pe ve-ehad ba-lév:
256
Ehad mi jodéa: 287
ehricher Jud: 256
ejdim: 646
ejer mit cibél: 631
ejercibel: 631
ejerkihli: 631
ejerkuhni: 631
ejnmáh: 631
Ékha: 424
Él melekh neemán: 200
Emanu-El: 156
Émek ha-sáve: 94, 696
Emek hasch-Schawe: 94
Émek ha-bákha: 44
emesz: 646
emeszdiker Jud: 256
emet: 200, 252, 256, 582, 646
emuna: 256
emuna teféla: 256

MUTATÓK
HÉBER ÉS JIDDIS
SZAVAK
777

én brera: 256
Én ha-árec: 158
ereb: 102
erec: 253, 374
erec Hágár: 14
Erec Jiszráél: 50, 684
erev: 257, 273, 291, 430
erev jóm kippur: 430
erev sabbát: 257, 273
erev zákhár: 291
éruszin: 214
éruv: 13, 63, 94, 97, 102, 257, 268
éruv hacérot: 13, 48
éruv sabbát: 257
éruv tavsillin: 257
éruv tehúmin: 13
erva: 257
ervó: 257
éset hajil: 257
esrig: 301
esroygim: 301
észer: 646
észev: 257
eszrig: 300
eszrog: 300, 632
etrog: 276, 299, 300, 301, 317, 632, 709, 722
ével: 589
éver min ha-haj: 257
ezrat ha-Sém: 254
ezrat kohanim: 587
ezrat násim: 102, 157, 194

faláfel: 629
fárer: 253
farknaszt: 257
fartekh: 257
fartukh: 257
farvli: 631
feferbáigli: 631
fetter: 257
fin: 257, 627
finak: 257
fir kasesz: 257, 285
fish: 629, 630, 632
fladen: 631
flas tanc: 216
flédli: 122
fleyshik: 293
flódni: 338, 629, 630, 631, 721
forshpil: 211
forzágerin: 195
frájer: 646
frejer: 646

frenk: 119, 120
frum: 257

gabbáim: 257
gabbaj cedáka: 65
gabbaj: 65, 164, 165, 187, 257, 720, 733
gabbóim: 257
gabe: 257
gábe: 65
gabella: 257, 461
gad: 646
gádol: 279, 292
gág: 47
gaj: 646
gajd: 646
gajdesz: 646
gáje: 646
gajsesz: 646
gajszen(-ol): 646
gajve: 257
gajvedik: 257
galách: 257
galachim: 257
galeh: 257
galiciáner: 257, 362
galil: 171, 257
galloch: 257
galóchim: 257
galuszka: 631
galut: 9, 44, 49, 257, 420, 586, 622
gam zu le-tóvo: 257
ganef: 631, 646
gannav: 257, 646
gants: 256
gáon: 257, 594, 696, 721
gartel: 257
gasmiesz: 257
gasmíut: 257
gaumel bencsen: 258
gazlan: 257
gazlen: 257
Gé-Hinnom: 732
gé: 257
géa: 257
gebruk: 282
gebura: 257
gée: 257
gefilte fish: 275, 629, 630, 632
gehakte hering: 631
gehakte léber: 631
gelíla: 166
gelt: 322
Gemar hatíma tova: 427

Gemar tov: 427
Gemára: 257
gemilut haszádim: 49, 388, 584, 732
gemilut heszed: 49, 257
Gemore: 257
genéve: 257
geniza: 46, 446, 447, 475, 476
gépéla: 586, 732
gér: 258
gér cedek: 258
gér seker: 258
gérusin: 216
gesem: 301, 450
gesem bencsen: 301
gesse sajhét: 470
gesziszsa: 258
get: 18, 216, 258
gét: 18, 47, 51, 97, 216, 258, 622
geula: 258
geüle: 258
gevald: 258
gever: 430
gevir: 258
gevura: 257
gevüre: 257
gevró: 257
gezéra: 258
gezeresz: 258
gezérot: 258, 494
gezérot tah-tat: 421
Gé-Hinnom: 646
gi: 646
giddul bánim: 258
gidin: 73
gijjur: 258
gijóresz: 258
gijóret: 258
gilgul: 586
gilgul nesámot: 258
giluj: 258
girsza de-jankúta: 258
git jontev: 261
Gite kvitl: 301
Gittin: 17
glatt: 258
glatt-kóser: 122, 258, 295, 629
glingl: 631
Gmore: 257
goél: 258, 284, 593, 693
goj: 258, 260, 261, 268, 269, 293, 296, 588, 629, 651
goj caddik: 418

gojim: 254
gojlem: 258
gojszesz: 258, 646
góla: 32, 216
goldene yoikh: 215
goldzip: 215
gólem: 258
gólesz: 257
gómel bencsolás: 258
Gómer: 621
gorál: 733
gószész: 258, 582, 646
grager: 234
gregar: 234
greiner: 162, 258
gribenesz: 631
grint: 259
griven: 631
grojplakh: 631
groyser macher: 647
gsem bensen: 301
guf: 9
gúr: 258
Güt pürim: 232
Gut sabbát: 274
gvir: 258
gyehenna: 646

ha-bonim: 618
Ha-Bonim: 519
Ha-Bonim – Deror: 618
Ha-derekh: 474
Ha-Karmel: 159
Ha-Melekh: 231
ha-moci: 274
ha-móci lehem min ha-
árec: 265
ha-noár ha-cijjoni: 519
Ha-Noar Ha-Cioni: 519
ha-Sém: 200, 254, 260, 704
Ha-Sém Elohékhem emet:
200
ha-Shoah: 509
ha-soa: 509
ha-sómér ha-cáir: 371, 618
ha-tikva: 259
Habdala: 708
Habonim Dror: 618
Háchnószász Aurchim: 369
Háchnószász Kálló: 369
hachnuszesz kalle: 258
Haci kaddis: 201
hacica: 258
Had gadja: 287
hádár: 70, 300
hadasz: 276, 300

hadláka: 275, 423, 705
hadlákat micva: 258
hadrán: 258
haftára: 166, 263
haftárot: 166
hág: 167, 260, 298
hag ha-ászif: 298
hag ha-bikkurim: 423
hag ha-kacir: 423
hag ha-maccot: 279
hag ha-urim: 278
hagála: 281
Hágár (Hungaria): 14
hagbáha: 165, 166, 701
hagbála: 258, 423
hagbe: 166
haggáda le-lél sikkorim:
234
Haggáda: 234, 248, 256,
275, 283, 285, 287, 367,
422, 500, 709
haggáha: 258
haggáhot: 258, 448, 622,
716
hagiga: 285
Haj: 618
hája: 279
hajlak(-ol): 646
hajlem: 646
hajsájne rábe: 300
hakdome: 8, 9
hákhám: 43, 258, 285, 592,
646, 677
hakhnásza: 258
hakhnászat kalla: 258, 369
hakhnászat orhim: 258, 369
hakhsára: 258, 720
hakkáfot: 166, 213, 300
hakkárat ha-hét: 429
hálak: 258
hálakh: 646
hálakh le-olámo: 592
halákha: 14, 32, 34, 35, 40,
41, 42, 48, 49, 50, 51, 64,
66, 92, 94, 95, 98, 113, 158,
163, 170, 171, 174, 186,
198, 256, 259, 260, 265,
267, 268, 269, 271, 272,
274, 280, 284, 290, 293,
295, 311, 312, 316, 382,
448, 582, 622, 649
halakka: 258
halánat ha-mét: 582
háláv: 293
halávi: 293
halb: 256

halbása: 585
hále: 255
halef: 646
haleváj: 259
halfán: 258
hálfán: 258
halica: 18, 216, 258
halíce: 258
halífa: 258
hálil: 256
hálila: 256
halla: 255, 256, 274, 275,
424, 428, 431, 705, 729
hallaf: 294, 646
halleluja: 646
hallot: 274
háluc: 258, 331, 373, 494,
519
halukka: 50, 258
Halutz: 675
halváj: 259
halváj volt: 259
halváját ha-mét: 49, 588
halzli: 338
hamanoren: 233
háméc: 254, 260, 280, 281
háméc: 260
hamin: 632
hamissa humsé Tóra: 260
hamma: 419, 433
handlé: 225, 646, 706
hanhága: 259
Hanoár Hacioni: 618
hanukka: 49, 53, 81, 194,
277, 278, 279, 392, 412,
432, 501, 613
hanukka-gelt: 279
hanukkia: 278
hapsi: 646
har: 51
Har ha-Cófim: 616
Har Sinai: 141
harámim: 259
haramot: 259
haráta: 646
harband: 259
harédi: 474
hargenen: 646
harif: 259, 721
harifut: 259
haroszet: 283, 285
harote: 646
hasás: 259
hasene: 259
hasgáha: 205, 259
hasgóhe: 259

MUTATÓK
HÉBER ÉS JIDDIS
SZAVAK
779

haskáfa: 259
haskáma: 259
haskáva: 583
Haskora: 367, 711
Hasoméer Hacair: 618
hasz ve-holife: 256, 259
hasz ve-solem: 259
haszádím: 49, 257, 388, 584, 732
haszene: 259, 372
hászér: 423
haszid (hászid): 8, 9, 118, 173, 198, 208, 215, 216, 243, 254, 256, 257, 258, 261, 262, 266, 267, 269, 277, 280, 281, 296, 297, 298, 299, 339, 361, 362, 423, 467, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 479, 521, 587, 590, 614, 620, 624, 629, 689, 713, 732
haszidé ummot ha-olám: 418, 540, 549
haszkála: 84, 129, 247, 263, 304, 312, 472, 621
haszkáma: 259
haszne: 259
hatáfát dam berit: 291
hatam: 259
hatám: 259, 289
Hatam Szófér: lásd Személynevek
hatam Tóra: 167
hatan Berésit: 167, 193
hatan Tóra: 167, 193
hátán: 167, 212
hataráh: 261
Ha-Tikva: 259
Hatikva: 259, 296
hattára: 259, 261
hattárat nedárim: 430
hatunna: 215, 259
hatunnot: 215
háva: 260
havdála: 94, 260, 261, 276, 420, 433, 619, 632, 708, 728
havdole holc: 276
haver: 646
hávér: 646
havér: 259, 368, 646, 707
havérim: 119
havíla: 164
havrusze: 646
havruta: 646
havura: 259

Havura: 583
Házak, bárukh: 165
hazáka: 259
hazárat ha-sac: 195
házer balhé: 646
házer: 256
hazeret: 285
hazír: 256, 646
hazkára: 259, 367, 584, 711
Hazkára: 365
hazkárat nesámot: 259, 590, 614
hazkoro: 584
hazzán: 26, 36, 65, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 123, 154, 155, 170, 187, 193, 195, 196, 197, 201, 218, 231, 234, 253, 268, 283, 289, 295, 418, 424, 430, 432, 447, 482, 583, 595, 627, 688, 697, 700
ha-elóhi: 624
ha-noár ha-cijjoni: 618
hebre: 646
hechsér: 259
hechser: 259
heder: 64, 84, 112, 192, 255, 259, 268, 378, 379, 382, 585, 646
héder: 259, 646
heder táhara: 88
hefkér: 259, 280
heibli: 585
hekdés: 195, 259, 266, 597, 669
hékhal: 149, 151, 193
hekhsér: 93, 259, 281
hereg: 646
hérem: 49, 93, 216, 259
hérés: 259
herót: 646
hérut: 261
hések: 646
heszebet: 259, 285, 729
heszed neurim: 109, 369
heszed sel emet: 588
heszed: 49, 257
heszev-bet: 259
heszév: 259
heszpéd: 109, 259, 322, 421, 526, 587
hesztér pánim: 259
heter: 259
hettér: 259
hevra: 49, 118, 138, 583, 646
hevra kaddisa: 49, 50, 369, 583

Hevra kaddisa de-kevárim: 583
Hevra mazkír nesámot: 711
hevrat kevárim: 583
hevrat tiferet ha-dát: 138
hevré misnajot: 365
hevré tehillim: 365, 366
hezka: 259
hezkat jissuv: 259
hibbur: 448
hibbuv micva: 259
hiddur micva: 113, 259
hiddus: 259
hidka: 260
hífel sábesz: 260
hilluk: 260, 649
hillul: 260
hillul ha-Sém: 260
hillul sabbát: 260
hillula: 590
hílul ha-Sém: 260
hilzon: 271
hinukh neurim: 365
hipis: 646
hippusz: 646
hírig: 646
hiszhádsusz: 63
hithadsut: 63
hizzuk: 260
ho, ho: 583
hochmec: 260, 646
hochmesz: 260
hodája: 195
hofsí: 646
hoge: 260
hóhém: 646, 648
hohmec: 260, 646
hoj, hoj: 583
hokhma: 260, 646, 649
hokhmat: 260
hol ha-moéd: 260, 380, 423
hole: 647
holíle ve-hasz: 259
holim: 646
hóma: 47
hóma savva: 47
hómecolás: 254, 260, 280
homen: 260
homen-klapper: 234
homentas: 233
Hóra: 619
Horajot: 592
hórhaub: 260
hósanna: 300, 646
hósanna rabba: 262, 300
hósen: 74

hoszáfa: 164
hoszáfot: 164
hószed: 173, 218, 474, 521,
592, 632
hotám: 259
hova: 260
hossánna: 646
hrajsszesz: 285
hremzli: 424, 631
Hszide umesz ho-ojlem:
540
hucpa: 646
hücpe: 646
Hukkat – Bálák: 707
hukkat ha-goj: 260, 296,
588
humas: 260
humas-Rasi: 260
hümas: 260
humenkleppel: 231
hümentas: 233
humes: 260
humra: 260
humusz: 629
hun: 629
hüpe: 9, 209, 211, 439, 650,
701, 705, 729
huppa: 58, 209, 212, 213,
214, 215, 382, 705, 707
hurbán: 60, 424

ibbur: 419
Ibbur-Jahr: 260
iḅbur sánim: 260
iber: 260
ibn: 18, 38, 41, 43, 288
iddis: 226
íker: 260
ikkar: 260
ikkára: 260
ikvot mesfha: 260
illuj: 260, 292
im jirce ha-Sém: 260
im kol ha-neárim: 167
ingberlakh: 631
ingerisher: 260, 472
inján: 163, 260
injen: 260
interlendish: 172, 173, 392,
452, 626
ipkha misztabra: 260
ír ha-bira Budapeszt: 721
iruj: 281
ise: 646
issa: 646
iszru hág: 260

isztender: 29
iszur: 260, 304
ivré: 260
ivrit: 307, 386, 393, 619, 625
izmel: 290

jábám: 216
Jabne: 162
jád: 74, 165, 271, 549, 646,
694
jád va-sém: 549
Jáfet: 621
jahalom: 618
Jahrzeit / járcejt: 81, 179,
261, 264, 311, 421, 488,
527, 584, 590, 591, 592,
708
Jahrzeit-Buch: 584
jaikelte: 260
jajem: 646
jajin: 260, 646
jajm hakipürim: 430
jajser: 261
Jakenhaz: 260
jáim arukhim: 592
jámim noráim: 426
jampec: 646
jampoc: 646
jantev: 261
jantev-branef: 645
járcejt: 81, 261, 590
járe: 185
jarmulka: 297
jarmülke: 297
jásán: 62
jásár: 261, 264
játom: 201, 261
jatt: 646
jávám: 216
jebáma: 216
Jebusz, jebuszi: 646
jebuzeus: 646
jécer ha-ra: 261
jeciat Micrájim: 279
jeciat nesáma: 582
Jedid nefes: 48
Jehova: 646
Jejassér kóhakha: 165
Jemé cára u-mehuma: 85
jén neszekh: 266
jerém: 184, 205, 488
jerém ortodokszim: 721
jerusa: 261
jerúse: 261
jesiva: 39, 64, 65, 92, 126,
128, 149, 158, 159, 160,

186, 208, 246, 247, 261,
294, 311, 316, 330, 378,
382, 474, 596, 622, 693,
704, 707
jesiva ketána: 208
jesiva sel maala: 430
jesiva-bócher: 64, 234, 126
Jesurun: 694
jeváma: 216
JHWH: 23, 194, 200, 646, 731
JHWH ceváot: 111, 718
jibbum: 216
Jichák (név): 288
jichesz: 261
jid: 625
jiddis: 9, 18, 29, 40, 49, 50,
62, 64, 65, 69, 110, 118,
119, 147, 149, 164, 169,
171, 172, 173, 185, 187,
190, 196, 198, 234, 241,
243, 252, 255, 257, 259,
263, 265, 266, 268, 270,
274, 275, 283, 297, 301,
322, 337, 338, 362, 368,
429, 441, 467, 471, 474,
479, 497, 499, 507, 516,
517, 586, 597, 616, 621,
625, 626, 627, 628, 629,
632, 645, 647, 649, 652,
671, 696, 721
jiddiskájt: 261
jihud: 214, 215
jihusz: 261
jingl: 261
jinglech, jingele: 261
jirat ha-Sém: 704
Jismáelim: 59, 198
jismeréhu cúro ve-góalo:
593
jissuv: 251, 259, 373, 619,
625
jisuv: 251, 373
Jiszráél: 22, 50, 164, 167,
199, 200, 202, 252, 269,
272, 273, 289, 317, 368,
372, 373, 416, 432, 504,
653, 674, 684, 504, 713,
721, 722
jiszurim: 261
Jitgaddal ve-jitkaddas: 201
Jizkor: 577, 590, 711
Jj: 731
jóbél: 646
jóce: 261
joikelte: 260
jok: 260, 261

MUTATÓK
HÉBER ÉS JIDDIS
SZAVAK
781

jóm ha-acmáut: 421
jóm ha-din: 428
jóm ha-kippur: 242
jóm ha-kippurim: 430, 432
jóm ha-soa: 421
jóm kippur: 53, 164, 170,
189, 195, 198, 208, 212,
253, 259, 262, 271, 287,
290, 291, 366, 380, 421,
423, 424, 426, 427, 429,
430, 431, 432, 461, 508,
532, 577, 618, 708, 715
jóm terua: 427
jóm tov: 261, 265
jóm tov séni sel galujot: 420
Jóma: 432
jonkiper: 430
jontef: 233, 234, 261
jonteftik: 261
jontev: 261
jontov: 261
jordán: 651
jósén: 62
jóser: 261, 264
Joszéf (név): 288
jósóm: 261
jóvél: 646
jóvél sánim: 261
jubileum: 646
kabbála: 30, 192, 295
kabbála le-ha-ba: 429
kabbálat ha-sabbát: 274
kabbálat kinján: 212
kabbálot: 261
kabdéhu ve-hasdéhu: 261
kabólós: 261
kacín: 261, 695, 733
Kaddés: 704
Kaddis: 81, 200, 201, 261,
371, 589, 590, 592
Kaddis de-rabbanan: 201
Kaddis játóm: 201
Kaddis le-ithaddáta: 201
Kaddis sálém: 201
kaddis záger: 590
kádes: 261
Kadima: 465
Kádos: 35
Kádos, kádos, kádos
Adonáj ceváot: 111, 718
kagal: 455
káhál: 59, 64, 65, 101, 174,
261, 262, 271, 439, 455
káhál kádos: 261
káhál szirátiké: 51
kajak: 647

kajhen: 197, 262, 416
kajle: 647
kalesz ros: 296
káli: 647
kalla: 212, 647
kallut rós: 296
kaméje: 261
kapedli: 297, 701, 733
kapele: 297
kapote: 8, 9, 255, 261, 687,
717
kappára: 261, 430
kappárot: 429
kappárot: 715
kappóre: 261
kapporet: 429, 715
kapporo: 430
Kapporo: 715
kappot temárim: 300
karpasz: 285
kárst: 631
kasa: 647
kásér: 259, 292, 647
kaser(-ol): 281, 295, 647
kasesz: 257
kasrut: 45, 93, 292, 293, 351,
355, 372, 427, 428, 461,
629
kat: 174
katedra: 194
kattafim: 588
kattovesz: 279
kávod: 647, 713
kazár: 362
ke-atifat Jismáélim: 198
ke-matnat jádo: 261
ke-volo kakh polto: 281
ke-zájit: 261
keára: 283, 286, 709
kecínim: 261
kedosim: 289
kedúsa: 655
Kedussa: 111, 718
kehal / kehillat jeréim: 349
kehal jeréim: 205
kehilla: 62, 64, 171, 174,
261, 262, 455
kehilla kedósa: 16, 64, 261
kehilla szirátiké: 51
kehilla-Mann: 262
kelaf: 73
kelála: 261
kelé kódés: 74
kélef / kélev: 261
kelev: 261
kelóló: 261

kemah: 261
kemah anijim: 261
Kén jirbu: 261
keneszet: 149
kepitel Thilim: 261
keppel: 297
keppele: 212
Keren Ha-Jeszod: 373
Keren Hajeszod: 373
Keren Kajemesz Leiszrael:
373
Keren Kajemet Le-Jiszráél:
372
Keren Kajemet: 464
keren kajemet: 39
keren kajemet le-Jiszráél:
373
keria: 73, 163, 261, 588, 589
keria be-cibbur: 73
keriat: 261
keriat ha-Tóra: 163
keriat Sema: 262
kerub: 647, 722
kesef: 262
keser: 199
keszt: 261
ketav merubba: 623
keter: 74, 197, 694
keter Tóra: 727, 731
ketivat sómrónim: 32
ketuba: 215
ketubba: 412, 731
Ketubbot: 586
Ketuvim: 48, 271
kevárot: 262
kever: 262
kever avot sálom: 590
keverovausz: 590
kevod ha-mét: 261, 582
kezájisz: 261
Ki lo náe: 287
kibic: 647
kibicer: 647
kiddus ha-hamma: 433
kiddus: 45, 70, 167, 209,
213, 260, 274, 275, 291,
311, 428
kiddus ha-levána: 433
kiddusin: 58, 705
Kiddusin: 214
kiem: 261
kijjór: 196
kijjum: 261
kikóserít: 295
kila: 167
kile: 261, 293, 366

kimche: 261
kimpet-brivl: 261
kimpet-cetl: 261
Kina gedola: 46
kina-szina: 262
kinderlérer: 123
kindersokhtim: 123
kindli: 233, 338, 629, 630, 631, 721
kine-szine: 262
kinján hagbáha: 212
kinján mesikha: 212
kinján meszúra: 212
kinján szuddar: 212
kinnuj: 288
kipa: 47, 297, 651
kipa szruga: 297
kippa: 297
kippa szeruga: 297
kirva la-malkhut: 262
kisef: 262
kiske: 631
kisszé sel Élijáhu: 290, 709
kisszé sel kalla: 212
kitli: 262, 300, 585
kittel: 37, 38, 212, 257, 262, 271, 283, 300, 432, 585, 586
kittim: 712
klapper tanc: 216
klaynshtetl: 270
kleizmer: 215
klezmer: 215, 262, 588, 619, 627
klezmorim: 215, 705
klojz: 262
knasz: 211, 257, 262
kneszet: 149
Kneszet: 711
knopp: 262
koah: 647
koah gavra: 262
kóbi: 647
kófér: 262
kófer: 262
kohanim: 197, 416
kohén: 48, 72, 164, 196, 197, 261, 262, 275, 289, 292, 416, 432, 546, 587, 594, 595, 596, 622, 624, 690
kohén cedek: 289
Kohl: 261
kohlecolás: 262
Kohlstibel: 262
kóhol: 101
Kohol: 350, 439, 455

kojchesz: 647
kojech: 647
kojlits tanc: 216
kol: 647
kól: 261
kol ha-neárim: 167
Kol hamíra: 280
kol issa: 262
Kol Jehuda: 252
kol Jiszráél: 167
Kol Jiszráél arévim ze ba-ze: 368
Kol Jiszráél havérim: 368
kol nidré: 9, 171, 264, 268, 366, 430, 431
Kol rinna u-tefilla: 187
kolacs: 631
kolecolás: 262
kolél: 262
kolél ha-ivrim: 251
kóli: 647
kólman: 262
komer: 262
komishbrodt: 631
korbán: 280
kórék: 287
korn: 281
kóser: 47, 93, 94, 99, 100, 105, 123, 204, 219, 233, 252, 256, 258, 259, 263, 272, 281, 292, 293, 294, 295, 296, 309, 310, 324, 337, 338, 339, 364, 369, 370, 372, 379, 457, 461, 469, 471, 475, 483, 496, 568, 629, 647, 651, 705, 706, 709
kóser sel peszah: 281, 296
kóser tanc: 215
kóseráj: 469, 470, 471, 717
kószó sel Élijáhu: 283
kóvéd: 647
kozár: 362
krancli: 631
kremel: 262
kremer: 262
kremlech: 262
kremzlakh: 631
krepel: 262
kreplach: 262
krepleh: 262
krézli: 631
kria: 589
kriósz: 261
krisme: 262
kropp: 631

krot mit bondlech: 631
krotzip: 631
Kudajs, kudajs, kudajs
Adojnoj cövuojz: 111
kugel: 631
kugli: 631, 633
kul: 261
kumar: 262
kumor: 262
kupa: 262
kupka: 297
kupke: 259
kuppa: 196, 262
kuppat ha-cedáka: 720
kusja: 257, 262, 649
kusvoch: 262
Kuzári: 382
kvater: 290, 291
kvaterin: 290
kvitl: 301
kvitlech: 262
kvitli: 254, 262, 301, 590, 597
kvóresz: 262, 586

La-sána ha-báa bi-
<Je>rusálajim: 287

laaz: 288
lag ba-ómer: 392, 421, 423
lagbojmer: 421
lajla: 283, 647
lájle: 647
lamdán: 91, 262
lámed-váv: 262
lámed-váv caddikim: 262
láson: 263
latke: 278
latkesz: 279, 424
le-hajjim u-le-sáalom: 262
le-hakhisz: 262
Le-sána tova tikkatév ve-téhatém: 426
le-sém sámajim: 263
lébec(-ol): 647
lében: 262
lebkuchen: 631
leff: 647
lég(-ol): 199
lehajjim: 262
lehakhisz: 262
lehavdil: 262
lehem anásim: 590
lehem misne: 274, 285
lehem óni: 281, 286
lejkeh: 233, 631, 734
lejmn: 647
lejminer gojlem: 258

MUTATÓK
HÉBER ÉS JIDDIS
SZAVAK

lejn(-ol): 263
lékeh: 233
Lekha dódi: 274, 590
lékoch: 631
lél sabbát: 273
lepcsánka: 279
leson ha-kódes: 263
leson ha-ra: 185, 263
lév: 647
leváje: 588
levána: 433
levaye: 259
leviim: 416
levísa: 585
lévita: 164, 197, 261, 263,
292, 416, 417, 587, 594,
595, 703, 728
levivot: 279
leytsones: 649, 652
li-frát kátán: 15, 28, 46, 56,
90, 183, 419, 421, 450, 593,
694, 695, 703, 707, 720,
721
libbun: 281
liberer: 263
lije: 253, 263
lilit: 263
Linász hacedek: 365
linat ha-cedek: 365
lingenvursh: 631
litvák: 263
lo alénu: 263
lo hája ve-lo nivra: 263
lo-taasz: 264
loég la-rás: 588
lojfer: 234
lokshn: 631
lokshnkugli: 631
loshn-koydesh: 625
lošn: 263
lošn askenázim: 263
lošn hóre: 263
lošn niszter: 263
lošn-kojdes: 263
lúah: 263, 420, 421, 425, 715
luláb: 238
luláv: 238, 300, 317, 427,
709
lülov: 300

Má nistána: 257, 285

maapil: 263
maarív: 263
maaszér: 263
maaszér min ha-maaszér:
263

maaszér rison: 263
maaszér séni: 263
macca: 281, 282, 285, 286,
287, 647
macca asíra: 282
maccéva: 591, 610
maccot: 261, 280, 281, 285,
647
maccot semurot: 281
macesz: 192, 204, 281, 282,
283, 285, 286, 301, 338,
629, 631, 647, 658, 709
macher: 647
machlókesz: 263
machsejfe: 647
macó: 282, 469, 470, 708,
717
mácó: 647
mácosz: 281
macsanka: 631
madrikh: 263
mafszik: 263
maftír: 166, 254, 263
magbáh: 166
mágén Dávid: 22, 228, 235,
388, 394, 407, 416, 418,
468, 511, 595, 618, 666,
709, 720, 724, 728, 730,
734
maggíd: 171, 263, 275, 593,
626
mahacít ha-sekel: 233
Mahané Efrájim: 50
mahljaka: 647
mahlojke: 647
mahloket: 263, 647
mahmír: 263
mahzor: 46, 73, 263
Mahzor: 426, 450, 467, 624
mahzor gádol: 433
mahzor hamma: 419
majél: 263, 290
májem: 647
majhel: 290
majim: 647
majl: 290
majré: 647
majszer: 263
makher: 647
Makkabi: 465
Makkábi: 277
makkábi ha-cáir: 519
Makkabi Ha-Cair: 519
mákom: 264, 647, 713
mál: 263
malaak ha-mávet: 263

malbís: 263
malbís arummim: 49
malchemovesz: 263
malcheszbrejtel: 233
mále: 421, 647
malen: 263
malen(-ol): 263
malka: 233, 263, 277
Malka: 277
malkagelt: 263, 357
malkhut: 262
malkhúta: 17, 201
malsín: 263
mamas: 263
mame-loshn: 625
mame-lošn: 263
mámes: 263
mammon: 647
mamram: 263
mamzer: 647
mamzér: 647
mána: 233
mandelbrodt: 631
mandeln: 631
manna: 701
mantel: 74
maot hanukka: 279
maot hittim: 263
maot malka: 263, 357
Máoóz cúr jesúati: 279
mappa: 193, 274, 718
Mappa: 622
maran: 622
markec(-ol): 647
maror: 285, 286
marrano: 263
marranus: 254, 263
marsalik: 215, 234, 705
másál: 104
masefa: 647
Masel tov: 651
masgáh: 263
másiah: 530, 720
Masszekhet Gé-Hinnom:
732
Masszekhet purim: 234
maszkíl: 129, 263
maszkílim: 621
maszóra: 263
Maszoret avot: 383, 615
maszpid: 587
mátán: 263
mátán be-szészzer: 263
mathíl: 167
Matnat anijjim: 51
matone: 263

mattán: 263
mattán be-szeter: 263
mattána: 263
mattenot la-evjonim: 233
máven: 264
mayd: 647
mázél: 647
Mázél tov: 58, 215, 433,
705, 726, 729
mazkír: 461
mazkír: 264, 421
mazkír nesámot: 264, 614,
621, 711
Mazkirbuch: 264
mazl: 647
Mazl tov: 58
mázli: 647
mazzál: 58, 647
Mazzál tov: 18
mazzálot: 58
Méa seárim: 8, 373
mebórér: 264
mechájé: 264
mechile-béten: 264
mechó: 264, 582
mecia: 264
mecica: 290, 291
mecje: 225, 264
medina: 171, 264
medine: 647
mefurszam: 264, 696, 721
megíle: 264
megilla: 73
Megilla: 230, 264, 446, 655,
716, 729
Megillat Ofen: 42, 451
Megillath Ofen: 679
megillokraut: 233
mehajje: 264
mehica: 47, 48, 167, 169,
194, 257, 297, 390, 407,
600, 709, 711, 727
mehíce: 167
mehila: 264
mehíle: 264
mehilla: 588
mehírat hámc: 280
mehutaním tanc: 215
meil: 74
mejdele: 264
mejdl: 264
mejdlech: 264
mejven: 264
mekabbéd: 264
mekhabed: 264
mekhasséfa: 647

Mekhíla: 24
mékkél: 264
mékl: 264
melach: 627
melacse: 264
melák: 629, 647
melákha: 647
melámed: 124, 264, 467
melamméd: 64, 104, 264,
726
melavve Malka: 277
melekh: 200, 231, 647
melemmer: 193
mélíc jásár: 264
mélíc jóser: 264
melica: 264
meliha: 295
meló: 647
melóche: 647
melokhes: 647
memern: 264
Memorbuch: 264
Menachem Avélim: 369
menahém avélim: 369
Menahot: 199, 422
menia: 264
menóra: 194, 205, 277, 278,
317, 318, 388, 394, 407,
427, 482, 594, 601, 605,
666, 667, 704, 710, 711,
712, 721, 722, 723, 724,
729, 734
menorat hanukka: 278
menorot: 194
mentele: 74
menüche: 264
Menücho Nechajno: 81
menuha: 264
menuha nekhona: 81
meor ha-góla: 216
mercesem: 260
meren: 429
merkáz ruhoni: 559
Meschiach: 30
mesórér: 113, 264
mesubod: 264
mesuga: 647
mesüge: 647, 648
mesugge: 647
mesumad: 264
mesumed: 264
mesümed: 264, 265, 708
mesumod: 264
mesz: 647
meszira: 264
meszirut nefes: 264

meszubbin: 285
mét: 261, 582, 647
mévin: 264
mevórér: 264
meziga: 264
mezonot: 631
mezuman: 264
mezuman bencsen: 264,
275
mezumen: 264
mezúza: 192, 199, 267, 270,
272, 273, 292, 708
mezúze: 205, 272
mi se-bérakh: 265
mi-Szinaj: 265
michszó: 582
micva: 51, 113, 160, 198, 234,
258, 259, 264, 266, 270,
271, 282, 291, 292, 361,
368, 369, 423, 427, 431,
582, 590, 592, 621, 705
micva tanc: 264
micva-mácó: 282
micvat halla: 729
micvat nidda: 208, 705
micve: 215, 264
micve tanc: 215
micvot: 264, 382
micvot se lo-taszé: 264
micvot se taasze: 264
micvótencel: 264
midda: 264
middot: 264
midrás: 48, 149, 197, 255,
268, 306, 315, 416, 417,
423
mikdás: 72
mikdas meat: 72, 192
mikhsze: 193, 264
mikhsze: 582
mikra: 165, 264
Mikraot gedolot: 275
mikve: 14, 49, 64, 104, 158,
203, 208, 209, 212, 292,
491, 570, 585
mila: 290
milc: 631
milháma: 254
milkhik: 293
milluj ve-iruj: 281
min ha-sámajim: 265
mín: 264
minha: 264, 268, 432
minha ketána: 275
minhág: 39, 50, 54, 64, 111,
113, 119, 264, 477, 622, 630

MUTATÓK
HÉBER ÉS JIDDIS
SZAVAK
785

Minhag, Wiener: 111, 150
Minhág Askenaz: 688
minhág ha-mákom: 264
minhág sevut: 264
mínim: 264, 300
minján: 48, 64, 109, 114,
116, 118, 163, 167, 195,
196, 201, 213, 265, 290,
364, 366, 589, 590, 624,
724
minján-Mann: 265
minjeman: 265
minjen: 116, 624
minjoner: 265
minyen: 265
misebérah: 265
misle: 104
mislé: 104
misloah mánot: 233, 706,
729
Misna: 48, 65, 214, 257, 265,
280, 306, 315, 365, 382,
383, 392, 422, 424, 447,
448, 450, 549, 648, 655,
716
Misnájesz: 265
Misné Tóra: 51, 201, 265,
448, 449, 703, 716
mispáha: 265, 271
mispát: 730
mispat ivri: 265
mispóhe: 265
misszinaj: 265
miste: 233, 705
misz: 647
misz: 647
mitpáhat: 74
míun: 47, 49, 265
miz: 259, 647
mízer: 647
mizrach-stot: 265
mizráh: 193, 194
mizráhi: 559
moca: 242
mocaé / mocoé / moce
jóm tov: 265
moci: 265, 270, 274
moéd: 260, 423
mohar: 265
mohél: 64, 66, 104, 290, 291,
457
mojci: 265
mojker szforim: 243
mókem: 647
mokiah: 171
molad: 265

móled: 425
mólél(-s): 647
mólekh: 647
moloach: 647
móra: 647
morajr: 285
moram: 622
more cedek: 265, 268
more horáa: 65
More nevukhim: 162, 382
moredet: 265
morénu: 66, 265
morénu ha-rav: 66, 164,
203, 704
mosáv: 271
mosav kávod: 193
Móse (név): 288, 621, 712
Móse rabbénu: 712
mószér(-ol): 647
mószér: 264, 647
mószeret: 264
móusz: 647
moyre: 226, 647
mukce: 265
mumar neged kol ha-tóra
kullo: 265
mumhe: 266
muszáf: 266, 432
muszár: 266, 276
muttár: 266
muttár lakh: 266

nádán: 266
nahat: 266
náhesz: 266
nájn tég: 424
násim cadkánijot: 266
nászi: 31, 420
Nauszé másszó: 336, 369
Nauszóim: 369
Naye maysebukh: 626
neárim: 167
nebach: 647
nebach: 647
neboch: 647
nechemta: 266
nedan: 266
nedáva: 266
nedávot: 266
neder: 427
néder: 255, 266
néder u-nedóra: 266
nedóne: 164, 266
nedorim: 266
nedóve: 266
nedóvesz: 266

nedunja: 266
neemán: 254, 266, 289
néfel: 587
nefes: 267, 591, 655
negina: 266
neginosz: 266
neginot: 266
neila: 432
neilat ha-hág: 167
nekáma: 571
nekhóme: 266
nér: 260
nér nisma: 591
nér tamid: 194, 305, 702,
728
néro jajir: 266
nérot: 273
nesáma: 266, 582, 711
nesámot: 258
neshome: 9
nesóme: 266
nész: 254, 266, 278, 279, 417
neszekh: 266, 295
nesziat kappaim: 197
netilat jádaim: 266, 708
nevéla: 295
Neviiim: 48, 166, 271
nidda: 208, 275, 705
nidduj: 266
niftár: 582
nífteret: 582
niggun: 266
nigun: 266
nihum avélim: 590
nikkur: 294
nirca: 287
nisht: 256
nisszuin: 214
nitl: 266
nitparda ha-havíla: 164
noha: 647
nóho / nóhah éden: 593
nökama: 571
nokhri: 267
nószé massa: 336
nü?: 648
nuszah: 116, 267, 615, 625,
704
núszl: 337

Oben: 40
óberhóhem: 648
Ofen Hádás: 90
Ofen Jásán: 62
Ofen: 19, 33, 40, 42, 46, 51,
62, 698, 704

Ofenstadt: 51
ohel: 475, 586, 587, 594, 605
oj, oj: 583
oj-vé: 650
ojfeszlérer: 123
ojfeszsoxkhtim: 123
Ojfn: 40
Ojvn: 40
ola: 509
ola ve-kállil: 509
olám: 255, 586, 592
olám ha-ba: 267, 593
olám ha-ze: 267
Olat ha-tamid: 141
ole: 164, 165, 373, 518, 580
omed: 194, 704
ómer: 270, 421, 422, 423
oneg: 274
oneg sabbát: 273, 274, 311,
392, 613, 619, 657
ónén: 582, 589
onész: 267
opserenisz: 258
Or Chadas: 365
ór hádás: 365
ór hódés: 336
ór nesáma: 430
Ór zarua: 14, 92
órah: 267
oréah: 253, 267
orékh ha-széder: 286
orél: 267
orélte: 267
oren: 267
orla: 291
orn: 267
orth. [= orthodoxsz] kóser:
205, 324, 338, 339, 437
orthodoxszim: 721
ortodoxszim: 721
óser: 645
osz-posz: 648
ószér: 254, 267
ót: 32, 199, 241, 417, 648
ót be-ót: 648
otijjot záháv: 32
ovdin de-hol: 267
ovéd kokhávim u-maz-
zálot: 253, 267
óvél: 589
Oven: 40, 42, 51, 61, 689,
693, 694
Oven ha-bira: 43, 690
Oven Jósén: 62
Ovn: 51
oy, ve: 645

oyberlendish: 172, 173
oysher: 322
ozer [= ézer]: 528
ozné Haman: 233

paamonim: 74, 164
pajac: 234
pajesz: 267
pájész: 267
Pajlen: 479
pajtán: 267
pánim: 648
Pánim meiro: 51
parása: 73, 163, 164
Parásat Berésit: 421
párev: 293
pareve: 267
parnász: 19, 65, 267
parnásza: 267
parnásze: 267
parnesz: 194, 267
párnósze: 267
parokhet: 32, 70, 154, 156,
193, 309, 701, 704, 712,
718, 727, 728, 729, 731
párus: 267
parve: 267, 293
pászka: 281, 283, 469, 470,
629
paszkán: 32, 267
paszken: 267
paszkener: 267
paszkener: 267
paszken(-ol): 267
pászuk: 196, 267
pászul: 73, 91, 267, 269, 475
pátar: 646
pater(-ol) (el-): 646
patsh: 497
pátur: 267
pce: 631
pe: 648
pé: 648
péa: 220, 267
pegíma: 294
pejesz: 267
pejres: 267
peléta: 579, 648, 693
peloni: 267
Peloni ben Almoni: 267
Peloni ben Beloni: 267
pelonit: 267
penec: 646
pénc(-ol) (el-): 646
peot: 267
perek: 267

peri hamissa ászár: 433
peria: 290
pérud: 169
pérus: 267
pesára: 267
peszach: 287
peszah: 53, 66, 74, 141, 170,
259, 260, 263, 279, 280,
281, 282, 283, 284, 285,
286, 292, 298, 301, 338,
380, 392, 422, 423, 461,
496, 694, 708, 709
Peszah Haggáda: 252, 257,
260, 283, 287, 448, 709
peszahdik: 280
Peszahim: 106
Peszáhim: 280, 283
peszak: 18, 32, 48, 49, 157,
158, 267, 268, 368, 621
Peszikta: 273
Peszt: 720, 733
peszukim: 267
peter rehem: 292
petiha: 164
petor: 216
pidjon: 51, 267, 472
pidjon bechor: 292
pidjon bén: 139, 289, 292
pidjon sevujim: 51, 449
pijjut: 113, 169, 189, 253,
258, 267, 366, 428, 446,
624
pikkuah nefes: 267
pileges: 267
pilpul: 104, 267, 649
pinkasz: 267, 732
Pinkasz: 584
pirem: 230
piremspil: 234
Pirké avot: 382, 594, 712,
722
Pirké de-Rabbi Eliezer: 290
pirszum ha-nész: 278
pita: 629
pitom: 301
pitum: 301
pizmon: 627
plédli(-zik): 648
pléte: 648
plojneszte: 267
ploni: 267
po: 279
po nikbar / nitman: 592
po támun: 592, 721
pólisi: 267, 362
ponem: 266

pónem: 648
 porus: 267
 póse: 267
 poséa: 267
 pószek: 267, 316
 pószék: 32, 267
 poszkim: 32, 267
 pószl: 267
 pószul: 91
 potéah hatam: 289
 poter: 646, 648
 póter: 648
 pszak: 267, 268
 pszomimbühsze: 276
 pszukim: 267
 pszule: 268
 pürem: 230
 purim: 230, 231, 233, 234,
 262, 279, 335, 338, 419,
 433, 449, 450, 501, 589,
 684, 706, 729
 purim kátán / kóton: 433
 purim rabbi: 234
 purim Susán: 433
 purim Tóra: 234
 purimspiel: 234
 purimspil: 234
 puske: 268

raásan: 234
 rabbanan: 201
 rabbánim: 268
 rabbanut: 268
 rabbénu: 35, 216, 622, 712,
 721
 rabbi: 9, 11, 31, 218, 234,
 235, 241, 243, 245, 246,
 251, 252, 256, 258, 259,
 260, 261, 262, 264, 265,
 268, 270, 271, 275, 280,
 282, 283, 291, 294, 295,
 297, 304, 305, 306, 307,
 308, 309, 310, 311, 312,
 315, 316, 320, 322, 338,
 351, 355, 357, 359, 366,
 367, 371, 372, 374, 376,
 378, 380, 409, 414, 420,
 423, 429, 449, 452, 460,
 471, 472, 474, 475, 482,
 484, 485, 486, 488, 492,
 504, 516, 526, 546, 569,
 570, 571, 572, 583, 585,
 587, 589, 590, 591, 593,
 594, 596, 597, 598, 601,
 602, 608, 610, 614, 618,
 621, 622, 624, 635, 650,

651, 652, 659, 677, 683,
 693, 696, 700, 701, 705,
 706, 707, 709, 710, 720,
 721, 732
 rabbigelt: 268
 rabbinus: 620
 rabonim: 265
 rabot: 268
 rabotaj: 268
 rachmonesz: 268
 rachmonusz: 268
 rahedli: 648
 rahmanut: 268
 rajs hasóno: 426
 randar: 268
 rása: 268, 285
 rasekol: 65, 108, 268, 355,
 730
 rasesóne: 426
 raus chaudes: 419
 rav: 14, 34, 37, 56, 66, 82,
 268
 réa: 268
 reája: 268
 Reb: 226
 rebach: 648
 rebe: 8, 173, 254, 256, 262,
 267, 277, 293, 294, 296,
 299, 472, 473, 474, 475,
 521, 587, 594, 632
 rebecin: 268
 rebecn: 268
 rebunesz: 268
 recuot: 199
 reévim: 516
 refua seléma: 268
 refüe slejme: 268
 regálim: 74, 298, 422
 regel: 253
 rehás: 268
 rehica: 585
 rehica gedola: 585
 rehílusz: 268
 rehilut: 268
 rehov ha-Jehudim: 25
 Rehovot: 620
 reibach: 648
 réim ahuvim: 365
 Reim Ahuvim: 365
 reinig(-ol): 295
 rés galuta: 20
 restüsz: 268
 resut: 268
 resut ha-jáhid: 13, 102, 257,
 268
 resut ha-rabbim: 13, 257, 268

revach: 648
 revah: 648
 revauh: 648
 ribbit: 268
 ribbit kecúca: 268
 Ribojnoj sel ojlom: 650
 riboynoy shel oylom: 119
 rimmon: 74, 595, 689, 694,
 721, 722
 rimmonim: 74, 623, 694,
 720, 721
 risen: 268
 rison: 268
 risonim: 268
 risónim: 268
 rivka: 648
 rivke: 648
 rokéah: 472
 rós: 32, 65, 429
 rós ha-káhál: 19, 108, 268,
 355
 rós ha-sána: 46, 139, 183,
 212, 262, 272, 366, 380,
 401, 420, 423, 426, 427,
 428, 429, 507, 508, 532,
 573, 715
 rós hódes: 419
 rós jesiva: 693
 rós le-kol ha-góla: 32
 róse: 268, 286, 577
 rov: 49
 ruf: 246, 268
 rüfke: 648

sáa: 707
 sáa tova: 707
 saabat: 414
 Saar Efrájim: 47, 48, 50, 690
 Saar Símon: 313
 Saaré Cijjon: 48
 Saaré ha-maalot: 311
 Saaré torat ha-takkánót:
 311
 saatnéz: 268
 sabbát: 8, 13, 34, 45, 59, 63,
 70, 74, 81, 93, 97, 102, 107,
 109, 115, 139, 154, 157, 163,
 164, 165, 171, 174, 177,
 183, 185, 186, 189, 198,
 199, 211, 214, 215, 225, 226,
 253, 257, 258, 259, 260,
 261, 263, 264, 265, 266,
 267, 268, 269, 272, 273,
 274, 275, 276, 277, 278,
 290, 291, 296, 311, 322, 337,
 350, 365, 380, 392, 411, 412,

414, 419, 420, 422, 427,
429, 433, 437, 469, 471,
488, 491, 498, 502, 524,
568, 569, 582, 590, 613,
619, 629, 632, 646, 648,
651, 657, 694, 707

Sabbat: 13

Sabbát (Malka): 277

Sabbát (talmudi traktátus):
277

sabbát gádol: 170, 187, 280

Sabbát sálom: 274

sabbát sira: 633

sabbát suva: 171, 187, 429

sábesz: 260, 273, 274, 337,
629, 650

sábesz-goj: 268

sábeszdekli: 297

sábós: 273

sac-mac: 268

sachter: 225

sadchen: 104, 209, 210, 223,
269, 650

Saddaj: 199, 273, 708

sadkhan: 209

sadkhen: 223

saharit: 189, 268, 350, 364,
392, 432

sajhet: 64, 100, 294, 470, 471

sájle: 268, 709

sájlesz: 268

sájtli: 8, 297

saklizni: 196

sakter: 64, 290, 294, 726

sale-szüdesz: 268

sálém: 201

salesüdesz barcheszl: 274

saliah: 26, 32, 268, 580

saliah neemán: 289

salisidesz: 268

sálom: 18, 252, 262, 268,
716

Sálom alékhem: 433

Sálom alékhem, malakhé
ha-sáret: 274

sálom lákhem: 716

sálom nekéva: 290

sálom zakhár: 290

sálos regálim: 422

sálos szeudot: 268, 275, 491

salsüdesz: 268, 474

sám: 279

sámajim: 263, 265

samesz: 26, 65, 81, 119, 218,
269, 278, 278, 298, 627,
648, 727

sammas: 26, 65, 119, 166,
218, 268, 431, 648, 727

sámor: 273

sána meubberet: 260

Sandekóausz: 369

sanesz: 301

saneszklopfen: 301

Sasz Chevra: 119, 203, 208,
270, 297, 366

Sasz hevra: 382

Sasz u-poszkim: 32

sasz: 268, 269

Sasz: 32, 48, 119, 122

saszpolák: 269

Sasz hevra: 48

sátán: 648

Sávua tov: 277

sávuot: 82, 253, 259, 260,
262, 298, 423, 699, 701

savvarma: 629

scheile: 293

Schina Israhel: 22

Schlimm-mazlnik /
Schlimmezalnik: 648

Schmuck: 648

se-éno jodéa li-seol: 285

se-j/tihje: 269

se-nádár: 269

séd: 269

Seder birkat ha-mazon: 705

seéla: 14, 32, 48, 66, 268

seélot: 66

seélot u-tesuvot: 32

seénau jaudéa lisaul: 286

seéraim: 277

seérit ha-peléta: 579, 693

Seérit Jiszráél: 653, 674

sehita: 294, 496

seimesz: 475

sejgec: 269

sejihje: 269

sejle: 268

sejmesz: 269

sejn: 648

sejne jiden: 269

sekel: 233, 292, 373

Sekhina: 22, 275

Sekhina Jiszráél: 22

selachmónesz: 233

seliah cibbur more cedek:
268

seliah cibbur: 65, 116, 196,
269, 289, 704

selosim: 47, 590

sém: 363, 549, 648

Sém: 254

sém ha-arísza: 288

Sém ha-gedolim: 204, 704

sém ha-kódes: 288

sém Jiszráél kádós: 289

sém laaz: 288

sema: 22, 42, 59

Sema Jiszráél: 22, 199, 200,
262, 269, 272, 273, 317,
432, 713, 722

semad: 269, 363

semini aceret: 301, 426, 432

semira: 269, 583

semitta: 269, 647

semittat keszáfim: 269

semo jitbarékh: 593

Semóne eszré: 42, 195

semot: 269

semua: 648

sén: 648

senat kelála: 18

sené lúhot: 74, 406, 702,
704, 718, 725

sené lúhot avánim: 20, 263,
269

sené lúhot ha-berit: 263,
269

sené lúhot ha-Tóra: 20, 263

serága: 706

serec: 648

sérut: 475

Sés kenáfajim: 46

setár mehára: 280

setár pitturin: 216

setihje: 269

setika: 648

seva berákhót: 215

seva kehillot: 62

seva micvot bené Noah:
266

sevárim: 427

Sevesz Achim: 365

sevet ahim: 365

Sévet Jehuda: 18

seyfer: 9

shadkhen: 223

shafre fish: 632

Shalom: 629

shayle: 119

shaytl: 8

sherbelek: 585

shich: 8

shidekh: 49

shil: 149

shmaltsbaygel: 632

shmuz: 648

Shoah: 421, 509, 516

MUTATÓK
HÉBER ÉS JIDDIS
SZAVAK

789

shokeln: 196
shokhtim: 471
shtayger: 270
shTEL ayn: 256
shetele: 270
shetel: 8, 104, 173, 270, 467, 471
shTibl: 8, 270
shTiblach: 270
shTtodt: 70, 194, 265
shTtot: 715
shTremel: 8
shul: 67, 119, 149, 194, 196, 198, 202, 280, 476, 477, 726
shulent: 632
siddakh: 209, 269
siddukh: 209, 269
sidekh: 338
sider: 270
sikca: 269
siker: 269
sikkor: 234, 269
sikkuc: 269
sikor: 269
siksze: 269
sil: 67, 119, 476
silt: 74, 694
sindel: 48
sinuj: 269
sinuj ha-sém: 269
Sion: 234
sir: 269
Sir Cijjon: 111
sirajim: 277
Sissa szedárim: 119
síte: 294
sittim: 193
siur: 66, 158, 269
siva: 47, 589, 733
siviszi: 193
sivviti: 193, 194, 195, 241, 703, 704, 708, 728
Skájach: 165
Skájech: 165
skhayre: 226
slachmónesz: 233
slatten samesz: 269
slemil: 648
slimázel: 648
slogen Hámán: 231
slosim: 590
sluf-stibli: 269
smad: 269, 363, 651
smájiszróél: 269
smalcbájgli: 632

smíni aceresz: 301
smíre macesz: 281, 633
smonca: 648
smonce: 648
smucig: 648
smucik: 648
smukk: 648
smura macesz: 281
smúz: 648
smüz: 648
smüzn: 648
smúz(-ol): 269
snóder(-ol) / snóder(-oz): 269
snorr-bahur: 269
snorrer: 269
snorr(-ol): 269
soa: 509
soá: 509
sóchet ubodék: 269
sófár: 68, 104, 112, 139, 193, 258, 259, 317, 427, 428, 432, 507, 591, 594, 688, 715, 729, 732
sofét: 648
sóher: 648
sóhét: 47, 64, 100, 255, 294, 470
sóhét u-bodék: 269
sojhet: 64
sojvet: 648
soklolni: 196
sólem: 268, 338, 468, 469, 470, 471, 629, 630, 631, 632, 633, 648, 717
Solós Szeudosz: 81
sómér delátot Jiszráél: 273
sómér: 371
sómér: 583
somré sabbát: 365
Somre Sabosz: 365
sómréhu jócro: 593
sósebin: 212
sote: 269
srác: 648
sreiber: 234
stadlán: 19, 108, 270
stadlanim: 270
stadlen: 270
stadlonesz: 270
stadlonim: 270
stajger: 270
Ständer: 697
stender: 194
stetl: 270
stibl: 116, 270

stika: 648
stikl: 648
stikli: 648
stot: 265
strájmli: 8, 296
stremel: 270
stremel: 296
su: 270
suk: 270
sukes: 301
sul: 67, 119, 149
sül: 67, 119, 149, 476, 717
sulhán: 153, 193, 622, 703
Sulhán Árukh: 39, 109, 169, 233, 243, 305, 306, 622, 732
sülklopper: 119, 169, 727
súra: 589
Susán-purim: 433
süve: 589, 733
svarma: 629

szabre: 373, 630
Szachre Pajlen: 479
száfod: 259
szafszal: 194
szágán: 289
szagim: 74, 164
száh: 648
szajfer: 218, 594
szajfer sztam: 73
szajjata di-semájja: 255
szajre: 648
szakh: 648
szákhár: 270
szakkin: 290
szandák: 193, 270, 290
szandek: 270, 290, 291
szandekaut: 369
szandok: 270, 290, 369
Szanhedrin: 106, 368, 549, 593
szarganit: 212, 585
szargenezs: 212, 585
szas: 74
szátán: 253, 648
széder: 81, 177, 259, 261, 279, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 296, 309, 392, 412, 422, 432, 448, 468, 709, 729
Széder birkat ha-mázon: 705, 729
Széder olám: 419
Szfárad: 621
szefárdi: 35, 41, 42, 43, 45,

46, 51, 54, 55, 62, 74, 111,
113, 118, 119, 120, 156,
164, 172, 173, 199, 216,
263, 285, 293, 414, 415,
421, 439, 448, 476, 477,
593, 620, 621, 622, 623,
624, 625
széfer: 73, 270, 363
Széfer Émek ha-sáve: 696
Széfer ha-rázim: 450
Széfer haszidim: 732
Széfer kol nidré: 430
Széfer Sém ha-gedolim:
704
Széfer semot: 51
széfer Tóra: 73, 74, 91
Széfer Zohár: 423
szefira: 422
szefirat ha-ómer: 422
szefiro: 270
szegán levájja: 289
szegula: 270
szekhakh: 270
szekhar betila: 270
szekhar: 270
székhel: 270
szekher: 270
szela: 593
Szela, szela, szela: 593
szelicha: 189
szeliha: 270
szelihot: 46, 270
Szelihot mi-kol ha-sána:
689, 690
szemikha: 240, 305, 313,
316
szeráf: 648, 722
szetám: 73, 270
szeuda: 49, 216, 260, 268,
270, 275, 290, 291, 292,
482
szeuda mafszeket: 426, 431
szeuda selsit: 275
szeudat hátán: 215
szeudat havráa: 590, 733
szeudat keva: 270
szeudat micva: 292
szeudat purim: 233
szeudat rabbi Hidka: 260
szevivon: 256
szhojre: 648
sziblonot: 212
Sziddur: 46, 73, 199, 270,
703, 704
Sziddur tefillat Jisráél: 252
szidra: 73, 163

szijjum: 256, 270, 292, 392,
422
szijjum ha-sasz daf jomi:
256
szimánim: 283
szimha: 300
szimha sel micva: 270
szimhat Tóra: 163, 166, 301,
432, 701
szipek: 270
szippuk: 270
szitra aha: 270
szivlonot: 212
szliha: 270
szófér: 49, 216, 218, 289
szófér szetám: 73, 270
szohré Pólin: 479
szoibel-hit: 296
szpodak: 270, 296
szróre: 271
sztam: 73, 270
sztam jénam: 270, 296
szudar: 215, 271
szüde: 178, 270, 291, 339
szufganijja: 279
szüke: 225, 298
szükesz: 298
szukka: 259, 270, 298
szukkot: 38, 139, 163, 184,
192, 225, 259, 260, 276,
277, 279, 298, 299, 300,
301, 380, 423, 432, 468,
533, 694, 705, 709
szükó: 298

taam: 255, 271, 730
taamé ha-mikra: 165
taanit: 271, 424
Taanit: 424, 426
taanit bechorim: 292
taanit Eszter: 230, 433
taarovet háméc: 281
taasze: 264
tabbaat: 58, 212
tabbaat kiddusin: 58, 214
tachlesz: 271
tachlisz: 271
tacser: 271
tag: 73, 446
tagim: 73
tagin: 73
tahanun: 271
táhara: 88, 585, 601, 604
táharat ha-mispáha: 271
tahat: 648
táhor: 293

táhor, táhor, táhor: 585
taitel: 74, 271, 694
tajve: 271
takhlit: 271
takhrfhim: 585
takkána: 216, 271, 311, 704
takkánót: 157, 271, 732
takkánót ha-káhál: 271
tal: 280
talesz: 205, 338
talesz koten: 198
tálesz: 198
taleszbejtli: 338
talisz: 70, 198
tallit: 23, 139, 164, 165, 167,
194, 197, 198, 199, 212,
424, 585, 588, 703, 709,
725
tallit gádol: 198
tallit kátán: 198
talmetojre: 271
talmid hákhám: 110, 262,
271, 275, 383, 595
Talmud-Tóra: 91, 119, 160,
174, 184, 188, 314, 336,
350, 365, 379, 380, 382,
383, 404
Talmud: 14, 17, 20, 32, 48,
49, 64, 65, 66, 78, 79, 84,
92, 93, 104, 106, 109, 110,
119, 124, 130, 143, 158,
159, 169, 171, 193, 194,
196, 199, 200, 201, 212,
306, 315, 357, 366, 368,
372, 379, 380, 382, 414,
422, 426, 427, 431, 432,
433, 447, 465, 475, 488,
514, 526, 592, 593, 619,
621, 649, 712, 730
taluj: 271
tám: 255, 271, 285
támár: 300
táme: 293, 585
tamháve: 271
tamhuj: 160, 271
Tanakh: 48, 271, 409
tanejszim: 271
tanhum: 271
tanna: 283
tapn: 648
tappúah: 74
tappúhim: 74
tarbut: 386
tare: 585
Targum: 163
tarjag micvot: 271

MUTATÓK
HÉBER ÉS JIDDIS
SZAVAK
791

tarnegol: 430, 728
tarnegolet: 430
taslich: 708
taslikh: 271, 429, 708
tász: 74
Taumché Jeszaumim: 369
tchine: 271
tchum-hamojsev: 271
techina: 271
teféla: 256
tefillin: 205
tefilla: 116, 149, 195, 199,
254, 271
Tefilla: 42
tefilla be-kol: 196
tefilla be-láhas: 195
tefillat ha-derekh: 271
tefillat Jiszráél: 252
tefillin sel jád: 199, 200, 703
tefillin sel rós: 199
tefillin: 28, 70, 194, 199, 200,
201, 205, 267, 270, 272,
292, 414, 424, 703,
tefillot: 271
tefucot: 271
tefucot Jiszráél: 721
tehi nafso / nafsah cerúra
bi-ceror ha-hajjim: 593
tehillá: 271
tehillim-sagen: 272
tehillim: 272
tehillot: 271
tehina: 271
tehinna: 271
tehúm: 13, 271
tehúm sabbát: 13
teitelbojm / Teitelbaum:
694
tejgel: 632
tejglakh: 632
tekhélet: 271, 272, 410, 418,
731
tekia: 427, 715
tekia gedola: 427, 715
tekiat ha-sófár: 427
tekiat kaf: 272
tekiot de-mejussav: 427
tekiot de-neummad: 427
tekufa: 272
Tél Talpijot: 351
tenájim: 210
Tenakh: 271
teréfa: 272, 295
terua: 427
téruc: 262
teruma: 423

tesuba: 272
tesuva: 14, 32, 34, 35, 41,
48, 66, 158, 184, 254, 272,
304, 429
tesuvot: 32, 50, 66, 448
teuda: 272
téva: 193, 704
tevel: 272
tevila: 209, 272
tfilin: 199
tfilint légol: 272
Thilim: 261
tiferet: 138
tijjul: 473, 520
tikkun: 272
tikkun ha-olám: 272
Tikkun ha-Tóra: 272
tikkun hacot / chcosz: 272
tikkun lél sávuot: 423
tilem: 272
tiliml: 122, 272
tilimzágen: 272
tinef: 272
tisa be-áv: 39, 93, 53, 259,
421, 424, 424, 530, 699
tisebov: 424
Titen Emesz: 365
titora: 199
tittén emet: 365
tkieszkaf: 272
tnóim: 210
tochecho: 272
tochesz: 648
toda: 272
Toda ve-zimra: 187
tof: 648
tofel: 648
Tófet: 732
Tofte Árukh: 732
tóhesz: 648
tohora: 585
tohu vá-bohu: 648
tóhuvabóhu: 648
toicheche: 272
tojre: 256
tojve: 271
tojvel: 272
tojvl: 209
tokhaha: 272
tokhéha: 272
tole: 271
toluj: 271
tómkhé jetómim: 369
tonesz: 271
Tóra: 20, 23, 32, 33, 34, 36,
46, 48, 51, 64, 65, 70, 73,

74, 86, 91, 92, 102, 104,
109, 114, 116, 117, 119,
127, 128, 129, 130, 139,
146, 149, 152, 154, 155,
163, 164, 165, 166, 167,
169, 183, 187, 188, 193,
194, 196, 197, 198, 199,
205, 206, 207, 208, 211,
213, 215, 218, 220, 231,
234, 253, 255, 256, 259,
260, 263, 264, 265, 266,
267, 268, 270, 271, 272,
273, 275, 277, 288, 290,
291, 292, 293, 296, 300,
301, 309, 310, 315, 322,
353, 380, 382, 383, 388,
392, 401, 406, 407, 411,
416, 423, 424, 430, 431,
460, 468, 471, 488, 491,
514, 594, 595, 608, 620,
621, 623, 633, 646, 672,
689, 694, 696, 697, 698,
700, 701, 703, 704, 705,
707, 709, 712, 713, 715,
718, 720, 721, 722, 725,
727, 728, 729, 730, 731
Torat emet: 597
Torat hajjim: 29
Toszafof: 272
Toszefesz: 272
toszefet sabbát: 272, 277
tov: 58, 215, 261, 265, 277,
420, 427, 433, 648, 651,
705, 726, 729
tova: 257, 271, 426, 427, 707
tré: 648
trefe: 268
tréfe: 272, 293, 471, 648, 709
tréfi: 648
tréfi: 272, 292, 295, 648
trejfé: 295
trenderli: 256, 279
tróger: 648
trop: 165, 272
tsadik: 119
tsholent: 338
tshuve: 119
tsidekl: 198
tsuva: 272
tu bi-sevát: 421, 433
tum: 648
tuma: 48
tüme: 648
U-netanne tokef: 428, 526
Über-Jahr: 260, 419

überjár: 419
überzitzen: 583
úfruf: 164
ulam: 193
umet: 272
umetum: 322
ummánut: 272
umonusz: 272
unterfirer: 212
untergabbaj: 720
uspicin: 298, 299
uvda de-hol: 272

Va'ada: 519, 527, 559, 719
Va'adat Ezra ve-Haccála:
519
Va-jómer: 200
vahnaht: 291
vajszkinlakh: 632
ve-adár: 419
Ve-hája: 200
Ve-zot ha-berákha: 167
véset: 272, 471
vidduj: 272, 429, 431
vidduj gádol: 212, 431
vimpel: 74, 291
vindel: 74, 291
vits: 649
volf: 648
vort: 497

Yad Vashem: 549, 584, 675
Yahalom: 618
yid: 368
Yiddish: 678
yidische menshen: 507
Yom ha-Atzmaut: 421
Yom ha-Shoah: 421

zaftbarshten: 632
záháv: 649
zajin: 73
zajin adár: 421
zákén: 65
zákhor: 273
Zákhör: 403, 577
zatterka: 632
zechusz: 272
zechuszim: 272
Zeenah u-Reeinah: 255
zeév: 595
zefet: 645, 649
zeide: 272
zekénim: 65
zekher caddik li-vrákha:
593
zekher hurbán: 426
zekhijot: 272
zekhut: 255, 272
zemán: 194, 202, 260, 272
zemán héruténu: 261

zemán mattán Tóraténu:
423, 701
zemirot: 120, 272, 275, 713
zér: 193
Zera Kádós: 35
zera kedosim: 289
zeroa: 285
zetsen: 632
zijun: 73
zikhrono / zikhronah le-
hajjé ha-olám ha-ba:
593
zikhrono / zikhronah li-
vrákha: 593
zikkaron: 677
Zikkaron Jehuda: 677
zimmun: 272
ziveg: 272
zivüg: 272
zivvug: 272
zmíresz: 272
zóf: 649
Zohár: 48, 49, 423, 618,
621
zókher(-borsó): 291
zokn: 8
zömirajs: 272
züfec: 649
züfesz: 649
zugot: 119, 272

Szerzők és szerkesztők sejtik, hogy a könyvben minden igyekezetük ellenére számos hiba vagy téves adat van. Tudják, hogy sok mindenről mások sokkal többet tudnak, mint ők. Ezért kéri a szíves olvasót, hogy a könyv hibáira vagy hiányaira hívja fel figyelmüket. Minden segítő szándékú közlést előre is köszönetük illet.

Levél cím: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, P.O.Box 107, H-1364.

MUTATÓK
HÉBER ÉS JIDDIS
SZAVAK

793

Az MTA Judaisztikai Kutatócsoport
köszöni a könyv kiadásához nyújtott támogatást

**HUMANITAS
CIVITATIS**

**MÁGYAR
HITEL
BANK RT**

1193

6

Magyar Nemzeti Bank
Magyar Nemzeti Bank Rt. Budapest, Magyar Köztársaság

Faldíszítés a Szeretetház
(ma : Országos Idegsebészeti Tudományos Intézet)
oldalkapujánál: Hatágú csillag (mágén Dávid)

Ára (a két kötet): 1290.- Ft (ÁFA-val)

